

TASHENEV
UNIVERSITY

**«Жастар және ғылым – 2024» атты жас ғалымдар мен студенттер
арасындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясы**

**Республиканская научно-практическая конференция молодых ученых и
студентов «Молодежь и наука – 2024»**

**Republican scientific and practical conference among young scientists and
students " youth and science-2024**

Шымкент – 2024

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов Қанат Сейтжанұлы - Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет ректоры, техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Ұйымдастыру комитеті:

Арзымбетова Шолпан Жақсылыққызы	- п.ғ.к., доцент
Байнеева Парида Тургунбаевна	- э.ғ.к., доцент
Битұрсын Ғалымжан Шәмшідінулы	- философия докторы Phd
Абенова Лаззат Усмановна	- п.ғ.к., ғалым хатшы
Оралбекова Алия Курбановна	- философия докторы Phd
Қонақбаева Ұлжамал Жандаралиевна	- философия докторы Phd
Мырзабек Лесбек Әліпұлы	- п.ғ.к.
Карсыбаев Бастарбек Токтарович	- философия докторы Phd
Мамыт Амангелді Алтыбайұлы	- философия докторы Phd
Наурызбекова Альмара Еркиновна	- э.ғ.к.

«Жастар және ғылым — 2024» атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясы — Шымкент: «Әлем» баспасы, 2024 —

Республиканская научно-практическая конференция молодых ученых и студентов «Молодежь и наука — 2024», Шымкент: Издательство «Алем»,

Republican scientific and practical conference among young scientists and students «Youth and Science-2024». - Shymkent: "Alem" publishing house, 2024

Жинаққа жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді. Барлық жариялаланымдар авторлардың редакциясымен берілген.

© Жұмабек Тәшенев атындағы университет, 2024

© «Әлем» баспасы, 2024

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты конференция қонақтары мен қатысушылар!

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университетте ұйымдастырылып отырған **«Жастар және ғылым – 2024»** атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясына қош келдіңіздер!

Әр оқу жылының барысында ғылыми-практикалық конференция өткізу - университетте жақсы дәстүрге айналған маңызды ғылыми іс-шара.

Конференция өткізудегі басты ұстаным – отандық және алыс жақын шетелдік жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамы, студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми мақалаларын қабылдап, іс-шараның ғылыми аурасын қалыптастыру. Студенттер мен жас ғалымдардың танымдық қызығушылығын жандандыру, ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту, олардың шығармашылық белсенділігін дамыту, заманауи ғылымның өзекті мәселелерін шешуге үйрету, зерттеу мәдениетін қалыптастыру және ғылыми зерттеулердің нәтижелерін апробациялау болып табылады.

Қазіргі таңда республикалық, халықаралық рейтингтердегі жоғары көрсеткіштерінің бірі - студенттік ғылымның нәтижелілігі болып табылады. Сондықтан университет зерттеу жұмыстарын халықаралық деңгейге көтерумен байланысты іс-шараларды әрдайым қолдап отырады. Бір қуанарлық жағдай Қазақстандық және шетелдік жоғары оқу орындарының студенттері тарапынан университетте өтетін конференцияға деген қызығушылықтар артып, халықаралық байланыстар жыл сайын кеңейіп келе жатқандығында. **«Жастар және ғылым – 2024»** атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясына Қазақстан мен әлемнің ғылым, білім берудің көкейкесті мәселелерін талқылайтын пікірталас алаңына айналатынына сенімдімін. Ғылым жолын, ғылыми-зерттеу жолын таңдаған студенттердің қадамдарына сәттілік, сәт-сапар тілеймін! Жастар - еліміздің болашағы. Жастар – мәңгілік қазақ елін жасаушы ұлттың тірегі. Ол көп оқып, көп тоқуды талап етеді. Сондықтан да жастардың үнемі ізденісте болуы – шарт. Осы ретте бұл конференцияның зерттеу жұмысымен айналысатын әрбір маманға берері көп!

Құрметпен, университет ректоры
Қ.С. Байболов

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Қоңыратова Жұмагүл Темірғалиқызы

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Дәстүр мен жаңашылдық - диалектикалық бірлестікте болып, ескі мен жаңаны жалғастырады, тарихпен бірге дамиды, өндірістің базисі ретінде өзгеріске ұшырап отырады. Дәстүр мен жаңашылдық арасындағы заңды байланыс - материалдық және рухани мәдениеттің, өндіріс пен техниканың, философия мен әдебиеттің, өнердің барлығына тән. Жаңашылдық - әрқашан асқан шеберлік пен зор таланттың нәтижесі, ол әдебиет пен өнердің өрісін кеңейте түседі. Дәстүр мен жаңашылдық әдебиетте, өнерде ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, жаңа заманның талап-тілегіне сай келу қағидасын қажет етеді. Тұрмыстың, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмір танудағы жаңа ұғым-түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңашыл шығармалар туады. Бұл тұрғыда кейбір дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөз қолдану амалдары пайда болады. Әсіресе жаңа өзгерістер мен құбылыстарды аңғаратын соны бейнелеу құралдары жасалады. Бұл - әдебиеттегі жаңашылдықтың белгісі. Дәстүр мен жаңашылдық тек түрді, сыртқы өзгерістерді білдірумен қатар, ішкі мазмұнды, мағынаны білдіреді, түр мен мазмұнды бірдей қамтып, шығарманың идеялық-көркемдік немесе ұлттық сипатын жаңа сатыда елестетеді. Енген жаңалық әдебиетке сіңіп, дәстүрге айналып кетуі мүмкін [1].

Қазақ поэзиясына Абай Құнанбайұлы енгізген жаңашыл үлкен дәстүр болып қалыптасты. Абай қазақ поэзиясын әсіре шешендікпен, әсіре бояудан құтқарып, терең ойлылықты арттырды. Ол ақын орнын, оның қоғамдық, әлеуметтік мәнін танып, көркем сөзді жоғары сатыға көтерді, ауыз әдебиетінің дәстүрінде келе жатқан поэзияны түрлендірін, жаңа арнаға салады. Мысалы, "Көлеңке басын ұзартып" өлеңінде; "Адасқан күшік секілді, ұлып жұртқа қайтқан ой" дегенде тынымсыз, мазасыз ойды, жабырқау көңілдің суретін "адасқан күшікке" балайды.

С.Сейфуллин қазақ әдебиетіне, соның ішінде поэзияға жаңа леп, жаңа серпін әкелді. Қоғамдағы тың өзгерістерді экспресс түрінде суреттеді ("Экспресс"). С. Мұқанов поэзиясы ("Бостандық") өлең түрі жағынан ескіше болғанмен, идеялық мазмұны, тілек-мақсаты жағынан жаңа. М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов өз шығармаларында шешендік дәстүрді шебер пайдалана отырып, үлкен жаңалық әкелді. Күллі советтік шығыс халықтарының әдебиеттері іспетті, қазақ совет әдебиеті де Октябрьдің қолтума бел баласы. Оның даму заңдылықтары да біздің халықтарымыздың социализмге, ал қазіргі кезеңде коммунизмге қарай алға басқан қозғалысымен тарихи шартты байланыста [2].

Қазақ совет әдебиеті жарыса аққан арналы қос бұлақтан: ауыз әдебиеті мен жазба профессионал әдебиеттен өмірлік нәр алып келді. Осынау қос бұлақ қосыла ағып, қазақ әдебиетінде әлі де жұптаса өркенін жайып келеді. Олардың даму, дәйектелу сапарының ең бір өзгеше сипаты — бір-бірімен қанаттаса қимылдап, бірін-бірі молықтырып, байытып отыруында. Бұл кездейсоқ құбылыс деуге бола ма? Жок, ол заңды құбылыс. Қазақ фольклорының ең асыл

дәстүрлері — кең арналы эпикалық толғанысқа, халықтың қаһарман тұлғасын бейнелеуге ұмтылу, поэтикалық шебер тіл — осының бәр-бәрі арғы атасы ұлы ақын Абай Құнанбаев бастаған классикалық қазақ әдебиетіне игі әсерін тигізбей қоймады. Қазақ фольклорының тамаша білгіші Абай халықтық қара өлеңнің әдеттегі формаларын бұзып, ана тілінің күллі асыл қазынасын өз творчествосына сіңіре білді. Ол дүниежүзінің, ең алдымен орыстың классикалық әдебиетін терең зерттеу нәтижесінде қазақ поэзиясында бұрын болып көрмеген, соны формалар тудырып, жаңашылдыққа жол салды. Гүл жарған жазба поэзия өте-мөте совет дәуірінде ауыз әдебиетінің өрби өсуіне айрықша күшті әсер етті; халықтың жыр дәстүрлерін тал бойына таза сақтаған Жамбыл Жабаевтың күдіретті дарыны осыған айғақ. Орыс әдебиетінің осынау кәусар бұлағы мен творчестволық ықпалы қазақ совет әдебиетін реалистік көркем өнердің даңғыл жолына жеткізді. СССР халықтарының көп ұлтты әдебиетінің бір жасағы — қазақ әдебиетінің де өзіндік ұлттық стилі туып қалыптасты. Қазақ совет әдебиеті қаз басқан тұңғыш қадамынан ересек шаққа жеткенше қиыр-қиыр жолдан өтті [4].

Ұлтшыл жазушылармен идеялық творчестволық күрес, жоғары көркемдік шеберлікті игеру, социалистік реализм әдісін ойға тоқу, әдебиетті жаңа жанрлармен молықтыру және өткен дәуірдің мәдени мұраларын іріктеп игеру — қазақтың советтік жас әдебиетінің алдында тұрған міндеттері осындай еді. Әдебиет пен көркем өнердегі ұлттық дәстүрлер ұрпақтың дүниені көркем оймен тану жолындағы озат тәжірибелерінен жасалғаны мәлім. Дәстүр — болмысты көркем образға айналдырудың ғасырлар бойы машықталған тәсілдерінен және айналамызды қоршаған қоғамдық орта мен табиғатты ой таразысына сала отырып бейнелеудің ұрпақтардан ұрпақтарға мирас боп келе жатқан қағидаларынан құралады. Дәстүр тұлғасы — тарих талқысынан өткен, халықтың ой-сезіміне етене болған, халықтың эстетикалық талғамына төтеп бере алатын бейнелеу нақыштары мен күллі ұлттық тіл байлығы арқылы айқын көрінеді. Ұлттық дәстүрлер көркемдік шеберліктің халықтар жинаған мол қазынасын ғасырдан ғасырға әкеп тапсыратын эстафета іспетті. Бірақ олар ұлттық әдебиеттердің өзара қарым-қатынасының, өзара игі ықпалының нәтижелерін міндетті түрде қамтиды. Сонымен қатар, қоғамдық өзгерістердің және халықтың ұлттық характері дамуының нәтижесінде, ұлттық дәстүрлердің кейбір элементтері күн асқан сайын құри береді. Көне заман творчествосына тән діни мифологиялық образдар мен метафорлар, немесе кейбір ежелгі ақындардың бипаздалған бал көмейлігі мен лұғатты сәуегейлігі — қазір бағзы архаика ғана. Дәстүрлер шебер суреткерлердің жаңашылдық ізденуі арқасында толысып, түрленіп отырады. Бұл қағиданың дұрыстығын жас болса да жасағаны мол қазақ совет әдебиетінің өсуі арқылы дәлелдеуге болады. Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін бұл әдебиет негізінде тек бір жанр — поэзия саласында ғана дамыды. Прозаның бірен-саран шағын элементтері жаңа пайда бола бастаған. Драматургия мен әдеби сын оның творчестволық арсеналында мүлде болмайтын. Сан ұрпақтың ақындары жасаған қазақ поэзиясы совет жылдарында реалистік естиярлық биігіне ең алдымен поэма жөнінде көтерілді [5].

Көркемдік құндылығы жағынан өте-мөте С. Сейфуллиннің, І. Жансүгіровтің, Ә. Тәжібаевтың, Т. Жароковтың, Х. Ерғалиевтің, Қ. Бекхожиннің поэмалары көзге түседі. Талғампаз оқушы қазақ әдебиетінен

сюжетті, немесе сюжетсіз лиро-эпикалық және философиялық поэмаларды ғана емес, Шығыстың классикалық поэзиясының ең асыл дәстүріне еліктеген поэмаларды да таба алады. Абайдан кейінгі қазақ поэзиясының сапа жағынан жаңа белеске шығу себебі, мұнда ақынның дүниені көру, сезінуі, жалпы дүние тануы мен өмірге көзқарасы мүлде өзгеріп кетті [6].

Халықтың ақындық творчествосында туған ең асылдардың бірін, оның азатшыл мотивін, азаматтық патетикасын, тамаша шешендігін өзіне мұра тұта отырып, халық творчествосымен қоян-қолтық араласа өркендей отырып, қазақ сонет поэзиясы (сюжетті, сюжетсізі де, поэма мен лирика да) реалистік бағытты әлем поэзиясының тәжірибесін пайдалана өсті. Халықтың творчестволық күшінің адам айтқысыз өсуі, халық шабытының шарықтап шыңға шығуы революциядан кейін фольклорға да жаңа сипат берді. Тарихи жағдайларға орай, ауызша және жазба поэзия өзара күрделі байланыс жасап, бір-біріне көмектесуде. Фольклор жазба поэзия үшін сан алуан дәстүрлердің қайнар бұлағы ғана емес, сонымен бірге ол жазба поэзия дәстүрлерін де өз бойына сіңіре бастады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлмағамбет Б. Торғайдың топжарғандары Алматы, 2005. – 240 бет
2. Ердембеков Б Абайдың әдеби ортасы және ақындық мектебі // Шәкәрім, 2013 №2, 43-45 б.
3. Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995. – 384 б.
4. Құдайбердиев Ш. Қажыма, ойым, қажыма. – Жидебай, 2008.-214 б.
5. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы, Жазушы, 1991.-359 б.
6. Байтұрсынов А Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
7. Құнанбаев А. Шығармалар – Алматы: Жібек жолы, 2012. – 487 б.
8. Жетпісбай Ш. Абай (Ибраһим) Құнанбаев-қазақ халқының ұлы ақын-ағартушының туғанына 170 жыл. – Қарағанды: 2015. – 15 б.
9. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
10. Қалиев А. Торғай ақындарының дәстүрлі поэзиясы. 2013. – 117 б.

ӘОЖ 373.1

БАСТАУЫШ КЛАСС ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЕС ПРОЦЕСІН ДАМУЫ ТУРАЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Енсегенова Әсемгул Айтбайқызы

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Ес деп, бұрын тәжірибеде қабылдаған нәрселерді мида қалдыратын жаңғыртатын және оларды кейіннен танып, еске түсіретін психикалық функцияларды айтады. Бұл үшін әсер етуші заттар мен нәрселердің бейнелері, біздің басымызда сақталып отыруы тиіс. Сондай – ақ олар өздігінен, не болмаса әдейілеп еске түсіріп немесе оларды қайтадан танитын боламыз. Естің адам өмірінде алатын орны зор. Егер адамда ес болмаса, барлық дүниедегі заттар, болмыстар бізге әрқашан да жаңа, өткен тәжірибемізде болмаған,

оларды еш уақытта қабылдамаған, сезбеген құбылыс болып табылар еді. Адам баласы ессіз тіршілік етуі мүмкін емес. Мұнсыз ол өмір бойы жиналған рухани байлық пен мұраны меңгере алмай, тіпті қоғамда, ғылымның, тарихтың, өнердің, барлық мәдениет атаулының ешбір өсіп – даму прогресі де болмас еді.

Өткен ғасырдың 80 – жылдары неміс психологі Г.Эббингауз ойлаумен байланысты болмаған таза ес заңдылықтарын ашты: мағынасыз әріп буындарын жаттай отырып, материалды есте қалдырудың негізгі шектерін белгіледі. Ал психиатр Э.Крепелина аталған тәсілді психикалық ауытқуы бар сырқаттардың есте қалдыру әрекетін тексеру үшін қолданды. Адам есінің бекуі және қайта жаңғыруымен байланысты негізгі заңдар Г.Э.Мюллер еңбектерінде жария етілді [1].

Алғашқы кездегі ес зерттеулері көбінесе саналы іс - әрекетпен байланыстырылды, ал XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында ғылыми іздену шеңбері кеңейе түсті, енді талдау аймағына есте сақтаудың жалпы табиғи, адамға да, жануарға да бірдей механизмдері алынды. Бұл тұрғыдан зерттеу жүргізген американ психологі Торндайк жануарлардағы дағдылардың қалыптасу заңдылықтарын ашып берді. Бұл үшін ол жануарларды лабиринтте жол табуға жаттықтырып, одан қалыптасатын дағдылардың бірізді беку процесін байқастырды. XX ғ. алғашқы он жылдығында ес процесін зерттеу жаңа ғылыми формаға енді.

Естің физиологиялық негіздері ми үлкен жарты шарлары қыртысының күрделі әрекетімен байланысты. Сырттан келетін сан алуан тітіркендіргіштер адамның мүшелері арқылы миға әсер етіп, онда өзіндік «іздер», «белгілер» қалдырып отырады. Бірақ ол «іздер», «дақтар» не екенін, ол қандай іздер, қандай дақтар екені осы күнге дейін белгісіз болып отыр. Естің физиологиялық негіздерін ашуда И.П.Павловтың шартты рефлекс туралы заңы бізге көп көмек көрсетеді. Өткен тарауда айтқанымыздай, егер итке шартты рефлекс пайда болдыру үшін тәжірибе жасайтын болсақ, ең алдымен шартты қоздырғыш есебінде жарықты немесе қоңыраумен әсер ете отырып, әрі оған тамақ беру керек. Егер бұл әрекетті біз бір – ақ рет жасасақ, онда екінші рет жарықты жаққанда бір дегеннен иттің аузынан сілекей ағып, шартты рефлекс пайда бола қоймас еді. Біз бұл тәжірибені бірнеше рет қайталағанда ғана итке шартты рефлекс пайда болуынан байқадық. Мұндай жағдайда иттің миында екі жүйке орталығы, бірі — көру, екіншісі — тамақ орталығы қозу жағдайында болып, бұл екеуінің арасында уақытша жүйке бекіп, бір қалыпқа түсуі мүмкін [2].

Павловтың айтуынша, адамда да шартты рефлексстердің көмегімен қалыптасып отырады. Сөйтіп, адам есінің физиологиялық негізінде мидағы дамыған жүйке байланыстары жатады. адамның есі мимен байланысты екендігінмына төмендегі фактілер жақсы көрсетеді. Мысалы, адамның желкесіне зақым келсе, ол бұрын көрген нәрселерін тани алмайтын болады, не болмаса самайына зақым келген адам бір естігенін екінші естігенде түсіне алмайтын болады, мидың төбе бөлігіне зақым келген адам бұрынғы қимыл – қозғалыстарын орындай алмайтын болады. Бұдан біз адамның есі мидың әрекетімен байланысты екендігін, адам миының үлкен жарты шарлары қыртысының әрекеті екендігін білуге болады [3].

Естің жоғары формаларының жүйелі зерттелуі орыс ғалымы Л.С.Выготский есімімен байланысты. Ол 20 – жылдар аяғында өз шәкірттерімен бірлікте естің жоғары формаларының дамуы жөніндегі мәселені

қозғай отырып, олардың әлеуметтік негізге ие психикалық іс - әрекеттің күрделі түрі екенін алғашқы рет дәлелдеді. Ұлы ғалымның ізбасарлары А.А.Смирнов және П.И.Зинченко естің саналы іс - әрекетпен байланыстылығы жөніндегі жаңа, әрі мәнді заңдарын ашып, есте қалдырудың алға қойылған мақсатқа тәуелді болатынын дәлелдеп — әрі күрделі материалды есте қалдырудың тәсілдерін белгілеп, ұстаз тағлиматын одан әрі толықтырды [4].

Ес психологиясын зерттеудің біршама нәтижелі болуына қарамастан, естің физиологиялық механизмдері мен өзіндің табиғаты көпке дейін сыр болып, философтар мен психологтар есті «материяның жалпы қасиеті» деуден аспады. Кейінгі 30 жыл ішінде ғана бұл ғылым бағытында кейбір саңлақтар көрініс берді. Бұл кезеңдегі зерттеулер нәтижесінде есте қалдыру, сақтау және жаңғырту тереңде жатқан биохимиялық өзгерістермен байланысты екені анықталып, оның РНК (рибонуклейн қышқылы) құрамындағы ауысуларға тәуелділігі және ес іздерін биохимиялық жолдармен екінші ағзаға етуге болатыны дәлелденді.

Ақырында, ес іздерін сақтауға қажетті ми аймағын табуға және есте қалдыру мен ұмытудың жүйкелік механизмдерін ашуға ниеттелген зерттеулер жарық көрді. Қазіргі күнде ес процесін тану психологиялық, физиологиялық және биохимиялық негіздердегі ізденістерге сүйенуде. Осыдан, адам есі — біртекті қарапайым қызметтен құралмайтыны белгілі болып отыр. Оның құрамы сан – алуан. П.Линдсей мен Д.Норман естің бір – біріне ұқсамас 3 типі болатынын алға тартады:

1) сезімдік әсердің тікелей, нақты ізі; 2) қысқа мерзімді ес; 3) ұзақ мерзімді ес.

Сезімдік әсердің тікелей, нақты ізі. Бұл ес жүйесі біздің сезім мүшеміз қабылдаған дүние көріністерін толық әрі дәл сақтауға жәрдем береді. Мұндай жолмен еске түскен қоршаған орта ақпараты есімізде өте қысқа мерзімге ғана орнығып, 0,1 – 0,5 сек. ішінде жойылып кетеді.

Қолыңызды 4 саусағыңызбен қағып, кейін одан кеген сезімнің қалайша өшетініне мән беріңіз: қағу тоқтағаннан соң да, болған қаққылау сезімі біршама уақыт сақталып барып, сосын жойылады да, кейін тек қаққы әрекеті болғаны ғана есіңізде қалады.

Көзіңізді біраз жұма тұрып, кейін сәл мезетте ашумен, қайта жұмыңыз. Ашып – жұму арасында қас – қағымда көрген заттарыңыздың бейнесі нақ күйінде көз алдыңызда біраз сақталып, кейін жайымен жойыла бастайды.

Қалам не сұқ саусағыңызды көз алдыңызда онды – солды жүргізсеңіз, қозғалған затқа оның бұлдыр сағымы ергенін байқайсыз.

Қысқа мерзімді есте жоғарыда баяндалған жүйедегіге қарағанда материал басқаша тұрақтайды. Бұл жағдайда есте қалған бейне сезімдік деңгейдегі толық көріністей болмай оқиғаның қандай да бір шағын баламасына сәйкес келеді. Мысалы, сізге қаратылған ақпарат оны құрайтын дыбыстар жүйесінде қабылданбай, біртұтас сөздер қалпында еске алынады. Әдетте, ұсынылған материалдың ең мәнді деген 3 – 4 бірлігі немесе кейінгі элементтері ғана қабылданады. Саналы, ерік күшін қосумен сол қабылданған сөздік материалды бірнеше рет қайталай отырып, оны есте біршама ұзақ мерзім сақтауға болады. Ал сезімдік естегі нақты бейне қайталанбайды, ол секундке жетпей, жойылады да, ұзарта сақтауға келмейді.

Ұзақ мерзімді ес. Баршаға белгілідей, осы мезетте болған оқиға мен атам заманда жүз берген тарихи жағдайларды есте сақтаудың арасында айтарлықтай өзгешелік бар. Осыдан, ұзақ мерзімді ес — жадта сақтау жүйесінің маңызды да әрі күрделі түрі. Жоғарыда келтірілген 2 ес жүйесінің қамту аймағы өте шектелген: біріншісі — шағын уақытқа жұмыс істесе, екіншісі — материалдың кіші бір бөлігін ғана ұстап қалуға қабілетті. Ал ұзақ мерзімді естің уақыты да, қамту көлемі де шексіз. Бірнеше минуттан артық сақталғанның бәрі ұзақ мерзімді еске кіреді.

Ұзақ мерзімді еске байланысты қиыншылық — бұл санадағы ақпаратты іздестіріп, таңдап, қажеттісін таба білу. Ал есімідегі мәліметтің көптігі соншалықты, оны санмен айғақтау мүмкін емес. Солай болса да, сана қорымыздан қажетті дерек дер кезінде шыға келетініне таңданбасқа болмайды.

Бірақ ұзақ мерзімді естің де аймақ көлемінің шегі барын мойындамасқа болмайды, себебі ол өлшем мимен байланысты. Ғылымда дәлелденгендей, ми 10 млрд. Нейроннан тұрады, ал әрбір нейрон аса көп санды ақпарат сақтауға қабілетті. Бірақ әрбір жеке адам миінің есте қалдырып, сақтау мүмкіндігі оның биологиялық, әлеуметтік дамуына тәуелді.

Есте қалдыру және қайта жаңғырту үшін жұмсалатын әрекеттердің сипатына қарай естің әр түрі келесі негізгі үш өлшемге сәйкес болуы шарт: 1) әрекеттегі басымдау болған психикалық белсенділіктің сипаты бойынша ес — қозғалысты, сезімдік, бейнелі және сөз — логикалы болып бөлінеді; 2) іс - әрекет мақсатына орай ес — ырықты және ырықсыз болуы мүмкін; 3) дүниелік іс - әрекеттегі рөлі мен орнына тәуелді жатталып, сақталу мерзімінің мөлшеріне байланысты — қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және нақты қызметтік естер ажыратылады.

Қозғалысты ес — әрқилы қимыл – қозғалыстар мен олардың бірлікті жүйесін есте қалдырып, сақтап және қайта жаңғырту. Кейбір адамдарда осы ес түрі басқаларынан гөрі басымдау келеді. Ондайлар, мысалы, музыкалы шығарманы дауыспен қайталай алмаса да, бимен көрсетуге шебер. Ал екінші біреулердің қозғалысты есі тіпті шабан. Бұл ес түрінің әрқандай еңбектің дағдыларын қалыптастыруда, балалардың жүру, жазу әрекеттерінің қалыпқа түсуінде және т.б. маңызы өте үлкен. Қозғалысты ес болмағанда, біз қажетті әрекет пен қимылдарымызды әрдайым жаңадан үйреніп баруымызға тура келер еді. Жақсы дамыған қозғалысты ес адамның әрекет ептілігінен, еңбектегі ұқыптылығы мен «бармағынан өнер тамғанынан» көрінеді.

Сезімдік ес. Әдетте, қажеттеріміз бен қызығуларымыздың, қоршаған ортамен қатынасымыздың қаншалықты тиімді не зиянды, ұнамды не жағымсыз орындалып жатқанын көңіл – күйімізбен танытамыз. Осыдан, көңіл – күй есі адам өмірі мен іс - әрекетінде өте үлкен маңызға ие. Басымыздан өтіп, есімізде сақталып сезімдер әрқашан бізді әрекетке ынталандырады немесе өткендегі жағымсыз әсерлерге тап келтірген оқиғалардан сақтандырады. Сізбен қатынасқан адамның көңілін аулау, оқыған кітабыңыздың кейіпкерімен қосылып, толғанысқа түсуіңіз осы сезімдік еске негізделген.

Бейнелі ес — елестерге, табиғат көріністеріне, сонымен бірге дыбыстар, дәмге негізделген жад іздері. Ол көру, есіту, сипай сезу, иістік және дәмдік болып бөлінеді. Егер көру, есіту естері әрбір жете дамыған адамның өмірлік бағыт – бағдарында қалыптасатын болса, онда сезімдік, иістік пен дәмдік естер адамның кәсіптік қасиеттеріне жатады. Сәйкес түйсіктер сияқты мұндай ес

түрлері іс - әрекет шарттарына орай қарқынды дамып, кейде кемістігі болған ес түрлерінің орнын толықтыруда керемет деңгейлерге көтерілуі мүмкін, мысалы, соқырдың денесімен сезінуі, естігіштігі, ал кереңнің көргіштігі, иіскей, жанаса сезгіштігі т.б.

Сөздік – логикалы (мағыналы) ес мазмұнына біздің ой - өрісіміз келеді. Ой тілсіз өрнектелмейді, сондықтан ой тек мағыналық ғана болмай, сөзді – логикалы болатыны осыдан. Біздің ойымыз әртүрлі тіл формаларымен берілетіндіктен, оны қайта жаңғырту материалдың тек негізгі мазмұнын жеткізумен не сөзбе – сөз қалтықсыз қайталануымен жүзеге асуы мүмкін. Егер кейінгі жағдайда жадқа алатынымыз мағыналық өңдеуге түспейтін болса, онда оның өзгеріссіз жадталуы логикалы емес, механикалық жаттауға айналады.

Сөзді – логикалық, мағыналы есте басты мән екінші сигналдық жүйеде. Сондықтан да, қарапайым формадағы қозғалыс, бейнелі және эмоционалды естер жануарларда да байқалатын болса, мағыналы ес түрі адамға ғана тән қасиет. Сөзді – логикалық ес басқа ес түрлерінің дамуына арқа сүйей отырып, оларға жетекшілік етеді және өз дамуымен олардың жоғары деңгейге көтерілуіне ықпалын тигізеді. Оқу процесіндегі шәкірттің білім игеруі мен топтау, негізінен, осы мағыналық еске байланысты.

Іс - әрекет мақсатына байланысты ес — ырықты, ырықсыз болып бөлінеді. Арнайы есте қалдыру не еске түсіру мақсаты болмаған психикалық процесс — ырықсыз көрініс беріп, ал егер бұл процесс мақсатты бағдарланған болса, ырықты сипатқа ие. Кейінгі жағдайға есте қалдыру мен қайта жаңғырту арнайы мнемикалық (жаттау, еске түсіру) әрекеттерге орай жүзеге келеді.

Ырықсыз және ырықты болудан ес дамуының бірізді, кезекпен келетін 2 деңгейі құралады. Адам өмір тәжірибесінің көбі ырықсыз ес жәрдемімен жинақталып, соның арқасында арнайы дайындықсыз — ақ қажетті болған тұрмыстық біліктеріміздің қоры қалыптасады. Бірақ іс - әрекет барысында адамның өз іс - әрекеттерін басшылыққа алу қажеттігі де туындап қалады. Бұл жағдайда іске ырықты ес қосылады да, осыдан бізге керекті болған материалды алға ниет қып белгілеумен жаттаймыз немесе еске түсіреміз. [10]

Кейінгі жылдары зерттеушілер назары есте қалдырудың бастапқы кезеңіне, сыртқы әсерлер іздері бекінгенге дейін өтетін процестерге аударылуда. Қандай да материал есте қалдырылуы үшін, ол субъекті тарапынан тиісті дәрежеде өңделіп, игерілуі тиіс. Ал бұл үшін белгілі уақыт аралығы қажет, яғни сырттан түскен әсерлердің басы бірігетін уақыт. Бұл процесс — жаңа ғана болып өткен оқиғаның біздің субъектік санамызда бірден ұмытылмай, онда толғаныс пайда етуі: болып өткен оқиға енді жоқ болса да, біз оның көріністерін елестетеміз, құлағымыздан шуы кете қоймайды. Мұндай процестер тұрақты болмайды, жойылып та кетеді, бірақ тәжірибе топтастыру механизмдерінің қызметінде үлкен рөл ойнағандықтан, ол есте қалдыру, бекіту және қайта жаңғырту үшін қажетті естің ерекше формасы ретінде — қысқа мерзімді ес деп танылған. Бұл ес түрі, жоғарыда көрсеткеніміздей, материалды аз уақыт аралығында ғана сақтау мүмкіншілігіне ие.

Нақты қызметтік ес адамның нақты іс - әрекет мезеті мен қажетіне орай қозғалыстар және қимылдарды орындауына байланысты іске қосылады. Қандай да бір күрделі әрекетті орындау үшін оны бөлшектеп алуымыз керек, кейін әрекеттің әр бөлігі бойынша нәтижеге келіп, екіншісіне өтеміз. Осы екі арадағы нәтиже сол мезеттегі қажеттігімен есімізде тұрады, ал ақырғы

көзделген мақсатқа жақындаған сайын есіміздегі алдыңғы бөлік нәтижелері әрқайсысы өз кезегімен ұмытылып, естен шығып, келесі әрекет бөлігінің ақпаратына орай босатқандай болады. Орындалатын әрекет бөліктерінің көлемі мен аумағы әртүрлі, мысалы, балақай жеке әріпті қинала танудан бастаса, ересек адам, тіпті маман болса, кітап беті мазмұнын тұтастай қабылдауы мүмкін. Қызметтік естің жоғары деңгейде, нәтижелі болуы адамның ниеттің жаттығуларына байланысты.

Ес туралы бірнеше теориялар бар. Енді солардың кейбіріне тоқталайық.

Ассоциациялық теория. Бұл қисынды ұсынған неміс психологтары ішінде Эббингауз мен Мюллер. Бұлардың айтуынша, есте қалдыру адамның психикалық әрекеттерінде ассоциациялық байланыстардың пайда болуымен сипатталады. Өткен тарауда айтқанымыздай, бір-біріне жақын орналасқан, не белгілі бір уақыт ішінде қосақтасқан елестеуді бірнеше рет қайталау арқылы түрлі ассоциациялық байланыстар пайда болып, олардың күші ұлғайып отырады. Заттар мен құбылыстар бір-біріне қаншама жақын болса, олардың байланыстары да мықты болады. Ал олардың аралық уақыт мөлшері бір-бірінен алшақ болса, олардың байланысы да нашар болады. Демек, заттар мен құбылыстардың байланысы қаншама мықты болса, олар адамның есінде тезірек және көп уақытқа дейін ұмытылмай, тез еске түсіп отырады. Эббингауз адам а, б, с, д, е т.б. осы секілді құбылыстардың бірнеше тобын қабылдайтын болса, онда жаңағылардың бейнелері пайда болып бір-біріне байланысып отырады. Осылардың ішінде «а» мен «б» өте жақын болғандықтан, олардың әсер етуден пайда болатын елестердің де байланысы күшті, берік болады. Ал енді объектілер бірінен-бірі алыстаған сайын, заттар мен нәрселердің қашықтығы ұзай бастайды. Сондықтан «а» мен «б», «б» мен «с»-ның байланысы біртіндеп әлсірей береді. Әрине, адамның есінде «а» мен «б», «а» мен «е» байланысы «б» мен «с»-ға қарағанда мықтырақ болып келеді [5]

Сыртқы дүниедегі заттардың әсерінен мида әр түрлі іздер қалады. Олар заттың мазмұн-мағынасын ашатын образдар, суреттер емес, тек әсер етуші заттардың сыртқы көрінісін, формасын, структурасын белгілеп отыратын іздер. Бұлар бір қалыпта тұрмайды, әр кез өзгеріп отырады. Ес те қабылдау сияқты сыртқы дүниедегі заттардың мазмұн-мағынасын адам санасына сәулелендірмейді, жалғыз ғана олардың қабығын, формасын структуралап бейнелейді. Бұл пікірдің де сыңаржақ екендігі байқалады.

Француз психологы Бергсон «екі ес» туралы теориясында адамның екі есі бар, оның бірі — тән есі, яғни қимыл-әдет есі дейді, екіншісі — рухани ес, яғни рух есі. Оның айтуынша, тән есі адам миы жұмысымен байланысты. Рух есі мимен байланысты емес, ол — мисыз ес. Ол тек қана сананың таза қасиеті, өйткені сыртқы дүниенің әсерімен байланыспайтын өзінен-өзі іштен, санадан шығып пайда болатын ес. Естің осы екі түрі біріне-бірі қарама-қарсы болып келеді. Тән есі өте төменгі қарапайым ес болып саналады да, рух есі — өте жоғары сатыда тұрған күрделі, ол тән есін билеп отыратын, соған үстемдік жүргізіп отыратын ес [6].

Естің нейрондық теориясы. Адам миының құпиялары көп жағынан әлі ашылар емес. Ол өте құрылымды. Осы күрделі ақуызды жиынтықтың жаңа ақпарат топтап, оны сақтай білу қабілетін қазіргі күндегі психология онда жүріп жататын құрылымдық немесе химиялық өзгерістермен байланыстырып отыр. Бұл теорияның негізгі мәні мынада: есте қалдыру мидың электрлік

белсенділігімен, яғни мидағы химиялық не құрылымдық белсенділік қандай да бір жолмен ағзадағы электр қуатын арттырады. Бұл үшін қолайлы ес іздерін іске қосатын жүйке тізбігі болуы шарт. Физиология заңдарына орай нейрон жеткізген импульстер аксон (қозуды жеткізуші) арқылы бір жасушадан екінші жасушаға беріледі. Аксонның жасушамен тоғысқан жері синапс деп аталады. Жеке бір жасушаның өзіндегі осы сипапстың саны мыңдаған. Синапс негізінен екі түрде қызмет етеді, бірі – қоздырушы, екіншісі –тежеуші. Сонымен, қысқа мерзімді не ұзақ мерзімді естің екеуі де бірдей қозушы немесе тежелуші жүйке элементтерінің бір-біріне әсерінен туындайды. Айырмасы – қысқа мерзімді ес белгілі нейрондардың уақытша электрлік белсенділігінен болады да, ұзақ мерзімді ес нейрондардың тұрақты құрылымынан келіп шығады.

Қылық психологиясы (Уотсон, Торндайк т.б.) шартты рефлексстердің, дағдылардың пайда болуымен тектес. Бұлардың пікірінше, ес те, әдет те «үйрену» деген проблемаға енгізіледі. Биховиотистер естің жалғыз ғана физиологиялық негіздеріне ерекше мән беріп, естің айрықша өзгешеліктерін, сипаттарын басқа психологиялық функциялардың арасындағы орнын дұрыс ажырата алмайды.

Мәдени-тарихи теория. Бұл теорияға негіз салушы — орыс психологы Л. С. Выготский. Ол адамның барлық психикалық әрекетін, сонымен бірге есін екіге бөледі. Мұның біріншісі — табиғи анайы ес, екінші түрі — мәдени ес. Выготский табиғи анайы ес алғашқы адамдарда және осы кездегі мәдениеті кейбір себептермен артта қалған елдердің адамдарында болады. Табиғи ес, ол адамның жаратылысынан пайда болатын, заттар мен болмыстарды тікелей есте қалдыратын, оларды есте қалдыруда ешбір құрал-саймандарды қолданбайтын ес.

Мәдени ес мәдениеті алға кеткен, өркениетті елдерде болады. Ол түрлі құрал-саймандарлы қолданудан көрінетін (хат жазуды пайдаланумен бірге хат жазушы заттарды, болмыстарды жанамалап, басқа құрал-саймандар арқылы есте қалдыру), мазмұны бай, жабайы еспен салыстырғанда жоғарғы сатыда тұрған ес.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. – Алматы., Эверо, 2004.-350б.
2. Берікұлы Н. Жантану. Оқу құралы. – Ақтөбе, 2006ж.-416 б.
3. Рубинштейн Л.С. Основы психологии. –СПб: Питер, 1999.-216 с.
4. Гальперин П. Я, Запорожец А. В. Карпова С. Н. «Актуальные прблемы возрастной психологии» М, 1978г.- 189с.
5. Жұмабаев М.Көп томдық шығармалар жинағы. 3т. – Алматы: Жазушы, 2003.-205б.
6. Тәжібаев Т. Жалпы психология. – Алматы: Қазақ университеті, 1993ж. - 198б.
7. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. - А., 1988ж. – 178 б.
8. Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы: Қазақстан, 1998.-145 б.
9. Брушлинский А.В., Поликарпов В.А. Мышление и общение. – Самара, 1996. -110 с.
10. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.-256 с.

ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕПТІҢ БІРІКТІРІЛГЕН СЫНЫПТАРЫНА КІРІКТІРЕ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ

Бектемирова Мақпал Муратовна

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Шағын жинақты бастауыш мектеп мәселесін зерттеуге белсене араласқандардың бірі – Ғ.Сүлейменов. Оның 1963 жылы «Қазақстан мектебі» журналында «Аз комплектілі бастауыш кластарда сабақ кестесін қалай жасау керек?», 1965 жылы «Екі комплектілі мектепте оқу процесіне басшылық ету туралы», 1968 жылы Р.Мұраталиевпен бірлесе отырып жазған «Аз комплектілі мектептерде оқу процесін ұйымдастыру туралы» мақалалары басылды. Ғалым алғашқы мақаласында аталған мектептер үшін сабақ кестесін құрудың бірнеше нұсқасын ұсынды. Ал келесі мақаласы 1 және 2, 2 және 4-сыныптарды қатар оқытудың әдістері мен тәсілдерін көрсетуге арналды. Мұнда автор алдымен шағын жинақталған мектептерде жұпталған сабақтардың, негізінен, 3 түрі болатындығын айтады: 1) екі сыныпта да жаңа материал өтілетін сабақ; 2) бір сыныпта жаңа материал, ал екіншісінде пысықтау не қайталау (немесе оқушылардың білімін тексеру) жұмысы жүргізілетін сабақ; 3) екі сыныпта да бұрынғы өтілген материал пысықталатын не қайталанатын (немесе бір сыныпта бақылау жұмысы алынатын) сабақ. Одан әрі қарай әрбір түрге байланысты сабақты жоспарлаудың және өткізудің үлгісін мысалдармен түсіндіреді. Р.Мұраталиевпен бірлесіп жазған мақаласында көрнекі құралдар, әсіресе, шағын жинақты мектептер үшін өте қажет деп есептеп, оларды қолдану жолдары туралы пайдалы ұсыныстар білдіреді.

1970-1980 жылдары шағын жинақты бастауыш сыныптағы оқыту әдістемесін зерттеуге белсене кіріскен ғалымдарымыздың бірі – Б.Құлмағанбетова. Ол мақалаларында мұғалімге көмек ретінде әдістемелік нұсқаулар беруді мақсат ете отырып, қазақ тілі сабақтарында өздігінен орындалатын жұмыстардың түрлері мен оны ұйымдастыру жолдарын көрсетуге баса мән береді.

1974 жылы Б.Құлмағанбетованың «Аз комплектілі мектепте сабақты ұйымдастыру» деген еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте мынандай мәселелер қарастырылды: 1) аз комплектілі мектептердің қазіргі жайы; 2) аз комплектілі мектептерде жұмыс түрлерін ұйымдастыру; 3) аз комплектілі мектептерде сабақты ұйымдастырудың әдіс-тәсілдері; 4) аз комплектілі мектептерде тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыру. Автор алдымен шағын жинақты бастауыш сыныпта сабақ беретін мұғалімдердің іс-тәжірибелеріне шолу жасай келіп, әрбір сыныпта оқылатын тақырыптарды, оларға қатысты материалдарды, көрнекі құралдар мен әдістемелік жаттығуларды орынды пайдаланып, жұптасқан сабақтардың құрылысын, өздік жұмыстардың түрлерін, көлемін, оған кететін уақытты т.с.с дұрыс белгілеп алса, мұндай мектептердегі оқу-тәрбие жұмысы нәтижелі болады деген қорытынды жасайды.

1980 жылы Ш.Әуелбаевтың «Қазақ тілі сабақтарының мазмұны мен жоспарлау үлгілері» атты еңбегі жарыққа шықты. Автордың бұл еңбегі шағын

жинақты бастауыш сынып мұғалімдері үшін қиындық келтіріп отырған қазақ тілі сабақтарының мазмұнын анықтау мәселесін шешуге байланысты жасалған алғашқы әрекет болып есептеледі. Өйткені бағдарламада үлкен тақырыптарға арналған сағат сандары ғана көрсетіледі де, әрбір жеке сабақтың мазмұнын белгілеу үлкен қиындық туғызады. Сондықтан бұл құралда қазақ тілі сабағының мазмұны мен көлемі анықталып, оның толық жоспарлау үлгілері берілген.

1981 жылы басылып шыққан А.Асқарбаева мен Г.М.Храпченковтың «Шағын комплектілі мектептегі оқытудың мазмұны мен әдістері» деп аталатын еңбегінің маңызы аса зор болды. Бұл құралдағы көңіл аударарлық мәселе – шағын жинақты бастауыш сыныптарда ана тілі сабақтарын бір пәндік жүйемен жоспарлағанда қатар сыныптарда тақырыбы мен мазмұны жағынан жақын, бір-біріне ұқсас материалдарды іріктеп алып, жұптастырып, бір мезгілде өткізудің тиімді болатындығы. Осы тұста қарастырылып отырған ана тілі, қазақ тілі пәндерін оқыту ерекшелігіне арналған еңбектерден басқа бастауыш мектепте жүретін математика, табиғаттану, еңбекке баулу сабақтарына байланысты әдістемелік нұсқаулар да пайда бола бастағанын айта кеткен жөн. Шағын жинақты мектептегі оқыту мәселесіне қатысты әдістемелік нұсқаулар да пайда бола бастады. Атап айтқанда, Қ.Аймағамбетованың «Аз комплектілі бастауыш мектептерде табиғаттануды оқыту», М.Сайпиннің «Шағын комплектілі мектептерде математиканы оқыту» (1984), О.Сатқановтың «Еңбекке үйрету методикасының кейбір ерекшеліктері» (1990) атты еңбектері. Аталған еңбектерде шағын жинақты мектептердің өзіндік ерекшеліктері, жеке пәнді оқыту әдіс-тәсілдері, ұтымды жұмыс түрлері, сабақ жоспарлары тәрізді негізгі мәселелер қамтылған. Олар, негізінен, бір пәннің бір мезгілде өткізілуін қолдап, соған сай бір тақырыптық сабақтарды жоспарлау үлгісін көрсеткен.

1970-1980 жылдары жоғарыда аты аталған ғалымдар мен кейбір мектеп мұғалімдерінің қатысуымен «Мектеп» баспасынан бірнеше көрнекі құралдар да жарық көрді. Мысалы: «Ана тілінен тіл дамытуға арналған сюжетті картиналар» (1976), «Аз комплектілі мектептер үшін грамматикалық таблицалар» (1979), «Ана тілінен үлестірмелі картиналар» (1981).

1980-1990 жылдардан бері қарай шағын жинақты мектептердің жұмысын жақсарту, оған басшылықты жетілдіріп, нақтылы көмек беру, бұл мәселеде жинақталған озат тәжірибелерді тарату жөнінде біраз еңбек сіңірген адам – З.Бейсенбаев болды. Ол озат мұғалімдерді, әдіскерлерді шағын жинақты бастауыш сыныптардағы оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіруге жұмылдырып, оларға ғылыми басшылық жасап, жөн сілтеді. Осындай зерттеушілік жұмыстар нәтижесінде мұндай үлгідегі мектептерде (бұрыннан айтылып жүрсе де, күні бүгінге дейін өзектілігін жоймаған) бір пәндік, бір тақырыптық жүйені енгізудің тиімді болатыны эксперимент жүзінде анықталып, оның қорытындысы ретінде журнал беттерінде бірсыпыра мақалалар жарық көрді.

2001 жылы Сламбекова Н.М. «Шағын комплектілі бастауыш мектепте жазбаша шығармашылыққа негізделген тіл дамыту әдістемесі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, шағын жинақты қазақ бастауыш сынып оқушыларын жазбаша шығармашылыққа үйрету негізінде олардың тілін дамыту әдістемесін ұсынды. Шағын жинақты бастауыш мектепте жазбаша

шығармашылыққа негізделген тіл дамыту жұмысының мазмұны мен көлемін анықтап, бірнеше сыныпты бір мезгілде қосып оқыту жағдайына орайластырылған, бір тақырыптық ұстанымға негізделген жұмыс жүйесі, әрбір әдістемелік жұмыстың ерекшеліктері көрсетілді. Мәтіннің ғылыми жағынан анықталған басты ерекшеліктеріне сәйкестендірілген, бастауыш сынып оқушыларының түсінуіне лайықты негізгі белгілері анықталып, лингвоәдістемелік тұрғыда сипатталды.

Сонымен, аталған еңбектерге белгілі дәрежеде талдау жасай отырып, шағын жинақты қазақ бастауыш мектептерінің негізгі мәселелері ғалымдар мен ұстаздардың назарына, басты нысанасына ілігіп, бірқыдыру шаралар атқарылғанына көз жеткіздік.

Бір пәндік, бір тақырыптық жүйе бойынша оқыту ТМД елдері мектептерінде де көп жылдан бері қолданылып келе жатқаны белгілі. Бұл жөнінде, әсіресе, орыс ғалымдары В.П.Стрезикозиннің, Г.Ф.Суворованың, И.В.Прокоповичтің, Н.М.Неусыпованың еңбектерін ерекше атап айтуға болады. Бұлардың еңбектерінен шағын жинақты мектептегі оқу-тәрбие ісі жалпылама сөз болмай, негізгі жұмыс түрлері көбірек қамтылып, нақты нұсқаулар беріле бастағанын байқаймыз. Мысалы, В.П.Стрекозин мынадай ұсыныс жасайды: «Программами начального обучения, как правило, предусматривается концентрическое или ступенчатое изучение определенной части материала. Это значит, что многие темы программы повторяются в каждом классе, но на разном уровне. Есть, следовательно, возможность так спланировать учебный процесс, чтобы уроки по этим темам проводить одновременно во всех классах. При этом часть времени на таких уроках может быть использована для рассказа, беседы, демонстрации опытов, картин, таблиц и т.д., рассчитанных на учащихся всех классов, а в течение остального времени ученики каждого класса работают над отдельными заданиями». Мұнда автор, бір жағынан, мұғалімнің уақытын үнемдеуге тырысса, екінші жағынан, оқушылардың бірлескен әрекет жағдайында ұзағырақ болуын, сөйтіп олардың өзара қарым-қатынастары нығайып, ортақ мақсатқа бағытталуын көздейді.

Бұл ғалымдар өздерінің көп жылдық іс-тәжірибелеріне сүйене отырып, шағын жинақты мектептер үшін арнайы оқу құралдарын жазып шығарудың өте қажет екенін айтады: «...для малокомплектных школ нужна иная, чем для всех, методика, другие особенные пособия».

Ал И.В.Прокоповичтің іс-тәжірибесіне келсек, ол екі, үш, кейде тіпті төрт сыныптағы біртұтас сабақты шартты түрде «үлкен сабақ» деп, ал әр сыныптағы ішкі сабақты «кіші сабақ» деп қарастырады. Оның айтуынша, мұғалім сабаққа дайындалғанда, тек «үлкен сабақ» жүйесін сақтауды көздейді, яғни оның бөлімдері – мұғалім басшылығымен жүргізілетін жұмыс пен өздігінен істелетін жұмыстың кезектесіп келіп отыруын, дәлірек айтсақ, бір сыныптан келесісіне ауысып отыруды ғана ойластырады, яғни «кіші сабақ» жүйесіне онша мән бермейді. Ал шын мәнінде «үлкен сабақ» оқушының каперіне де кірмейді, оған өзі тікелей араласып жұмыс жасайтын және сол арқылы білім алатын «кіші сабақ» жақын. Сондықтан оқытушы мұғалім тек үлкен сабақтың мән-мақсатын ойлап қоймай, әрбір «кіші сабақты» терең зерттеп, оның білімділік, дамытушылық мақсатына негізделген логикалық біртұтас жүйені сақтайтын әрекеттерді ойластыру қажет деп есептейді. Біз де бұл пікірді қуаттай отырып, шағын жинақты бастауыш сыныптағы сабақтың ең

негізгі ерекшелігі әрі қиындығы осында екеніне көз жеткіземіз. Мұғалім өз ісінде табысқа жету үшін әрбір сыныптағы жеке сабақтың логикалық жүйесін сақтай отырып, оқытуды біртұтас құрылым етіп құрастыра білуі тиіс.

Сонымен, шағын жинақты мектептерге арналған әдістемелік еңбектерге шолу жасау нәтижесінде бұл еңбектерде осы үлгідегі мектептердің іс-тәжірибелік материалдарына сүйене отырып, теориялық әрі қолданбалық маңызы бар тақырыптар бойынша айтарлықтай жұмыс жүргізілгені байқалды. Жалпы әдістемелік мазмұндағы жұмыстарды мынадай мәселелер төңірегіне топтастыруға болады:

- шағын жинақты мектеп жағдайында бірнеше сыныпты бір мезгілде оқыту үдерісін ұйымдастыру ерекшеліктері және оған басшылық ету (Ж.Аймауытов, Ғ.Бегалиев, Ә.Сытдықов, Ғ.Сүлейменов, М.Бұрлібаев, Р.Мұраталиев);
- «Ана тілі», «Қазақ тілі» пәндерін оқытудың әдіс-тәсілдері (Ғ.Бегалиев, А.Асқарбаева, Б.Құлмағамбетова, Ш.Әуелбаев);
- «Ана тілі», «Қазақ тілі» сабақтарын жоспарлау (А.Асқарбаева, Б.Құлмағамбетова, Ш.Әуелбаев);
- бір пәндік, бір тақырыптық сабақтар және оны жоспарлап өткізу үлгілері (А.Асқарбаева, Г.М.Храпченков, Б.Қатембаева, З.Бейсенбаев, М.Сайпин, Қ.Аймағанбетова, Е.Шапаева);
- өздік жұмыстардың түрлері мен оны ұйымдастыру жолдары (Ғ.Бегалиев, Ж.Қаржасбаев, Ә.Сытдықов, А.Асқарбаева);
- сабақ кестесін түзу (Ғ.Бегалиев, Ғ.Сүлейменов, З.Бейсенбаев)
- жазбаша шығармашылыққа негізделген тіл дамыту әдістемесі (Н.Сламбекова).

Шағын жинақты бастауыш сынып оқушыларының тілін дамыту мәселесі Ғ.Бегалиев, Ә.Сытдықов, Б.Құлмағамбетовалардың еңбектерінде ішінара сөз болады. Н.Сламбекова оқушылардың тілін дамытудың бірнеше сыныпты қатар оқыту жағдайына лайықталған әдістемесін ғылыми-теориялық жағынан зерттеді.

Шағын жинақты бастауыш сынып оқушыларын I,III және II,IV сыныптары бірге оқитындай етіп біріктірген қолайлы:

- тарихи тұрғысынан алғанда бұлай етіп біріктіру ежелден келе жатқан дәстүр болып есептеледі;
- педагогикалық тұрғыдан қарағанда, бір үлкен, бір кіші сыныпты бірге оқыту өздік жұмыстарды ұйымдастыруға және кіші сынып оқушыларын өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыруға септігін тигізеді;
- тәрбиелік маңызы жағынан алғанда, жасы үлкен балалар қашанда өзінен кішілерге үлгі-өнеге көрсетіп, көмектесіп, қамқорлық жасауға бейім болады;
- психологиялық жағынан жасы үлкен балалар өзінен кішілердің алдында сабақты білмей қалуды ұят санап, үнемі дайындалып жүруге тырысады, ал кішілер үлкендерге еліктеп, солардан қалмауды мақсат етеді.

Шағын жинақты бастауыш сыныптар үшін бір пәндік сабақ кестесін түзу өте тиімді:

- барлық сыныптардағы бірдей пәндік сабақ көп алаңдаушылық туғызбайды;
- мұғалім үшін де «үлкен сабақтың» логикалық жүйесін дұрыс құрып, «кіші сабақтардың» барысын жете қадағалауына мүмкіндік береді.

Шағын жинақты бастауыш сыныптардағы бір пәндік оқу жүйесі іс жүзінде бір тақырыптық сабақтар жүргізуге мүмкіндік береді:

- бір тақырыптық сабақ оқушыларды түгелдей қамтып, ортақ жұмыстар орындатуға, ортақ әңгіме қозғауға, көрнекілер мен техникалық құралдарды қиналмай, еркін пайдалануға мүмкіндік туғызады;

- бір тақырыптық сабақ кезінде үлкендер өткенді қайталау жағдайында болса, кішілер жаңалықпен танысу, алға ұмтылу, көбірек білуге талпыну жағдайында болады.

Қоғам өміріндегі сапалы өзгерістер білім беру саласына да жаңа міндеттер, жаңа талаптар қоя бастайтыны заңдылық. Қазіргі білім берудің басты талабы – оқытудың жаңа технологияларын оқыту үдерісіне енгізу. Әдістеме пән ретінде «кімді, нені және қалай оқыту» мәселелерін қарастырса, оқыту технологиясы бұларға қоса «қалай нәтижелі оқытуға болады» деген мәселеге үлкен мән береді, яғни оқыту нәтижеге бағытталады. Осыған орай шағын жинақты мектеп жағдайында оқыту технологияларын қолдану ерекшеліктеріне тоқталып кетуді қажет деп санаймыз.

Оқытудың педагогикалық технологиясы, олардың түрлері мен шағын жинақты мектепте қолданылу ерекшеліктері.

Педагогикалық технология – педагогтің білім мен тәрбие беру мақсатына жетудегі бірізді әрекетінің жүйесі, педагогикалық жүйенің практикада іске асырылатын жобасы. Педагогикалық технология – кепілді нәтиже беретін ғылыми жоба. Демек бұл ұғымның оқыту технологиясы ұғымынан аясы кең. «Технология» ұғымының негізгі мағынасы өнімді өндіру үдерісінде шикізаттың қалпын, күйін өзгерту, жаңарту әдістерінің жиынтығы, шеберлікпен өнім алу дегенді білдіреді. Яғни технология – адамның басқаруымен техникалық құралдарды (станок, машина) пайдалану арқылы өнім алу. Мұндағы ең маңызды нәрсе – техникалық құралдар. Енді осы мағынадағы ұғымды жоғары мектеп педагогикасына аударсақ, онда адамның басқаруымен ең негізгі қызметті оқыту құралы атқаратын оқытудың тәсілі болып шығады. Мұнда басты рөлді оқытудың материалдық құралдары атқарады да, оқытушы білім алушыларды ынталандыру, оқу әрекетін үйлестіру, ұйымдастыру қызметін атқарады. Осы мағынаны негізге ала отырып В.П.Беспалько, М.В.Кларин, Б.С.Блум т.б. ғалымдар оны оқыту, білім беру үдерісіне қатысты педагогикалық аспектіде қарастырып, мынадай анықтамалар береді: «оқытудың арнайы формаларын, әдістері мен тәсілдерін айқындайтын педагогикалық-психологиялық нұсқаулардың жиынтығы, педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың әдістемелік аспабы, оқу үдерісін іске асырудың мазмұндық техникасы», «практика жүзінде іске асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы», «оқыту үдерісінде жоспарлы нәтижеге жетудің сипаттамасы», «оқушы мен оқытушыға қолайлы жағдай жасау мақсатында оқу үдерісін жоспарлаудың, өткізудің ойластырылған моделі, үлгісі». Педагогикалық технологияның нысаны – кез келген әрекетте оқушы мен оқытушының бірлігі. Осы бірліктің нәтижесінде білім, дағды, іскерлікті қалыптастыруға мүмкіндік болады. Демек, педагогикалық технология жалпы жоба болса, сол жобаны нақты іске асыратын технологиясы. Педагогикалық технологияның басты міндеті:

- әрекет ету, соның нәтижесінде алынған білім, дағды, іскерлікті бекіту;
- білім алушылардың ойлау, әрекет ету қабілетін жетілдіру;

- өз әрекетін жоспарлау, өз бетімен білім алу жолдарын таңдай білу;
- оқыту технологияларының түрлерін, олардың құрылымын игерту және оны өз тәжірибесінде пайдалана білу іскерлігін қалыптастыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш мектепте екі я бірнеше класты бір уақытта оқыту туралы /Ред. басқ. Ғ.Бегалиев. –Алматы: ҚМОҚБ, 1950, -82б.
2. Құлмағанбетова Б. Аз комплектілі мектептерде сабақты ұйымдастыру (мұғалімдерге арналған көмекші құрал). –Алматы: Мектеп, 1974, -72 б.
3. Асқарбаева А., Храпченков Г.М. Шағын комплектілі мектептердегі оқытудың мазмұны мен әдістері. –Алматы: Мектеп, 1981. -88 б.
4. Әуелбаев Ш. Қазақ тілі сабақтарының мазмұны мен жоспарлау үлгілері (Шағын комплектілі мектеп мұғалімдері үшін). –Алматы: Мектеп, 1980. -134б.
5. Сламбекова Н.М. Шағын комплектілі бастауыш мектепте жазбаша шығармашылыққа негізделген тіл дамыту әдістемесі. Пед. ғыл. канд. ... дисс. - Алматы, 2001. -157 б.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. /учебное пособие для пед. вузов и ИПК. -Москва: Народное образование, 1998. -174с.
7. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – Москва: Знание, 1989. –80 с.

ӘОЖ 373.1

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ТАРАЛУЫ

Байдосова Бибизат Исламовна

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Оралбекова Алия Курбановна

Ғылыми жетекші, Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Жастар арасындағы теріс қылық реакциясына талдау жасағанда ғылыми әдебиеттерде көптеген түсініктер қолданылады: асоциалдық, антисоциалдық, девиантты, деликвентті, аддиктивті мінез құлықтар. Оның әрқайсысы жа адамның белгілі бір мінез құлық кесіндісін, қоғамға тән мінез құлық нормаларының белгілі бір ауытқу дәрежесін сипаттайды. Олардың ішіндегі ең кең тараған жалпылама түсінік «девиантты мінез-құлық», себебі барлық әлеуметтік мінез құлықты қалыпты және де девиантты деп екіге бөлуге болады.

Өзін-өзі өлтіру қоғамда адам қалыпты, жалпыға белгілі жолдармен шеше алмайтын немесе оны шешудің қажеттілігін керек қылмайтын жеке тұлғалар арасына қатысты проблемалардың бар екенін көрсетеді. Өзін-өзі өлтіру -өзін-өзі өлтірген немесе оған барған тұлғаның-суициденттің-психо әлеуметтік теріс бейімделуімен аяқталатын, шешілмеген жанжалдың салдары. Суицидент үшін жанжалдың шешілмеуі екі жағдайымен байланысты: біріншісі-бұл жанжалды шешудің оған белгілі нұсқалары көбіне шектеулі немесе тіпті де жоқ, екіншісі-

жанжалды шешудегі оған белгілі немесе ұсынылған тәсілдері ол үшін тиімсіз немесе қолайсыз. Бұл жағдайларда суициденттің ойынша жанжалды шешудің жолы біреу ғана, ол дағдарыстан шығаратын тек өзін-өзі жою, өзін өзі аластату жолы.

Суицидальды мінез-құлық мыналардан тұрады:

а) аяқталған өзін-өзі өлтіру,

ә) суицидальдық әрекеттер (өз өміріне қауіп төндіру),

б) ниет (өзін-өзі өлтіру идеясы)

Суицидальды мінез-құлықтың себебін дұрыс түсіну үшін әрбір нақты жағдайда екі сұраққа жауап беру керек: «не себепті» адам суицидті әрекетке барды немесе бармақшы болды және «неге» оны жасағысы келді? Бірінші сұраққа жауап беру суициденттің болуы мен оны қоршағандарының объективтік жағдайына талдау жасауды қажет етеді. Екінші сұраққа жауап суициденттің бұл жағдайға қандай баға беретінін, қоршағандарының оны қалай қабылдайтынын және ол осы суицидальды қорқыту нәтижесінде немесе оны жүзеге асырғанда неге қолы жетті деген мәселелерді түсіндіруі керек. Қалай болса да, суицид - ең алдымен адамның өзбетімен өмірлік күрделі де қиын жағдайларды игере алмайтынын білдіретін жеке психологиялық реакциясы [1].

Социологтар, әлеуметтік психологтар және психотерапевттер суицидальды мінез-құлықтың екі негізгі типін көрсетеді: шынайы және қыр көрсетін (немесе көрсету бопсалау). Шынайы суицидальды мінез құлық кезінде оны орындау туралы ойластырылған, бекіген тілек болады және өз жоспарын толықтай және шынайы жүзеге асыру үшін барлық шаралар қолданылады, барлық қажетті дайындықтар жасырын жасалады. Ал қыр көрсету арқылы жасалатын суицидальды мінез-құлық себебіне - өзін-өзі өлтіру емес, оны жанжалды шешкен жағдайда өзіне пайда келтіру мақсатында жасайды. Кейбір мамандар суицидальды мінез құлықтың қосымша аффектілік (грек. - жан-дүниенің толқынысы, құштарлық) типін ұсынады, ол кезде өзін өзі өлтіру ниеті өте күшті қапалану және қайғыру кезінде болады. Бұл эмоциялық ашудың қысымы ұзаққа созылмайды. Бұл жерде де қыр көрсетудің элементтері болуы мүмкін.

Г. Блэйннің айтуынша, жастардың арасындағы жүгенсіздік бейбастықтық, имансыздық пен бүлікшіл көңіл күйдің өсуі отбасындағы тәрбиенің кемшіліктерінен болады. Жастардың өмірдің әлеуметтік құбылыстарын барынша өткір сезеді және соған орай әрекет жасайды.

Адам белгілі бір нәрсеге қатты күйзелгенде және ол ұзақ уақыт бойы болғанда стресстік сезімдерге душар болады. Стресс өте ауыр психологиялық жағдайда қауіп қатер төнгенде, іс әрекеттің өте ауыр да жауапты кезеңде, әл қуатқа және ақыл ойға салмақ түскенде пайда болады.

Қазіргі сәтте біз Қазақстан Республикасындағы (ҚР) кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдер арасында суицидтік мінез-құлықтың таралу деңгейі туралы не білеміз? ҚР Білім және ғылым министрлігінен алынған деректерге сәйкес, оның облыстардағы басқармалары 2009 жылы 5-18 жас аралығындағы балалар арасында 264 суицид жағдайын, 2010 жылы балалар арасында 256 суицид жағдайын тіркеген. Салыстыру үшін: Бас прокуратура балалар арасындағы 2009 жылғы өзіне-өзі қол жұмсау әрекетін қоса алғанда 144 суицид жағдайы мен 2010 жылғы өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттерін қоса

алғандағы 152 жағдай туралы хабарла-ды. Аталған ақпараттың пайдалылығына қарамастан, оның жүйесіздігі мен кереғарлығын атап көрсеткен жөн.

Салыстыру үшін: ҚР Статистика агенттігінің балалар суициді деңгейі туралы жуық аражағы есебінде 2010 жылы 3617 өзіне-өзі қол жұмсау жағдайы тіркелген, оның 1286 жағдайы (35,5%) 0 жастан 29 жасқа дейінгі адамдардың еншісіне тиеді. Көрсетілген деректер-ге қатысты қиындық тудырып отырған мәселе – 18-29 жас аралығындағы ере- сектер суициді жағдайларының статистикасынан тұратын болғандықтан, оның балалар мен жасөспірімдер суицидінің нақты картинасын көрсетпейтіндігі, оның үстіне 18-29 жас аралығындағы адамдар арасында кездесетін суицид статистикасы 18 жасқа дейінгілер арасындағы суицид статистикасынан мейлінше алшақ бо-луы мүмкін. Сөйтіп, аталған ақпарат бізге 18 жасқа дейінгі балалар арасындағы суицидтің таралу деңгейі туралы нақты, толық картинаны бере алмайды.

ҚР Статистика агенттігі дайындаған есеп сондай-ақ 2009 жылмен салыстырғанда 2010 жылы 0-ден 14 жасқа дейінгі балалар арасында суицид жағдайлары санының аз ғана өскенін көрсетеді.

Атап айтқанда, 2009 жылы кәмелетке толмағандардың 69 суицид жағдайына ұщырауы тіркелген болса, 2010 жылы ол 74-ке көбейген. Бұл деректер ҚР Білім және ғылым министрлігі мен Бас Прокуратураның ақпаратына қарама-қайшы, бұл, сірә, жас ерекшелігін санаттарға бөлуге байланысты көзқарастың әр түрлі болуына байла-нысты болса керек. Оның үстіне, бұл деректер ішіне 15 жастан 17 жасқа дейінгі балалар туралы ақпарат кірмейді, ДСҰ мәліметтеріне сәйкес, олар кәмелетке толмағандар арасындағы суицид қаупі ең жоғары жас санатын құрайды. Іс жүзінде ҚР Статистика агенттігі 2010 жылы кәмелетке толмағандар арасында суицид бойынша мынадай деректерді жария етті: 0-11 жас, 100 000 адамға 0,5 жағдай; 12-14 жас, 100 000 адамға 8,3 жағдай; 15-17 жас, 100 000 адамға 19,0 жағдай.

Жоғарыда аталған ақпарат кәмелетке толмағандардың олардың ересек тартуы мен жасөспірімдік кезеңге аяқ басуына қарай суицидтік мінез-құлық статистикасының елеулі түрде артқанын ашып көрсетеді.

Шет елдердегі суицид мәселесіне келсек, дамушы және дамыған елдерде тіркелген суицид оқиғалары бір-біріне ұқсас. Көңіліне қаяу түскен, бойын шарасыздық пен сенімсіздік жеңген, сүйікті ісінен жерінген, ұйқысыздыққа ұрынған, өзіне қол салуды ойлағандардың көбісі жүйкесі жұқарған жандар екендігін психолог ғалымдар дәлелдеді. Осындай күйзелістерді сезінбейтін жандар өмірді сол қалпында қабылдайды. Күйзеліссіз адамдар әлеуметтік әлемді жақсартуға тырысады. Бұлар саясаткерлер, қоғам қайраткерлері. Депрессия салдарынан болатын оқиғалар көрсеткіші бойынша көштің басында Еуропа тұр. Дания, Швейцария, Ұлыбритания, Венгрия, Эстония, Латвия, Литва, Германия т.б елдерде өзге қылмыстармен салыстырғанда өзін-өзі өлтіру дерегі екі-үш есе көп.

Орталық Азия мемлекеттерінде өзіне-өзі қол жұмсау белгілі бір қоғамдық және діни табумен байланысты, бұл деректер жинауда біршама қиындық тудырады. Сөйтіп, суицид жағдайлары ресми есептерде сирек кездеседі немесе әдетте жазатайым жағдай ретінде бүркемеленіп көрсетіледі [1, 2]. Мысалы, өзіне-өзі қол жұмсау әрекетінен кейін тірі қалғандардың көпшілігі отбасылары олардан теріс айналып кетеді-ау деген қорқыныштан өз өмірлерін

саналы түрде әдейі өзіне-өзі қол жұмсаумен аяқтағысы келгенін теріске шығарады.

Өзіне-өзі қол жұмсағандардың отбасылары өзін-өзі өлтіру жағдайларын қорланғандықтан әрі ұялғандықтан, түрлі қаңқу сөздерден қорыққандықтан оны жазатайым жағдай ретінде бүркемелеп көрсеткенді дұрыс санайды. Жергілікті жерлердегі суицидтік әрекеттердің құрбандары көбінесе тиісті жедел медициналық көмек көрсетілмегендіктен немесе оның жоқтығынан есепке кірмей қалып жа-тыр. Соның салдарынан бүкіл Орта Азия бойынша есептілікте елеулі қате бар және өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері мен оның өліммен аяқталу жағдайлары дұрыс жіктелмейді [1, 2].

Жақын арада ғана, 2011 жылы, ЮНИСЕФ қалалық жерлердегі балалардың осалдығына зерттеу жүргізді, оның барысында балалар мен жастардан суицидтік мінез-құлықтары мен дене мүшелеріне зақым келтіру жөнінен өз тәжірибелерімен бөлісу сұралды. Аталған зерттеу сұралған 468 респонденттің 27,4%-ының өзіне-өзі зақым келтіргенін және суицидтік мінез-құлық танытқанын анықтады. Балалар мен жастар үш топқа іріктелді, бұл топтарды салыстырған кез-де адам саудасының құрбаны болғандар (34,0%) осал балалар (27,4%) мен секс-индустрия қызметкерлері (20,8%) секілді дене мүшелеріне зақым келтіруі және суицидтік мінез-құлық танытуы неғұрлым мүмкін болып шықты [3].

Америкалық зерттеуші Уоррен Шиблдің «Смерть: междисциплинарный анализ» атты кітабында суицид проблемасына байланысты студенттер арасында жүргізген сауалнаманың нәтижесі көрсетілген. «Сізде өлуге деген ниет болады ма? Егер болса не себепті?» Деген сұрақтарға сұрағандардың 28% оң жауап берді. Себептерінің ішінде «өмір бос уақытты өткізу сияқты болып көрінді», «өз өмірімді жек көрдім», «өмірден шаршадым», «әлеуметтік және жеке келеңсіздіктер,өзімнен қоршағандарды ұтқарғым келді», «одан кейін не болатынын білгім келді,адамдардың мені аяғанын тіледім» дегендері бар. «Өмірден өзін өзі өлтіру арқылы кетуді ойладыңыз ба? Егер болса,неліктен?»деген 22% оң жауап берді. Дәл осындай зерттеу жұмысы Тверь мемлекеттік техникалық университетінде (Ресей) де өткізілген болатын,ол мынадай нәтиже берді бірінші сұраққа 28% оң жауап алынса ,себептері- «қызығушылықтан», «қорқытқым келді» , «өмір -құдайдың жазасы»,әлеуметтік қиындықтар (соның ішінде әскер қатарына шақырту) болды. Екінші сұраққа сұрағандардың 18% оң жауап берді.Мұндай қылықтың әлеуметтік себебіне ЖИТС-пен ауру көтерілген.Тек қана 5% «Ешкім де өз өмірін қиюға қақысы жоқ, ол үлкен күнә» деп жауап берген. [18]

Көпшілік қабылдаған өзін-өзі өлтіру ниеттері туралы пікірлерге қарамастан көп жағдайда оны алдын-ала біліп,оның алдын алуға болады.Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын жас адам қандай да формада қарсылық көрсетеді: үйден кетіп қалады,барлығына немқұрайлық танытады,соның ішінде сыртқы әлпетіне,немесе тағы да басқаша өзіне назар аудартады.Өзін-өзі өлтіруге ниеттенген жасөспірімдердің көпшілігі әдетте осы тақырыпта (көбіне сырғақтап) қоршағандарымен әңгімелеседі.Егер соңғылары дер кезінде алаңдаушылық туғызатын белгілерді байқаса,оған бірден назар аударып,оны байыппен бағалайды,қандай да бір одан шығар жол іздейді,бұл бақытсыздықтың алдын алуға көмектеседі.

Болуы мүмкін суицидальды қауіптердің индикаторларына мыналар жатады:

а) мінез-құлығындағы белгілі-бір белгілер: суицидальды қорытулар, осының алдындағы өзін-өзі өлтіру ниеті, адамның мінез құлқындағы немесе жеке басындағы үлкен өзгерістер, «өмірден шаршағаны» немесе «жағдайдың тұйықталған» туралы арыздары, сондай-ақ соңғы өтініштеріне дайындығы

ә) депрессия, үмітсіздікті, қауқарсыздықты бастан кешіру, қамыту, жалғыздық, ешкімге қажетсіздік сезімі әлеуметтік оқшаулану және т.б. сияқты психоэмоциялық белгілі бір жағдайлар [4]

рытындылай келе төмендегідей ұсыныстарды қарастырсақ:

Суицид жағдайлары мен суицид әрекеттері бойынша деректер жинау бойынша мынадай ұсынымдар бар:

- Олқылықтар мен жүйесіздікті қысқарту, сонымен қатар мұндай ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында суицид әрекеттері мен оның өлім жағдайларымен аяқталуы жөніндегі деректерді жинау бойынша нұсқаулықтың болуы қажет.

- Деректерді бөлудің нақты тұжырымдалған санаттарының (яғни жасы, жынысы, өзіне-өзі қол жұмсау себептері, соған әрекеттену немесе өліммен аяқталу) және олқылықтар мен жүйесіздікті қысқарту, сонымен қатар мұндай ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында суицид әрекеттері мен оның өлім жағдайларымен аяқталуы жөніндегі деректерді жинау бойынша нұсқаулықтың болуы қажет.

- Деректерді бөлудің көрсетілген санаттарын және деректерді жинау жөніндегі нұсқаулықты тиісті тіркеуден өткізуді қамтамасыз ету және осындай ақпаратты жергілікті деңгейде өңдеп, оны кейіннен республикалық деңгейде орталықтандырылған өңдеуден өткізу үшін әкімшілік-аудандық органдар деңгейіне жеткізу қажет.

- Барлық өңірлер бойынша деректермен мәліметтер жинауға жауап беретін жалпыұлттық деңгейдегі бірыңғай ұйым құру қажет, ол деректердің кереғарлығын және онымен байланысты қиындықтарды қысқартуға мүмкіндік береді. Деректер жинау және мұндай әрекеттерді басқарумен байланысты туындайтын мәселелерді сәйкесінше шешу көбінесе қызметтің осы бағытына жауапты тұлғаларды оқытуды және техникалық тұрғыдан жәрдем көрсетуді талап етеді. Деректерге талдау жасау бөлімінде 18 жастан кіші топта ғана балалар суициді мен балалардың өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері туралы қолда бар деректерге талдау жасаудың және бұл топты жас ерекшелігіне байланысты кіші санаттарға, атап айтқанда, 0-ден 9, 10-ға дейін және 14, 15-тен 17 жасқа дейін мұқият бөлу ең дұрыс шешімі болар еді. Сонымен қатар деректерді жыныс өлшемдері бойынша және қыздар мен ер балалар-ды салыстыра отырып, егжей-тегжейлі бөлу маңызды болып табылады. Әсіресе мынадай жас-жыныс өлшемдері бойынша топтасқан деректерді талдау пайдалы болар еді: 0-ден 9-ға дейінгі қыздар; 0-ден 9-ға дейінгі ер балалар; 10-нан 14-ке дейінгі қыздар; 10-нан 14-ке дейінгі ер балалар; 15-тен 17-ге дейінгі қыздар; 15-тен 17-ге дейінгі ер балалар.

Мұндай талдау балалар арасындағы суицид пен суицид әрекеттерінің таралуының жалпы картинасындағы жас ерекшелігі мен гендерлік ерекшеліктерді және бала-лар мен жасөспірімдер суицидінің жалпы статистикасына ықпал ететін жас ерекшелігі-жыныстық шағын санаттары

арасындағы ерекше айырмашылықтарды жақсырақ түсінуге жәрдемдере алар еді. Жас ерекшелігі-гендерлік шағын санаттарға талдау жасау себептері 0-9 және 10-14 жастағы қыздарға қарағанда сол жастағы ер балалардың, соны-мен қатар 15-17 жастағы ер балаларға қарағанда, сол жастағы қыз балалардың суицидке бейімдігі ерекше маңызды болып табылады. Мұндай маңызды ақпарат талдаудың ұсынылған әдісін пайдаланған жағдайда алынуы мүмкін. Сонымен қатар қалалық және ауылдық жерлер арасындағы айырмашылықтарды, облыстар бойынша көрсеткіштерді ашып көрсету үшін балалар суициді мен бала-лар арасындағы суицид әрекеттеріне талдау жасау маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің деректері
2. Никерсон, А.Б., Д. Меле және К.М. Осборн-Оливер (2010 жыл). Бала-ата-ана қарым-қатынасы және қорлаушылық. Ин Дмимерсон, Свеарер және Эспеладж (Эдс), Мектептердегі қорлаулармен байланысты мәселелер жөніндегі анықтамалық: халықаралық келешек (187-197 беттер). Нью-Йорк: Рутледж баспасы.
3. Камодека, М. және Ф.А. Гуссенс (2005 жыл). Жүліктер мен құрбандардың содырлығы, әлеуметтік танымдары, ашу-ызалары және қапаланулары. Балалар психологиясы және пси-хиатриясы журналы, 46, 2, 186-197 -беттер.
4. Либби Г.П. (2004 жыл). Оқушылардың мек-тепке үйірлігін бағалау: үйірлігі, жақындығы, байланыстылығы және қатысушылығы. Мектеп гигиенасы журналы, 74, 7, 274-263 беттер.
5. Айзенберг, М.Е., Ноймарк-Штайнер Д. және Перри К.Л. (2003 жыл) қатарластар тара-пынан болатын сұраншақтық, мектеппен байланыстылық және сабақ үлгерімі. Мектеп ги-гиенасы журналы 73,8 311-316.
6. Білім беру мекемелеріндегі суицидтің алдын алу жолдары, Алматы облыстық білім басқармасы, Алматы облыстық мамандар кәсіби дамыту институты, Алматы, 2011. - 104 бет.

ӘОЖ 373.1

БАСТАУЫШ КЛАСС ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЕС ПРОЦЕСІН ДАМУ ТУРАЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Енсегенова Әсемгул Айтбайқызы

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Ес деп, бұрын тәжірибеде қабылдаған нәрселерді мида қалдыратын жаңғыртатын және оларды кейіннен танып, еске түсіретін психикалық функцияларды айтады. Бұл үшін әсер етуші заттар мен нәрселердің бейнелері, біздің басымызда сақталып отыруы тиіс. Сондай – ақ олар өздігінен, не болмаса әдейілеп еске түсіріп немесе оларды қайтадан танитын боламыз. Естің

адам өмірінде алатын орны зор. Егер адамда ес болмаса, барлық дүниедегі заттар, болмыстар бізге әрқашан да жаңа, өткен тәжірибемізде болмаған, оларды еш уақытта қабылдамаған, сезбеген құбылыс болып табылар еді. Адам баласы ессіз тіршілік етуі мүмкін емес. Мұнсыз ол өмір бойы жиналған рухани байлық пен мұраны меңгере алмай, тіпті қоғамда, ғылымның, тарихтың, өнердің, барлық мәдениет атаулының ешбір өсіп – даму прогресі де болмас еді.

Өткен ғасырдың 80 – жылдары неміс психологі Г.Эббингауз ойлаумен байланысты болмаған таза ес заңдылықтарын ашты: мағынасыз әріп буындарын жаттай отырып, материалды есте қалдырудың негізгі шектерін белгіледі. Ал психиатр Э.Крепелина аталған тәсілді психикалық ауытқуы бар сырқаттардың есте қалдыру әрекетін тексеру үшін қолданды. Адам есінің бекуі және қайта жаңғыруымен байланысты негізгі заңдар Г.Э.Мюллер еңбектерінде жария етілді [1].

Алғашқы кездегі ес зерттеулері көбінесе саналы іс - әрекетпен байланыстырылды, ал XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында ғылыми іздену шеңбері кеңейе түсті, енді талдау аймағына есте сақтаудың жалпы табиғи, адамға да, жануарға да бірдей механизмдері алынды. Бұл тұрғыдан зерттеу жүргізген американ психологі Торндайк жануарлардағы дағдылардың қалыптасу заңдылықтарын ашып берді. Бұл үшін ол жануарларды лабиринтте жол табуға жаттықтырып, одан қалыптасатын дағдылардың бірізді беку процесін байқастырды. XX ғ. алғашқы он жылдығында ес процесін зерттеу жаңа ғылыми формаға енді.

Естің физиологиялық негіздері ми үлкен жарты шарлары қыртысының күрделі әрекетімен байланысты. Сырттан келетін сан алуан тітіркендіргіштер адамның мүшелері арқылы миға әсер етіп, онда өзіндік «іздер», «белгілер» қалдырып отырады. Бірақ ол «іздер», «дақтар» не екенін, ол қандай іздер, қандай дақтар екені осы күнге дейін белгісіз болып отыр. Естің физиологиялық негіздерін ашуда И.П.Павловтың шартты рефлекс туралы заңы бізге көп көмек көрсетеді. Өткен тарауда айтқанымыздай, егер итке шартты рефлекс пайда болдыру үшін тәжірибе жасайтын болсақ, ең алдымен шартты қоздырғыш есебінде жарықты немесе қоңыраумен әсер ете отырып, әрі оған тамақ беру керек. Егер бұл әрекетті біз бір – ақ рет жасасақ, онда екінші рет жарықты жаққанда бір дегеннен иттің аузынан сілекей ағып, шартты рефлекс пайда бола қоймас еді. Біз бұл тәжірибені бірнеше рет қайталағанда ғана итке шартты рефлекс пайда болуынан байқадық. Мұндай жағдайда иттің миында екі жүйке орталығы, бірі — көру, екіншісі — тамақ орталығы қозу жағдайында болып, бұл екеуінің арасында уақытша жүйке бекіп, бір қалыпқа түсуі мүмкін [2].

Павловтың айтуынша, адамда да шартты рефлексстердің көмегімен қалыптасып отырады. Сөйтіп, адам есінің физиологиялық негізінде мидағы дамыған жүйке байланыстары жатады. адамның есі мимен байланысты екендігінмына төмендегі фактілер жақсы көрсетеді. Мысалы, адамның желкесіне зақым келсе, ол бұрын көрген нәрселерін тани алмайтын болады, не болмаса самайына зақым келген адам бір естігенін екінші естігенде түсіне алмайтын болады, мидың төбе бөлігіне зақым келген адам бұрынғы қимыл – қозғалыстарын орындай алмайтын болады. Бұдан біз адамның есі мидың әрекетімен байланысты екендігін, адам миының үлкен жарты шарлары қыртысының әрекеті екендігін білуге болады [3].

Естің жоғары формаларының жүйелі зерттелуі орыс ғалымы Л.С.Выготский есімімен байланысты. Ол 20 – жылдар аяғында өз шәкірттерімен бірлікте естің жоғары формаларының дамуы жөніндегі мәселені қозғай отырып, олардың әлеуметтік негізге ие психикалық іс - әрекеттің күрделі түрі екенін алғашқы рет дәлелдеді. Ұлы ғалымның ізбасарлары А.А.Смирнов және П.И.Зинченко естің саналы іс - әрекетпен байланыстылығы жөніндегі жаңа, әрі мәнді заңдарын ашып, есте қалдырудың алға қойылған мақсатқа тәуелді болатынын дәлелдеп — әрі күрделі материалды есте қалдырудың тәсілдерін белгілеп, ұстаз тағлиматын одан әрі толықтырды [4].

Ес психологиясын зеттеудің біршама нәтижелі болуына қарамастан, естің физиологиялық механизмдері мен өзіндің табиғаты көпке дейін сыр болып, философтар мен психологтар есті «материяның жалпы қасиеті» деуден аспады. Кейінгі 30 жыл ішінде ғана бұл ғылым бағытында кейбір саңлақтар көрініс берді. Бұл кезеңдегі зерттеулер нәтижесінде есте қалдыру, сақтау және жаңғырту тереңде жатқан биохимиялық өзгерістермен байланысты екені анықталып, оның РНК (рибонуклейн қышқылы) құрамындағы ауысуларға тәуелділігі және ес іздерін биохимиялық жолдармен екінші ағзаға етуге болатыны дәлелденді.

Ақырында, ес іздерін сақтауға қажетті ми аймағын табуға және есте қалдыру мен ұмытудың жүйкелік механизмдерін ашуға ниеттелген зерттеулер жарық көрді. Қазіргі күнде ес процесін тану психологиялық, физиологиялық және биохимиялық негіздердегі ізденістерге сүйенуде. Осыдан, адам есі — біртекті қарапайым қызметтен құралмайтыны белгілі болып отыр. Оның құрамы сан – алуан. П.Линдсей мен Д.Норман естің бір – біріне ұқсамас 3 типі болатынын алға тартады:

1) сезімдік әсердің тікелей, нақты ізі; 2) қысқа мерзімді ес; 3) ұзақ мерзімді ес.

Сезімдік әсердің тікелей, нақты ізі. Бұл ес жүйесі біздің сезім мүшеміз қабылдаған дүние көріністерін толық әрі дәл сақтауға жәрдем береді. Мұндай жолмен еске түскен қоршаған орта ақпараты есімізде өте қысқа мерзімге ғана орнығып, 0,1 – 0,5 сек. ішінде жойылып кетеді.

Қолыңызды 4 саусағыңызбен қағып, кейін одан кеген сезімнің қалайша өшетініне мән беріңіз: қағу тоқтағаннан соң да, болған қаққылау сезімі біршама уақыт сақталып барып, сосын жойылады да, кейін тек қаққы әрекеті болғаны ғана есіңізде қалады.

Көзіңізді біраз жұма тұрып, кейін сәл мезетте ашумен, қайта жұмыңыз. Ашып – жұму арасында қас – қағымда көрген заттарыңыздың бейнесі нақ күйінде көз алдыңызда біраз сақталып, кейін жайымен жойыла бастайды.

Қалам не сұқ саусағыңызды көз алдыңызда онды – солды жүргізсеңіз, қозғалған затқа оның бұлдыр сағымы ергенін байқайсыз.

Қысқа мерзімді есте жоғарыда баяндалған жүйедегіге қарағанда материал басқаша тұрақтайды. Бұл жағдайда есте қалған бейне сезімдік деңгейдегі толық көріністей болмай оқиғаның қандай да бір шағын баламасына сәйкес келеді. Мысалы, сізге қаратылған ақпарат оны құрайтын дыбыстар жүйесінде қабылданбай, біртұтас сөздер қалпында еске алынады. Әдетте, ұсынылған материалдың ең мәнді деген 3 – 4 бірлігі немесе кейінгі элементтері ғана қабылданады. Саналы, ерік күшін қосумен сол қабылданған сөздік материалды бірнеше рет қайталай отырып, оны есте біршама ұзақ мерзім сақтауға болады.

Ал сезімдік естегі нақты бейне қайталанбайды, ол секундке жетпей, жойылады да, ұзарта сақтауға келмейді.

Ұзақ мерзімді ес. Баршаға белгілідей, осы мезетте болған оқиға мен атам заманда жүз берген тарихи жағдайларды есте сақтаудың арасында айтарлықтай өзгешелік бар. Осыдан, ұзақ мерзімді ес — жадта сақтау жүйесінің маңызды да әрі күрделі түрі. Жоғарыда келтірілген 2 ес жүйесінің қамту аймағы өте шектелген: біріншісі — шағын уақытқа жұмыс істесе, екіншісі — материалдың кіші бір бөлігін ғана ұстап қалуға қабілетті. Ал ұзақ мерзімді естің уақыты да, қамту көлемі де шексіз. Бірнеше минуттан артық сақталғанның бәрі ұзақ мерзімді еске кіреді.

Ұзақ мерзімді еске байланысты қиыншылық — бұл санадағы ақпаратты іздестіріп, таңдап, қажеттісін таба білу. Ал есімідегі мәліметтің көптігі соншалықты, оны санмен айғақтау мүмкін емес. Солай болса да, сана қорымыздан қажетті дерек дер кезінде шыға келетініне таңданбасқа болмайды.

Бірақ ұзақ мерзімді естің де аймақ көлемінің шегі барын мойындамасқа болмайды, себебі ол өлшем мимен байланысты. Ғылымда дәлелденгендей, ми 10 млрд. Нейроннан тұрады, ал әрбір нейрон аса көп санды ақпарат сақтауға қабілетті. Бірақ әрбір жеке адам миінің есте қалдырып, сақтау мүмкіндігі оның биологиялық, әлеуметтік дамуына тәуелді.

Есте қалдыру және қайта жаңғырту үшін жұмсалатын әрекеттердің сипатына қарай естің әр түрі келесі негізгі үш өлшемге сәйкес болуы шарт: 1) әрекеттегі басымдау болған психикалық белсенділіктің сипаты бойынша ес — қозғалысты, сезімдік, бейнелі және сөз — логикалы болып бөлінеді; 2) іс - әрекет мақсатына орай ес — ырықты және ырықсыз болуы мүмкін; 3) дүниелік іс - әрекеттегі рөлі мен орнына тәуелді жатталып, сақталу мерзімінің мөлшеріне байланысты — қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және нақты қызметтік естер ажыратылады.

Қозғалысты ес — әрқилы қимыл – қозғалыстар мен олардың бірлікті жүйесін есте қалдырып, сақтап және қайта жаңғырту. Кейбір адамдарда осы ес түрі басқаларынан гөрі басымдау келеді. Ондайлар, мысалы, музыкалы шығарманы дауыспен қайталай алмаса да, бимен көрсетуге шебер. Ал екінші біреулердің қозғалысты есі тіпті шабан. Бұл ес түрінің әрқандай еңбектің дағдыларын қалыптастыруда, балалардың жүру, жазу әрекеттерінің қалыпқа түсуінде және т.б. маңызы өте үлкен. Қозғалысты ес болмағанда, біз қажетті әрекет пен қимылдарымызды әрдайым жаңадан үйреніп баруымызға тура келер еді. Жақсы дамыған қозғалысты ес адамның әрекет ептілігінен, еңбектегі ұқыптылығы мен «бармағынан өнер тамғанынан» көрінеді.

Сезімдік ес. Әдетте, қажеттеріміз бен қызығуларымыздың, қоршаған ортамен қатынасымыздың қаншалықты тиімді не зиянды, ұнамды не жағымсыз орындалып жатқанын көңіл – күйімізбен танытамыз. Осыдан, көңіл – күй есі адам өмірі мен іс - әрекетінде өте үлкен маңызға ие. Басымыздан өтіп, есімізде сақталып сезімдер әрқашан бізді әрекетке ынталандырады немесе өткендегі жағымсыз әсерлерге тап келтірген оқиғалардан сақтандырады. Сізбен қатынасқан адамның көңілін аулау, оқыған кітабыңыздың кейіпкерімен қосылып, толғанысқа түсуіңіз осы сезімдік еске негізделген.

Бейнелі ес — елестерге, табиғат көріністеріне, сонымен бірге дыбыстар, дәмге негізделген жад іздері. Ол көру, есіту, сипай сезу, иістік және дәмдік болып бөлінеді. Егер көру, есіту естері әрбір жете дамыған адамның өмірлік

бағыт – бағдарында қалыптасатын болса, онда сезімдік, иістік пен дәмдік естер адамның кәсіптік қасиеттеріне жатады. Сәйкес түйсіктер сияқты мұндай ес түрлері іс - әрекет шарттарына орай қарқынды дамып, кейде кемістігі болған ес түрлерінің орнын толықтыруда керемет деңгейлерге көтерілуі мүмкін, мысалы, соқырдың денесімен сезінуі, естігіштігі, ал кереңнің көргіштігі, иіскей, жанаса сезгіштігі т.б.

Сөздік – логикалы (мағыналы) ес мазмұнына біздің ой - өрісіміз келеді. Ой тілсіз өрнектелмейді, сондықтан ой тек мағыналық ғана болмай, сөзді – логикалы болатыны осыдан. Біздің ойымыз әртүрлі тіл формаларымен берілетіндіктен, оны қайта жаңғырту материалдың тек негізгі мазмұнын жеткізумен не сөзбе – сөз қалтықсыз қайталануымен жүзеге асуы мүмкін. Егер кейінгі жағдайда жадқа алатынымыз мағыналық өңдеуге түспейтін болса, онда оның өзгеріссіз жадталуы логикалы емес, механикалық жаттауға айналады.

Сөзді – логикалық, мағыналы есте басты мән екінші сигналдық жүйеде. Сондықтан да, қарапайым формадағы қозғалыс, бейнелі және эмоционалды естер жануарларда да байқалатын болса, мағыналы ес түрі адамға ғана тән қасиет. Сөзді – логикалық ес басқа ес түрлерінің дамуына арқа сүйей отырып, оларға жетекшілік етеді және өз дамуымен олардың жоғары деңгейге көтерілуіне ықпалын тигізеді. Оқу процесіндегі шәкірттің білім игеруі мен топтау, негізінен, осы мағыналық еске байланысты.

Іс - әрекет мақсатына байланысты ес — ырықты, ырықсыз болып бөлінеді. Арнайы есте қалдыру не еске түсіру мақсаты болмаған психикалық процесс — ырықсыз көрініс беріп, ал егер бұл процесс мақсатты бағдарланған болса, ырықты сипатқа ие. Кейінгі жағдайға есте қалдыру мен қайта жаңғырту арнайы мнемикалық (жаттау, еске түсіру) әрекеттерге орай жүзеге келеді.

Ырықсыз және ырықты болудан ес дамуының бірізді, кезекпен келетін 2 деңгейі құралады. Адам өмір тәжірибесінің көбі ырықсыз ес жәрдемімен жинақталып, соның арқасында арнайы дайындықсыз – ақ қажетті болған тұрмыстық біліктеріміздің қоры қалыптасады. Бірақ іс - әрекет барысында адамның өз іс - әрекеттерін басшылыққа алу қажеттігі де туындап қалады. Бұл жағдайда іске ырықты ес қосылады да, осыдан бізге керекті болған материалды алға ниет қып белгілеумен жаттаймыз немесе еске түсіреміз. [10]

Кейінгі жылдары зерттеушілер назары есте қалдырудың бастапқы кезеңіне, сыртқы әсерлер іздері бекінгенге дейін өтетін процестерге аударылуда. Қандай да материал есте қалдырылуы үшін, ол субъекті тарапынан тиісті дәрежеде өңделіп, игерілуі тиіс. Ал бұл үшін белгілі уақыт аралығы қажет, яғни сырттан түскен әсерлердің басы бірігетін уақыт. Бұл процесс — жаңа ғана болып өткен оқиғаның біздің субъектік санамызда бірден ұмытылмай, онда толғаныс пайда етуі: болып өткен оқиға енді жоқ болса да, біз оның көріністерін елестетеміз, құлағымыздан шуы кете қоймайды. Мұндай процестер тұрақты болмайды, жойылып та кетеді, бірақ тәжірибе топтастыру механизмдерінің қызметінде үлкен рөл ойнағандықтан, ол есте қалдыру, бекіту және қайта жаңғырту үшін қажетті естің ерекше формасы ретінде — қысқа мерзімді ес деп танылған. Бұл ес түрі, жоғарыда көрсеткеніміздей, материалды аз уақыт аралығында ғана сақтау мүмкіншілігіне ие.

Нақты қызметтік ес адамның нақты іс - әрекет мезеті мен қажетіне орай қозғалыстар және қимылдарды орындауына байланысты іске қосылады. Қандай да бір күрделі әрекетті орындау үшін оны бөлшектеп алуымыз керек,

кейін әрекеттің әр бөлігі бойынша нәтижеге келіп, екіншісіне өтеміз. Осы екі арадағы нәтиже сол мезеттегі қажеттігімен есімізде тұрады, ал ақырғы көзделген мақсатқа жақындаған сайын есіміздегі алдыңғы бөлік нәтижелері әрқайсысы өз кезегімен ұмытылып, естен шығып, келесі әрекет бөлігінің ақпаратына орай босатқандай болады. Орындалатын әрекет бөліктерінің көлемі мен аумағы әртүрлі, мысалы, балақай жеке әріпті қинала танудан бастаса, ересек адам, тіпті маман болса, кітап беті мазмұнын тұтастай қабылдауы мүмкін. Қызметтік естің жоғары деңгейде, нәтижелі болуы адамның ниеттің жаттығуларына байланысты.

Ес туралы бірнеше теориялар бар. Енді солардың кейбіріне тоқталайық.

Ассоциациялық теория. Бұл қисынды ұсынған неміс психологтары ішінде Эббингауз мен Мюллер. Бұлардың айтуынша, есте қалдыру адамның психикалық әрекеттерінде ассоциациялық байланыстардың пайда болуымен сипатталады. Өткен тарауда айтқанымыздай, бір-біріне жақын орналасқан, не белгілі бір уақыт ішінде қосақтасқан елестеуді бірнеше рет қайталау арқылы түрлі ассоциациялық байланыстар пайда болып, олардың күші ұлғайып отырады. Заттар мен құбылыстар бір-біріне қаншама жақын болса, олардың байланыстары да мықты болады. Ал олардың аралық уақыт мөлшері бір-бірінен алшақ болса, олардың байланысы да нашар болады. Демек, заттар мен құбылыстардың байланысы қаншама мықты болса, олар адамның есінде тезірек және көп уақытқа дейін ұмытылмай, тез еске түсіп отырады. Эббингауз адам а, б, с, д, е т.б. осы секілді құбылыстардың бірнеше тобын қабылдайтын болса, онда жаңағылардың бейнелері пайда болып бір-біріне байланысып отырады. Осылардың ішінде «а» мен «б» өте жақын болғандықтан, олардың әсер етуден пайда болатын елестердің де байланысы күшті, берік болады. Ал енді объектілер бірінен-бірі алыстаған сайын, заттар мен нәрселердің қашықтығы ұзай бастайды. Сондықтан «а» мен «б», «б» мен «с»-ның байланысы біртіндеп әлсірей береді. Әрине, адамның есінде «а» мен «б», «а» мен «е» байланысы «б» мен «с»-ға қарағанда мықтырақ болып келеді [5]

Сыртқы дүниедегі заттардың әсерінен мида әр түрлі іздер қалады. Олар заттың мазмұн-мағынасын ашатын образдар, суреттер емес, тек әсер етуші заттардың сыртқы көрінісін, формасын, структурасын белгілеп отыратын іздер. Бұлар бір қалыпта тұрмайды, әр кез өзгеріп отырады. Ес те қабылдау сияқты сыртқы дүниедегі заттардың мазмұн-мағынасын адам санасына сәулелендірмейді, жалғыз ғана олардың қабығын, формасын структуралап бейнелейді. Бұл пікірдің де сыңаржақ екендігі байқалады.

Француз психологы Бергсон «екі ес» туралы теориясында адамның екі есі бар, оның бірі — тән есі, яғни қимыл-әдет есі дейді, екіншісі — рухани ес, яғни рух есі. Оның айтуынша, тән есі адам миы жұмысымен байланысты. Рух есі мимен байланысты емес, ол — мисыз ес. Ол тек қана сананың таза қасиеті, өйткені сыртқы дүниенің әсерімен байланыспайтын өзінен-өзі іштен, санадан шығып пайда болатын ес. Естің осы екі түрі біріне-бірі қарама-қарсы болып келеді. Тән есі өте төменгі қарапайым ес болып саналады да, рух есі — өте жоғары сатыда тұрған күрделі, ол тән есін билеп отыратын, соған үстемдік жүргізіп отыратын ес [6].

Естің нейрондық теориясы. Адам миының құпиялары көп жағынан әлі ашылар емес. Ол өте құрылымды. Осы күрделі ақуызды жиынтықтың жаңа ақпарат топтап, оны сақтай білу қабілетін қазіргі күндегі психология онда

жүріп жататын құрылымдық немесе химиялық өзгерістермен байланыстырып отыр. Бұл теорияның негізгі мәні мынада: есте қалдыру мидың электрлік белсенділігімен, яғни мидағы химиялық не құрылымдық белсенділік қандай да бір жолмен ағзадағы электр қуатын арттырады. Бұл үшін қолайлы ес іздерін іске қосатын жүйке тізбігі болуы шарт. Физиология заңдарына орай нейрон жеткізген импульстер аксон (қозуды жеткізуші) арқылы бір жасушадан екінші жасушаға беріледі. Аксонның жасушамен тоғысқан жері синапс деп аталады. Жеке бір жасушаның өзіндегі осы сипапстың саны мыңдаған. Синапс негізінен екі түрде қызмет етеді, бірі – қоздырушы, екіншісі –тежеуші. Сонымен, қысқа мерзімді не ұзақ мерзімді естің екеуі де бірдей қозушы немесе тежелуші жүйке элементтерінің бір-біріне әсерінен туындайды. Айырмасы – қысқа мерзімді ес белгілі нейрондардың уақытша электрлік белсенділігінен болады да, ұзақ мерзімді ес нейрондардың тұрақты құрылымынан келіп шығады.

Қылық психологиясы (Уотсон, Торндайк т.б.) шартты рефлексстердің, дағдылардың пайда болуымен тектес. Бұлардың пікірінше, ес те, әдет те «үйрену» деген проблемаға енгізіледі. Биховиотистер естің жалғыз ғана физиологиялық негіздеріне ерекше мән беріп, естің айрықша өзгешеліктерін, сипаттарын басқа психологиялық функциялардың арасындағы орнын дұрыс ажырата алмайды.

Мәдени-тарихи теория. Бұл теорияға негіз салушы — орыс психологы Л. С. Выготский. Ол адамның барлық психикалық әрекетін, сонымен бірге есін екіге бөледі. Мұның біріншісі — табиғи анайы ес, екінші түрі — мәдени ес. Выготский табиғи анайы ес алғашқы адамдарда және осы кездегі мәдениеті кейбір себептермен артта қалған елдердің адамдарында болады. Табиғи ес, ол адамның жаратылысынан пайда болатын, заттар мен болмыстарды тікелей есте қалдыратын, оларды есте қалдыруда ешбір құрал-саймандарды қолданбайтын ес.

Мәдени ес мәдениеті алға кеткен, өркениетті елдерде болады. Ол түрлі құрал-саймандарды қолданудан көрінетін (хат жазуды пайдаланумен бірге хат жазушы заттарды, болмыстарды жанамалап, басқа құрал-саймандар арқылы есте қалдыру), мазмұны бай, жабайы еспен салыстырғанда жоғарғы сатыда тұрған ес.

Әдебиеттер тізімі:

11. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. – Алматы., Эверо, 2004.-350б.
12. Берікұлы Н. Жантану. Оқу құралы. – Ақтөбе, 2006ж.-416 б.
13. Рубинштейн Л.С. Основы психологии. –СПб: Питер, 1999.-216 с.
14. Гальперин П. Я, Запорожец А. В. Карпова С. Н. «Актуальные проблемы возрастной психологии» М, 1978г.- 189с.
15. Жұмабаев М.Көп томдық шығармалар жинағы. 3т. – Алматы: Жазушы, 2003.-205б.
16. Тәжібаев Т. Жалпы психология. – Алматы: Қазақ университеті, 1993ж. -198б.
17. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. - А., 1988ж. – 178 б.
18. Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы: Қазақстан, 1998.-145 б.
19. Брушлинский А.В., Поликарпов В.А. Мышление и общение. – Самара, 1996. -110 с.

20. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.-256 с.

ӘОЖ 373.1

ФАКУЛЬТАТИВТІК САБАҚТАР БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Клушева Гаухар Саветкызы

«Н.Оңдасынов атындағы №38 мектеп-гимназиясы», Шымкент қаласы

Бастауыш сынып жасындағы баланың жас ерекшеліктерінің ерекшеліктерін зерттей келе, тәрбие жұмысын ұйымдастырудың әдіс-тәсілдерін қарастыратын болсақ: тәрбие әдістерінің ең көп тараған классификациясына ауызша, практикалық және көрнекі әдістер жатады. Басқа классификациялар жеке болып табылады. Бұл бөлімде мысал ретінде оқыту әдістерінің бірнеше классификациясы берілген.

Тәрбие әдісі – мұғалімнің балаларға әсер етуінен, оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудан тұрады. Адамгершілік тәрбиесінің әдістері-адамгершілік сананы қалыптастыру, адамгершілік нормаларын дамыту, мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін дамыту әдістері [1, 83 б.].

Әдетте мұғалім баланың оқу-тәрбие жұмысын үй тапсырмасының көмегімен ұйымдастырады. Балаларыммен танысқанда ғана тапсырма нәтижелі болады. Ол үшін осы тапсырмаларды орындауға мотивация жасау керек.

Тәрбиенің тиімді әдісін таңдау үшін оқушының жас ерекшеліктерін және оның өмірлік тәжірибесін ескеру қажет. Сонымен қатар, әдістерді таңдауға бала популяциясының даму ерекшелігі әсер етеді. Сынып әлі ұжым болып қалыптаспаса, мұғалім қатаң талап формасын қолданады, бірақ сыныпта баланың өзіндік жұмысы болса, жұмыстың әдістемесі өзгереді.

Дәстүрлі әдістер балаларда жалпы қабылданған нормалар мен моральдық ережелерді қабылдауға бағытталған. Ал, алдыңғы абзацта айтылғандай, мұндай қасиеттерді дамытудың қажетті критерийі адамның адамгершілік қасиеттерінің табысты дамуына ықпал ететін ішкі сана, бақылау болып табылады.

Педагогикада тәрбиенің көптеген жолдары мен әдістері бар, олар адамгершілік мінез-құлық мотивтерінің бағыты бойынша ерекшеленеді. Мысалы, нәтижелер бойынша әсер ету әдістерін келесі топтарға бөлуге болады:

1. Қатынастарды, мотивтерді және моральдық көзқарастарды тудыратын әсер ету әдістері.

2. Мінез-құлық түрін анықтайтын әдеттерді дамытуға бағытталған әсер ету әдістері [2, 523 б.].

И.С.Мариенко тәрбие әдістерінің бірнеше басқа топтарын сипаттады:

- оқу және жаттығулар,
- ынталандыру,

- тежеу,
- өзін-өзі тәрбиелеу,
- бағыттаушылар,
- түсіндірмелі – репродуктивті,
- проблемалық-ситуациялық.

Іс-әрекеттің бағыты мен мазмұнына қарай тәрбие әдістерін таңдау болады. Мысалы, адамгершілік тәрбиесінде сендіру әдістері жиі қолданылады, еңбек тәрбиесінде тәжірибе қолданылады, тәртіп пен жауапкершілікке тәрбиелеуде мадақтау мен жазалау т.б. басқалармен бірге қолданылады [3, 144-149 б.].

М.И.Рожков пен Л.В.Байбородов адамгершілік тәрбиесінің мынадай бинарлық әдістерін – өзін-өзі тәрбиелеуді ажыратады:

- интеллектуалдық салаға әсер ету әдістері болып табылатын сендіру және өзін-өзі сендіру;
- ынталандыру және мотивация – мотивациялық сфераға әсер ету әдістері,
- ұсыныс және өзін-өзі гипноз – эмоционалдық салаға әсер ету,
- талап және жаттығу – ерікті сала,
- түзету және өзін-өзі түзету – өзін-өзі реттеу саласы,
- тәрбиелік жағдаяттар мен әлеуметтік сынақ-тесттер – пәндік-практикалық сала,
- дилеммалар мен рефлексия әдісі – экзистенциалдық сфера [4, 45 б.].

Оларды толығырақ қарастырайық.

Сендіру әдістері ақылға қонымды жұмыс сипаттамасын, болып жатқан жағдайды нақты бағалауды қамтиды. Мұғалімді тыңдай отырып, бала берілген ақпараттың ретіне көбірек көңіл бөледі. Оқушылар алған ақпаратты өзіне бейімдейді, дүниеге, қоғамға, әлеуметтік қатынастарға өзіндік көзқарастар жүйесін қалыптастырады.

Мадақтау әдістері балалардың іс-әрекетіне оң баға беруде көрінеді. Бұл әдіс жағымды эмоцияларды және олардың өзіне деген сенімділікке әсерін қамтиды. Көтермелеу әр түрлі формада болуы мүмкін, мысалы, мақұлдау, мақтау, бағалау. Мотивация әрекетке мотивацияға айналмауы өте маңызды. Жазалау әдісі мақтаудың кері түрі болып табылады және баланың ар-ожданына әсер ететін жағымсыз қылықтарын болдырмауға бағытталған.

Ұсыныс әдісі эмоциялық салаға әсер ету үшін қолданылады. Ұсыныс оның сәйкесінше сана мен ерік сезіміне әсер ететінін білдіреді. Ашық болған кезде олар эмоцияларға жауап береді және олардың әрекеттерінен балалардың тірі екенін сезеді.

Ерікті білім беру талаптар мен жаттығуларды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Талаптар айқындылық пен нақтылықпен сипатталады, әдетте шешуші тонмен белгіленеді. Бұл талап адамның өзін-өзі тәрбиелеу процесіне әсер етеді. Талаптарды орындау нәтижесі қажетті әрекеттерді қайталап орындайтын, оларды автоматтандыруға әкелетін, дағдылар мен әдеттерді әкелетін тәжірибе болып табылады.

Дилемма әдісі балалардың бірнеше гипотеза болуы мүмкін жағдайлар мен құбылыстарды талқылауына негізделген. Мәселе талқыланып, шешімі дилемманың шешіміне айналады. Осындай талқылаудан кейін баланың сөздік ойлауының белгісі болып табылатын ойлау процесі жүреді.

Бастауыш мектепте жиі қолданылатын әдіс – вербалды қарым-қатынас немесе сөздік әдістер арқылы эмоционалдық сфераға әсер ету әдісі. Ар-ожданға әсер етудің басым түрі этикалық мәселелер туралы әңгімелесу болып табылады. Мұндай оқиғаны моральдық мазмұны бар нақты фактілердің жарқын эмоционалды көрінісі деп атауға болады. Сонымен бірге баланың эмоциясына әсер етіп, рефлексияға негіз беру өте маңызды. Мысалы, бұл әдісті жүзеге асыру үшін Леонид Пантелеевтің «Адал сөз» әңгімесін пайдаланып, басты кейіпкерлердің іс-әрекетін үлгі етіп, балаларды адалдықпен тәрбиелеу, сөйлеуді, әдептілік пен басқа да әдептерді сақтау керек.

Интерпретация – сөз бен эмоцияның көмегімен оқушыларға әсер ету құралы, оның сипаты адамға немесе топқа әсер ету бағыты болып табылады. Бұл әдіс «оны істеу керек», «бәрі істейді» деген тіркестермен сипатталады. Мысалы, мұғалімдер аға ұрпаққа орын беру неліктен маңызды және қажет екенін түсіндіреді. Сонымен қатар, егде жастағы адамдардың денсаулығының проблемалары, олардың қаншалықты шаршағандығы туралы мысалдар келтіру арқылы өз сезімдеріне әсер ету, түсіністік пен эмпатияны қалыптастыру ұсынылады.

Бұл әдіс әсіресе, баланың жағдайды дұрыс бағалау үшін жеткілікті білімі болмаса қолайлы. Мектепте бұл әдіс мінез-құлық ұстанымдары мен үлгілерін қалыптастыратын ақпарат тұлғаға әсер ететін мәлімдемелермен де байланысты. Бастауыш мектеп жасына тән белгілер болжамның жеңіл екендігін көрсетеді. Сондықтан бұл талаптың дұрыс дәлелденуі өте маңызды.

Этикалық әңгіме – білімді талқылау тәсілі, соның ішінде оқушылар мен мұғалімдер арасындағы диалог. Әңгіме проблеманың бар болуын және оны бірлесіп талқылауды болжайды. Әңгімелесу барысында балалар өз бетінше дұрыс қорытындыға келуі керек – бұл тәрбие әдісінің тиімділігі осыған байланысты [5, 541 б.]. Этикалық әңгіменің тақырыбы әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, сіз балалармен мейірімділік, оның неліктен маңызды екендігі және неге өзіңізден бастау керектігі туралы сөйлесе аласыз. Оқушылардың пікірімен санасып, қызу пікірталас жүргізген жөн.

Ең тиімді әдіс мысал әдісі болып табылады, өйткені көру арқылы қабылданатын жағдай санада тез және оңай сақталады. Мысалы, әдетте өмір сүретін кейбір адамдардың мінез-құлқы: ата-аналар, мұғалімдер, достар. Бірақ фильмдер үлгісінің, кітап қаһармандарының, тарихи тұлғалардың, ерекше тұлғалардың тәрбиелік күші зор.

Балаға үлгі болу өте маңызды, бірақ жағымсыз жақтары да бар, оларда балаға көңіл бөліп, оның мінез-құлқын талдап, оның нәтижелерін талдап, жақсы қорытынды жасау ұсынылады. Шәкірттеріне мұғалімдердің ықпалы күшті, мысалы, қоқыс тастай алмайды, керісінше әрекет етеді дейді, балалар мұғалімнен үлгі алады.

Екінші топқа жататын әдіс – тәрбиедегі белсенділік тәсілінің принципі, яғни мінез-құлықтың адамгершілік әдеттерін дамыту және дамыту жүзеге асырылатын іс-әрекет арқылы тәрбиелеу. Бұл әдістер жаттығуларды, талаптарды, оқытуды, тапсырмаларды және оқу жағдаяттарын құруды қамтиды.

Жаттығу – мақсаты мінез-құлықтың тұрақты негізін құру болып табылатын әрекеттер мен тапсырмаларды қайталау. Адамгершілікті қалыптастыруды ұйымдастыру үшін мазмұнның қажетті сапасын дамытуға

сабақ болатын іс-әрекет сценарийін таңдау қажет. Оқушылар бұл жұмыстың пайдалы тәрбиелік мәні бар екенін білмеуі керек. Тәжірибе күнделікті мектеп өміріндегі табиғи құбылыс сияқты сезінуі керек. Балаңызды осы әрекетке тартудың көптеген жолдары бар. Мысалы, оқушылардың қызығушылықтары бойынша іс-шаралар ұйымдастырылады (серуендеу, тазалық, мектептегі мерекелер). Оқушылардың құрдастарының қатысуымен ұсынылған жұмыстан бас тартуы үшін ыңғайсыз жағдайлар жасауға рұқсат етіледі. Бірақ кез келген жағдайда бұл тәртіп болмауы керек.

Талап – тұлғалық қарым-қатынаста көрінетін мінез-құлық нормалары оқушының белгілі бір іс-әрекетінің және оның ерекше қасиеттерінің көрінісін тудыратын, ынталандыратын немесе тежейтін оқу іс-әрекетінде қолданылуы мүмкін.

Мысалы, мұғалім баладан басқаларға сыпайылық пен құрмет көрсетуді талап етуі мүмкін.

Ата-ананың жағдайы – баланы қиын жағдайда қалдыратын немесе таңдау алдында тұрған жағдай. Педагогтар мұны жасанды түрде жасай алады. Міндет – саналы белсенді әрекет үшін жағдай жасау, онда мінез-құлық пен этиканың қолданыстағы нормаларын сынауға және тұжырымдауға болады. Бұл жағдайда бала проблемамен бетпе-бет келіп, оны өз бетінше шешуге жағдай жасалған кезде әлеуметтік тестілеу (тестілеу) және өзін-өзі тәрбиелеу мүмкіндігі туады. Бұл әдісті топтық жұмыста мұғалімдер оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырып, жұмыстың нәтижесі олардың бірігіп жұмыс істеуіне немесе бір-біріне көмектесуіне байланысты болуы мүмкін.

Әдістердің үшінші тобы эмоционалды және мотивациялық сфераға бағытталған. Мұндай әдістер жақсы бағалауды, өзін-өзі бағалауды, өзін-өзі бақылауды, өз эмоциялары мен эмоцияларын бақылауды, өз жағдайын және оның себептерін түсіну қабілетін дамытуға бағытталған. Мадақтау, жазалау және бәсекелестік мінез-құлықты ынталандырудың негізгі құралы болып табылады.

Көтермелеу – баланың жағымды эмоцияларын оятудан және өзіне деген сенімін арттырудан тұратын позитивті бағалаудың көрінісі. Ынталандырулар қажетті әдеттер мен дағдыларды бекітуге көмектеседі.

Мадақтау, марапаттау, алғыс айту және мақұлдау сияқты әртүрлі тәсілдермен ынталандыруға болады.

Жазалау – жағымсыз мінез-құлықтың алдын алу, оны тоқтату, өзіңнің және басқалардың алдында кінәсін тудыру үшін қолданылатын ықпал ету әдісі. Жазаның түрлері әр түрлі – қосымша міндеттер салу, құқықтарынан айыру немесе шектеу, айыптау, айыптау, ескерту. Жаза сыпайы болуы керек, бірақ формальды түрде қылмыскердің өзіне талап қою түрінде болуы керек.

Жарыс әдісі адамның табиғи бәсекелестікке, көшбасшылыққа ұмтылуға, өзін басқалармен салыстыруға негізделген. Жарыс барысында қоғамдық мінез-құлық тәжірибесі тез игеріледі, моральдық-адамгершілік қасиеттер қалыптасады. Бұл процесте бала белгілі бір жетістіктерге жетіп, жаңа әлеуметтік мәртебеге ие болады. Бәсекелестік баланың белсенділігін ынталандырып қана қоймайды, сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеу әдісі ретінде де әрекет етеді, өйткені бәсекелестік процесінде бала белсенділікте өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылады.

Адамгершілік тәрбиесінің әдістері туралы ғылыми әдебиеттерді зерттей келе, мынадай қорытынды жасауға болады: тәрбие процесі жеке әдіс емес, бірліктің өзара әрекеті мен өзара әрекеті арқылы олар тәрбие процесінің мақсатқа қарай қозғалысын жеделдетеді.

Баланың отбасында адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуының негізгі себептерінің бірі – мектеп. Диалог, қарым-қатынас және ынтымақтастық адамгершілік тәрбиесін мазмұнды, қызықты және нәтижелі етеді.

Бұл жерде ең маңызды рөл мұғалімге тиесілі:

- Баланың жас ерекшеліктеріне қарай;
- Қатысушыларды біріктіретін бірлескен іс-әрекеттерді ұйымдастыру арқылы эмоционалдық байлық атмосферасын құру;
- Табысқа жетелейтін эмоционалды және ерікті шиеленіс атмосферасын құру [61, б. 27-29].

Адамгершілік тәрбиесі – адамгершілігі бар адамға тән сана-сезім, ерік-жігер, дағды, әдет-ғұрып, мінез-құлық, соның нәтижесінде тәрбие процесі тұтастай, адамның адамгершілік нормаларына, белсенділігіне сәйкес жүзеге асатын, үйлесімді дамыған және таптырмас тұлға, тұлғааралық қарым-қатынас, құрдастарымен және басқа жастағы адамдармен қарым-қатынас және әлеуметтік мәртебе.

Мақсат қою бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасының психикалық және адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру үлгісінің құрылымы мен элементарлық құрамын анықтауға көмектеседі. Бұл модельдің құрылымы 2-суретте көрсетілген.

Берілген модель процесс, оның әрбір блогы жас мектеп оқушыларының жеке тұлғасының психикалық және адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған психологиялық-педагогикалық жұмыс процесі.

Модельдік блоктың мазмұнын, оның мақсатын, міндеттерін және әдістерін қарастырыңыз.

Теориялық блок

Мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мәселесі бойынша ғылыми-әдістемелік психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге теориялық талдау жасау.

Міндеттері:

- психологиялық-педагогикалық зерттеулерде жас мектеп оқушыларының психикалық-адамгершілік қасиеттері мәселесін талдау;
- бастауыш сынып оқушыларының жеке басының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудың әртүрлі тәсілдерін зерттеу;
- бастауыш сынып жасындағы тұлғаның психикалық даму ерекшеліктерін ашу, рухани-адамгершілік қасиеттерін сипаттау;
- бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасының психикалық-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру моделін теориялық тұрғыдан көрсету.

Әдістері: теориялық талдау, синтез, жалпылау, модельдеу.

Диагностикалық блок

Мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық рухани-адамгершілік қасиеттерінің қазіргі деңгейін диагностикалау.

Міндеттері:

- бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасының рухани-адамгершілік қасиеттерінің деңгейін анықтаудың зерттеу әдістері мен әдістерін таңдау;

- бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасының психикалық және адамгершілік қасиеттерінің деңгейін зерттеу үшін модельді сипаттау және психодиагностиканы қолдану.

Әдістері: эксперименттерді бекіту; психодиагностикалық әдістер (тесттер, сауалнамалар, скринингтер); бастапқы сипаттамалық статистикалық әдістер).

1. Қалыптастырушы блок

Мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының рухани-адамгершілік қасиеттерінің деңгейін арттыру.

Міндеттері:

- бастауыш сынып оқушыларының жеке басының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық бағдарламаларын жасау;

- бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру бағдарламасына сәйкес рухани-адамгершілік қасиеттердің деңгейін көтеруге бағытталған жұмыстарды жүзеге асыру.

Әдістері: оқу тәжірибесі (бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасының рухани-адамгершілік қасиеттерін оқыту бағдарламасы).

2. Бақылау блогы

Мақсаты: Бағдарламаны жүзеге асырғаннан кейін жас мектеп оқушыларының психикалық-адамгершілік қасиеттерінің деңгейінің психодиагностикасын жүзеге асыру.

Міндеттері:

Әдістемені пайдалана отырып, жас мектеп оқушыларының жеке тұлғасының рухани-адамгершілік қасиеттерінің деңгейіне қайталап зерттеу жүргізіңіз.

Әдістері: Психодиагностикалық әдістер (тесттер, сұрақтар, проекциялар); бастапқы сипаттамалық статистикалық әдістер.

3. Аналитикалық блок

Мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған бағдарламаларды іске асыру нәтижелерін талдау және жалпылау.

Міндеттері:

- Вилкоксонның Т-критерийі арқылы психикалық және адамгершілік қасиеттерді бастапқы және қайталама зерттеулердің көрсеткіштерін салыстырмалы және салыстырмалы талдау нәтижелері негізінде жас мектеп оқушыларының психикалық және адамгершілік қасиеттері;

- бастауыш сынып жасындағы оқушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру бойынша педагог-психологтарға психологиялық-педагогикалық ұсыныстар әзірлеу.

Әдістер: математикалық статистика әдістері, талдау, жалпылау.

Модельді жүзеге асырудың нәтижесі бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасының психикалық және адамгершілік қасиеттерінің жоғары деңгейін қалыптастыру болып табылады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушысының жеке басының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудағы мақсатты жұмыс негізгі

кезеңдерді қамтиды: мақсат қою («мақсат ағашын» құру); бастауыш сынып оқушысының жеке басының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудың үлгілерін әзірлеу және жүзеге асыру қарастырылып отырған мәселені теориялық талдау барысында анықталған белгілерді ескере отырып жүзеге асырылады.

Сызба 1 - Бастауыш сынып оқушылары тұлғасының рухани адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру моделі

Әдебиеттер тізімі:

1. Сіләмбекова Т. Адамгершілікке тәрбиелеу – басты мақсат / Т Сіләмбекова // Қаз. Мектебі, -2003, -№5, -44 б.
2. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. – Алма-Ата: Изд.КарГУ, 2002 – 192 с.
3. Жалпы психология : жоғары оқу орны оқушыларыне арналған оқу құралы / Ә. Алдамұратов, Қ. Рақымбеков, М. Бапаева [ж.б.]. – Алматы : Нұр-Принт, 2020. – 236 б.

4. Ергалиева, Л. Ж. Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру жолдары / Л. Ж. Ергалиева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 8.2 (88.2). — С. 23-25.

5. Ильясов С. «Танымдық белсенділікті дамыту - өзекті мәселе», «Қазақстан мектебі» журналы №2-2011 ж, 66-67 б.

6. Қожахметова К.Ж. Теоретико-методологические основы казахской этнопедагогики: дисс...док. пед. наук. - Алматы, 2008. – 431 с.

ӘОЖ 373.32

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҰҒЫМДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮЛГІСІ

Жаксылыкова Альфиса Алпысбаевна

«Н.Оңдасынов атындағы №38 мектеп-гимназиясы», Шымкент қаласы

Білім жүйесі – бұл арнайы біртұтастық пен бүтінді құрайтын, бір- бірімен байланыста, сабақтастықта және қарым- қатынастықта болатын көп салалы элементтер.

Бастауыш сыныптарда рухани – адамгершілік тұрғысынан беріліп отқан білімдер мен біліктіліктердің бүгінгі күні беріп отқан жүйесі қарапайым себеп - салдар байланысынан, тарихи деректерден, түрлі педагогикалық құбылыстар көрінісінен және жеке нысандар мен бірқатар практикалық шеберліктерді жетілдіретін, тарихи- әлеуметтік ұғым қалыптастыруға болатын білім мазмұнынан тұрады.

Зерттеудің осындай теориялық мазмұнын негізге ала отырып, бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі тану пәні арқылы тарихи-әлеуметтік ұғымдарын қалыптастырудың педагогикалық мазмұндық модельін жүзеге асыру, яғни зерттеп отырған нысандарымыздың құрамды бөлімі мен ішкі байланыстарын ашу, қажетті жағдайда жобалау, оны педагогикада қолдану міндеті туындады.

Ғылыми әдебиеттерге шолу жасай отырып, бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі тану пәні арқылы тарихи-әлеуметтік ұғымдарын қалыптастырудың мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік компоненттердің тұтастығында құрылды. Мотивациялық компонент бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі тану пәніндегі адамгершілік қасиеттерімен сипатталады. Мазмұндық компонент тарихи-әлеуметтік ұғымдар көмегімен анықталады.

Ұғымдарды меңгеру үдерісі біржақты емес, сондықтан педагогикалық психологиялық зерттеулерде оны меңгерудің әртүрлі деңгейлерін анықтауға білімнің мынадай сапалары негіз бола алады: толықтығы, ғылымилығы, саналылығы, жүйелілігі, т.б. (М.Н. Скаткин), мазмұны, көлемі, басқа ұғымдармен байланысы, зерделенген ұғымдарды қолдану іскерлігі (А.В. Усова), яғни мәселенің біржақты шешімі жоқ [1, 37].

Ғылымда әдетте ұғымды қалыптастырудың төрт деңгейі бөліп көрсетіледі.

Бірінші– зат, құбылыс туралы ұғым «диффузиялық-сейілген» түсінік ретінде сипатталады. Оқушы бір затты екіншісінен ажырата алады, бірақ олардың жекелеген белгілерін көрсете алмайды.

Екіншісі– оқушы ұғымдардың белгілерін көрсете алады, бірақ мәнді белгілерін мәнді еместерінен ажырата алмайды.

Үшінші– оқушы барлық мәнді белгілерді меңгереді, бірақ ұғым әлі де болса жекелеген ұғым бейнесін қалыптастыруда тірек ретінде қолданылады. Ұғым әлі қорытылмаған.

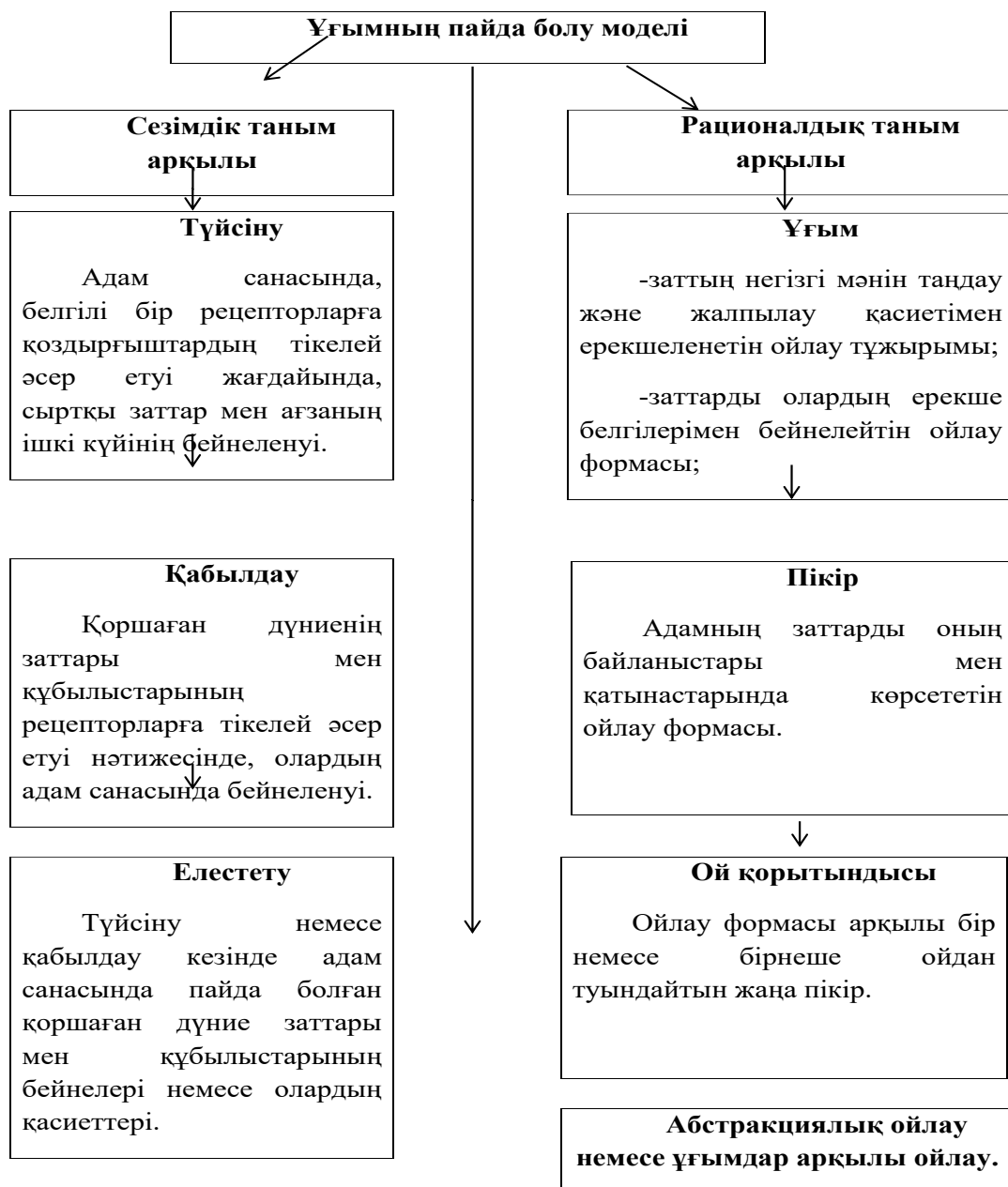
Төртінші – ұғым қорытылған. Оқушылар оларды әртүрлі міндеттерді шешуде еркін қолданады (Д.Н. Богоявленский, Н.А. Менчинская) [2, 64].

Ұғымның қалыптасуы туралы көзқарасқа біршама тарихи даму сипатын берген Г.В. Гегель болды [3]. Оның ойынша ойлау жеке адамның басында ғана болатын үдеріс емес, ол әлемдік күш, табиғат та, адам қоғамы да соның туындысы. Логикалық формалар, соның бірі – ұғым, абсолюттік идеяның, Рухтың дамуының белгілі сатысы. Рух дамуының белгілі кезеңінде ұғымға айналады. Ұғым – өзінен тыс бір нәрсені бейнелеу емес, Рухтың өзін – өзі тануының бір жолы. Ал тану өзін өзі білумен тең. Ұғым Рухтың өзін өзі тануының тәсілі, оның болуының белгілі формасы. Ұғым – белсенділік, жасампаздық.

Осыдан шығатын бір түйін – ұғымды адамның ойлауының тек сыртқы дүниені бейнелеуінің бір түрі деп қарау оның шын табиғатына қайшы келетіндігі. Ендеше ұғым, адам болсын, қандай да бір басқа зат болсын, бүкіл әлем болсын, оның дүниеде болу жолын, болу тәсілін көрсетеді.

Бастауыш сыныпта ұғымдар алғашқы пайда болуы және түр ерекшелігі бойынша анықталады: ұғымның анықтамасы = алғашқы пайда болған ұғым + түрлік ұғым.

Психологиялық – педагогикалық ғылымда ұғымның пайда болу моделі төмендегідей болып көрсетіледі (Сурет 1).

Бастауыш білім берудің қазіргі дидактикасында оқу әрекетінің компонентінің бірі ретінде танымды белсенділікті бөліп көрсетеді. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігі проблемасымен Л.В. Чайков, М.Н. Скаткин, А.М. Матюшкин, Т.И. Шамова, Г.И. Щукина және т.б. айналысты. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың оқу кезеңіндегі танымдық белсенділігін дамыту М.Н. Светляковскаяның, З.И. Романовскаяның, В.А. Сухомлинскийдің, С.Л. Рябцевтің және т.б. еңбектерінде атап көрсетілген.

Ұғымның пайда болуының психологиялық және физиологиялық негіздері оның жасалу процесінің заңдылықтарын айқындайды. Түйсік, қабылдау және оның негізінде түсініктің туындауы **танымның бірінші сатысына** жатады. Шындықтың сезімдік бейнеленуінің бұл сатысында дүние туралы білім заттардың адамның сезім мүшелеріне әсер етуімен тікелей байланысты болып көрсетіледі. Танымның екінші сатысы – обстрактылық ойлау немесе ұғымдар бойынша ойлау. Ойлау танымның сезімдік сатысына сүйенеді, бірақ бейнелер бойынша емес, ұғымдардың мазмұны бойынша әрекет етеді. Практикалық іс-

әрекетте пайда бола отырып, адамның танымы практикада тексеріледі. Педагог үшін ұғымның пайда болуының психологиялық негіздерін білу тиімді болып есептеледі.

Білім берудің қазіргі жаңа талаптарына сәйкес бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық құзіреттілігі: қоршаған дүниенің заттары мен құбылыстарының мәнін түсіну, оларды салыстыру, жіктеу; қоршаған шындықтың заттары мен құбылыстары арасындағы себеп-салдық өзара байланыстарды түсіну және түсіндіру; Бұл әрекет тәсілдері білім мен іскерлікті шығармашылықпен қолдануға, құбылыстарды бақылау, тәжірибе жасауға септігін тигізеді.

Жоғарыда көрсетілген оқу әрекетінің тәсілдері оқушы тарихи-әлеуметтік ұғымдарды сипаттай, қорыта және жүйелей алған жағдайда ғана мүмкін болады. Оқушылардың тарихи-әлеуметтік ұғымдардың мазмұнын білуі шығармашылық, рухани-адамгершілік, танымдық және өзіндік түсінігін қалыптастырады. Дидактикада оқу әрекетінің анықтамасы туралы бірінғай пікір қалыптаспаған. Оқу әрекеті, оның құрылымы және компоненттері жасалушы тұжырымдамаға байланысты зерттеулерде әртүрлі көрсетіледі.

Қазіргі республикадағы ғылыми зерттеулер бастауыш сынып курсына тарихи-әлеуметтік ұғымдарды ендіру, оларды тиімді қолдану оқытуды және оқушылардың білімді меңгеруін мәнді жеңілдететіндігін көрсетеді (А.А. Абілқасымова, Қ. Аймағанбетов, А. Бірмағанбетов [4], Р. Жақсыбергенова, К. Жүнісова, Р. Досымбекова, Ә. Мұхамбетжанова, А. Маженова т.б.). Бұл зерттеулерде білім берудегі ұғымдардың рөлі, тиімділігі мен оның сапасын арттыру мәселелері өзектеледі. Отандық педагогтардың зерттеу жұмысында бастауыш сынып оқушылары түсіне алатын және есте сақтайтын тарихи – әлеуметтік ұғымдар, оқытудың міндеті түрінде қарастырылмайды, оның тікелей нәтижесі ретінде қызмет етеді.

Бастауыш сыныпқа арналған ұсынылып отырған білімдердің жүйесінің мазмұнының жаңалығы логикалық-мазмұндық жайына сәйкес төменгі сынып оқушыларын пропедевтикалық даярлауға тарихи-әлеуметтік нысандарды, бейнелерді оқытуда практикалық біліктері мен білімдерін күшейтуде; білім мен біліктердің жетілдірілген мазмұнын меңгеруге бағытталып қана қоймай, сонымен қатар, осы ұғымның адам өмірінде алатын орнын көре білуге бағытталады.

Бастауыш сыныптарда меңгерілетін тарихи-әлеуметтік ұғымдардың көрсеткіштері мен өлшемдерін үш деңгейде қарастырдық (жоғары, орта, төмен).

Жоғары деңгей. Өзін-өзі тану пәні барысында тарихи-әлеуметтік ұғымдарды меңгеруге қызығушылығы жоғары. Оқушының тарихи-әлеуметтік ұғымдар нәтижесінде меңгерген білімдері нақты. Тәжірибе, бақылау әдістерін білім алу барысында қолдана алады. Олардың нәтижесін қорытып айтуға мүмкіндігі бар.

Орта деңгей. Тарихи-әлеуметтік ұғымдарды меңгеруге қызығушылығы бар. Оқушының тарихи-әлеуметтік ұғымнан хабары болғанымен, меңгерген білімдері нақты емес. Берген жауаптарын жүйелі дәлелдей алмайды. Тәжірибе бақылауды мұғалімнің көмегімен ғана қолданады және оның нәтижесін қорыту деңгейі орташа.

Төменгі деңгей. Тарихи-әлеуметтік ұғымдарды меңгеруге қызығушылығы төмен. Оқушының тарихи-әлеуметтік ұғымдар жайында меңгерген ақпараттары төмен. Берген жауаптарын дәлелдей алмайды. Тәжірибе, бақылауды мұғалімнің көмегімен қолданғанымен, оның нәтижесін қорыту деңгейі төмен.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау нәтижесінде және жүргізген тәжірибелік жұмыс негізінде 3-4 сынып оқушыларында тарихи-әлеуметтік ұғымдарды қалыптастыруға осы кезең ең қолайлы екені байқалды. Себебі, бұл кезеңде оқушыда көрнекті-бейнелік есте сақтау, шығармашылық қабілетінің жоғарылығы және қызығушылығы мен жан-жақтылығы өз септігін тигізді.

Пән бойынша 1-4 сыныптардың қосымша сабақтар пәнінің мазмұнына:

Бастауыш сынып оқушыларына сабақ барысындағы әрекеттерді көздейтін оқыту жағдайында, сабақты түсіндіру барысында оларға ең қолайлы үдеріс ол – ұғымдар, өйткені сабақ барысында пәндер арасында байланыстар туындап, соның нәтижесінде өзіндік пәнішілік ақпараттар жинақталады. Бұл ұғымдар сабақтың мазмұнына байланысты қалыптасады. Сонымен қатар, біз оқушыларда тарихи-әлеуметтік ұғымдар қалыптасу кезінде тақырып бойынша жаттығуларды орындаудың тиімді екендігін байқадық. Себебі, сабақ үстінде оқушылар топпен немесе жеке жұмыс жасағаны баланың шығармашылық қабілетін дамып, өз ойын одан әрі толықтырып, ұғым арқылы танымдық қызығушылығын кеңейте алады. Ұғымның әсерінен бала сабақты тиімді орындайды және өзіндік ақпараттарды салыстырмалы түрде қарау арқылы тарихи-әлеуметтік ұғымдарды қалыптастырады. Сондықтан мұндай ұғымның қалыптасуына бастауыш сыныптарға адамгершілік тәрбиесі бойынша жұмыстар жүргізіп, білім нысандарының көлемі туралы нақты тарихи-әлеуметтік ұғымдар қорын жасау керек. Жоғарыда берілген ұғымдар жіктемесі бойынша тарихи-әлеуметтік ұғымдардың өзін біз **жағымды** және **жағымсыз** ұғымдар деп бөліп қарастырдық.

№	Ұғымдардың жіктелуі	Жағымды	Жағымсыз
1	<i>Мінез-құлыққа байланысты тарихи-әлеуметтік ұғымдар</i>	Ақ көңілділік Ақжүректілік Биязылық Кішіпейілділік Қарапайымдылық	• Айлакерлік • Аңқаулық • Арамзалық • Әбестік • Әңгүдік • Әпербақандық • Бейбастақтық • Бейқамдық • Бойкүйездік • Дандайсу • Жағымпаздық • Қиқарлық • Қыңырлық • Мақтаншақтық
2	<i>Әдепке байланысты тарихи-әлеуметтік (мораль) ұғымдар</i>	Адалдық Адалдық пен арамдық Адамгершілік Аманат Әдептілік Әділдік Әділеттілік Инабаттылық Мейірбандық	• Адалдық пен арамдық • Арсыздық • Атаққұмарлық • Әдепсіздік • Жауыздық • Залым • Инабатсыз, дөпір • Көлгірлік • Қиянат • Өзімшілдік
3	<i>Адамгершілік – дәстүрлеріне байланысты тарихи-әлеуметтік ұғымдар</i>	Азаматтық Арлану Гуманизм Мейірімділік	• Опасыздық
4	<i>Сезімдердің психологиялық жай-күйіне байланысты тарихи-әлеуметтік ұғымдар</i>	Намыстану Пейіл	• Ақымақтық • Алаңғасар • Әуесқойлық • Енжарлық • Жеккөрушілік • Жалқаулық • Іштарлық

Психологтар мен педагогтардың пікірі бойынша әсіресе, 3-4 сынып оқушылары тікелей қабылдауға қолайлы заттар белгілерін: түстерді, формаларды, атау ерекшеліктерін жеңіл дерексіздейді. Бұл оқушыларда

тарихи-әлеуметтік ұғымның қалыптасуына және өзін-өзі тану пәнінің атауларын меңгеру үшін мүмкіндік жасайды. Оқу барысында оқушылардың санасында ұғым арасындағы байланыстарды орнату үдерісі жүреді. Сөз бен бейненің біртұтастығын жасау үшін ұғым объектілерін басқалардан ажырататын олардың бейнеленуінен бастап, өзіндік ерекшеліктерін анықтау үшін жұмыс жүргізу керек. Сондықтан атауларды меңгеруді жеңілдететін негізгі тәсіл- тарихи нысанның формасы мен көлемін анықтау болып табылады. Аталған жұмыстарды жүргізудің қажеттілігі оқушылардың психологиялық ерекшелігімен және олардың психикалық даму үдерісінде маңызды рөл атқаратынын елестету ерекшеліктерімен дәлелденеді. Жоғарыда айтылғандар 1-4 сыныптарда сөздік, көрнекі және практикалық әдістерді қолдану арқылы оқушыларды тарихи-әлеуметтік ұғымдарды қалыптастырудың кезеңдерін беруді қажет етеді.

Берілетін тарихи-әлеуметтік ұғым сабақтастығы білімнің логикалық-мазмұндық және құндылық мәндік жақтарын жүзеге асыруға ықпал етеді. Тарихи-әлеуметтік ұғым қалыптастырудың кезеңдері жоғарыдағы сызбада көрсетілді. Оқушылардың жаңа әсерлерге деген қызығушылығы өте үлкен, ал оларды белсенді меңгерту жағына көбіне мұғалім көңіл бөлмейді. Бала психикасында сыртқы ақпараттың көптігінен адамгершілік құндылықтарды меңгеру мен түсінуге қажетті тәсілдердің жетпеуі арасында шиеленіс пайда болады. Бұл жағдайда баланың миы сыртқы ақпараттар ағымына қарсы тұра білуі үшін елестету басым болуға тиісті. Елестету танымдық қызығушылығынан басқа бейімдеушілік рөлін де атқарады. Сонымен, ұғым, бір жағынан сезімдік тәжірибемен, ал екінші жағынан, ойлау барысында бейнені елестетіп, бұрын тәжірибеде бар деректерді пайдаланып ойды жинақтаумен, іс-әрекет барысында оны пайдалану арқылы ой қорытып, солардың нәтижесінен кейін бір ұғымға келетіні белгілі. Жеке тұлғаның қалыптасу үдерісіндегі қабылдау мен ұғымдардың маңызы жоғарғы нервтік іс-әрекет саласындағы И.М. Сеченов өз еңбегінде сезіну үйлеседі, ассоциацияланады деп жазады. Осы үйлесуде бала жадында көптеген ұғымдар пайда болады, ал бұл ұғымдар барлық қалған психикалық өмірге материал береді., «Әр кішкене ғана бірінші ассоциация – бұл ой туудың сәті. Бұл ассоциациялар өседі әрі үлкейеді. Сонда ойлау терең де кең болады». Ұғымдар кейінгі жұмыс үшін материал болады, онда бірінші сатыда ұғымдарды жинақтау бойынша ойлау іс-әрекеті тұрады. Ойлап, қорытындылау барысында заттар мен құбылыстардың жалпы елеулі белгілері анықталады.

Нақтылы бір затпен не құбылыспен алғашында мұғалім әр түрлі жолмен және әр түрлі әдіс-тәсілдермен таныстыруы ұғымды қалыптастырудың алғы шарты. Себебі, алдын ала көріп білмеген деректер бойынша ұғым қалыптасу мүмкін емес. Көріп танысу арқылы міндетті түрде сезім пайда болады. Философтардың пайымдауынша сезім мүшелері айналадағы дүние туралы мәліметтердің санаға енуін қамтамасыз ететін бірден бір арна. Сондықтан да бұл сезімге енген мәліметтердің кеңеюі, одан әрі тәжірибеде бар мәліметтермен салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын табу арқылы нақтылы ұғым қабылданады. Бұл туралы белгілі әдіскер А.Мырзабайұлы былай деді: «Затты түсіну- ең алдымен оны басқалардан ажыратып айқындау, оған туыстас заттардың ұқсастық пен айырмашылықтарын саралау». Қай

кездеде бір нәрседен нәтиже шығару үшін ой қатыспай, жүйелі ой арқылы қорытынды жасалмай белгілі тұжырымға келу мүмкін емес.

Біз өз зерттеуімізде байқағанымыз – тарихи әлеуметтік ұғымдар әр уақытта да нақты нысандар, бақылау жүргізуге мүмкіндігі бар құбылыстар төңірегінде болғандықтан, осы жоғарыдағы модель бойынша жұмыс істеуді қолайлы деп, эксперимент кезінде осыны негізге алдық.

Қорыта келе, зерттеу тақырыбымызға байланысты жүргізген талдауларымыз бен бақылауларымыз және өзіндік іс-тәжірибеміз оқушыда белгілі бір пән бойынша ұғым қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық әдістемелік мәселелермен тығыз байланысты екендігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қарасай Б.А. Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби – дидактикалық құзіреттілігін қалыптастырудың әдіснамасы, теориясы және технологиясы: Монография. – Алматы: Әрекет- принт, 2009-306 б.

2. Эльконин Д.Б. Избранные педагогические труды. – М.: Международная педагогическая акадеия, 1995.-221с.

3. Әлеуметтік педагогикалық ой-сана. 10 томдық – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. Кеңестік дәуіріндегі педагогика / жетекшісі. Қ.Ж. Қожахметова 8- т. (400б – 227б).

4. Усова А.В. Психолого – педагогические основы формирования у учащихся научных понятий. Учебн.по соб. К спецкурсу. – Челябинск, 1998. – 99с.

5. Методика преподавания физических в 6-7 классах средней школы. / Под ред. В.П. Орехова, А.В. Усовой . – М.: Просвещение, 1996.-384с.

ӘОЖ 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ГРАММАТИКАНЫ ОҚЫТУ

Арзымбетова Жанар Жаксылыковна

Бірінші мамыр жалпы білім беретін мектебі, Төлеби ауданы

Бастауыш тілдің оқу бағдарламасы оқуды үйрену, сөздік қорды меңгеру, синтаксис пен грамматика, графикалық дизайн және тыныс белгілерін білу сияқты мәселелерді қамтиды.

Оқу бағдарламасы грамматикалық ұғымдар мен формаларды меңгеру, тілдік тапсырмаларды орындау, грамматиканы талдау, жаттығуларды орындау, көрнекі құралдарды пайдалану, оқулықтармен жұмыс, бақылау тапсырмаларын орындау сияқты тапсырмаларды қамтиды. Кішкентай студенттерді грамматикалық ұғымдардың ассимиляциялық түсіндірмелерін қайта ойластыруға үйрету әдістері тиімсіз. Бұл әдісті қолданатын студенттер грамматикалық ұғымдарды жиі есте сақтауға және есте сақтауға бейім.

Ақылмен алынған білім мен дағдылар уақыт тапшылығында да сұранысқа ие. Қазақстандық оқулықтың құрылымы: пәні, орны, практикасы. Мерзімді және бақылау тапсырмалары бөлімдерге бөлінген. Қазақ оқулықтарының материалдары (жаттығулар, әртүрлі тапсырмалар, мәтіндер) студенттерге білім беру үшін жеткілікті маңызды болуы керек. Жұмыс түрі: еркін жазу, диалог, монолог, сөздік жұмыс, мәтіндік жұмыс, жағдаяттық жұмыс, грамматикалық жұмыс, әңгімелесу, эссе т.б.

Мектептердегі қазақ тілі сабағы білім беруді талдаудан, оқушыларға талдау материалдарынан басталады. Оқу материалдарын таңдау келесі талаптарды қояды:

Ең алдымен: материал мазмұнды болуы керек: материалдың жеке дыбыстары, әріптері мен сөз тіркестері сөйлемде талданады. Осы мақсатта алынған мысалдар мен мәтіндер мүмкіндігінше сөз, сөз тіркесі, сөйлем, көркем әдебиеттен үзінді болуы және жалған сөйлемдерден құралмауы керек. Тәрбие тақырыбына тоқталу керек.

Екіншіден, әрбір мысал, өлең, әңгіме, поэма, сөз, сөйлем тілдік және әдеби нормаларға сай болуы керек. Содан кейін олар балаларға жазбаша тіл жүйесін меңгеруге және өз тілін дамытуға көмектесе алады. Басты талап – балаларға грамматиканы оқытқанда тіл мәдениетін арттыру мақсатында емле жазуды белгілеу керек.

Үшіншіден, алынған жаттығулар мен басқа да материалдарда қажетті сөздер мен дыбыстар, әріптер мен грамматикалық фигуралар жиі кездеседі. Оқу материалын талдау бұл талапты жалғастырады, бірақ өткен сабақтың тақырыбынсыз бұл сапаны дұрыс бағалау мүмкін емес.

Оқушыларға грамматикалық материалдарды меңгертуде балалар әрбір жаңа материалдың негізгі, негізгі мағынасын түсінуі керек. Ол үшін алдымен тақырыпқа назар аударыңыз. Студенттер тақырыптың әрбір тақырыпшасының мәнін, тақырыпшадағы әрбір абзацтың мәнін анықтай алуы, әр абзацта айтылған мәселенің негізгі идеясы мен тақырыпшаны құрайтын барлық тақырыпшаларға ортақ негізгі ойды ажырата білуі керек. тақырып Менде бар.

Қазіргі уақытта мектептерде негізінен қолданылатын әдістер: мұғалімнің хабарламасы, оқушылардың өзара әрекеті және оқушының өзіндік жұмысы.

Грамматика сабағы қалай берілсе, мұғалімнің өзі қажетті ақпаратты береді. Оқушылардың зейінін шоғырландыруға және айтылғанды жақсы түсінуге көмектесу үшін әртүрлі құралдар қолданылады.

Мұғалім материалды сипаттай отырып, құбылыстың ішкі көріністерін нақты және жүйелі түрде ашуға тырысады. Бақылау әрекеттерін басқару үшін дайын материалды (мысалы, жеке сөздер, сөйлемдер) қамтамасыз етіңіз, мысалы, бір түбір сөз кодтары, бірте-бірте балалардың өздеріне қорытынды жасауына жағдай жасау. Мұнда оқушылар алған білімдерін қайталайды және сұрақтар қояды. Балаларды жаңа материалдармен белсенді түрде қызықтырыңыз.

Оқытушының материалды баяндау уақыты 3-5 минуттан аспауы керек, ал жас оқушылар тақырыпты түсіндіру кезінде ұзақ тыңдай алмайды. Сондықтан бастауыш сыныптарда бұл әдіс таза түрінде сирек қолданылады.

Бастауыш сыныптарда грамматиканы оқытуда кеңінен қолданылатын әдіс – әңгімелесу әдісі.

Сөйлеу немесе сұрақ қою және жауап беру әдісі кейде эвристикалық деп аталады (грекше эврика - эврика). Мұғалімдер сұрақтар қояды, ал оқушылар оқулықтарды оқып, білгендері бойынша жауап береді. Бұл әдіс балаларды ойландырады, өз пікірін айтуға итермелейді, мінез-құлқын күшейтеді және сабақта зейінін шоғырландырады. Эвристикалық әдістер кейде проблемалық әдістермен біріктіріледі. Әңгімелесу барысында студенттерге өз бетінше шешуі тиіс нақты тапсырмалар немесе мәселелер қойылады. Мысалы, бір сұраққа жауап беретін әртүрлі жалғаулары бар тұрақты зат есімдерді табу (мысалы, сұрақ) бақылауға болатын бірнеше сөзді береді. Тапсырма: бұл зат есімнің қай жағдайда бар екенін анықтап, шешімнің дұрыстығын дәлелде. Бірақ бастауыш мектепте мұндай проблемалық жағдайлар мүмкіндік болған кезде ғана туындайды (білім, тәжірибе, баланың дайындығы, бағдарлама талаптары, уақыттың болуы). Студенттердің өздік жұмысы – олардың орындайтын әр түрлі тапсырмалары, олардың көмегі жаттықтырылмайды. Мысалы, мұғалім грамматикалық талдауға сөз, сөйлем немесе мәтін береді. Жоспар жасаңыз (алдымен ауызша, содан кейін жазбаша). Мұндай жаттығуларды балалардың өздері орындайды, бірақ олар қалай орындалады, алдын ала дайындық жұмыстары. Балалар тапсырмаларды бірінен соң бірі орындайды, ол өз тапсырмаларын өз бетінше бақылап, мұғалімге олардың қалай орындалатынын айтады.

Бастауыш сынып оқушыларының өзіндік жұмыстары ұзақ болмай, көлемі шағын, мазмұны қарапайым болуы керек. 2. Сабаққа 5-10 минут беріледі, 3. Сабақтар 10-15 минут және 4. 15-20 минуттық сабақтар. Кейде тапсырма бөліктерге бөлінеді. Алдымен бұл сөз табы талданады, содан кейін градиент анықталады.

Индукция мен пайымдау грамматика мен жазуды үйрету үшін де қолданылады.

Қандай әдіске қарамастан, оны бірнеше жолмен қолдануға болады. Мұндай құралдар: оқулықтар, сөздіктер, диаграммалар, сызбалар, таблолар, кинофильмдер, диафильмдер, радиоприёмниктер, магнитофондар, т.б. Мысалы, сөз беттерін талдау кезіндегі сызбалар, қарсы көрсеткіштер мен 10 сөз, жазуға үйрету кезіндегі кестелер.

Балалар әрбір жаңа материалдың негізгі және негізгі идеясын түсінуі керек. Ол үшін алдымен тақырыпқа назар аударыңыз. Мысалы, Сөз таптары тақырыбы зат есім, сын есім т.б. Ал зат есімдердің өзі жалқы есім, жалпы есім, жекеше, көпше т.б. Әрбір тақырыпшаның мағынасы бар, себебі оның тақырып деп аталуының себебі бар. Студенттер тақырыптың әрбір тақырыпшасының мәнін, тақырыпшаның әрбір абзацының мәнін түсініп, әр абзацта айтылған мәселенің негізгі идеясы мен тақырыпшаны құрайтын барлық тақырыпшаларға ортақ негізгі ойды ажырата білуі керек. тақырып бар. Содан кейін әрбір материалды пайдалану барысында негізгі белгілерді, яғни бұл ұғымның мазмұнын құрайтын белгілерді, бұл тілдік құбылыстың мәні неде, оның басқа құбылыстардан айырмашылығы неде екенін нақтылау қажет. Менде бар.

Грамматикалық талдау нақты тақырыпқа байланысты ауызша және жазбаша, жалпы және жеке түрде жүргізіледі. Ауызша талдауда балалар

оқуды тез аяқтайды, грамматикалық сөйлем түрлерін көрсетеді, мұғалімнің сұрауына жауап береді, өз бетінше мысалдар келтіреді. Жазбаша талдауда балалар жазбаша мәтіндегі грамматикалық формаларды бөлектеу және ерекшелеу, тиісті формаларды белгілеу, сұрау салу сияқты тапсырмаларды орындайды.

Мазмұны бойынша грамматикалық талдау фонетикалық, морфологиялық-синтаксистік немесе аралас талдау болып бөлінеді. Толық немесе жартылай көлемді талдау бар. Фонетикалық талдауда балалар дауысты, дауыссыз, дауысты дыбыс екпіні, жазылған сөздердің дауыссыз әріптері, сөздердің ауызша және жазба буындары, дыбыс құрамын ажыратады. Сөздегі жеке дыбыстарды мүлтіксіз ажырата білу.

Морфологиялық талдауда мұндай тапсырмаларға ауызша сөйлем, таңбалы сөздер, заттардың қимыл-қозғалысы, жазба мәтінде мұндай сөздерге екпін беру, оқушылардан қандай сөздердің сөйлем мүшесі екенін анықтауды талап етеді. Бар-жоғын және оның түрін (жеке, көпше, бағыныңқы, қиғаш, көлденең, шақ).

Морфологиялық сипаттамалық талдаумен жұмыс бірнеше жолмен жүзеге асырылады:

1. Сөз формаларын басып шығаруға немесе астын сызуға немесе әр сөздің үстіне қысқа ретпен белгілі бір сөздер түрлерін жазуға болады. (Зат есімнің астын бір сөзбен, сын есімнің астын ирек сызып, етістіктің астын қосар сызыңыз. (Бұл белгілер сөйлем мүшелерін де көрсетеді. Ол үшін түрлі-түсті қарындаштарды пайдаланыңыз.) 2. Берілген мәтінде алдымен зат есімдер, содан кейін сын есімдер теріледі т.б.

3. Белгілі бір грамматикалық категорияға жататын сөздер толтырылған кесте бойынша бөлініп жазылады. Мысалы, балалар өзенге келгенде сөйлемдегі зат есімге қатысты сөздерді табу керек.

Сөз табы	Сөйлеммүшесі	Сұраулар	Жекеше, көпше	Септік
Балалар өзенжағасында	толықтауыш бастауыш	қайда кімдер	көпше жекеше	атау ілік барыс

4. Талдау аяқталғаннан кейін сөздер бағандарға бөлініп, әрқайсысына жазылады. Немесе сөйлемдегі сөздер жоспар бойынша жазылады. Мысалы, Мен қалаға қысқа жолмен барамын деген сөйлемді балалар былай жазады: есімдіктерді жіктейміз, жарты, көпше, ерте. Қала – зат есім, зат есім, дара, барыс, толықтауыш. Машина-зат есім, зат есім, дара, көмекші рай, толықтауыш. Дереву – үстеу, үстеу.

Талдау балалар оқуды және жазуды үйрене бастағанда басталады. Белгілі бір мәтінде неше сөйлем барын, сөйлемде кім не айтқанын, сөйлемнің түрін (мақал, сұрау, леп белгісі) анықтайды. Стресссіз терминдер қатысты сұраулар, негіз және әңгімелер бойынша сараланады.

Жазбаша талдауда оқушылар бір бастауыш және екі әңгімені атап көрсетеді. Сәйкес сөздерді басып шығару, баяндауыштың өзіндік тұлғасына қарай сөйлемдерді жүйелеу, дәптерге жазу, сөйлемдерден мақал-мәтел,

сұрау, шылауларды басып шығару, сөйлемнің бір түрін екінші түрге айналдыру. Бір жартылай сөйлем графикалық түрде берілген. Мысалы, өрік, алма, жидектер. Базил үйді жинап, жинады.

Кез келген көрнекті ұстаз білетіндей, әртүрлі сыныптар бар. Қазақ студенттеріне берілетін білім мен дағды кеңес мұғалімдері жүргізетін сабақтар арқылы жеткізіледі. Олардың ішінде:

- 1) жаңа материалды түсіндіру сабақтары,
- 2) білімді меңгеру сабақтары,
- 3) өткен материалды қайталау және жүйелеу сабақтары,
- 4) бақылау тапсырмалары жиі орындалатын оқушы білімі, дағды, құзыреттілік есеп сабақтары бар және
- 5) талдау сабақтары.

Мектеп тәжірибесінде таза ұқсас сыныптар сирек кездеседі. Қазақстандық сабақтарда кез келген жағдайда үй тапсырмасын тексеру, бұрын өтілген материалды қайталау, жаңа сабақтың тақырыбы мен мақсатын енгізу, жаңа материалды нақтылау, әр түрлі оқу тапсырмалары, оқушылардың өз бетімен орындайтын жаттығулары, үйге тапсырма, сыныпты жалпылау сияқты тапсырмалар орындалады. Бұл класс түрі құрама класс деп аталады. Бұл біріктірілген сабақтар ең көп таралған әрекет болғандықтан, біз азды-көпті тоқтаймыз:

1) Біріктірілген сабақтың әрбір бөлімі бір-бірімен сабақтас, бір-бірімен сабақтас, бір міндетті сабақты жүйелі түрде өткізеді. ;

2) Мұғалім оқушыларға сабақтың тақырыбы мен мақсатын нақты түсіндіреді;

3) Оқыту үшін мұқият таңдалған және дайындалған материалдар;

4) Сабақ жоспарлары да бар. Біріктірілген сынып бір кездері жеткізілген материалды жаңа материалмен біріктіруден басталады, енді оны жаңаны түсіндірумен, кейде оқу тапсырмаларымен жұптастырудан басталады. Күрделі сабақтарда оқушылардың білімі жалпы сынып тапсырмасына сәйкес бағаланады. Сабақ түрінде, тұтас әдістер (бақылау, түсіндіру, әңгімелер, жаттығулар, кітаптарды пайдалану, грамматиканы талдау және т.б.) қолдану. Әрине, бұл әдістердің барлығы барлық сабақтарда қолданыла бермейді. Сабақтың мазмұны мен мақсаттары үшін тиімді деп саналатындар мұғалім шеберлігінің реті бойынша әр сабақта пайдаланылады.

Сабақта үй тапсырмасын тексеру тұрғысынан оқушылар тапсырманы қалай орындағанын (мұғалімнің сұрауы бойынша), не үйренгенін, жұмыс жаттығуларын талдап, үйдегі сабақта жіберілген қателерді түзетеді. .

Сабақтың тақырыбы мен мақсатын түсіндіру, мұғалім тақтаға жазып, оқушы дәптеріне жазып, сабақтың мақсатын сөзбен түсіндіреді. Мысалы, бір буынды және келесі буынды сөздерді буынға бөлу тақырыбы бір буынды және келесі буынды сөздерді ажыратуды үйретуді көздейді.

Жаңа материалдарды алу бөлігі де бірнеше жолмен ұйымдастырылады. Оқушыларға жаттығулар, ақыл-ой тапсырмалары, карточкалар және т.б. беруге болады. Үй тапсырмасын баланың дәптеріне жазу керек (оқушы сөзін тастаңыз).

Сабақтың әр бөлімі әртүрлі деңгейден тұрады. Мысалы, мұғалімдер үй тапсырмасын толық бақылауға және бақылауға алады. Толық тексеру

студент үйде орындалған жаттығулардың барлығын оқып, талдағаннан кейін, ал жартылай тексеру бірнеше негізгі сөздерді немесе сөйлемдерді таңдап оқытып, талдаса жүргізіледі. Сонымен қатар, тексерулер тұрақты және жеке болып табылады. Біріншіден, бәрінен үйрену сұралады. Ал жеке емтихан кезінде студент дәптерді мұғалімге береді. Мұғалім бір сөзді немесе сөйлемді таңдап, оны оқушыға жазып, талдайды.

Жаңа материалды мұғалімнің сипаттау және әңгімелесу әдістері арқылы жеткізу жалғаса береді. Әңгімелесу әдістері, әсіресе, бастауыш сынып оқушылары үшін пайдалы. Сұхбат кезіндегі сұрақтар мен жауаптар. Қойылған сұрақтар негізінде балалардың кітап ережелерін оқымас бұрын өз бетінше қорытынды жасауына жағдай жасалады. Мысалы, Тақырыптың сынын білдіретін сөздер тақырыбын құрмас бұрын, оқушы тақырыптың атын білдіретін бірнеше сөздерді ойлап тауып жазады: үй, сынып, тақта, көз. Содан кейін олар әр сұраққа жауап беру үшін қосымша сөздер ойлап табады.

Үйде жұмыс істеудің мақсаты – өз бетінше орындай білу, баланың белсенділігін арттыру болуы керек. Мысалы, егер оқушы оқулықпен жаттығу жасаса, бала алдымен күйді оқиды, содан кейін мұғалім сұрайды: Ал қозғалыста не басым болды? деп сұраймын.

Сондықтан сабақтың әрбір бөлігі немесе кезеңі әртүрлі құрылымдалған. Бұл мұғалімнің қабілеті мен шеберлігіне байланысты. Бірақ жоғарыда аталған барлық белдік сызықтарды бір бөлікке қолдануға болмайды. Мысалы, кейбір сыныптар жаңа материалды түсіндірмесе, кейбіреулері үй тапсырмасын тексермеуі мүмкін.

Бұл сирек болса да, сабақ толығымен жаңа материалды түсіндіруге арналған кездер болады. Мұндай сабақ жаңа материалды сипаттауға айналады. Сабақтың бұл түрінде мұғалімнің назары ең алдымен материалды оқушының санасына жеткізуге бағытталады және көп уақыт осыған арналады. Жаңа материал мен өткеннің байланысы балабақшаның басында мұғалімнің кіріспе әңгімесі арқылы жалпы сынып сұрақтарына жауап беру арқылы немесе жаңа материалды түсіндіру процесінде өткенмен салыстыру арқылы жүзеге асады. Жаңа және өткен материалдарды біріктіре отырып, мұғалімдер жаңа материалдарды меңгеруге мотивация жасайды және студенттердің қалауы мен құмарлығын оятады. Жаңа материал оқушының санасына бақылау, түсіндіру, грамматикалық талдау, кітап, әңгіме т.б. Әдіс, егер қолданылса, материалдың қасиеттеріне, сабақтың көлеміне және оның мақсатына байланысты. Жаңа материалды түсіндіру сабағында оны қосуға арнайы уақыт берілмейді. Оқушылардың материалды қаншалықты түсінгенін көру үшін сыныпта сұрақтар қоюға немесе бір немесе екі сөйлемді талдауға болады. Үй тапсырмасы да шағын және шығармашылық болуы керек. Жаңа материалды түсіндіру сабақтары оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша оны бөліктерге бөлуді қажет етпей, жан-жақты білім беру қажет болған жағдайда жүргізіледі.

Оқушының білімін бекітетін сабақтарда жаңа білім берілмейді және оқушының алдыңғы сабақтардағы дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру мақсаты қойылады. Сондықтан бұл сабақтарда әртүрлі жаттығулар өткізіліп, арнайы талдаулар жүргізіліп, алдыңғы материалда жеткілікті түрде зерттелмеген жерлер анықталады.

Кейбір жағдайларда сабақтар студенттердің өтілген материалдан алынған білімдері мен дағдыларына, әсіресе белгілі бір негізгі тақырыптың соңында өткізіледі. Бұл сабақтар бір жағынан оқушылардың білімін тексеру, екінші жағынан өткен материалдарды қайта-қайта жалпылау мақсатында ұйымдастырылады. Мұнда оқушылардың білім, білік, дағдылары ауызша да, жазбаша да тексеріледі. Балалар әртүрлі жаттығулар орындайды, мәтіннен қажетті затты табады, мысалдар келтіреді, талдайды, диктант, экспозиция, эссе жазады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ж. Мұсаұлы, Р. Әміренова «Қазақ, орыс тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» Көкшетау, 2003 жыл.
2. Ш. Есмағанбетова «Оқушылардың танымдық іс- әрекетін қалыптастыру» Алматы «Ғылым» Ғылыми баспа орталығы, 2002 жыл.
3. «Әдіскер» журналы. 2005 жыл.
4. «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде» журналы, 2001 жыл.

ӘОЖ 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Арзымбетова Шолпан Жаксылыковна

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент қаласы

Арзымбетова Жанар Жаксылыковна

Бірінші мамыр жалпы білім беретін мектебі, Төлеби ауданы

Оқушының танымдық қызығушылығының қалыптасуы ең алдымен сабақ барысында жүзеге асады. Ол үшін сабақтың әр кезеңінде оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін әртүрлі дағдыларды, жұмыс формалары мен түрлерін қолдану қажет. Балаларға жеке қол жеткізу, сабақта сараланған жұмыс, әр түрлі нұсқаулар мен үлестірме материалдар, ақпараттық технология технологиясы және т.б.

Студенттердің әр сабақта жаңалық ашу қуанышын сезінуі ерекше маңызды. Сондықтан олардың өз қабілеттері мен танымдық жетістіктеріне сенімі болады. Табысты оқу және зейін – толыққанды интеллектуалдық және эмоционалдық дамуын және сол арқылы мұғалім жұмысының сапасын анықтайтын негізгі параметрлер.

Бұл әдістемеде оқушылардың танымдық артықшылықтарын тиімді қалыптастыратын бірнеше қадамдар бар:

а) оқушының білімі мен іскерлігін нақты түгендеу) білім беру, тілдік таным оқушылардың зейінін тәрбиелеуге қажетті құралдарды білдіреді;

б) танымдық қызығушылықты қалыптастырудың алғы шарты болып табылатын тақырыптар мен іс-әрекеттерге жағымды эмоционалдық қатынасты қалыптастыру;

в) өздік жұмыс барысында оқушылардың танымдық қажеттіліктерін оятып, танымдық қызығушылықтарын одан әрі дамытатын шығармашылық іс-әрекеттерді ұйымдастыру;

г) оқушылардың тұрақты танымдық қызығушылықтарын дамыту үшін оқыту мен оқытудың тиісті формалары мен әдістерін пайдалана отырып, мұғалімдердің жүйелі ізденіс әрекеттері [1].

Бастауыш сыныпта тиімді оқу бағдарламасын ұйымдастырудағы мұғалімнің негізгі міндеті материалға қызықты сәттерді, жаңалық пен толқу элементтерін енгізу болып табылады. Бұл материал танымдық қызығушылықтарды дамытуға және когнитивті қажеттіліктерді қалыптастыруға көмектеседі [2]. Оқытуға деген танымдық қызығушылықты дамыту оқу сапасын арттыру құралы екенін атап өткен жөн. Бұл әсіресе бастауыш мектепте өте маңызды. Дәл осы кезде белгілі бір пәнге деген тұрақты қызығушылық қалыптасып, айқындала бастайды. Оқушылардың өз бетімен білімін жетілдіруі үшін олардың оқуға деген қызығушылығын, білімге деген қажеттілігін тәрбиелеу қажет.

Оқу қызығушылығын қалыптастырудың маңызды факторларының бірі – оқушының оқытылатын материалдың қажеттілігін түсінуі. Оқытылатын материалда танымдық игіліктерді дамыту үшін бұл тақырыпты оқыту әдістемесінің маңызы зор. Сондықтан белгілі бір тақырыпты оқып-үйренбес бұрын оқытушылар оқытудың оң құралдарын, формалары мен әдістерін табуға көп уақыт бөлуі керек. Мұғалім мен оқушының шынайы ынтымақтастығы оқушы мұғалімнің қалағанын орындағысы келген жағдайда ғана мүмкін болады. Оқушылардың танымдық әрекеттерін белсендіру үшін мазмұнға да, жұмыс үлгілеріне де ойын-сауық элементтерін енгізу қажет [33].

Танымдық белсенділікті арттыру үшін мұғалімдер баланың танымдық қызығушылықтарын қалай ынталандыру керектігін өздері шешуі керек.

Г.И.Щукина когнитивтік қызығушылықты ынталандырудың үш тобын анықтады [3]:

I. Оқыту мазмұны арқылы танымдық артықшылықтарды ынталандыру. Сіз келесі әдістерді пайдалана аласыз:

- мазмұнның жаңалығы;
- алынған білімді жаңарту;
- білімнің мәдени-тарихи аспектілері;
- адам өмірі үшін білімнің шұғыл практикалық қажеттілігі;
- қазіргі заманғы ғылыми жетістіктерді көрсету.

II. Оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру арқылы танымдық игіліктерді ынталандыру. Мұнда біз келесі тармақтарды бөліп көрсетуге болады:

- өздік жұмыстың әртүрлі формалары, өйткені жан-жақтылық студенттердің танымдық іс-әрекетін белсендіреді;

- тосын жағдайларды, қиындықтарды қамтуы керек есептер және оларды шешу жолдарын іздестіру оқушының белсенділігі мен дербестігін ынталандырады;

- оқушылардың эмоционалдық ерік-жігерін және интеллектуалдық рухани процестерін белсендіретін шығармашылық жұмыстар;

- білімді қолдану арқылы іс-әрекетті қалыптастыратын практикалық

жұмыстар.

Танымдық игіліктердің білім беру процесіне қатысушылардың қарым-қатынасына тәуелділігі достық және сенімді қарым-қатынаста белсенділіктің дамуына ықпал етеді. Осы қарым-қатынастың ерекшеліктерін келтірейік:

- оқушылар әрекетінің эмоционалды реңктері;
- мұғалімдердің мектеп оқушыларының интеллектуалдық көңіл-күйі;
- іс-әрекетке ортақ құштарлық;
- дауларда жоғары эмоция;
- іскерлік, сыныптағы жігерлі стиль;
- мұғалімнің өзіндік сезімі;
- тәрбиелік оптимизм, оқушылардың танымдық қабілетіне сенімділік;
- өзара қолдау, мадақтау.

Көптеген мұғалімдер оқу процесінде әртүрлі әдістемелік әдістерді пайдаланады. Дидактикалық ойындар, ойын сәттері, сөздіктермен және схемалармен жұмыс, интеграцияға кірістер және т.б. Бұл сыныптардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар, бірақ олардың барлығында сыныптағы атмосфера достық болуы керек, қызығушылық пен қызығушылық танытып, сайып келгенде білім береді.

FGOS Leo оқу процесінде белсенді технологияны қолдануға шақырады [4]. Әдебиеттерді талдау және мұғалімдердің практикалық тәжірибесі негізінде біз бастауыш мектепте қолданылатын когнитивтік тиімділікті ынталандырудың келесі әдістерін анықтай аламыз:

1. Жобаны зерттеу технологиясы
2. Ойын технологиясы
3. Кіріктірілген технология (кіріктірілген сынып) 4 проблемалық оқыту технологиясы
5. Ақпараттық технологиялар Компьютерлік технологиялар Оларды толығырақ қарастырайық.

1. Жобалау және зерттеу әдістері.

Оқу үдерісіндегі біріктірілген процедуралар ретінде жобалық және зерттеу әдістеріне жоба әдістері, мәліметтерді жинау және өңдеу әдістері, зерттеу және проблемалық әдістер, сілтемелер мен әдеби дереккөздерді талдау, іздеу эксперименттері, эмпирикалық жұмыстар, нәтижелерді қорытындылау және т.б. кіреді. Ол көптеген белгілі әдістерден тұрады. белсенді оқытудың әдістері мен әдістері, соның ішінде Оның бастапқы түрі қазіргі заманғы оқыту үдерістерінде сәтті қолданылатын жобалық әдіс болып табылады. Бұл дайын ақпаратты пассивті тұтынушылар емес, студенттерді шығармашылық үдеріске тартатын жобалар мен зерттеу өнері.

Студенттердің жобалары мен ғылыми-зерттеу әрекеттері жалпы білім беру құзыреттілігін қалыптастырады. Ақпараттық, коммуникативті, әлеуметтік, сонымен қатар білім беру мәселелерін құрастыруда, қажетті ақпаратты жинауда, мәселелерді шешу жолдарын жоспарлауда, қорытынды жасауда және өз іс-әрекетін талдауда белсенділік танымдық процестерге ықпал етеді.

Жоба әдісі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, сыни және шығармашылық ойлауын, ақпараттық кеңістікте шарлау қабілетін дамытады.

Жобалар мен зерттеу жұмыстарымен айналысатын бастауыш сынып оқушылары:

- тәуелсіз және сыни тұрғыдан ойлау,
- тәуелсіз негізделген шешімдер қабылдау;
- қорытынды тұжырымдар жасау үшін нақты білімге сүйеніңіз және ойлаңыз

- топ болып жұмыс істеу және әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындау[8].

Жобалар мен зерттеу әдістері оқушыларды қызықтырады, олардың іс-әрекеттерінің маңыздылығын көрсетеді, сенімділікті оятады және ата-аналарды баланың мектеп істеріне қатысуға тартуға көмектеседі.

Жас студенттермен білім беру зерттеулері мен жобаларын жүргізу олардың өмірлік тәжірибесін қалыптастыруға, шығармашылық пен тәуелсіздікті ынталандыруға, өзін-өзі белсендіру мен өзін-өзі көрсетуге деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға және мектептен тыс оқуға және өсуге көмектесуге мүмкіндік береді. Тәрбие процесін әлемге енгізу олардың төңірегінде оқушылар мен ересектер арасындағы ынтымақтастық принципін жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие процесінде ұжым мен жеке тұлғаны ұштастыруға мүмкіндік туғызып, бала тұлғасының өсуін қамтамасыз етіп, осы өсуді көруге мүмкіндік береді. Ол бізге түзету және баланы даму кезеңдері бойынша бағыттау.

1. Ойын технологиясы.

Ойын технологиясын мектеп оқушыларының белсенділігін арттыруға және арттыруға негізделген білім беру технологиясы ретінде қарастыруға болады. Ойын барысында оқу мотивтері өзгеріп, білім болашақ үшін емес, нақты процесте оқушының тікелей және ойындық табысын қамтамасыз ету үшін игеріледі.

Қазіргі уақытта ойындарға деген қызығушылықтың артуы бір жағынан психологиялық-педагогикалық теория мен практиканың дамуына, екінші жағынан тұлғаның жағымды қалыптасуының әлеуметтік-экономикалық әсеріне проблемалық оқытудың кеңінен қолданылуына байланысты.

Ойын технологиясы бөлінеді:

1. күлкілі (эмоционалды қозу);
2. дидактикалық (қажетті танымдық әсерге жету үшін);
3. диагностика (дамыту және оқу үрдісіндегі ауытқуларды анықтау);
4. Модификация (даму немесе білім беру процесіне оң өзгерістер енгізу)

[18].

Ойын технологиясының тұжырымдамалық негізіне келесі ережелер кіреді:

- ойын әрекетінің психологиялық механизмдері адамның өзін-өзі көрсетуге, өзін-өзі бекітуге, өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі реттеуге және өзін-өзі жүзеге асыруға қажетті негізгі қажеттіліктері болып табылады;

- ойын – психогендік мінез-құлық түрі, яғни ол тұлғаға тән;

- ойын – балалардың «ішкі әлеуметтену» кеңістігін құру және әлеуметтік көзқарастарды ассимиляциялау құралы;

- ойындар қиялдағы жеке еркіндікті білдіреді,

- «іске алынбаған табыстарды фантастикалық жүзеге асыру»;

- жас кезеңдері бойынша ойындар әр жас үшін бірегей мазмұны бар негізгі әрекеттер ретінде ерекше рөл атқарады.

Г.К.Селевко қазіргі мектептерде оқу іс-әрекетін белсендіру мен нығайтуға, танымдық игіліктерді дамытуға ықпал ететін ойындар, ойын түрлері қолданылады деп көрсетеді:

- ұғымдарды, тақырыптарды немесе тіпті пәннің бөліктерін меңгерудің дербес әдістемесі ретінде;

- кеңірек технологияның элементі ретінде (кейде өте маңызды);

- сабақ (кәсіби) немесе оның бөлігі ретінде;

- сыныптан тыс жұмыс түрі ретінде[44].

Ойын технологиясының құндылығы оның ойын-сауық және рекреациялық мүмкіндіктері ғана емес, құрастырылады және бағаланады. Ойындардың ерекшеліктері ойын-сауық, демалыс және танымдық игіліктерді дамытудың тиімді құралы болып табылады.

3. Біріктірілген әдістемелер (Кіріктірілген сабақтар)

Кіріктірілген сабақтарда жас оқушылардың танымдық артықшылықтарын белсендіру тәсілі бар. Кіріктірілген оқытудың негізгі талаптарының бірі – мектеп оқушыларының дербестігінің рөлі, өйткені интеграция үздіксіз зерттелетін материалдың тақырыбын кеңейтіп, көптеген құбылыстарды тереңірек талдау мен жалпылау қажеттілігін тудырады.

С.В.Кульневич, Т.Т.Лакконан мынадай анықтама береді: Синтез – бұл жалпылама білімнің зерттеу материалы шегінде бір немесе басқа салада мүмкін болатын ең терең ену, біріктіру.

Оқытылатын материалды басқа ғылымдарды пайдалана отырып, оны жүзеге асыруға алған білім, білік және талдау нәтижелері пайдаланылса, кіріктірілген сабақты кез келген сабақ деп атауға болады.

Кіріктірілген сабақтарды тиімді жүзеге асырудың келесі критерийлері бөлінеді:

- Мектеп оқушыларының танымдық шығармашылық әрекеттерін белсендіру, проблемалық оқыту арқылы танымдық қызығушылықты дамыту;

- Мектеп оқушыларын өз бетінше практикалық іс-әрекетке тарту;

- Өз бетінше шешім қабылдау үшін зерттеу дағдылары мен дағдыларын дамыту;

- мектеп оқушыларының табиғаттың тұтастығы мен дамуы туралы заманауи түсініктерін қалыптастыру;

- Жүйелі ой мен ұғымдарды терең саналы меңгеруді қалыптастыру.

3. Проблемалық оқыту технологиясы

Проблемалық оқыту оқушының ақыл-ой әрекетін белсендіріп, танымдық қызығушылықтарын қалыптастырады. Проблемалық оқыту – оқытудың мазмұны арқылы ұсынылатын, оқушының проблемамен белсенді әрекеттесуі үшін мұғалім ұйымдастыратын әдіс, оның барысында ол білімнің қайшылықтары мен оларды шешу жолдарын біледі және білімді шығармашылықпен игереді. Проблемалық жағдаяттарды құру арқылы мектеп оқушыларының танымдық қызығушылықтарын дамыту және зерттеу әрекетінің шарттары үлгіленеді.

Проблемалық оқыту арнайы мотивацияны құруға негізделген – мәселе бар. Проблемалық оқытудың негізі «ашу» принципі болып табылады. Проблемалық оқыту проблемалық жағдай жасаудан басталады. Проблемалық жағдай – баланың құбылыстардың, фактілердің, болған нақты процестердің

түсіндірмелерін білмеуі және өз мақсатына өзіне белгілі жолдармен жетуі, сол арқылы оған жаңа түсініктемелерді табуға мүмкіндік беретін немесе мәжбүрлі түрде жүзеге асырылатын интеллектуалдық қиындығы. әрекет ету жолдарын іздеу.

Проблемалық оқытудың салдары жас оқушының өз бетінше танымдық әрекетінде көрінетін белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар, даму

іздену, бағалау, коммуникативті дағдылар мен дағдылар, танымдық қызығушылық. Ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу оқушылардың өзіне деген сенімін арттырып, жақсы оқуға көмектеседі.

3. Ақпараттық-коммуникациялық технология

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді, ал бастауыш мектепте жаңа білімді өз бетінше меңгеру үлкен маңызға ие. Сондықтан ақпараттық технологияларды бастауыш мектепте қолдану керек. Тәжірибе көрсеткендей, сонымен бірге оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы айтарлықтай артып, танымдық қызығушылық деңгейі артады. Сабақ материалын нақтылау және бекіту үшін жаңа және әдеттен тыс әдістерді пайдалану, әсіресе ойын түрінде, мектеп оқушыларының еріксіз зейінін арттыруға және ерікті зейінді дамытуға көмектеседі.

Компьютерлік бағдарламалар тәуелсіздікке үйретеді және өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытады. Кішкентай оқушылар үй тапсырмасын орындауда және мінез-құлықты кезең-кезеңімен тексеруде көбірек көмекке мұқтаж, ал дәлдікті автоматтандырылған тексеру мұғалімнің басқа студенттермен бірге жұмыс істеуге уақытын босатады.

Сабақта АКТ-ны қолдану мыналарға мүмкіндік береді:

- оқытудың оң мотивациясын күшейту
- оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру.
- өз бетінше әрекет ету мүмкіндіктерін кеңейту;
- зерттеу дағдыларын дамыту;
- әртүрлі анықтамалық жүйелерге, электронды кітапханаларға және басқа ақпарат көздеріне қолжетімділікті қамтамасыз ету.

АКТ-ны қолданатын оқу процесінің ерекшелігі – оқушының жеке қабілеттері мен қызығушылықтары негізінде білім процесін құру әрекетінің орталығы болып табылады. Мұғалімдер жиі көмекшілер мен кеңесшілер ретінде әрекет етеді, түпнұсқалық тұжырымдарды және шабыттандыратын белсенділікті, бастамалық пен тәуелсіздікті ынталандырады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалана отырып оқыту оқу үдерісін жандандырып қана қоймай, оқу мотивациясын арттырады. Бала білімге шөлдеген, жалықпайтын, шығармашыл, қыңыр, еңбекқор болып қалыптасады.

Оқу және сабақтан тыс жұмыстар танымдық қызығушылықты тудыруы керек. Бастауыш мектепте жаңа стандарттардың келуімен мектеп бағдарламасындағы сыныптан тыс жұмыстарға көп көңіл бөлінетінін айта кеткен жөн. Сыныптан тыс жұмыстарда жеке қарым-қатынас тиімдірек өтеді, оқушыларды қоршаған дүниенің белгілі бір құбылыстары мен объектілеріне, мұғалімдер баяндаған материалдарға өз пайымдауларын, көзқарастарын

білдіруге шақыру оңайырақ. Мұндай «ғылыми қарым-қатынас» ақыл-ой әрекетін белсендіреді және оқу-тәрбие процесіне шығармашылық қатынасты қалыптастырады. Бұл жағдайда оқушылардың іс-әрекеті әрқашан оқиғаларды талдауға, сұрақтарға жауап беруге және сыныптан тыс жұмыстардың стандартты емес шешімдерін іздеуге бағытталған.

Мұғалімдер әр оқушының қабілетіне, бейімділігіне, қызығушылығына сүйене отырып, әр оқушының сабақтан тыс әртүрлі жұмыстардың мазмұнында берілген білімді меңгеру және оқу процесінде өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Өз іс-әрекетіне құмар және оқу бағдарламасының барлық бағыттарына терең қызығушылық танытатын мұғалімдер шығармашылыққа айналады, сыныпта қажетті эмоционалды және танымдық атмосфераны жасайды және барлық іс-әрекеттерге тұрақты танымдық қызығушылықты дамытады [5].

Осылайша, оқу процесіне деген танымдық қызығушылық әрекет пәні мен оқу бағдарламасына қатысушылар арасындағы жаңа қарым-қатынастар арқылы дамиды.

Процесс. Бастауыш сыныпта тиімді оқу бағдарламасын ұйымдастырудағы мұғалімнің негізгі міндеті материалға қызықты сәттерді, жаңалық пен толқу элементтерін енгізу болып табылады. Бұл материал танымдық қызығушылықтарды дамытуға және когнитивті қажеттіліктерді қалыптастыруға көмектеседі. Федералдық мемлекеттік білім стандарттары оқу бағдарламаларында іс-әрекет түріндегі дағдыларды пайдалануды талап етеді. Мұғалімдердің әдеби-тәжірибелік тәжірибесін талдау негізінде бастауыш мектепте қолдану үшін танымдық тиімділікті ынталандырудың келесі әдістерін анықтауға болады: жобалау және зерттеу дағдылары, ойын дағдылары, кіріктірілген дағдылар (біріктірілген сынып), проблемалық оқыту дағдылары, ақпараттық компьютерлік дағдылар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Вылегжанина Е. А. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе [Текст] / Е. А. Вылегжанина, Н. Н. Мальцева // Актуальные задачи педагогики: материалы VI междунар. науч. конф. (г. Чита, январь 2019 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2015. – С. 4-6.

2. Гершунский, Б.С. Компьютеризация в среде образования / Б.С. Гершунский. – М.: АПК и ПРО, – 2007. – 263 с.

3. Электронный научный журнал «Информационно-коммуникационные технологии в педагогическом образовании». Интернет-ресурс <http://journal.kuzspa.ru/>

4. Тілдерді оқытудағы танымдық қызығушылықты қалыптастырудың дидактикалық жолдары/Ізденіс, - Алматы, 2006. № 1 (2). – Б.233-236.

5. Аймағамбетова Қ.А., Олейник З. &ldquoДүниетану оқулығына үлестірмелі дидактикалық материал, Алматы, 2008. 4. <http://www.vestnik-kafu.info>

МЫРЗАШӨЛ ӨНІРІ МОНГОЛ ДӘУІРІНДЕ (XIII-XV Ғ. 1 ЖАРТЫСЫ)

Мейрбеков М.Б.

«Тарих және география» кафедрасының доценті
Tashenev University, Шымкент қ.
Meyrbekov2020@mail.ru

Жанабаева К.Н.

Д.Қонаев атындағы ІТ мектеп-лицейінің
тарих пәні мұғалімі, Жетісай қ.

Аңдатпа

Монғолдардың Мырзашөл өңіріндегі соғыс қимылдары, монғол шапқыншылығының өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген зардаптары, монғол дәуіріндегі Мырзашөлдің геосаяси орналасуы және Әмір Темір ұрпақтары билігі кезіндегі өлкенің дамуы жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: Мырзашөл, монғол шапқыншылығы, Шыңғыс хан, Орта Азия, Ақ Орда, Әмір Темір

Аннотация

Подробно рассматриваются военные действия монголов в Мирзачульском регионе, последствия монгольского нашествия на социально-экономическое развитие края, геополитическое расположение Мирзачуля в монгольскую эпоху и развитие края под властью потомков Амира Темира.

Ключевые слова: Мирзачуль, монгольское нашествие, Чингисхан, Средняя Азия, Ақ Орда, Амир Темир

Abstract

The military operations of the Mongols in the Myrzashol region, the consequences of the Mongol invasion on the socio-economic development of the region, the geopolitical location of Myrzashol in the Mongol era and the development of the region during the reign of the descendants of Amir Temir are considered in detail.

Keywords: Myrzashol, Mongol invasion, Genghis Khan, Central Asia, AK Horde, Amir Temir

Монғолдардың Орталық Азияға жасаған шабуылы тек мұндағы халыққа ғана емес, өлкенің шұрайлы жеріне үлкен қасірет әкелді. Мұндағы өркениет жойылып кеткендіктен, халқы көшпенділікке, жері шөлге айналды
Рене Груссе

XIII ғасыр басында дүние жүзін зілзалаға келтірген Моңғол шапқыншылығы Қазақ даласының оңтүстік бөлігіндегі басқа да отырықшылық-қалалық мәдениеті дамыған аймақтар сияқты Мырзашөл өңіріне де өзінің ауыр зардабын тигізді. Қалалар мен елді мекендер қирап, қаңырап қалды, гүлденген егіншілік ошақтары жойылды.

Моңғол шапқыншылығы қарсаңында Сырдария бойындағы қалалық аймақтар, соның ішінде Мырзашөл өңірі де Хорезм мемлекетінің құрамында болатын. 1218 жылы көктемде Шыңғыс хан мен Мұхаммед Хорезмшах арасында бейбіт сауда келісімі жасалады. Алайда осы жылы жазда Шыңғыс хан жіберген 450 адамдық, 500 түйелік «сауда керуенінің» Отырар билеушісі

Қайыр хан Иналшық тарапынан өлтірілуі (Отырар опаты) ұлы жаулаушының «батыс жорығына» шығуына сылтау болғаны белгілі.

Бүкіл Сыр бойындағы аймақтармен бірге Мырзашөл өңірі де қаһарлы жаудың сұрапыл шабуылына ұшырады. Мұнда да моңғол атының тұяғы тиіп соғыс қимылдары өткен, қалалар мен елді мекендер отқа оранып, қисапсыз қан төгілген. Отырарға келгенде Шыңғыс хан әскерін төрт топқа бөледі: Шағатай мен Үгедей бастаған әскерлер Отырар қаласын алуға қалдырылса, Жошы бастаған топ Сығанақ, Ашнас, Жент, Баршынкент, Янгикент, т.б. Сыр бойының төменгі ағысындағы қалаларды бағындыруға жіберіледі. Шыңғыс ханның туыстары бастаған үшінші топ Сырдың төменгі ағыстарын (Мырзашөл де кіреді) алуға аттанса, ал ұлы қағанның өзі мен кенже ұлы Төлей бастаған негізгі қол Мауереннахрдың ең ірі қалалары – Бұқара, Самарқан бағытында жол тартады. Еліміздің оңтүстігіндегі Отырар, Сығанақ, Жент, Ашнас сияқты қалалар моңғолдарға ерлікпен қарсы тұрады. Әсіресе, анталаған жауға алты ай бойы берілмеген қаһарман Отырар қорғанысы халқымыздың ерлік күресі ретінде тарихта қалды.

Енді Мырзашөл аймағындағы соғыс қимылдарына келсек. Алаг ноян мен Тоғучар мерген басқарған үшінші майдан тобы Бенакент қаласын (Ташкенттің оңтүстік-батысында 90 км, Ахангаран өзенінің Сырдарияға құяр жерінде, Жетісайдан шығысқа қарай 45 км ғана - автор) басып алып, онда әскери ойран салғаннан кейін Қожентке қарай ат басын бұрады [1]. Осыдан 15 ғасыр бұрын тағы бір ұлы жаулаушы А.Македонский басып алып, Александр Эсхата атандырған әйгілі Қожент қаласын (кейбір зерттеушілер Александар қаласы Бекабадта салынған деп есептейді, бірақ екеуі де Сыр бойында және арасы тым жақын) сол кезде Темір Мәлік атты ержүрек әмір басқаратын. Қаланы моңғолдар шапқанда Темір Мәлік бір мың адамымен дарияның бір аралына өтіп, сонда қорғаныс шебін құрады. Осы кезде Қожентке Жошы әскерінің бір бөлігі де келіп жеткен еді. Сонымен бірге Самарқан операциясына аттану үшін Сыр бойы майданының жеңісін күтіп жатқан Шыңғыс ханның өзі де (ұлы қағанның ставкасы да осыған жақын, Мырзашөлде болатын) Қожент майданына көмек ретінде 15 мың тәжік тұтқынын аттандырады [2]. Моңғолдар тәжік тұтқындарының күшімен Темір Мәлік бекінген аралға өтетін өткел салдыруға кіріседі. Парсы тарихшысы Жувейни Темір Мәлікті «Шахнамә» жырындағы Рүстем батырдай нағыз ердің өзі еді деп жазады [1, 478 б.]

Моңғолдар аралдағы бекіністі алу үшін Темір Мәлікке қарсы 20 мың моңғол сарбазы және Отырар, Бұқара, Самарқаннан күшпен айдалып келген 50 мың жеткіншекті Сырдың аралға өтетін бойына тасбөгет қою жұмысына айдап салып, 3 фарсақ (1 ф = 4-5 км) жерден тас көтертіп әкеліп дарияға бөгет қоя бастайды. Моңғолдар бекіністі жанармай құйылған жарылғыш заттармен атқылап, жебе оғының астына алады. Жувейнидің айтуынша, Темір Мәлік бұдан қорғанатын айла ойлап тапқан көрінеді. Ол киізді суға малып сыртын құммен сылап, сылаққа қоймалжың ашыртқы заттар (айран-шалап, ашыған сүттің сарысуы) құйып кептіріп, киіз қалқан қайықтар жасап қорғанған екен. Темір Мәлік түн жамылып, әлгі киіз қайықтарын қалқан етіп тас бөгеттің бір шетін бұзып 70 қайыққа мініп ұрыс сала жүріп, Жентке қарай өтіп кетеді. Жошы қолы жүзетін көпір арқылы өтіп Темір Мәліктің соңына түседі. Жувейни мұнда Темір Мәліктің көрсеткен ерлігін былайша сипаттайды: «Ол ізіне түскен моңғолдарды қапы қалдырып жалғыз өзі Қызылқұмға өтіп кетеді.

Үш моңғол оның соңынан қуып жетеді. Осы кезде Темір Мәліктің қорамсағында үш-ақ жебе қалған екен. Темір Мәлік бір жебені суырып алып шірене тартып бір моңғолдың көзін шығарады да, қалған екеуіне: «Менде әлі де екі жебе бар. Ол сен екеуіңе бұйыратын болады. Кеуделеріңде жаның барда кері қайтыңдар!» - деп бұйырады. Екі моңғол жан ұшырып кері қайтып кетіп, ал Темір Мәлік аман-есен Хорезмге жеткен екен» [1, 478 б.]. Көріп отырғанымыздай, Темір Мәлік қолбасшы Қоженттен Мырзашөл жері арқылы жауымен арыстанша арпалысып соғыса отырып, Қызылқұмға қарай өткен. Одан кейін де қаһарлы жауымен тынымсыз күрескен қаһарман Темір Мәлік соңында 1222 жылы Үнді өзені бойындағы Шыңғыс хан мен Жәлел ад-Дин қолының арасындағы болған шайқаста ерлікпен қаза табады. Сөз жоқ, Темір Мәлік қолбасшы Қайыр хан мен Жәлел ад-Дин сияқты қаһарман, солармен тең тұратын нағыз батыр деп есептейміз. Оның ерлігін кейінгі ұрпақ ұмытпауы тиіс.

Сонымен Мырзашөл аймағы мен оның шетіндегі ірі қала – Қожент басып алынған соң Сыр бойы қалаларын жаулап алу жоспары толық аяқталды. Бұл Орталық Азияны жаулап алудың алғашқы үлкен қадамы болды. Осыдан соң 1220 жылы көктемде Сыр бойын бағындырған моңғол әскери топтары **Ұратөбе мен Арнасайдың арасындағы Жызаққа баратын жолда** (астын сызған біз - автор) әкелерінің ұлы қосынына келіп қосылады [1, 479 б.]. Бұл аталған жер әрине Мырзашөлге, оның оңтүстік бөлігіне жатады. Демек, Шыңғыс ханның өзі басқарған моңғолдың негізгі ұлы қосыны осы Мырзашөл даласында орналасып, Сыр бойындағы қалаларды бағындыруға аттанған қағанның ұлдары мен туыстары басқарған өзге моңғол әскерлерін күтіп отырған және алда болатын ұлы шайқастарға дайындалып, күш жинаған. Сонымен бірге осы Мырзашөл даласында алдағы болатын ұлы шайқастардың жоспары жасалып, бағыт-бағдары белгіленеді.

Шыңғыс хан осында ұлдарының қатысуымен әскери жиын өткізіп, алда тұрған Самарқан операциясы жайын талқылайды. Осы жиында атышулы Жызақ, Бұқара бекіністері туралы мәселе қозғалады. Мұхаммед шах Жызақ бекінісінде моңғолдарға тойтарыс беріледі деп үміттенген еді. Бірақ моңғолдар Жызакты аса қиындықсыз өзіне қаратады. Алда Нұр бекінісі тұрды. Кейбір деректерде моңғолдар Нұраны аңдаусызда басып алды деп көрсетеді [2, 132 б.]. Ал Жувейни болса, Нұралықтар Шыңғыс ханға қарсылықсыз берілгені туралы жазады [1, 479 б.]. Сонымен, Сыр бойындағы басқа да қалалар сияқты Мырзашөл өңіріндегі және онымен іргелес қалалардың да кейбіреулері моңғолдарға ерлікпен қарсыласса (Қожент, Бенакент), ал кейбіреулері қарсылықсыз берілген (Жызақ, Нұр) деуге болады.

Енді Мырзашөл өңірінің осы дәуірдегі геосаяси орналасуына келсек, ол XIII ғасырдың 20 жылдары Моңғол империясының құрамына кірді. Бірақ империя құрамындағы ұлыстар мен мемлекеттер арасында тұрақты шекараның болмауынан және өзара талас-тартыстар салдарынан басқа да аймақтар сияқты Мырзашөл де біріншісінен екіншісіне жиі ауысып отырды. Ұлы қаған қайтыс болардан бұрын өзінің жаулап алған жерлерін бәйбішесі қоңырат қызы Бөртеден туған төрт ұлына бөліп бергені, ол жерлердің «ұлыс» (ел, мемлекет) деп аталғаны белгілі. Қазақстан аумағы моңғолдың үш ұлысының құрамына: үлкен далалық бөлігі – Жошы ұлысына, Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстан – Шағатай ұлысына, Жетісудың солтүстік-шығыс бөлігі – Үгедей

ұлысына кірді [3]. Демек, алғашында Мырзашөл аймағы Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың ұлысына кірген. Бірақ ол ұзаққа бармай-ақ бұл өңір Жошы ұлысы құрамына өтеді. Ол былай болған: 1227 жылы Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін таққа оның үшінші ұлы Үгедей (1229-1241) отырады. 1241 жылы Үгедей, ұзамай Шағатай да қайтыс болып, 1246 жылы Үгедейдің үлкен ұлы Күйік (1246-1248) билікке келді. Бірақ ұзамай Күйік хан да өліп, Үгедей мен Төлей ұрпақтары арасында билік үшін талас басталады. Бір жағынан Үгедей, Шағатай ұрпағы, екінші жағынан Жошы, Төлей ұрпағы арасында өзара күрес жүріп, ол екінші топтың жеңісімен аяқталады: 1251 жылы Алтын Орда ханы Батыйдың қолдауымен Төлейдің тұңғыш ұлы Мөңке империяның қаған тағына отырады. Мөңке хан билікке келісімен өзіне қастандық жасады деп айыптап Шағатай мен Үгедей тұқымынан шыққан ханзадаларға жазалау шараларын жүргізеді. Ал ұлы хан Жошы ұлысының аумақтық және саяси дербестігін іс жүзінде мойындайды. Осының нәтижесінде XIII ғасырдың 50 жылдары империя құрамындағы ел мен жерлер Төлей мен Жошы ұрпақтары арасында өзара бөліске түседі. Екі әулет арасындағы шекара Шу мен Талас арқылы өтеді, Жетісу жері империялық орталыққа бағынады да, ал Мауереннахр уақытша Жошы әулетінің билігіне өтеді [4]. Міне, осы кезде Мырзашөл жері де Жошы ұлысына өткен деп есептейміз. Демек, Мырзашөл жері көп ұзамай-ақ Ақ Орданың (Жошы ұлысының шығыс бөлігі – сол қанаты) құрамында болды. Өйткені, Жошының орнына Батый таққа отырғанымен, ол ұзамай Батыс жорығына (1236-1242 жж.) аттанып, «Атаның ақ ордасына» (қазақша – Үлкен үй) оның ағасы Орда Ежен ие болып қалады. Сондықтан да Батый хан атасының тапсырмасы бойынша өз басына орда тігіп батысқа аттанарда ағасы Орда-Еженге «Біз бөгде жұртқа аттанып барамыз» [5] деген екен. Ал Батый осы жорықтың нәтижесінде Алтын Орда мемлекетін құрғаны белгілі. Алтын Орда екі қанатқа (оң және сол) бөлініп, батыстағы оң қанатты (Еділден Дунайға дейінгі) Батыйдың өзі, ал шығыстағы, әкесінің қара шаңырағындағы сол қанатты (Ертістен Еділге дейінгі) Орда Ежен басқарған. Міне осы Орда Ежен негізін қалаған **Ақ Орданың** (алғашында Көк Орда, кейіннен қазіргі қазақ жерінің батыс-солтүстік аймақтарындағы Шибан ұлысын да өзіне қаратып, Еділден Ертіске дейінгі бұрынғы Жошы ұлысына билігі толық тарағаннан кейін Ақ Орда атанған) Қазақстан тарихында алатын орны бөлек. Өйткен бұл мемлекет қазақ мемлекетінің өзегі болып табылады. Біз қарастырып отырған Мырзашөл өңірінің де сол кезеңдегі этникалық негізі – қазақтар (халық болып қалыптасудың қарсаңындағы) болуы және саяси тұрғыдан Ақ Орданың билігіне қарауы – оның кейіннен Қазақ хандығының және оның бүгінгі мұрагері – Қазақстан Республикасының құрамында болуына негіз қалады десек те болады.

Дегенмен, Мырзашөл сияқты елдің шетінде, жаудың өтінде тұрған аймақтардың жиі шапқыншылыққа ұшырап, қолдан-қолға өтіп отыратындығы заңды құбылыс. Мырзашөл жері де бұдан кейінгі уақыттарда Шыңғыс хан ұрпақтарының (Алғұй, Хайду, Кебек) өзара күрестерінің нәтижесінде қолдан-қолға ауысып отырса да, тіпті қылышынан қан тамған күдіретті Әмір Темір империясы (1370-1405 жж.) мен оның ұрпақтарының билігіне бағынған кезде де оның этникалық негізі айтарлықтай өзгере қойған жоқ. Мырзашөл өңірі бұрынғы кезде кейіннен қазақ-өзбек халықтарының негізін құраған түркі тайпалары мекендеген өңір болса, ал Ақ Орданың соңғы билеушісі Барақ

ханның (1423-1428 жж.) 1425-1426 жылдары Ұлықбектің әскерін жеңіп, Сыр бойындағы жерлерді қайтарып алуымен, осы кезеңде түпкілікті түрде ұлт болып қалыптасуы аяқталып келе жатқан қазақ халқының иелігіне айнала бастайды деген тұжырымға келеміз. Мұнда негізінен қазақтың қоңырат тайпасы мекендеді.

Моңғол шапқыншылығы оңтүстіктегі бүкіл қалалық аймақтарға, оның ішінде Мырзашөл өңіріне де өзінің ауыр зардабын тигізгені анық. Көптеген қалалар мен елді мекендер, тамаша егіншілік ошақтары қирады. Кезінде Ұлы Жібек жолының бойында жатып, қалалық-отырықшылық мәдениеті дамыған, шаруашылығы мен саудасы қайнаған бұл байсын өңір бірте-бірте құлазыған шөлге айналды. Араб тарихшысы Ибн әл-Асир моңғолдардың жаулап алуы туралы «бұл күн мен түн болғалы болып көрмеген, жаратылғанның бәрін жайлаған орасан кесапат болды... жылнамаларда бұл секілді апаттың болғаны

Жергілікті халықтардың қарсылығын басу үшін Шыңғыс хан жаппай қырып-жою, күштеу, түк қалдырмай тонау әдістерін қолданды. Шыңғыс ханның Орта Азияға барар жолында жатқан Сыр бойының қалалары алғашқы құрбандыққа айналды. Араб, парсы деректерінде моңғолдар түгелдей дерлік қырып тастаған отызға тарта қаланың аты аталады [6], оның ішінде Сыр бойының (Отырар, Сығанақ, Ашнас) қалалары да бар. Әрине бұлайша түгелдей қырып тастамағанымен моңғол шапқыншылығы Мырзашөл өңіріне де өзінің ауыр зардабын тигізді. Мұнда қалалар мен елді мекендер зардап шегіп қана қойған жоқ, сонымен бірге суландыру жүйелелері тоқтап, егіншілік саласына да үлкен соққы болды. Ортағасырлық Үтіртөбе қаласына 2009 жылғы жүргізілген археологиялық зерттеуде табылған алапат өрттің іздері, қабырғаға қиғаштай құлаған жанған жуан бөрененің қалдығы (оның астынан бүтін ыдыс табылды) мұнда үлкен жаугершіліктің болғанын көрсетеді.

Мырзашөлдегі моңғол шапқыншылығының зардаптары туралы қызықты зерттеуді XIX ғасыр соңындағы «Дала уалаятының газетінен» де кездестіреміз. Онда «Бұқара арықтың арабтар 700 жылдан 900-шы жылға шейін Бетпақ даланы (Мырзашөл) өзіне қаратқанда бар екендігін», тіпті «Бетпақ даладан жүргізілген арықтың бәрінен де қайықтар, кішкентай кемелер жүретіндігін», онда «халықтың симай тұратындығын» айта келіп, «1220 жылы Шыңғыс хан Қожент қамалын алғалы қамағанда, шаһар халқы Бұқара арықты пайдаланғандығын» жазады [7]. «Вамбери Бұқара шежіресі» деген кітабында айтады», - дейді одан әрі мақалада – «Шыңғыс хан шаһарды қамағанда сол қаланың губернаторы жауменен алысып, тоқтатуға шамасы келмейтін болған соң, халықты кемеге мінгізіп алып, дарияның күнбатыс жағымен Хабаризге барған. Және де моңғолдардың Орта Азияны жүз елу жыл (1226-1363 жж.) тұрып шапқандары Бетпақ далаға қандай зәбіршілік келтіргені белгілі. «Моңғолдар келді, қиратты, күйдірді, өлтірді, талады, һәм қайтып кетті» деп жазып кеткен сол қырғынның ішінде болып, Қорасанға қашып келіп, жан сақтап қалған бір адам. Шыңғыс ханның алты жүз мың әскері қырып-жойып, тұрған уалаятынан ағып өтіп, Европадан қайтарында жартысы сонда тұрып қалып, мың жылдан бергі шыққан өнеркәсіп, білімді құртып, Бетпақ даладай үлкен уалаятты елсіз, күнсіз шөл қылып тастаған.... Бір жүз елу жылдың ішінде сондай үлкен, күллі Азияны асырап тұрған жер – Бетпақ дала болып шөл болған да қалған құм басып бәрін» [7, 22-23 бб.]. Сонымен мақалада айтылғандай, бұрын «күллі Азияны асырап тұрған» Мырзашөл жері моңғол

шапқыншылығынан кейін шамамен 150 жылдай шөл далаға айналған. Бірақ кейіннен Әмір Темір (1370-1405) билікке келген соң Мырзашөлдегі отырықшы-егіншілік мәдениетін қалпына келтіруге тырысып, суландыру ісін қолға алады. Темір мен оның ұрпақтары Сырдариядан оңтүстікке Бұхараға қарай тартылған Бұхара арықты қаздырып, Мырзашөлде егіншілікті дамытуға әрекеттенген екен. Ол туралы аталған зерттеуде былай дейді: «Темір Орта Азияға келгенде (1369-1405) Бетпақ дала шөл болып қалған уақыты екен. Темірдің өзі де, һәм талапты жұрағаты да моңғолдардың шабуылынан жоғалған Түркістанның культурасын қайтадан тірілтуге талаптанғаны белгілі... Бір күні Темірлан Бетпақ даламен жүргенде тұзды судан басқа су таба алмаған. Өзінің баласы мырза Шаһ Рузаға үлкен сый көрсетіп, қасына көп кісі ертіп беріп, бұйырды: «Бетпақ далаға су жібертуді арықпенен. Арық Нұратқа дейін қазылып болған соң бұйырды Темірлан, Қытайдан Тұранға қайтқанша дайын болсын», - деп. Тез жұмысқа кірісті. Сыр менен Әмудің арасындағы қала атаулының бәрінің жетіден жетпіске келген адамдарын жиып жұмысқа салған. Көп, ұзақ, ауыр жұмыспенен бұлар Бетпаққа арықпенен су жіберген соң, һәм Бетпақ далада егін шарбақ ашыла бастады» [7, 23-24 бб.].

Жалпы Әмір Темірдің шапқыншылықтары өзге де елдермен бірге, әсіресе түркі халықтарының кейінгі тағдырына кері әсер етіп, салдары өте ауыр болғаны белгілі: Алтын Орда, Ақ Орда, Моғолстан, т.б. түркі мемлекеттері қатты әлсіреп, ал ұзақ уақыт Алтын Ордаға тәуелді болып салық төлеп тұрған орыстардың керісінше күшейіп кейіннен үлкен империяға айналуына жол ашып берді. Дегенмен, ұлы жаулаушының ғылым-білімге көңіл бөліп, әсіресе қалалық-отырықшылық мәдениетті дамытуы, соның ішінде Мырзашөлді суландырып, ондағы егіншілік жүйелерін қалпына келтіруі – Орта Азияның экономикасы мен мәдениетінің дамуында прогрессивті роль атқарды.

Сонымен, моңғолдардың қалаларды қиратуын, егіншілік ошақтарын жойғандығын әрине ақтауға болмайды. Дегенмен, олардың адамзат өркениетіне қосқан үлесі де жоқ емес. Мәселен, осы моңғол дәуірінде қатаң заңға, сақадай тәртіпке негізделген бір орталықтан басқару жүйесі енгізілді. Мән-мағынасыз соғыстар тоқтатылып, ел іргесі бекіді. Бытыраңқы ру-тайпалар ұлт, халық болып қалыптасу мүмкіндігіне ие болды. Осы игі үдерістердің нәтижесінде қазақ ру-тайпалары да жеке ұлт болып қалыптасып, оның ұлттық мемлекеті – Қазақ хандығының да құрылуын жақындата түсті. Міне осынау бір тағдыршешті тарихи кезеңде Мырзашөл жері де бірте-бірте қазақтың ең қиыр оңтүстіктегі бір аймағы болып, Мырзашөл халқы да қалыптасу қарсаңындағы қазақ ұлтының бір бөлігіне айналып келе жатты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. -Алматы: Тарих тағылымы, 2010. -477-478 бб.
- 2 Уолкер С.С. Чингиз-хан. -Ростов н/Д: Феникс. 1998. -С.130
- 3 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық. 2 томы. -Алматы: Атамұра, 1998. -77 б.
- 4 Бартольд В.В. Сочинения. Т. УІІІ. (Работы по источниковедению). - Москва, 1973. -С. 550

5 Утемис хаджи. Чингиз-наме. -Алматы, 1992. -27 б.

6 Петрушевский И.П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219-1224 гг. и его последствия// Татаро-монголы в Азии и Европе, 122 б.

7 Мырзантай Жақып. Мырзашөлiм – мырза елiм: Түркістан қаласының 2000 жылдығына, Мырзашөлдің игеріле бастауының 130 жылдығына, Мақтарал ауданының 70 жылдығына арналады. -Алматы: Әл-Фараби, 1988. -22 б.

ӘӨЖ 373.3

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫН ДУАЛЬДІ БІЛІМ БЕРУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Ералиева К.Б., Қасым Н.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ғ.м. оқытушы Тамабай Ә.М.**

Елбасының тапсырмасы бойынша Қазақстанда техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту процесі басталды. Осыған орай, мамандарды даярлау жүйесінде оқытудың дуальдық жүйесін енгізу тапсырылды. Қазіргі кезде әлемде оқытудың дуальды жүйесі- бастауыш сынып педагогтары мамандарын даярлаудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады [1].

Дуальды білім беру дегеніміз, ол – техникалық-кәсіптік оқу орындарының жұмыс беруші жеке сектордағы өндіріс, шаруашылық мекемелерімен серіктестік ретінде бірлесе отырып, нарық заманында бәсекелестікке төтеп бере алатын, жаңа инновациялық-технологиялық бағдарламаларды меңгеруге дайын жұмысшы мамандарын даярлау деген сөз.

Білім берудің дуальды жүйесін енгізу процесі қажет ететін кезеңдер мен келелі мәселелер жиынтығынан тұрады, атап айтқанда:

1. Заңнамалық деңгейде шешімдер қабылдау немесе өзгерістер енгізуді қажет ететін мәселелер;

2. Дуальды білім беру жүйесін методологиялық және әдістемелік негізде көрсететін мәселелер;

3. Мүдделі орталарда (бизнес – құрылымдар, білім алушылар, студенттер, педогогикалық ұжымдар) дуальды білім беру жүйесін жүзеге асыру механизмі мен идеялық негіздерін қозғаумен байланысты мәселелер;

4. Ұйымдастыру мәселелері (оқу процесін ұйымдастыру, практикадан (қолданбалы) өтуді ұйымдастыру, оқыту процесінің компоненттері);

5. Қаржы мәселелері.

Дуальды білім беру оқу процесінде жүзеге асырылуы колледждерде қалыптасты. Экономиканың өндірістік секторлары үшін біліктілігі жоғары деңгейдегі жұмыс мамандары аса қажеттілік тудыратын болғандықтан да колледждер базасында дуальды білім беру жүйесін енгізу қарастырылады [2].

Жобаны жүзеге асыру кезеңдері:

1.Дайындық кезеңі. Білім беру мекемелері мен кәсіпорындарының әрекет ету бағдарламалары мен жоспарларын біріктіру жағдайларында дуальды білім беру жүйесін әзірлеу және енгізу:

нормативтік – құқықтық базаны дайындау;
оқу құжаттамасын (оқу жоспарлары, бағдарламалары) әзірлеу және бейімдеу;

штаттық нормативтер, тарификациялау механизмі, оқу кестесін әзірлеу;
ғылыми – әдістемелік, кадрлық, техникалық, жобаны ақпараттық қамтамасыз ету механизмдерін анықтау және әзірлеу.

2.Енгізу кезеңі. Халықпен және әлеуметтік серіктестермен ақпараттық – түсіндірме жұмыстарын жүргізу. Дуальды білім беруді жүзеге асыратын мекемелерді ресурстық қамтамасыз ету, эксперименталдық модульдерді жүзеге асыру.

кәсіби – бағдар қызметі;
оқу – теориялық қызметі;
кәсіби – практикалық қызмет.

3.Қорытынды кезең.

Дуальды оқыту жүйесін енгізу бойынша жұмыстар нәтижелерін талдау және жалпылау;

оқыту процесінің нәтижелілігін бақылау және талдау бойынша аттестациялық қызмет.

Дуальды білім беру жүйесін енгізу кезінде колледждердің қызмет саласы мен құзыреттілігіне мыналарды жатқызуға болады:

Дуальды білім беру жүйесін енгізу кезінде колледждердің қызметі:

Дуальды білім беру жүйесінің бағыттары:

- колледждің материалдық-техникалық базасын жаңғырту;
- кәсіптік оқытудың дуальды жүйесін енгізу арқылы әлеуметтік әріптестікті дамыту;

- бәсекеге қабілетті маман дайындау үшін инновациялық технологияларды қолдану;

Әлеуметтік әріптестікті дамыту бағыттары

Өндірістік тәжірибе бойынша жұмыс бағдарламаларын бірлесе әзірлеу;

Кәсіпорынның материалдық-техникалық базасын қолдану арқылы білім алушылардың тәжірибелік оқуын ұйымдастыру (құралдар мен арнайы жабдықтарды қолдану мүмкіндігі беріледі);

Оқу бітірушілердің қорытынды аттестациясы кезеңінде кәсіпорын өкілдерінің мамандар даярлау сапасын бағалауы;

Бірлескен конференциялар мен семинарлар өткізу;

Ары қарай жұмысқа орналасумен өндірістік тәжірибеден өтуге үшжақты шарттар жасау;.

Кәсіпорындарда арнайы пәндер оқытушыларының сынақ өтулерін ұйымдастыру.

Қазақстанда оқу орындарының басым бөлігі дуальды оқытуға көшуде. Кеңестер заманында техникалық және кәсіптік оқытудың 50 пайызы өндірістік оқытуға негізделген болатын. Ал, Қазақстандық дуальды оқыту жүйесі кәсіпорын, жұмысшы, мемлекет тарапынан біртұтастықта қарастырылады.

Жаңадан енгізілген дуальды оқыту жүйесі төмендегі мәселелерді шешуге оң ықпал етпек:

- қажетті мамандарды анықтау;
- түлектерді жұмыспен қамтамасыз ету;

- техникалық және кәсіптік білім беру саласын қаржыландыру болып табылады.

Дуальды оқыту жүйесі дегеніміз-теорияны өндіріспен ұштастыра оқыту технологиясы. Ол алғаш Германияда пайда болып негізі қаланды. Дуальды оқыту жүйесінің кәсіби мамандар даярлауда тиімділігі мен нәтижелілігі зор екендігі тәжірибеде дәлелденген. Дуальды оқыту жүйесі қазіргі дүниежүзілік тәжірибеде бар дүние. Оның жарқын мысалдарының бірі- Германиядағы кәсіптік-техникалық білім берудегі даярлаудың дуальдық жүйесі. Мұнда білім алушылар уақытының үштен екі бөлігінде еңбек ете жүріп өндірістен қол үзбей оқиды, тек уақытының үшінші бөлігін теориялық оқуға, білімді ұйымдастыруға арнайды [3].

Келешекте дуальды білім беру жүйесін іске асыру барысында

Оқу процесіне дуальды білім беру жүйесін сәтті енгізу келесі мәселелерді шешуге мүмкіншілік береді:

- 1.Талапкерлердің кәсіби өзін өзі билеуі;
- 2.Оқу мекемесінің тартымдылық беделінің артуы, студенттер контингентінің жоғарылауы;
- 3.Білім алушылардың қызығушылығы мен сұранысына қарай бағдарламалар, элективті (икемді) курстар бағдарламаларын әзірлеу;
- 4.Мамандықты тереңірек ойланып таңдауға, социализация, тапқырлық пен шығармашылыққа бейімдейтін біліктіліктің дамуы;
- 5.Дуальды жүйе бойынша оқытылатын тұлғаның қажетті біліктілік пен еңбек дағдыларына, кәсіби білімге ие болып еңбек нарығында сұраныс деңгейінің жоғарылуы;
- 6.Бітірушілерді дайындау деңгейінің жоғарылауы;
- 7.Бітірушілерді одан әрі жұмысқа орналастыру, жұмыссыздықтың қысқаруы;
- 8.Бітірушілердің әлеуметтік бейімделуі;
- 9.Білім беру мекемелерінің жобаларды жүзеге асыру кезеңдерінде қосу арқылы кәсіпорындармен өзара әрекеттесу аясын кеңейту;
- 10.Білім беру мекемелерінің бәсекелесуге қабілеттілігін жоғарылату.

Дуальды білім беру жүйесінің тиімділігі:

- мамандарды даярлаудың дуальды жүйесі білім берудің дәстүрлі нысандары мен әдістерінің негізгі жетіспеушіліктері – теория мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жояды;

- даярлаудың дуальды жүйесінің құрылымында маманға әсер етіп, болашақ қызметкердің жаңа психологиясын жасау механизмі жатыр;

- қызметкерлердің дуальды білім алу жүйесі білім алу мен жұмысқа дағдылануға жоғарғы мотивация береді, өйткені олардың алған білімдерінің сапасы жұмыс орындарында атқаратын қызметтік міндеттеріне тікелей байланысты;

- сәйкес мекемелер басшыларының өз қызметкерлерін іс жүзінде оқытуға мүдделілігі;

- тапсырыс берушімен тығыз қатынаста жұмыс істейтін оқу орыны оқу барысында болашақ мамандарға қойылатын талаптарды ескереді;

- дуальды білім беру жүйесі таяу жылдары Қазақстанның кәсіби оқытуында кеңінен қолданылуы мүмкін.

-мамандардың кәсіби дайындығын жоғарылатуға ықпал етеді;

- еңбек өнімділігі артады, халықтың көшіп – қонуы азаяды, әлеуметтік шиеленіске жол берілмейді.

Дуальды оқыту жүйесі келешекте маманның болашақ кәсібі бойынша жұмыс орнын табу мәселесіне, оқуға да, ынтасына да тікелей әсер етеді. Олар өндіріске маман ретінде бекітіле отырып, оқу барысында ерекше көзқарас қалыптастырып, жауапкершілікті түсініп, қызыға оқиды. Сонымен қатар студент өндірістік ұжымдағы қарым-қатынасқа ерте бейімделіп, әлеуметтік ортаға үйренеді. Бұл жерде еңбек нарығында сұраныс болса, жаңа бітірген жас маман жұмысқа тез-ақ орналасатынын ерекше айтып өткім келеді. Ақиқатында жастарға дуальды оқыту жүйесі ересек өмірге өтуге бейімделу жеңіл болады. Оқу барысында өз еңбегіне ақы ала отырып, ал кейін жақсы маман жұмыс орнына кедергісіз орналаса алатын болады. Дуальды оқыту жүйесі Германия, Австрия, Дания, Нидерланды, Швейцария сияқты көптеген еуропалық елдерде және соңғы жылдары Қытайда және Азияның басқа да елдерінде кең тараған және оң нәтижеге ие болып отыр және осы дамыған елдердің қатарында Қазақстан Республикасында биік тұғырдан көрінетіне сенімдімін. Дуальдық жүйе бойынша оқыту білім алушылардың кәсіби біліктер мен дағдыларды, іскерліктерді тікелей жұмыс орнында меңгеріп, жан-жақты кәсіби дамуына мүмкіндік беріп, түрлі жүйелердің – білім, ғылым, өндірістің – өзара байланысын, өзара әсерін, өзара кірігуін қамтамасыз ету арқылы кәсіптік білім беру жүйесінің сапасын арттыратындығы сөзсіз [4].

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Техникалық және кәсіптік білім беруді дамыту жүйесіне қызмет ететіннің барлығы - біздің еліміздің болашағына қызмет етеді» -деп атап көрсеткендей, дуальды білім беру жүйесі еңбек нарығында сұранысқа ие мамандарды даярлауға мүмкіндік беріп, әрбір түлектің оқу орнын бітіріп шыққан соң жұмысқа орналаса алуына кепілдік береді, демек «Дуальды оқыту - кадрдың бәсекеге қабілеттілігінің кепілі».

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы;
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы;
3. «Техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың жолдары», Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы № 4 (13) 2007ж;
4. «Қазіргі білім беру технологияларының әдіснамалық негіздері» ,Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №8 (20) 2008ж;

ОӘЖ 54(372)

XV – XVI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНДАҒЫ ХАҚНАЗАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛ ХАНДАРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ

Дүйсебай Б.Е. магистрант
Ж.А.Тәшенев атындағы университет
Шымкент қаласы
Шеримбаева Ж.Д.

Резюме: В статье рассказывается об исторической роли Хакназар и Тауекел ханов в создании Казахского ханства в XV – XVI вв

Кілт сөздер: Мемлекет, хандық, қазақ, ұлыс, Хакназар, Тауекел

Summary: In the article it is reported about the historical role of Haknazar and Tauekel Khanov in the creation of the Kazakh Khanate in XV-XVI VV

Keywords: State, Khanate, Kazakh, Ulus, Haknazar, Tauekel

XVI ғасырдың екінші жартысында Қасым ханның ұлы Хакназар әлсіреген хандықты біріктірді (1538-1580) өз үлестерін қосты. Ноғай Ордасындағы бөліністі сәтті пайдаланып, ол Жайық өзенінің сол жағалауындағы жерді қосып алды. Оның тұсында Жетісу мен Тянь-Шаньды басып алмақ болған Моғол ханы Абд-Рашидке қарсы ұтымды күрес жүргізілді. Хакназар өзбек ханы Абдулланы өзара күресте қолдай отырып, Сыр бойындағы (Сауран, Түркістан) қалаларды жаулап алды. Оның Абдулламен байланысынан қорқып, Ташкент билеушісі Баба сұлтан Хакназарды у беріп өлтіртеді.

Қасым ханның ұлы Хакназар ханның (1538-1580) тұсында Қазақ хандығы қайта бірігіп, дамыды. Ол Хан билігін нығайту және дамыту үшін көп жұмыс жасады. Ол өзінен бұрын бытыраңқы жағдайда болған Қазақ хандығын қайта біріктірді. Хакназар қазақ-қырғыз одағын одан әрі нығайтып, оны сол кездегі тарихи дереккөздерде "қазақтар мен қырғыздардың патшасы" деп атады. Ол осы қазақ-қырғыз одағына сүйене отырып, моңғол хандарының Жетісу мен Ыстықкөлді жаулап алу әрекетін тойтарыс берді. Қазақ хандығының сыртқы жағдайында Хакназар хандығының құрылуы кезінде ірі тарихи оқиғалар орын алды. Мемлекеттің солтүстігінде Ресей өз иеліктерін қазақ даласына едәуір көшірді. Қазан мен Астраханьды алғаннан кейін Еділ өзенінің бүкіл аңғары Ресейдің билігіне өтті. Башқұрт және Сібір хандықтары Ресейдің құрамына кіргеннен кейін ноғайлар Қазақ хандығының солтүстік-шығысына қарайығыстырыла бастады. Олар Еділден Ертіске қоныс аударды. Башқұрттар мен Сібір татарлары да қазақ жерлеріне енуін тоқтатқан жоқ. Сырдарияның төменгі ағысына қарақалпақтар келе бастады.

Еділ мен Орал арасындағы аймақты мекендеген Ноғай Ордасы ыдырай бастады. Ноғай одағы ыдырап, үлкен дағдарысқа тап болды. Көшпелі тайпалардың бір бөлігі Қазақ хандығына қосылды. Хакназар Ноғай Ордасының көпұлттылығын өз мойнына алды (олардың көпшілігі – Кіші жүз қазақтың Алшын Одағына кірген тайпалар). Тарихи деректерде Хакназар

" Қазақтар мен ноғайлардың ханы " деп аталды. Осылайша, XII ғасырдың 60-жылдарында Ноғай Ордасы ыдырап, бұрын оған тиесілі қазақ тайпалары да, олардың этникалық аумағы да Қазақ хандығына бірікті. Бұрын Ноғай Ордасының астанасы болған Сарайшық қаласы да Қазақ хандығына көшті. Бұл жағдай Қазақ хандығының солтүстік-батыс және Солтүстік жақтары жағдайында өзгерістер туғызды. Орыс мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы кең аумақты алып жатқан Ноғай Ордасының ыдырауы, оның бір бөлігінің Қазақ хандығына қосылуы және бір бөліктің орыс патшасына

бағынуы шығысқа қарай кеңейіп жатқан орыс мемлекетінің шекараларын Қазақ хандығына жақындатты.

1563 жылы Сібір хандығының билігіне келіп, Көшім хан Қазақ хандығына қарсы саясатты ұстанды. Сонымен қатар, моғол билеушілері мен қазақ хандары арасында қақтығыстар болды. Осындай қиын жағдайда Хакназар Хан Қазақ хандығының сыртқы саясатын өзгертті. Бұрынғы қазақ хандары Мәуераннахрдағы үнемі соғысып тұратын Шайбани әулетімен одақтас байланыс орнатуға тырысты. Осылайша, Бұхара ханы Шайбани Абдулла II-мен одақтық келісім жасады. Соғыс қимылдары тоқтатылады, бейбітшілік орнатылады, сауда қатынастары, қазақтардың Орта Азия халқымен экономикалық байланыстары қалыптасады. Бұл Қазақ хандығының ішкі жағдайын жақсартуға, шаруашылық өмірді оңалтуға ықпал етті. Қазақ хандығы нығайды. Бірақ Хакназар ханды 1580 жылы Абдулла ханның қарсыласы Ташкент билеушісі Баба сұлтан өлтіреді. Қадырғали Жалайырдың айтуынша, "оның даңқы мен абыройы туралы көп айтылады. Алайда Хакназар хан бір-бірімен қақтығыста қаза тапты".

Тәуекел хан кезеңінде Хакназардың мұрагері қартайған Шығай (1580-1582), Жәдіктің ұлы және Жәнібек ханның немересі болды. Ол Тәуекелмен бірге (ол 1586-1598 хан болған) ол Баба сұлтанға қарсы күресте Бұхара ханы Абдоллаға келді. Абдулла Шығайға Ходжент қаласын сыйға тартып, оған қосылып, Баба сұлтанға қарсы Ұлытау жорығына аттанады. Бұл жорықта Шығай қайтыс болады. Енді Қазақ хандығының иеліктері Тәуекелге көшті

1582 жылы Шығай хан қайтыс болғаннан кейін таққа Тәуекел (1582-1598 жж.) отырды. Тәуекел хан Бұхара ханы Абдолламен келісімді бұзып, қазақ және өзбек билеушілері арасындағы араздықты қайта жандандырды. Тәуекел ханның Абдулла хан Одағынан бас тартуының себебі, біріншіден, Абдулла алдымен Түркістанның төрт қаласында қалу туралы уәдесінен бас тартады, екіншіден, біздің ойымызша, басты себеп-Абдулла Тәуекел ханның беделінен, батылдығынан қорқады, яғни, Тәуекел ханға оның қарсыласы ретінде қауіп төніп тұрғанын сезді. Өйткені бір кездері бүкіл Мауераннахр Тәуекел арқылы Шайбани мемлекетінің қол астында біріктірілді. Тәуекел хан Жошының ұрпағы бола отырып, бүкіл Орта Азияны басқаруға толық құқылы болды. Тәуекел сыртқы саясатында хандықтың оңтүстігіндегі қалаларда билікті нығайтуға күш салады. Ендігі жерде ол Сыр бойындағы қалалар үшін Абдолламен күресті бастайды.

1586 жылы ол Ташкентті басып алуға тырысады. Абдолланың негізгі күштері Мәуераннахрдың солтүстігінде шоғырланған. Мұны біле отырып, Тәуекел хан Мәуераннахрдың оңтүстік аймақтарына шабуыл жасайды. Оның шабуылы Түркістан, Ташкент, Самарқанд қалаларына қауіп төндіреді. Бірақ Тәуекел ханның Ташкентті басып алу жөніндегі алғашқы науқаны сәтсіз аяқталды.

Тәуекел хан Қазақ хандығының сыртқы саясатын нығайту барысында Орыс мемлекетімен дипломатиялық қатынастарды жандандырды. Қазақ ханы оны сыртқы саясатта қолдайтын одақтастарды іздеді.

1594 жылы Тәуекел хан достық келісім жасау үшін Құлмұхаммед бастаған Қазақ хандығының алғашқы ресми елшілігін Ресейге жіберді. Тәуекел ханның мақсаты Абдоллаға қарсы күресті Ресей мемлекетінің көмегімен жандандыру, Сібір ханы мен көшпенділер одағын құру және 1588 жылы орыс әскерлері

тұтқындаған немере ағасы Сұлтан Оңдан Оразмұхаммедті тұтқындаудан босату болды. Оның қасында белгілі қазақ тарихшысы Қадырғали Жалаир болды.

1595 жылы елшіге орыс патшасының жауап грамотасы берілді. Онда орыс патшасы Тәуекел ханға Қазақ хандығын "өз патшалығына алады" және "атыс қаруын" жібереді деп уәде берді. Сонымен бірге ол келесі талапты алға тартты: "біздің патшалығымыз біздің билігімізде болғандықтан және біздің патшалық бұйрығымыз бойынша сіз Бұқара патшасымен және бізге опасыздық жасаған Сібір патшасымен көшемен күресіп, мәртебелі патшаға жол ашасыз". Ресей мемлекеті Қазақ хандығымен әскери одақ құрудан бас тартқанымен, Тәуекел хан Ресей мемлекетімен дипломатиялық қатынастарды үзген жоқ. 1595 жылы Мәскеуден орыс елшісі Велямин Степанов Қазақ хандығына келді. Нәтижесінде екі мемлекет арасында сауда байланыстары жанданды. Осы уақытта ойраттардың бір бөлігі Тәуекел ханға тәуелді болды. Сондықтан ол Мәскеуге жіберген хатында өзін "қазақтар мен қалмақтардың патшасы" деп атады.

1597 жылы Бұхара хандығында ішкі күрес, ырың-жырың басталды, онда ықпалды адамдардың қолдауымен Абдулла Әбділмомынның ұлы әкесіне қарсы шықты. Осы шашты пайдаланып, Тәуекел Абдулла ханның әскерін Ташкент түбінде жеңді. 1598 жылы наурызда Абдулла хан қайтыс болып, Абдулмомын ханы болды. Осы қаптаманы пайдаланған Тәуекел хан жүз мың сарбазымен Мәуераннахрға басып кіріп, Ахси, Андижан, Ташкент, Самарқанд қалаларын басып алды. Бірақ Бұхараны қоршау кезінде Тәуекел хан ауыр жарақат алып, Ташкентке оралғанда қайтыс болды. Осылайша, ол өз мемлекетінің солтүстік-батыс шекарасындағы бейбіт жағдайды және Орта Азиядағы Шайбанилықтардың бөлінуін пайдаланып, осы әулетті Жаңа Аштархан әулетімен алмастыра отырып, Сырдария қалалары үшін ұзақ күресті ойдағыдай жеңді. Абдолла ұрпақтарының өзара билік үшін күресінің нәтижесінде Шайбани әулеті өмір сүруін тоқтатады.

Орталық Азияға жасаған сапарында тәуекел тек қарулы күштерге ғана емес, сонымен қатар Орта Азия халықтарының белгілі бір әлеуметтік топтарына да сүйенді. Атап айтқанда, Тәуекел ханды дін қайраткерлері қолдады. Сонымен бірге, Ескендір Мұңшы Тәуекел армиясының құрамында "Қырымдағы Түркістан тайпалары мен өзбектерінің" жауынгерлері болғанын айтады. Жалпы, Шайбани ұрпақтарының өзара қақтығыстарынан шаршаған Орта Азия халықтарының көпшілігі Тәуекел ханды қолдады десек қателеспейміз. Өйткені Шайбани тармағынан шыққан Жошы ұрпақтарының өздері Шайбани әулетін Мауераннахрдағы қазақ хандарының әулетімен алмастыруды көздеді. Өкінішке орай, Мәуераннахр қазақ хандарының қолына толық ауысқан жоқ. Дегенмен, Ташкент пен оның аймағы 200 жыл бойы Қазақ хандығының бір бөлігі болды. Түркістан қаласы Қазақ хандығының орталығына айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ Энциклопедиясы
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2002
3. Отырар. Энциклопедия. — Алматы. «Арыс» баспасы, 2005

DEVELOPMENT OF A MACHINE LEARNING PROGRAM FOR FINDING THE THERMAL CONDUCTIVITY COEFFICIENT

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN
INTERNATIONAL INFORMATION TECHNOLOGY UNIVERSITY
FACULTY OF COMPUTER TECHNOLOGY AND CYBERSECURITY
Almaty

Zhanykul A, Burankulov Amin
Major 7M06106 – Data Science

Abstract

This manuscript focuses on developing methods to determine the diffusion coefficient of soil moisture and the thermal conductivity coefficient of soil. These determinations are made using Lykov's equations for heat and mass transfer in the soil, which are converted into a set of coupled partial differential equations. These equations are established through a direct initial-boundary value problem, along with additional boundary conditions applied to the accessible boundary of the region. Iterative formulas are derived for calculating the soil moisture diffusion coefficient and thermal conductivity coefficient. These formulas are obtained by minimizing specially designed functional expressions and solving both direct and conjugate problems. The discretization of these problems is achieved using the Dufort-Frankel Difference scheme. Furthermore, an algorithm is developed for solving the coefficient-inverse problem, and a program is created using the Matlab software package. Numerical calculations are performed to confirm the convergence of these iterative processes.

Keywords: Inverse problems, Heat and mass transfer, Conjugate problem,

Research problem:

At present, in various fields of production (construction, mechanical engineering, astronautics, agriculture, electronics), the determination of the thermal conductivity of materials plays a very important role. Determining the thermal conductivity of a body in various environments helps to make rational decisions in production.

Goal of the work:

Develop a machine learning model and compare with analytical answers. Implementation of this model in the future in the required areas.

Novelty:

- a) Machine learning model for finding the thermal conductivity coefficient;
- b) Reducing model error using an efficient mathematical method

Tasks:

- a) review of the literature devoted to the study of the thermal conductivity of the material in the Republic of Kazakhstan, near and far abroad;

- b) a review of machine learning literature;
- c) construction of a mathematical model of heat transfer in a multilayer medium;
- d) study of methods for solving the initial-boundary problem of the heat equation.

Expected results:

With the help of the model developed by us, we will be able to quickly and accurately calculate various thermal conductivity problems in the future. This model can be used in their practice and university students.

1. INTRODUCTION

With the rise of computer technology, many mathematical calculations are transforming into automated processes. Numerous problems that were difficult to solve by hand can be simulated now. When numerical methods met computer programming, many natural process equations like physical, chemical, and mathematical problems became easier to solve.

Also, many of the mathematical problems became renowned again since modernity met with newer problems like pandemics. Nowadays, the mathematical model of flu expansion and oil reservoir simulation is widely applied in data science.

Thus, mathematical modeling is becoming popular in data science because it can describe and explain processes in economics, sociology, and medicine. Mathematical models consist of diverse equations: algebraic, trigonometrical, differential, and etc.

If there are engineering processes out of the scope of the controlled experiment (e.g., hadron collider's power acceleration, modeling of artificially created solid metal) - simulations can be helpful. Depending on the complexity of the given task, mathematical models can vary in classification (time-dependent or time-independent, linear, or nonlinear relationship, explicit or implicit, discrete, or continuous). To simulate heat conduction, researchers consider variables such as material conductivity, time, heat flux density, and temperature conduction.

To create a mathematical model, it is required to define a correct mathematical statement and prove the existence and uniqueness of the solution. Not to mention that given data is essential: initial, boundary conditions, coefficients, physical constants, and other data.

This dissertation project described a mathematical model of the heat equation, which is a parabolic equation and related to the field of mathematical physics. Mathematical physics is a field of science that studies natural processes in terms of physics and mathematics, and the heat equation is one example of it.

Natural processes such as heat transfer require a more profound understanding of the mathematical and physical knowledge basis. One process can be interpreted and solved by different methods and provide different insights and values. Thus, the study of the heat equation begins with the physical interpretation and ends with a completed mathematical model.

During this project, specific awareness is devoted to the mathematical formulation and discussion of the solution of the problem, which is essential to constructing a mathematical model. Without mathematical formulation, there can be no analysis of numerical methods performance.

1 Equations of mathematical physics classifications

To proceed to the parabolic equations, some definitions must be introduced.

One of the essential definitions is the definition of the differential equation. The equation that has an independent variable, the function of that independent variable, and its derivatives with a different order is called a differential equation.

The highest order of derivatives that are included in a differential equation is called the order of the differential equation. Differential equation of nth order has the form:

$$F(x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}) = 0$$

Differential equation of nth order is called linear when unknown function and its derivatives are included in the first order. The general form of linear differential equation of nth order:

$$a_0(x)y^n + a_1y^{n-1} + \dots + a_{n-1}(x)y^1 + a_n(x)y = f(x) \quad (1.1)$$

Since primary equations of mathematical physics are partial differential equations of second order, let us introduce second-order partial differential equation with unknown function $u(x, y)$:

$$Au_{xx} + 2Bu_{xy} + Cu_{yy} + au_x + bu_y + cu = f(x, y) \quad (1.2)$$

Where $A(x, y), B(x, y), C(x, y), a(x, y), b(x, y), c(x, y), f(x, y)$ – are known continuous functions of two variables x and y . There, if the coefficients of the equation (1.2) are not dependent on x and y then this equation is *linear* and has constant coefficients. Thus, if right-hand side of this equation is identically equal to zero, $f(x, y) = 0$ the equation is called *homogeneous*.

If $b^2 - ac = 0$, then the equation is called parabolic.

This means that partial differential equation on some domain D if the partial differential equation is parabolic at each point of D .

In addition, second order linear partial differential equation can be transformed to canonical form by change of variables $\xi = \xi(x, y), \eta = \eta(x, y)$.

To ensure that this transformation is invertible, variables ξ and η we need to be sure that functions x and y are independent and this can be made through Jacobian term:

$$J = \begin{vmatrix} \xi_x & \xi_y \\ \eta_x & \eta_y \end{vmatrix} = \xi_x \eta_y - \eta_x \xi_y.$$

The Jacobian should be not positive or negative, but not equal to zero.

If we solve for x and y , we let $\omega(\xi, \eta) = u(x(\xi, \eta), y(\xi, \eta))$, l_1 it will be a first order linear differential operator, and G will be a function which depends on this equation

By the definition of Chain Rule, which tells us that expresses complex derivatives in terms of f and g by introducing a function $h = f \circ g$ such that $h(x) = f(g(x))$ for every x , we can use Lagrange's notation, $h'(x) = f'(g(x))g'(x)$

We can express (1.2) in terms of variables ξ and η :

$$A\omega_{\xi\xi} + 2B\omega_{\xi\eta} + C\omega_{\eta\eta} + D\omega_{\xi} + E\omega_{\eta} + F\omega = G(\xi, \eta) \quad (1.3)$$

There exists a coordinate system (ξ, η) in which this equation has canonical form

$$\omega_{\xi\xi} + l_1[\omega] = G(\xi, \eta)$$

In addition, discriminant of the transformed equation (1.3) can be demonstrated as:

$$-\begin{pmatrix} 2A & B \\ B & 2C \end{pmatrix} = -\begin{pmatrix} \xi_x & \xi_y \\ \eta_x & \eta_y \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 2a & b \\ b & 2c \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \xi_x & \xi_y \\ \eta_x & \eta_y \end{pmatrix}^T$$

Solving determinant of this matrix

$$\Delta(\xi, \mu) = B^2 - 4AC = J^2(b^2 - 4ac) = J^2\Delta(x, y)$$

If $J^2\Delta(x, y) > 0$, then the partial differential equation is qualified as *hyperbolic*.

If $J^2\Delta(x, y) = 0$, then PDE is *parabolic*, or if $J^2\Delta(x, y) < 0$, equation is *elliptic*.

With respect to the topic, we discuss only parabolic equations, and canonical form of a parabolic equation is

$$\omega_{\xi\xi} + D\omega_{\xi} + E\omega_{\eta} + F\omega = G(\xi, \eta) \quad (1.4)$$

By solving following equations:

$$A = \frac{1}{a}[a\xi_x + b\xi_y]^2$$

$$C = \frac{1}{a} [a\eta_x + b\eta_y]^2$$

Parabolic equations have only one family of characteristic curves

Canonical variable η is a solution of the equation:

$$a\eta_x + b\eta_y = 0$$

And we choose ξ to be any function that ensures the Jacobian $\xi_x\eta_y - \xi_y\eta_x$ is not equal to zero.

The choice of η ensures that $C = 0$. Since $B^2 - AC = 0$, that makes $B = 0$, and $A\omega_{\xi\xi} \neq 0$

Heat transfer

There are different mechanisms of heat transfer – conduction, convection, and radiation. [1]

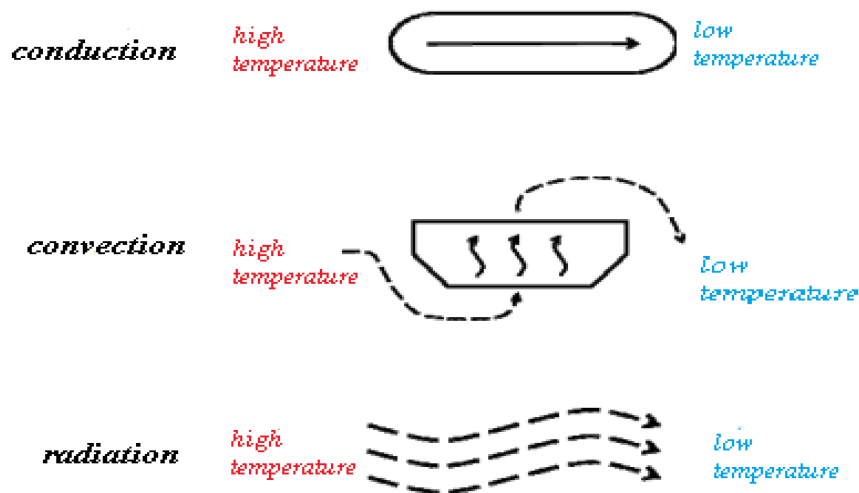

Figure 1.1–Types of heat transfer

Conduction is an indication how well heat is transferred through a material.

Some ceramics have high thermal conductivity and conduct heat well, while others have low thermal conductivity and do not conduct heat well. Aluminum nitride and silicon carbide are materials that conduct heat particularly well. Aluminum nitride is used in packages for semiconductor components that generate a lot of heat and must not retain heat. Zirconia, on the other hand, blocks heat well and has a thermal conductivity one-tenth that of stainless steel. It is used in furnace walls where high temperatures are generated.

It is a phenomenon in which heat is transferred through an intermediary within an individual material. When one side of a bar-shaped metallic material with good heat conduction is warmed, the heat moves inside the bar to the other end.

When one side of a bar-shaped metal material with good heat conduction is warmed, heat moves through the bar to the other side, and after a while, their temperatures become equal.

Convection is a phenomenon in which heat is transferred in a fluid, such as air or liquid, through the movement and circulation of the fluid due to temperature differences.

This phenomenon is called convection. When the temperature of a part of a liquid or gas rises, it rises within the fluid because its density is smaller and lighter.

The fluid rises within the fluid. The surrounding fluid flows into the fluid, causing circulation, and the temperature rises over time. The temperature in a room is regulated by air conditioners, which create cold or warm air and forcibly moves it around the room. The temperature is regulated by forcing convection. For example, ceiling is warm, but the floor is cold. In some cases, forced convection is also used.

What is *thermal radiation*? [2]

It is a phenomenon in which heat is transferred through space by radiation (infrared radiation). The human body feels warm when exposed to sunlight, gas stove flames, infrared heaters, open fires, etc. The reason we feel warm when we are exposed to sunlight, gas stove flames, infrared heaters, bonfires, etc. is because our bodies receive thermal radiation.

Thermal conduction and convection transfer heat through a heat-transmitting object, but thermal radiation does not involve an object, it is transmitted even in a vacuum. The surface temperature of the sun is said to be about 6,000°C. The electromagnetic waves emitted from the sun travel through an empty vacuum to the earth, with approximate distance the sun ray travel 150 million kilometers to the earth in about 8 minutes and 20 seconds, carrying warm energy to us.

Radiation (infrared rays) can travel in a vacuum or in air, but when it hits an object, heat is generated.

Heat conduction equation

When a temperature gradient exists in the body, heat energy is transferred from the high-temperature area to the low-temperature area by heat conduction (conduction). The heat flux $= \frac{W}{m^2}$, which is the amount of heat energy transferred per unit area, is expressed by Fourier's law as follows:

$$q = -k \frac{\partial T}{\partial x} \quad (1.7)$$

In this ratio we can observe q – value of the heat flow, T – temperature, and k – coefficient of thermal conductivity of material.

Heat flows from the higher temperature to the lower temperature, so it flows in the opposite direction of the temperature gradient. Therefore, k is preceded by a minus sign.

We wish to consider the temperature distribution of a wire that is sufficiently thin and can be considered one-dimensional, and its variation over time. First, we derive the differential equation to be solved.

The coordinates on the wire are $x[meters]$, the time is $t[seconds]$, and the temperature is $T(x)$, and time is $t[sec]$, and temperature is $T(x, t)[K]$.

Figure 1.2–Metal wire

Also consider the heat flow $u(x, t)[J/sec]$.

$$u(x, t) = -k \frac{\partial T}{\partial x}$$

Consider a one-dimensional section $[a, b]$ on a wire.

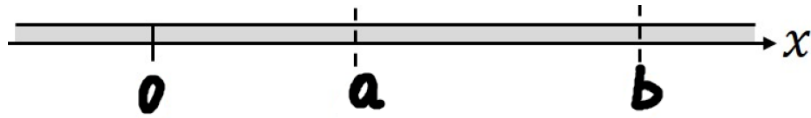

Figure 1.3– Sections with marked areas

The heat flow $u(x, y)$ at each point is expressed in the form:

$$\begin{aligned} u(a, t) &= -k \frac{\partial}{\partial x} T(x, t)|_{x=a} \\ u(b, t) &= -k \frac{\partial}{\partial x} T(x, t)|_{x=b} \end{aligned} \tag{1.8}$$

The sum of the heat flow in and out through points a and b can be written as:

$$u(b, t) - u(a, t) = \int_a^b \frac{\partial}{\partial x} u(x, t) dx \tag{1.9}$$

Substitute contents of $u(a, t)$, $u(b, t)$, and $u(x, T)$ into the (1.9):

$$-k \frac{\partial}{\partial x} T(x, t)|_{x=a} + k \frac{\partial}{\partial x} T(x, t)|_{x=b} = -k \int_a^b \frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t) dx \quad (1.10)$$

To find quantity of heat transferred at the interval (a, b) , we can use

$$Q(t) = c \int_a^b T(x, t) dx.$$

Where c is the positive proportionality constant that indicates the material's resistance to warming and is called the heat capacity (per unit length). The value is determined by the material of the wire.

Consider the time variation of $Q(t)$. Differentiate both sides by t :

$$\frac{\partial}{\partial t} Q(t) = c \frac{\partial}{\partial t} \int_a^b T(x, t) dx \quad (1.11)$$

Combining the two equations.

$$= c \int_a^b \frac{\partial}{\partial t} T(x, t) dx$$

From the conservation law of heat quantity, the following relationship holds:

$$\frac{d}{dt} Q(t) = \text{total heat quantity entering and leaving.}$$

Since the contents of the left and right sides have been known to this point, we can replace them with each other (1.10) and (1.11)

$$c \int_a^b \frac{\partial}{\partial t} T(x, t) dx = k \int_a^b \frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t) dx$$

For this relationship to hold for all (a, b) , the objects of integration must be equal.

$$C \frac{\partial}{\partial t} T(x, t) = k \frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t)$$

A one-dimensional heat equation is derived. By solving this differential equation, the temperature distribution of the wire and its time variation are obtained.

Thermal conductivity coefficient

Thermal conductivity coefficient is one of the physical parameters of a material. In general coefficient of thermal conductivity depends on temperature, pressure, and condition of a material. In actual tests, this coefficient is defined experimentally. Most of the experimental cases are based on measuring thermal flow and temperature gradient in substance. The coefficient of thermal conductivity in this case is defined as:

$$k = \frac{|q|}{|\text{grad } t|} \quad (1.12)$$

k is measured in $[W / m * K]$

It is inherited from the equation (1.12) that the coefficient of thermal conductivity is numerically identical to the quantity of heat passing per unit of time through a unit of isothermal surface at a temperature gradient equal to one. Because bodies might have varying temperatures and, in the presence of heat exchange within the body, the temperature would be distributed unevenly, it's crucial to understand how the thermal conductivity coefficient relates to temperature. Experiments demonstrate that the thermal conductivity coefficient's dependence on temperature may be considered linear with accuracy for many materials with adequate energy

$$k = k_0[1 + b(t - t_0)]$$

where k_0 is the value of the thermal conductivity coefficient at initial temperature t_0 , and b is a predefined constant, that was measured experimentally.

Formulation of the problem

Initial statement

The temperature distribution in the rod is known at time. It is required to determine the temperature distribution at previous times. For definiteness, let us state

the problem more specifically. Knowing the temperature distribution at time, our initial task comes from parabolic equation.

We have retrospective heat equation with reversed timeline with given boundary conditions

$$\begin{aligned}\frac{\partial u}{\partial t} &= -\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, x \in (0, l), t \in (0, T), \\ u(0, t) &= u(l, t) = 0, t \in (0, T), \\ u(x, 0) &= f(x), x \in (0, l)\end{aligned}\tag{1.17}$$

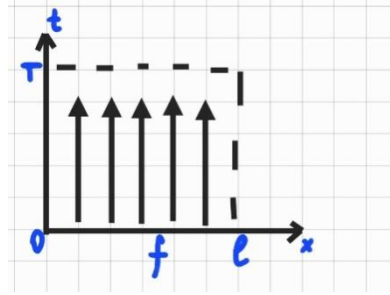

Figure 1.4–Region where we need to continue solution

If problem is ill-posed, there are three criteria stated by Hadamard [5]:

1. By Theorem 1 of Hadamard criteria applications, solution should exist.
2. By Theorem 2 Let the operator A be linear. The inverse operator $A - 1$ exists if and only if the operator A is non-degenerate. Solution is unique.
3. By Theorem 3 A criterion for the continuity of an inverse operator. Let X and Y be normed linear spaces. The operator $A - 1$ exists and is continuous on $R(A)$ if and only if $\exists m > 0 \forall x \in D(A)$ and the inequality $\|Ax\| \geq m\|x\|$ holds. Solution depends on data in some topology.

The third criterion is significant since it results in a modest change in the answer when the input data is changed. The coefficients of the equation, or boundary-initial data, are the input data in direct problems. Because there is typically no continuous dependency on the input data in inverse issues, violations of the third criterion are common. It's worth noting that the term "correctness" should be defined for each work since the input data is treated as pieces of highly distinct functional spaces while solving the issue. The assertion of the problem's correctness or incorrectness is not absolute; it must be qualified by relevant caveats.

Our problem does not match criterion by stability; therefore, we consider direct problem:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, x \in (0, l), t \in (0, T)\tag{1.18}$$

With conditions:

$$u(0, t) = u(l, t) = 0 \quad t \in (0, T),$$

$$u(x, T) = q(x) \quad x \in (0, l).$$

By given $q(x) \in L^2(0, l)$ find $u(x, t) \in L^2((0, l) \times (0, T))$

Why do we consider this problem to be inverse to some direct problem? This is because usually inverse problems are ill-posed; therefore, it is necessary to consider direct problems, which are usually well-posed because all Hadamard criteria are satisfied [6].

Inverse problem solution therefore will be reduced to finding $q(x) \in L^2(0, l)$ from given additional information:

$$u(x, 0) = f(x), \quad x \in (0, l)$$

In our initial problem we have considered some function $f \rightarrow u$, but this is ill-posed problem because the condition of stability in some topology is not satisfied.

Therefore, we consider $f \rightarrow q$ by defined function f we will find q and by q we will find eventual solution to the u .

Crank-Nicolson method and von Neumann stability

The Crank-Nicolson method is a method to solve the diffusion problems, including heat transfer problem in terms of the finite difference between the explicit and implicit solutions[8].

$$\begin{bmatrix} e_{\text{left}} & -B & 0 & 0 & 0 \\ -B & 1+2\alpha & -B & 0 & 0 \\ 0 & -B & 1+2\alpha & -B & 0 \\ 0 & 0 & -B & 1+2\alpha & -B \\ 0 & 0 & 0 & -B & e_{\text{right}} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} q_{i+1}^1 \\ q_{i+1}^2 \\ q_{i+1}^3 \\ q_{i+1}^4 \\ q_{i+1}^5 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} d_i^1 \\ d_i^2 \\ d_i^3 \\ d_i^4 \\ d_i^5 \end{bmatrix}$$

Figure 1.5– Matrix representation of Crank Nicolson method

$$\frac{\partial u}{\partial t} = k \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$

$$\frac{u_i^{n+1} - u_i^n}{\Delta t} = \frac{\alpha}{2} \left(\frac{u_{i-1}^{n+1} - 2u_i^{n+1} + u_{i+1}^{n+1}}{(\Delta x)^2} + \frac{u_{i-1}^n - 2u_i^n + u_{i+1}^n}{(\Delta x)^2} \right)$$

Assuming that the arithmetic mean of the explicit and implicit solutions of the Crank-Nicolson method is an example of averaging by weights θ , the following generalization can be made.

$$\frac{u_i^{n+1} - u_i^n}{\Delta t} = \alpha \left(\frac{u_{i-1}^{n+1} - 2u_i^{n+1} + u_{i+1}^{n+1}}{(\Delta x)^2} + (1 - \theta) \frac{u_{i-1}^n - 2u_i^n + u_{i+1}^n}{(\Delta x)^2} \right)$$

Heat equation in other dimensions

The heat equation can also be multi-spatial. For example, the heat equation for a two-dimensional space will have the following form:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} \quad (1.29)$$

The two-dimensional heat equation, as well as the one-dimensional one, can be solved by the finite difference method or the Crank-Nicolson method.

$$\frac{T_{i,j}^{n+1} - T_{i,j}^n}{\Delta t} = \frac{T_{i,j+1}^n - 2T_{i,j}^n + T_{i,j-1}^n}{\Delta x^2} + \frac{T_{i+1,j}^n - 2T_{i,j}^n + T_{i-1,j}^n}{\Delta y^2} \quad (1.30)$$

where Δx and Δy is the distance between the nodes.

$$T_{i,j}^{n+1} = T_{i,j}^n + \lambda_1 (T_{i+1,j}^n - 2T_{i,j}^n + T_{i-1,j}^n) + \lambda_2 (T_{i+1,j}^n - 2T_{i,j}^n + T_{i-1,j}^n) \quad (1.31)$$

where $\lambda_1 = \frac{\Delta t}{\Delta x^2}$ and $\lambda_2 = \frac{\Delta t}{\Delta y^2}$.

2.2.2 Crank-Nicolson method application

By using equation (2.2) and (2.3) we can rewrite 1st equation in initial problem (2.1) substituting $\frac{\tau}{h^2} = \lambda$ we obtain equation:

$$-\lambda U_{i-1}^{n+1} + (1 + 2\lambda)U_i^{n+1} - \lambda U_{i+1}^{n+1} = \lambda U_{i-1}^n + (1 - 2\lambda)U_i^n + \lambda U_{i+1}^n$$

The matrix form of the equation will have the following form:

$$\begin{bmatrix} 1 + 2\lambda & -\lambda & 0 \\ -\lambda & 1 + 2\lambda & -\lambda \\ 0 & -\lambda & 1 + 2\lambda \end{bmatrix} \begin{bmatrix} U_{(1,1)} \\ U_{(2,1)} \\ U_{(3,1)} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} U_{(1,1)} + \lambda U_{(0,1)} \\ U_{(2,0)} \\ U_{(3,0)} + \lambda U_{(4,1)} \end{bmatrix}$$

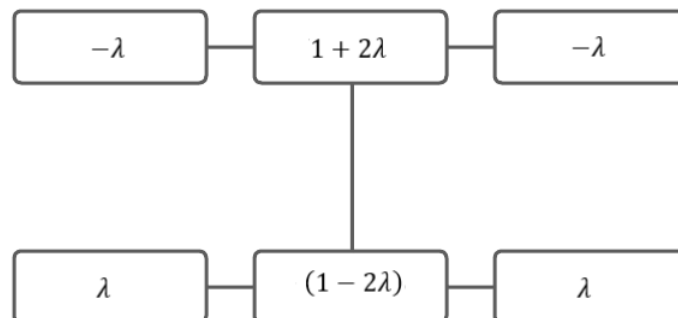

Figure 2.2.1 – The Crank-Nicolson scheme

In accordance with the Crank-Nicolson method, a direct problem was solved for rectangular system of coordinates. The heat distribution and the initial temperature were found. As the initial condition we took $q(x) = \sin \frac{\pi x}{l}$.

Crank Nicolson Method

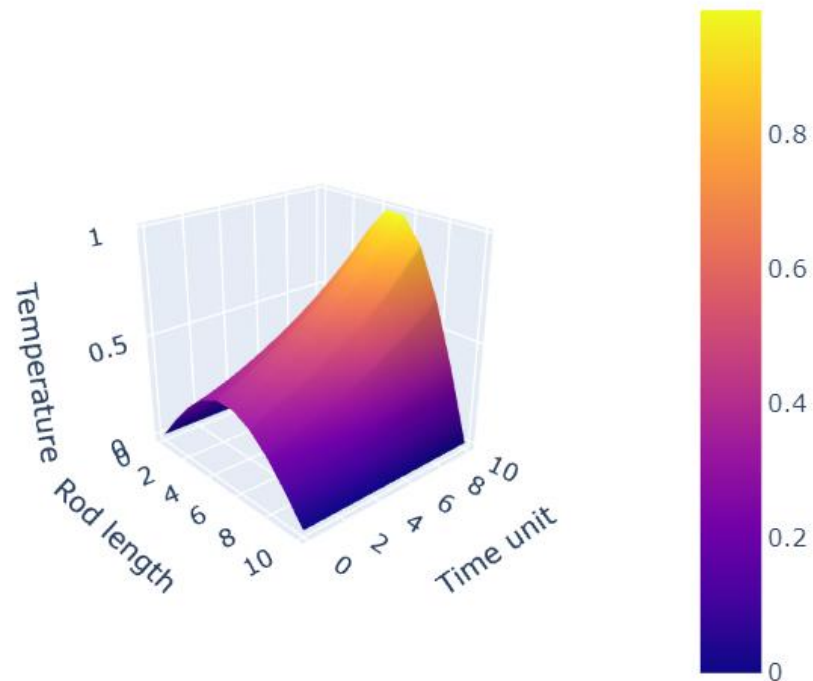

Figure 2.2.2 – Crank-Nicolson method results

Comparison with analytical solution:

Analytic solution

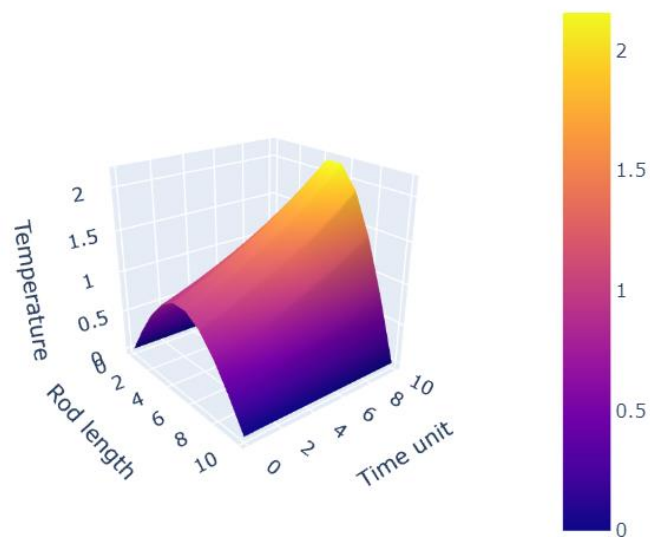

Figure 2.2.3 – Analytical solution results

2.3 Structural algorithm for solving the inverse problem

Initial parameters: $U(x, 0)$ –calculated from the direct problem, $f(x)$ –result from the analytical solution, $\delta(\alpha, t)$ –delta function.

The 1-step:

The direct problem was solved, then the trace from the solution of the direct problem was chosen, where the time $t = 0$, $U(x, 0)$.

The 2-step:

We deviate the trace from the solution by 5%, 10%, 15% from the original one.

The 3-step:

We find the action of the operator A on the trace of the solution and subtract from this the value of the analytical solution. It will be a discrepancy.

The 4-step:

We find the action of the conjugate operator on this discrepancy.

The 5-step:

Calculate the next iteration. If the difference in the results obtained in the previous iteration and the current one is greater than the stopping criterion, we return to **step 3**, otherwise we stop the cycle and output the result.

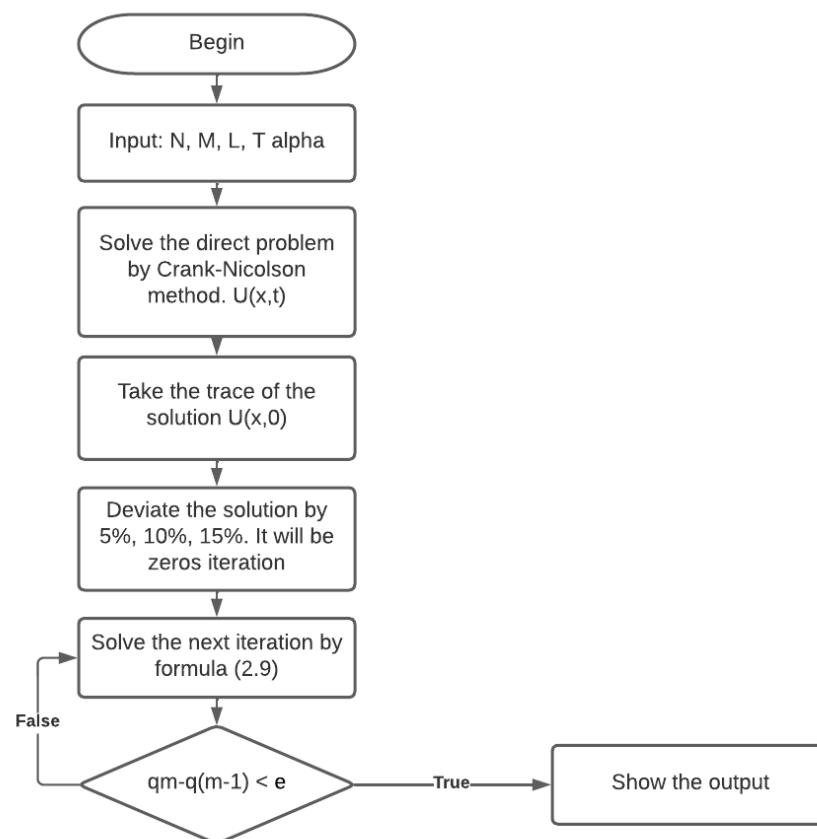

Figure 2.3.1 – Algorithm of the inverse problem

```
In [1]: import numpy as np

def calculate_thermal_conductivity(material_properties):
    """
    Calculate the thermal conductivity coefficient for a material.

    Args:
    - material_properties (dict): A dictionary containing material properties.
      Keys: 'density', 'specific_heat', 'thermal_diffusivity'.
      Values: Corresponding numerical values.

    Returns:
    - thermal_conductivity (float): Calculated thermal conductivity coefficient.
    """
    density = material_properties.get('density', 0)
    specific_heat = material_properties.get('specific_heat', 0)
    thermal_diffusivity = material_properties.get('thermal_diffusivity', 0)

    thermal_conductivity = density * specific_heat * thermal_diffusivity

    return thermal_conductivity

# Example material properties (replace these with actual values)
material_properties = {
    'density': 2.7, # in kg/m^3
    'specific_heat': 900, # in J/(kg*K)
    'thermal_diffusivity': 1.2e-6 # in m^2/s
}

thermal_conductivity_coefficient = calculate_thermal_conductivity(material_properties)

print(f"Thermal Conductivity Coefficient: {thermal_conductivity_coefficient} W/(m*K)")
```

Thermal Conductivity Coefficient: 0.002915999999999998 W/(m*K)

```
In [2]: import numpy as np
import pandas as pd
from sklearn.model_selection import train_test_split
from sklearn.linear_model import LinearRegression
from sklearn.metrics import mean_squared_error
from sklearn.preprocessing import StandardScaler

# Generate a synthetic dataset (replace this with your real-world data)
np.random.seed(42)
num_samples = 1000
density = np.random.uniform(1.0, 3.0, num_samples)
specific_heat = np.random.uniform(800, 1200, num_samples)
thermal_diffusivity = np.random.uniform(1e-7, 5e-6, num_samples)
thermal_conductivity = 100 * density + 50 * specific_heat + 200 * thermal_diffusivity + np.random.normal(0, 10, num_samples)

# Create a DataFrame
data = pd.DataFrame({
    'Density': density,
    'Specific_Heat': specific_heat,
    'Thermal_Diffusivity': thermal_diffusivity,
    'Thermal_Conductivity': thermal_conductivity
})

# Split the dataset into features (X) and target variable (y)
X = data.drop('Thermal_Conductivity', axis=1)
y = data['Thermal_Conductivity']

# Split the data into training and testing sets
X_train, X_test, y_train, y_test = train_test_split(X, y, test_size=0.2, random_state=42)

# Standardize features
scaler = StandardScaler()
X_train_scaled = scaler.fit_transform(X_train)
X_test_scaled = scaler.transform(X_test)

# Train a linear regression model
model = LinearRegression()
model.fit(X_train_scaled, y_train)

# Make predictions on the test set
y_pred = model.predict(X_test_scaled)

# Train a linear regression model
model = LinearRegression()
model.fit(X_train_scaled, y_train)

# Make predictions on the test set
y_pred = model.predict(X_test_scaled)

# Evaluate the model
mse = mean_squared_error(y_test, y_pred)
print(f'Mean Squared Error: {mse}')

# Example prediction for a new material
new_material = np.array([[2.5, 1000, 2e-6]]) # Replace this with your own material properties
new_material_scaled = scaler.transform(new_material)
predicted_conductivity = model.predict(new_material_scaled)
print(f'Predicted Thermal Conductivity: {predicted_conductivity[0]}')
```

Mean Squared Error: 111.01813275683311
Predicted Thermal Conductivity: 50249.876093318024

3. Conclusions

A review of scientific research devoted to: multilayer building structures; research conducted by foreign scientists in the field of heat and mass transfer; freezing of porous media. The derivation of the heat equation in one-dimensional and multidimensional cases is given, as well as the initial condition and various types of boundary conditions;

Methods for setting contact conditions at the points of contact of a multilayer material have been studied;

Analytical methods for solving the Cauchy problem for the heat equation of a homogeneous material, as well as an analytical solution of the heat equation in a finite region, have been studied.

The fundamental solution to the heat conduction equation is determined and its physical meaning is given;

A one-dimensional equation of conductive heat propagation in a multilayer region with initial-edge and internal conditions is given;

A model of heat flow propagation with a conductive heat transfer mechanism is presented.

Appendix code

Reference

1Нагорная А.Н. Математическое моделирование и исследование нестационарного теплового режима зданий: диссертация ... кандидата технических наук: 05.13.18 / [Местозащиты: Юж.-Ур. гос. ун-т].- Челябинск, 2008.- 150 с.

2МалявинаЕ. Г. Теплотериздания: справочное пособие, Москва «АВОК-ПРЕСС» 2007, 144 с.

3РысбайулыБ., МатейК.
Расчеткоэффициента теплоотдачи участков разреза открытой разработки «Екибастузский» // Известия НАН РК Серия физико-математическая, №6(274), 2010.

4RysbaiulyB.
Mathematical properties of the iterative method to calculate the coefficient of thermal conductivity of multilayer ground. Wulfenia Journal, Austria, 2014, Volume 20, Issue 12, 311-335 pp.

5BektemesovM. A., RysbaiulyB.
An iterative method for calculating the thermal conductivity of soil freezing // Journal of International Scientific Publications Materials, Methods and Technologies, Volume 6, Sofia, Bulgaria, p.13-20.

6BergerJ., Dutykh D., Mendes N., Rysbaiuly B. A new model for simulating heat, air and moisture transport in porous building materials.

International Journal of Heat and Mass Transfer. Volume 134 May 2019 1041–1060 (Q-1, IF 3.893)

7 Berger J., Guernouti S., Woloszyn M., Buhe C.
Factors governing the development of moisture disorders for integration into building performance simulation. *J. Building Eng.*, 3:1–15, sep 2015.

8 Mendes N., Chhay M., Berger J., Dutykh D.
Numerical methods for diffusion phenomena in building physics. PUC Press, Curitiba, Parana, 1 edition, 2017.

9 Desta T. Z., Langmans J., Roels S. Experimental dataset for validation of heat, air and moisture transport models of building envelopes. *Building and Environment*, 46(5):1038–1046, may 2011.

10 Kalamees T., Kurnitski J.
Moisture Convection Performance of External Walls and Roofs. *Journal of Building Physics*, 33(3):225–247, jan 2010. 5

11 Wang L., Ge H.
Effect of air leakage on the hygrothermal performance of highly insulated wood frame walls: Comparison of air leakage modelling methods. *Building and Environment*, 123:363–377, oct 2017.

12 Luikov A. V. Heat and mass transfer in capillary-porous bodies. Pergamon Press, New York, 1966.

13 Dos Santos G. H., Mendes N.
Heat, air and moisture transfer through hollow porous blocks. *Int. J. Heat Mass Transfer*, 52(9-10):2390–2398, apr 2009. 5

14 Abahri K., Bennacer R., Belarbi R.
Sensitivity analyses of convective and diffusive driving potentials on combined heat and mass transfer in hygroscopic materials. *Numerical Heat Transfer, Part A: Applications*, 69(10):1079–1091, may 2016.

15 Mnasri F., Abahri K., El G., Bennacer R., Gabsi S. Numerical analysis of heat, air, and moisture transfers in a wooden building material. *Thermal Science*, 21(2):785–795, 2017.

16 Tariku F., Kumaran K., Fazio P. Transient model for coupled heat, air and moisture transfer through multilayered porous media. *Int. J. Heat Mass Transfer*, 53(15-16):3035–3044, jul 2010.

17 Langmans J., Nicolai A., Klein R., Roels S. A quasi-steady state implementation of air convection in a transient heat and moisture building component model. *Building and Environment*, 58:208–218, dec 2012.

18 Hindmarsh A. C., Brown P. N., Grant K. E., Lee S. L., Serban R., Shumaker D. E., Woodward C. S. SUNDIALS. *ACM Transactions on Mathematical Software*, 31(3):363–396, sep 2005.

19 Belleudy C., Kayello A., Woloszyn M., Ge B.
Experimental and numerical investigation of the effects of air leakage on temperature and moisture fields in porous insulation. *Building and Environment*, 94:457–466, dec 2015.

20 Belleudy C., Woloszyn M., Chhay M., and M. Cosnier. A 2D model for coupled heat, air, and moisture transfer through porous media in contact with air channels. *Int. J. Heat Mass Transfer*, 95:453–465, apr 2016.

21KhanduriA. C., StathopoulosT., BédardC. Wind-inducedinterferenceeffectsonbuildings - a reviewofthestate-of-the-art. EngineeringStructures, 20(7):617–630, jul 1998.6

22ScharfetterD. L., Gummel.H. K. Large-signalanalysisof a siliconReadiodeoscillator. IEEE TransactionsonElectronDevices, 16(1):64–77, jan 1969.

23GosseL. Viscousequationstreatedwith L-splinesandSteklov-Poincareoperatorintwodimensions. In L. Gosseand R. Natalini, editors, InnovativeAlgorithmsandAnalysis. SpringerInternationalPublishing, Milano, 2017.

24GosseL.L-SplinesandViscosityLimitsforWell-BalancedSchemesActingonLinearParabolicEquations. ActaApplicantMathematica, 153(1):101–124, feb 2018.

25Berger J., GasparinS.,DutykhS., MendesN. Accuratenumericalsimulationofmoisturefrontinporousmaterial. BuildingandEnvironment, 118:211–224, jun 2017.

26Berger J., GasparinS.,DutykhS., MendesN. OntheSolutionofCoupledHeatandMoistureTransportinPorousMaterial. TransportinPorousMedia, 121(3):665–702, feb 2018.

ӘОЖ 37.013

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ОЙЛАУ ӘРЕКЕТІН САНДЫҚ РЕСУРСТАР АРҚЫЛЫ ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Әділбекқызы Ж

Бастауыш оқыту педагогикасы мен
әдістемесінің 1 курс студенті

Ы.Алтынсарин атындағы

Арқалық педагогикалық институт

Ғылыми жетекшісі – п.ғ магистр, аға оқытушы **Сейдина Б.З**

Ойлау қабілетін дамыту ойындары ХХІ- ғасыр білімділер ғасыры болғандықтан бүгінгі таңда заманымызға сай зерделі, ой- өрісі жоғары, жан-жақты дамыған ұрпақ қалыптастыру мемлекетіміздің алға қойған аса маңызды міндеті болып тұр. Тәрбие мен білімнің алғашқы дәні – бастауыш сыныпта тәрбие ошағында беріледі. Отбасында ата-ананың ықыласы мен мейірімінен нәр алған мектепте мұғалімдердің шұғылалы шуағына бөленеді. Баланың бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып, олардың өнегелі де тәрбиелі болып тәрбиеленуіне сынып жетекшісінің маңызы зор. Бастауыш сыныптағы баланың ойынға деген құлқы, қарым- қатынасы, мінез- құлық көріністері олар өсіп- есейгенде де жалғасы береді. Ойын барысында бала өзін қоршаған үлкендер сияқты, өзінің сүйікті әңгімелері мен кейіпкерлері сияқты өмір сүреді, әрекет жасайды. Ойынды қолданумен бірге ойлауға, тілді дамытуға, шығармашылық әрекетін байытуға бағыт алады. Баланың ойын кезіндегі қимыл- қозғалысы дене бітімін жетілдірсе, ал қарым- қатынастағы пайымдаулары өзіндік таным- түсінік, мінез- құлық әдептерін бекітуіне әсер

етеді. Бала білім мен ойын арқылы бір әрекеттен екінші әрекетке ауыса отырып, өзіне түрлі ақпараттар алады, дүние сырын ашады.

Ұйымдастырылған оқу қызметінде тақырыптары белгілі бір жүйе бойынша топтастырамын. Мысалы Бастауыш сыныптарының әдістемелік нұсқаулары арқылы жұмыс жасай отырып, балалардың бір-біріне деген ыстық лебіздерін, ойларын, алақандарының жылуын, жылы тілектерін бір – біріне беру, айтудан бастауға болады[1].

Қазіргі таңда балалардың дамуында біліктілігіміздің, жаңа технологиялардың маңызы ерекше. Соңғы уақытта осы жаңа заманауи технологияларды өзімнің шығармашылық жұмысыма енгіздім. Сондықтан мен ұйымдастырылған оқу қызметінде аудио, видео, құралдар, компьютер, интернет, электрондық оқулықтар пайдаландым.

Ойындардың негізгі мақсаты балалардың ықылас зейінін, сөздік қорын, байқампаздығын, есте сақтау, қабылдауын дамытуғы, икемділікті арттыруға, өзінің жеке құрбыларының іс- әрекетін бағалай, құрметтей, өз ісінің дұрыстығын дәлелдей білуін анықтау, қалыптастыру.

2кесте - Баланың ойлауын дамыту үшін қажетті білім, іскерлік және дағдыларына қойылатын талаптар

Талаптар

- баланың өз ойын екінші біреуге түсіндіре алатындай сөздік қорының болуы;
- балалардың ойын жеткізуіндегі дұрыс сөйлеуі;
- сөзі неғұрлым анық, керексіз артық сөздерден таза болуы;
- балалардың айтар ойының мазмұнын түсініп, қысқа түрде нақты айтып беруі;
- берілген сурет бойынша мазмұндап әңгіме құрастыра білуі.

Сыныптар

Балалардың ойлауын дамыту мәселесінің оқу-әдістемелік құралдарында қаншалықты көрініс тапқандығын анықтау үшін арнайы талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде әдістемелік құралдарда көрініс тапқан практикалық мазмұнды жұмыстардың баланың ойлауын дамыту мүмкіндігі бола тұрса да оқу-әдістемелік құралдарда 2-кестеде көрсетілген талаптарды қанағаттандыратындай етіп, оқу әдістемесін жетілдіру қажет екендігіне көз жеткіздік[2].

Талдау нәтижесінде балалардың ойлауын даму талаптарын толық қанағаттандыратындай әдістемені жетілдіру қажет екендігін анықтадық. Бұл зерттеу проблемасының дұрыс қойылғандығын көрсетті.

Бастауыш сынып балалардың білім деңгейіне сандық және сапалық талдау жасап, қорыту арқылы баланың көргендерін мазмұндаудың әдістемесінің олқы тұстарын анықтап, оларды жетілдіруге назар аудардық.

Оқушыларды қалыптасқан тәжірибені талдау мазмұндау арқылы балалардың ойлау әрекетін дамытудың негізгі бағыттарын анықтап, осыған сәйкес әдістемелік ұсыныстар енгізу қажеттілігін көрсетті.

Әр жастағы оқушыларға арналған барлық оқу әдістемелік құралдарды талдай келе біз практикалық жағынан мазмұндау арқылы балалардың ойлау әрекетін дамытудың негізгі бағыттарын анықтадық. Сонымен мазмұндау арқылы оқушылардың ойлау әрекетін дамытудың негізгі бағыттары:

1. Балалардың ойлау әрекетін дамытуға негіз болатын оқу стандарттары анықтаған теориялық біліміне және олардың практикалық дайындық деңгейіне қойылатын талаптарға сәйкес ойлау әрекетін дамыту үшін қажетті білім, іскерлік және дағдыларын (2-кесте) қалыптастыру.

2. Балаларды көргендерін мазмұндап қысқаша айту (моделін құру), оған сызба сызу, кесте толтыру, сурет салуға үйрету.

3. Қарапайым көріністерді суреттеп, сызуға дағдыландыру.

4. Балаларды өздерін қоршаған ортадан, күнделікті өмірден алынған мәліметтерді мазмұндап айтып, құрастыруға үйрету.

5. Көргендерін, естігендерін мазмұндап мәтінмен және сөздікпен жұмыс істеу.

6. Мазмұндау іскерлігін қалыптастыру.

Осыған сәйкесті тапсырмаларды сұрыптауда біз оқушыларға ойлау әрекетін дамытуға бағытталған білім, іскерлік және дағдыға қойылатын талаптарды, осы топтарға арналған әдістемелік құралдарға жасаған талдау мәліметтерін және оқыту тәжірибесін басшылыққа алдық[3].

Осы мағлұматтарды ескере отырып біз әдістемелік тапсырмаларға қойылатын *талаптарды* айқындадық. Олар:

- Мазмұндауға арналған жаттығулар қойылған талаптарға, балалардың білім, іскерлік, дағдыларына сай болуы тиіс;

- олар балалардың ойлау әрекетін дамытуға бағытталған (қысқаша жазу, оған сызба сызу, кесте толтыру, сурет салу, қарапайым әңгімелерді модельдеу және т.б.) білім, іскерлік, дағдының қалыптасып, дамуына ықпал етуі қажет;

- көргендерін мазмұндау оқушылар үшін таныс мәліметтердің қолданылуын, сандық мәліметтерді пайдаланудың ерекшеліктерін (сандық мәліметтерінің шынайлығы, сұрақтардың қойылу дәрежесі, алынған жауаптың шындыққа сәйкес келуі) ашуы керек;

- мазмұнында оқушылар қабылдап, түсіне алатындай шынайы мәліметтер болуы керек, оқушылардың өмірлік тәжірибелеріне, жас ерекшелігіне, білім дәрежесіне және ойлау мүмкіндіктеріне сәйкес болуы қажет;

- сұрақтардың қойылу мәнері шынайы жағдайда туындауы мүмкін болатын сұраққа сай болуы керек (жете ме, жеткілікті ме, бола ма және т.б.);

- мазмұнды әңгімелер және оларға арналған тапсырмалар

- оқушының ойлау іс-әрекеттерін (сезіну, зейін, қабылдау, еске сақтау, қиял, ойлау, сөйлеу) дамыта алатындай болуы тиіс;

- әңгімені тудыру әдістері оқушылардың өздері күнделікті тәжірибеде пайдаланып жүрген әдістерге сәйкес немесе жақын болуы керек, оларды балаға үйретуде көп уақытты алмауы қажет[4].

Осы талаптарды орындау балалардың ойлау әрекетінің нәтижелі дамуына әсер етеді.

Яғни, оқыту-тәрбиелеу жұмысын бағдарлама талаптарына сәйкес ойын түрінде ұйымдастыра отырып, баланың логикалық ойлау қабілетін арттыруға жағдай жасау негізгі міндет. Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдер шығармашылығын жаңаша, ғылымизерттеу бағытында құруды талап етеді.

Сондықтан, ХХІ ғасыр – информатика ғасыры, яғни ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпаққа заман талабына сай білім беріп, жан-жақты дамуына ықпал ету, мұғалімнен шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді.

Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі баланың жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашады. Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары деп есептейміз. Ақпараттық технологиялар баланы оқыту мен дамыту процесін тиімді етіп, балаға да, педагогке де білім берудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Қазіргі заман жаңашылдық, жаңа көзқарас, жаңалықтар заманы.

Заман талабына сай тәрбие саласына енгізілген жаңа бағыттағы тың үрдістерді тәрбиеші меңгеріп қана қоймай, оны тәжірибеде орынды қолдана отырып, өз білімін, іскерлігін үнемі жетілдіріп отыруы тиіс. Өмір сүру барысында біз жаңа өнімдерді, заттарды, білімдерді, идеяларды кездестіреміз. Олай болса, оқыту үдерісі, әдістері де осы жаңашылдыққа сәйкес болуы керек. Сонда ғана білім беру саласында, мектепте тұлғаны қалыптастыруда жаңа технологиялардың тиімділігін көре аламыз.

Алайда, жүргізілген жұмыстар сандық ресурстар арқылы ойлауды дамыту жолдарының бірі ретінде есептеп, оның барлық жақтарын жеткілікті дәрежеде аша алды деп айтудан аулақпыз, білім беру жүйесінің үнемі даму жағдайында мұндай болашағы мол проблеманы шешудің жаңа түрлері мен әдістері бұл салада, нақтырақ айтқанда дидактикалық ойындарды, этнопедагогика элементтерін және т.б. қолдану арқылы ойлауды дамытуға бағытталған жаңа ізденістер үшін зор мүмкіндіктер туғызады деген ойдамыз.

Мектеп оқушыларының ақыл-ойын дамыту мақсатында сандық ресурстарды қолданудың әдістемесін теориялық-әдіснамалық және тәжірибелік-сараптамалық жұмыстардың нәтижелері жасалынатын дамыту жолдарын, сандық ресурстарды ойлау әрекетін дамытуда қолдану арқылы оқушылардың ақыл-ойы, ұйымшылдығы ынтасы жауапкершілігі, бір-біріне деген қамқорлығы, адамгершілігі, сыйластығы т.б. көптеген жақсы нәтиже беріп, жетістіктерге жеттік деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Р. Ысқақова. Логика. Алматы 2004 ж.-120б
- 2.Развитие STEM-образования в мире и Казахстане, «Білімді ел-образованная страна» №20(57) от 25 октября 2016 г. 119стр
- 3.Білім берудегі ақпараттық және коммуникациялық технологиялар: монография / Под.редакциясымен: Бадарча Дендева – М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 бет
- 4.К.Каипбаев Сандық технологияның ерекшеліктері//Отбасы және балабақша 2007 ж . №6-22 б.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ, СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ, ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Амзединқызы Аида

Магистрант 2 курс

7M01702-Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау

Жетекшісі:Мейрбеков Ақылбек Қайратбекович

PhD қауымдастырылған профессор

Ж.Тәшенев атындағы университеті

Шымкент қаласы

Резюме:развитие, формирование у учащихся речевых навыков, навыков чтения при обучении английскому языку

Summary:the development and formation of students' speech skills, reading skills when teaching English

Кілт сөздер: сөйлеу тілі, монолог, диалог, тіл амалдары, оқу, жазу, дағдылар.

Ключевые слова:разговорный язык, монолог, диалог, языковые приемы, чтение, письмо, навыки.

Keywords:spoken language, monologue, dialogue, language techniques, reading, writing, skills.

Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру, байланыстырып сөйлеу тілін дамыту жұмыстары тілдің грамматикасын меңгерту негізгі міндеттеріне жатады. Оқуға үйретуде: сөзге дыбыстық – әріптік талдау жасау, дыбыстар мен әріптерді оқу және жазу, әртүрлі буынды сөздерді оқу, қысқа сөйлемдерді, шағын мәтіндерді оқу, әртүрлі дауыс ырғағындағы сөйлемдерді, байланысты мәтіндерді дұрыс, саналы түсіп, мәнерлеп, шапшаң оқу секілді жұмыстар жүргізіледі.

Оқу өте күрделі психологиялық процесс. Бастауыш сынып оқу сабағында оқушының дағдысын қалыптастыру негізінде оқығанды қабылдау түсіну мүмкіндігін арттыру мақсатында көзделеді. Ағылшын тілін оқытуда оқу жазудың бірінші кезеңінде балаларды жай оқыту керек. Бірақ балалар өте жай оқыса, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді өзара байланыстыра алмай ақырында мәтінің мазмұнына түсінбей қалуы мүмкін. Сондықтан балалардың оқу шапқандығын арттыра түсуіміз керек. Есте сақтайтын бір нәрсе оқу шапшаңдығымен сөздерді таза қатесіз, әрі түсініп оқу қатар дамуы керек.

Ағылшын тілін оқытуда оқушы берілген тапсырманы асықпай, орындап ұқыпты үйренуге жөн. Оқу процесінде де солай. Асығыс оқыған бала үнемі қате жібереді. Сауатты оқу дағдысын қалыптастыру үшін оқушыны оқуға ынталандыру керек.

Ағылшын тілі әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен дамыған тілдердің бірі. Қазақстанда ағылшын тілі үшінші тіл ретінде оқытылады, сонымен қатар ол білім беру жүйесінде жоғары мәртебеге ие. Ол кейбір мемлекеттік байланыстарда қолданылады және мектептерде оқытылуы тиіс міндетті пән болып табылады[1].

Шет тілін үйрету-қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде ұстаздарға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып,

сапалы және терең білім беру, оқушылардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіру. Мектептерде жаңа технологиялар арқылы оқыту шет тілін үйренудің сапасы мен маңызын арттырады. Шет тілін оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету, ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқу өте маңызды. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек. Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс - тәсілдерді, технологияларды қолданған. Ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің алдындағы бірнеше міндеттердің бірі - оқушыларды сауатты оқу, жазу, сөйлеуге үйрету. Сауаттылықтың негізгі алғышарты - тілдің грамматикасын меңгерту.

Ағылшын тілі грамматикасын оқытып үйретуде мынандай әдіс-тәсілдер қолданған тиімді.

- Кестелер, тірек – сызбалар;
- Мақал-мәтелдерді пайдалану;
- Тест тапсырмалары;
- Грамматикалық ойындар.

Тілді мейлінше жақсы меңгеріп шығу үшін ана тілді барынша аз қолдануға тырысу қажет.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

Ауызша әдіс- теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

Көрнекі әдіс - бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

Практикалық әдіс - практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

Ойын әдісі -оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады[2].

Тілдік жаттығудың мақсаты сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды жасауға көмектеседі.

Оқушылардың ағылшынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру,

дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады.

Ал бұл оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беру және сурет бойынша әңгіме құрастыру, әртүрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білу мен схема бойынша сөйлемдер құрастырып айту жұмыстары басты рөл атқарады.

Оқу біліктілігін меңгеру мақсатында ортадан жоғары деңгейде жұмысты күрделендіріп, көптеген жұмыстарды іске асыруға мүмкіндік туады. Сондықтан ауызша сөйлеуді меңгеруде мәтінмен жұмыстың да маңызы зор. Мәтінді ауызша мазмұндау үшін тіл үйренушілерді жазбаша сұрақтарға жауап беруге дағдыландыру, жоспар құруға, сондай-ақ белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін әңгімелеуге үйрету, жаңа технологиялар және тәсілдерді қолдана отырып, ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту әдістері қолданылады.

Көлемді мәтінді оқып қана қоймай, көру арқылы мазмұнын түсініп мәтіннің мазмұны бойынша түсінгенін айта білу. Сондай-ақ өз бетімен әңгіме құрап, мәтінге байланысты қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөйлеуге дағдыландыру.

Бұқаралық, ақпараттық хабарларды оқып түсіну газет, журнал материалдары, теледидар хабары мен талқылауда белсенділік танытып, біліктілікті жоғарылату жұмыстары басшылыққа алынады. Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін, оқыған үзінділері бойынша негізгі кейіпкерлерге сипаттама беру, роман, эсселердің тақырыбын, идеясын талқылау, пікір сайыс, дебат барысында өз ойын әдеби тілде еркін жеткізе білуге дағдыландыру басты мақсат болып табылады.

Шетел тілін үйрену тұлғаның рухани жан дүниесін байытады, ой-өрістерін кеңейтеді, көркемдік талғамын тәрбиелейді, халықаралық достыққа, мәдениетке тәрбиелейді. Оқушының жеке тұлға ретінде дамуына жағдай жасауға бағыт алып отырған бүгінгі білім беру жүйесінде әлемдік стандарттар талабының негізгі компоненттерінің бірі деп танылған көптілдік оқытуға көңіл бөлу бүгінгі заман талабы.

Оқушылардың сөйлеу дағдылары ауызекі сөйлеу жүйесінен, сұраққа қысқа да толық жауап қарастыра алуынан, оқығандарын ауызша да, жазбаша да мазмұндап беретіндей дағды - машықтарынан, шығарма, хат жазу дағдыларынан құралады.

Ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тәжірибелік мақсат қойылады, оған оқушылардың сөздік қорларын байыту, сауатты жазуға үйрету, сөйлесуге, көргендерін, естігендерін әңгімелеп беруге үйрету қажет[3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Рақымжанова С.Қ. «Шетел тілін оқыту әдістемесі», 2007ж, №5.—78 б.

2. Сақтағанова М.С., Алиева Н.Қ., Айтбаева Н.Қ. «Ағылшын тілін оқытудың әдістері», Білім, №3, 2006ж.
3. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. – Москва, 1975.

LEXICO-GRAMMATICAL PECULIARITIES OF THE REGIONAL ENGLISH LANGUAGE

Аширбай А.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Назар Д.Б.**

In today's world, English is one of the most common languages by the number of speakers, as well as by the number of people who speak it, for whom it is not native. English is the official language of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Australia, Canada, the United States of America, the Republic of Ireland, etc. Rather sizeable areal distribution of this language causes its variability, not only territorial but also social.

The fact that English is the official language of many organizations and the language of international communication increases the interest in it and the need to learn it at all language levels [1]. All language variants serving more than one nation have their specific features, which are an expression of the potential development of the option. Interest in this problem is associated with the interaction of different languages, cultures, and mentalities in the modern world. In this article, we will consider lexical and grammatical peculiarities of English language on the territory of the Republic of Ireland.

English appeared in Ireland in the twelfth century with the first British settlers, who managed to invade Irish land and establish the English laws and system of governance. Thus, English was used by the local population along with Irish, which led to bilingualism. As a rule, during the period of colonization, the language of invaders undergoes various changes (phonetic, syntactic and lexical), under the morphological characteristics of the low state, which leads to the formation of a dialect. In many linguistic sources, the Irish version of the English language is often defined as a "dialect," but in recent scientific studies, it is increasingly regarded as a public version of the English language. In the local linguistic as the national variants of the English language traditionally distinguish American, Canadian and Australian (L.S. Barkhudarov, E.G. Belyaevskaya, A.D. Schweitzer).

Foreign linguists (D.L. Henry, P. Trudgill, R. Khimki), describing the condition and functioning of the English language in Ireland, do not come to a consensus as to its sociolinguistic status. The Irish version of English differs from British at all levels of the language system, which is displayed in fiction, poetry and the media. In this article, we will focus on the lexical and grammatical features of the Irish version of the English language [2].

Lexical features

While studying the lexical features of the Irish version of the English language, it is necessary to consider the semantic shifts of English lexemes and borrowing lexemes from the Irish language.

In the Irish version of English lexical unit now is often used instead of the word please: Hold on, now! (The Irish Times)

Now, Sir. (The Irish Times) The lexical unit so, which refers to the official part of speech, can be used to emphasize some fact:

I can speak English, so I can. (Ireland's Eye)

Also, it often replaces words then: be so (bye then), let's do it so (let's do it then). So it can be used to refute any contrary allegations:

You are not a gentleman. – I am so! (Ireland's Eye)

Wholly a large number of words and expressions are included in the vocabulary of the Irish version of the English language, which has gained the new meaning:

Thick in Irish English acquires the definition of evil, stubborn. Often, to enhance this value uses such lexical units as pure, fierce, which means very:

The dog was no thick! He could nearly talk... (Roddy Doyle, The Van) He got pure thick about it. (Twitter)

The word gas in Irish English can be used in the meaning of funny, hilarious: She is a gas girl!

That's gas! (Twitter)

Because earlier most of the local population could not afford to buy hand watches, they had to listen to the bells to find out the time. It affected the use of the word bells in the meaning of o'clock:

It's 8 bells. (Ireland's Eye)

Also, in the Irish version of English a large number of lexical units, which were borrowed from the Irish language.

Slob is a lazy, sleazy person. The word is derived from the Irish slab, and until the nineteenth century was translated as dirt. Then the word has acquired the meaning of untidy.

Bother-disturb. The word originated from the Irish pother, which stands for annoying.

Callow-bald. The word callow comes from the Irish calac, which stands for bald. Most often it is used in the meaning of callow youth - "green youth." This lexical unit denotes the absence of any life experience. In the meaning of this expression, it is possible to trace a certain logic, since adolescents have no life experience, no beard, that is, they are "bald" in some sense of the word.

Phony is a crook, a deceiver. The word originated from the Irish fainne – ring. So, in the XIX century in the game fawney rig man tricked forced to buy out a cheap ring at an inflated tenfold price.

The word pet originated from the Irish piata – tamed pet.

1. Whiskey is the name of famous Irish drink translates as «water of life».

Grammatical features

In the Irish version of the English language a large number of grammatical structures that are characteristic of the Irish language. First of all, you can find many inconsistencies with the British version of the English language in the system of verb forms.

Often there is a replacement of the perfect forms of the verb with the combination of the verb to be and the preposition after.

Many researchers note in this case the influence of the verbal system of the Irish language on the appearance of this design in the Irish version of the English language. (A. Bliss)

Hiberno: I am after reading a book.

English: I have just read a book.

Irish: Táim / tá mé tar eis leabhar a léamh. Another feature of the grammatical structure in HibernoEnglish is the coincidence of the forms of the first and third person of the verb to say which occurs under the influence of Irish word order:

Hiberno: Says I to him. (Twitter)

Irish: deirim, deireann tú, deireann sé.

In Irish version of English, it is often missing, Yes and No in the short answers:

Do you know him? Answer: I do or I don't.

There is also a replacement of the past tense form of irregular verbs with the past participle form. It is typical for the verbs see and do: I done it yesterday.

2. She seen him 2 days ago.

According to Filppula the grammar of HE presents a multifarious picture, because of social and regional play a significant role here as well as time. Present-day 'educated speech' tries to be the Standard English norm. On the other hand, the speech, which is less formally educated in rural settings, primarily, but also in urban working-class contexts, teems with grammatical features which are sometimes far from what are the norms and usages of Standard English grammar.

Analysis of the material showed that all the above features are more characteristic of spoken language. The language of fiction and the language of science are less likely to undergo these changes. However, some writers and poets use spoken language, thus emphasizing the uniqueness and originality of the Irish speech.

List of references:

1. V. K. Bhatia. World Englishes in professional communication. World Englishes, 38(1–2), 2019, pp 30–40. <https://doi.org/10.1111/weng.12362> [2] A. F. R. Syafei & D. A. Sekarini.
 2. Teaching Speaking Through Hopscotch Game. E-Journal of English Language and Teaching, 5(1), 2016.
 3. E. L. Herrel & M. Jordan. 50 Strategies for Teaching English Language Learners. United States of Amerika: Pearson Education, 2008.
 4. D. Zhu. Using Games to Improve Students' Communicative Ability. Journal of Language Teaching and Research, 3(4), 2012, pp 801-805. DOI: 10.4304/jltr.3.4.801-805.
- D. Paul. Teaching English to Children in Asia. Hong Kong: Pearson Education North Asia Ltd, 2003.

COMMUNICATIVE APPROACHES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Аманшикова Д.А., Каримова М.Р.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Исламова М.М.**

What is communication? Communication is first of all exchanging opinions, information, notions of social, cultural, political and other aspects of everyday life. The world around us is the world of communication in various spheres. And only at language lessons the only means of communication are textbooks and the lecturing teacher. In the classroom, the teacher is the source of information. And this communication is under control rather than free. In this case, the purpose of a teacher is to transform the communication with students to a pleasant, attractive and emotional lesson.

Real communication is always informative, unpredictable and unexpected. If the teacher is always informative, interesting and unexpected, then even before the beginning if the lesson students will be disposed for a good lesson. But if the previous lesson is just the same as the next one, students will be bored with it before the lesson start. Even the most trivial dialogue can be transformed to a communicative one if no one knows a word of what will be said about. If the dialogue starts:

A: - How are you?

B: - And you?

Then it all can be boring, definite and predictable. This dialogue is not informative, and rather similar to those which the students must learn by heart in terms of a prepared situation recipe. By contrast, the dialogue below is unpredictable, interesting and informative:

A: -How are you?

B: -Is it true, that you... or

A: -What is the result of the match?

B: - Tell me, where I can get repaired my Japanese TV set? It broke down in the middle of the match [1].

The answer is unexpected and related to the questions only associatively. During a language lesson, such dialogues can reflect spontaneous situations. Those unexpected dialogues are really communicative and built according to the scheme "stimulus - response". This principle stimulates active thinking process, intuitive thought and use of language in the frame of fixed communicative habits. Communicative language teaching makes use of real-life situations that necessitate communication. The teacher sets up a situation that students are likely to encounter in real life. Unlike the audio-lingual method of language teaching, which relies on repetition and drills, the communicative approach can leave students in suspense as to the outcome of a class exercise, which will vary according to their reactions and responses. The real-life simulations change from day to day. Students' motivation to learn comes from their desire to communicate in meaningful ways about meaningful topics. The communicative approach could be said to be the product of educators and linguists who had grown dissatisfied with the audio-lingual and grammar-translation methods of foreign language instruction[3]

They felt that students were not learning enough realistic, whole language. They did not know how to communicate using appropriate social language, gestures, or expressions; in brief, they were at a loss to communicate in the culture of the language studied. Interest in and development of communicative-style teaching mushroomed in the 1970s; authentic language use and classroom exchanges where students engaged in real communication with one another became quite popular. In the intervening years, the communicative approach has been adapted to the

elementary, middle, secondary, and post-secondary levels, and the underlying philosophy has spawned different teaching methods known under a variety of names, including notional-functional, teaching for proficiency, proficiency-based instruction, and communicative language teaching. Margie S. Berns, an expert in the field of communicative language teaching, writes in explaining Firth's view that "language is interaction; it is interpersonal activity and has a clear relationship with society. In this light, language study has to look at the use (function) of language in context, both its linguistic context (what is uttered before and after a given piece of discourse) and its social, or situational, context (who is speaking, what their social roles are, why they have come together to speak) [2]. In communicative language teaching when teachers deal to grammar function they try to use more the inductive method of teaching grammar involves presenting several examples that illustrate a specific concept and expecting students to notice how the concept works from these examples. No explanation of the concept is given beforehand, and the expectation is that students learn to recognize the rules of grammar in a more natural way during their own reading and writing. Discovering grammar and visualizing how these rules work in a sentence allow for easier retention of the concept than if the students were given an explanation that was disconnected from examples of the concept. The main goal of the inductive teaching method is the retention of grammar concepts, with teachers using techniques that are known to work cognitively and make an impression on students' contextual memory unlike deductive method of teaching grammar which is an approach that focuses on instruction before practice. A teacher gives students an in-depth explanation of a grammatical concept before they encounter the same grammatical concept in their own writing. Deductive teaching methods drive many students away from writing because of the tediousness of rote learning and teacher-centered approaches. Each teaching method is based on a particular vision of understanding the language or the learning process, often using specific techniques and materials used in a set sequence.

The main methodologies are listed below in the chronological order of their development:

Grammar Translation – the classical method

Direct Method – discovering the importance of speaking

Audio-lingualism – the first modern methodology

Humanistic Approaches – a range of holistic methods applied to language learning
Communicative Language Teaching – the modern standard method

Principled Eclecticism – fitting the method to the learner, not the learner to the method.

List of references:

1. Linas Semistriatis "Peculiarities of the Communicative Approach in Teaching English" EESE4/2003
http://webdoc.sub.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic26/linas/3_2006.html
2. Savignon, Sandra J. & Berns, Margie S. (1984). "Initiatives in communicative language teaching". Reading, Massachusetts. Addison-Wesley Publishing Company, Inc. 1984, p5.
3. Bayram. Pekoz "Integrating Grammar for Communicative Language Teaching" Grime American University, 2008.

ПЕДАГОГ ЭТИКАСЫ МЕН ОҒАН ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Арыстанбай М.Б., Байдулла А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Назар Д.Б.**

Бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру мәселесі республикамызда ғылыми педагогикалық тұрғыда ізденіспен әлемдік жинақталған тәжірибеге отандық қол жеткен табыстарды саралай отырып, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып тәрбиелеуде жаңаша ұйымдастырумен көкейкесті мәселе болып отыр. Біздің ең басты мақсатымыз сапалы білім, саналы тәрбие беру. Мұғалім өзіне жүктелген осы абыройлы міндетті жүзеге асыру жолында қолданылатын амал-тәсілдер құрамынан этика елеулі орын алады. Педагог этикасы – мұғалім мен бала ата-ана мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас. Педагогикалық бірінші принцип: дұрыс амандасу. Сәлем сөздің анасы деп бекер айтылмаса керек, кім болса да ең алдымен амандасу, ол адамның көрегенділігін, білімділігін, мәдениеттілігін көрсетеді. Шебер мұғалім үшін ең бастысы ол кіммен болса да тіл табыса алуы, үйде достарының қасында, ұжымда болсын жағымды атмосфера тудыра біледі [1]. Ал ең бастысы алдында отырған 30 баланы айтып жатқанын сендіре білу, көңілкүйін айтқызбай ақ түсіну, дер кезінде көмек көрсету, бұл қасиеттер мұғалім үшін аса маңызды дүние.

Педагогтың бойындағы тәрбиеленушілерге ықпал жасайтын икемділіктер кешенін- педагогикалық техника дейміз

Педагогикалық техника:

- Столдың артында тұрып сабақ түсіндіруге болмайды;
- Отырып сабақ түсіндіруге мүлдем болмайды;
- Қол айқастыруға мүлдем болмайды;
- Әр оқушының көзіне қарап сабақ түсіндіру керек.

Педагогикалық этика деген кең ауқымды мағына. Ұстаз деген абыройлы атаққа лайықты болу үшін - мұғалім жан-жақты білімді болып қана қоймай, сондай-ақ әділ де әдепті, қарапайымда кішіпейіл, бауырмал да қайырымды, қысқасы, жоғарғы саналы азамат болуы тиіс деген сөз. Әрине, бұл әбден орынды, солай болуымыз абыройлы міндет.

Ал енді оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасындағы педагогикалық этикаға келетін болсақ, мұғалім оқушы атаулыға үлгі болатын, өмірдің сан алуан жолынан адаспай өтуде оған бағыт беріп, жөн сілтеуші, баланы адамгершілікке, еңбек сүйгіштікке, адалдыққа және басқа да сол сияқты ізгі қасиеттерге баулитын жан

Мұғалімдік қызметтің өзіндік ерекшеліктерін әңгімелегенде әрбір мамандық иесінің сөйлеу шеберлігімен тіл мәдениеті туралы айтпай кетуге болмайды. Мәдениеттілік, ой – өрістің кеңдігі адамның сөз саптауынан жақсы байқалады.

Сөйлеу мәдениеті жетілмейінше ақыл ой мәдениетіне жету қиын. Ұлы педагог А.С Макаренко айтады: Оқушы сіздің еркіңізде, мәдениетіңізді жеке

ерекшелігіңізді сезіне алатындай болуы керек. Сөйлеу кезінде адамның 328 адамгершілік қасиеттері, ерік-жігері мен қажыр-қайраты немесе жалтақтық, жағымпаздығы да айқын аңғарылып тұрады. Мұғалімнің дауыс ырғағы оқушыларға түрліше әсер етеді.

Сондықтан мұғалім сөзін оқушыларды қуантатын жерде қуантып, қолайсыз көріністерге реніш туғызатындай етіп құруы тиіс. Өз сабағына жан тәнімен берілген мұғалім шын жүректен шыққан жалынды сөз арқылы оқушыларды еліктіре баурап әкетеді. Егер ол өз сөзіне немқұрайлы, қалай болса солай қарайтын болса, оқушылар мұны байқап қояды.

Сабақ бергенде мұғалімнің даусы оқушылардың бас миына жеткілікті қозу аймағын туғыза алатындай көтеріңкі ашық шығу керек. Кейбір мұғалімдердің сабақ түсіндіргенде сөздері естілер естілмес жай, бір сазды болып естіледі. Оның өзі оқушыларға гипноздық түрде әсер етіп, оларды жалықтырып, ұйқы жағдайына келтіреді. Осыдан кейін мұғалім мен оқушы арасында реніш туындайды. Ал енді оқушылардың сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеу- барлық пән мұғалімдерімен қатар тәрбиешілердің міндеттерінің бірі.

Тек күнделікті өтіп жатқан сабақтар арқылы ғана емес, сабақтан тыс өтілетін шаралар, ашық сабақтар арқылы мұғалім мен оқушы арасында этика нығаяды, және орны ерекше болмақ. Мұғалім мен оқушы арасында болатын қатынаста педагогикалық этиканың маңызы зор. Этика-әдеп деген сөз.

Педагогикалық этика болмайынша, мұғалім өз пәнін, өз жұмысын терең білгенімен, тіпті тәрбиелік жұмысты алуан түрлі әдіс-тәсілдерді меңгергенімен, өзінің алдына қойған жас ұрпақты жан-жақты тәрбие беру мақсатына жете алмайды.

Мұғалім өне бойы өзін сергек, көңілді ұстау керек. Балаға сіздің шаршағаныңыз, көңіл-күйіңіздің жоқтығы сезіліп отырады. Сол сияқты мұғалім оқушының ата-анасы, туыстарымен нашар қарым-қатынасының, өкпе-арызының есесін оқушыдан қайтаруға әдеттену педагогикалық этикаға жатпайды.

Оқушының әлсіздігіне, тіл алмауына, кейде мұғалімге қарсы келуіне сыйламау әдетіне өшігіп оқушыдан кек алу, жек көру әдетінен де аулақ болуымыз керек. Кейбір ұстаздар тарапынан оқушының тәртіпсіздігінің есесін үлгерім бағасына ауыстыру әдеті де кездесіп қалады. Бұл әдеттің тиімсіздігі педагогикалық этикаға қайшы келуі тұрмақ, оқушыны өшіктіріп, қырсықтырып, мұғалімге қарсы қоюға, сыйламаушылыққа әкеліп соқтыратынын аңғармаймыз.

Мұғалім біріншіден өте әділетті шыншыл болуы тиіс. Педагог шәкіртіне өте мейірімді, қайырымды, қамқоршы болуы керек. Бұл жерде мен Л.Толстойдың «Егер мұғалім өз ісіне сүйіспеншілікті оқушыға деген сүйіспеншілікпен біріктіре алса, онда ол шын мәніндегі мұғалім болғаны» деген сөзін естеріңізге салғанды жөн деймін.

Мұғалімнің мінезі жайдары, кең пейілді, сабырлы, ашу дегенді білмейтін, сөзі өте сыпайы, жұмсақ, ешкімнің көңіліне қаяу түсірмейтін болуы керек [2]. Бұл туралы Чеховтың «Өзіңді қарапайым жылы лебің мен сыйлата білмесең, құр қаталдықтан түкте шықпайды» деген нақыл сөзін ескеру біздерге (ұстаздарға) өте лайықты.

Кейде сабақты нашар оқитын оқушының тағдырын алдын ала шешіп қоюмыз кездеседі. Мысалы: Асанова тез тақтаға шықшы, сен бүгін де ештеңеге жауап беріп жарытпассың, сен Асанова ең болмағанда мынаған жауап берші... Бұл сияқты күдікті сөз ұнамсыз қылықты көрген оқушының өзіне деген сенімі жойылады, ұнжырғасы түсіп, не намыстанып, кектеніп ұстазына да біліп тұрса да жауап бергісі келмейді. Сол сияқты сабақты өте салғырт, нашар оқитын не салақ, олақ, жалқау оқушылардан күдер үзіп, көңіл бөлінбей, ескерусіз қалдырған жағдайлары да кездесіп тұрады. Бұл сияқты қылықтар педагогикалық этикаға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын жаман әдет.

Оқушы әрқашан сенің айнаң іспеттес. Сол оқушының алдындағы қадір – қасиетінді жойып алмас үшін мұғалімнің бой басы жинақы, көрікті, киген киімдері қарапайым, тап-таза бойына лайық, шақ сәнді болуы тиіс.

А.П. Чеховтың «Адамда барлық нәрсе жүзі де, киімі де, жаны да, ойы да көркем болуы тиіс» деген ұлағатты сөз ұстаздарға айтылған сияқты. Орынсыз бояну, шектен асқан сәнді жасанды киіну, табиғи өңін өзгертуге әуестену немесе өте салақтық, бой басын күтінбей жүру мұғалімдік этикаға үлеспейді. Кейде мұғалімдер арасында оқушы кінәлі болып қалғанда жазалай бергеннен гөрі оқушының жақсы қылықтарын да ескерусіз қалдырмай, оны дәріптеп, көтермелеп отыру мұғалім мен оқушы арасындағы қарымқатынасты жақсартады.

Менің пікірімше, мүлдем тыйым салуға жататын, жан түршігерлік былапыт сөздер айту – мұғалім үшін ең ұят нәрсе.

- Әй, сен оңбаған, сен адам болмассың!
- Бұл бала барып тұрған сотқар.
- Жап аузыңды үніңді шығарма!
- Асықпа әлі тоқсан аяғыңда берермін сазайыңды!

Тағы да басқа ауыр сөздерді зиялы кісі аузынан есту бала жүрегіне әсер етеді. «Сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді» деген емес пе! Мұғалім әр уақытта да ең жоғары дәрежелі маманның бірі екенін естен шығармау керек. Тағы бір айта кететін жай бар, мұғалімдер демей-ақ қояйын, сынып жетекшілерінің өз тобындағы балаларды «Әй Даубаев, Әй Оспанова» деп айтқанда менде мынадай ой туады: неге сол балаларды есімімен атамасқа. Жоқ әлде мұғалімнің этикасына сай емес дей ме? Жоқ әлде қарапайым жылы лебізден баланы төбемізге шығарып аламыз дей ме екен?

Деген менің пікірімше тым аса тәртіпсіз, бұзақы балаларды біз тәрбиелеп жатқан жоқпыз деген ойдамын.

Өскелең өсіп келе жатқан біздің балаларға жылы сөздің артықтығы болмайды.

XXI ғасыр мұғаліміне қойылатын талаптар зор. Мұғалім өзіндік жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін, жігерлі тұлға зерттеушілік, ойшылдық қасиеті бар маман, білімді де білікті көп оқитын, көп білетін, білімін 330 күнделікті ісіне шебер қолдана алатын оқушының өз бетінше білім алуына үйрете алатын болуы керек. Қазіргі мұғалімде ұйымдастырушылық, құрылымдылық, бейімділік, сараптамалық қабілеттері болуы тиіс.

Әр ұстаз – XXI ғасыр педагогына сай болу үшін – ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, жан-жақты шебер, тынымсыз еңбекқор, терең қазыналы білімпаз, кез-келген ортаның ұйытқысы болу керек.

Қарқынды өзгеріп жатқан әлемде білім саласындағы, маңызды мәселе болып отырғаны: «XXI ғасырда нені оқыту керек?» және де «XXI ғасыр оқушысы қандай болу керек?» «XXI ғасыр оқушысының мұғалімі қандай болу керек?» деген үш мәселе алдыда тұр. «Біз әлде де ешкім қоймаған мәселелерді шешу үшін әлі пайда болмаған және бізге әзірге қолжетімсіз ақпарат ресурстарын қажет ететін мамандықтарды дайындаймыз» деп білім және ғылым министрі Аслан айтқандай, әлемдік өркениетке сай сапалы білім беру және ақпараттық интеллектуалдық ресурстарды өз бетімен ала алатын, талдай білетін, идея бере алатын, үнемі даму үстінде болатын, жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті, сыни тұрғыдан ойлай алатын тұлға қалыптастыру болып отыр.

Қазіргі таңда заман талабына сай пән мұғалімі ғана болу аз, мұғалім - ұстаз, иноватор, иннотехник болуы тиіс [3].

Мұғалім өзі иннотехник дәрежесіне көтерілу үшін инновациялық технологияларды меңгеру керек. Сабақ ұстаздың көп ізденуінен, көп еңбек етуінен туатын педагогикалық шығарма. Сабақ үстінде небір күрделі қиындықтар, әр түрлі ситуациялар кездеседі. Шебер ұстаз соның бәріне төтеп беріп, ешқандай әрекетке жол бермей, сабақ үрдісін түрлендіріп отыруы керек.

Қазіргі қоғамдағы мұғалім – жеке көзқарасы бар, соған қарай жігерлі тұлға, зерттеушілік, ойшылдық, шығармашылық қасиеті бар, әрі оқушысын осы қасиеттері арқылы өз бетінше оқып, ізденіп кеңейтілген білім алуға үйрете алатын маман болуы керек. Яғни, «Оқушы дайын білімді игеруші» түсінігі орнына «адам – шындықты танушы тұлға» түсінігін қалыптастыруы керек. Ол үшін мұғалім оқытуды өзектілендірудің мынадай әдістемелік тәсілдерін білуі тиіс.

- мұғалім оқушыны өз тақырыбы бойынша қайшылыққа әкеліп, оны шешудің жолдарын табуды өздеріне ұсына алуы;
- қайшылықты практикалық іс-әрекетте көрсете білуі;
- бір сұрақты жан-жақты қамтитын бірнеше жауаптар ұсына алуы;
- құбылысты әр түрлі позициядан қарастыруды тапсыруы;
- мұғалім оқушыға ұқсастықтар мен қайшылықтарды өз беттерімен салыстыруға, қорытуға, түйіндеуге жағдай туғызады;

- нақты сұрақтар қояды;
- тапсырмаларды бірігіп орындайды. Әлемдік білім саласында болып жатқан өзгерістерден жырақта қалмай, жаңғыртып отыру үшін ұстаздар қауымына арнайы ұйымдастырылған «III базалық біліктілікті арттыру» курсынан мен де өттім. Курс барысында 7 модульге негізделген жаңа әдіс-тәсілдермен таныстық, талқыладық және курстың II кезеңінде өз тәжірибеме қолданысқа енгізіп, оның тиімді жақтарын байқадым. Еліміздің мектептеріндегі шешімін таппаған мәселелердің бірі – бағалау процесі. Мұғалім үшін де, бала үшін де, ата-ана үшін де қиын, егесі көп мәселе болатын.... Ал курстан бұл мәселе өз шешімін таба алатынына көзім толық жетті [4]. Оқу үшін бағалау және оқытуды бағалау модулі мен үшін жаңалық болмаса да, осы курс нәтижесінде бағалауға деген мүлдем жаңа көзқарас қалыптасты десем, қателеспеймін.

Балаларды ынталандыруда тәуекелге барып, оқушылардың жауаптарын жоққа шығармай, сол қателерін өзіне түзету арқылы оқыту қажеттігін, бағалау критерийлері арқылы әділ бағалауға қол жеткізудің мұғалім үшін де, оқушы

үшін де тиімділігін ұғынып, оқып келгеннен кейінгі уақыт ішінде бағалау түрлерін өз тәжірибемде пайдаланып, оң нәтижелерге қол жеткізуге болатындығына көз жеткізіп келемін. Ол үшін оқушыны өзін-өзі бағалауға үйрете алсақ, ол үшін бағалау критерийлерін өзіміз дұрыс құра алсақ болғаны. Әрине алғашында балалар өздерін жоғары бағаласа, уақыт өте келе өз қателіктерін түсінетін болады. Оған сыныптастарының да бағалауы да әсерін тигізеді.

Бағалау процесі арқылы баланы әділдікке үйрете отырып, адалдыққа тәрбиелейміз, ал қазіргі заманда біз үшін әділдіктің орны ерекше болып тұр. Сонымен қатар ата-ана тарапынан, оқушы тарапынан болатын неге?-деген сұрақтардан құтыламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық (үшінші деңгей);
2. «Технология мектепте» әдістемелік журнал 2014ж
3. « Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер» Астана 2014ж
4. К.Дайрабаев, А.Дайрабаева Педагогика негіздері

РАЗВИТИЯ УЧЕБНО- ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ УМЕНИЙ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Ералиева К.Б., Келдібек Ә.Х.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Исламова М.М.**

В настоящее время общее направление модернизации и усовершенствования процесса обучения ведет к сокращению репродуктивных, традиционных методов и введению новых, более современных и эффективных, в ходе которых ученик становится активным участником процесса обучения.

Необходимо отметить, что, несмотря на внимание педагогов, психологов, дидактов, методистов к проблеме создания условий для формирования интеллектуальных умений у школьников, при отмечаемой в литературе значимости данной группы умений, для развития продуктивных способов деятельности, для формирования полноценной учебной деятельности, в реальной практике обучения учителя чаще всего строят свою работу в традиционных условиях, основанных на методах и формах репродуктивного характера и выборе субъект-объектных взаимоотношений в процессе обучения. Успех обучения во многом зависит от тех условий, в которых он протекает. В нашем исследовании система включает следующие подсистемы: цель, содержание конкретных учебно-интеллектуальных умений, модель дидактической деятельности учителя, интеллектуальную деятельность младших школьников, педагогические условия формирования учебноинтеллектуальных умений у учащихся начальных классов.

Проблемный метод предполагает раскрытие в изучаемом учебном материале различных проблем и показ способов их решения. Частично-поисковый метод направлен на постепенную подготовку обучаемых к

самостоятельной постановке и решению проблем. Часть знаний сообщает учитель, часть знаний учащиеся находят самостоятельно, участвуя в эвристических беседах, овладевая приемами анализа учебного материала, и так далее. Основное назначение исследовательского метода заключается в обеспечении организации поисковой творческой деятельности обучаемых по решению новых для них проблем. Учебный процесс характеризуется высокой интенсивностью, в ходе которого учащиеся осваивают приемы самостоятельной постановки проблем, нахождения способов их решения и так далее. Значение данной классификации для учителей начальных классов проявляется в том, что они видят, какими путями нужно идти, чтобы учить детей мыслить, самостоятельно добывать знания. Первая представлена методами организации и осуществления учебнопознавательной деятельности. Здесь выделяются четыре большие группы методов, основанные на различных аспектах.

Наглядные, словесные и практические методы (аспект передачи и восприятия учебной информации). Группа индуктивных и дедуктивных методов (логические аспекты). Репродуктивные и проблемно-поисковые методы обучения (аспект мышления). Методы самостоятельной работы и работы под руководством преподавателя (аспект управления учением). Вторая включает методы стимулирования и мотивации учебнопознавательной деятельности. Ю.К. Бабанский в данной группе выделяет две другие подгруппы: методы стимулирования и мотивации интереса к учению и методы стимулирования и мотивации долга и ответственности в учении. Первая представлена методами эмоционально-нравственного стимулирования, познавательного спора, анализа жизненных ситуаций, познавательных игр, учебных дискуссий, создания ситуаций успеха и другими. Вторая основывается на методах разъяснения общественной и личной значимости учения, методах предъявления требований, соблюдение которых означает выполнение своего долга, методах упражнения и приучения к выполнению требований, поощрения и порицания и других. В третью группу входят методы контроля и самоконтроля за эффективностью учебно-познавательной деятельности. Здесь выделяют методы устного, письменного и лабораторно-практического контроля и самоконтроля. Важно, чтобы контроль являлся не отдельным элементом учебного процесса, а одновременно выполнял обучающие, развивающие, воспитательные, побуждающие функции. Самоконтроль в данных условиях предполагает формирование умения самостоятельно находить допущенные ошибки, неточности, намечать способы устранения обнаруживаемых пробелов. Под формой учебной работы понимается конструкция отрезка звена процесса обучения, охватывающая управление учебной деятельностью разных состав учащихся. Современная дидактика выделяет три основные формы организации учебной деятельности учащихся на уроке: фронтальную, индивидуальную, групповую. Фронтальная форма предполагает совместную деятельность всех учащихся под управлением и контролем учителя. Индивидуальная форма представляет собой самостоятельную работу каждого учащегося.

Групповая форма основывается на сотрудничестве учащихся в малых группах с менее жестким контролем учителя. Групповые формы предполагают разделение класса на группы, бригады, звенья. Среди них выделяются: парные

(двое целенаправленно решают поставленные задачи), звеньевые (предполагают организацию учебной деятельности постоянных групп), бригадные (специально сформированные временные группы учащихся выполняют определенные задания), дифференцированно-групповые (для разных типологических групп учащихся даются, конкретизируются задания, соответствующие их учебным возможностям) кооперированно-групповые (предполагают работу учащихся в группах по конкретным заданиям, в результате выступления каждой новой группы, является продолжением предыдущей). Главной особенностью групповой формы учебной работы является то, что во время общения говорящего слушает один или несколько человек (группа). В ряду общепризнанных, выделяется еще две формы учебной работы: индивидуализированная и индивидуализированно-групповая. При осуществлении первой, каждому ученику учитель дает задание, соответствующее уровню его обучаемости. Вторая форма подразумевает то, что во время работы со всем классом учитель дает отдельные задания определенным ученикам.

Необходимо отметить, что различные формы учебной работы и способы их сочетания дают возможность дифференцировать учебную деятельность для различных категорий учащихся, разнообразить задания так, чтобы сделать посильными для каждого ученика. Это также весьма важно для становления мотивации учения, самостоятельности, самоконтроля, интеллектуальной активности. Важно отметить, что в дидактике проблема форм учебной работы и конструирования методов в разных формах учебной работы по-прежнему остается недостаточно разработанной. Анализ исследований в области психологии и педагогики, направленный на изучение вопросов обучения учеников начальных классов, показал, что в работе учителей с учащимися данного возраста большая роль отводится словесным, наглядным и практическим методам. Игровые методы и приемы, как и в дошкольном возрасте, сохраняют свое значение. Среди форм учебной работы преобладают фронтальная и индивидуальная.

В результате проведенной работы мы установили, что методы и формы учебной работы тесно сопряжены с мыслительной активностью школьников, познавательным интересом и самостоятельностью. Это, в свою очередь, напрямую влияет на развитие учебно-интеллектуальных умений и на способность самостоятельно организовывать процесс усвоения знаний, которые в основе своей строятся на этих же характеристиках.

Таким образом, включение школьников в активную работу, основанную на гуманистических принципах воспитания, и использование системы уроков с учетом применения оптимального сочетания методов обучения и форм учебной работы значительно расширит учебно-воспитательные возможности урока и будет способствовать развитию учебно-интеллектуальных умений у младших школьников.

Список литературы:

1. Жумаев М. The basis directions of the accomplishment of preraratory concretion of future teachers in modernization of education. Журнал. Германия. №4 2011 г. AVICNNA. ISSN-2192- 3315. 2011. 54-59

2. Жумаев М. Решение задач как средство развития творческого мышления учащихся. Технологии и методики в образовании. Журнал ВГПУ. №4 . 2011 год ISSN 2078-8827. 21-23 с.

3. Гальперин П.Я., Эльконин Д.Б. К анализу теории Пиаже Ж. о развитии детского мышления. //Послесловие, Флейвел Д.Л. Генетическая психология Жана Пиаже.-М. 1967.- С.596-621.

4. Зак А.З. Развитие теоретического мышления младших школьников. —М., 1984.-152 с

ӘӨЖ 37.013.(075.8)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жаңабаева Б.С, Халниязова Г.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Ақберді Б.Ә.**

Кіші мектеп балалық кезеңі — бұл 7-11 жас арасындағы жеке тұлғаның әрі қарай дара-педагогикалық-психологиялық дамуы және әлеуметтік-адамгершілік сапаларының қалыптасуы процесі. Бұл кезеңге тән: — баланың материалдық, коммуникативтік, эмоционалдық мұқтаждарын қанағаттандыруда отбасы жетекші (доминанция) роль атқарады; — әлеуметтік-танымдық қызығушылығын дамыту және қалыптастыруда мектеп жетекші ролді мектеп атқарады; — отбасымен мектептің басты қорғаушы қызметі сақтала отырып, баллада ортаның жағымсыздық палына қарсы тұраалу қабілеті арта түседі. Әлеуметтік статустың өзгеруі: оқушыға айналуы. Жас және педагогикалық-психологияда бастауыш мектеп жасының өзіндік орны бар. Бұл жаста оқу -іс-әрекетін меңгереді, психикалық функцияның еріктілігі құрылады, рефлексия туындайды, өзін-өзі бақылауы ерекшеленеді, ал әрекет ішкі жоспарға арақатынаста болуды бастайды. Бастауыш мектептің оқу жұмысының әр саласына бейімделу баллада бірден қалыптаспайды, оған біраз мерзім үйренуі керек. Бастауыш мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекеті ойын болып келсе, оқуға кіргеннен кейін оқу іс-әрекеті шешуші рольді атқарады. Осыған орай баланың психикалық дамуы үлкен өзгерістерге ұшырайды. Себебі: ойынға қарағанда оқу талабы бала үшін қиын. Сонымен қатар, жаңа ортаға үйреніп, мұғаліммен, құрбыларымен қарым-қатынас жасауына педагогикалық-психологиялық көмек қажет. Бастауыш мектептің оқу жұмысының әр саласына бейімделу баллада бірден қалыптаспайды. Осыған біраз мерзім үйрену керек. Сонымен қатар балалардың оқуға белсенділігі сабақтарда әртүрлі. Бастауыш сынып оқушылары көпке дейін тапсырманы қалай орындаудың тәсілін жақсы білмейді. Олар берілген тапсырманы жаттап алғысы келіп тұрады. Осылай болуы олардың жаттауға икемділігінің молдығынан емес, оқуға әлі төселмегендігінен, қалай жұмыс істеуге ешкім оны үйретпегендігінен кездеседі. М.М.Мұқанов өзінің «Жас және педагогикалық психология»[1] еңбегінде бастауыш мектепте тапсырманың балаларға екі түрлі жолмен берілітінін көрсетті: біріншіден, берілген тапсырманы орындау үшін жауапты бала өздігінен іздестіреді. Екіншіден, тапсырма жауап іздестіру ретінде

берілмейді. Оны орындау үшін соның үлгісі беріледі, мысалы, тапмақты жаттау үшін соның тексі беріледі. Осы текке өзгеріс енгізуге рұқсат етілмейді. Сол текке сүйене отырып бала оны жаттап алады. Баланың оқу әрекеті арқылы әрекеті әрекеттеніп, яғни мәселені шешуі, олардың танымдық іс-әрекетінің дамуына көмегін тигізеді. Қандай іс-әрекет болмасын қиық құрылымнан тұрады. Іс-әрекет жеке әрекеттерден тұрады да, алдыға қойған мақсатқа жетуге бағыттайды. Мақсат және мотив іс-әрекеті бірдей орындалмайды. Оны мысалы И.Кулагина «Жас ерекшелігі психологиясында» былай деп келтірілген: «Оқушының үй тапсырмасында математикадан есеп шығарып орындау. Оның мақсаты-осы есепті шығару. Оған негізгі мотив әр түрлі болады, біреулері шешесін ренжітпеуге тырысады, екіншілері «бестік» баға алу үшін немесе тезірек тапсырманы орындар достарымен ойнауға кету үшін». Осы үш жағдайда да баланың математикалық тапсырманы шешуі үшін мағына әр түрлі қалыптасады. Міне, сондықтан, іс-әрекет құралымын мынадай жүйемен көрсетуге болады: «мотив-іс-әрекет», «мақсат-әрекет», «меңгерілетін іс-әрекет-операция». Сонымен, іс-әрекеттің құрылымына байланысты және бастауыш мектеп оқушысының дамуына әсер ету арқылы сыртқы жоспар ішкі жоспардың негізінде орындалады. Бастауыш мектепте оқыту іс-әрекеті жетекші болады. Сондай-ақ зейін процесінің жүйелі қалыптасатын кезеңі. Мұғалімнің көңіл бөлуіне бала сенгіш орындаушы ретінде қарайды. Осыған байланысты бастауыш мектеп оқушыларының дұрыс шешім қабылдауына жағдай жасалып, оның зейіні белсенді әрекеттенеді. Бірақ мұғалім де, ата-аналар да баланың мүмкіндігін ұмытпаулары керек. Мектепке түсу танымдық іс-әрекеттердің ішінде зейіннің дамуына күшті әсер етеді.

Бұл жерде біз Л.С.Выготскийдің мәдени дамудың социогенетикалық заңын еске түсіреміз: —Алдыңғы өткен ұрпақтың қолданған мінез-құлық формалары баланың даму процесінде өзіне тиістілері қайталанып отырады. Басқа сөзбен айтқанда не қабылданды ол —ішкі деп аталады, адамдар арасындағы қатынас арқылы әлеуметтік сыртқы даму болады. Осы логиканың нәтижесінен біз мұғалім мен оқушының арасындағы оқытуды меңгерудің қайнар көзіміз және үлкендер мен баланың арасын үйлестіріп тұратын оқушының индивидуалдық өзбетінше әрекеттері болады. Г.А. Цукерманның айтуынша: —Егер мұғалім баланы, оқуға үйреткісі келсе, оларға тек ғана білім беріп қоймай, шеберлік пен дағды да қалыптастыру керек[2].

Қазіргі балалар психологиясының негізгі мәселелерінің бірі – бастауыш оқушыларының психикасын дамыту мәселесі. Бала психикасының дамуын зерттейтін констатациялық серияның міндеттері:

1. Проблемалы жағдайларды шешуді талап ететін тапсырмаларды жасау.
2. Оқытуға дейінгі сақталу принципінің деңгейін анықтау.
3. Көрнекті көріністің алдында заттарды бағалау мен сөздік ой-пікірлердің байланысын зерттеу.

Әл-Фараби еңбектерінде осы пікірді былай деп қолдайды: —қандайда бір ғылым болмасын көңілге дербес ерекше мәндерді ұғыну арқылы ұялайды. Бізге осы ерекше мәндердің, кейбіреулерін ұғынуға жеткілікті, ал қалған көпшілігін сезінудің өзі тиімді. Осы жағдайларды біздің сезіміміз қабылдап, ұғынуымыз жинақталғаннан кейін ғана барып, біздің санамыз өзіне тән ролді атқара бастайды. Бастауыш мектептегі оқыту процесінде мұғалім баланың танымдық іс-әрекетін дамытуға әсер ете отырып, біріккен іс-әрекет барысында

олардың ойлау күрделеніп, есте сақтауы мен зейіні тұрақталып, шоғырланады. Оқыту процесі баланың зейінінің дамуына көмектеседі. Адамның психикалық дамуы оқыту процесі әсерінен тыс болмайды. Интеллектуалды даму деңгейі оқытудың сапасымен мазмұнымен және оны меңгеру процесімен анықталады[3]. Бастауыш саты — оқушыда, оның интеллектісі дамуының іргетасы танымдық әрекеті қалыптасуының қуатты жүретін кезеңі. Танымдық түрлерін меңгеру оқушы ойын тәртіптеп, оның белгілі бір бағыты жүйелі «арнаменжүруін» қамтамасыз етеді; жеке тұлғаның негізгі психикалық үрдістері қалыптасып, ырықты, зейін, рефлексия, өзін-өзі бақылау, әрекет амалдың ішкі жоспары сияқты нысандар пайда болады. Оқушы әртүрлі оқу тапсырмаларын өздігінен шешіп орындаудың ортақ тәсілдерін, өз әректін бақылап бағалаудың, нәтижесін эталонмен салыстыруды меңгереді. Бастауыш мектеп жасындағы баланың биологиялық, әлеуметтік мәдени, педагогикалық рекшеліктері мен белгілері танымдық әрекеттің қалыптасуында басты назарда ұсталады.

Психологтардың, педагогтардың (Н.Лейтес, А. Люблинская, Я.Пономарев, Ж.Пиже, А.Зак. т.б.) зерттеулерінше оқушының мектептегі кезеңдерінің ішінде, әсіресе, бірінші сынып кезеңінде оқушылардың танымдық әрекеттерінің педагогикалық-психологиялық негізі және елестету, армандау, шығармашылық ойлау және ойлау операциялары: талдау, жинақтау, жалпылау, салыстыру және т.б. қалыптасады. Сонымен қатар әрекетті бағалау, қорытынды шығару және өзпікірін айту сияқты керекті негізгі қабілеттер де көрін бастайды.

Бастауыш сынып оқушыларының маңызды тағы бір ерекшелігі — олардың эмоционалдық көңіл-күйінің көтеріңкілігі. Жарқын айтылған бірауыз сөз, көрілген фильм, оқылған кітап не әңгіме балаларды баурап алады, олардың жан сарайында жаңғырық тудырады. Бұл жастағы балалар айтқанға оп-оңай көңгіштігімен ерекшеленеді, олар ересек адамдардың, әсіресе, мұғалімнің тәрбиелеу ықпалына тез беріледі-деген [4]. Бастауыш сынып оқушылары әдетте әртүрлі тапсырмаларды ұқыпты орындайды, үстінде зор табандылық көрсетеді. Тапсырмалар беру жүйесін құру, оның орындалу сапасын бақылау, қол жеткен табыстары үшін балаларды мадақтап отыру жолымен танымдық әрекетті қалыптастырудың маңызы зор.

Танымдық әрекетті қалыптастыруда баланың биологиялық, физиологиялық ерекшеліктері маңызды рөл атқарады. С.Г.Хорошавина мидың үлкен жарты шарларының функцияналдық асиметриясын ескере отырып, адамда жарты шардың біреуі жұмыс жасайды, сондықтан біреулер дәл ғылымға, келесілері бейнелік ойлауға аикемді келеді деген пікірді айтады. З.И.Калмыкова адамдарда мидың солжақ жарты шары дамыған, оңжақ жарты шары дамыған, екі жарты бірдей дамыған деп бөліп қарайды.

Бастауыш білім алу үрдісінде оқушылар дұрыс, еркін, тез әрі түсінікті оқуға, өз ойларын ауызша, жазбаша дұрыс қорытуға, мазмұндауға, арифметикалық есептер шығаруға бауланады, оларға табиғат жөнінде кейбір түсініктер беріледі. Оқу барысында абалалардың көркемөнерг деген ынтасы, өнерге деген ықылысы, сүйіспеншілігі артады, шығармашылық қабілеті, музыкалық сезімі, эстетиканы (көркемдікті) сезіне білу қабілеті дамиды. Баланың ғылыми мәліметтерді ұғып алуға ынталануы, ойлану операцияларын игеруі оның ойлау қабілетінің басты ерекшеліктеріне айналады да, ол қажетті

білімдерді меңгере бастайды. Бастауыш білім алу үрдісінде жасөспірімнің одан әрі білімін жетілдіре беруіне негіз салынады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Я.А.Коменский: Психология младшего школьника. М, Воронеж, 1999г.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология. М, 2001г
3. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. СПб, 1997г.
4. В.В.Давыдов. Программа психологического сопровождения школьников, их учителей и родителей с 1 по 11 класс. М, 2000г.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинение в 6 томах. Т.3. 1993. М. Педагогика
6. Эриксон Э. Детство и общество. Обнинск, 1993

ӘӨЖ 81.111

САБАҚТАҒЫ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕР

Байболат Н., Сақыбек А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Назар Д.Б.**

Қазіргі кезеңде еліміздегі білім беру жүйесінің басты мәселесі - қазақ мектебі түлегінің білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жақындату болып отыр. Оқушыларға тілді меңгертуде нені басшылыққа алу керектігіне жауап бере отырып, әрі сабақ барысында пайдаланатын тиімді әдіс-тәсілдерді саралай келе зерттеуші М.Л.Вайсбурд мына мәселелерге баса көңіл аударады:

1. Оқытудың мақсатын кәсіптік тұрғыда пайымдау
2. Оқушының жас және жеке тұлғалық ерекшеліктерін, олардың қызығушылығы мен болашаққа жоспары
3. Оқытуға қойылған талаптар
4. Оқытылатын тілдік материалдардың ерекшелігі

Қазір тілді меңгертудің заманауи үрдісін сипаттайтын тиімді тұстарын анықтау, мектептегі оқу үдерісін ұйымдастыруға септігін тигізетін тілдік жүйені меңгертуге оңтайлы әсер ететін, оқушыларды сөйлеу дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдерді пайдалану мен оны әрі қарай жетілдірудің қажеттілігі туындауда. Осылайша бір-бірімен өзара тығыз байланысты мақсатты алдымызға қоя аламыз [1].

1. Мектептегі тіл пәндерін меңгертудің инновациялық әдіс-тәсілдерінің тиімділігін талдап, белгілеу.

2. Оқытудың әдіс-тәсілдерінің типологиялық сипаты. Онда материалды меңгеру сапасына ұтымды әсер ететін дәстүрлі оқыту мен инновациялық әдіс-тәсілдердің өзара шарттастығын меңгеру қажеттілігінің ара-жігін ашу.

Дидактикада әдіс дегеніміз - оқыту іс-әрекетін орындау барысындағы амалдар мен әрекеттер жиынтығы болса, ал технологияда іс жүзіне асатын арнайы лайықталған әдіс-амалдар. Технологиялық үдеріс-технологиялық бірліктердің арнайы жүйесі, олар педагогикалық нәтижеге бағытталған. Ал

педагогикалық жүйе тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, мақсатты, бір-бірімен өзара байланысты әдіс-тәсілдер. Қазіргі оқу үрдісіндегі жаңа инновациялық технологиялардың басты ерекшелігі - олардың жекелей бағыт-бағдар тәсіліне ұмтылуы. Аталған мәселеге байланысты оқыту үдерісі ерекше маңызға ие болып, нақтылай бағыттылыққа ие болатын жеке тұлғаға бағдарланады. Оқытушы әрбір оқушының жеке тұлғалық қасиеттерінің сапасын зерттей отырып, оларға өздерінің икемділіктері мен дағдыларын жетілдіруге, өз мүмкіндіктеріне сенуге баулып, нәтижелі іс-әрекетке бағыт-бағдар беріп отырады.

Психология саласында ашылып жатқан ғылыми жаңалықтар материалды түсіну мен қабылдаудың жекелік ерекшеліктері ми жарты шарларының қызметіне тікелей байланысты [1]. Әрбір ми жарты шарының өзіне тән ерекше қызметі болады. Психологиядағы зерттеу нәтижелері көрсеткендей, оқыту үдерісінде есту мен көруге ғана сүйену шарт, басқа түйсіктерге назар аударыла бермейді. Бұдан шығатын қорытынды, бүгінгі таңда таным процестерін дамыту жағы өз деңгейінде емес, яғни жеткілікті түрде мән берілмейді. Осы орайда, оқушыларға бейнелік те, қисынды да, ассоциациялық ойлауды қалыптастыратын әдіс-тәсілдерге көп көңіл бөлу қажеттілігі туындайды. Әр адамның өзіне тән жекелей танымдық ерекшелігі болады, ал оқытушыдан сол әрбір жеке тұлғаның өзіне тән ерекшелігін есепке ала отырып, қажетті оқыту параметрлерін таңдау талап етіледі. Тіл материалдарын қабылдауда әр оқушының қабілет-қарымы ескеріліп, оқытушы оқушыға тақырыпты меңгеру кезінде түрлі тәсілдерді пайдалана отырып, ұтымды, оңай меңгеруге жағдай жасауы тиіс. Кей оқушылар есту түйсігі арқылы қабылдауға мән берсе (аудио), ал қайсібіреулері тек көру түйсігі нәтижесінде қабылдаған ақпаратқа сүйенеді (визуалды), ал үшіншілері оқыту процесіне өзінің тікелей араласуы арқылы үйренеді (кинестетиктер).

Тіл сабақтары барысында оқытуды эстетикаландыру үйлесімдендіру үшін өнердің әр түрлі аспектілері қолданылады. Бұл тіл үйренуде білім беру міндеттерін жүзеге асыруға өзінің игі ықпалын тигізеді. Қазір бұл әдіс «интенсивті әдіс» деп аталады. Интенсивті әдіс талдамасын жасауда мынадай ғалым әдіскерлер өз үлестерін қосты [3]. Атап айтқанда, А.А.Леонтьев, Г.А.Китайгородская, М.В.Кларин және т.б. Соңғы кездері тілді оқытудың әдіс-тәсілдеріне қарқынды әдістерді пайдаланудың нәтижелері жинақталып, қортындыланды. Олар жаңа білім көлеміне тиімді әсер етумен қатар, оны меңгерудің мерзіміне де, игі ықпал ететіндігін дәлелдеп келеді. Интенсивті әдіс тілді әрі таным, әрі қарым-қатынас құралы ретінде игеруге, кез-келген функционалды стильдегі ауызекі сөйлеу тілін ұғымдар мен дағдыларын қалыптастырудағы мүмкіндік беру тұрғысынан аталған әдістің мүмкіндігін таразылап, абстракциялау әрекетін жасады, тілдерді меңгерудің ең тиімді әдістемесі ретінде өңдеп, ретке келтірді. Ғалымдар интенсивті әдістердің технологиясын мұқият зерттеудің нәтижесінде оны тілді меңгеруге толық пайдалануға болды деген қорытындыға келді. Оқушылардың әлеуметтік, жас ерекшеліктерін есепке алу, жеке тұлғаның танымдық мүмкіндіктерін бөгде адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асыру, қамтамасыз ететін материалды пайдалану интенсивті әдістің негізгі бағыты болып табылады. Педагогикалық оқытудың сабақтастығы мен кәсіби бағытындағы қағидаларына сәйкес, интерактивті амалдар көптеген пәндерді игеруге пайдалануы мүмкін.

Яғни, білім алушыларда жеткілікті дәрежеде ақпараттық қор, бастапқы дидактикалық база мен тілді меңгеру жөнінде дағдылар қалыптасқан. Оқу орындарында интенсивті әдіс өзінің икемділігі мен жоғары нәтижелігіне қарай бейімделген жағдайда сұранысқа ие болады. Аталған тәсіл оқыту барысында үлкен сұранысқа ие болады, оқушыларға меңгерілген теориялық материал бірліктерін коммуникациялық әр түрлі жағдайларына тасымалдауда әмбебап дағды қалыптасады, оқушылардың да белсенділік үлгерімі көтеріледі, соның нәтижесінде оқудың, білімнің де сапасы артады.

Бастапқы кезеңде интенсивті әдіс тұрақты қызығушылық қалыптастырады да, өзара белсенді әрекет ұйымдастыруға мүмкіндік туғызады. Келесі кезеңде кәдімгі дәстүрлі оқыту жағдайын жасау жолымен тілдік құралдарды практикалық жағынан игеру үдерісі жүреді. Тілді меңгеру кезінде интенсивті әдісті пайдалану оқушыларды дайындаудың сапалық деңгейін жақсартуға толықтай мүмкіндік береді, әр түрлі әдіс-тәсілдерді, сөйлеу қызметін ұйымдастыруға көмегін тигізеді. Тіл пәндерін практикалық тұрғыдан оқытуда жаңа материалды түсіндірудің айла-амалдарын оқытушының өзі таңдайды [4].

Жаңа материалды түсіндіру оқушының тіл сабақтарында алған білімінің сапасына қарай сараланады. Осы кезеңде қажетті білім шеңберін тереңдетуді, байқағыштығын дамытуға, қажетті дағдылар мен шеберліктерді қалыптастыру үшін жаңа тәсілдер қолданылады. Интенсивті әдісті сабақ барысында пайдалану оқушыдан тиянақтылықты талап етеді.

Бұл тұрғыда танымдық әрекет түрлеріне төмендегідей талаптар қойылады:

1.Тілдік және қарым-қатынастық жаттығуларды жүйелі құрастыру;

2.Суырып-салмалық (импровизация) тапсырмалар, нақты тақырыптық қарым-қатынастарды ұйымдастыру, сабақтың мазмұнына байланысты жаттығуларды бейімдеу. Сол себепті де, практикалық тапсырмалар пікір алысу, сөйлесімдік сипатқа ие болады да, өзара қарым-қатынастың болуын қалайды. Осындай өзара әрекеттің барлық түрлері дерлік тіл сабақтарында қолданыла береді. Ол топтық жұмыстарда сұхбаттар құрастыруда, тапсырмаларды орындау барысындағы түрлі жарыстарда (конкурс, викторина, сөзжұмбақтар, рөлдік ойындар) қолданылады. Білім беру үдерісін жаңарту міндетті түрде жаңа тәсілдерді ойлап табуға алып келеді. Оның алдына қойған мақсаты - білім алушының танымдық әрекетімен үйренушінің педагогикалық қызметін үйлестіре отырып нақты нәтижеге жетуінде. Соңғы жылдары оқыту үдерісін ізгілендіру, оның практикалық бағытын күшейту мақсатында біраз жұмыстар атқарылуда. Оны қазір педагогика ғылымында «инновация» немесе оқыту үдерісіне жаңалықтарды енгізу деп айтады. Мәселен, модульдік оқыту технологиясы ЖОО-да көптеп пайдалануда. Қазір модульдік оқыту теориясы бойынша әдіскер ғалым М.М.Жанпейісованың, үлгісі басшылыққа алынады. Бұл әдістеменің негізі бұрыннан жинақталған тәжірибелерді шығармашылықпен қайта құрып, жаңаша есепке алуында. Әдіскер-ғалымның пікірінше, өзі жасап шығарған оқыту стратегиясын репродуктивтік және ізденушілік процесті сабақтастыратын «модификацияланған нұсқа» деп санайды. Жалпы алғанда мұндай әдістеме оқу орнының оқыту тәжірибесінде жалпылық, ал лингвистикалық курсы менгертуді ұйымдастыруда жекелей қолданысқа ие болады.

Бұл технология мынадай ерекшелікке ие: а) тіл үйренушілердің танымдық белсенділігінің жоғары болуы; ә) оқытушылық мәртебесінің өзгеруі, ол-басшы емес, ізденіске қатысушы тұлға; б) тіл үйренушінің танымдық қабілетін есепке алып отырып, тапсырмалар беру. Аталған тапсырмаларды орындағанда, тіл үйренушілердің репродуктивті және эвристикалық әрекет тәсілдері өзіндік ерекшеліктерімен астасады. Осы тұста «модуль» терминіне көп мән беріледі. «Модуль дегеніміз қандай да бір жүйенің, ұйымның анықталатын біршама дербес бөлігі» (С.И.Ожегов) [5]. Ал модульдік технологияның ерекшелігі - оның білімді меңгеруге емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық үдерістерді, яғни жадтың алуан түрлерін (есту, көру, қимыл т.б.) ойлауды, ынтаны, ниетті қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық әрекеттер арқылы дамытуға, қарым-қатынас, ойын, танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын (ауызша, жазбаша сөйлеуде) дамытуға бағытталады. Жалпы, негізінде модуль құрамына - тақырыпқа мақсат қоюды, пәнді меңгерудің жалпы тәсілдерін, тараумен, тақырыппен танысуды, тақырып материалын сапалы баяндау, танымдық қызметті ұйымдастыру жаттығуларын орындату, материалдарды жинақтауды жатқызамыз. Бұл оқушыларға білім беруді ұйымдастыру ретінде ғана емес, сонымен қатар материалды меңгеруге бағытталған дәлелденген танымдық әрекет есебінде де ұйымдастырылады. Бұл жерде оқушылар мәтінді тыңдай отырып, дұрыс ақпарат ала білу дағдысына машықтанады. Оған дәлел болатын «gardening in England» тақырыбында өткізілген сабақ.

Theme: Gardening in England The aims of the lesson

1. to teach the pupils to get main information while reading the text to improve hearing skills.
 2. to develop visual memory, attention, thinking, hearing skill
 3. to teach to understand and love nature
- Type of the lesson: combining.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Беспалько В.П. Программированное обучение. Дидактические основы. - М: 1970.
2. Бұзаубақова К. «Жаңа ПЕД-технологияны меңгеру - міндет» // Қазақстан мектебі. - № 9-10. - 2005.
3. Садыкова А.К., Алденгожаева Э.С. Шетел тілінде тілдік тіректер негізінде монолог түрінде сөйлеуге үйрету. ИЯШ. № 6, 2007.
4. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп. - 1999. - № 4.
5. Сақтағанова М.С., Н.Қ.Алиева, Н.Қ.Айтбаева «Ағылшын тілін оқытудың әдістері». Білім. № 3. 2006.

ӘӨЖ 81.111

EFFECTIVE EXERCISES OF FORMING LEXICAL SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE

Кулмаханбет А.Н.
Tashenev University, Шымкент қ.

At the present stage of education the development of educational institution is focused on improving the quality of the whole educational process and the effectiveness of foreign language teaching. Throughout the XX century, such science as the methodology and didactics, linguistics and psychology were focused on addressing the range of interrelated problems; the main one is the problem of learning a foreign language by students of different ages and levels of education. One of the important methods of educational problems is the problem of learning vocabulary. Mastering vocabulary is a specific process, as some expressions and words are memorized better but for getting the others it is necessary to do special exercises which are aimed at improving the process of remembering. Practice of students in mastering new words is realized with the help of exercises, directed on formation of lexical productive skill and its improvement. All exercises in connection with its structure can be divided into two categories: exercises that focused on memorizing the words, their semantics in unity with phonetic and grammatical form, which results in the selection of words from long-term memory, and exercises the purpose of which is to strengthen the syntagmatic and paradigmatic relations of lexical units.

As the word (its form and meaning) is absorbed through situational relatedness and the need for expressing thoughts and feelings, initial training in the use of new vocabulary after the presentation is done in conditional-speech exercises (exercises in imitation, substitution, transformation, reproduction), performed in conditions of a specially organized interaction. These exercises are accompanied by communicative unit.

Training in simulation allows students to create sensations through auditory and visual image of the word, which is associated with speech motor that provides durability memorization of formal characteristics of speech. No less important, according to Filatov V.M., is that there is an awareness of the importance and purpose of the words in their unity, on the one hand, and the Association of the word (the auditory image) with purpose and purpose [2]. Wildcard exercises help to strengthen these ties and develop associative action of calling words.

According to communicative and practical purpose of teaching foreign languages in the high school the variety of exercises can be reduced to three language types:

1. Not communicative exercises – this type of exercises performed for the purpose of comprehension and the conscious assimilation of linguistic material (grammar, lexical, phonetic) in different types of speech activity. This includes the following exercises:

1) language or aspect:

a) grammar (for example: setting the verb in the correct form);

b) lexical (for example: substitution of suitable the meaning of the words, grouping words according to topics);

c) phonetic (for example: reading the number words, grouping words according to the way of pronouncing).

This type of exercises at the relevant stage of learning material is used as a part of homework:

- 2) transformational exercises (for example: modification of the affirmative sentences into interrogative, active to passive form);
- 3) exercises in translation (this type of exercise is used as a control);
- 4) imitative, wildcard exercises – the principle of operation is that the pupil expands lexical unit in a given structure is, or make sentences from the words given in the different columns.

2. Speech exercises or communicative exercises

The purpose of these exercises is the implementation of the communicative functions of foreign language and teaching communicative skills (listening, speaking, reading, and writing).

Speech exercises – are always creative exercises. It's always speech thoughtful tasks of different levels. The main characteristic of exercises – are pragmatism and motivation (providing initiative, motivation of students) [6].

Passov E.I and Kuznetsova E.E. organize these exercises into three groups [1]:

- 1) exercises of rendering the content: a retelling, short selective essay, retelling -translation, dramatization and other types of exercises;
- 2 description exercises: the description of elementary images, feature stories, real objects;
- 3) exercises of expression, the expression of attitudes and evaluations: discussion, comments.

A special kind of exercises - exercises simulating communication, allowing working in a fast paced, simple psychologically by the method of execution. By nature, they can be verbal; in methodological orientation can be aspect.

Examples: statement exercises, conditional conversation, students' questions, press conferences, interviews, exercises such as "contact me".

3. Conditional-speech exercises or conditionally communicative exercises

The characteristic feature of this type of exercises is that it allows practicing language material in educational or conditional communication that simulates natural. Conditional-speech exercises should be situational (any remark of the teacher and the student's answer must be relevant to the situation, relationship of the partners, their activities). They must ensure that the students focus on the purpose and content of the statements, not on the form, they characterized by the communicative value of the phrase, as they are learning. The teacher should avoid flimsy remarks of the type "Tell me, that you are doing the same thing: - I wear a coat in the winter. And in the winter I wear a coat". It should be borne in mind the efficiency of the exercises in time. Types of conditional-speech exercises: imitative - student completely imitates teacher's remark; substitution - in these exercises a substitution of lexical units is taken in a receiving structure; transformation - the transformation of perceived forms (for example, transfer the passive voice to active); reproduction - self-perception suggests assimilated form.

According to the other type of classification lexical exercises can be distinguished: 1) By type of speech activity, which includes the word – reproductive and productive. 2) By mastering the words, i.e., on the stages of development of lexical skills. 3) In the direction of lexical exercises on certain aspects - phonetic, graphic, etc. 4) In the direction of exercises to create a certain type of speech communication. 5) How the exercise involves working with an isolated word, or the word in the phrase or sentence 6) By the type of operations conducted to study the

Word (replacement, insertion, etc.). 7) Focus on vocabulary exercises to learn new words or to repeat words

Non-contextual exercises can be as follows: learning; nomination of items; grouping words according to certain characteristics; the translation of individual words from one language to another.

Monologue speech exercises are: commenting on a series of paintings with the use of studied words; composing monologue to a series of drawings film; to compare the content of two texts; record on topic; preparation of a report on the topic; explanation of events.

Dialogic exercises include: the use of studied vocabulary in the students' questions to the text; answer the teacher's questions in word or in combination; preparation of micro-dialogues of various types with the use of studied words; preparation of dialogues for typical situations; a series of questions to guess the conceived word.

Ways to practice vocabulary items. "Listen and repeat" is important because we know that confidently pronouncing a word indicates that it will be stored well. Other simple activities include matching (words to definitions, synonyms to antonyms), fill in the blank, pictures representing the vocabulary item, "make up a sentence using _____," and crossword puzzles [3]. Total Physical Response (TPR) is an excellent way to introduce actions (that is, verbs). Games like "Simon Says" and n "Jeopardy" are adaptable to vocabulary learning. Asking students to invent dialogues or skits where they use as many vocabulary words as possible allows students to be creative and allows them to use the words in realistic contexts (be sure to give feedback to students) [4].

Any sentence can be called as lexical exercise where the learner focuses on teaching vocabulary. The system of lexical exercises involves the concept of teaching vocabulary. The system of lexical exercises – is the general description of the process of vocabulary teaching. The basis for the formation lexical skills has certain laws, principles, and keeping them is a necessary condition for the efficiency of the learning process. These include didactic principles such as: visibility, activity, durability, consistency, awareness, scientific, age-appropriate and methodical: communicative orientation of education, temporality, collective interaction, life orientation training.

There are also private methodological principles in the work on vocabulary: the gradual formation of skill, the adequacy of the exercises generated by the action, interaction exercises on the formation of lexical, grammatical, phonetic speech of the parties, taking into account the interactions of oral forms, testing of vocabulary with the development of reading and writing, the interaction of all kinds of speech activity.

List of references:

1. Filatov V.M. Methods of teaching foreign languages in primary and secondary school. Textbook for students of pedagogical colleges. Rostov-London, 2004.
2. Passov E.I., Kuznetsova E.E. The problem of skills in teaching foreign languages. Textbook. Voronezh: SEI «Interlingua», 2002.

3. Научная библиотека им. А.Н. Игнатова [Электронный ресурс]. URL: http://www.f-mx.ru/inostrannye_yazyki_i_yazykoznanie/.

4. Teaching English grammar [Электронный ресурс]. URL: http://knowledge.allbest.ru/languages/3c0a65635a2ad68b4c53b89521306d27_0.html.

5. Маркелова Д. М. A method of forming lexical skills at training English language // Молодой ученый. — 2016. — №9. [Электронный ресурс]. URL: moluch.ru/archive/113/29098/

ӘӨЖ 37.013.(075.8)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ

Мақешова Р.С., Закирова О.У.

Tashenov University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м Исламова М.М.**

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық мектептер ашылып, ондағы оқыту, тәрбиелеу бағдарламасына өзгерістер енгені бәрімізге белгілі. Сондықтан да халықтық педагогиканы сабақта, сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолданып, оны оқушылардың бойына сіңіру - біздің басты міндетіміз. Ол үшін ұлттық білім беру жүйесінде негізгі мына екі бағытты ұстанғанымыз жөн.

1. Ұлттық педагогиканың негізінде оқушыларға білім мен өнеге берудің тиімділігін көтеру.

2. Халықтық тәрбиенің ықпалы мен пайдасын ұқтырып, ұлттық сана - сезім тұрғысынан жастарды тәрбиелеу.

Ұлттық білім берудің өзі - ұлттық қауіпсіздік пен мәдениеттің құрамдас бөлігі. Ал ұлттық білім берудің құндылығы толығымен әлеуметтік дамумен, оның түбегейлі өзгеруімен анықталған. Оны пайдалану жүйелері төмендегідей болуы тиіс. Ұлттық мектепте ғана ұлттық білім жүйесі жүзеге асырылады. Ұлттық білім білім мазмұнындағы ұлттық дүниетанымның, ал ұлттық дүниетаным - ұлттық болмыс көрінісінің жүйесі. Оқушыларға қазақ еліндегі тарихи құндылықтарды, ұлттық әдет - ғұрып пен салт - дәстүрді оқыта отырып, бойларына сіңіріп, ой - өрісінің жан - жақты болуына үлес қосуымыз керек. Ұлттық тәрбие беру жолдары:

1. Ұлттық білім беру жүйесінің бағыттарын үйрену.

2. Бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие беру туралы ұсынған педагогтардың ой - пікірлерін оқу, танысу.

3. Ұлттық тәрбиені сабақпен байланыстыру.

4. Ұлттық тәрбие беру арқылы оқушының қызығушылығын арттыру.

Тәрбиенің қалыптасуы мен дамуы халықтың сан ғасырлық тарихымен, тыныс-тіршілігімен, тұрмыс-салтымен және мәдениетімен тығыз байланысты. Қазақ халқының өзіндік тарихи-географиялық әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, рухани мәдениетіне, тұрмысы мен діни көзқарастарына өз әсерін тигізді. Осыған орай халқымыздың өзіне тән тіршілік салты, қолданбалы өнері,

ән-күйлері, аңыз-ертегілері, мақал-мәтелдері, жыр- дастандары, әдет-ғұрыптары, ұлттық салт-сана мен тәрбиенің халықтық дәстүрлері өмірге келді. Сөйтіп өз тіршілігінің сан ғасырлық тарихы ішінде қазақ халқы тәрбиенің өзіне тән тәжірибесін, өскелең ұрпаққа тәрбие берудің өзіндік әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін жинақтады. Халық тәрбиесінде үлкендердің, атааналардың жеке басының жақсы істерін үлгі тұту, тәрбиеде «ұят», «намыс», «ар» ұғымдарын кең пайдалану әр түрлі әдістермен жүзеге асырылып отырды. Балаларды ерте жасынан еңбек түрлеріне баулу, өнер туындыларын жасату, олардың жас ерекшеліктеріне сай талапты күшейту халықтың жас ұрпаққа еңбек тәрбиесін меңгертуде негізгі міндетіне айналды. Халықтың балаларды жастайынан шаруашылыққа араластыру оның тез есейіп жетілуіне мүмкіндік туғызды. Баланың жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда халық шығармашылығы (ауызекі-поэтикалық, музыкалық және сәндік- қолданбалы, бейнелеу өнері, бала ойындары) салтдәстүрлері мен әдет-ғұрпы, ырым-жоралғылары, даналық ой-пікірлері мен көзқарастары, идеялары, халық ілімдері мен педагогикалық іс-әрекет тәжірибесі тәрбие міндетін атқарды. Олар қазіргі кезде ғалымдардың еңбегінде қазақ этнопедагогикасы материалдары, үлгілері деп аталып жүр. Олардың әрқайсысының тәрбиелік мүмкіндіктері жоғары, өзіне тән мазмұны, ерекшеліктері бар.

Қазақ тағылымының ұстанған негізгі бағыты –ата–бабалардың үлгі өнегесі, ақыл–кеңесі, дүниеге шынайы көзқарасы, бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіз–дербестікке ұмтылысы. Бұл алдан күткен арманы, ойға алған негізгі мақсаты. Тәрбие–ұрпақ үшін күрес құралы. “Тағылым” сөзінің кең мағынасы – үлгі–өнеге, ақыл–нақыл, кеңес ұлағат, тәлім–тәрбие, өсиет, уағыз, жөн–жосық, уәж–ләзім, ұстаз–тәлімгер, сабақ деген ұғымдардың қосынды жиынтық мағынасы; барлығының мән–мағыналарын ашатын “педагогика” деген сөздің мағынасын үш орап алатын сөз дейміз. Осы ұғымды, әсіресе, әдебиетшілер мен ақын–жазушылар жиірек қолдану себебі өз халқының бүкіл поэзиясын, әрлі–берлі жазба әдебиетін едәуір білгендіктен болса керек.

Халық тағылымы туралы әділ сөзді, толыққанды пікірлерді айта алса, тек қана халық әдебиетіне қанық мамандар айта алады десек, асыра айтқандық болмайды. Өйткені, ұлы поэзияны туғызған ұлы Абайды туғызған халық –ұлы тағылым иесі Қай халық болса да, ұрпақ тәрбиесі туралы мықты тағылым жасады. Олардың өзіндік ерекшеліктері болмаса, тәрбие туралы ұстаған бағыттарында ешбір айырмашылық жоқ. Ал, қазақ тағылымының негізгі бағыттары, көпшілік ұйғарымдары, тәжірибе қорытындылары (ұстанымдары) біздіңше: а) көргенді атану–қазақ тағылымының басты шарты, не болса да, көз жеткізу, иландыру, нандыру, шындық пен әділдіктен, ақиқаттан айнымау, берген антыңа берік болу, аманатқа борышты болмау; ә) ар, ождан тазалығын сақтау, ақыл–ойлы, парасатты болу, барлық іс–әрекетіңнен, сөйлеген сөзіңнен, қарым–қатынасыңнан, көзқарасыңнан ғибрат исі шығып тұру; б) ерте тұр, кеш жат, аз сөйле, көп тыңда, сөзің жерде қалмасын, иманды, инабатты, қайырымды болу, жас ұрпаққа тәрбие беруден жалықпа– ол парызың; в) халық дәстүріне берік бол, оны жаңартудан, әдет–ғұрыпта жоқ нәрселерден аулақ болу; г) сегіз қырлы, бір сырлы болу, рухыңа кір салмау, үлкендерді тыңдау, құрметтеу, өз қатарыңнан кем болмау, асып–таспау, достық пен татулықты қастерлеу, ел берекесін сақтап, оның баюына үлес қосу. Бұлар қазақ тағылымының негізгі қағидалары болып та есептеледі. Қазақ тағылымы

ғылымда жаңа ғана сөз болуда. Шығыс халықтарының үлгі–өнегесі болып табылатын “Қабуснамадағы”[1] X ғасырда айтылған тағылымдар қазақ тағылымдарына өте жақын. Түрік тұқымдас елдердің ұрпақ тәрбиелеудегі - тәжірибелері бүкіл шығыс халықтарының да тағылымы екен даусыз. Қазақ тағылымының ең бір зор үлгісі: айқындық, ашықтық, жариялылық, әркім көзі көргесін иланарлық, оның дұрыстығына көз жеткізерлік, әбден сенімі молайғандықтан, тағылым алмасқа, үйренбеске, оны әдетке айналдырмасқа амалы жоқ болғасын, әдепке айналдыру.

Бұл – қазақ тағылымының бірінші қағидасы. Бұл қағида қазағымның сөйлеген сөзі арқылы, ісі мен әрекеті, айналасындағылармен қарым– қатынасы, табиғат ортасындағы өмір тіршілігі, тіпті даусы мен бет әлпетінің тоқсан тоғыз түрге ауысуы (мимика, жест), психологиясы, қарапайым шаруасы, ишарат тұспалдары, ырым–әдет дәстүрлері арқылы жүзеге асады. Бұлардың бәрі адалдыққа, пәктікке құралады, жас ұрпақты үлкендер алдына бөтен қылықтар жасаудан аулақ болуға шақырып, “әй көргенсіз”, “жүгенсіз”, “кәпір” атанбаудан сақтандырады, адалдық пен пәктік, әдептілік пен ізгілік, әділдік пен қарапайымдылыққа баулиды, көрсеқызарлық пен қазақы алудан аулақтатады, не істесең де, өз бетіңмен, өз ақыл–ойыңмен, өз қабілетіңмен атқаруға дағдыландырады. Халық еліктемей солықтауды жақсы қасиет демейді, өз шамаңа қарай қимылда, “қолың көтере алмаған шоқпарды беліңе қыстырма” дегенді уағыздайды. Халық тағылымында “көру” сөзі жиірек қолданылады дегеніміздей, “бір нәрсені көру бір басқа да, есіту басқа” деген де қағида бар. Ал “бала көргенінен танбайды” деген, сірә, есіту қабілетінен гөрі көру қабілеті күштірек (соған орай құмарлық, құштарлық сезімі жылдам жетіледі) дегенді мезгесе керек. Сондай –ақ “көре–көре көсем боласың” “ата көрген оқ жонар”, “есік көргенді алма, бесік көргенді ал”, “ағаны көріп, іні өсер, апаны көріп, сіңілі өсер”, “естігеніңді айтпа, көргеніңді айт”, “ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің”, “көргені көп көш басында” т.б. мақал–мәтелдеріміздің тағылымдық мәні орасан зор екенін байқаймыз. Тіпті “ұлы сөзде ұят жоқ” деп алады да, “көргенді... деген жеңеді” деп кекетеді. Ұлы Абай: “Болмасаң да, ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз”[2], жетінші сөзінде: “жас бала анадан туғанда білсем, көрсем деп туады”, – дейді де, отыз екінші сөзінде қызығу, әуестену, құмарту, құштар болу, ынтықтық сезімдері орасан күшті болатындығын айтқан[3].

Тәрбие мәселесі бүкіл адамзатты қамтиды, ол тек мектептің қызметі емес, оған баршамыз әкімдерден бастап, жоқ–жіктік көргендерге дейін, тіпті даламыз, өзен–көліміз, тауымыз, тіпті жауынымыз қатысты. Жөн–жосық бойынша осылай “Қабуснамада” айтылғандай, сені жөнге салатын, адам ететін, парасатты ететін тек рухтың емес, дұшпаныңмен күресе алуың, оның зұлымдығы мен жауыздығын түсінуің. Тек осылармен арпалыста ғана сенің ожданың орнығады, арың тазаланады, намысың қозады, қайрат–жігеріңді айқындайсың, рухыңды күшейтесің, қабілетің мен қажыр–қайратың қалыптасады.

Сонымен, қағиданы шартты түрде заң десек, қазақ үшін ол заңдардың негізгі салт– дәстүрлері болады. Біз оны педагогиканың заңынан бастамай, халыққа әбден түсінікті “өзіңді өзің білесің бе?” деген қарапайым, әрі өзіңе оң көрінер сұрақтан бастаймыз. Халық тағылымын білу үшін, халық әуелі өзін–өзі білуі керек. Педагогика заңдарын атақты ғалымдар, белгілі педагогтар

сөздерімен бастауды білсек те, оны халық санасында қалыптасып қалған қағидалар мен ұғымдар айналасынан іздеуді жөн көрдік. Қазақ тағылымы, қағидалары дегеніміз – осы.

Халқымыз тәрбие туралы ұғымдарын өз өмірінде заң ретінде қолданып келеді, осы қағидалардың іске асуын ақсақалдар қадағалады. Олар кітап болып басылмады, бірақ жазусыз заң ретінде күнделікті өмірге араласты.

Қазіргідей әрі күшті, әрі беделді үгіт–насихат құралдары болмаса да жөн – жосық ретінде керемет қолдану тапты, сол жөн–жосықпен азамат болды, ардагер атанды, елге елеулі, халыққа қалаулы шықты, қайраткерлер де қалыптасты, ал кемеңгерлер мен көсемдер өз алдына тарих тегершігін алға сүйреді.

Қазақ халқының тағылым қағидасы бойынша адамға тән–адалдық. Егер біреуді біреу алдаса немесе қақын жесе, ол құдай алдында күнәһар болады дегенді уағыздады.

Сөйтіп, адамды пәктікке, әділдікке, шындыққа, парасаттылық пен адамгершілікке баулыды, тәрбиеледі. Бұлар қағида болып баяғыдан қалыптасты. Көшіп-қона жүріп, мал сүрлеумен тарих жолын жасаған қазағым өз ұрпағын адам етудің мәнісін білмеді деуге ешкімнің аузы бармайды. Оның дәлелдері: халық арасынан шыққан хан келсе де, қорықпаған батырлар, жау десе, жарағын сайлаған, ел десе, еңіреген ерлер, тек әділдікті ту еткен ақын, жыршы-жыраулар, бармағынан бал тамған ісмерлер, зергерлер, етікшілер, үй жабдықтарын құрастырушылар, небір шешендер мен билер, ардақты ақсақалдар, еміренген аналар, тіпті көзге ілінбес тазшалар, өмірден ешбір түңілмеген Қожанасырлар, хан десе қаймықпаған Жиреншелер, бай деп мәймөңкелемеген Алдарлар ардақты азаматтар шоғырын құрастырған. Бұлар-тарихымыздың куәсі. Цицеронның сөзі бойынша: «Тарих-өмір тәлімгері».

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кайқаус. Қабуснама. - Алматы, 2000
2. Абай. Өлеңдері. - Алматы, 2007
3. Абай. Қара сөздері. - Алматы, 2010

ӘӨЖ 37.013.(075.8)

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Халмуратова Г.Н., Усмантаева С.Ш.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Ақберді Б.Ә.**

Ұлттық және жалпы адамзаттық мәдениетке байланысты да оқу мазмұнында ерекшелер болады. Қазіргі заманда дүние жүзі бойынша оқу мазмұны адамдандыру, компьютерлендіру, кіріктіру, тұлғалық даму ерекшеліктеріне негізделеді. Оқу мазмұны дидактикалық талаптар негізінде

қай сыныпта, қандай көлемде қандай пәндер оқытылу керектігін белгілейді. Бастауыш сыныптарда барлық пәндерден алғашқы элементарлық беріледі.

Білім берудің мазмұны оқу жоспарында жеке пәндердің оқу бағдарламаларында және оқулықтарда, электрондық оқу құралдарында нақтыланады.

Білім беру- бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық мәдени дамудың жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие мен оқытудың үздіксіз процесі.

Білім беру жүйесімен қатар, білім берудің міндеттері, жолдары, оқу орындарының мемлекеттік түрінен басқа жеке меншік түрлерін, білім берудің принциптері, олардың мемлекет талаптарына сай болуы көзделген.

Білім жүйесінің негізін бастауыш мектептен бастаған, бастауыш білім берген. Бұл мектеп жүйелі оқытудың, үйренудің, дағдыланудың нәтижесін беріп, халық ағарту жүйесінің аса маңызды буыны болып табылады.

Бастауыш мектептегі білім елдің, халықтың сұранысын қанағат ете алмаған соң орталау, орта мектептер ашыла бастады. Қазақстанда міндетті түрде тегін оралу білімді XX ғасырдың 50-жылдары, ал орта білімді 60-70 жылдары іске қосты [1].

Жалпы мектепке дейінгі, бастауыш, орта білім беру жеткіліксіз болғандықтан кәсіптік-техникалық, арнайы орта білімді мамандар дайындайтын оқу орындары дүниеге келді. Әрине жастардың білімі мамандар дайындайтын оқу орындары дүниеге келді. Жастардың білімі тек арнайы орта біліммен шектелмейді, мемлекет жоғары білімді қажет етеді.

Білім беру жүйесі жанұя, балабақшадан басталып бастауыш, орталау, орта және кәсіптік мектептер, арнайы орта (колледж), жоғары оқу орындары, бакалавриат, магистратура, аспирантура, докторантура және білімді жетілдіру институттарына дейін жалғасады.

Білім беру бір жастан алты, жеті жасқа дейін тәрбие беріп, мектепке дайындау туралы айтылған, оны тегін жүргізу көзделген [2].

Мектеп жайында жалпы орта білімнің тегін берілетіні, оның үздіксіз өтетіні және міндетті екені айтылған. Халықтың неғұрлым білімді сауатты, мәдениетті болуына көңіл аударады. Неғұрлым оқушылар мәдениетті, білімді болса соғұрлым қоғам мәдениетті, білімді болады. Мәдениетсіз оқушы байлықтың, дүниенің пархын білмейді. Ежелден ата-бабаларымыз білімге қол созған, мәдениетке ұмтылған.

Педагогикалық құндылықтар білім саласында қалыптасқан қоғамдық дүниетаным, көзқарастармен педагог қызметтері арасында жанама және тікелей байланыстырушы ретінде, әрі педагогикалық іс-әрекетті реттеуші талаптар(норма) ретінде қабылданған. Барша құндылықтар сияқты педагогикалық құндылықтар да қоғамдағы әлеуметтік, саяси, экономикалық қатынастарға тәуелді. Олар тарих желісінде қалыптасып, ерекше танымдық бейне және ұғымдар түрінде қоғамдық сана формасына енеді. Өмірдің әлеуметтік шарттарының өзгеріске келуімен, тұлға, қоғам қажеттерінің дамуымен педагогикалық құндылықтарда ауысып барады.

Барша құндылықтар сияқты педагогикалық құндылықтар да қоғамдағы әлеуметтік, саяси, экономикалық қатынастарға тәуелді. Олар тарих желісінде қалыптасып, ерекше танымдық бейне және ұғымдар түрінде қоғамдық сана

формасына енеді. Өмірдің әлеуметтік шарттарының өзгеріске келуімен, тұлға, қоғам қажеттерінің дамуымен педагогикалық құндылықтарда ауысып барады.

Білім – қоғамдық құндылықтардың аса маңыздысы. Мұның дәлелі - көпшілік елдер Ата заңында келтірілген әрбір адамның білім алуға болған құқығы [2]. Бұл құқық әр түрлі бастау тұжырым, бағыттардың дүниетаным шарттарына сәйкестелген нақты дәуір білім жүйесімен қамтамасыз етіледі.

Білім, өз кезегінде, мемлекеттік, қоғамдық және жеке тұлғалық құндылықтарға ие.

Білімнің қоғамдық құндылығы да жоғарыда аталған алғы шарттармен орындалады. Алайда, Мемлекет және қоғам тарапынан болатын білім дамуына орай түсінік пен ұмтылыс әрқашан сай бола бермейді. Мысалы, осы күнгі ҚР он екі жылдық оқуға өту – мемлекет талабы, бірақ ол қоғам тарапынан түсінбеушілікке ұшырауда.

Білім, әлеуметтік-қажеттілік болуымен бірге біршама қызметтер атқарды. Ғалымдардың пайымдауынша (Н. В. Беровский, А. А. Реан) білім қызметтері төмендегідей:

- Адамның ғылым және мәдениет әлеміне енуінің ең оңтайлыда жедел жолы. Бүкіл дүние қазіргі таңда әлем және барша планета азаматын тәрбиелеуге ұмтылыс жасап, білім аймағында барлық күш-қуатын топтастыруда. Дүниежүзілік білім кеңістігі жедел дамуда. Сондықтан да әлем қауымдастығы адамның жасайтын орны не елі, білім игеру типі не деңгейіне тәуелсіз жаһандық білім стратегиясын қалыптастыру талаптарын алға тартып отыр; [3]

- Тұлғаның әлеуметтенуі ұрпақтар жалғастығын қамтамасыз ету тәсілі. Адамдардың идеологиялық көзқарасы мен талғамдарының, әлеуметтік танымдарының, мұраттары мен тіршілік климаттарының түбегейлі өзгеріске түсіп жатқан заманда білімді қайта жаңғыртумен тарихи және әлеуметтік тәжірибені әлеуеттен әлеуетке өткізу процессін қалыпты жүргізуге мүмкіндік береді, сонымен бірге жаңа саяси және экономикалық жағдайларды, қоғам және мәдени дамуын жаңа бағыттарын жас ұрпақ санасына ендіріп, бекітуге жәрдемдеседі. Тек білімінің үйлестіру, тұрақтандыру қызметіне бола, адам жаңа өмір шарттары мен тіршілік шарттарына икемделіп, бейімделеді [4]

- Адамның қоғамдық және рухани өмірін, сонымен бірге жалпы халықтық рухани сана қалыптастыру тетіктері: Білім беру және тәрбиелеу мекемелері белгілі дәуір адамның адамның әлеуметтік-мәдени іс-әрекетінің ең жоғарғы өрнек-үлгілерін шоғырландырды. Осыдан білімнің әлеуметтік құндылығы білімді де ізгілікті қоғам адамының маңыздылығымен өлшенеді. Білімнің адамилық (гуманистік) маңыздылығы әрбір жеке тұлғаның танымдық және рухани қажеттерінің даму мүмкіндіктерінен көрінеді. Бір тұтас білім жүйесінің барша түрлерімен деңгейлерінде елдің интеллектуалды және рухани-инабаттық мүмкіндіктері жинақталып, даму жолына түседі. - Мәдени қалыпқа енген жеке мінез-құлық және қимыл-әрекет үлгілерімен қоғамдық өмірде бекіген формаларының ауысып (трансляция) баруы. Оқу және тәрбие барысында адам өркениет дамуына қажет әрі мәдени-тарихи маңызы бар мәдени нормаларды игереді, атап айтсақ, олар: адамның әлеуметтік топтары мен өндірістігі, отбасы мен қоғамдық орындардағы, сонымен бірге ортақтасу, жеке тұлғалық және іскерлік қатынастардағы моральдық және ізгілік талап өлшемдері

- Аймақтық жүйелер мен ұлттық салт-дәстүрлер даму әдісі [5]. Кейбір аудан тұрғындарының ерекшелігі педагогикалық міндеттерге өзіндік өң береді. Жастардық қала не ауылдың рухани өміріне ену осы білімнің расында өтіп жатады. Аймақтық білім жүйесіне бұқара халық арасындағы әр қилы әлеуметтік топтардың сұраныстары ескеріледі.

- Тұғырлы мәдени құндылықтар мен қоғамның дамуы мақсатында бірден бірге өткізіп және іске асырушы әлеуметтік институт (ресми құрлым, мекеме). Әлеуметтік институттар жас ұрпақты бүгінгі қоғамда дербес жасауға мақсат бағдарлы дайындау жұмыстарын іске асырып барады.

- Жеке адам мен қоғамдық өмірдегі мәдени ауысулармен қайта түлеудің белсенді үдеткіш күші.

- Білім мазмұнын жаңғырту, білім беру жүйесін дамыту өмір талабының объективті заңдылығы. Әр халықтың тарихи-мәдени және әлеуметтік-экономикалық ерекшелігі диалектикалық бірлікте қарастырылып, мектептегі білім мазмұнын жаңғыртудың негізгі көзі болуға тиіс [6].

Білім сапасына ерекше мән беріледі, ол мына қасиеттермен сипатталады: білімнің толықтығы мен ғылымилығы белгілі бір оқу пәнінің мектеп бағдарламасына сәйкес өзегі болатын негізгі мағлұматтар, түсініктер мен ұғымдар, ережелер, заңдар, теориялар: білімдерді меңгеру саналылығы – оқушының ғылыми негізінде фактілер, құбылыстарды материалдық әлем заттарын түсіндіре алуы, білімдерді ұқсас жағдайларда қолдана алу және әлем заттарын түсіндіре алу, білімдер мен іс-әрекет әдіс – тәсілдерін жаңа жағдайлаға көшіре алуы; білімдер жүйелігі – жаңа түсініктер мен ұғымдардың оқушылар санасындағы бұдан бұрын игерген білімдерімен байланысы; беріктік – жинақталған сапа мен іс-әрекет әдіс-тәсілдерінің оқушы есінде сақталуы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Я.А.Коменский: Психология младшего школьника. М, Воронеж, 1999г.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология. М, 2001г
3. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. СПб, 1997г.
4. В.В.Давыдов. Программа психологического сопровождения школьников, их учителей и родителей с 1 по 11 класс. М, 2000г.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинение в 6 томахт.З. 1993. М. Педагогика
6. Эриксон Э. Детство и общество. Обнинск, 1993

ӘОЖ: 373, 2:502

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ ОРТАСЫ АРҚЫЛЫ ТАБИҒАТПЕН ТАНЫСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Қайырбекова С

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты
Ғылыми жетекші – п.ғ.м., Муханбетжанова А.А.

Мектепке дейінгі балалық шақтың өзіндік құндылығы айқын: баланың өміріндегі алғашқы жеті жыл - бұл оның тез өсу және қарқынды даму кезеңі, физикалық және психикалық қабілеттерін үздіксіз жетілдіру кезеңі, тұлғаның қалыптасуының басталуы.

Алғашқы жеті жылдағы жетістік-өзін-өзі танудың қалыптасуы: бала өзін объективті әлемнен ерекшелендіреді, жақын және таныс адамдар шеңберіндегі орнын түсіне бастайды, айналасындағы объективті-табиғи әлемде саналы түрде жүре бастайды, оның құндылықтарын оқшаулайды.

Қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі балаларды табиғатпен таныстыру әдістемесінің қалыптасу тарихы экологиялық біліммен тығыз байланысты.

Табиғат-мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен дамытудың маңызды құралы. Бала онымен сөйлесу арқылы көптеген жаңалықтар ашады. Бала көрген әрбір тіршілік иесі ерекше. Балалар ойнағанды ұнататын табиғи материалдар (құм, саз, су, қар және т.б.) әртүрлі. Мектеп жасына дейінгі балалар табиғатпен жылдың әртүрлі уақыттарында сөйлеседі — айналасында пушистый ақ қар болған кезде және бақтар гүлдеген кезде. Табиғатпен танысқан кезде бала үшін ересек адамның жеке басы ерекше рөл атқарады, онымен бірге бала қоршаған әлем туралы біледі. Бірде-бір дидактикалық материалды табиғатпен салыстыруға болмайды, баланың даму әсерінің әртүрлілігі мен күші. Табиғат объектілері мен құбылыстары балалардың алдында айқын көрінеді.

Осылайша, бала тікелей сезім мүшелерінің көмегімен табиғи объектілердің әртүрлі қасиеттерін қабылдайды: пішіні, өлшемі, дыбыстары, түстері, кеңістіктік орналасуы, қозғалысы және т. б. ол табиғат туралы бастапқы нақты және жарқын идеяларды қалыптастырады, бұл оған табиғи құбылыстардың байланыстары мен қатынастарын көруге және түсінуге, жаңа ұғымдарды игеруге көмектеседі. Балалар бақылау процесінде табиғи құбылыстар арасындағы көптеген байланыстар мен қатынастарды біледі. Бұл мұғалімге оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Жоғардатылғанғылыми зерттеу жұмыстарын Қазақстанның мектепке дейінгі білім беру жүйесінде айтарлықтай ғалымдардың зерттелу жұмыстарыайқын. Аtpа айтар болсақ, Қ. Аймгамбетова, А.Е. Манкеш, М.К. Метербаева, Сайлауова т.б

Профессор К. А. Аймағамбетованың авторлығымен жарық көрген көптеген жұмыстар желісінде, қоршаған орта, Табиғат, адам және табиғаттағы еңбек туралы сұрақтар балалардың бастапқы дүниетанымдық түсініктерін қалыптастырудың негізгі мақсаты қоршаған табиғат, адам және бір-бірімен өзара қарым-қатынастағы еңбек туралы, Табиғат және қоғам туралы бастапқы түсініктерін қалыптастыру болып табылады қараңыз, сезініңіз, байқаңыз және біз байқай алатын нәрсеге сүйене отырып, біз білімге жүгінеміз" [1, Б.56].

Қоршаған ортамен танысу негіздері педагог А. Е. Манкеш мектепке дейінгі кезеңнен бастап баланың экологиялық тәрбиесіндегі әлеуметтік орта мен географиялық ортаның маңыздылығын ашты. Оның пікірінше, мектеп жасына дейінгі балалар қоршаған орта туралы, Адам, табиғат, қоғам арасындағы байланыс туралы және олардың үнемі бірлікте дамитынын жақсы біледі. ...Баланың танымы сыртқы әлемді сезім арқылы қабылдау арқылы

көкжиегін кеңейтеді. Баланың қоршаған орта туралы ойлау қабілетінің дамуына оның санасында алғаш рет орын алған адам, табиғат, қоғам туралы білім ықпал етеді [2, б.19].

К.М.. Метербаева мектеп жасына дейінгі балалар қоршаған ортамен, оның ішінде табиғат құбылыстарымен таныстырады, балаларда тек сөздік қоры ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаны қорғауға деген көзқарас қалыптасады. Балалардың қоршаған әлем туралы алғашқы білімдерін өмірде қолдана білу, оларды түсіну, салыстыру, өз ойларын жүйелі түрде шығармашылықпен жеткізе білу үйлесімді сөйлеуді қалыптастыру нәтижесінде пайда болатындығын зерттейді [3,12 с].

Психолог А. А. Люблинская өз еңбектерінде мектеп жасына дейінгі балаларды қоршаған ортаның жақын және барабар мазмұнымен таныстыруды ұсынады, бұл баланың бастапқыда қоршаған әлемге, қоғамдық өмірге деген оң көзқарасын қалыптастыруды жүзеге асыратынын атап өтті, В. С. Мухинаның зерттеуінде, мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық даму ерекшеліктерін талқылай отырып, олардың жасына қарай дамудың психологиялық жолдарын қарастырады. және оқыту. Балаларды сыртқы әлеммен таныстыру туралы ғылыми тұжырымдар ұсынады: "психологиялық дамудың бір жас кезеңіндегі балаларды біріктіретін негізгі психикалық белгілер-олардың дүниетанымы, қажеттіліктері мен мүдделері, ал осы қажеттіліктер мен мүдделерден туындайтын бала істің жақсы және жаман екенін түсіне бастайды".

Профессор Х. Т. Шеръязданова: "баланы қоршаған ортамен таныстыру - баланың психикасын дамытудың, оның жеке қасиеттерін қалыптастырудың қажетті шарты. Тәрбиешінің міндеті-заттар, адамдар және олардың жұмысы, адамдардың көкжиегі туралы білімдерін кеңейту. Қоршаған ортаны білу балаларды тәрбиелеген және адамдарға деген сүйіспеншілік, олардың қайғысы мен қуанышы, мейірімділігі, еңбек адамына деген құрмет тығыз байланысты болған жағдайда ғана пайдалы".

Ғалым қоршаған ортамен танысу кезінде баланың жеке танымдық қасиеттерін дамыту жолдарын зерттегенде баланың толыққанды жетілуіндегі экологияның маңыздылығы туралы құнды мәліметтер келтірді.

Мектепке дейінгі жаста бала айналасындағы әлемді білетіндіктен, оны шарлауды үйренеді, баланы мәдениетке және әлеуметтік қатынастар жүйесіне қосудың оңтайлы жолдарын табу білім беру реформасының басты міндеті болып табылады. Білім беру екі ішкі жүйені қамтиды: білім беру және оқыту. О. С. Газманның пікірі бойынша мектепке дейінгі кезеңдегі педагогикалық қызметтің мәні "тәрбие" терминімен белгіленуі мүмкін. Тәрбие барысында мәдени тәжірибе, іс-әрекет әдістері, адамгершілік нормалар мен қатынастарды игеру эмоционалды тәжірибені тудыруы мүмкін адамның айналасындағы шындықтың табиғи оқиғалары ретінде нақты тұлғааралық әлеуметтік қатынастарды, процестерді, құбылыстарды байқау негізінде жүреді. Қоршаған әлемді сенсорлық қабылдау балаларда тек объектілер мен құбылыстар туралы ғана емес, сонымен бірге олардың және қоршаған орта факторларының, яғни экологиялық идеялардың арасындағы қатынастар мен өзара тәуелділіктер туралы идеялардың дамуына негіз болады. Тірі организмдердің (өсімдіктер, жануарлар, адамдар) тіршілік ету ерекшеліктері мен жағдайлары туралы, организмдердің қоршаған ортамен өзара байланысы туралы, организмдердің

бір-біріне өзара әсері туралы, адам мен табиғаттың өзара әрекеті туралы идеялар экология ғылымының негізін құрайды. Мектепке дейінгі жаста балалар өмірді мақсатты ұйымдастыру процесінде классикалық экологияның, адам экологиясының, әлеуметтік экологияның идеялары мен қарапайым ұғымдарының бастапқы негіздерін, табиғатпен және адамдармен экологиялық өзара әрекеттесудің қол жетімді тәсілдерін игере алады, құндылық бағдарларын ала алады [4]. Мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеудің мақсаты-тұлғаның экологиялық мәдениетінің негіздерін тәрбиелеу. Мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеудің мақсаты - экологиялық мәдениеттің негіздерін қалыптастыру - адамзаттың табиғатпен өзара әрекеттесуінің практикалық және рухани тәжірибесін қалыптастыру, бұл оның өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз етеді. Бұл мақсат мектепке дейінгі тәрбие тұжырымдамасына сәйкес келеді, ол жалпы гуманистік құндылықтарға назар аудара отырып, жеке мәдениеттің міндетін қояды - адамның басындағы адамзаттың негізгі қасиеттері. Сұлулық, ізгілік, шындық шындықтың төрт жетекші саласында-табиғатта, өзін қоршаған адамдарда - бұл біздің заманымыздың мектепке дейінгі педагогикасы басшылыққа алатын құндылықтар. Планетаның табиғаты бүкіл адамзат үшін ерекше құндылық: материалдық және рухани. Материалдық, өйткені кешенде барлық осы компоненттер адамның өмір сүру ортасын және оның өндірістік қызметінің негізін құрайды. Рухани, өйткені бұл шабыт құралы және шығармашылық белсенділіктің қоздырғышы. Әр түрлі өнер туындыларында көрініс тапқан табиғат адам жасаған әлемнің құндылықтарын құрайды. Экологиялық мәдениеттің принциптерінің қалыптасуы-бұл табиғаттың өзіне, оның айналасындағы және оны құратын адамдарға, сондай-ақ оның байлығы негізінде материалдық немесе рухани құндылықтар жасайтын адамдарға саналы түрде дұрыс қарым-қатынасты қалыптастыру. Бұл сонымен қатар табиғаттың бір бөлігі ретінде өзіне деген көзқарас, өмір мен денсаулықтың құндылығын және олардың қоршаған орта жағдайына тәуелділігін түсіну. Бұл табиғатпен шығармашылық қарым-қатынас жасау дағдыларын түсіну. Экологиялық мәдениеттің бастапқы элементтері ересектердің басшылығымен балалардың оларды қоршаған табиғи әлеммен өзара әрекеттесуі негізінде қалыптасады: өсімдіктер, жануарлар, олардың тіршілік ету ортасы, адамдар табиғи материалдардан жасаған заттар. Экологиялық білім берудің міндеттері-бұл нәтижеге қол жеткізуге болатын білім беру моделін құру және жүзеге асыру міндеттері - мектепке түсуге дайындалып жатқан балалардағы экологиялық мәдениеттің айқын көріністері. Мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеудің негізгі міндеттері: мақсаты: коммуникативті-танымдық іс-әрекетті, қоршаған шындықтың объектілері мен құбылыстарына қызығушылықты дамыту. Міндеттері: . Балалардың пәндік орта, қасиеттер, қасиеттер және заттар мен материалдардың мақсаты туралы идеяларын жалпылау және жүйелеу. . Қоршаған әлем картинасының тұтастығы, адамдардың қоғамдық өмірі туралы түсініктерді қалыптастыру; заттар, құбылыстар мен оқиғалар арасында байланыс пен байланыс орната білу; балалар эксперименті дағдылары. . Балалардың танымдық белсенділігін, ақыл-ой қабілеттері мен қызығушылықтарын дамыту. . Өмір қауіпсіздігінің негіздерімен таныстыру [5]. Осы міндеттерді іске асыру үшін мектепке дейінгі экологиялық тәрбиенің жетекші қағидаттарын бөліп көрсету қажет: ғылыми,

ізгілендіру, интеграция, жүйелілік, аймақтандыру. Ғылым принципі экологиялық білімнің мазмұнын анықтайды және тірі тіршілік иелері мен адамның тіршілік ету ортасының экожүйелік құрылымымен, организмдер, организмдер және табиғаттағы тіршілік ету ортасы арасындағы Өртүрлі қатынастармен танысу арқылы жүзеге асырылады. Ізгілендіру принципі балалардың жасына, жеке ерекшеліктеріне және қажеттіліктеріне сүйене отырып, экологиялық білімнің мазмұнын күрделілік тұрғысынан анықтауға көмектеседі. Әр баланың жеке басы-бұл қасиеттер мен жеке даму нұсқаларын жеке таңдаумен сипатталатын ерекше құбылыс. Ізгілендіру принципі баладан субъективті тәжірибені жинақтау негізінде оның тәрбиесі мен дамуына ықпал ететін жеке педагогикалық әсерді анықтауға "даму векторын" құруға мүмкіндік береді. Қолжетімділік қағидаты жаратылыстану, қолданбалы және гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі салаларындағы мазмұнмен экологиялық тәрбиенің мектепке дейінгі компонентінің мазмұнын синтездеуге, сондай-ақ балаларды экологиялық тәрбиелеудің мазмұнын, нысандары мен әдістерін біріктіруге негізделген. Өлкетану принципі балалардың жас ерекшеліктеріне және жақын табиғи және әлеуметтік-мәдени ортаны балаларды тәрбиелеу мен дамытудың ресурсы ретінде пайдалану қажеттілігіне байланысты экологиялық білім беру процесін ұйымдастырудың іргелі негізі болып табылады. Ол мазмұнды таңдау және экологиялық тәрбие жұмысын жоспарлау негізінде жатыр. Халықтың, жыл мезгілдерінің, забайкальаның жануарлары мен өсімдіктерінің базадан тыс құрамының және балабақшаның әлеуметтік-табиғи ортасының сипаттамалары мазмұнды таңдаудың негізі болуы керек. Ақтөбе облысының өсімдіктері, жануарлары және олардың мекендеу ортасы туралы алынған сезімдік түсініктердің негізінде мектепке дейінгі балалар көрнекі құралдардың көмегімен басқа өңірлердің тұрғындарымен таныса алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоянбаев Ж.Б. Қоянбаев Р.М. Педагогика. Алматы,Қалиев Т.С. Баланың дамуы және оны мектепке әзірлеу. Алматы: Мектеп, 1965. – 95 б.
2. Қ.Айтмағамбетов, К.Жүнісова, З.Ф.Олейник Дүниетануды оқыту әдістемесі.А., А., 2003-178
3. К.М.Метербаева. «Қоршаған дүниемен таныстыру арқылы балалардың байланыстырып сөйлеуін қалыптастыру (5-7 жас)». Авт.диссертация
4. С.Қ.Мұхамбетова. Тәрбие теориясы. Оқу құралы. Алматы «Ғылым», 2001 – 350 бет.
5. Едігенова А. Қоршаған ортамен таныстыру / А. Едігенова // Бастауыш мектеп, -1985, -№6-22

ӘОЖ37.372.578.

ВОКАЛДЫҚ ШЕБЕРЛІКТІ ДАМЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Тұрғанбай Аружан

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші –**Магистр,аға оқытушы Байгунова Д,М.**

Адам баласы қай жерде жүрсе де өңкей әртүрлі дыбыстардың арасында жүреді. Дыбыс жаратылыстың өзара қимылынан, қозғалысынан шығады, оған физикалық денелер себеп болады. Бірақ физикалық денелердің әсерінен пайда болған дыбыстардың бәрі бірдей құлаққа жағымды көңілге қонымды бола бермейді. Сондықтан, өмірде құлаққа естілетін дыбыстарды *музыкалық, музыкалық емес* деп екі топқа бөлуге болады.

Музыкалық дыбыстар мағыналы және құлаққа жағымды дыбыстар үндестігінен құралса, ретсіз айқай-шу мен заттың тарсылы және басқа салдырлардан музыкалық емес дыбыстар шығады. Дыбыстардың өзіне тән физикалық ерекшелігі-оның *жоғарылығында, күштілігінде және ұзақтығы мен тембрі*нде. Дыбыстардың жоғары (күшті) шығуы-денелердің бір-біріне жиі соғылуына байланысты. Неғұрлым дыбыстың тербеліс мөлшері көп болса, солғұрлым дыбыс жоғары әрі жіңішке және ащырақ, анығырақ естілмекші. Бұған керісінше, дыбыстың тербелу мөлшері неғұрлым аз болған сайын, солғұрлым дыбыс төменірек, жуандау болып шығады. Ал тербелу мөлшері-дыбыс шығарушы дененің салмағына, екіпініне байланысты. Мысалы, шектің тербелу мөлшерінің жиіленуі-оның ұзындығы мен қысқалығына, жуандығы мен жіңішкелігіне байланысты болады. Бұған керісінше, шек жуан болып, ұзын тағылып, бос бұралса,- тербелу мөлшері сирек, дыбысы да төмен болады.

Дыбыстың күшті шығуы- тербелу мөлшерінің теңселуінен, ауытқуынан туады. Егер шектің үстінен жиі-жиі қатты қақсақ, дыбысты күшті әрі қатты шығарады. Бірақ құлаққа әртүрлі естілетін өзара «тембр» деген сөз қолданылады. Мысалы: тембірлеріне қарап, скрипкадан кларнетті, қобыздан сыбызғыны (домбыраны) ажыратуға болады.

Тембр дегеніміз- дыбыстың бояуы деген түсінікті береді. Дыбыстың жоғарғы біз атаған ұзақтығы- дененің бір мезгілде тербелген уақытымен өлшенеді, оның қысқа не ұзақ естіліп тұруы міне осы уақытқа байланысты. Музыкалық дыбыстар туралы айтқанда, оның басқа мағынасыз дыбыстарға қарағанда, белгілі қалыптасқан тембірі, ұзақтығы болуы- қонымды дыбыс шығаруға мүмкіншілік туғызады. Ал музыкалық дыбыстардың сапалы, сазды болуы-музыканың мәнін ұғындыратын интервалдарға байланысты.

Сонымен музыка дегеніміз- өзара үндескен мағыналы дыбыстардың жыйнағы болып саналады. Осы мағыналы дыбыстар арқылы мазмұны терең, идеясы жоғары, адамның ішкі сезімі мен қоғамның мүддесін бейнелейтін көркем образдар жасайды. *Музыка*- халықтың өте бір сүйсініп тыңдайтын, оған талап пен тілек қойып отыратын искусствоның белгілі бір саласы. Біздің үкіметіміз музыканы ілгері дамыту үшін, әрдайым назар аударып, зор мүмкіншілік туғызып келеді.

Бүгінгі таңда вокал өнері өте танымал болып келеді және көптеген адамдарды қызықтырады. Вокалдық өнерді меңгеру үшін тек балалар ғана емес, өздерін үлкен сахнада көргісі келетін ересектер де қызығушылық танытады. Бір қызығы, бұған әр түрлі жастағы және мамандықтағы адамдар келеді. Біз бірнеше тенденцияларды байқадық: эстрадалық вокалда өз дауыстарын жоғары деңгейде пайдаланатын білім алушылар өте аз. Бұл бірқатар себептерге байланысты: қате тыныс алу, дыбысты дұрыс шығармау, дауыс гигиенасының дұрыстығы. Сондықтан біз эстрадалық вокалдық әдістемелерді қарастырып, біз үшін ең лайықтысын анықтаймыз. Вокалды

педагогикада орындаушыларда вокалдық дағдыларды қалыптастыру туралы мәселені зерттеу мен әр түрлі әдістерге сәйкес жаңадан келген эстрадалық орындаушыларға вокалдық дағдыларды қалыптастыруға қатысты мәселені жеткіліксіз білу арасындағы қайшылықты ажыратуға болады. Зерттеу мәселесі-бастаушвокалистер үшін вокалдық дағдылардың көпшілігіне бағытталған тиімді техниканы табу және таңдау.Вокалды-техникалық және орындаушылық деңгейге сәйкес таңдаймыз. Ән айту жүктемесі тұрақты және қалыпты болуы керек. Егер сабақта оқушы сау дауыстық аппаратпен шаршаса немесе ән айту оған қиынға түссе, себебін анықтаңыз және дауысты қою әдісін қайта қарастырған жөн. Қазіргі эстрадалық ән орындауында дауыстың күші мен кең ауқымы қажет емес. Өте қызықты тембр, жақсы музыкалық қабілеттер және сүйкімді сахналық кейіп әбден жеткілікті. Джаз ән айтқысы келетіндер үшін дауыстың «әдемі» тембрі қажет емес, бірақ ән дауысының кең ауқымы қажет және импровизация қабілеті міндетті шарт болып табылады.Жаттығулар есте оңай сақталу керек. Олар техникалық тұрғыдан жақсы дамиды, тыныс алу жеткілікті болады, тұрақты интонация қалыптасады, біртекті тембр мен динамика оңай сақталады. Мен дыбысты бір ұзақ деммен «тарту» керек жаттығуларға кеңес бермеймін. Бұл өте қиын және көмейді «қысып» алуға болады. Тәжірибе жаттығулардың, гаммалардың және арпеджионың орташа екпінде және жылдам қарқында тиімділігін көрсетті. Дауыстың жеңілдігі мен икемділігі дамытылады, дыбыстың күшеюі мен еселеуі алынып тасталады.Біз келесі әдістер туралы айтып отырмыз: тыныс алу (диафрагма, тірек), дикция, кеуде регистрі, бас регистрі, көмей, әр түрлі регистрлердегі вокалдық әдістер (субтон, сөйлеу мәнерінде ән айту, халықтық дыбыс, фальцет, академиялық дыбыс – есінеу, йодль, діріл, мелизмдер, жұмсақ таңдай, қатты таңдай, аралас, өтпелі ноталар), жаттығулар, шығарманы талдау, микрофонмен жұмыс, актерлік шеберлік. Вокал – хор әрекеті. Бұл әрекет оқушы тұлғасын қалыптастырудағы жалпы музыкалық мәдениеттің маңызды бір бөлігі болып саналады. Вокалды-хорлы оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнына кіретіндер: әншілік дауыс ырғағымен оны сақтауды, қорғауды білу жөніндегі арнайы жүйелер; хордағы ән салу тәртібі, вокалды-хорлы икемділік пен дағдылар, оқушыларды музыкалық-шығармашылыққа оқыту тәжірибесі, музыкаға және қоршаған ортаға деген сезімдік-эстетикалық тәжірибе және т.б. Оқушылардың вокалды-хорлы мәдениетін қалыптастыруда, халықтық, классикалық және қазіргі музыкаларды қамтитын ұжымдық хор репертуарын дұрыс қоя білу де үлкен рол атқарады. Вокалды-хорлы жұмыстар мазмұнына әуенділікті, әншілік қабілетін, вокалды-хорлы техникаларды дамытуға бағытталған жаттығулар мен шынықтырулар жүйесі жатады. Вокалды-хорлы орындаудың екі формасы бар: - сүйемелдеусіз ән салу; - сүйемелдеумен ән салу. Мұғалімнің қызметіндегі маңызды бағыттың бірі - балаларды көпүділік ән салуға үйрету. Балаға көпдауысты ән салудың икемдіктері мен дағдыларын игертуде көптеген музыкант-педагогтар бірінші кезеңде үйрету керек деген көзқарасты жақтайды. Кейбір педагогтар көпдауыстылық ән салуға үйретуді конондық негіздерге сүйенсе, енді біреулері қосалқы дауысқа сүйенеді. Вокалды-хорлы жұмыстарды ұйымдастырған кезде балалардың әншілік дауысының негізгі даму кезеңдеріне көңіл қою керек. 7 - 10 жас – бастауыш мектеп жасындағылар: балалық дауыс кезеңі; 10 – 12 жас – дауыс өзгерісі алдындағы кезең (организмде биологиялық, физиологиялық өзгерістер жүре бастайды); 13

– 15 жас - өзгерістік кезең; 16 – 18 жас - өзгерістен кейінгі кезең. Бұл балалардың физиологиялық ерекшелігіне қарай әр балада әр түрлі бірақ міндетті түрде жүретін биологиялық даму процесі. Музыка пәні мұғалімі осы кезеңдерді жақсы біліп, балалардың физиологиялық даму барысында мұқият болғаны жөн. Вокалды-хорлы жұмыс барысында оқушының әншілік дауысына ерекше көңіл аударылады. Оның негізгі қасиеттеріне жататындар: дыбыстық және динамикалық диапазон, тембрдің сапасы, дикция. Отандық ғалымдардың еңбектерінде бала дауысы өзгерісінің әр түрлі кезеңдерінде әншілік дауыс үнінің сапалық жағы артады. Бірақ бұл кезде дауыс аппараттарының гигиенасын сақтай отырып әншілік орындаушылық сабақты өткізгенде аса қатты жүктемелі режимде өткізбеген дұрыс дейді көптеген ғалымдар. Өзгермелі кезеңнің алғашқы сатысында дауыс диапазонының жоғарғы шеткі дыбысы жоғалады. Ұл балаларда кіші октава 30 дыбыстарының пайда болуымен қатар диапазонның ұлғайюы байқалады. Ән айтқан кезде қырылдау, аздап жөтелу, сырылдау сияқты дыбыстар пайда болады. Дауыс үнділігі, жеңілділігі жоғала бастайды да жуандай түседі. Өзгерістік кезеңде осы айтылғандар үдей түседі. Қырылдаған дауыс күшейеді. Сәбилік үннің жұмыс диапазоны жіңішкереді. Балалар өте сақ және баяу түрде ән сала бастайды, тез шаршайды. Ұлдардың дауысы «сына» бастайды. Олар екі дауыста төменгі сәбилік үнмен және еркектің дауысқа жақын ән салғандай болады. Ал қыз балалардағы өзгеріс жеңіл түрде өтеді. Қыздардың дауысы жуандап, орталық диапазонда дыбыс күшінің төмендеуімен сипатталады. Өзгерістен кейінгі кезеңде дыбыстау аппараттарының жұмысы қалыпқа түсе бастайды. Бала өзінің жаңа дауысына үйреніп, соған бейімделе түседі. Зерттеушілердің айтуынша бұл кезде жасөспірімдер жеңіл дауыспен ән салғаны дұрыс. Вокалды-хорлы жұмыстың енді бір маңызды бағыты – балаларды нотамен ән салуға үйрету. Осылай ән салу оқушылардың музыкалытыңдау (көріп отырмын – естіп отырмын - ән салып тұрмын) елестетуін қалыптастырады. Яғни көзбен көріп, құлақпен естіп, өзі ән сала отырып үш триадамен біріктіріп жұмыс істеу дағдысын қалыптастырады. Нотамен орындау екі түрлі тапсырма бар: - абсолюттік сольмизацияға негізделген нотамен ән салу; - абсолюттік сольмизацияға өту үшін релятивтік сольмизацияға сүйеніп нотамен ән салу. Хорлы әрекеттің психологиялық стресті, тұтықпалықты жоятын арттерапевтік әсері де бар. Қай бағытта болса да ән орындаудағы негізгі мақсат — дауыс құлаққа жағымды, қысылып-қымтырылмай, дауысты дұрыс тәрбиелеп, еркін меңгеру болып табылады. Ал, академиялық бағытта кәсіби әнші «вокалист» болғысы келгендерге айтарымыз аз емес. Әнші қай бағытта тәрбиеленсе-де, әсіресе, кәсіби әнші болатындар дауыс анатомиясымен, физиологиясымен жете танысып, дауысты «тәрбиелеуде» қатысатын мүшелердің өз ара байланыстарын анықтап, түсініп алғандары жөн. Бес-алты жыл оқуын оқып, консерватория бітірген, жоғарғы мамандықты игерген кәсіби әншіні «вокалист» дейміз. Көбінде классикалық бағытта айтатын әншілік өнерді вокалдық өнер дейді. Вокал — итальян тілінде «Воце» — дауыс деген мағынаны білдіреді. Дауыс — әншінің құралы болып табылады. Әншілік өнер құр дауыстың сыртында мағыналы сөз арқылы адамның ішкі жан дүниесіндегі әртүрлі толқуларды, эмоциялық құбылыстарды көркемдеп, бейнелеп беруге тиіс. Әнші әнді көркемдеп, мәнерлеп айту үшін соған жеткізетін техникалық процесті, әдістемелерді «вокал» дейді. Өңірдің қай саласы болмасын, ең

алдымен, оның технологиясын — әдістемесін ұғу, түсініп меңгерудің маңызы зор. Сондықтан кәсіби әнші болу үшін вокальдық өнердің қыр-сырын ұғып, негізгі технологиясын еркін меңгеру абзал. Әншінің аспабы қолға ұсталмай, көзге көрінбейтіндіктен студенттермен жұмыс істеу кезінде біраз қиындықтар туғызады. Музыканттар аспаптарын пайдаланғанда тыңдап, сезудің сыртында қолмен ұстап, көзбен көріп, саусақтарын өз ыңғайларына орналастыра алатын өз мүмкіндіктері бар. Әнші мен ұстаз ондай мүмкіндіктің жоғынан тек қана тыңдау арқылы, дауыс аппаратының қозғалыс қызметі арқылы болжаммен бақылауға тура келеді. Дауысты дұрыс жолға қою үшін ең бірінші бақылау қажет, бақылау тек қана сырттан емес, әнші өзін-өзі сезіп бақылай алатын халде болуы керек. Италияның ән өнерінің үздік жетістіктері туралы пікір қалыптасқан. Италия-операның отаны деп те аталады. Дүниежүзіне әйгілі тенорлар да сол елден шыққан. Сондықтан да Италияның вокальдық мектебі, аңызға айналып кеткен. Ол солай ма деп алып қарайық: Дүниеге әйгілі сол Италияның әншілерін тыңдай отырып, бір-біріне ұқсамайтын әр түрлі мәнермен айтатынына көзіміз жетті. Мысалға, әйгілі Э. Карузо, Б. Джильи А. Пертиле тағы басқаларды салыстырып көрейік. Бұлар бәрі бір пландағы тенорлар, айтатын репертуарлары да бірдей. Тынысек, ән айтудағы техникасы, әдістемесі бірін-бірі өткен тамаша. Сөйте тұра бір-біріне ұқсамайтынын, аңғарамыз. Дауыс тембрінің сыртында орындаушылық мәнері, кейбірі ашық дауыспен, кейбірі жоғарғы регистрге ерте қамданып қалыптасқан. Енді бірі дыбысты күшті екпінмен бастаса, келесісі жұмсақтап келіп үдетеді, қайсыбірі орасан зор резервуар арқылы дауысы күңіреніп, өзінен-өзі сарнап төгіліп жатады. Енді бір жағдай Б. Христов, Д.Узунов, Н. Херля, Т. Куузик, Щ.Пирс, Уоррад сияқты дүниеге әйгілі әр елдің мықты әншілері көптен бұрынғы Кеңес одағының тыңдаушыларына таныс. Бұлар да шамамен бір-деңгейде Италия мектебінің дауыс қалыптастыру мәнерімен айтатын әншілер. Бірақ, олар Италия мектебін меңгерді деген сөз емес, олар өз дауыстарының табиғаттан берген негізін меңгерген мықты әншілер. Тынысек, Италия мектебінің сыртында өз табиғатын таба білгендер. Осы шындықты дәлелдеген талай талантты әншілерді театр тарихынан көптеп кездестіруге болады-деп тұжырымдайды А. И. Иванов өз кітабында. Соңғы жылдары халықаралық қатынас арқылы вокальдық өнер жағынан бай мұра жинақталып, біріккен бір вокальдық мектеп қалыптасты. Оның негізгі мақсаты-өз өздерінің амал, әдістемелерімен әнді әдемі дауыспен емін-еркін қысылмай-қымтырылмай орындау, кім қандай жағдайда орындаса да, әнші өзінің табиғатын тауып, түптің түбі бір арнаға келіп тоғыстыру деген сөз. Ғасырлар бойы ұшы-қиырсыз қазақ даласы халық мұңы мен қуанышына ортақтасқан домбыраның күмбірлеген үні мен ән, аңыз, жырларына бөленді. Осы дала төсінде мыңдаған тарихи тұрмыс, лирикалық әндер туып, өмірге қанат қақты. Қазақ әндерін естіген орыс саяхатшысы Г. Потанин «Бүкіл қазақ даласы әндетіп жатқандай әсер алдым», — деп таңдана айтқан екен. Біздің қазақ халық ән-күй өнерінің дамуында орындаушылықтың ғажайып шыңына жеткен нағыз майталман өнер шеберлерінің рөлі ерекше. Сонау біртума дарын иелері Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Біржан сал, Сегіз сері, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Ақан серілерден бастау алған ән-күй өнерін Иса, Әмірелер жалғастырып қазақ деген әнші халық барын дүниеге таныта бастады. Бертін ұлттық кәсіби өнеріміздің негізін қалаушылар — Қанабек Бәйсейітов, Күләш Бәйсейітова,

Құрманбек Жандарбеков, Әнуарбек Үмбетбаев, Манарбек Ержанов, Ғарифолла Құрманғалиев тағы басқа көптеген, ақсақалдарымыз музыкалық үлкен білім алмаса да, өздерінің табиғи, дара таланттарының арқасында ұлттық опера өнерінің негізін қалап, келешек кәсіби әншілердің өсіп-өнуіне үлкен ықпал жасап, жол салып кетті. Солардан дәріс алған, кейбірі, аға буынмен бірге қызметтес болған Б.Досымжанов, Ш.Бейсекова, К.Кенжетаев, Рашид пен Мүсілім Абдулиндер, Е.Серкебаев, Р.Жаманова, Б.Толегенова, Б.Жылысбаев, М.Мұсабаев, Н. Қаражігітов, Б.Әшімова, Х.Қалиланбекова, С.Құрманғалиева, Ш.Үмбетәлиев тағысын тағылар. Әншілік өнердің теориялық негізін меңгерген, нағыз кәсіби әншілердің алғашқы легі қазақ вокалдық өнерін дүниеге танытты. Бұлар жоғарыда айтылған алыптардың тәрбиесімен сусындаған теориясын консерваториядан алған, кейбірі Ресейдің үлкен өнер ордасынан, қайсыбірі өз елімізге келген үлкен мамандардан дәріс алған «алыптан туған алыптар» еді. Осы алғашқы кәсіби мамандар 1950 жылдардан бастап елді өз шәкірттерін тәрбиелеп шығара бастады. Бұл арада халық әртісі, ардагер ұстаз, қазақтың вокалдық өнеріне айрықша еңбегі сіңген, талай-талай майталман әншілерді тәрбиелеген, жарты ғасырдан астам қажымай шәкірт тәрбиелеп келген Құрманғазы атындағы ұлттық консерваторияның профессоры.Бекен Жылысбаевтың еңбегі зор екенін ерекше атап өтуіміз керек. Осы профессионал ұстаздардың тәрбиесі мен ілімінен өткен өз замандастарымыз Мұрат Мұсабаев, бүкілодақтық вокалистер конкурсының лауреаты Әлібек Дінішев, бүкілодақтық вокалистер және Цвикау мен Рио де Жанейрода өткен халықаралық конкурстарының лауреаты Ғафиз Есімов, алғаш рет Италияның өзінде болып мамандығын шыңдаған ҚР еңбек сіңірген әртісі Аманкелді Семтин, вокалистердің бүкілодақтық конкурстарының және Барселонада өткен вокалистердің халықаралық конкурстарының дипломанты Майра Мұхамедқызы қазақ өнерін дүние жүзіне танытса, ҚР халық әртісі Н.Үсенбаева, С.Байсұлтанов, еңбек сіңірген әртісі Ж.Баспакова, Б.Қожабаев, Б.Ысқақов, Ш.Әбілов, К.Мыржықбаев, М.Шалабаев, Ү.Кенжебеков тағысын тағылар қазіргі опера өнерін өз елімізде, шет елдерде танытып келеген біздің өнер саңлақтарымызды тәрбиелеп, қазақ вокалдық өнерінің жетістікке жетуіне осы профессионал ұстаздардың үлесі зор дегенді айтқым келеді. Соңында алыптар тәрбиелеген алыптар арқылы, оларды тәрбиелеген ұстаздар арқылы қазағымыздың дарқан даласына дүние жүзін әйгілі вокал өнерінің үшқыны осылай жалғасып келеді, жалғаса бермек. Енді жоғарыда үзіліп қалған межеден ары жалғастырсақ. Әншінің дауыс аппараты қолға ұсталмайды, көзге көрінбейді, тасада болғандықтан тыңдау арқылы және бұлшық еттерінің сезімі арқылы ғана бақылауға тура келеді. Дыбыс қай тұстан шыққанын, ол дыбыс сырылдап тұр ма, шырылдап тұр ма, көмескі, күңгірт естіле ме, дауыс жоғарылап, төмендеп интонациясынан айрылды ма немесе құлаққа жағымды, жұмсақ жинақталған дауыс па дегенді тек қана тыңдау арқылы анықтай аламыз. Әдеттегі осы белгілердің арқасында тәжірибелі ұстаздар дауыстың кемшілігі неден болып тұрғанын анықтап, диагноз қойып, дауысты дұрыс жолға қоюға кіріседі. Ұстаздың ақыл-кеңесін ынта қойып тыңдап, тез арада іске асыру қажет. Оқушы пен ұстаз арасындағы түсінушілік пен сыйластық қатынасы, келешектегі қиындықтарды бірігіп шешуге ықпалын тигізеді. Алғашқы кезіккен аздаған қиындықтарға төзбей ұстазға сенімсіз қарау, әрбір адамның сөзіне еріп тұрақсыздану зиян келтіретінін айта кетуіміз керек. Ұстаз,

оқушыны, ең алдымен, өзін-өзі бақылай алатын, өзімен-өзі дұрыс жұмыс істей алатын жағдайда тәрбиелей бастауы қажет. Оқушыларға тікелей вокалдық міндеттер қойып, айқын нұсқаулар беріп, оны шешу үшін басты мәселе не дегенді түсіндіріп, мән-мағынасын ашып ұғындыру арқылы мүмкіндік тудырып беру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Эстрадное вокальное исполнительство Забирова Т., 2020 КазНУ им. аль-Фараби 2020-296 с.
2. Сборник пьес для фортепиано. Т.В.Развина 2020 Алматы: ИП «Отан», 2020-21 с.
3. Фортепианный музыкально-ритмический репертуар Хрестоматия А.А.Токтамысова А.А. Куракбаева Алматы: ИП «Отан», 2020-65 с.

ӨОЖ 37.372.578.

ХОРМЕН ӘН АЙТУ - МУЗЫКАЛЫҚ ТАЛҒАМДЫҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АМАЛЫ

Жақсылық Аружан

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **Магистр, аға оқытушы Байгунова Д.М.**

Хормен ән айту - ұжымдық орындаушылық әрекетінің бір түрі. Ол оқушылардың ән айту мәдениетінің дамуына, олардың жалпы және музыкалық өсуіне, рухани әлемдерін тәрбиелеуге, көзқарастарының пайда болуына, болашақ тұлғаның қалыптасуына әсерін тигізеді.

Хормен ән айту оқушының тұлғалық қалыптасуымен қатар, ырғақты сезіну, мәнерлілік сезімі, музыкалық-есту түсініктері және тағы басқа музыкалық қабілеттердің де дамуында үлкен роль ойнайды. Шығармашылықтың ұжымдық түрі ретіндегі хор өнері үшін негізгі мақсат-көбінесе хордың әншілерінің вокалдық ырғағының даму деңгейіне қатысты, жалпы хорлық ансамбльмен сапқа жету болып табылады. Сондықтан да вокалдық-ырғақтық жұмысқа көп көңіл бөлінеді.

Вокалдық ырғақ мәселесімен хор өнерінің А.А.Егоров. В.Л.Живов, В.И.Краснощеков, Д.Л.Локшин, В.Г.Соколов, Г.А.Струве, Г.П.Стулова, П.Г.Чеснаков және басқа қайраткерлері айналысқан.

Ән айту өте күрделі психологиялық процесс болып табылады. Оның едәуір бөлігі автоматты түрде өтеді. Сондықтан да жемісті нәтижеге жету үшін вокалдық-ырғақтық жұмыстардың мақсаты мен міндеттерін айқындап алудың маңызы зор.

Таза ырғақпен жұмыс жасау, таза ән айту процесінің өзі сияқты, орындаушы үшін әрбір дыбысқа көңіл бөлуді талап ететін еңбекті көп қажет ететін тыңдау жұмысы.

Вокалдық ырғақтың негізі ретіндегі қосылып ән айту, хорға қатысушылардан нәтижесінде жалпы хорлық тембр беретін дұрыс дыбыс шығару дағдысын, әншілік тыныс жұмысын, бірдей вокалдық мәнерді талап етеді.

Хормен жұмыс істеу кезінде дирижердың басты міндеті әншілерден вокалдық - тыныс механизмі, фонация, артихуляция бойынша біркелківокалдық -есту қабілеттерін қалыптастыру болып табылады. Ырғақтықбіркелкілікті жасай отырып, жүйелі түрде қиын емес ырғақты және қалыпты жылдамдықтағы әуендерді қарапайым қимылмен айтқызып отыру қажет.

Вокалдық ырғақпен жұмыс хор әншілерінің дауыстарының диапазонын кеңейту жұмысымен қатар жүргізілуі қажет. Тәжірбелер көрсеткендей, сабақтың басында ырғағы нашар балаларға өздері білетін әнді ыңғайлы тессурада айтқызып көрген жөн. Орындаушылық биіктігін анықтаған соң оларға осы дыбыстарда қандай да бір буындарды бірте-бірте бір дыбыстан қосып айтқызуға болады. Мұндай амалды баланың диапазоны әдетте балалар айтатын диапазоннан ауытқып кеткен жағдайда пайдалану керек.

Жоғарғы дыбыстарға да келгенде, балалар дауыстарының таза және табиғи шығуына да қол жеткізуге болады. Зерттеушілердің көрсетуінше көптеген балалар ауызекі тілде төменгі дауыста сөйлейді де, осы дыбысталуды ән айтқанда да пайдаланады. Осы порцесстерді байланыстыра келе, олар балаларға жоғарғы дыбыста сөйлеп, оқуды, ән сабақтарында «жоғарғы дыбыспен» ән айтуды ұсынды. Әнді бала дауысының жоғарғы регистрынан бастап, балалар үшін жаңа дыбыстарды оларға тән төменгіге жақындатты. Бұл амалды мұғалім сондай-ақ бір төменгі дыбыстағы балаға жоғарғы дыбыстарды айту барысында болатын жаңа сезінулерді үйрету үшін қолданса болады. Дауыс ырғағының тазалығы көбінесе тесситуралыққиындықтарға байланысты. Мысалы, үлкен секунданы жоғары көтеріп орташа регистрде ырғақтау дауыс желбезегіне көп күш түсірмейді бірақ осы секунданы екінші октавада таза шырқау қиын, өйткені мұнда әншінің есту қабілеті ғана емес, сонымен бірге жоғарғы регистрде шырқау дағдысы да қажет. Сондықтан да әншілердің вокалдық-хорлық шеберлігімен жұмыс істеуге ерекше көңіл бөлу керек.

Вокалдық - хорлық жұмыс жалпылық музыкалық тәрбие жүйесіндегі музыкалық әрекеттің маңызды формаеы болып табылады. Ән айту-музыкаға әуестенудің ең белсенді және оңай түрі, олардың қызығушылығын тудырып, оларға эстетикалық сүйсіну сезіміне бөлейді.

Баланың музыкалық қабілетінің талғамының дамуының жемісті шарасы болып қана қоймай, хорда ән айту үлкен тәрбиелік маңызға да ие. Ол бірлік сезімін, ұжымның топтасуын, жалпы нәтижеге деген жеке жауапкершілік сезімдерін тәрбиелеуге әсерін тигізеді. Сондықтан да хормен жұмыс жалпы білім беретін мектептегі музыка сабағында маңызды орын алу керектігі күмән туғызбайды.

Мұғалім хормен жұмыс жүргізе алуы қажет, оның өз дауысы,музыкалық аспапта ойнай алуы,сондай -ақ дирижерлеудің негізгі қимылдарын білуі өте маңызды. Бұдан өзге вокалдық-хорлық жұмысты сәтті ұйымдастыру үшін мұғалімнің эмоциялық белсендік,еліктену,педагогтың тапқырлық сияқты жеке қасиеттері де қажет. Балалармен жұмыс істеу процессінде үлкен маңызға естіп бақылау-дыбысталудың сапасын дұрыс бағалау қабілет ие. Мұғалім саналы түрде өзінде осы қасиеттерді тәрбиелеуге ұмтылуы керек.

Мектептегі музыка сабақтарының алдында тұрған міндеттердің бірі - хор ұжымындағы әрбір оқушыны әншілік дауысқа ие болуға үйрету. Ән айтуға қабілеттілік сөйлеу қабілеті сияқты табиғи десек те болады. Айырмасы тек сөйлеуге бәрі үйренеді, ал ән айтуға-кейбіреулер ғана. Сондықтан да сабақтың бас кезіндегі хорға катысушылардың кейбіреулерінде кездесетін өз дауысын басқара алмау, бақылау жасалмағандықтың нәтижесі, оны түзетуге, өзіндік талғамды дамытуға болады. Ұжымның хорлық белсенділігі оның жекелеген мүшелерінің белсенділігінен келіп шығады. Сонымен бірге музыкамен айналысу барсындағы белсенділік оқушылардың музыкалық дамыту ісін едәур алға жылжытатыны белгілі.

Музыкалық орындаушылықтың ұжымдық түрі - хормен ән айту жеке дауыста ән айтуға қарағанда музыкалық-эстетикалық және тәрбиелік мәні бойынша бірнеше артықшылыққа ие. С.Д.Кулиевтың зерттеулерінде ұжымдық музыкамен әуестенудің жеке керкемдік талғам, музыкалық қабілет, тұлғалық қасиеттердің қалыптасуында белсенділік ролі ерекше атап көрсетілген. «Қабілет деңгейлері әр түрлі оқушылардың бірігіп жаттығуының жалпы тәрбие жұмысында, сондай-ақ оқушылардың музыкалық, эстетикалық дамуында үлкен роль ойнайды».

Хор-полифониялық және гармониялық түрдегі көп дауысты шығармаларды орындай алатын орындаушылық ұжымының түрі. Сондықтан да хор негізгі музыкалық қабілет-қазіргі заманғы музыкалық жазу стилімен музыкалық классиканың шығармалары мен туындыларын толық тану үшін қажетті гармониялық есту қабілетін барынша дамытуға мүмкіндік береді деп айтуға болады.

Хормен ән айту процессінде балалардың барлық музыкалық көрінулері музыканы қабылдағанға қарағанда ашық және анық көрінеді. Шығармамен жұмыс барысында музыкалық-есту түсініктерінің қателіктері бірден орындаушылыққа беріліп, дыбыстық және ырғақтық орындаудың дәлдігіне әсер етеді. Орындаудың айқындылығы туралы да осыны айтуға болады. Егер оқушыларға орындалатын шығарманың музыкалық бейнесінің сипаты, айқындылық жағдайларын түсіне жеткіліксіз болса, егер шығарма эмоционалды және техникалық игерілмесе, онда орындаушылық үстірт, таяз болады. Керісінше орындаушылықтың жауапкершілігін анық түсіну арқылы, ұжымның жалпы музыкалық мәдениеті бірден орындаушылыққа беріледі. Ол саналы, жарық, көркемдігі айқын, шынайы музыкалы болады.

Хормен ән айту процессі әрбір оқушының жеке мінезін бақылауға жақсы мүмкіндік береді. Тәжірибелер көрсеткендей, мұғалім оқушымен жеке жұмыс істегенде, оқушы өзінің музыка және адами қасиеттерін музыкалық тапсырма орындау барысында педагогтың әр минут сайын бақылап тұратынын сезінгендіктен, ол оған біршама қысым келтіреді. Мұны сезіну оқушының музыкалық сезімін сыртқа шығаруға кері әсерін тигізеді, өйткені ол оларды үлкен кісінің - мұғалімнің алдында көрсетуге «ыңғайсызданады».

Ал хор ұжымында оқушылар өздеріне қай уақытта көңіл бөлініп жатқанын байқамайды. Оқушы өз қатарластарының ортасында, ортақ іспен айналысып мұғалімнің қай уақытта өзіне қызығушылығын білдіріп тұрғанын сезінбейді. Мұндай психологиялық жағынан ыңғайлылық музыкалық әсерленудің сыртқы көріністерінің белсенді болуына әсерін тигізеді.

Хормен ән айту талғамды қалыптастыру жолы. Хормен ән айтудың ұжымдық түрі оқушылардың талғамын қалыптастырудың құнды қажеттілігі. Бұған ұлы педагог К.Д.Ушинский көңіл аударған. Хормен ән айтудың қалыптастырушы ролі туралы оның кейбір пікірлеріне тоқталып кетейік.

Өкінішке орай, біздің көпшілігімізге Ушинский айтқан - мыс.

«Мектеп шырқаса - халық шырқайды» деген ұран ған өте жақсы белгілі.

Бірақ педагогика тарихшыларына Ушинскийдің мұны айтпағаны белгілі. Хормен ән айту туралы ол барынша нәзік және мазмұнды пікірлер айтқан. Ол хормен ән айту туралы, оның адамды жандандыратын және көңіл көтеретін, ынтымақты әншілерді ынтымақты жақсы іске итермелейтін қуатты іс екенін айтқан .

Хормен мектепте ән айтуда Д.Б.Кабалевский де жақтаған, оның ойынша: «барлық оқушылардың орындаушылық шеберлігі мен жалпы музыкалық мәдениетін бірте-бірте кеңейтіп, шыңдай түсу сыныптағы жалпы музыкалық тәрбие жағдайында да шынайы өнер деңгейіне жетуге ұмтылуға мүмкіндік береді. Әрбір сынып хор! Міне осы идеяға ұмтылу керек ». (12,115)

Г.С.Федоровтың академик В.Н.Шацкаяның басшылығымен жүргізген зерттеулерінде: «музыка сабақтарында ән айту процессінде балаларды музыкалық - эстетикалық тәрбиелеудің ең жемісті түрі тек сыныптық хор бола алады» - деген тұжырымға негізделген жұмыс гипотезасы бекітілген. Хормен ән айту музыкалық білім берудің белсенді түрі бола тұрып, өзі шығармашылық жұмыс жағдайымен сабақтағы оқушыларды ерекше хорлық ұйымдастыруын талап ететін өнер түрі болып табылады. Хорлық ұйымдастыру дегеніміз - бір жағынан сыныптық хордың сәтті үйренуін қамтамасыз ету, екінші жағынан оқушылардың ән айту икемділіктері мен дағдыларының қалыптасуына, орындаушылықтың осы түріне сүйіспеншілігі мен талғамының қалыптасуына әсірін тигізу.Осылайша, оқушылардың талғамының дамуына белсенді әсер ететін ұжымдық музыкалық әрекет-хормен ән айтуға төмендегідей ерекшеліктер тән:

- 1) ұжымдық хорлық әрекет барысында, оқушы бәрінің көз алдында болады, жеткеші мен қатарластарының алдында ашылады, оны зерттеп, оқытуға, бағыттауға жеңіл;
- 2) ортақ іске қатысу оқушыда араласу қабілетін, өз әрекетін объективті бағдарлауды, қалыптастыруды музыкалық (есту қабілеті мен дауыс сапасы, ән айту, дағдылары), сондай-ақ мінез - құлық кемшіліктерін сезінуге көмектеседі;
- 3) хорда жұмы істеу арқылы оқушы талғамын, ұжымда жұмыс істеуге керекті тұлғалық жақсы қасиеттерін қалыптастырады, өз күшін, музыкалық қабілетін өз пайдасы мен хор үшін қолдануды үйренеді.
- 4) ұжымдық хорлық шығармашылық процессінде дербестік, инициатива және басқа оқушыға қажетті ерік - жігерлік қасиеттер дамиды; музыкалық әрекет оның көңілін өзі үшін және басқа ұжым мүшелеріне керекті пайдалы іске аударады; хормен ән айтуда оқушыға жақсы әсер ететін әртүрлі музыкалық - тәрбиелік шаралар таңдалып,

біріктіріледі, бұл жағымды әсерді күшейтіп, жағымсыздарын тоқтатады.

- 5) хормен, ұжымдық ән айтуда үлкен мүмкіндікті нақтылықпен оқушылардың шынайы тұлға аралық қатынаста құрылымын, хордағы ұсақ топтардың мүшелерінің негізгі тобының әлеуметтік статусын, олардың топ «басшылығымен» қарым-қатынасын, оның мүшелерінің, ішінен кімнің беделді, кімнің бағынуға бейім екендігін, «басшылардың» және топ өміріне басқа статустың деңгейде қатынасатындардың іс-әрекеті неге негізделетінін айқындауға болады;
- 6) хормен ән айтуда жетістіктер мен кемшіліктер толық ескеріліп, марапаттау немесе ескертулер сай жасалады; хорға қатысушылар өз қатарластарын табысқа ерен еңбек пен ерік — жігер арқылы жеткенін жақсы бағалайды, ал табиғи қасиеттермен қол жеткен марапаттаулар мен сый-құрметті онша дәріптемейді.

Сонымен, хормен ән айту - ұжымдық орындаушылықтың ең оңай түрі екенін тағы бір айтып кетелік. Оқушыларды ән айту әрекетіне баулу музыкалық талғамды қалыптастырудың маңызды шарасы болып табылады. Жұмыстың табысты болуы-оқытушының қабілет мен, оның бала дауысының жастық ерекшеліктерін біліп, ескеруінен оқушыларға әншілік дағды, музыкалық және шығармашылық қабілеттерінің қалыптасуында біркелкі қармауына байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Булатова Е.А. Музыкально-эстетическое образование в социокультурномразвитии личности.-Екатеринбург, 2001 г .- 145с.
2. Алиев Ю.Б. Настольная книга школьного учителя - музыканта.- М.:2000 г.
3. ӘбдікәрімұлыӘ. Музыка теориясының негіздері, - Алматы, 2000ж.-125б

ӘОЖ37.372.578.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНДА МУЗЫКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

Бакирова Дариға

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші –**Магистр,аға оқытушы Байгунова Д,М.**

Бәрімізді бүгінгі таңда алаңдататын мәселе – жас ұрпақтың сапалы білімді игеруі. Бүгінгі таңдағы оқыту үрдісі жаңа әдіс- тәсілдерді, жаңаша

идеяларды қолдануды талап етеді. Әр мұғалім өз іс- тәжірибесінде көптеген қиындықтармен, кедергілермен кездеседі. Ол заман көшіне ілесу үшін өз білімін жетілдіріп отыруы қажет. Жаңа әдістерін жетілдіру мақсатында білім берудегі Кембридждік әдістің теориялық негізінің білім бағдарламасын өз бетімше зерттеп, танысып өз сабақтарыма элементтерін қосуды жөн көрдім. Себебі, жаңаша оқыту тәсілдері жеті модульді қамтыған, ал бұл модульдердің көпшілігін бұрыннан сабағымызда пайдаланып жүрсек те, тереңіне үңіліп, олардың өзіндік философиясын түсініп көрмеппіз.

Ендеше осы жеті модульді таныстырып өтсем:

1. Білім беру мен білім алуға жаңа тәсілдер.
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.
4. Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану.
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту.
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту.
7. Білім берудегі басқару және көшбасшылық.

1. Білім беру мен білім алуға жаңа тәсілдер

«Диалог арқылы оқыту», оқушылар арасында немесе мұғалім мен оқушы арасындағы диалогтік құрылым арқылы оқыту.

2. Сыни тұрғыдан ойлауға оқыту

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау. Өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау.

3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау

Мұғалімдер мен оқушылар өздерінің қандай мақсатқа жететіндіктерінің өлшемдерін түсіну (оқушылар бірін бірі бағалайды, мұғалім мен оқушы немесе оқушы мен оқушы арасында кері байланыс жүреді.)

4. Оқытуда ақпараттық – коммуникациялық технологияларды АКТ пайдалану

Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану қоғамдағы өзгерісті танып білуге және оларды тез қабылдауда мол мүмкіндік береді.

5. Талантты және дарынды балаларды оқыту

Талантты және дарынды оқушыларға білім беруді дамытудың инклюзивті тәсілі негізінде осындай балаларды анықтау туралы ой-пікірлер мен зерттеулер

жасау. Оқушылардың қабілеттерін дер кезінде анықтай білген ұстаз болашақ талантты да тани біледі.

6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту.

Белгілі бір шақтық кезеңге тән анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді әдетте жас ерекшеліктері деп атайды. (жас ерекшеліктеріне сай өзіндік жұмыс беру арқылы жұмыс жүйесі ұйымдастырылады)

7. Білім берудегі басқару және көшбасшылық

Балаларға көшбасшы болуға үйрету.

Осы аталған жеті модуль арқылы кәсіби-педагогикалық шеберлегім артып оқу үдерісінде жаңа толқын, жаңа эволюция, жаңа білік дағдылары жетілуде.

Қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі болашақ ұрпаққа ұлттық құндылықтар негізінде тәрбие беру. Ата-анасынан, ата-апасынан алған жақсы тәлім-тәрбие мен ұлттық ән мен күйді тыңдап өскен бала жігерлі, өжет, кезкелген тығырықтан шыға алатын, өзіне сенімді, адамгершілік қасиеттері мол, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, білім білік дағдылары мол, өмірге құштар болып өседі. Осы тұста баланың өнерін шыңдап, дарындылығын ашып, дұрыс бағыт- бағдар беру музыка пәні мұғалімінің алдында тұрған үлкен міндет деп санаймын. В.Сухомлинский «Өнер-өнегелі, ақылды адамдарды тәрбиелейтін құрал» деп тәрбие үрдісінде өнерге аса көңіл аудару қажеттілігін нақты атап көрсеткен. Әл-Фараби бабамыз еңбектерінде музыканың адам психологиясына әсері жөнінде-«Музыка денені шынықтыратын гимнастика тәріздес, ол адамның жанын жетілдіреді. Алдымен ләззатқа бөлейді, одан соң құмарлықты оятады, қиялға жетелейді», - деп пікір айтқан. Ал ұлы грек ойшылы Платон: «Музыка-адам жан дүниесін еріксіз еліктіріп, тұрмыс-тіршіліктің қандайда болсын мұң-заласын ұмыттыратын қасиетті күш», -деп, ой түйіндеген. Балаға музыка сабағында тек ғана ән айтумен шектелмей, музыка пәнінің талабына сай тақырыпқа байланысты, жаңа технологияларды, көрнекі құралдарды пайдалана отырып, әр шығарманың шығу тарихы, орындалу ерекшелігімен таныстыру, шығармадан алған әсерлеріне шығармашылық ізденіс жұмыстарын жүргізсе құба құп болар еді. Жаңартылған білім беру аясында инновациялық технологияларды пайдалана отырып, сабақты түрлендіре, шығармашылық бағытта өткізу бүгінгі күннің басты мақсаты. Топтық жұмыстар, жұптық, жеке жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырамыз. Қазіргі ақпараттық заманда, оқушылар қосымша материалдарды тез тауып мәліметтер ала алады, сондай ақ, аудиожазбаларды тыңдау (наушник) арқылы музыкалық диктанттарды топтық және жұптық, жеке жұмыстар жүргізу арқылы тапсырмаларды белсенділікпен орындауға дағдыланады. Оқушыларға ойын технологиясы арқылы ұйымдастырылған сабақ, қызықты да қонымды, шығармашылығының артуына оң әсерін тигізеді. Оқыту мен тәрбиелеудегі жаңаша әдіс-тәсілдерді біліп ғана қоймай, оны әр сабақта тиімді пайдалана білу қажет.

Мысалы:

«Саусақ жүйесі» ойыны арқылы, нотаның бес сызықта жазылатынын түсіндіре отырып, ноталардың атын атап орындау;

«**Әуенді тап!**» орындалған шығарманың авторын немесе атауын атайды немесе жас ерекшеліктеріне сай төменгі, жоғарғы дыбыс екендігін анықтайды;

«**Жалғастыр!!**» оқушы өз ойынан құрастырған музыкалық әуенді немесе музыкалық шығарманы, келесі оқушы жалғастыруы қажет;

«**Дыбыстықкартиналар**» естіген дыбыстардан суреттер құрастыру;

«**Жаңғырық**» әдісі әннің мелодиясын немесе нота атауын бірінші топ айтса, екінші топ қайталайды;

«**Алдына ала шолу өткенге оралу әдісі**» Аталған әдістің мәні ол жаңа тақырыптағы бұрынғы өтілген сабақтардағы материалдарға сүйене отырып қайталау. Баланың ноталақ сауатын ашу, жоғары және төменгі дыбыстардың дыбысталуын сезіну, есту қабілетін арттыруда сольфеджио және гармония сабағының ықпалы ерекше. Қазіргі таңда сольфеджио және гармония пәндеріне арналған қазақ тіліндегі оқу-әдістемелік құралдар жоқтыңқасы. Сольфеджио және гармония сабақтарында халық әндері, қазақтың музыкалық фольклоры, Қазақстан сазгерлерінің шығармаларын пайдалана отырып, ұлттық өнерге деген сезімдерін, қызығушылықтарын, шығармашылықтарын эстетикалық, туған еліне деген сүйіспеншілігін арттырамыз. Сольфеджио сабағы оқушылардың ноталарды, шығармаларды таза орындау, есту қабілеті, интервалдар, аккордтарды орындау, музыкалық диктанттар жазу арқылы іске асырылады. Гармония- ноталарды яғни, ноталарды үйлестіру. Гармония ладтардың белгілі заңдылықтарына құралады. Көпдауысты музыка (гомофония, полифония) әуендерінің қозғалысы (дамуы) нәтижесінде туады. Баланың есту қабілетін дамытуда халық әндерін қолдануда оқушының дүниетанымы кеңейеді, шығармашылығы артады, ұлттық құндылықтармен сусындалады, өйткені ұлттық музыка өнерінде қазақтың тарихы мен өткен өмірі жатыр. Баланың болашақта музыкалық қабілетінің жоғары, эстетикалық талғамы мол, дүниетанымы кең, өз елінің патриоты болуы үшін кішкентай кезінен сұлу сазды ән мен күйдің аясында тәрбиелеу қажет. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында бүлдіршінді әсемдік пен әдемілікке, адамгершілікке, эстетикалық тәрбиелеуде музыка сабағының ролі зор. Музыкалық дыбыстар (сольфеджио) арқылы қоршаған ортаны, табиғат құбылыстарын сезіну, мейірімділік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Ал бастауыш сынып қабырғасында баланың музыкалық сезіну, айналаны тану, дыбыстарды есту, гаммаларды, музыкалық есептерді, интервалдарды, аккордтарды, секвенцияларды, әртүрлі мелодияларды әндету, білім білік дағдылары, шығармашылық бағыттары онан бетер дами түседі. Өйткені бұл кезеңде музыка сабағы барысында сольфеджио мен гармония, яғни ноталық сауатқа үйрету тереңдей түседі. Музыкалық шығармалардың түрлерін, ноталардың бірбірімен байланысын, әлемдік деңгейдегі музыкалық жанрларды, қазақ халқының ән мен күй жанрларының даму деңгейлерін салыстыра алады, күрделі интервалдар мен мелодияларды әндете алады. Ортабуында, яғни 5-6 сыныптарда жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында оқушының білімі тереңдей, түрлі халықтардың музыкалық жанрдағы музыка өнері, айтыс түрлер, Қазақстан композиторлары мен шетел композиторларының шығармашылығы, музыканың байланыстылығы жанжақты қамтыла түседі және вокалдық интонациялық жаттығуларды меңгереді, функционалдық есту қабілеті мен жаңа өлшемдер мен ритмдерді меңгереді. Өкінішке орай ұлттық құндылықтардан бастау алып, оқушының музыкалық теориялық білімі жан

жақты дамып, кеңейіп келе жатқан кезде жалпы білім беретін мектептердің 7 сыныбында музыка сабағы оқу жүктемесінде енгізілмеген. Теориялық білімді жақсы меңгеріп, ұлттық құндылықтар негізінде шығармашылығын практикамен ұштастыратын тұлғадан ертең жақсы маман шығуына сенімім зор. Менің ойымша, баланы ұлттық құндылықтарға, эстетикалық, патриоттық, адамгершілік бағытта тәрбиелейтін пән ретінде жалғасын тауып, жүргізіле берсе, одан біз ұтпасақ ұтылмаймыз. Оның үстіне музыка пәні апталық жүктемеде бір ғана сағат берілген. Қорыта келе, әр сабақта мұғалім түрлі әдіс тәсілдерді тиімді қолданса, баланың дүниетанымдық белсенділігін, өз бетімен шығармашылығыншың дауға, өзгенің пікірін тыңдайалуға, ұлттық құндылықтарды бағалауға, білім білік дағдыларының дамуына әсер етеді. Сол арқылы ұжымда бірлесіп жұмыс жасау, өз пікірін еркін айту, білімінің нақты, жауапгершілікті, шығармашылықта шындауына үйренеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Султанова Н.К., Ризина П.Ә., Кабиров Н. У «Музыкалық білім берудің жаңартылған мазмұнын жоспарлау және модельдеу» Оқу құралы. Семей, 2020 – 136б
2. Жакаева, К.А., Жакаева, С.А. «Музыка пәнін оқыту әдістемесі» Бакалавриат 050106 – «Музыкалық білім» студенттеріне арналған: Оқу құрал. / Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті. - Қостанай: ҚМПУ, 2019. - 92б.
3. Пустынникова Н.Н. Жаңа әдіс-тәсілдер тізбегі. Алматы, 2017ж-115б
4. Султанова, Н.К. «Музыка теориясы мен әдістемесі» Оқу құралы. - Семей, 2022. – 114б

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫ

Отарова Роза Амангелдіқызы

Ж. А. Ташенев атындағы университеттің 3 курс студенті

Жетекші: Туманова Гульзада Аскарловна

(Шымкент қ, Қазақстан Республикасы)

Түйін: Бұл мақалада қазақтың ежелден келе жатқан ұлттық музыкалық аспаптары қарастырылады.

Резюме: В данной статье речь идет о традиционных казахских национальных музыкальных инструментах.

Summary: This article deals with traditional Kazakh national musical instruments.

Өткен ғасырлар үніне құлақ түрсек, біздің ата –бабаларымыз тастан, ағаштан, өсімдіктен, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізден, ішектен, қылдан т.б. алуан түрлі заттардан дыбыс шығаруға болатынын аңғарып, қарапайым музыкалық аспаптар жасап алды. Қазақтың ұлттық аспаптары дыбыс ерекшелігіне қарай

ішекті-шертпелі, үрмелі, ұрмалы деп бөлінеді. Ішекті-шертпелі аспаптарға домбыра, жетіген, шертер, қылқобыз жатады. Үрмелі аспаптар – қамысты қос сырнай, саз сырнай, үскірік, тастауық, керней, сыбызғы. Ұрмалы аспаптар қатарында кепшік, даңғыра, дабыл, дауылпаз, шыңдауыл, асатаяқ, қоңырау бар.

Домбыра-қазақ халқының ең кең тараған екі ішекті, көп пернелі музыкалық аспабы. Ол – қазақтар өмірінде маңызды орын алатын, өзіндік музыкалық сипаты бар аспап. Алғаш эпикалық дәстүр шеңберінде жыр, толғау, термелерді сүйемелдеуге қолданылған домбыра кейін аспаптық шығарма – күй жанрының қалыптасуына ықпал еткен. Қазіргі кезде домбыра жеке әнді сүйемелдеуге, күй тартуға, халықтық фольклорлық музыкада, классикалық шығармаларды орындауға қолданылатын, мүмкіндігі кең музыкалық аспап болып табылады.

Домбыра түрлері: Домбыра әр өңірде жергілікті халықтың тұрмысына, салт-дәстүріне, ән-жыр, күй мектебі мен өнерпаздардың орындаушылық мәнеріне, шеберлердің ісмерлігіне байланысты әртүрлі пішінде дамып, өзгеріп отырған. Мәселен ән-жыр айтуға арналған домбыраның пернелері 8-9, әрі кеткенде 14-15-ке жетсе, күй домбырасында 20-дан астам перне болады. Олардың құлақ бұрауы да қажетіне қарай (кварта, квинта) өзгертіледі. Домбыра негізінен екі ішекті, кейде үш ішекті болып келеді. Қазіргі кезде домбыраның 20-дан астам түрі бар.

Олардың бірсыпырасы:

ән мен күй домбырасы,
торсық,
тұмар,
кең шанақты,
балдырған,
балашық,
шіңкілдек,
аша,
үш ішекті,
қуыс мойын,
шертер.

Оркестр домбыралары:
қоңыр дауысты (альт),
жіңішке дауысты (прима),
ащы дауысты (секунда),
бас домбыралар.

Шертер - қазақ халқының шертпелі музыкалық аспабы. Шертер – қазақ халқының көне ішекті музыкалық аспабы. Кей деректерге сүйенсек, бұл аспап домбыра мен қобыздың арғы тегі болып саналады. Сырт келбеті қобызға жақын, көлемі жағынан домбырадан кіші. Шертер аспабы ағаштан ойылып, шанағы ешкі терісінен қапталған. Ішегіне аттың қылы тағылады. Ойнау тәсілі домбыра тартуға ұқсайды. Дыбыс күші қапталған тері мен ішектердің қалыңдығына байланысты. Бастапқы кезде аспапта перне болмаған. Көпұзамай перне орналастырып аспаптың беткі жағы біраз өзгеріске ұшыраған. Шертер

аспабы аңыз, ән, ертегілерді айтқанда қолданылған. Ол бақташылар арасында кең тараған. Қазақтың көне музыкалық аспаптарының біріне жататын ол шертіп ойнау тәсіліне байланысты шертер деп аталған. Шертер үш ішекті, шертіп ойнайтын көне аспап. Жетілдірілген түрі. Шектері ре, ля, ми дыбыстарына келтіріліп бұралады. Диапазоны немесе дыбыс тербелісі екі жарым октава. Мұны 1972 жылы музыка аспаптарын жасайтын шебер Ә.Аухадиев дайындады.

Қылқобыз – қазақ халқының ұлттық аспаптарының ішіндегі ең көне аспап. 9 – 10 ғасырларда өмір сүрген Қорқыт ата дәуірінен бері қылқобыздың сарыны үзілмей келеді. Қылқобыз – екі ішекті, ыспалы музыкалық аспап. Жалпы, ұлттық аспаптардың ішінде қобыз үнге бай, киелі, қасиетті деп танылады. Сонымен қатар, қанша ғасырлар қойнауынан жетсе де қобыздың бұрынғы түрі мен қазіргі түріндегі үні бір сарынды. Себебі, оның ішегі ықылымзаманнан бері жылқының қылынан тартылып келді, ысқышы да. Оның қылқобыз аталуы да сондықтан. Шанағының беті ашық келеді де, астыңғы жағы терімен қапталады. Мұндай қылқобызды көбіне жыршылар, әншілер және бақсылар ойнайтын болған. Кіші октаваның Ля, Ре немесе Соль-Ре дыбыстарына келтіріліп бұралады. Диапазоны екі жарым октава. Бұл аспапты 1970 жылы музыка аспаптарын жасайтын шебер О.Бейсенбаев дайындаған. Қылқобыздың ішіндегі ең үлкен түрі – «нар қобыз». Қылқобызды халқымыз киелі аспап ретінде қастерлейді. Қазақ қобыздың үні шыққан жерге жын шайтан жоламайды деп ырымдайды.

Жетіген – көп ішекті шертіп ойналатын музыкалық аспап. Жалпы тұрқы ұзынша, жәшік тәріздес, бетіне жұқа тақтайдан қақпақ жабылып, үн беретін ойықтары салынады. Жетіген аспабының жасалуы да, ойнау әдіс тәсілі де өте күрделі. Ертеректе ел арасында сақталған көне жетігеннің ішегі аттың қылынан тағылып, тиектің орнына асықтар пайдаланылатын болған. Аспаптың құлақ күйі осы асықтарды әрлі берлі жылжыту арқылы келтірілген. Ішек сандары жетеу болғандықтан, аспап жетіген аталған.

Жетіген туралы аңыз. Ерте кезде ауылда бір қария тұрады. Оның жеті ұлы болыпты. Бір жылы қатты жұт болып, адамдар тамақсыз қалады, сөйтіп қарияның үйіне қайғы орнайды. Аштықтан үлкен ұлы Қания өлгеннен кейін қария кепкен ағаштың бөлігін алып, оған ішек салып, тиек қойып, «Қарағым» күйін орындайды, Төралым деген екінші ұлы өлгеннен кейін екінші ішек тартып, «Қанат сынар» деген күй шығарады, үшінші ұлы Жанкелдіге ол «Құмарым» күйін, төртінші ұлы Бекенге «От сөнер», бесінші ұлы Хауасқа «Бақыт көшті», Жұлзарға «Күн тұтылуы» атты күй шығарады. Ең кіші ұлы Қиястан айрылған қария жетінші ішекті тартып, «Жеті баламнан айрылып құса болдым» атты күй орындайды. Аспаптан қайғыға толы көп дыбысты ала отырып, орындаушы әртүрлі әуен арқылы өзінің балаларының бейнелерін көрсетеді. Бұл шығарылған әуендер одан әрі дамытылып, аспапты орындаудағы күй – пьеса түрінде бізге «Жетігеннің жетеуі» деген жалпы атпен жеткен. «Жетіген» деген атау екі сөзден тұрады: жеті және ән» «жетіген» деген ұғымды береді.

Сазсырнай - үрлемелі аспап. Сазсырнай ысқырып ойналатын флейталар тобына жатады. Кейбір сазсырнайдың ысқырғыш тетігі болмайды. Оған қазақ халқының сазсырнайы мысал. Сазсырнайға ұқсас аспаптар көптеген халықтарда кездеседі. Атауы әр халықтың өз тілінде айтылатын аспаптың

пішіні де әр түрлі. Оның пішініншеберлер құсқа, балыққа, көп басты атқа, жұмыртқағаұқсатып жасай берген. Сазсырнайдың дыбыс диапазоны терция, кейде октаваға дейін барады. 1971 жылы Отырарда жүргізілген қазба жұмыстарда саздан жасалған қаздыңжұмыртқасындай музыкалық аспап табылған. Аспаптанушылардың зерттеуінен өткен бұл сазсырнай үш дыбыс шығарады. Олар екінші октаваның “ми - бемоль”, “фа”, “соль” ноталары.

Сыбызғы - қазақтың үрмелі көне музыкалық аспабы. Қурайдан, ағаштан, кейде жезден де жасалады. Ұзындығы 600 650 см не 700 - 800см болады. 3 - 4 ойықты. Сыбызғыойықтарынан демді жай немесе күшті шығару арқылы түрлі дыбыс әуендері туады. Сыбызғынегізінен бақташылар арасында кең тараған. Бұл аспаптың жетілдірілген түрі фольклорлық этнографиялық ансамблдер мен оркестрлерде қолданылады.

Сыбызғы туралы тарихи деректер. Сыбызғы – қазақ халқының төл аспаптары қобыз, домбырамен қатар аталатын ұлттық үрмелі саз аспабы.Сыбызғы үрмелі аспаптардың көне түріне жатады. Тарихи деректерде сыбызғының 17-19 ғасырларда қазақ даласында кең тарағаны туралы айтылады.Орыс зерттеушісі Алексей Левшин 1932 жылы Санкт-Петербургтан шыққан "Описание киргиз-кайсацских орд и степей" деген еңбегінде "қылқобыз және сыбызғы қазақтың басты аспаптарының бірі " деп жазған.

Шаңқобыз- қазақтың көне музыкалық аспабы. Ағаштан, темірден кейде күмістен жасалады. Ағаштан жасалған шаңқобызға жіп байланып, сол жіпті серпіп тарту арқылы ортасындағы тілше тербеліп, дыбыс шығарады. Ол ашалы сым темірден немесе күмістен жасалған. Белгілі бірмузыкалық әуен шаңқобыз арасында бекітілген тілін саусақпен шалып тарту арқылы орындалады. Негізгі дыбысы тілдің мөлшеріне байланысты. Дыбыс көлемі біроктава шаңқобыз тартушы тіл қимылы арқылы да түрлі дыбыстар шығарып отырады. Кейде орындаушылар саусақтарына қоңырау іліп алып та ойнайды. 19 ғасырда музыкалық аспап ретінде көбінеәйелдер пайдаланды. Шаңқобызға арналған «Қыз зары», «Қыз ұзату», «Қыздың мұңы» әуендері мен «Шаңқобыздың толғауы» сияқты күйі де бар.

Тұяқтас— қазақ тұрмыс салтында ежелден бар музыкалық аспап. Ұзатылатын қыз ұзатылуына 3 – 4 күн қалғанда қоштасу әнін айта бастайды. Әуенін тұяқтаспен сүйемелдеп отырады. Жаңа сойылған жылқының тұяғын кесіп алып, суға қайнатады, тұяқтың ішкі сүйегі босап, сыртқы қабығы бөлектенеді. Оны әбден ішін тазартып, күнге кептіреді. Бүгінде бұл аспап музыкалық аспап ретінде ансамбль мен оркестрлерде кеңінен қолданылады.

Сақпан – қазақ халқының көне музыкалық аспаптарының бірі. Ертеде бұл аспапты малшылар мен бақташылар мал қайыру үшін қолданатын болған. Кейін зырылдауықтың“сақпан”, “шартылдауық”, “зымырауық” деген түрлері музыкалық аспаптарға айналды. Қазіргі кезде бұл аспаптар “Сазген”, “Адырна” көне аспаптар ансамбльдері мен әйгілі “Отырар сазы” оркестрінде қолданылып жүр. Зырылдауық аспабының жасалу әдісі күрделі болғанымен,ойнау тәсілі өте қарапайым. Ол музыкалық шығармаларда кездесетін оқыс дыбыстарды ойнау үшін қолданылады. Қазақ халық музыкалық аспаптары музейінде зырылдауықтың бірнеше үлгісі сақталуда. Олар белгілі шебер Дәркембай Шоқпарұлының шеберханасында қалпына келтірілген.

Ұрып ойналатын аспаптар.Ұрып ойналатын аспаптың бір түрі – дабыл. Ауыз әдебиетіне жүгінсек, дабыл аспабы халық арасында жорықтарда,

жорыққа шыққанда немесе қайтқанда, соғыстың басталуы мен аяқталуын анықтау уақыттарында дабыл қағу үшін пайдаланылған. Дабылдың ұрып ойналатын басқа аспаптардан ерекшелігі – оның шеңберінің екі жағына көн тері қапталынады, сондықтан оның дауысы өте зор болып келеді. Шаман, бақсылар қолданатын дабылдың айналасына сылдырмақ сақиналар тағылатын болған. Шамасы, олар аспап дауысына сиқырлы үн беретін болған. Мембраналы ұрмалы аспаптың қатарына кепшік пен даңғыра жатады. Дабылдан бұл аспаптардың айырмашылығы – аспаптардың бір шеті ғана көн терімен қапталады, ал даңғырада, бұған қосымша шеңбер бойының ішкі жағына әртүрлі сылдырмақтар ілінеді, кепшікке мұндай сылдырмақтар ілінбейді. Кепшік пен даңғыра бір-біріне өте ұқсас. Ұрып ойналатын аспаптар кейде жиын-тойда би билеуді сүйемелдеу үшін де қолданылған. Қазақстан аумағында ұрып ойналатын аспаптар көбінесе оңтүстік өңірлерде жиі кездескен. Дабыл, кепшік, даңғыраға қарағанда құрылысы жағынан күрделірек аспап – дауылпаз бен шыңдауыл. Бұл аспаптардың ауызы көн терімен қапталған. Дауылпаздың шанағы ағаштан, ал шыңдауылдың шанағы темірден жасалынады.

Дауылпаз – дауылпаздың бірнеше түрі бар: қазандауылпаз, нардауылпаз. Даңғыра – қазақтың көне ұрмалы - сылдырмақты, қатты дыбысты музыкалық аспап. Бұл біржағы терімен қапталған, ішкі жағынан темір алқалар сақиналар мен сылдырмалар ілінген дөңгелек шығыршық. Даңғыра шамандық әдет - ғұрыптардың бөлінбес белгілемесі болып табылды.

Кепшік – қазақ халқының көне ұрмалы аспабы. Кепшікті тұтас ағаштан шауып жасаған. Кейінгі жетілдірілген түрлері тегенге ұқсас – дөңгелек шеңбер ағаш. Иіліп жасалған ағаш шеңберге иленбеген мал терісін айналдыра қайыс баумен байлап бекітеді. Тері әбден кепкен соң шеңбер кенересіне тартып қаптайды. Кепшіктің іші қуыс, бір жағы ғана көн терімен қапталады. Даңғыра аспабынан айырмашылығы шанағының ішіне темір теңгешелер ілінбейді. Дыбысы шаңқылдаған ащы. Кепшікте ойнау саусақ буындарының ептілігі мен икемділігін қажет етеді. Ертеде Кепшікті қыз - келіншектер бидай суырып, сұлы ұшырып, тары тазалау үшін тұрмыстық мақсатта қолданып келген. Кейін келе оны би ырғақтарын сүйемелдеуге, ал бақсы - балгерлер зікірсалып, ауруларға ем жасағанда өз әуендерін сүйемелдеуге қолданатын болған. Музыкалық мақсат үшін соқпалы құрал ретінде пайдалану ісі осы бақсылардың өз дауыстарын сүйемелдеп зікір салу әрекетінен туындаған.

Қобыз—ысқышпен тартылатын, төрт ішекті музыка аспабының жетілдірілген түрі. Дыбыс ішекті саусақпен басу арқылы шығады. Бұл қобызды профессионал музыканттар мен көркем өнерпаздар үйірмелеріне қатысатын талантты жастар жиі қолданады. Ішектері ми, ля, ре кіші октаваның «Соль» дыбысына бұралады. Диапазоны үш жарым октава. Бұл аспапты музыка аспаптарын жасаудың шебері Қ.Оналбаев 1969 жылы жасап шығарған. Таңқаларлық пішінді және ғажайып сазды, бай тембрлі аспап. Кобыз еңкөне аспаптардың бірі. Қобыз екі шекті 40-қа тарта аттың ұзын қылы керілген ысқышы бар аспап. Қылқобыз аталуы да осыдан болар. Қобыз үнінің төмендеп қайта жоғарылап дыбыс шығаруы — шектеріне саусақтың ұшын ғана тигізіп, сәл ғана басып шертіп, керілген қылды ысқышпен үйкеп ысқылап тарту арқылы ысқышты аспапқа «іліп қойғандай» етіп көлденең ұстап ысқылап сүйкеп-сүйкеп көсеп-көсеп жібергенде флажолетті обертоны қою-қошқыл

сазды мұңлы болып шығады. Біреулер қобыз үнін адам даусына ұқсатады ащы, зарлы, өксікті үн шығарады деген де пікір айтады. Кобыздың 4000 жылдық тарихы бар.

Жалпы қорыта айтып, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні:

Музыкалық аспаптар — кез-келген халықтың мәдениеті мен тарихының бір бөлігі. Себебі музыка арқылы сезімдеріміз бен көңіл-күйімізді жеткізе аламыз. Уақыт шаңына көміліп ұмыт қалған қазақтың көне аспаптарында ойнау тәсілдерін қайта өрбітіп , қалпына келтіру - әуезшілік шығармалардың мазмұнын жаңа көркемдік сатыға көтеріп қоймай , ұлттық мәдениетімізді байытып , оған дәстүрлік тұрпат беретіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақтың музыкалық аспаптары Болат Шамғалиевич Сарыбаев. Издательство «ЖАЛЫН» баспасы АЛМА-АТА – 1978 Алматы
2. А. Жұбанов «Ән - күй сапары» Алматы 1976
3. А. Жұбанов «Ғасырлар пернесі» Алматы 2002
4. А. Сейдімбек «Қазақтың күй өнері» Астана 2002
5. Т. Мерғалиев, С. Бүркіт, О. Дүйсен «Қазақ күйлерінің тарихы» Алматы 2000
6. Ж. Жүзбай «Шертпе күйдің төрт мектебі» Астана 2009
7. А. Тоқтаған «Күй тәңірдің күбірі» Алматы 1996.

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.А.Ташенов университеті
Бастауыш білім және өнер факультеті
Педагогика және бастауышта оқытудың әдістемесі кафедрасы
магистр, оқытушы Ә.Е.Әжмәмбет kurbanalieva.assem@mail.ru
Пик 23-5к3 тобының студенті Исабекова Мадина isabekiadina@gmail.com
Пик 23-5к2 тобының студенті Байдулла Айжан

Түйін: Мақалада әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың бағыттарына салыстырмалы талдау жасалынған. Әлеуметтік қызмет маманының кәсіптік жұмыс тәжірибесін арттырудың негізгі бағыттары қарастырылады.

Резюме: В статье анализируются направления развития профессиональной компетентности социальных работников. Рассмотрены основные направления повышения профессионального опыта социального работника.

Қазіргі заман, мамандарының бойында әдептілік аса маңызды қасиетке ие. Онда конструктивті дамытуды әріптестермен мейірімді қарым-қатынас жасау,

өз лауазымына сәйкес әдептіліктің және мәдениеттіліктің маңыздылығын ұғынуы тиіс. Клиенттермен және олардың жақындарымен, әріптестерімен, әртүрлі мекеме өкілдерімен қарым-қатынаста және мемлекеттік, солардың атынан әрекетік көрсететін ресми тұлға ретінде әлеуметтік қызметкерлер сыртқы келбетімен, жүріс-тұрысымен сөзі, жалпы қабылданған әдеп ережесіне сәйкес болуы керек. Оған тек қана сенімділік пен жұмыстың тиімділігіне байланысты емес, сонымен қатар мұғалім ұстаз туралы көпшіліктің ой-пікірімен санасуы тиіс. Өз жүріс-тұрысын әдеп ережелеріне сәйкес құру үшін әлеуметтік қызметкер этикет принциптерін, оның моральдық талаптарын, мәдениетін игеруі қажет.

Гуманизм принципі әлеуметтік қызметкерден адамның жеке тұлғасының қадірін тану, мейірімді қарым-қатынас жасау қасиеттерінің болуын талап етеді. Сондай-ақ әлеуметтік қызметкердің бойында гуманизм принципі мейірімділік, қарапайымдылық, мұқияттылық, сезімталдық, нақтылық, әдептілік қасиеттердің болуын міндеттейді.

Әлеуметтік жұмыстың нәтижелілігі, көрсетілген қызметтің кәсіптік мәдениет деңгейі бұл саладағы әлеуметтік қызмет орындарының жұмысына ғана емес, ең алдымен, оларда қызмет атқаратын адамдардың кәсіптік мамандануына байланысты.

Қоғамның қазіргі даму жағдайында халыққа әлеуметтік қызмет көрсету сапасын қамтамасыз ету проблемалары жүйелі, жан-жақты қолдау және қиын өмірлік жағдайдағы адамдарға қолдау көрсететін әлеуметтік сала қызметкерлерінің кәсібилігіне қойылатын талаптарды күшейтеді. Әлеуметтік қызметкердің үздіксіз өзін-өзі жетілдіруіне ықпал ететін кәсіби құзыреттілігін дамыту үдерісінің маңызды ғылыми-әдістемелік негіздемесі қоғамның жалпы және жекелеген азаматтарының қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Дегенмен, қазіргі заманғы қоғам және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі әлеуметтік маманның кәсіби құзыреттілігін дамытудың жеткіліксіз тиімділігінің проблемалық саласын анықтайды.

Біріншіден, әлеуметтік қызметкердің кәсіби біліктілігін арттыру үдерісі біліктілікті арттыру жүйесінде, сондай-ақ тікелей әлеуметтік мекемелерде түрлі ұйымдастырушылық нысандар арқылы жүзеге асырылады. Алайда, осы жүйені зерттеу қазіргі заманғы ресейлік қоғамның ерекшеліктерінен және экономикалық және әлеуметтік-мәдени шындықтарды дамытудан бөлек кәсіптік білімнің үзіндісі мен әртүрлілігіне байланысты өзінің теориялық, әдістемелік және технологиялық кемшіліктері бар екенін көрсетеді.

Екіншіден, қоғамның тәуекелге байланысты ықпалын арттыру, қоғамдағы әлеуметтік шиеленісу, халықты әлеуметтік қорғау деңгейін төмендету есебінен халыққа сапалы әлеуметтік қызмет көрсетудің инновациялық әдісін анықтайтын нормативтік және бағдарламалық-технологиялық материалдардың дамымауы, кәсіби біліктілікті арттырудың дәстүрлі мазмұнын жаңарту әлеуметтік қызметкер және зерттелетін процесті педагогикалық қолдау міндеттерін қайта қарастырады.

Үшіншіден, әлеуметтік мамандардың жұмысы кәсіби мамандыққа тәуелді кәсіподақтық синдроммен - «адамнан-адамға» жүйесімен байланысты. Осыған сәйкес, кәсіптік ота жасау мамандығының алдын алу бойынша жүйелі жұмыс жүргізу қажет (кәсіптік шаршау, кәсіптік сәйкестілік жоғалту, халықты әлеуметтік қорғау мәселелерін шешуде елеулі әлеуметтік жауапкершілік,

кәсіптік жетіспеушілік, кәсіптік күйіп қалу синдромы, кәсіптік генезді жою, әлеуметтік жеке дағдарыс, үстеме уақыт, әлеуметтік мамандығын бағалау төмендігі және әлеуметтік жұмысшының кәсіби құзыреттілігін дамытудың тиімсіздігін айқындайды.

Төртіншіден, әлеуметтік жұмыс саласында жоғары кәсіби қызмет көрсету сапасы мен халықтың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету контекстінде кәсібилік пен нәтижелілік көрсеткіші критерийлердің бірқатары болып табылады. Бұл әлеуметтік сала маманының біліктілік сипаттамасының дамуына байланысты.

Бесіншіден, іс жүзінде бейімделу кәсіпогенезінің моделі іске асырылады, ол әлеуметтік қызметкерлердің кәсіптік қауымдастықтардың стандарттарына бейімделуін, сәйкестігін, құндылықты ынталандыруды, өзін-өзі жетілдіруге бағдарлануды және мамандықты өздігінен жүзеге асыруды ескереді.

Алтыншыдан, ғылыми-әдістемелік әзірлемелерді кеңейту әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамытудың бағыттарын теориялық және әдіснамалық негіздеуді тереңдетуге әкеледі. Алайда, белгілі бір мекемеде, қалада немесе облыста әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамытудың практикалық тәжірибесінен зерттелетін процесті ғылыми қолдаудың мазмұнын айтарлықтай ажырата білеміз.

Жетіншіден, өкінішке орай, әлеуметтік қызметкерлердің нақты кәсіптік қызметі ішінара кәсіби біліктілік деңгейіне ие емес тұлғалар тарапынан жүзеге асырылады, белгілі бір тренингтерден өтпейді және осыған сәйкес олардың кәсіби міндеттері мен функцияларын тиімді орындамайды.

С.В. Салцева халықты қорғау мәселелерін шешуге теріс әсер ететін әлеуметтік қатерлерді анықтауға ерекше назар аударады (демократияға көшу кезінде, халықтың табысы ең төмен күнкөріс минимумына жетпеген кезде нарықтық қатынастардың дамуымен айтарлықтай құлдырағанда), кәсіптік құзыреттіліктің жеткіліксіздігі жағдайында әлеуметтік сала:

- ✓ Әлеуметтік қызметтер жүйесінің жинақталған инерциялық дәстүрлерін қайырымдылық ретінде сақтау және азаматтардың өз проблемаларын шешу жағдайында, өз тағдырына жауапкершілікті күшейтуді жұмылдыру;
- ✓ Өзінің кәсіби міндеттерінің шығармашылық сипатын емес, орындауды тудыратын әлеуметтік қызметкердің қызметін стандарттау;
- ✓ Жеке өтініштерді толық көлемде қарастыру, әртүрлі санаттағы тапсырыс берушілердің қажеттіліктері, әртүрлі жасы, мәселелердің ерекшелігі;
- ✓ Әлеуметтік қызмет көрсету мекемесінің кәсіби қызмет беделінің төмен деңгейі; мемлекеттік жүйе мен әлеуметтік саясаттың өкілі ретінде әлеуметтік қызметкердің функционалдығының рөлі, мазмұны мен ерекшеліктері туралы халықтың тұтас көзқарасын жеткіліксіз қалыптастыру;
- ✓ Әлеуметтік қызметкердің жеке адам, қоғам және еңбек нарығының талаптары тұрғысынан кәсіптік мансапты анықтау үшін құзыреттілікті дамытудың мағынасы мен мүмкіндіктері туралы нақты идеялардың жоқтығы;
- ✓ Біліктілікті арттырудың перспективалық үлгілері, әлеуметтік қызмет маманының кәсіптік жұмыс тәжірибесін оқытудың негізгі бағытын ескере отырып, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға жәрдемдесу.

Әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту үшін тиімді оқыту үлгісі әлеуметтік қызметкердің жаңа өмірлік сапасына жетудің жолдары мен тәсілдерін табуға мүмкіндік береді; стресстік төзімділік деңгейін арттыру; кәсіби және өмірлік траекториясын жүзеге асыру тәуекелдерін барынша азайту; адамның, қоғамның, мемлекеттің қазіргі және болашақ қажеттіліктеріне сәйкес қоғамдағы оңтайлы жұмысын қалпына келтіруге ықпал етеді.

Әлеуметтік мамандардың кәсіби құзыреттілігін дәстүрлі түрде дамыту процесі халықтың әлеуметтік қызметтерінің тиімділігіне бағытталған практикалық және ғылыми-әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу және тарату арқылы мекеме қызметкерлерінің кәсіби деңгейін көтерудің әртүрлі формаларында жүзеге асырылады. Кәсіби біліктіліктің осы түрлерінің басты мәселесі олардың білімдеріне, кәсіпқой тәжірибеге деген тәуелділіктен және оқытудың жеткіліксіз деңгейін қамтамасыз етуден тұрады.

Әлеуметтік қызметкерлермен сабақ жүргізу қызметкерлердің кәсібилігін жоғарылатудың әртүрлі нысандарын жүйелік, хаотикалық араласумен, озық әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің инновациялық таралуының үзіндісі арқылы сипатталады. Тренингтер, семинарлар, тәжірибелер, интерактивті технологиялар сияқты практикалық бағдарланған білім беру түрлері жеткілікті түрде пайдаланылмайды.

Демек, қазіргі заманғы кәсіптік әлеуметтік қызметкерлердің жаңа топтарын қалыптастыру өздерінің кәсіби құзыреттілігін дамытудың жаңа үлгілерін енгізу, жинақталған кәсіби білімнің ұдайы және үнемі жанаруына негіз қалауында маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамытуға инновациялық көзқараспен, зерттеу процесін модельдеу тәжірибесін, жаңа көздер мен ресурстарды байланыстыруды, оны жүзеге асырудың оңтайлы стратегиясын таңдауды, кәсіби тұлғаның бейімділігін және қабілеттерін айқындауды қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту бірінші кезекте мазмұны бойынша (әлеуметтік және кәсіптік білімді алу, толықтыру және қайта құру, әлеуметтік тәжірибені жетілдіру, әлеуметтік тәжірибені жетілдіру, дамыту және қайта құру мүмкіндігі) кәсіптік өзін-өзі дамытудың бастамашыл көріністерін қолдайды.

Кәсіптік құзыреттілікті дамыту халықты әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету тұжырымдамасымен тығыз байланысты екендігін ескеру керек. Сонымен қатар, халықты әлеуметтік қорғау - әлеуметтік құқықтарды іске асырудың негізгі бағыттарын, әлеуметтік қызметтер мен жеңілдіктерді кешенді қамтамасыз етуді және әлеуметтік қызметтердің қауіпсіздігі жағдайында халық үшін қолайлы өмір сүру жағдайларын оңтайлы қамтамасыз ету механизмін анықтайтын мемлекет, қоғам және әлеуметтік қорғау мекемелерінің және әлеуметтік қызметтердің іс-әрекетін үйлестіру нәтижесі; мақсатты қолдау, табысты интеграцияны және қиын жағдайларға немесе әлеуметтік тәуекелдік жағдайларға тап болған кейбір тұлғаларды қолдау болып табылады.

Бұл жағдайда, әлеуметтік қызметкердің кәсіби құзыреттілігі әлеуметтік-кәсіби диапозонында қызметіне жүзеге асыру әлеуметтік қызмет көрсету сапасын жақсарту үшін кәсіби қабілетін анықтау кешенді мүмкіндіктерінің жиынтығы (әсіресе кәсіби құзыреттілік, әлеуметтік кәсіби құзыреттілік, жеке кәсіби құзыреттілік, төтенше кәсіби құзыреттілік) болып табылады және

пәнаралық білім алу, әлеуметтік көмек көрсету және аз қамтылғандарға қолдау көрсету технологиясын тиімді пайдалану; өзара қарым-қатынастың конструктивті әлеуметтік қарым-қатынасын, басқа тұлғаның өзара түсіністігін қалыптастыруға дайын болу; маманның жеке өсуіне, кәсіптік өзін-өзі жүзеге асыруға және қызметтің әртүрлі салаларында өзін-өзі растауына ұмтылу.

Әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың сапасы салыстырмалы тұжырымдама ретінде бірнеше аспектілерге ие: біріншіден, оқыту процесін кәсіптік стандарттармен немесе әлеуметтік сала маманының мамандануы (әзірлеу кезінде) сәйкестігі; екіншіден, маманның әлеуметтік қызмет көрсетуінің кәсіптік қызметтің негізгі түрлерін, қоғамның әлеуметтік саласының, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың талаптарын, әлеуметтік-экономикалық өнімнің, әлеуметтік қорғау және әлеуметтік қызметтер мекемелерінде жұмыс жасайтын қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігін дамыту.

Осылайша, қазіргі заманғы шындық облыс халқының қазіргі заманғы әлеуметтік қорғау жүйесін оңтайлы жұмыс істеуінің негізі ретінде экономикадағы өзгерістерді болжау және есепке алу, басқару технологиясындағы өзгерістер мен қажетті әлеуметтік қызметтерді ұсыну, аймақтың немесе елдің халқын әлеуметтік қорғауға қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін әлеуметтік қызметкерлердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту қажеттілігін талап етеді.

Мәселелік алаңды идентификациялау және әлеуметтік қызметкерлердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту тәуекелдері трансформация және модификациялауға негізделген кәсіптік қызметке инновациялық көзқарастарды жүзеге асыруға бейім келетін әлеуметтік кәсіпқойларды даярлаудың алдын ал сипаттағы сипаты тұрғысынан әлеуметтік қызметкерлердің рөлі мен функционалдығын түбегейлі өзгертуді, әртүрлі әлеуметтік жағдайдағы адамдарға әлеуметтік көмек көрсету әдістері экономикалық және әлеуметтік дамытудың перспективалы үрдістеріне сәйкес мемлекеттік әлеуметтік қызмет көрсету жүзеге асыру тиімділігі мен сапасына қол жеткізу үшін қаржылық практиканы көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пак Л.Г. ЖОО студентінің әлеуметтік-бағдарланған қызметі: идеядан іске асыруға дейін: монография. Орынбор: Орынбор экономика және мәдениет институты, 2013. - 312 бет.
2. Әлеуметтік қызметкердің кәсіби біліктілігі: моделі, технологиясы, инновацияларды дамыту: монография / С.В. Салцева, Л.Г. Пак, С.Н. Жданова, Л.А. Кочемасова. Орынбор: Орынбасар, 2013. - 228 б.
3. Фонарев А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала. М., 2005, с. 48.
4. 2. Теория и методика социальной работы. Учебное пособие. М.: Издательство «Союз» 2009 г.- 339 с. (Часть 1.)

КОММУНИКАТИВНАЯ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Мейірбек Перизат Әлібекқызы

Tashenev University, г. Шымкент
преподаватель кафедры иностранных языков.

Коммуникативная направленность в обучении русскому языку характеризуется тем, что на первый план в качестве важнейшей цели обучения выдвигается формирование умений и навыков речевого общения, или коммуникации. Особую сложность представляет необходимость соотнести предметный курс и реальный речевой опыт студента, процесс приобретения знаний о языке и процесс овладения языком. В этом случае необходимо обратиться к идеям «антропоцентрической» лингвистики, где центральной фигурой оказывается языковая личность, субъект деятельности. Реализация коммуникативной цели обучения предполагает, что речевая деятельность формируется во всех ее видах: чтении, говорении, письме, аудировании. Цели обучения, его содержание, уровни знаний, умений, навыков определяются через языковую, лингвистическую и коммуникативную компетенции. Под компетенцией понимается совокупность тех знаний, умений, навыков, которые формируются в процессе обучения русскому языку как учебному предмету и которые обеспечивают овладение языком.

Языковая компетенция – освоение языковой системы, овладение самим языковым материалом. Формирование языковой компетенции включает работу по изучению новых пластов лексики, обогащению фразеологического запаса, усвоению морфологических норм, овладению нормами согласования, управления, построения предложений разных видов, обогащению речи студентов синтаксическими конструкциями.

Лингвистическая компетенция – знание основ науки о русском языке, усвоение понятийной базы курса, определенного комплекса понятий, формирование представлений «о том, как русский язык устроен и что в нем изменяется». При формировании лингвистической компетенции предполагается работа по освоению элементов науки об истории русского языка, методов лингвоанализа текстов.

Коммуникативная компетенция – это знания, умения, навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам, ситуациям общения. Эта компетенция включает в себя знание основных понятий лингвистики речи (стили, типы речи, способы связи предложений в тексте и т. д.), умения и навыки анализа текста, и собственно коммуникативные умения – умения речевого общения применительно к различным сферам и ситуациям общения, с учетом адресата. Все три компетенции тесно взаимосвязаны. Только о человеке, который обладает всеми тремя видами компетенций, мы можем сказать, что он «владеет языком». Поэтому важной задачей методики преподавания русского языка является реализация в преподавании этой взаимосвязи, преодоление обособленности трёх составляющих курса русского языка.

Таким образом, коммуникативная методика в преподавании русского языка предполагает: – преодоление объектоцентризма. Русский язык нельзя изучать так же, как физику, математику, так как язык – часть личности. Необходимо выстраивать деятельность студента как деятельность по преобразованию собственного языка, деятельность, направленную на собственное языковое развитие; соотнесение материала учебного курса, задач и способов обучения с основными этапами, закономерностями психического и речевого развития, опору на такие лингвистические концепции, которые рассматривают язык с точки зрения носителя языка [1;35]. Ю. Н. Караулов утверждает, что слово связано с другими словами в сознании человека ассоциативными связями (на основе звукового сходства, семантической близости или противоположности, общности словообразовательной модели, частого совместного употребления и т. п.). Образуется сложно устроенная сеть, так называемая ассоциативно-вербальная сеть. Из этого следует, что, например, при введении новой лексики необходимо представлять слово во всём многообразии его связей, пытаясь найти опору в индивидуальном речевом опыте студента. Необходимо отметить, что овладение языком возможно только в ситуации речевого общения, коммуникации. Выделим два основных подхода, лежащих в основе новых программ развития речи, коммуникативных курсов и методик. Первый подход представляет процесс коммуникации как ещё один объект изучения наряду с языковой нормой и языковой системой. Речевое развитие студента мыслится в этом случае как следствие такого изучения. Второй подход предполагает непосредственное создание на занятии ситуаций общения, организованных вокруг определённых тем с использованием определённых речевых жанров. Возможны различные комбинации этих подходов.

Например: 1) *Прочитайте текст и определите, где происходят события, описанные в тексте, кто эти люди? Почему вы так решили?*

Человек с золотым ключом на шее показал на корабль и поднёс палец к аккуратному рту. Должно быть, человек в плаще понял этот знак. Он прокричал что-то тонким голосом, похожим на писк комара. Не прошло и четверти часа, как сотни сторбленных носильщиков потащили к кораблю столы, корзины с едой и бочки с вином. В каждой корзине лежал хлеб, вяленый баран и жареный цыплёнок.

2) *Какое значение имеют суффиксы –ник и –тель в словах чайник, пыльник, угольник, умывальник, будильник, выключатель, отбеливатель? Растолкуйте эти слова, если –ник и –тель в этих словах – суффиксы лица. (Пофантазируйте!) Об одном из этих слов (вернее, лиц) напишите сочинение.*

Решая учебные задачи такого рода, студент осваивает механизм превращения языковой единицы в выразительный знак. Языковой знак, по утверждению О. Г. Ревзиной, становится выразительным тогда, когда в нём «содержится дополнительная информация: первичное значение выступает как внутренняя форма по отношению к вторичному значению, что и создаёт двуплановость семантики [2;85]. Выразительные языковые знаки выступают теми элементарными молекулами смысла, которые кладут начало формированию образа автора в словесно-художественном произведении». Создавая выразительные знаки, студент осваивает не отдельные функции знаков, а сам механизм появления выразительности в его собственной речи.

Это и есть точка развития, это и есть речевая субъектность, потому что именно в этот момент возникает языковая рефлексия, именно в этот момент студент обнаруживает своё слово по отношению к чужому слову.

Коммуникативная методика преподавания русского языка предполагает также использование текста в качестве основной дидактической единицы учебного материала. По определению Н. С. Болотновой, текст представляет собой речевое произведение, концептуально обусловленное и коммуникативно ориентированное в рамках определенной сферы общения, имеющее информативно-смысловую и прагматическую сущность [3;235]. Текст обеспечивает продвижение студента от восприятия и анализа чужого высказывания к созданию собственного. Комплексный анализ текста позволяет осуществлять функциональный и системный подход к изучению языка, ярко выявляет межпредметные связи. Работа с текстом развивает у студентов языковое чутье, способствует устранению грамматических, стилистических и речевых ошибок, значительно углубляет стилистико-семантическое восприятие произведений художественной литературы. Лингвосмысловой анализ текста позволяет глубже понять текст, постичь закономерности его построения, знакомит со стилистическими ресурсами языка, формирует читательский и речевой опыт, необходимый для самостоятельного применения полученных знаний при создании собственного текста. На основе связных текстов студенты наблюдают факты языка, усваивают речеведческие понятия, на базе которых формируются навыки порождения текста. Опора на текст позволяет слить воедино процессы формирования языковой, лингвистической, коммуникативной компетенции, обеспечивает органическое единство познания системы, структуры языка и развития речи. Главным средством создания возможностей общения на занятии в настоящее время признается специальная система ситуативных упражнений (их называют и коммуникативными). Это коммуникативные целевые установки – словесные действия преподавателя русского языка, которые организуют общение студентов, вовлекают их в коммуникацию. В подобных упражнениях их внимание направлено не только на содержание высказывания, но и на то, как оно соотносится с их жизненным опытом, с окружающей их действительностью, каковы адресат и условия общения, коммуникативная задача. В подобных упражнениях моделируются речевые ситуации, которые должны побуждать студентов к высказыванию, вызывать потребность в общении. Иначе говоря, эти упражнения позволяют осмыслить язык как средство коммуникации и способствуют тому, чтобы на занятиях устами студентов говорила не теория той или иной учебной дисциплины, а осознанная необходимость применения тех или иных знаний в жизни.

Например, при изучении темы «Строение и грамматическое значение предложений» можно предложить следующее задание:

Когда корысть себя личиной дружбы кроет, она себе лишь яму роет.

Подберите к выделенным словам синонимы. Как вы понимаете это выражение из басни И. А. Крылова? Можно ли данное выражение использовать, характеризуя Германа из повести А. С. Пушкина «Пиковая дама»? Аргументируйте ответ, используя слова и выражения *я думаю, видимо, несомненно.*

Таким образом, коммуникативная направленность преподавания русского языка обеспечивает условия для сознательного, а не формального усвоения знаний, способствует более тесной связи учебного предмета и жизни, поскольку выполнение учебных заданий на коммуникативном уровне требует, чтобы при создании своего текста (или ответа, устного или письменного) студент учитывал характеристики адресата, адресанта, условия и цели общения. При этом обучение русскому языку не ограничивается рамками занятия, а осуществляется в рамках создаваемой при активном участии самих обучающихся образовательно-языковой среды. Под этой средой понимается весь корпус текстов, возникающих и имеющих хождение в стенах университета (университетские законы, газеты, доклады, сценарии мероприятий и т. п.). Задача педагога – организовать и особым образом структурировать эту среду с целью максимального воздействия на речевое развитие студента. При реализации коммуникативного подхода специально организованная языковая среда является необходимым условием и средством речевого развития.

Литература

1. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: Наука, 1979.
2. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981.
3. Давыдов, В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1994.
4. Зарубина, Л. М. Текст: лингвистический и методический аспекты / Л. М. Зарубина. – М.: Просвещение, 1981.
5. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: УРСС, 2002; М: ЛКИ, 2007.
6. Киселева, О. Н. Методика преподавания русского языка: учеб.пособие / О. Н. Киселева. – Томск: Изд-во ТГУ, 2005.
7. Норман, Б. Ю. Грамматика говорящего / Б. Ю. Норман. – СПб.: Питер, 1994.
8. Окладникова, Т. В. Две стратегии грамотного письма / Т. В. Окладникова // Фонетика – орфоэпия – письмо в теории и практике. – Красноярск: КГПУ, 1996.
9. Ревзина, О. Г. Системно-функциональный подход в лингвистической поэтике / О. Г. Ревзина // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С. 135–151.
10. Эльконин, Б. Д. Введение в психологию развития / Б. Д. Эльконин. – М.: Наука, 1994.

ӘОЖ 373.31

**ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ОЙЛАУ МЕН
СӨЙЛЕУГЕ ДАҒДЫЛАНДЫРУ**

Қара Ә.Б., Амангелдиева Д., Оралбаева К.Ә.
(Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты)

Бастауыш сынып оқушыларын пәнаралық байланыс арқылы ойлау мен сөйлеуге дағдыландырудың негіздерін айқындауда «ойлау» мен «сөйлеу» ұғымдары ең алдымен философиялық тұжырымдардан бастау алатынын айтуға болады.

Философиялық сөздікте: «ойлау – объективтік дүниені ұғым, пікір, теория мен т.б. формасында бейнелеудің белсенді процесі; бұл процесс белгілі бір мәселелерді шешумен, шындықты жанама бейнелендіру тәсілдерімен және оларды жалпылаумен байланысты жүзеге асады; айрықша түрде ұйымдасқан материя – мидың жоғарғы жемісі», ал, «сөйлеу – адамдардың материалдық өзгертуші іс-әрекеті процесінде тарихи тұрғыда қалыптасқан тіл арқылы болатын қарым-қатынас нысаны», - деп анықтама береді [1].

Адамзат философиясының тарихында алғаш рет ойлау процесін зерттеп, оны бір жүйеге келтірген ежелгі грек философы Аристотель (б.з.д.384-322) «логика ақиқатты ұғыну, дәлелдеу туралы, оны тиянақтау, негіздеудің әдістері жайлы ғылым. Ақиқат дегеніміз, оның пікірінше, ойдың шындыққа дәл сәйкес келуі. Логика пәні адамның ойлау процесін зерттейді. Ал, тіл деп информацияны қалыптастыру, сақтау, тарату қызметін атқаратын кез келген таңбалық ақпараттық жүйені айтады. Тіл – белгілі бір ойды білдіретін белгілер жүйесі. Адам тілінің қалыптасуы ойлаудың қалыптасуымен бір мезгілде болатын құбылыс. Ойлау тілмен тығыз байланысты. Тіл ойдың тікелей шындығы болып табылады», - деп түсіндіреді. Шындығында адам ойы тіл арқылы туындап, тіл арқылы жүзеге асырылады.

Ойлау мен сөйлеудің маңыздылығы туралы тұжырымдар қазақ философиясының тарихынан бастау алғаны бәрімізге мәлім.

Қазақтың ғұлама философы, бас ақыны Абайдың он тоғызыншы қара сөзінде: «Ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонды іске жарайды, сонда адам десе болады» - деп тұжырым жасайды.

«Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығара да алмайды. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазынасында қайнап, пісіп дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, «тіл көсемдері» бұл тілді безеп, жолға, жөнге салып өсіреді... Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп, ел аузындағы тіл алынбаса, ол тіл адасып кетпек. Оған жұмбақ, мақал-мәтелдер, ертегі, аңыздар жатады», - дейді А.Байтұрсынов.

Алайда, ойлауды өркендету жолдарын М.Жұмабаев: «ойлау - жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр. Сондықтан тәрбиеші баланың ойлауын өркендеткенде сақтықпен, басқыштап, іс істеу керек. Өркендету жолдары мыналар: біріншіден, баланың жанында дұрыс әсерленулер һәм ашық

суреттеулердің көп болуын қамтамасыз ету керек; екіншіден, бала заттарды, көріністерді ұқсас белгілері бойынша тап-тапқа бөліп үйренсін; үшіншіден, бала көріністердің, ойлардың араларындағы байламды тауып, олардың қайсысықайсысына себеп екенін біліп үйрену керек», - деп бөлді [2].

Г.Расселдің «Бастауыш мектеп мұғалімі. Шеберлікті шыңдау» атты еңбегінде: Ойлау дағдылары кең ауқымда дамиды, алайда ортақ принциптері де бар: интеллект өзгереді, әр оқушы өз интеллектісін жетілдіре алады, кері байланыстың маңызы зор, оқыту шынайы өмір жағдайында жүргізілуі керек, балалар өз ойларын айтып, көзқарастарын басқалармен талқылауы керек, олар өз ойларын бақылайтын стратегиялар жасау керек (метатаным) және әртүрлі контекстегі ойлауды арнайы тәжірибеде қолданып көру. Бұл топтық талқылауды бағалайтын оқытудың әлеуметтік конструктивисті бағытына сәйкес келеді.

Г.Б.Туреханова «Тиімді сұрақтар арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту: әдістемелік ұсыным» атты еңбегінде А.Кингтің ойлау дағдыларын дамытуға арналған сұрақтарын қарастырады. А.Кинг айтқандай, «ойлай алатын адам сұрақ та қоя алады» демек, кейбір мұғалімдер оқушылардың қойған сұрақтары арқылы олардың ойлау қабілеттерінің деңгейін анықтай алады. Білім алу барысында оқушыларды сұрақ арқылы белсенді диалогқа түсуге ынталандырып, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру, іздену арқылы кез-келген мәселені шешу жолдарын табуға үйрету қажет. А.Кинг өзінің зерттеулерінде білім алушылардың ой-өрісінің, тілдерінің дамуына зор ықпал ететін фактор ретінде өзара тиімді сұрақ қою мен жауап беру жұмыстарын атайды. Осы зерттеулердің нәтижесінде ол адамдарды терең ойланып сұрақ қоя білу дағдысын дамыту қажет деп есептейді. Себебі адамдардың көбі жауап бермес бұрын біраз ақпаратты сараптап жауап беруді талап ететін сұрақтардан гөрі терең ойланып жауап беруді талап етпейтін қарапайым сұрақтарды қоюға әбден дағдыланады (мысалы: Қай жылы болды? Кім ойлап шығарды?). Осыған байланысты ол білім алушылардың ой-өрісін дамытуға ықпал ететін тиімді сұрақтарға қатысты жүргізген өзінің зерттеулерінің нәтижесінде жалпы сұрақтардың кешенін ойлап құрастырған. Бұл сұрақтарды кез келген жағдайға байланысты өзгертіп қолдану барысында оқушының ойлау процесіне бағыт беріп, ол дағдыларын қалыптастыруға болады. Кингтің айтуынша, «танысқан мәтіннің ақпараттарын қолдана отырып бұл сұрақтарға жауап берген білім алушылар ұсынған материалды өз беттерінше тез және сапалы меңгереді» [3].

Мұғалім сабақ барысында пәннің мазмұнына сәйкес ойлауды дамытуға арналған сұрақтарды жаңартып, әркез қолданудың арқасында оқушылардың ойлау деңгейлері жоғарылай түседі. Бұл жағдайға дағдыланған оқушы кез-келген осы тараптан берілген сұрақтарды таныс емес кездейсоқ жағдайда жүзеге асыра алады.

Оқушылардың ойлау, сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мәселесін зерттеген отандық ғалымдардың (Ж.Аймауытов, М.Мұқанов, Ә.Алдамұратов, Қ.Жарықбаев, Ж.И.Намазбаева) еңбектерін атауға болады.

М.Мұқановтың пайымдауынша, ойлау деп адамның сыртқы дүниенің заттары мен құбылыстарының өздеріне тиісті қарым-қатынастарын жалпылап

сөзбен бейнелеуін айтады. Ой әдетте бір қалыпта болмай, бірінен соң бірі үздіксіз еске келіп тұратын болғандықтан, процесс болып саналады. Демек ой үрдісі ұғыммен тікелей байланысты. Әсіресе Ә.Алдамұратовтың зерттеуінде ұғымдарды меңгерудің психологиялық негіздері жөніндегі айтқан пікірлері баланың сөйлеу дағдысын қалыптастыруға қатысты.

Қ.Жарықбаевтың ғылыми еңбегінде: «ойлау мен сөйлеу бірдей нәрсе деп, бұлардың арасына тендік белгісін қою дұрыс емес. Ой – сыртқы дүниені бейнелеудің ең жоғарғы формасы, сөз – ойды басқа адамдарға жеткізетін құрал. Ойдың сөз арқылы бейнеленуі арқасында адам өзінен бұрынғы ұрпақтар жинаған тәжірибе мен білімді сақтап қала алды, ойды өмірді онан әрі жақсарту мақсаттарына пайдаланды», - деп тұжырымдайды.

Ж.И.Намазбаеваның пікірінше, ойлауды психологиялық тұрғыда зерттеу дегеніміз - оның ішкі, танымдық құпия мәнін және жемісті болуының себебін ашып көрсету, яғни психология детерменизм принципіне сүйене отырып ойлаудың мәнін зерттейді, әрбір адамның өзіндік ойлау ерекшеліктерін дамытып отыруға баса мән береді [4]. Демек, оқыту үрдісінде ойлау дағдыларын қалыптастыруда талдау, жинақтау, салыстыру амалдарын қолданудың қажеттілігі көрінеді. Талдау – ой арқылы түрлі заттар мен құбылыстардың мәнді жақтарын жеке бөлшектерге ажырату арқылы тану. Ал, жинақтау – ой арқылы зат пен құбылыстардың барлық элементтері біріктіріледі. Мәселен, оқушы дыбыстан буын, буыннан сөз, сөзден сөйлем, сөйлемнен мәтін құрап, тілдің күрделі бірлігін жасайды. Сондай-ақ, оқушының ойлау мен сөйлеу дағдыларын дамытуда салыстыру амалы да маңызды рөл атқарады.

Ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып, бастауыш сынып оқушыларын пәнаралық байланыс арқылы ойлау мен сөйлеуге дағдыландыру мүмкіндіктерін қарастырайық.

Педагогикалық энциклопедиялық сөздікте: «пәнаралық байланыс – тәрбие мен оқытуға кешенді көзқарасты көрсетеді, олар білім беру мазмұнының негізгі элементтерін де, пәндер арасындағы қатынасты да ажыратуға мүмкіндік береді. Пәнаралық байланыс білім алушылардың нақты білімін қалыптастырады, гносеологиялық мәселелерді ашып көрсетеді, онсыз ғылым негіздерін жүйелі түрде игеру мүмкін емес. Пәнаралық байланыс оқушыларды жалпы ғылыми сипаттағы танымдық әдістермен (абстракция, модельдеу, аналогия, жалпылау және т.б.) жұмыс істеуге дағдыландырады», - деп анықтама беріледі [5].

Пәнаралық байланыс идеясын дамытуға көптеген педагог, психолог ғалымдар (И.Г. Пестолоцци, К.Д. Ушинский, Н.К. Крупская, В.Н. Максимова, И.Д. Зверев, М.М. Левина т.б.) үлес қосты.

Елімізде пәнаралық байланыс мәселесін алғашқы зерттеген ғалымдардың бірі А.А.Бейсенбаева болды. Оның докторлық диссертациясында: «пәндердің байланысы барлық жастағы оқушылардың білімін ізгілендіру мақсатында пәндер арасында байланысты орнатуға мүмкіндік жасау үшін қажетті шарт болып табылады» - деп тұжырымдайды.

Г.С.Квасных бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін пәнаралық байланыста қалыптастыруды ұсынды. Оның пікірінше, пәнаралық байланыстар оқу пәндерінің құрамы мен құрылымына әсер етеді, ал әр пән пәнаралық байланыстың (танымдық, лексикалық немесе тақырыптық) бір немесе бірнеше түрінің көзі болып табылады. Пәнаралық - бұл бірқатар пәндердің оқу материалын іріктеу мен құрылымына әсер ететін, оқушылардың білім жүйелілігін күшейтетін, оқыту әдістерін белсендіретін, оқытуды ұйымдастырудың кешенді формаларын қолдануға бағытталған, оқу процесінің бірлігін қамтамасыз ететін оқытудың заманауи принципі.

Ж.А.Жұмабаева «Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту» тақырыбындағы диссертациясында: «метапәндік тұрғыда оқыту – пәнаралық өзара әрекеттесу, қоғамда ойлау мәдениетін, тұтас дүниетанымды қалыптастыру мәдениетін сақтауға, қорғауға мүмкіндік береді» деген тұжырымға келеді. Ал «метапәндік оқыту дегеніміз – оқушының пәндер аясында әмбебап оқу әрекеттері арқылы қалыптасқан метапәндік нәтижелерді өз тәжірибесінде бекіту үрдісі», - деп анықтама берді [6].

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы №604 бұйрығына сәйкес бекітілген «Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында» бастауыш білім берудің мазмұны оқыту нәтижелеріне бағдарланады және төмендегідей аспектілерді ескере отырып айқындайды:

- заманауи қоғамның динамикалық сұраныстарына сәйкес болуы;
- сын тұрғысынан, шығармашыл және позитивті ойлауды дамыту қажеттілігі;
- оқу пәндері мазмұнының ықпалдасуын күшейте түсудің орындылығы оқытудың, тәрбие мен дамытудың біртұтастығын қамтамасыз ету;

Жоғарыда аталып өткен кең ауқымды аспектілер бастауыш білім беру пәндерінің мазмұны пәнаралық және пәнішілік байланыстар негізінде қарастырылғанын көрсетеді [7].

Жаңартылған білім мазмұны аясындағы оқулықтағы тапсырмалар пәнаралық байланыста оқытуда үлкен маңызға ие. Шынында да, осы тапсырмаларды орындау кезінде оқушылардың қоршаған орта туралы тұтас бейнесі қалыптасады. Мәселен, «Дүниетану» пәнін оқыту барысында мынадай пәнаралық байланыстар: математика пәнімен – тәжірибелік жұмыстарды түрлі өлшеу құралдарын пайдалану; бейнелеу өнері пәнімен – суретшілердің табиғат құбылыстары, жыл мезгілдеріне, қоршаған ортаға, Қазақстанның әсем жерлеріне арналған шығармаларын пайдалану арқылы жүзеге асады. Осылайша, пәнаралық байланыстар оқу пәндерінің мазмұны мен құрылымына әсер етеді, ал әр пән пәнаралық байланыстың бір немесе бірнеше түрінің көзі болып табылады.

Оқу үрдісінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру оқушы әлемінің тұтас бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді. Бастауыш сынып оқушысы қоршаған әлемді тұтастай қабылдайды, өйткені ол үшін жеке пәндердің атаулары жоқ. Демек, оқушының ойлау және сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін пәнаралық байланыстарды қолданудың маңызы зор, себебі,

пәнаралық байланыстардың қажеттілігі жоғары жүйке қызметінің объективті заңдылықтарымен, психология мен физиология заңдылықтарынан туындайтын ойлаудың табиғатында жатыр, ескі мен жаңаны байланыстыра отырып оқытуды ұйымдастыру, әр түрлі оқу пәндерінің бөлімдері арасындағы педагогикалық мақсатқа сай өзара байланыстарды жүйелі түрде дамыту ойлау мен сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың қажетті шарттарының бірі болып табылады. Пәнаралық мәтіндерді, әдеби шығармаларды, кескіндемелерді, көркем еңбек оқулықтарының иллюстрацияларын, музыкалық сүйемелдеуді пайдалану арқылы сабақта шығармашылық ахуал туғызу ойлау мен сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, пәнаралық ортақ ұғымдардың мазмұны мен мағынасын талдау сөйлеу дағдыларын дамыта отырып, пәнаралық лексикаға негізделген жаттығулар ойлауды қалыптастырады. Диалогтық сөйлеу, көпшілік алдында сөйлеу, топтық қарым-қатынасқа түсу, жазбаша қарым-қатынасқа түсу және өз бетінше іздену, салыстыру, дәлелдеу, пікір білдіру, пікірталас, оларды шешудегі белсенді ұстанымды талап ететін тапсырмаларды қолдану оқушыларды сөйлеу мен ойлауға дағдыландырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрғалиев Р.Н. Философиялық сөздік. – Алматы, 1996.
2. Қазақ халқының философиялық мұрасы: жиырма томдық. XX ғасыр басындағы қазақ философиясы. – Астана: Аударма, 2008.
3. Туреханова Г.Б., Абдрахманова Н.К. Тиімді сұрақтар арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту: әдістемелік ұсыным. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.
4. Намазбаева Ж.И. Психология. – Алматы: Print-S, 2005.
5. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2011.
6. Жұмабаева Ж.А. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту: филос. док. (PhD) дис. – Алматы, 2021.
7. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы, № 604 бұйрығы.

УДК: 378.147

МЕНТАЛЬНЫЕ КАРТЫ КАК КЛЮЧ К ЭФФЕКТИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ ИНОЯЗЫЧНОМУ ГОВОРЕНИЮ

*К.п.н. Ергешбаева Ш.Н., старший преподаватель Есжанова Г.Д.,
преподаватель Арысбаева Э.П.
г. Шымкент, Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева
E-mail: ms_gaukhare@mail.ru*

Аннотация: Жаһандану шешуші рөл атқаратын қазіргі әлемде шетел тілдерін білу маңызды бола түсуде. Алайда, ақпараттың құрылымы мен

көлемінің күрделілігіне байланысты көптеген адамдар жаңа тілді меңгеруде қиындықтарға тап болады. Жаңа тілді үйрену қиын болуы мүмкін және көптеген адамдар үшін алаңдаушылық пен сенімсіздік тудыруы мүмкін. Мұндай жағдайларда психикалық карталар студенттерге шет тілін тиімді үйренуге көмектесетін күшті құралға айналады. Бұл мақалада біз психикалық карталарды пайдалану шет тілінде сөйлеуді үйрену процесін қалай жақсартуға болатынын қарастырамыз.

Аннотация: В современном мире, где глобализация играет ключевую роль, владение иностранными языками становится все более важным. Однако, многие сталкиваются с трудностями в освоении нового языка из-за сложности структуры и объема информации. Изучение нового языка может быть сложным и вызывать у многих людей тревогу и неуверенность. В таких случаях ментальные карты становятся мощным инструментом, помогающим студентам эффективно учить иностранный язык. В этой статье мы рассмотрим, как использование ментальных карт может значительно улучшить процесс обучения иноязычному говорению.

Abstract: In today's world, where globalization plays a key role, foreign language proficiency is becoming increasingly important. However, many people face difficulties in learning a new language due to the complexity of the structure and volume of information. Learning a new language can be difficult and cause many people anxiety and insecurity. In such cases, mental maps become a powerful tool to help students effectively learn a foreign language. In this article, we will look at how using mental maps can significantly improve the learning process of speaking a foreign language.

Түйінді сөздер: менталды карталар, оқу процесі, лингвистикалық құзыреттілік, шет тілінде сөйлеу, визуалды ойлау, байланыстар мен ассоциациялар, ақпаратты құрылымдау, белсенді есте сақтау, шығармашылық оқыту, сөйлеу практикасын қолдау.

Ключевые слова: ментальные карты, процесс обучения, лингвистическая компетентность, иноязычное говорение, визуальное мышление, связи и ассоциации, структурирование информации, активное запоминание, креативное обучение, поддержка речевой практики.

Keywords: mental maps, learning process, linguistic competence, foreign language speaking, visual thinking, connections and associations, information structuring, active memorization, creative learning, support for speech practice.

Введение

Повышенное внимание современного общества к совершенствованию образовательного процесса обуславливает приоритет к способностям человека приобретать и развивать компетенции, умения и навыки, необходимые в различных ситуациях. В результате этого меняются и цели образования.

Если ранее главной целью образовательного процесса было усвоение теоретических и энциклопедических знаний, то теперь эти знания становятся средством. И компетенция рассматривается как «владение совокупностью знаний о языке, правилом их анализа и синтеза и способность пользоваться ими для целей коммуникации».

Сейчас формированию лингвистической компетентности студентов придается особое значение, так как она является основой успешного

формирования социально активной личности. Так как она обеспечивает развитие способностей у обучающихся анализировать и оценивать различные языковые явления, умений и навыков речевого общения, овладение основными нормами литературного языка.

Ментальная карта- это оригинальный способ систематизировать любую информацию, с их помощью можно легко повторить и расширить уже пройденный материал.

Таким образом, актуальность исследования заключается в необходимости требований к результатам освоения основной образовательной программы образования направленных на формирование языковой компетентности.

Проблема: как расширить лингвистическую компетентность студентов в процессе учебной деятельности посредством применения ментальной карты?

Цель исследования: на основе теоретических анализов содержание сборника ментальных карт для расширения лингвистической компетентности вовремя учебной деятельности и опытно проверить в университете Ж.А.Ташенева.

Методы исследования: анализ, синтез, беседа, наблюдение, анкетирование, графическая обработка данных, проектирование, опытная проверка.

Анализ и результаты: суть методики майндмэпинга заключается в том, что выделяется основное понятие, от которого потом ответвляются задачи, идеи, отдельные мысли и шаги, необходимые для реализации конкретного проекта или идеи. Точно так же, как и основную, все более мелкие ветви можно делить еще на несколько ветвей-подпунктов, что позволяет структурировать большой объем информации, изучив материал расширяющий содержание учебного занятия.

Что такое ментальные карты?

Ментальная карта или Mindmap – это оригинальный способ систематизировать любую информацию: допустим список дел на неделю. С их помощью можно легко изучить новый или повторить уже пройденный материал.

Идея проста: в центре листа пишется центральная тема, например Части речи. В нашем случае это могут быть темы имя существительное или имя прилагательное. От крупных ветвей растут более мелкие направления: число, род и т.д.

Такое изложение материала очень удобно. Во-первых, нашему мозгу проще воспринимать информацию не линейно, а целиком, сразу улавливая взаимосвязи и отношения. Во- вторых, ограниченность пространства карты требует простых формулировок и условных обозначений, которые усваиваются гораздо быстрее, чем длинные абзацы текста.

Ментальные карты, также известные как карты мышления или концептуальные карты, являются графическими представлениями идей, понятий и связей между ними. Они обычно начинаются с центральной идеи или темы, от которой отходят ветви, представляющие подробности или дополнительные идеи. Это мощный инструмент для визуализации информации и структурирования знаний.

Использование ментальных карт в обучении иностранному говорению может быть очень эффективным. Ментальные карты помогают визуализировать связи между словами, фразами и концепциями на иностранном языке, что способствует лучшему запоминанию и пониманию. Они также могут быть использованы для организации информации перед началом разговорной практики, помогая студентам лучше структурировать свои мысли на иностранном языке.

Таким образом ментальные карты - это графическое представление информации, которое позволяет структурировать и организовать мысли и идеи. Обычно они начинаются с центральной темы, от которой исходят ветви, представляющие подтемы или ключевые понятия. Это инструмент не только для визуализации информации, но и для стимулирования ассоциативного мышления.

Преимущества использования ментальных карт в обучении иноязычному говорению:

1. Организация информации: Ментальные карты помогают структурировать знания об иностранном языке, разбивая их на категории и связывая между собой. Это позволяет обучающемуся лучше ориентироваться в изучаемом материале. Ментальные карты помогают студентам разбить изучаемый язык на логические блоки, такие как грамматика, лексика, фразы и т. д. Это облегчает запоминание и понимание нового материала.

2. Стимулирование творчества и визуализация грамматики и лексики: С помощью ментальных карт студенты могут визуально представить грамматические правила, структуры предложений и новую лексику. Это позволяет лучше усвоить информацию и быстрее применять её на практике. Создание ментальных карт требует мыслительного творчества, поскольку обучающийся должен ассоциировать идеи и представлять их в визуальной форме. Это способствует глубокому пониманию и усвоению материала.

3. Ассоциативное мышление: Создание ментальных карт стимулирует ассоциативное мышление, что способствует легкому запоминанию слов и выражений. Студенты могут использовать ассоциации или связи между словами, чтобы запомнить их значения и использование. Запоминанию и активации знаний помогает закрепить изучаемый материал в памяти обучающегося. Визуальные представления делают информацию более запоминающейся и легче вызывающейся на память.

4. Развитие речевых навыков: Ментальные карты могут быть использованы для планирования и структурирования монологов, диалогов и других устных высказываний на иностранном языке. Они помогают организовать мысли и подготовить обучающегося к более свободному и гибкому общению. В аудиовизуальном обучении ментальные карты могут быть комбинированы с аудио- и видеоматериалами для более эффективного обучения. Например, студенты могут создать карту, отображающую диалоги или сценарии изучаемого языка и дополнить её аудиофайлами для тренировки восприятия на слух.

5. Интерактивность и коллаборация: Ментальные карты могут быть созданы как индивидуально, так и в групповом режиме. Это позволяет студентам обмениваться идеями, корректировать и дополнять карты друг друга, что способствует обучению через взаимодействие. Каждый студент

может создать собственные ментальные карты, отражающие его специфические потребности и стиль обучения. Это позволяет каждому работать с материалом в соответствии с его уникальными предпочтениями и способностями.

Пример применения ментальных карт в обучении иноязычному говорению:

Представим, что студент изучает новую тему в иностранном языке, например, глаголы движения. Он создает ментальную карту, где центральной темой будет "глаголы движения", а от нее будут ветвиться различные виды движения (ходить, бежать, лететь и т. д.) с примерами предложений на целевом языке.

Затем студент может расширить карту, добавляя связанные темы, такие как места, где происходят эти виды движения (парк, школа, аэропорт и т. д.), а также дополнительные выражения и слова, связанные с каждым конкретным глаголом.

Такая ментальная карта поможет студенту не только запомнить глаголы движения, но и научиться использовать их в контексте, что является важным аспектом развития навыков разговорной речи.

Заключение.

Использование ментальных карт в обучении иноязычному говорению представляет собой эффективный и интересный метод, способствующий углубленному пониманию материала, развитию креативности и улучшению устных навыков. Этот инструмент не только облегчает процесс изучения иностранного языка, но и делает его более увлекательным и продуктивным.

Ментальные карты - это мощный инструмент, который может значительно улучшить процесс обучения иностранному языку. Они помогают структурировать информацию, стимулируют ассоциативное мышление и делают обучение более интерактивным и эффективным. Включение ментальных карт в учебный процесс может привести к более быстрой и устойчивой усвоимости нового языка, открывая двери к новым возможностям и горизонтам для студентов.

Список использованной литературы:

1. Тони Бьюзен «The Mind Map Book», AB Publishing, Popurri , 2019-356стр.
2. Камерон Дэвидсон «Mind Mapping: Improve Memory, Concentration, Communication, Organization, Creativity, and Time Management» 2012-148 стр.
3. Тони Бьюзен «How to Mind Map: The Ultimate Thinking Tool That Will Change Your Life» 2018-235 стр.
4. Тони Бьюзен «Using Mind Maps: How to Maximize Your Study, Memory, Creativity, Concentration, and Learning Potential» 2018-218 стр.
5. Гэбриэль Вайнберг «Fluent Forever: How to Learn Any Language Fast and Never Forget It» 2020-400 стр.
6. Чеппи Гилленсон «Mind Mapping for Language Learners: Proven Techniques for Developing Fluency and Motivation» 2018-356 стр.
7. «Using Mind Maps for Vocabulary Learning in a Second Language" статья, опубликованная в журнале "Language Teaching Research» 2023-42 стр.

8. «Mind Maps as a Tool in Second Language Acquisition» статья, опубликованная в журнале "English Teaching Forum" 2024-229 стр.
9. Linda Suskie «Assessing Student Learning: A Common Sense Guide» 2018-416 стр.
10. Thomas A. Angelo and K. Patricia Cross «Classroom Assessment Techniques: A Handbook for College Teachers» 2019-208 стр.
11. Robert J. Wright «Designing and Using Tools for Educational Assessment» 2018-305 стр.
12. Barbara E. Walvoord and Virginia Johnson Anderson «Assessment Clear and Simple: A Practical Guide for Institutions, Departments, and General Education» 2019-416 стр.

УДК: 37.018.554

APPROBATION OF TEXTS FOR CONTROLLING LISTENING SKILLS OF FOREIGN LANGUAGE STUDENTS

*К.п.н. Ергешбаева Ш.Н., старший преподаватель Есжанова Г.Д.,
преподаватель Арысбаева Э.П.
г. Шымкент, университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева
E-mail: ms_gaukhare@mail.ru*

Аннотация: Тыңдау- шетел тілін үйренудегі маңызды дағдылардың бірі. Шетел тілдері факультетінің студенттері шетел тіліндегі ауызша сөйлеуді түсініп қана қоймай, негізгі ойды тез қабылдауға, аудио мәтіннен ақпарат алуға және тыңдалған материал негізінде қойылған сұрақтарға жауап беруге тырысады. Осы дағдыға ие болу деңгейін бағалау және бақылау үшін тыңдау үшін мәтіндерді сынақтан өткізу жүргізіледі.

Аннотация: Аудирование – это один из важнейших навыков при изучении иностранного языка. Студенты факультетов иностранных языков стремятся не только понимать устную речь на иностранном языке, но и быстро улавливать основную мысль, извлекать информацию из аудиотекста и реагировать на вопросы, заданные на основе прослушанного материала. Для оценки и контроля уровня владения этим умением проводится апробация текстов для аудирования.

Abstract: Listening is one of the most important skills in learning a foreign language. Students of the faculties of foreign Languages strive not only to understand oral speech in a foreign language, but also to quickly grasp the main idea, extract information from the audio text and respond to questions asked based on the material they listened to. To assess and control the level of proficiency in this skill, testing of listening texts is carried out.

Түйін сөздер: тестілеу, эксперимент, валидация, бағалау, тексеру, практикалық қолдану, сынақ, эмпирикалық зерттеу, тиімділікті тексеру, сынақ деректері.

Ключевые слова: тестирование, эксперимент, валидация, оценка, проверка, практическое применение, испытание, эмпирическое исследование, проверка эффективности, тестовые данные.

Keywords: testing, experiment, validation, evaluation, verification, practical application, testing, empirical research, effectiveness verification, test data.

Introduction

The modern reform of education in higher educational institutions sets the tasks of improving the quality of education and improving teaching methods. More and more importance is given to the problems of teaching foreign languages. Listening is a complex active process of speech-mind activity, which requires a detailed study both from the point of view of the functioning of perception mechanisms and the development of listening skills. Teaching listening skills is very relevant, since listening competence is an important component in the professional sphere of a future specialist in any field. In this article, listening competence is understood as the ability to perceive and understand foreign language speech by ear on the basis of acquired knowledge, listening skills and abilities.

The relevance of this study lies in the need to develop a methodology that takes into account the conditions of educational polylingualism and the principle of progressive learning of listening at all psycholinguistic levels from the lowest to the highest. The subject of the study is the process of formation and development of skills and abilities of listening to English speech in students of 2 and 3 courses studying English at the level of B2.

The subject of the study is the methodology of teaching listening skills and abilities, which is based on the step-by-step teaching of listening from the level of perception to the level of critical understanding of the text, taking into account the mechanisms of perception, communicative goals and listening strategies.

The main goal of the study is to theoretically justify and develop a methodology for the formation and development of listening skills and abilities of English language learners based on the principle of continuity of each stage of listening instruction - from the level of perception to the level of critical understanding of the sounding text.

The modern reform of education in higher education institutions sets the tasks of improving the quality of education and improving teaching methods. More and more importance is attached to the problems of teaching foreign languages.

The ability to perceive and understand speech by ear is becoming more and more important in the era of modern technologies, as it contributes to the formation of male cultural, informational and professional competence. In speech communication a person receives a significant share of information through the auditory channel - as in direct communication. For example, in contact with others, in the process of learning at seminars and lectures, participating in conferences and discussions, as well as through technical communication channels (with the help of radio and television⁶ in online mode). At the same time, the process of listening comprehension and listening comprehension can take place with the presence or absence of visuals (recorded or "live").

Validation is the process of testing, testing or evaluating something, such as a new product, method, technology or idea, to determine its effectiveness, suitability or compliance with certain standards or requirements. The term is often used in scientific research to describe the stage of testing new scientific methods or results before they are published or widely used.

Piloting is the process of testing or testing something, usually before its widespread introduction or use. The objectives of piloting may include assessing the effectiveness, reliability, safety or applicability of a new product, method or technology. Hence, the main purpose of approbation of listening texts is to test students' proficiency in listening comprehension in a foreign language. In addition, testing allows to evaluate the effectiveness of teaching methods, to identify weaknesses in the assimilation of material and to adjust the learning process.

When approbation of texts for controlling listening skills it is necessary to take into account the level of students' language training, their interests and needs. The texts should be authentic, i.e. correspond to real situations of communication in the language being studied. It is also important to provide a variety of text genres - from news and interviews to dialogues and monologues.

When selecting texts for approbation, it is important to consider the purpose and target audience. The process of approbation usually involves several stages:

1. Planning: defining objectives, success criteria and testing methodology. The validation process begins with defining the objectives: What exactly do you want to measure or test through validation? This could be text comprehension, vocabulary level, analysis skills, etc.

2. Preparation: prepare the necessary resources including equipment, staff and space. Analyze the audience, i.e. consider age, level of education, inter

3. Variety of genres and topics: Conduct thorough tests or quizzes according to a predetermined plan. Include texts of different genres (science articles, fiction, news, etc.) and topics to test a variety of reading skills.

- 4 Analyze results of text complexity: Evaluate test data, compare to goals and success criteria. Include texts of varying difficulty to assess your audience's skill level and determine where extra effort is needed.

5. Quality and authenticity of texts: Ensure that the texts selected are of high quality, relevant and fit for purpose. Preferably use authentic texts rather than texts specifically created for testing. Formulate conclusions based on the results and recommendations for further action.

6. Reporting: report the results of the testing to stakeholders or regulators. Test texts for accessibility to ensure that the texts are accessible to your audience in terms of language skills and physical accessibility (e.g. online access).

7. Collect feedback: After piloting, collect feedback from participants to evaluate the effectiveness of the selected texts and make adjustments if necessary. Decide whether to proceed with the development, implementation or use of the product, method or technology being tested.

Conclusion

Approbation of texts for controlling listening skills of foreign language students plays an important role in the learning process. It helps not only to assess the level of listening skills, but also to optimize the learning process taking into account the needs and interests of students. Correctly selected and tested texts contribute to more effective learning of the material and increase motivation for learning a foreign language.

Before testing it is necessary to prepare the texts thoroughly, to compose questions for comprehension control and to develop criteria for evaluating students' answers. The texts are then tested on a group of students who are then tested. It is

important to take into account the feedback from students after the test to further improve the methodology.

The importance of listening as a type of speech activity is especially increasing in connection with the integration of the country into the international educational space and the growing opportunity to study at universities abroad, to communicate with native speakers in various spheres of activity. Many students try to take internships in universities, where training is conducted not only in Russian, Kazakh, but also in English. Consequently, in order to get the necessary knowledge and information in sufficient volume while attending lectures and seminars, students should possess listening skills and abilities.

List of references:

1. Linda Suskie «Assessing Student Learning: A Common Sense Guide» 2018-416 стр .
2. Thomas A. Angelo and K. Patricia Cross «Classroom Assessment Techniques: A Handbook for College Teachers» 2019-208 стр.
3. Robert J. Wright «Designing and Using Tools for Educational Assessment» 2018-305 стр.
4. Barbara E. Walvoord and Virginia Johnson Anderson «Assessment Clear and Simple: A Practical Guide for Institutions, Departments, and General Education» 2019-416 стр .
5. Susan M. Brookhart «How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom» 2020-288 стр .
6. Тони Бьюзен «The Mind Map Book», AB Publishing, Popurri , 2019-356стр.
7. Камерон Дэвидсон «Mind Mapping: Improve Memory, Concentration, Communication, Organization, Creativity, and Time Management» 2012-148 стр.
8. Тони Бьюзен «How to Mind Map: The Ultimate Thinking Tool That Will Change Your Life» 2018-235 стр.
9. Тони Бьюзен «Using Mind Maps: How to Maximize Your Study, Memory, Creativity, Concentration, and Learning Potential» 2018-218 стр.
10. Гэбриэль Вайнберг «Fluent Forever: How to Learn Any Language Fast and Never Forget It» 2020-400 стр.
11. Черри Гилленсон «Mind Mapping for Language Learners: Proven Techniques for Developing Fluency and Motivation» 2018-356 стр.
12. «Using Mind Maps for Vocabulary Learning in a Second Language" статья, опубликованная в журнале "Language Teaching Research» 2023-42 стр.
13. «Mind Maps as a Tool in Second Language Acquisition» статья, опубликованная в журнале "English Teaching Forum" 2024-229 стр.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ ЖИНАЛУЫ, ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Турышбек М.Б.

TashenevUniversity, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші -ағаоқытушы,Мейірбеков Б.Б.

Музыка (грек тілінен аударғанда musike, тура мағынасында ‘музалар өнері’) белгілі биіктіктегі дыбыстардан тұратын, сазды әуенмен әсер ететін, дыбыстық көркем бейнеге негізделген өнердің бір түрі. Өзінің эмоциялық істеріарқылы музыка адамзат тарихында қоғамдық-идеялық, мәдени-тәрбиелік және эстетикалық рөл атқарады. Адамның жан дүниесін, көңіл-күйін, сезімін бейнелеуде музыка оның сөйлеу тіліне, дәлірек айтқанда өзін қоршаған ортаға эмоциялық қатынасын білдіретін сөйлеу интонациясына өте жақын келеді. Соған қарамастан, музыка адамның басқа дыбыстық іс-әрекеттерінен ерекше саналады. Музыкада дыбыстардың биіктік және уақыттық (ырғақтық) қатынастарын өте қатаң тәртіпке келтірілген.

Музыка сырт көрінісі, яғни бейнелеушілік аз рөл атқарады. Пластикалық өнерден, әдебиеттен, театрдан айырмашылығы – ол образдарды түгелдей дыбысты күн құралдары арқылы суреттейді. Алайда музыкада табиғат көрініс көркем бейнелеу кездесіп отырады. Мысалы: табиғат үні, жел гуілі, судың гүрілі, құстардың әні, кездесіп отырады. Қазақ халқы ұлт болып құрылу кезеңінен бастап музыка мәдениеті қалыптаса бастаған. Ән мен күйлерде халық өмірінің әркезеңіндегі тіршілік тынысы бейнеленеді. Халық музыкасының шығармашылығы диатоникалық мажор және минорлық болып негізделген. Орындаушылық дәстүрлердің түрлері: домбыра немесе қобыздың сүйемелімен ән салу, музыкалық аспаптарда күй тарту т.б. дамыды. Қазақ музыкасының тарихи даму жолында ұлттық өнердің өшпейтін классикалық шығармаларын тудырған дарынды күйші,әнші,композиторлар:

- Құрманғазы Сағырбайұлы
- Ықылас Дүкенұлы
- Тәттімбет Қазанғапұлы
- Қазанғап Тілепбергенұлы
- Сармалай
- Біржан Қожағұлұлы
- Ақансері
- Мұхит Мерәліұлы

Қазіргі таңда музыкалық театрлар көркем өнерпаз үйірмелері, хор ұжымдары ашылған. Музыка фольклоры жиналу және оны зерттеужұмыстары жүргізілуде. Музыка өнерінің жаңа жанрлары, музыкалық аспаптардың сүйемелімен хор орындау қалыптасатын, орындаушылық өнер көбейді. Қазақ филармониялары мен қазақ опера және балет театрлары өмірге келді.

Қазақ халық музыкасының тарихының көне түркі дәуірінен бергі кезеңдегі музыка үлгілері мен тарихи мәдениеттер енген. Қазақ фольклорының елеулі бір арнасы – эпос. Оған тән музыкалық мақал-саздардың қазақ мәдениетінен алатын орны ерекше. Қазақ эпосы негізінен екі түрлі поэзиялық өлшемге негізделген (7-8 буынды жыр және 11 буынды қара өлең) оның мақамыда осы жүйеде құрылады. Бірақ, дәстүр тұрғысынан келгенде қазақ даласының түрлі аймақтарында олардың бәрі бірдей сақтала бермеген. Сыр бойы, Атырау алқабында – эпос, Жетісуде – терме, Орталық Қазақстанда кең тынысты лирикалық әндер басым дамыған. Қазақ музыкасы ауыз екі дәстүрге негізделген, суырып салмалық өнермен қатар жеке өнер саласы, тіпті ілім ретінде де қалыптасып келеді. Ертедегі орхон-енисей жазбалары, орта

ғасырлардағы Қорқыт, оғыз еліндегі қобыз культі туралы деректер түркі тайпаларының музыкалық мәдениетінен хабар береді. Одан соң Әл-Фараби, Ибн-сина, Әбдірахман Жәми, Дәруіш-Әлит.б. көптеген шығыс ойшылдарының музыка өнеріне қатысты теориялық еңбектерінде болған. Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» күні бүгінге дейін ғылыми мәні жойылмаған, әліде толық зерттеліп болмаған мұра. XV-XVII ғасырлардағы жыраулық өнер тудырған эпикалық дәстүрдің қазақ музыкасынан алатын орны ерекше.

Кез келген халықтың ғасырлар бойы жасалған мәдениеті болады. Оның бір саласы тарихи болса, келесі бір арнасы – әдебиет пен өнер. Өз кезеңінде өнерде сала – сапаға жіктеледі. Оларды жіктеп кетсек қол өнер, сурет өнері және музыка өнері дейміз. Халқымыздың ғасырлар тереңінен жеткен музыка өнері үлкен екі арнада көрінеді. Олар ән және аспаптық дәстүр. Зерттеушілердің анықтауынша бұл екеуінің ерте туғаны – ән жанры. Халық әндері – сарқылмас қазына. Оны жәй ғана ән салу, көңіл көтеру деп түсінуге болмайды. Себебі әннің толып жатқан өзгеде қасиеттері бар. Ән – өнер. Ән адамның көңіл-күйін, тербенісі мен толғанысы, қуанышы мен жұбанышы. Ән табиғат суреттемесі. Ән – халықтың көркем ой-санасы, көркем тарихы. Олай болса, бізге әсер еткен өмір құбылыстарының барлығы дерлік ән арқауына айналып отырған. Абайдың музыка фольклорына байланысты арнайы еңбектері жоқ. Бірақ:

Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең менше сүй, - деген жолдардан ақынның ән-күйге деген ынта-ықыласын анық көреміз.

Туғанда дүние есігін ашады өлең

Өлеңмен жер қойнына кірер денең, - деген тұста Абай музыканың халық өмірінен алатын орнын айқын көрсетіп кеткен. Қазақ музыка фольклорын жинауда А.В.Затаевичтің «Қазақтың 500 ән-күй» атты этнографиялық жинағының маңызы зор болды. Алғаш 1931 жылы Алматыда жарық көрген жинақөткен 2002 жылы екінші қайтара басылды. Мұнда Құрманғазы, Дәулеткерей, Дина, Сәйтек т.б. халық күйші композиторларының шығармалары қамтылған. А.В.Затаевичтің архивінде жарық көрмеген 1500-ға жуық халықшығармалары қалған. Оларды жариялау ісі алдағы күннің міндетіне кіреді. Қазіргі қазақ музыкасы XX ғасырдың аяғы – қазақ музыкасының биік белеске көтеріліп, классикалық жанрлардың барлығы дерлік еркін меңгеріп әкеткен мерзім болып саналады. Қазақ музыкасы әлем сахнасынан одан әрі таныла түсті. Қазақ композиторлары ірі музыкалық жанрларды одан әрі игеріп, опера, оратория, симфониялық шығармалар жазды. Солардың қатарында Ғ.Жұбанова жетістің 40-жылдығына орай жазылған «Жиырма сегіз» атты операсының салмағы елеулі болды. Опера КСРО мемлекеттік сыйлығының үміткер туындылар санатында Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) қаласында қойылды.

Бүгінгі күн республикада К.Байсеитова және А.Жұбанов атындағы балалар мектебі, Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясы, Астанадағы ұлттық музыка академиясы, Т.Жүргенов атындағы өнер академиясы, Абай атындағы мемлекеттік опера және балет театры, Жамбыл атындағы қазақ мемлекеттік филармониясы және басқа да музыкалық білім,

ғылыми және мәдени мекемелер бар. Музыка бүгін мен болашақты, өткенді жалғастырушы алатын буын міндетін атқарып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Затаевич А.В. 1000 песен и кюев казахского народа. Алматы Дайк-Пресс, 2004
2. Затаевич А.В. 500 песен и кюев. Алма-Ата, Дайк-Пресс, 2002
3. Күйлер жинағын құрастырған: Қаршыға Ахмедияров пен Ғалым Ахмедияров
4. Алматы «Өлке баспасы» 2002 жыл.
5. «Бабаңнан саған не қалған» құрастырған: Қайым Қанат
6. Алматы «Балауса» баспасы 2002 ж

ӘОЖ: 821.512.122

АБАЙДЫҢ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Байболов Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Пилал Айда Ұзақбайқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (2 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
pilal.aida@gmail.com

Темірбек Таңсұлу Ерболқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (2 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
pilal.aida@gmail.com

Резюме

В этой статье будут проанализированы пословицы и поговорки Абая с критической точки зрения и изучены вопросы воспитательной ценности.

Resume

In this article, the proverbs and sayings of Abai will be analyzed from a critical point of view and the issues of educational value will be studied.

Абай – қазақ ақыл-ойының асқар шыңы. Абай қалдырған рухани мұралар – тек қазақ халқының ғана емес, ондағы өреге лайықты жоғары деңгейде

аударып, насихаттап жеткізе білсек, шындығында Абай – әлемнің Абайы. Себебі, Абай жалпыадамзаттық гуманизм ауқымында өрелі ой-тұжырымдар қалдырған ғұлама.

Абай қарасөзіндегі арамтамақтықтың көрінісі ретінде қарастырылған «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз» деген мақалға да бүгінгі күннің тұрғысынан өз ой-пікірімізді біршама басқаша білдірген болар едік. Бүгінгі қазақ байға яғни, капиталиске не үмітпен баруы мүмкін. Әрине, тіленшілік үшін емес, екі қолға бір күрек – жұмыс сұрау үшін. Себебі, бай (капиталист) деген кім? Бай – жұмыс беруші. Абайдан арғы замандарда да бай – қазақ даласының игілік-құтын келтіріп, айналасындағы адамдарға жұмыс тауып беріп, олардың отбасын асырауына мүмкіндік жасап отырған дәулет иесі. Миллиондаған адам шыбындай қырылған алапат аштық қазақ даласындағы байлардың малын тартып алып, өздерін итжеккенге тентіретіп жіберген соң шыққан. «Елге бай құт емес, би құт» деген рас екенін ескерсек те, мәйекті, қайрымды байлардың да елдің құты саналатын жағдайлар аз емес. Қазіргі күні жалғыз өзі бүтіндей бір ауылды асырап отырған байлардың мысалы әр жерде көп қой. Абайдың бесінші қарасөзіндегі мақал-мәтелдерді бүгінгі заман көзімен шолғанда осылай болды.

Абайдың рухани мұрасы – өлеңдері, поэмалары, қарасөздері, әндері. Біз мақаламызға Абайдың қарасөздеріндегі мақалдар мен мәтелдерді қарастырмақпыз. Абай өзінің қарасөздерінде мәтінде айтылар ойды нақтылап, дәйектеу үшін мақалдар мен мәтелдерді пайдаланады. Және бірнеше қарасөзінде қазақ мақал-мәтелдеріне арнайы тоқтала отырып, олардың мазмұны мен идеясына қатысты сыни пікірлерін айтады.

Өз дәуіріндегі қазақ қоғамының мінез-құлқы, моральдық ахуалы, т.б. қасиет категориялары – Абайдың қара сөздерінде молынан сипатталған. Абай қарасөздеріндегі мақалдар мен мәтелдердің қолданысына арнайы тоқталудың маңызы бар. Себебі, Абай мақалдар мен мәтелдерді жай ғана қолдана салмайды. Жоғарыда атап өткеніміздей, біріншіден, ұлтымыздың бойындағы ізгі қасиеттер мен көркем мінездерді таныту үшін мақал-мәтелдерді пайдалана отырып, ой өрбітеді, айтар ойын салмақтап, дәйектейді. Екіншіден, қазақ мақал-мәтелдерінің мазмұнына арнайы мән беріп, олардың идеялық өзегін талдайды, берер тәрбиелік құндылығы жайында сыни көзқарасын білдіреді. Абай үшінші, бесінші, алтыншы, он үшінші, жиырма тоғызыншы, отыз тоғызыншы, қырық үшінші, қырық төртінші қарасөздерінде мақал-мәтелдерін қолданған. Нақтылай айтқанда, Абай мақал мәтелдерді жанама түрде қолданады және қарасөзінің тікелей өзегі ретінде алады. Ендігі жерде әр қарасөзіндегі мақал-мәтелдерді жеке-жеке тоқталайық.

Үшінші қарасөзінде Абай: «Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты», - дей кел, оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалылығынан жетерсің» деген сөз», - деп түсіндіреді. Осы қарасөзіндегі тағы бір мақал – ел ішіндегі түрлі дау-шарларға билік айтып, төрелік жасауға қатысты екендігін аңғарамыз. Абай былай дейді: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз». Абай бұл мақалдың мәнісін құптай келе, патша үкіметінің билерді үш жылға сайлатып, ел ішін әдейі бүлдіруге

жол ашып қойғанын сынайды. Биді уақыт мерзімінсіз сайлау жөн дегенді айтады.

Он үшінші қарасөзінде Абай иман туралы айта келе, оны жүрекке орнықтырудың «якини», «тақлиди» деген екі түрін, яғни, біріншісі – өздігінен оқып-үйрену арқылы, екіншісі – кітаптан оқып немесе өзге бір адамның ықпалымен шүбәсіз иманға келу екендігін айтады. «Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «құдай тағаланың кешпес күнәсі жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрысын», - деп байлам жасаған Абай бір сөзді, берік байламды, ілім-білімі толық, екіжүзділік, тайғанақтыққа бармайтын адам – нағыз иманды адам деген тұжырым жасайды.

Қырық үшінші қарасөзінде Абай ішіп-жеудің, ойнап-күлудің, киім киіп, көлік мінудің, сүйіп-құмарланбақтың, мансап-биліктің, қысқасы әрбір құмарлық пен іс-әрекеттің өлшеуі, шегі бар және есті адам осыны білгені дұрыс дейді. Ал осы шекті ескермей, шегінен асырып жіберсең, бәрі бекер дегенді айта келе, мұның аяғы: «Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» дегендік болатындығын айтып, сақтандырады. Адами әдептерге жат құмарпаздық әдеттерге тым салынып кетуден тартыну керектігін айтады. Абай мұндай жаман әдеттерден тыйылудың бірден-бір тежеуіші – ақыл мен қайраттың бірлескен қуаты деп қорытынды жасайды.

Отыз тоғызыншы қарасөзінде Абай арғы қазақтың бойында көрініс тапқан көп жағымды мінездерге тоқтала отырып, заман алға жылжыған сайын сол жақсы деп саналған қасиеттерден біртіндеп арылып, айырылып келе жатқандығын айтады. Абай өз дәуірінде кешегі қазақтың бойындағы ізгі қасиеттерден тек екеуі ғана қалғанын, енді солардан айырылмаса ғана қазақ ел болатынын айта отырып, былай дейді: «Ол екі мінезі қайсы десек, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. ...«Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болса, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемің деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен...» Яғни, өз заманындағы қазақтың бойындағы Абай аңдап бағалаған және жойылып кетпеуін тілеп отырған жағымды мінезі – өз ортасынан шыққан ел бастар айтулы азаматқа сөзсіз бағынып, айтқанынан шықпаушылық екен. Сондықтан да Абай жас та болса, жүрегінде оты бар азаматты қолдап, елдің жүгін арқалату үшін, оның қолына билік тізгінін ұстатып, сенім білдірген дұрыс деген ойды айтады. Мұның өзі «елім деген ер болмаса, ерім деген ел болмайды» деген қазақ мақалымен үндес деуімізге болады. Иә, қазақ талай қиын-қыстау замандарда елі үшін туған ерлердің бастауымен жол тауып шығып отырғанына тарих куә. Абай осы қасиет арылмасын дейді.

Отыз тоғызыншы қарасөзінде қазақтың бойындағы Абай бағалаған тағы бір жақсы мінез – намысқорлық. Абай былай дейді: «Екінші мінезі – намысқорлық екен. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен», - деп қазақты бірлік-берекеге бастар бірнеше мақалды мысал ретінде атайды.

Абай қазақ бойындағы жағымды мінездерді сипаттау үшін алып отырған бес мақалды қарастырайық. Мысалы, «Өзіне ар тұтқан, жаттан зар тұтады». Мақалдың мағынасын айқара ашып қарар болсақ: өз ағайынымен жақын

араласып, сыйласудан арланған адам – күндердің күні болғанда, жаттың зәбір-қорлығына ұшырап, жапа шегері анық дегендік емес пе? Абай заманында рулық-территориялық тұтастықта өмір сүрген қазақтар өздері сайлап алған көшбасшысына бағынып, «у ішсең – руыңмен» деген қағидатты нық ұстанып өмір кешетін болған. Ол заманда бір адамның намысы – рудың намысы болып саналды. Қазіргі қазақ арасында руын ұмытқандар кемде кем дегенімізбен, Абай заманындағыдай, рулық-тайпалық жігімен тұтаса отыр деп те айта алмаймыз. Далалық қазақ қалаланды, өлкелер бір-бірімен мидай араласты. Мұндайда кешегі рулық намыстылық ұлттық намыс деңгейіне көтерілуі керек қой? Қазіргі қазақтар, біздер осы үдеден шыға алып жүрміз бе? Мұның жауабы әрбіріміздің көкірегімізде сайрап тұрғаны, іс-әрекетімізде көрініс тауып жүргені де анық қой. «Руың жаман», - десе қолында өлуге бар, «ұлтың жаман» десе, селт етпейтін болсақ, бұл намыстылықтың қандай деңгейі болма? Абайдың жағымды сипат тұрғысында қолданған мақалдар мен мәтелдер – осылар. Ендігі кезекте Абай сынаған мақалдар мен мәтелдерге тоқталайық.

Абай бірнеше қарасөзінде мақалдар мен мәтелдердің мазмұны арқылы аңдалатын идеясына қатысты өзінің сыни ойлары бар. Мысалы, бесінші қарасөзінде көкірек тола қайғы адамның бойын билетпей, не көзден жас, не тілден сөз болып ағады деген ойды айта келе, Абай өз заманындағы қазақ қоғамының дүние-мүлікке деген көзқарасын олар қолданған мақалдардан тануға болатынын меңзейді. Осы ойды ашып көрсету үшін Абай нақтылай сынаған мақал-мәтелдер мыналар: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Малдының беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген – перде бұзар», «Алаған қолым – береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без». «Бұл мақалдардан не шықты?» - деген сұрақ қоя отырып, Абай оған өзі жауап береді: «Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен», - деп ашық қарсылығын білдіріп, сын айтады, осы да елдік пе дейді.

Абай хакімнің қарасөзіндегі ой-тұжырымымен келіскенімізбен, сынға алып отырған мақал-мәтелдерге көзқарасы – өз дәуіріне тән ұғым-түсініктің көрінісі екенін ескерген жөн болар. Қазіргі капиталистік қоғамның мал-мүлік жинауға қатысты түсініктері мен қатынастары Абай заманымен салыстырғанда, қалай айтсақ та алға озғандығы да – өмір шындығы. Сондықтан да бұл мақал-мәтелдерді біз посткоммунистік капитализм дәуірі қазағының таным-түсінігімен қараймыз. Рас, «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Мал – адамның бауыр еті» деген мақал-мәтелдердің қай заманда да анық тоғышарлықтың нышаны. Мақалдардағы сөздер өзгере бермейді. Бірақ бастауыш әр түрлі, баяндауыштағы нақтылау мәні өзгеріссіз болуы мүмкін. Осыған сәйкес, қазіргі күні бізге «Бала – адамның бауыр еті» деген айтылым таныс, әрі мағынасы шынайы.

Жиырма тоғызыншы қарасөзде – тек қана қазақ мақалдарының мағынасына арналған. Абай былай дейді: «Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да жоқ». Осыдан кейін «Жарлы болсаң, арлы болма» деген мақалға тоқтала отырып, «арлы болмаудың» екі түрлі сипатын анықтап көрсетеді. «Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі», - дейді. Осы жағдаятқа қатысты «Ар сақтағанша, жан сақта», «Кедейдің кербезінен сақта» дейтін айтылымдарды да еске түсірген жөн болмақ. Демек, Жаратқан әу баста жарлы қылып жаратса да, өзіңе тиесілі несібеге ұмтылмастан, кедейліктің қамытын киген қалпы қала беруге болмайтындығын ишаралап отырған жоқ па? Сондықтан да жарлы адам әрекеттенуі керек, кедей болса да, құр босқа кербезденіп, жұмысқа илікпейтін жалған кербездіктен аулақ болу керектігі де өмірдің өзінен алынған ақиқат қой.

Мінеки, Абай қарасөздеріндегі қазақ мақалдары мен мәтелдеріне бүгінгі күннің, ХХІ ғасыр қазағының көзімен қарағандағы көзқарасымызды осылайша пайымдап, ой-пікір білдірдік. Қай заманда болмасын, Кез келген шығармашыл тұлғаның туындысында өз дәуірінің тынысы, қоғамының таным-түсініктері, әдет-ғұрыптары сол кезеңге тән бояу қалпымен көрініс табатыны ақиқат. Қоғам және ондағы қарым-қатынастардың, ұғымдар мен түсініктердің де дәуірлерден дәуірлер озған сайын жаңарып, өзгеріп, ілгерлеп отырмақтығы – өмірдің заңдылығы. Ғұлама Абай өз заманына, қоғамына, адамына, олардың ой-арманына, мақсат-мүдделік кеңістігіне сай түсініктеріне сәйкес мақалдар мен мәтелдерді ала отырып сынады. Кезінде Абай сынаған мақалдар мен мәтелдердің қазіргі қоғамның таным-түсінігі тұрғысында анағұрлым өзгеше реңкте, біршама өзгеше мағынада қабылданатын болса, біз оны жоғарыда айтқан заңдылықтармен түсіндіре аламыз. Осы орайда қазақтың танымал эстет қаламгері Асқар Сүлейменовтің «Қазаққа ес кіргенде, Абай ескіреді» дейтін тұспалын да еріксіз еске ала кетеміз. Әрине, бұл арада аталған айтылым арқылы Абайдың сөздері ескірді деген түсінікті тықпалап, жоқ жерден жоққа шығарып отырған жоқпыз. Дегенмен, Абай заманындағы қазақпен салыстырғанда, алаштың бүгінгі ұрпағы анағұрлым есейгені анық қой. ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамы үшін өз заманында Абай сынаған мақалдар мен мәтелдердің мән-мағынасы тұрғысындағы айтылар ойымызды осымен тәмамдадық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.М.Әуезов «Абай Құнанбаев» - А., 1995ж.
2. Р. Н. Нұрғалиев «Абай: энциклопедия» / ред.. - Алматы: Атамұра, 1995. 720
- 3.Абай Құнанбаев Шығармалар: екі томдық / Абай Құнанбаев. - Алматы: Жазушы. – 1988 Т.2. - 250 б.
- 4.Шамахайұлы Қ. Абайтану дәрістері: оқулық. - Алматы: ТехноЭрудит . Т.1. - 2019. - 258 б.)
5. Шәбжантайқызы М. Шығарма-ой толғауының жүйеленген жемісі / - Көкшетау: Келешек-2030, 2003.

6. Ысмағұлов Ж. Абай: Даналық дәрістері / Ж. Ысмағұлов. - Алматы: Өнер, 2007. - 400 б.

ӘОЖ.37,372,578.

ІСКЕРЛІКҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ МЕН ӘДЕБІ.

Байгунова Д.М., Ахметова З.Д., Усенбеков С.С
магистр, аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС,
Шымкент, Қазақстан
ПиК 22-15к тобының студенті

Түйін:

Бұл мақалада этика–дегеніміз мораль жайындағы терең ілімнің бір түрі екендігі және адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасаудағы нормалық талаптары мен міндеттері жан-жақты қарастырылған. Бірнеше ғұлама ғалымдардың пікірлері, философиялық ойлары, тұжырымдары, зерттеу барысындағы көз қарастары көптеген мысалдар арқылы дәлелдемелер келтіру арқылы көрсетілген. Қазіргі таңда жеке адамның имиджін қалыптастыру мәселелері терең зерттелуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі екенін және этика ғылымына деген халықтың көзқарасы, қызығушылығы жылдан-жылға басқаша артып келе жатқандығы жөнінде сөз қозғалады. Яғни этика ғылымы- қоғамның барлық дерлік талаптарына сай болуы қажет екендігі сонымен қатар басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында әрбір тұлғаның мінез-құлқы маңызды роль атқаратындығы, кез-келген образ түзеледе, өзгереде алуы әбден мүмкін екендігі қарастырылған. Яғни жеке тұлғаның әрбір ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оның қоғамдық нормаларға сай келуі мен талаптарының тікелей орындалуына аса мән бере білген.

Аннотация:

В данной статье всесторонне рассматривается, что этика-это вид глубокого учения о морали, а также о нормативных требованиях и обязанностях людей в их отношениях друг с другом. В настоящее время говорят, что проблемы формирования образа личности относятся к числу сложных проблем, требующих углубленного изучения, а отношение и интерес людей к науке этики из года в год возрастают по-разному. То есть считается, что наука этика должна отвечать практически всем требованиям общества, а также что поведение каждого человека играет важную роль в процессе общения с другими людьми, и любое поведение вполне возможно скорректировать и изменить изображение. Иными словами, он умел сосредоточить внимание на каждой особенности личности и придавать больше значение ее соответствии социальными нормам и непосредственному выполнению требований.

Ключевые слова: Этика, мораль, ученые, выводы, наука, общение отношения, образ, философия, психология, исследования, образование, общество

Abstract:

This article comprehensively examines that ethics is a type of deep study of morality, as well as the normative requirements and responsibilities of people in their relationships with each other. Currently, it is said that the problems of forming a personality image are among the complex problems that require in-depth study, and people's attitude and interest in the science of ethics increases in different ways from year to year. That is, it is believed that the science of ethics must meet almost all the requirements of society, and also that the behavior of each person plays an important role in the process of communication with other people, and any behavior is quite possible to correct and change the image. In other words, he knew how to focus attention on each feature personality and attach more importance to its compliance with social norms and direct fulfillment of requirements.

Key words : Ethics, morality, scientists, conclusions, science, communication relationships, image, philosophy, psychology, research, education, society

Кілттік сөздер: Этика, мораль, ғұлама, тұжырым, ғылым, қарым-қатынас, образ, философия, психология, зерттеу, ілім, қоғам

Кіріспе.

Этика—дегеніміз мораль жайындағы терең ілімнің бір түрі. Ол адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасаудағы нормалық талаптары мен міндеттері болып табылады. И. Кант яғни немістің ғұлама философы былай деп терең тұжырым жасай білген. Жалпы адам баласына ілімсіз және ғылымсыз, олардың көмегінсіз жеке жетекшілік жасау мүмкін емес деген қағидаты бар. Дәл қазіргі таңда жеке адамның имиджін қалыптастыру мәселелері терең зерттелуде. Яғни этика ғылымына деген халықтың көзқарасы, қызығушылығы жылдан-жылға артып келеді. Яғни этика ғылымы-қоғамның барлық дерлік талаптарына сай болуы қажет. Басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында әрбір тұлғаның мінез-құлқы қалыптасуы қажет. Кейіп, образ түзеледе, өзгереде алуы әбден мүмкін. Орыс халқының аса көрнекті ойшылы, әрі философы Н.Ф. Феодоров былай деп өз ойын жеткізе білген. Жалпы адамзат баласы алдына белгілі бір мақсат қоя отырып, барлық бойындағы күш жігерін өзінің бақыты үшін жұмсауы қажет. Яғни жеке тұлғаның әрбір ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оның қоғамдық нормаларға сай келуі мен талаптарының тікелей орындалуына аса мән бере білген. Н.Ф. Феодоровтың тұжырымдамасы бойынша әрбір менеджердің басты міндеті ол тек қана өзінің бас пайдасын ғана ойламастан, басқарып отырған ұжымының, мекемесінің кәсіпорынының көркейіп-өркендеуі үшін жасалынатын қызмет түрлерінің адамның мінез-құлық этикасына өте қатысты екенін тағыда дәлелдеп көрсете білді. Яғни әр бір жасалынып жатқан іс әрекет менеджердің дұрыс шешім қабылдауына ықпалын тигізері сөзсіз. Француз елінің керемет зерттеушісі Ф. Сейт-Марк өзінің бір сөзінде «Қоғам деген ол адамдардан, ал адамдар қоғаммен қарым-қатынас жасау арқылы өздерінің ерекшеліктерін көрсете алады. Жеке тұлғаның тағдыры мен мемлекеттің тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты, яғни әрбір адам тәуелді болатын жолды өздері таңдап алады» деп тұжырым жасаған болатын. Этиканың негізгі басты сұрағы ол адамдардың бойындағы адамгершілік, әлсіздік, кеменгерлік сияқты қасиеттер мен ерекшеліктерін, әрбір жеке тұлғаның қоғаммен арасындағы қарым-қатынастылықтың формасы ретінде анықталатын белгілі бір сипаты. Яғни қандай жағдайда адам баласы

өзінің мақсатына қол жеткізе алады және қай кезде неден бас тартуға болады деген сияқты сұрақтарға этика ғылымы жан-жақты ғылыми тұрғыда терең жауап бере алады. Осы жерде біздің байқайтынымыз, адам баласының бір-біріне деген сыйластығы, құрметі, сөйлесуі, қарым-қатынас жасауы т.б. адами құндылықтарымен сипатталатыны сөзсіз. Орыс халқының ғұлама теоретигі Б.А. Крапоткинаның этика ғылымы жайлы айтқан концепциясында яғни ой-пікірінде былай делінген болатын. Этика бұл-адамдар арасындағы өзара қарым – қатынас жасау үшін құрылған аумақты кен көлемді идеялардың бірі және этика эксперименталды жұмыстарғанегізделген ғылымның бір саласы-деп келтірген. Автордың «Этика» деп аталатынының бегінде: «Адам баласы қашанда бір-біріне қол ұшын беріп, жәрдемдесу арқылы, жаңаша даму жолының өнегелі деңгейі мен биігіне шыға алады және қол жеткізе алады» деген сияқты керемет бір ой тұжырымдамасын жасап көрсеткен еді. Мысалы кез-келген менеджерге белгілі бір әлеуметтік экономикалық статусты ұсына отырып адамдардың қоғамға деген немесе қоғамның адамдарға деген қатынастылығы бойынша нақты ережелер мен шарттарды бекітуге болады. Яғни жалпы алғанда қоғамның тарапынан менеджерлерге қойылатын басты талаптарда моральдық жағынан бағытталған іс - әрекеттер болса, онда ол деген сөз менеджер тарапынан қоғаммен тілдесу, үндесу типтері бола отырып оның түрлерін сонымен бірге адамның бойындағы жақсы қасиеттер өнегелілік жүйе қандайда бір берілген тапсырманы дер кезінде орындау, жұмысты ыждақаттылықпен өз уақытында дұрыс тапсыру және тағы да сол сияқты дүниелер.

Теориялық талдау. Сонымен қатар этика ғылымы- менеджердің әлеуметті-жауапкершілік мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін жан-жақты қарастыра отырып, экономикалық инфрақұрылымының негізінде құрылатын құқықтық құжаттарды реттеуге бағытталады. Демек қоғамдағы адамдардың ролі тек қана орта буынға қарағанда жоғары буынға байланыстырақ болатынын көзімізді жеткізуге әбден болады. Қазіргі демократиялық қоғамда, менеджердің бойындағы қалыптасқан құнды ерекшеліктері, шеберліктері, адами қасиеттері, ізгі ниеттері бәрі-бәрі оның жеке имиджін интеграциялауға мүмкіндік береді. Демек кез-келген өндірістік әс-әрекеттің тиімді критериялары, оған арнайы жұмсалатын жұмыс күшіне және адам еңбегінің қатынастырылуы жағдайында ғана жүзеге асырылады. Жұмыс орындаушылардың еңбегіне нұсқан келмеуі үшін, олардың көңіл-күйлерін түсірмеу мақсатында арнайы еңбек шартымен қамтамасыз ету толық орындалған жөн. Зерттеуші И. Кант өзінің ғылыми зерттеулерінде былай деп жазады. «Кез-келген бағалы зат өзінше бір қадір-қасиеттілікке ие болады, демек ол зат өзіне ұқсас келетін эквивалентті өзге затпен алмастырылуы әбден мүмкін. Яғни ол заттың бағасы артып, мақсатты нәтижеге қол жеткізуге болады». Жеке тұлғаның имиджін қалыптастыруға қажетті адам бойындағы жақсы қасиеттер, оның сезімдері арқылы өзара қарым-қатынастылықтарымен, рухани ерекшеліктерімен сипатталады. Адам бойындағы жақсы қасиеттер қашанда қоғамда қызмет көрсету барысында өндірістік және өндірістік емес салаларда көрінуге тиісті болуы керек. Адам бойындағы қасиеттерді сақтау, оның жеке беделін арттыру, қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік - саяси, құқықтық және мәдени жүйелермен тығыз қарым-қатынас жасау негізінде жүзеге асырылады. Менеджер осы жоғарыда аталған жүйе бойынша іс-әрекетін жасап, жұмысты нәтижеге жеткізуі қажет. Сондықтан менеджердің

әрбір іс қимылы, әрекеті, қоғамдық кепілділікте болғаны абзал. Менеджментте жалпы алғанда арнайы бекітілген ережелерді сақтаған жөн. Ол ережелер шыншылдық, әділдік ережелері. Этиканың арнайы жеке тұлғаға арналған принциптері бар. Ол кез-келген жағдайда қолданыс табылуы мүмкін. Мысалы атап өтетін болсақ: Конфуций былай деп келтірген-өзгелерді өзіндей қадірлей біл, «өлтірме», «ұрлық жасама», «өтірік айтпа», «өзгеге жамандық ойлама», «өз әке шешенді қадірлей біл», «адам баласын қадірлей білуден артық ештеңе жоқ» деген сияқты керемет сөздерді қалдырған. Бұл жерде зерттеуші қоғамда кездесіп жатқан қаншама қиыншылықтарды адамның бойындағы тәрбиелік аспектоларының жетіспеушілігінен деп тұжырымдайды. Яғни кез-келген адам баласы өзін - өзі дұрыс тәрбиелеу, дұрыс жолмен жүрудегі барлық жасаған іс - әрекеттері, оның ішкі рухани дүниесіне байланысты. Жеке тұлғаның бойындағы қалыптасқан сапа ерекшеліктерінің дамуы, жоғарыда аталған бірнеше негізгі сапа формалары мен әдістемелерінің практика жүзінде жүзеге асыруына тығыз байланысты болып келеді. Менеджердің мінез-құлық этикасының маңызды факторы ретінде оның қалыптасқан саналы ойы, көзқарасы, алға қойған талаптарын айтуға болады. Жеке тұлғаның бойындағы қалыптасқан сапа ерекшеліктері мен талаптарының өзара байланыстылықтарын, жеке тұлғаның нақты жағдайдағы болатын көңіл - күйін анықтай алатын ауқымды кең жоспарлы аумақта қарастыру қажеттілігі артып отыр. Демек жеке тұлға қанағаттандырылмаған адамнан іскер қарым-қатынас жасау арқылы бағыт-бағдар беру мен ерекшелік табады.

Тәжірибелік бөлім. Қоғам талаптарын қанағаттандыру проблемаларына байланысты, этикалық қатынастылықтарды мүмкін болатын және мүмкін емес, анықталған және анықталмаған талаптарға бөлуге мәселелері пайда болады. Менеджердің теріс сипаттарына байланысты, қоғаммен және оның мүшелері мен қабылдана алмайтын талаптардың сандық және сапалық бірнеше түрлері болады. Сондықтан да қойылған бірнеше талаптардың шеңбері мен түрлеріне байланысты этикалық бағыт-бағдар бойынша менеджмент саласында ерекше орын алары сөзсіз екені баршамызға аян. Яғни кез-келген тұтыну құралдары, оны қолдану мүмкіншіліктері менеджердің этикасы мен мәдениеттілік дәрежесін, оның деңгейін анықтап береді. Сонымен қатар тұтынудың түрлері мен типтері этикеттің және әдептілік пен мәдениеттіліктің, моральдық терең көзқарастардың негізгі жүйесі мен принциптері ретінде қарастырылып отырылады. Жеке тұлғаның ақпарат беру мен құзырлық ерекшеліктері - менеджердің жеке принципінің маңызды дамып жетілуін, оның моральдық тұрғыдан қарастырғандағы оң функциясы ретінде қабылдап көрсете білді. Атап өткеніміздей негізгі ұғымдарға төменде көрсетілген жеке тұлғалық қасиеттер кіретіні белгілі. Мысалы айтатын болсақ: адамның білімділігі, белсенділігі, дұрыс сөз саптауы, ой тұжырымдауы, ептілігі, жігерлігі, іскерлігі, кез-келген ситуациядағы күрделі мәселелерді шеше білуі, дарындылығы, көрегенділігі, өз өзіне беріктілігі, сенімділігі, алдына мақсат қоя білуі міне осы қасиеттердің барлығы да жеке тұлғаның бойындағы басты ерекшеліктер болып табылады. Білімділік пен ақпарат беру процесін субъективті түрде жүзеге асыру барысында менеджердің бойындағы мына жеке тұлғалық ерекшеліктерді міндетті түрде есепке алып отырған жөн сияқты: ең бастысы тұлғаның жеке эмоциясы, дарындылығы, зейінділігі, рухани жан-

дүниесі, шығармашылық қабілеті. Егерде менеджер әрдайым саналы түрде іс әрекет жасай білсе, зерделі түрде ойлана алса, жүрегімен терең сезіне білсе онда оның тұлғалық моралды күш қуаты өте жоғары деңгейде болары сөзсіз екені белгілі. Менеджермен ұзақ уақыт этикалық принциптер мен ережелердің сақталуы, ақпарат беруді, шыншылдықты сақтауда және талас - тартысты жағдайларда қолдануы өте қажетті болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау. Жалпы атап өтетін болсақ әлеуметтік мәдени шығармашылық ортадағы этикалық мәселелер оның ішкі және сыртқы аспектілерімен сипаталары анық. Ең біріншіден ұжымдар арасында этиканың сақталуы болса, екіншіден әрбір мекеме мен ұжымның арасындағы іс - әрекетте өнегелі адами құндылықтарды дәріптеуде қоғамдағы моральдық принциптерді дамытып жетілдіру негізгі басты мақсат болып табылады. Жалпы алғанда менеджердің жеке тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оның өз-өзіне сенімділігі мен мінезінің жүйелі түрде қалыптасуы тікелей әсер етеді. Қандай жағдай болмасын адамдардың ар-намысын таптап, оның көңіліне тиетіндей артық сөз сөйлеп, оны мәжбүрлейтіндей іс-әрекеттер жасамау қажеттілігі ескерілуі керек. Әрдайым мейірімді, шыншыл, ашуға бой алдырмайтын жеке тұлға ретінде қалыптасу қажет. Яғни осы жоғарыда аталған қасиеттер жеке тұлғаның басты ерекшеліктері ретінде дамып отырса онда оның ептілігі де, бірнеше жақсы әдеттері де, әрбір жасаған ісіне жауапкершілікпен қарауының өзі де сол жеке тұлғаның өте жоғары деңгейде мінез-құлқының қалыптасқанын көрсете алады. Яғни кез-келген менеджердің жеке тұлғалық имидждік белгілері ретінде біз оның жасап жатқан іс-әрекеттеріне, бойындағы қалыптасқан барлық мүмкіншіліктеріне, ұжымды басқара білуіне, жетекшілік жасай алуына қарағанымыз абзал. Яғни кәсіпкерлік этикасының дамуы, жетілуі, қалыптасуы, кең қанатын жайып өркендеуі ол-жеке тұлғаның мінез-құлық мәдениеттілігіне, оның сауаттылығына, рухани жан дүниесіне байланысты. Дәл осы заманда сол кәсіпкерлікке қажетті этикалық мінез – құлықтарымыз, білімдеріміз жетіспей жатқан сияқты. Ол деген сөз жалпы адами құндылықтар мен мәдениеттілік. Ол мүмкін гуманитарлық жағынан болуы немесе экономика саласынан да болуы мүмкін. Демек жеке тұлғаның кәсіпкерлік имиджін қалыптастыру үшін-ең алдыменен кез-келген жұмыс жасаушы кәсіпкердің мінез-құлықтарын дұрыс қалыптастырып, дамыту керек. Яғни жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтарын дамытып, тәлім-тәрбие бағытында белгілі бір жүйелермен, іс-тәжірибелерге, даму нормаларына ықпал ете білген жөн. Мәдениеттілік деген барлық адамзат баласы үшін өте қажетті құндылық болып табылады. Ол кез-келген жерде өте маңызды роль атқарады. Мейлі ол кәсіпкерлік салада болсын, болмасын өдірістік жағында болсын, болмасын яғни барлық жағдайда этикет нормаларын сақтап оны тиісті жерінде қолдана алуы керек. Менеджер жұмысына тек өзінің бас пайдасы үшін емес, сол мекемені көркейтіп, өркендету үшін бар күш жігерін аямай еңбек етуі керек. Ондай жаман әдеттерден аулақ болғаны жөн. Мекеменің, ұжымның абыройын сақтап, кәсіпкерлік саласындағы мәселелерді дұрыс оң көзбен шеше білгені абзал. Менеджер тұтынушылардың ұсыныстарымен талаптарын тыңдап, оларды қорғай білуі керек. Жеке тұлғаның адамгершілік кодексіне нелерді енгізуге болады: яғни адамның ең басты көрсеткіші ол оның мінез-құлқы, моральдық принциптері. Біреудің затын

ұрлама, ешкімді алдама, жағдайы төмен отбасыларға көмек бер деген сияқты жеке тұлғаның бойындағы ар-ожданлық қасиеттер мен іс-әрекеттер шет мемлекеттерде аса құнды маңызға ие болып отыр.

Қорытынды. Мысалы алатын болсақ егерде жеке кәсіпкер өзінің клиентін яғни тұтынушысын алдайтын болса, онда ол оның сенімінен шығады. Демек бұл деген сөз ол жеке кәсіпкер өзінің ар-ожданын, іскерлігін, моральдық құндылықтарын өз бас пайдасы үшін жоғалтып алмауы керек деген сөз. Ұжымның имиджін қалыптастыру үшін, яғни табысқа жету үшін, ең алдымен жекелей және жалпы қоғамдық көзқарастардың жақсылап өзіндік бір жүйесін қалыптастырған жөн. Кәсіпкерліктің басты капиталы дегеніміз ол-адамның бойындағы адамгершілік пен сенімділік. Жаңа кәсіпкердің жаңаша типтегі образын қалыптастыру үшін, оны жаңаша бір қырынан тану үшін, басты шарттарының бірі меценаттылықты, жүректегі мейірімділік пен шапағаттылықты берік ұстанып, қайтадан жұмыстың бағытына сай қолданып, кәсіпкерліктегі жаңаша типті қарым-қатынастылықты қалыптастырған жөн. Мысалы атап көрсететін болсақ Донқаласында орналасқан номері 43-ші мектеп оқушыларының қатынасуымен бір жылда жалпы саны 114 мерейлі іс-шаралар ұйымдастырылып орындалған екен. Осы аталған іс-шарадан түскен қаражаттар, әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларға, жетім балалар үйіне, ауруханаларға, клиникаларға, әскери госпиталдардағы солдаттарға, соғысардагерлеріне бөлініп көмек ретінде беріліп отырылды. Жалпы алғанда мұң-мұқтажды адамдарға көмек көрсету бұл ұжымның ауыз біршілігін және ұжым адамдарының өнегелілігін, адамгершілігін, имандылығын, мейірімділігін көрсетеді. Яғни ұжымның жақсы имиджін құру ең алдымен сол ұжымдағы адамдардың шапағаттылығы мен мейірімділігі маңызды роль атқарады. Кәсіпкерлік критериясы болып-этикалық фактордың формалары мен әдістері, көрсеткіштері, іс-әрекеттері жатады. Әрбір ұжым, мекеме, кәсіпорындар мол табысқа және жетістіктерге қол жеткізу үшін, ұжым арасында белгілі бір атмосфера қалыптасуы керек. Халықпен дұрыс жұмыс жасай алуы қажет. Өтірік айтып, өнегесіздік жасайтын болса онда ол ұжымның жұмысы сәтсіздікке жетуі әбден мүмкін. Сонымен этикалық фактор деп нені айта аламыз. Яғни этикалық фактор дегеніміз-ол халыққа қызмет көрсету сапасын жоғарылату және жетілдіру болып табылады. Ұжым қызметін ынталандыру стимуляциясын бес деңгейге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші деңгейде-қызметкердің маңызды талаптарын қанағаттандыру кезеңіне дейінгі қаржылар жұмыс атқарады.

Екінші кезеңде-осы қызметтелген қаржылар, тұлғаның беделді жұмысының - индикаторы ретінде жүйеленеді.

Үшінші деңгейде - ынталандыру ретінде қаржы емес, әлеуметтік және материалдық көмек көрсеткені үшін кәсіпорын мен мекемеге деген алғыстар қызметтеледі.

Төртінші деңгейде-мекеме, кәсіпорынның жасап отырған қызметтеріне деген мақтаныштылық сезім.

Бесінші деңгейде жұмыстың өзі оның орындалу сапалық ерекшеліктері-ұжымның қызметіндегі жоғарғы ынталандыру- болып табылады. Сенімділік,

шыншылдық, жеке тұлғалардың өзара қарым – қатынастылықтарына қоршаған ортаға негізделген өндірістік ұжымдағы қатынастылықтар, менеджермен қызметтестіктер араларындағы үйлесімді (гармониялық) байланыстылықтар, мақсаттылықты іс - жүзіне асыруға мүмкіншілік жасап, адам баласының материалдық ортасындағы рухани байлықты арттырады. Сонымен қатар мемлекеттік мекемелердегі іскер қатынастылықтарда шешімін табатын дау - жанжалдар кездесіп отырады. Осы мәселелер бойынша теоретиктер дау - жанжал ситуацияларына жіктеулер жасаған жүргізілген: мақсатты жанжал. Сонымен қатар осындай жанжал түрлерін шешудің әдістемелерін әзірлеп шығарды. Дау жанжалдарды шешуге келісім, сөйлесу, мәмілеге келу әдістемелері қолайлы. Ол әдістемелер: жұмсақ, қатаң және принципті болып бөлінеді. Жұмсақ әдістеме - жол берушілікпен, қатаң-жігерліктің сайыстылығымен, принципіалды-мәселелер нақтылай себептер бойынша, мақсаттылыққа жетудің оптиміалды, қолайлы мүмкіншіліктері қарастырыла отырып шешіледі. Дау-жанжалдың пайда болу себептері әртүрлі:

Біріншіден олар өндірістік жекелей берілген тапсырмалары мен міндетемелерді орындаудағы басты мақсаттылыққа жетуге тосқауыл болған факторлармен туындауы мүмкін. Бір қызметкердің іс-әрекеттері өзге қызметкердің нәтижелері әрекеттелуіне теріс әсер етуі мүмкін өз қызметкерлерінің тиімді іс-әрекеттелуіне қажетті шарттармен, менеджердің қамтамасыз ете алмау себептері өте жоғары айлық ақының өзге қызметкер айлық жалақысымен салыстырғандағы айырмашылық көрсеткіштері, мұрат мақсаттылық өзге қызметкердің елең еңбегінің арқасында қол жеткізу себептерімен сипатталуы мүмкін.

Екіншіден, тұлғалараралық қарым- қатынастылықтағы психофизикалық ерекшеліктерімен, іскер қарым - қатынастылықтардағы өзара келісе алмаушылық себептерімен.

Үшіншіден, ұжым мүшесінің жекелей тұлғалық көзқарастары. Өз тарапынан байқалатын эмоция, сезімдеріне, ашулану ерекшеліктеріне, қарым - қатынаса алмай, өзін - өзі төмен санау, қимылдарына бақылау жасай алмау көріністері мен әдеттері жанжал тудырады. Дау - жанжал жағдайларын түпкілікті шешуде мынадай факторлар әсер етеді. Жанжал себептерін бірлесе қабылдай білу; қарым-қатынастылықтардағы ашық болу және оның тиімділігі; жан- жалдың мәні мен мазмұнын анықтау; өзара сенімділікпен жауапкершілікті ортаны құру. Ұжымда тиімді өнегелі психологиялық ортаны құру үшін, дау-жанжалды шешудің және жаңаша болып қалатын қақтығыстарды ескертудің мына төмендегідей ережелері ұсынылады: мән – жайды толық түсіну, субъективті факторлар әсерінің маңыздылығы, жанжал себептерін анықтау. Тыныштықты қалайтын тұлға, ұжымдағы қарым- қатынастылықты қалпына келтіру мақсатында алғашқы қадам жасайды. Американдық теоретиктері еңбекті ұйымдастыруды дәлелдейтін (мотивация) критерияларды әзірлеп шығарған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алимжанова А.Ш. Эстетическая культура // Философия: Раритет, 2006. С. 2, 52

2. Жандәулетов Т. Қазақ ұлттық идеологиясы мәселелері.- Алматы:ХКАА,2004. 64 б
3. Қазақстанның мәдени мұрасы.- Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2005. 964 б
4. Мырзалы Серик. Модернизация общества: взаимосвязь политики и морали. – Костанай: КГУ, 1998. С. 268.

Образные признаки концепта ЖАН в казахской лингвокультуре

Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева
Айдарбекова А.С., Ботабаева Ж.Н., Кемелова Г.М.

Аннотация. В статье рассматривается один из базовых концептов внутреннего мира человека ЖАН. Кроме мотивирующих и понятийных признаков исследуемый концепт обладает множеством образных признаков. Исследование концептуальной структуры позволяет выявить более глубокие и существенные свойства предмета или явления. Такие свойства представляют обобщенные признаки предмета или явления, которые считаются самыми важными и необходимыми для их опознания. Признаки предмета или явления формируют структуру концепта. Объектом анализа являются фрагменты концептуальной системы казахской картины внутреннего мира человека.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, лингвокультурология, концептосфера.

Түйіндеме. Мақалада адамның ішкі дүниесінің негізгі ұғымдарының бірі ЖАН қарастырылады. Зерттелетін ұғымның уәждемелік және концептуалды сипаттармен қатар көптеген бейнелі белгілері бар. Концептуалды құрылымды зерттеу объектінің немесе құбылыстың тереңірек және маңызды қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай қасиеттер объектінің немесе құбылыстың ең маңызды және оларды анықтау үшін қажетті деп саналатын жалпылама сипаттамаларын білдіреді. Заттың немесе құбылыстың белгілері ұғымның құрылымын құрайды. Талдау объектісі – адамның ішкі дүниесінің қазақ суретінің концептуалдық жүйесінің үзінділері.

Түйін сөздер: дүниенің лингвистикалық суреті, концепция, лингвомәдениеттану, концепция сферасы.

Annotation. The article examines one of the basic concepts of the inner world of a person, ZHAN. In addition to motivating and conceptual features, the concept under study has many figurative features. The study of the conceptual structure allows us to identify deeper and more significant properties of an object or phenomenon. Such properties represent generalized characteristics of an object or phenomenon, which are considered the most important and necessary for their identification. The characteristics of an object or phenomenon form the structure of the concept. The object of analysis are fragments of the conceptual system of the Kazakh picture of the inner world of man.

Key words: linguistic picture of the world, concept, linguoculturology, concept sphere.

Целью данной статьи является интерпретация смысла текста через когнитивное моделирование концептов внутреннего мира авторской концептосистемы на основе вербальных репрезентантов в текстах стихотворений в казахской лингвокультуре.

Культура народа – одно из самых устойчивых явлений в мире. Язык является частью культуры. Именно язык сохраняет формы и категории, которые соответствуют ментальности народа.[Колесов ВВ, Пименова МВ]. Основную роль в осознании мира играет язык, с помощью которого описывается мир, язык, на котором познается этот мир. Мир видится познающему человеку таким, каким он представлен в языке. Метафоры, который является одним из фрагментов мира, не совпадает у носителей другого языка, и даже у другого человека, даже если он является носителем той же культуры. Каждый человек является носителем своей культуры, той среды, в которой он вырос. Восприятие мира формируется культурой, языком, традициями и ценностями, а также образом жизни. Для начала видимо нужно определиться с терминосистемой соответствующей научной области. Общеотраслевая, лингвистическая терминология, представленная во многих научных исследованиях, посвященных изучению картины мира, включает такие единицы, как: языковая, концептуальная, когнитивная картина (образ, модель) мира, область, поле, («национальная, этническая, лингвокультурная»), концептосфера, «языковая, (словарная, этносемантическая) личность», «(национальный, этнический) менталитет (ментальность, характер)», «дискурс» [Воркачев: с.9].

В связи с этим на стыке XIX – XX вв. появляется термин «картина мира» он был введен Г. Герцем и К. Ясперсом. О картине мира говорил В. фон Гумбольдт: «Картина мира формируется с учетом национальной специфики языка, мировоззрений его народа» [Гумбольдт:162].

В своей монографии «Родной язык и формирование духа», вышедшей в 1929 году, Й.Л. Вайсгербер связал картину мира и язык: «В языке конкретного сообщества живет и воздействует духовное содержание, сокровище знаний, которое по праву называют картиной мира конкретного языка» [Вайсгербер: 250]. Понятие «картины мира» как глобального образа мира, пришедшее в лингвистику из физики и философии в ходе «антропологического поворота» парадигмы гуманитарного знания, приняло вид «этноязыковой картины мира» как совокупности знаний о мире в обыденном сознании, зафиксированных в единицах языка.

Введение в определение термина *картина мира* этнический компонент языка привело к расцвету лингвокультурологии. Этот расцвет наблюдается в самом конце XX века, когда когнитивная лингвистика сосредоточилась на описании концептуализации мира: «наша собственная культура задаёт нам когнитивную матрицу для понимания мира, так называемую “картину мира”» [Лебедева: 21]. Концептуализация – это видение, восприятие и организация мира [Апресян: 350-351]. Каждый народ сообразно своему естественному языку отражает свой способ «понимания» мира и носители разных языков могут видеть мир по-разному, через призму своих языков [Булыгина, Шмелев].

Под **концептом** понимается «означенный в языке национальный образ, понятие, символ, осложненный признаками индивидуального представления. Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого

фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами» [Пименова: 161].

Структура концепта состоит из базовых и вторичных признаков. Базовые признаки включают в себя мотивирующие и понятийные признаки. Вторичные признаки являются метафорическими и объективированы в виде концептуальных метафор. Ко вторичным относятся образные «признаки, находящиеся в основе образования концептуальных метафор», и символические признаки [Пименова 2009: 75].

Конечной целью лингвистических исследований, посвященных языковой картине мира является противопоставление научной парадигмы знаний (представленных в физике, логике, психологии, анатомии и т.д.), то есть научной картины мира и народной, (обыденной) парадигмы знаний, которую человек использует относительно независимо от научных знаний. Концептам внутреннего мира свойственно представление в языке через признаки внешнего. Человек, чтобы описать невидимое, метафизическое, не изобретает новые знаки, а пользуется уже существующими. Описывая явления внутреннего мира, носитель языка соотносит их с тем, что ему уже известно. Так возникает соотнесение и уподобление души стихиям, растениям, живым существам, предметам, животному миру и т.д. существующие знания о мире принадлежат фонду общей для всех носителей языка информации. Таким образом, концепты внутреннего мира соотносятся с концептами мира физического на основе сравнения или уподобления первых вторым. (Пименова)

В Казахстане концептуальные исследования получили свое интенсивное развитие 25 – 30 лет назад. Актуальность данного научного направления является следствием обретения независимости страны и усилением интереса общества ко всему, что связано с этническим, национальным. Как и всюду на постсоветском пространстве, граждане государств, обретших независимость, начали интересоваться вопросами национального менталитета, этнической и языковой идентичности, проблемами взаимодействия языка и личности, языка и культуры.

Условно можно выделить группы концептуальных исследований казахстанских лингвистов. Самая многочисленная группа включает анализ концептов на материале казахского языка и культуры, отражающие материальные объекты, наделенные в сознании представителей казахского этноса широким полем образно-ассоциативных связей и высоким уровнем оценочности, типа «қамшы» плетть, «домбра» (самый распространенный национальный музыкальный инструмент), «атамекен» (земля предков), «ұрпақ» (потомство) и др., а также концепты, отражающие духовные ценности, такие как «намыс» (честь, достоинство, самолюбие в русском языковом сознании), «сабырлық» (сдержанность), «қанағаттық» (способность довольствоваться

малым, самым необходимым, умение ограничиваться разумными пределами) «ағайындық» (теплые дружеские отношения, взаимопонимания и взаимответственность, взаимопомощь между людьми, связанными родственными узами, отношениями землячества, добрососедства)[]. Понятие концепт, его дифференциальные признаки и характеристики, методика

выявления и анализа концептов позволяют нам более или менее объективно эксплицировать такую сложную сущность, как национальный менталитет, ибо представленные в исследованиях философов, культурологов, психологов определения национального менталитета размыты, обтекаемы, неточны и не могут служить основой для анализа [З.К.Ахметжанова: 75]. Множество исследователей считают, что именно менталитет (мировосприятие, умонастроение) являются главным условием успеха государства. Как подчеркивается в исследованиях, не численность населения, не ресурсы страны, а именно менталитет определяют место страны в мировом рейтинге. Для этого сначала надо выяснить, каков менталитет населения Казахстана, а именно – менталитет государственнообразующей нации. Среди множества важных концептов, которые необходимо исследовать, являются концепты внутреннего мира человека. Внутренний мир человека – это психические составляющие: волеизъявление, характер, эмоциональные особенности и ментальные способности, стремления, отношения к людям и к себе, вкусы и пристрастия, «Я» (эго) – общая структура личности, мнения, представления, желания, намерения, мысли, способности, чувства и ощущения. «Внутренний микромир человека может сужаться». Область бытования при этом уточняется дополнительным детерминантом, указывающим на компонент психической структуры человека (ум, сердце, душу, совесть и пр.), либо на «орган», выявляющий чувство или состояние» [Арутюнова: 1999]. Практически во всех языках слово душа отличается высокой частотностью употребления. Как показывает наше исследование, в казахском языке, слово ЖАН (душа) по частоте употребления может конкурировать лишь со словом ЖУРЕК (сердце). В данной статье рассматривается концепт ЖАН, который является ключевым, под которыми понимаются, вслед за Масловой, обусловленные культурой «ядерные (базовые) единицы картины мира, обладающие экзистенциальной значимостью как для отдельной языковой личности, так и для.... сообщества в целом» [Маслова: 2001]. Ключевым можно считать тот концепт, который встречается в частотных общеупотребительных формах языка – словах, словосочетаниях, фразеологизмах, пословицах, поговорках, загадках. Концепт объективируется различными языковыми знаками, разные авторы выражают одни и те же признаки разнообразными языковыми средствами. Концепты внутреннего мира сложны тем, что представлены в языке метафорическими и метонимическими способами. Однако, как пишет О. М. Фрейденберг, «первоначально никаких метафор не было» [О.М. Фрейденберг]. Следовательно, при описании того или иного концепта внутреннего мира следует опираться на буквальное прочтение языковых форм, используемых для представления различных признаков концептов.

В структуры изучаемого концепта входят многочисленные группы и подгруппы образных признаков. Образная часть в структурах концепта ЖАН выглядит так: 1. Признаки неживой природы: а) стихийные; б) вещественные; в) предметные (артефактные); г) пищи; 2. Признаки живой природы: а) витальные признаки; б) зооморфные (анималистические, орнитологические, энтомологические); в) антропоморфные (гендерные, социальные); г) ландшафтные признаки. Рассмотрим, какие признаки имеют место в творчестве поэтессы.

В казахской лингвокультуре ЖАН метафорично представляется через признак ‘скатерть’: *Жанымды жайып салам, Көмілмей жасқа, мұңға, Оран сені сағыныш – ақ сағымға. (‘Расскажу о жизни, расстелю скатерть души своей, забуду о возрасте, печали, заверну свою тоску в белую пелену’)*. Таким способом актуализируется значение «расстелить перед кем-то свою душу».

В казахской лингвокультуре внутренний мир принято описывать через признаки зрительного восприятия, реализуемыми разными языковыми способами: *күйіп – жанды, жағып алып; ұшқын (‘искра’), жалын (‘пламя’), от (‘огонь’)* и др. *Мейірім төккен нұр жүзің Тұрғандай сезем жанымда. “Адал бол, - деуші ең, - жұлдызым”, Сақталды сөзің жадымда.*

Жүректе тұрар жалқы үнің, Жанымнан жалын жігер күт. Ұстазым, сенің әр күнің, Әр сәтің тұрған бір ерлік!

Жан (душа) объективируется через предметный признак – сосуд,местилище: *Телефон шырылдаса, сен екен деп жеткенше жаным шығып жүгірмеймін.* В другом стихотворении душа ЖАН актуализируется через признак «гнездо», в котором надежда и доверие нашли укрытие: *Бастайтын жаңа арнаға, ұмтылдырар алынбас қамалға да, армандатып заңғар көк қияларын, үміт пенен сенім боп ұяладың жанымда, санамда да.*

Концепт ЖАН в своей структуре содержит признак ‘земля’, который актуализируется через признак «почва». Почва, как известно, впитывает влагу: *Адам мықты мызғымас сенімімен, айнымас серігімен, халқының бірлігімен, мейіріммен теңдесер Күн нұрымен. Сол сенімді жанымға сіңірдің сен.*

Растительные метафоры – самый древний способ переосмысления явлений внутреннего мира через физические характеристики. Согласно М.В. Пименовой, «вегетативный код является одним из универсальных способов описания фрагментов внутреннего мира» [Пименова 2003: 59].

Вегетативный код – один из самых распространенных и универсальных способов описания фрагментов мира, который часто используется в системах различных классификаций. Именами растений часто могут назвать человека (сильный как дуб), осанка как у березки (о стройной девушке), стройный как тополь (о стройном человеке), знания (плоды просвещения) и т.д. Вегетативные метафоры используются в описаниях жизни (Душа моя расцвела). Процессы познания, размышления осмысляются через образы растений. В одном из стихотворений «Жеңеше» поэтесса выражает свое восхищение и восторг через метафору «цветение»: *Жаным бүгін шашты гүл, әлем бақыт сыйлап тұр!*

В стихотворениях авторы часто используют морфологические признаки растений. Морфологическими называют признаки частей растений. Это могут быть такие признаки как «ствол», «корень», стебель и т.д. Так, например, ЖАН (душа) отождествляется с деревом карагач: *Бүгін көрсем жалаңаш сол Қара ағаш. Қара ағаштай менің жаным жалаңаш. (‘Сегодня увидел я тот карагач, сбросивший листву, Душа моя обнажена, как карагач’)*. Нәжімеденов. Душа и дерево ассоциативно связаны, но мы не осознаем эту связь из-за стертости метафор: «Дерево способно порождать огонь (при трении древесных кусков). А огонь – это душа. Значит, она выявляет себя в дереве» [Мизун, Мизун 2000: 193]

«Для растений характерна постоянная соотнесенность с человеком, о чем свидетельствует многочисленные сравнения человека с различными видами растения» [Бирх 2010: 139].

Ради любви лирический герой отдает листья своей души возлюбленной. Таким образом, ЖАН (душа) актуализируется через признак «лист»:
Жанымның жапырағын,

Берейін жұлып жаным, Сен үшін. Гибрат Султанмурат

Одним из распространенных вещественных признаков в казахском языке является признак ‘кипение’, который актуализируется через «водные» свойства: *Жүрек, бауырым өртке толып, жаным қайнап. Орны толмас өкініш салып қанымда ойнақ*

Еще один вещественный признак – пыль, которой покрывается ЖАН душа без искусства: *Дүниеден ел көшеді қалмаса әні, өнерсіз адам жанын шаң басады.*

Сол жанарда — қонысым, қуанышым не түрлі. Менің жаным онысыз күнсіз аспан секілді.

По древнегреческой философии, все в нашем мире состоит из стихий – первоэлементов мира. В античности душу описывали через признаки стихий: душа есть огонь (Демокрит), душа есть воздух (Анаксимен), душа есть смещение четырех стихий (Эмпедокл). Стихийный код является одним из распространенных в описаниях жан в казахской лингвокультуре. Признаки стихий в процессе концептуализации души обусловлены рядом причин: он может быть «обусловлен фольклорно-обрядовыми традициями» [Сергеев 2005: 94].

Кенеттен жолбарыстай тік атылған, Япыр – ау, қайдан келген сұраныл жан. Төле би анадайдан тани кетті. Сабалақ – Әбілмансұр мына тұрған. (‘Вдруг кто-то нагрянул как тигр, сделавший прыжок вперед... Бог мой, откуда же явился этот человек(душа) – стихия. Төле би узнал его издали. Это стоит Абилямсур’). Айтұлы. Бұқар жырау. В казахской лингвокультуре внутренний мир принято описывать через признаки зрительного восприятия, реализуемыми разными языковыми способами: күйіп – жанды, жағып алып; ұшқын (‘искра’), жалын (‘пламя’), от (‘огонь’) и др. Тұтқынға күн орнына түн орнады, Ауру жан салқын түнде күйіп – жанды, Қалды ол қайғы өртінің ортасында, Бір жалын жалаңдаған құшаққа алды. (‘У пленника день сменила ночь, Холодной ночью больная душа горела, Остался он в кругу тоски и печали, Пламя сжало в своих ненасытных объятьях’). Құдайбердыұлы. Ләйлі Мәжнүн дастаны. Жүректің қақпасы сарт етіп ашылып, жан дүниесіне лақ етіп аппақ нұр құйылды. (‘Со стуком распахнулись двери сердца, В душу влился поток белого света’). Мамырбаева. Сезім бүршік жарған күн.

Квантитативные признаки. Признак ‘один/ единственный’ характерен для концепта ЖАН. Признак ‘единственный’ выражает значение «самый близкий», чаще объективируемый идиомой жан дегенде жалғыз: *Егер ұнаса, жолдас болыңдар. Мен жан дегенде жалғыз жолдасымнан ештеңені аямаймын. (‘Если нравится, будьте друзьями, я для единственного друга ничего не пожалею’). Б. Тілегенов. Аққайнар.*

Дименсиональные признаки. Дименсиональные признаки – важная часть концептуальной структуры. В структуре исследуемого концепта существуют признаки ‘размер’: ‘широта’, ‘длина’. В казахской лингвокультуре небольшой

объем души понимается как ущербность: *Рухани мүгедекке айналған бұл адамдардың жан дүниесінің кішкентай болатындығы соншалы, оларды сүйге қанша талпынсаңыз да еш нәтиже шықпайды. (‘Как ни старайся, этих людей с маленькой душой, ущербных душой, полюбить невозможно)’.*

В казахском мифе говорится о Калша-батыре, оставшемся в пустыне без воды и еды после потери войска; к нему прилетела лебедь и спасла, напоив из клюва живой водой. Она вылечила его раны, приведя спасенного к целебному озеру. В облике лебедя скрывалась прекрасная девушка. Калша-батыр и девушка-лебедь поженились, в их паре родились «сыновья Бекарыс, Акарыс, Жанарыс, которые стали прародителями трех казахских жузов: Старшего, Среднего и Младшего» [Жанайдаров 2007: 244]. Таким образом, основной способ постижения всего мира заключается в постижении его фрагментов путем членения и установления тождества между отдельными компонентами.

Подобный подход используется и при постижении внутреннего мира; он строится на осознании единства внешнего и внутреннего мира при одновременном осознании объективности и субъективности их существования. Внутренний мир человека, вследствие своей особой природы (ненаблюдаемости, в первую очередь), в концептуальной системе языковой картины мира предстает в виде зеркального (но не идентичного) отражения физического мира.

Функциональный аспект языкового представления внутреннего мира человека и его составляющих в языковой картине заключается в использовании таких типов метафорического переноса между общими сферами внеязыковой действительности, как «концепт внутреннего мира - число», «концепт внутреннего мира - Слово», «концепт внутреннего мира-знание», «концепт внутреннего мира- стихия», «концепт внутреннего мира-растение», «концепт внутреннего мира-животное», «концепт внутреннего мира-птица», «концепт внутреннего мира-насекомое», «концепт внутреннего мира-артефакт», «концепт внутреннего мира-человек», «концепт внутреннего мира-человек», «концепт внутреннего мира-орган восприятия», «концепт внутреннего мира-ценность», «концепт внутреннего мира-имущество», «концепт внутреннего мира-ценность», «концепт внутреннего мира-имущество»

«концепт внутреннего мира-мир», «концепт внутреннего мира-мифическое пространство», «концепт внутреннего мира-реально существующее физическое пространство», «концепт внутреннего мира-ландшафт», «концепт внутреннего мира-погода», «концепт внутреннего мира-дом», «концепт внутреннего мира-дорога», «концепт внутреннего мира-свет/пожар», «концепт внутреннего мира-время».

Таким образом, в казахской лингвокультуре ЖАН является базовым концептом, важной составляющей национального сознания и играет значительную роль в языковой картине мира.

Литература

1. Колесов ВВ, Пименова МВ Языковые основы русской ментальности: учебное пособие от.ред. МВ Пименова.- М.: Флинта, Наука, 2016.-136с.
2. Воркачев С.Г Российская лингвокультурная концептология как научное направление. Мир в языке и культуре Вып. 14: сборник статей.- СПб.:

изд-во СПбГЭУ, 2017.-144 с., с.9

3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
4. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: МГУ, 1993.
5. Лебедева Т.Б. Биоморфный код культуры: зооморфные признаки в структурах русского и английского концептов чувство и FEELING // Язык и ментальность: Сборник статей / Отв. ред. М.В. Пименова. – СПб.: СПбГУ, 2010. – 696 с. (Серия «Славянский мир». Вып. 5). – С. 443-448.
6. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
7. Булыгина, Т.В. Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Языки русской культуры, 1997. – 574 с.
8. Пименова М.В. Концепт *надежда* в русской языковой картине мира // Человек и его язык: к 75-летию проф. В.П. Недялкова / Отв. ред. Е.А. Пименов, М.В. Пименова. – Кемерово: ИПК «Графика», 2003. – С. 47-66. (Серия «Филологический сборник». Вып. 4).
9. Пименова М.В. Введение в концептуальные исследования: Учебное пособие / М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. – Кемерово: КемГУ, 2009. – 160 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 5).
10. Ахметжанова З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.
11. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Наука, 1999.
12. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
13. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 605 с.
14. Жанайдаров О. Мифы древнего Казахстана. – Алматы: Аруана, 2006. – 252 с.

Reference

1. Kolesov VV, Pimenova MV Linguistic foundations of Russian mentality: study guide ed. MV Pimenova.- M.: Flinta, Nauka, 2016.-136p.
2. Vorkachev S.G. Russian linguocultural conceptology as a scientific direction. The World in Language and Culture Vol. 14: collection of articles. - St. Petersburg: publishing house St. Petersburg State Economic University, 2017.-144 p., p.9
3. Humboldt V. von. Selected works on linguistics. – M.: Progress, 1984. – 400 p.
4. Weisgerber J.L. Native language and formation of spirit. – M.: MSU, 1993.
5. Lebedeva T.B. Biomorph code of culture: zoomorphic characteristics in the structures of Russian and English concepts of feeling and FEELING // Language and mentality: Collection of articles / Rep. ed. M.V. Pimenova. – St. Petersburg: St. Petersburg State University, 2010. – 696 p. (Series “Slavic World”. Issue 5). – pp. 443-448.
6. Apresyan Yu.D. Selected works. T. 2. Integral description of language and

- systematic lexicography. – M.: Languages of Russian culture, 1995. – 767 p.
7. Bulygina, T.V. Shmelev A.D. Linguistic conceptualization of the world (based on Russian grammar). – M.: Languages of Russian Culture, 1997. – 574 p.
8. Pimenova M.V. The concept of hope in the Russian linguistic picture of the world //
- Man and his language: for the 75th anniversary of prof. V.P. Nedyalkova / Answer. ed. E.A. Pimenov, M.V. Pimenova. – Kemerovo: IPK “Graphics”, 2003. – P. 47-66. (Series “Philological collection”. Vol. 4).
9. Pimenova M.V. Introduction to Conceptual Inquiry: Study Guide / M.V. Pimenova, O.N. Kondratieva. – Kemerovo: KemSU, 2009. – 160 p. (Series “Conceptual Research”. Issue 5).
10. Akhmetzhanova Z.K. Comparative linguistics: Kazakh and Russian languages. – Almaty, 2005. – 408 p.
11. Arutyunova N.D. Language and the human world. – M.: Nauka, 1999.
12. Maslova V.A. Linguoculturology. Textbook aid for students higher textbook establishments. – 2nd ed., stereotype. – M.: Publishing Center “Academy”, 2004. – 208 p.
13. Freidenberg O.M. Myth and literature of antiquity. – M.: Nauka, 1978. – 605 p.
14. Zhanaidarov O. Myths of ancient Kazakhstan. – Almaty: Aruana, 2006. – 252 p.

ӘОЖ 37.013

БІРЛЕСКЕН ІС-ӘРЕКЕТ ҮРДІСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚЫШУЛАРЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТІНІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

**Сейдина Б.З.
Акылбекова Э.А.**

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

Соңғы онжылдықтарда ең маңызды аспектілердің бірі – баланың диагностикасы мен әлеуметтік интеллектінің дамуы ерекше қарқынды зерттелуде. «Әлеуметтік интеллект» термині жақында жиі қолданыла бастағанына қарамастан, әлеуметтік интеллект мәселелерін зерттеудің ұзақ тарихы бар.

«Әлеуметтік интеллект» (social intelligence) ұғымын ХХ ғасырдың басында американдық ғалым Э. Торндайк енгізді. Адамдардың өзара әрекеттесуін сипаттау үшін осы тұжырымдаманы ұсына отырып, ол әлеуметтік интеллектті былай сипаттады: «...адамдарды, ерлер мен әйелдерді, ұлдар мен қыздарды түсіну, адамдармен қарым-қатынас жасау және адамдармен қарым-қатынаста ақылмен әрекет ету қабілеті» [1].

Қазіргі психологиялық және педагогикалық әдебиеттерде әлеуметтік интеллект проблемалары көбінесе әлеуметтік эмоцияларды зерттеу проблемаларымен, демек, баланың эмоционалды саласын зерттеумен

біріктіріледі. Қазіргі педагогика мен психологияда жеке тұлғаның эмоционалды саласын эксперименттік зерттеулердің нәтижелері салыстырмалы түрде толық қамтылған: Р.Вудворт, Г.Линдслей, П.Фресс, К.Изард және т. б. Бұл еңбектерде эмоциялар жеке адамның жеке әлеуметтік тәжірибесін жаңартуға және жинақтауға айтарлықтай әсер ететіндігі атап өтілді.

Оқыту және балаларды дамыту мамандары XX ғасырдың басында мұғалімдер, педологтар және психологтар классикалық, дерексіз интеллектіні зерттеуге көп көңіл бөлді, өйткені сол кезеңде «әлеуметтік интеллект» ұғымы кең таралмады, онымен бірге олар жеке тұлғаның әлеуметтік психологиялық сипаттамаларын жиі қарастырды. Мысалы, балалар дарындылығы саласындағы танымал кеңес маманы В.М. Данерский жеке тұлғаның әлеуеті туралы жан-жақты идеяны тек классикалық зияткерлікті бағалаумен шектемеді.

Тұлғаның зияткерлік әлеуетін зерттеу саласындағы тағы бір танымал маман Г.Ю. Айзенк әлеуметтік зияткерлікті жалпы танымдық қабілеттер құрылымына қосып, оның үш түрін анықтады:

«...нейрофизиологиялық және биохимиялық факторлар негізінде пайда болатын биологиялық интеллект, ол ми қыртысының белсенділігімен тікелей байланысты;

интеллект сынақтарымен өлшенетін және биологиялық интеллектке де, әлеуметтік-мәдени факторларға да тәуелді психометриялық интеллект;

күнделікті өмірде көрінетін зияткерлік қабілеттер болып табылатын әлеуметтік интеллект. Бұл психометриялық интеллектке, сондай-ақ жеке қасиеттерге, оқуға және әлеуметтік-экономикалық мәртебеге байланысты».

Әр түрлі жылда көптеген танымал ғалымдар (Л.С. Выготский, К.Э. Изард, С.С. Томкинс және т. б.) баланың құрдастарымен және ересектермен әлеуметтік қарым-қатынасындағы эмоциялардың және әлеуметтік эмоциялардың түбегейлі маңыздылығын атап өтті. Баланың басқалармен өзара әрекеттесуінің сәттілігін анықтай отырып, эмоциялар оның әлеуметтік дамуының сәттілігінің кепілі болып табылады және позитивті әлеуметтенудің негізі ретінде қызмет етеді. Баланың жеке басының эмоционалды саласының ерекшеліктері жеке қасиеттердің қалыптасуына ғана емес, сонымен бірге жалпы танымдық даму процесін айтарлықтай анықтайды (Э.Клапаред, Дж. Пиажет, А.Ф. Лазурский, В. Штерн, В.М. Данерский және т. б.).

Әлеуметтік интеллекттің маңызды сипаттамаларының бірі – басым эмоционалды күй мен көңіл-күй. Балалар психологы С.С. Томпкинстің пікірінше, егер бала үнемі жаман көңіл-күйде болса, егер ол жиі ренжіген болса, әлеуметтік ортаны және қоршаған ортаны зерттеуге деген белсенді ұмтылысты күтпеу керек, өйткені бұл оның позитивті құрдастарына тән, басым көңіл-күйі бар. Бір қызығы, И.П. Павлов ашқан баланың зерттеу мінез-құлқының биологиялық негізі ретінде қызмет ететін зерттеу рефлексін С.С. Томкинс эмоциялар қатарына жатқызды.

Жалпы, XX ғасырдың бірінші жартысында әлеуметтік интеллект мәселесі зерттеушілердің назарын аударғанын, бірақ басымдықтардың қатарына жатпағанын атап өтуге болады. Сонымен қатар, әртүрлі ғылыми мектептердің жақтаушылары оны зерттеудің әртүрлі тәсілдерін жасап, әлеуметтік интеллект ұғымына әртүрлі мағына берді.

Әлеуметтік интеллект туралы қазіргі заманғы идеялардың қалыптасуына, оның арнайы зерттеулерде бағалау және дамыту ерекшеліктеріне Дж.Гилфордтың «интеллект құрылымы» атты теориясы өз септігін тигізді [2].

Дж. Гилфорд алғашқылардың бірі болып әлеуметтік интеллектке ерекше орын беріп, адамның ақыл-ойын сипаттайтын графикалық метафора ретінде көлемдік-кеңістіктік схеманы ұсынды. Еліміздің мұғалімдері мен балалар психологтарының арасында Дж. Гилфордтың моделінің танымалдығы тек оның орыс тілінде жарияланғандығында ғана емес, ең алдымен оның ашық жүйе екендігіне байланысты. Оның көмегімен көптеген жылдар бойы ақыл-ойдың әртүрлі аспектілерін диагностикалау және дамыту үшін әдістемелік шешімдер жасалды.

Атақты орыс ғалымы М.А. Холодная XX ғасырдың аяғында, өзінің интеллект психологиясына арналған жұмысында қазіргі психологияда «ойлаушы адам» ұғымына қарағанда «бастан кешіп жатқан адам» ұғымына қызығушылық әлдеқайда көп екенін атап өтті [3].

Шартты түрде сөйлей отырып, XX ғасырдың 80-жылдарының аяғына дейін мамандардың ең жақсы күштері тұлғаның когнитивті сферасын зерттеуге бағдарланды деп айтуға болады, тек 90-шы жылдары зерттеушілер психологияның ғылым ретінде эмоциялар мен әлеуметтік өзара іс-қимылдар «ересектікке» әрең жетті (В.К. Виллюнас, Ю.Д. Гипенрейтер және басқалар).

Әлеуметтік эмоциялардың пайда болуы мен маңызы туралы мамандардың көзқарастары дәстүрлі түрде әр түрлі болды. Кейбір зерттеушілер тіпті мінез-құлық – бихевиоризм туралы ғылым шеңберінде «эмоция» ұғымынсыз-ақ жасауға болады деген пікірді ұстанды (К. Даффи, Г. Линдсли және т.б.). Мінез-құлық проблемалары, осы көзқарас тұрғысынан (бихевиоризм) «белсендіру» немесе «қозу» ұғымдарының көмегімен түсіндіруге едәуір жеңіл. Бұл құбылыстар айқын байқалады, сондықтан объективті, қатаң бекітуге бейім, сондықтан классикалық ғылымда қабылданған адамның интеллектін немесе эмоционалдық саласын бағалаудың дәстүрлі әдістері сияқты аморфты емес[4].

Басқа ғалымдардың осы көзқарастардан айырмашылығы (С.С. Томпкинс, К.Е. Изард және т.б.) эмоциялар адамның бастапқы мотивациялық жүйесінің негізін қалайды деп сендірді. Кейбір ғалымдар эмоцияларды ситуациялық, қысқа мерзімді, уақытша күйлер деп қабылдауға бейім болды. Сонымен қатар, бір топ ғалымдар эмоциялар – бұл адамның аффективті реакцияларына тәуелді етіп, барлық мінез-құлық әрекеттерін сүйемелдейтін тұрақты және салыстырмалы түрде тұрақты психикалық формациялар деген пікірді ұстанды.

Педагогика мен білім беру мәселесіне қатысты әлеуметтік интеллектті зерттеудің маңызды кезеңі 1983 жылы Г.Гарднердің жариялаған интеллекттің көптігі моделімен байланысты. Бұл модель тәрбиешілер, зерттеушілер және практиктер арасында кеңінен танымал болды. Авторлар бір-біріне салыстырмалы түрде тәуелсіз интеллект типтерінен тұратын, жеке тұлғаның белгілі бір салалардағы жоғары жетістіктері үшін жауап беретін теориялық құрылысты ұсынады, осыған байланысты Г.Гарднер интеллекттің жеті түрін ажыратуды ұсынады:

- «... тілдік интеллект;
- музыкалық интеллект;
- логикалық және математикалық интеллект;
- кеңістіктік интеллект;

- дене кинестетикалық интеллект;
- жеке интеллект: «ішкі жеке» және «сыртқы жеке».

Г.Гарднердің айтуынша, интеллекттің барлық түрлері әр адамның бойында көрінеді. Г.Гарднердің белгілі бір адамның психикасының құрылымында олардың ерекше үйлесімінің маңыздылығын атап көрсетуі ерекше маңызды. Кеңес ғалымы Б.М. Тепловта психиканың құрылымындағы адамның әр түрлі қабілеттерінің сапалық үйлесуі туралы жазды. Интеллекттің әр түрлі типтерінің бұл сапалы үйлесімі тұлға әлеуетінің жеке сипатын анықтайды және индивид пен әлеуметтік ортаның өзара әрекеттесуінің жеке стилін қалыптастырады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, әлеуметтік интеллект тұжырымдамасы, қазіргі психологияда және одан кейін педагогикада эмоционалды интеллектімен тығыз байланысты мәселелерімен бірге талқыланады. «Эмоционалды интеллект» ұғымы психологияға «әлеуметтік интеллект» ұғымынан әлдеқайда кешірек енді, бұл XX ғасырдың 60-жылдарында болды. Оның пайда болуы алғаш рет М.Белдоктың еңбегінде байқалды. Кейіннен эмоционалды интеллект тұжырымдамасы біртіндеп психологтар мен педагогтар кеңінен талқылайтын проблемалар шеңберінде өз орнын алды: 1985 жылы В.Пейннің жұмысы жарық көрді; 1988 жылы Р.Бар-Он 1912 жылы енгізілген IQ (Intelligence Quotient) В.Штернмен ұқсастығы бойынша «Эмоционалды коэффициент -« EQ »тұжырымдамасын енгізді.

Ғалымдар атап өткендей, психологтар арасында, кейіннен мұғалімдер арасында эмоционалды интеллект проблемасын кеңінен таратуға 90-жылдары П.Саловей мен Дж.Майердің мақаласының жариялануымен тығыз байланысты [5].

Өткен ғасырдың аяғынан бастап ғылыми психологияда эмоционалды интеллект диагностикасы және даму мәселесі белсенді дамып, білім берудегі мәселелердің педагогикалық шешімдерін жасауға тиімді әсер етті. Сонымен, 1996 жылы израильдік ғалым Р.Бар-Он өзінің эмоционалды интеллектін бағалауға арналған жаңа тестін – «Emotional Quotient Inventory» жариялады. Ұсынылған әдістеме эмоционалды интеллект диагностикасына арналған сұрақтар тізімін қамтиды және оның коэффициентін есептеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік интеллектіні бағалау мен дамытудың тұжырымдамаларын, әдістерін жасау ХХІ ғасырдың басында жалғасын тапты. Бұл мәселелерді шешуге әр түрлі елдердің және әртүрлі ғылыми білім салаларының мамандары өз үлесін қосты. Эмоционалды интеллект пен әлеуметтік интеллекттің теориялық модельдерін құру саласында арнайы зерттеулер жүргізілді.

Мектеп жасына дейінгі баланың әлеуметтік интеллектісін диагностикалау және дамыту міндеттері қазіргі кездегі жалпы білім берудегі, атап айтқанда, мектепке дейінгі білім берудегі ең маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Ересек жастағы мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік интеллектісін дамытудың маңыздылығы қазіргі жағдайда дамудың әлеуметтік жағдайының ерекшеліктеріне, виртуалды шындыққа едәуір сіңген заманауи балалардың келіспеушілігіне байланысты артып келеді. Сондай-ақ, Д.Векслер айтқан әлеуметтік интеллект академиялық және өмірлік табыстың тиімді болжаушысы деген гипотезаның арнайы зерттеулерде расталғаны өте маңызды [6].

Қазіргі кезде әлеуметтік интеллект, эмоционалды интеллект, тұлғаның әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру бойынша мәселелер қолданбалы бағытта жүргізілуде. Ең танымал бағыттардың бірі – әлеуметтік интеллекттің даму деңгейінің жеке тұлғаның академиялық және өмірлік жетістігіне әсерін зерттеу. Американдық ғалым Р.Штернберг үш компонентті «интеллект теориясын» ұсынды, оның құрамына келесі компоненттер енді: «аналитикалық, креативті және практикалық». Р.Штернберг интеллектті жеке тұлғаның академиялық және өмірлік табысының негізі деп санайды.

Қазіргі уақытта білім беру проблемаларына байланысты әлеуметтік интеллекттің зерттеулері әрдайым кеңейіп, тереңдей отырып әр түрлі жоспарларда жасалуда. Қазіргі кезде отандық педагогикада ғалымдар да, практиктер де жеке тұлғаның академиялық және өмірлік жетістігін анықтайтын фактор ретіндегі әлеуметтік интеллекттің рөліне көп көңіл бөлуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 б.
- 2 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бұйрығы. Тиісті үлгідегі білім беру ұйымдары қызметінің үлгілік қағидаларын бекіту туралы: 30 қазан 2018 жыл, №595.
- 3 Философский энциклопедический словарь. – ИНФРА-М, 2009. – 570 б.
- 4 Мясичев В.Н. Психология отношений. – М: изд. «Институт практической психологии», 1995. – 356 б.
- 5 Торндайк, Э. Принципы обучения, основанные на психологии / Э. Торндайк // Пер. с англ. Е. В. Герье. С предисловием Л. С. Выготского (с.5-23). –М.; Работник просвещения (7-я тип. "Искра революции" Мосполиграфа), 1930, 235с.
- 6 .В. Рубцов // Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад.пед.наук СССР. -М.; Педагогика, 1987. 160 с.

ӘОЖ 37.013

АТА-АНА МЕН БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫ БОЛДЫРМАУДЫҢ ТИІМДІ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ БЕЛГІЛІ ЕРЕЖЕЛЕРІ

Мусирова Г.Б.

Акылбекова Э.А.

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

Қоғамның құрамдас бөлігі әрбір отбасында өмірге келіп тәрбиеленетін балалардың тәрбие бастауы осында қалыптасатындықтан М.Әуезов ағамыздың мына бір құнды пікірі еріксіз еске түседі: «Ел болам десең бесігіңді түзе» осы бір ой түйіннен әрбір баланың мінез-құлқының дұрыс қалыптасуына ықпал ету

бүгінгі тандағы ата-аналар мен педагог-психологтардың алдында тұрған асқаралы мақсаттарының бірі. Сондықтан, ғылыми жұмысымызда біз отбасында туындайтын бала мен ата-ана арасындағы қақтығыстар мәселесін қарастыруды жөн санадық.

Себебі, отбасы – адамдық қарым – қатынастың ежелгі институты, бірегей көрінісі. Оның бірегейлілігі мынада, бірнеше адамдар ұзақ уақыт бойы, яғни адам өмірінің көп бөлігін алатын уақыт бойы бір-бірімен тығыз байланыста болады. Осындай қарқынды жүйеде таластың, қақтығыс пен дағдарыстың пайда болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» Заңының 6-тарау, 29-бабында ерлі зайыптылар отбасындағы өз қатынастарын өзара сыйластық және көмек негізінде құруға, отбасының игілігі мен нығаюына жәрдемдесуге, өз балаларының денсаулығына, өсіп жетілуіне және олардың әл ауқаты жағдайына қамқорлық жасауға міндетті деп көрсетілген.

Ата – ана – отбасының негізгі діңгегі, бастапқы дәнекері. Дәстүрлі қазақ отбасында ата – ананың қадірі ерекше әспеттелген. Әсіресе, тіршіліктің қайнар көзі, махаббаттың шуақ күні, мейірімнің кәусәр бұлағы – Ана есіміне қатыссыз дүниеде қасиетті ештеңе жоқ.

Отбасындағы психологиялық оңды ахуал, татулық пен тыныштық, жайдары қабақ, пейіл – береке – оның барлық мүшелерінің ырысы, ойға алған істерінің өрге басып, мақсаттарының жүзеге асуының кепілі. Балалардың ұрысқақ, жанжалқой, дөрекі – дөкірлігі әке-шешенің жатса – тұрса жадынан шықпайтын қауіпі, азабы болады. Ондай ата-аналар үнемі алаңдаумен күн кешіп, қабақтарынан кірбің кетпейді. Бұған қарама-қарсы еңбекқор, кең пейіл, жарқын мінезді болып өскен ұл – қыз ата – ананың қас – қабағына қарап, хал - жағдайларын айтқызбай аңғарып, олардың көңілін тауып, мерейін өсіреді. Демек, балалары ата-анасын, үлкендерді қуанышқа бөлеп, бақытқа кенелтем десе, алдымен, әдепті болулары керек, өз жұмыстарын адал да тыңғылықты атқарып, отбасына кіріс кіргізіп, әке-шешенің қарттығын қажетті тыныштықпен және дәулетпен қамтамасыз етулері қажет [1,25].

Ата-ана да адам, сондықтан олардың қателесетін, жаңылысатын, ағаттық жіберетін кездері болады. Әдепті бала ондай кезде зіркілдеп, дауыс көтеріп шыға келмейді, ал үлкенді балағаттау – бала тұрмақ жасы кіші адамның ісі емес. Үлкендердің әлдеқалай істеген ісі, сөзі жанына қатты батса да, сабыр етіп, өзінді дүниеге әкеп, зор мақсатпен әлпештеп өсіргенін есіңе түсіруің, кешірімді болуың міндет. Ұл-қыз әдептілігінің негізі – ата-ананы риза қылып, үнемі алғыс батасын алуында. Сонда ғана үлкендердің мерейі көтеріліп, ұл-қыздардың өркені өспек.

Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас негізінде туындаған қақтығыстарды түзету жолдарында бірнеше әдістерді қолданамыз. Көрсетілген әдістерді тиімді түрде пайдалана алсақ, отбасының қаншалықты маңызы бар екендігін айқындаймыз.

Отбасындағы қақтығыстарды түзету жұмыстарының әдістері:

- Отбасындағы топтық қимылды ойындар, спорттық эстафеталық ойындар, арасында отбасылық қуанышты сәттер жайлы айту;
- Балалармен жеке әңгіме жүргізу, баланың тәртібін бақылау, сюжетті рөлді ойындар (балалармен қатынасын жақсарту);

- Балаларға кері тәрбие беретін мультфильмдер, ойындар, ойыншықтарды шектеу;
- Балалармен бірге ермексазбен, түрлі түсті карандаштармен бос уақыттарда жұмыс жасау;
- Агрессиялық жайттарда мынандай әуендерді тыңдау: ұнтаспаға жазылған табиғаттың дауысы, құстардың үні;
- Балалармен психожаттығулар жасау;
- Оқылған ертегі, әңгімені (жағымсыз, жағымды жақтарын) талдау;
- Ым-ишараға, пантомимикаға жаттығулар жасау;
- Эмоциялық жағдайды түсіне білуге арналған жаттығуларды ойнату

Жоғарыда көрсетілген әдістерді отбасындағы ата анамен бала арасында қолдану үшін қоғамдық ұйымдармен педагогикалық процесстегі мұғалім тарапынан ұйымдастырылатын ашық немесе жарыс сабақтары да көп септігін тигізері қак. Оның негізгі мазмұнын айқындайтын мазмұндық көрсеткіштері мен нәтижелері төмендегі кестеде анықталған (Кесте 1).

Кесте 1 – Ата-аналардың мінез - құлқы немесе іс-әрекеті, сөйлеген сөздері арқылы балаға ықпал ететін бірнеше әдіс-тәсілдер

Әдістер	Мазмұндық көрсеткіштер	Нәтижелері
Ықпал ету арқылы баланың өзіне сезімін нығайту	Нандыру, сендіру, ақыл-кеңес, іс-әрекетін қуаттау, орынды көтермелеу, дәлелдеу, дұрыс бағалау, әділ ескерту, баламен санасу, пікірлесу	Өзіне сезімі артады
Ықпал ету арқылы тежеу	Ата-ананың балаға дегенін күштеп істетуі, қақпайлау, үстемдік пиғылын көрсету, беделімен басыну, санаспау	Тартыншақ, қорқақ, қулық, ырықсыз, өтірік, жігерсіз, жалтақ
Ықпал ету арқылы қуаныш сезімін ояту	Орынды мақтау, мадақтау, көңілін көтеру, демалысын ұйымдастыру, керекті деңгейде қажетін өтеу	Көңілі өсіп марқаяды, батырлық, өзіне сенімі, өмірге құштарлығы ашылады
Теріс әрекетке түрткі болатын әдістер	Баланың ырқына көну, еркелету, балаға мән бермеу, бақылаусыз қалдыру, жәбірлеу, зекіп ұрысу, орынсыз кінәлау, алдау, мазақ ету, нашар үлгі көрсету	Қырсық, өзімшіл, жалқау, рақымсыз, ұқыпсыз, ынтасыз, озбыр, бірбеткей, қатыгез

Ата-ананың балаға қатынасын түзету тәсілдері:

Сенім акциясы. Келесі кездесулерде сенім акциясы аумағына әңгіме ұйымдастырылып, оның барысында бала мен ата-ана қатынастарының оң бағыт алғанына, стратегиялық өзгерісінің басталуына не себеп болып, үлкен қызмет ете алады? - деген сұраққа жауап ізделінеді. Алдымен сенім деген не екенін анықтап алып, ата-ана мен олардың балалары арасындағы сенімді

қалыптастыру жолдарын психолог клиентпен бірге іздеуге кіріседі. Бұл тәсіл бала мен ата-ана қатынастарында орын алған түсінбеушіліктер негізінде болған ұрыс-керіс, шытырман, қақтығыс, шиеленіс жағдайлар, кейбір келіспеушіліктер және түсінбеушілік біржақты болғанда пайдаланылады.

Жеке сезімдер мен қиындықтар жайында. Бұл тапсырманы ата-аналар өзінің баласына деген сезімін білдірмей тұрып олардың қандай жағдайда жүргенін, мысалы, «неге сабаққа барғысы келмей жүр, сабақ үстінде неге жиі мазасызданады, ешқандай қызығушылығы жоқ болады, мұғалім айтқанын тыңдағысы келмейді, не нәрсеге қызығып жүр» деген сияқты мәселелер болғандықтан біршама қиындық туғызады [1,346].

Қарым-қатынасты өзгерту өте күрделі процесс. Сондықтан ата-ананың баламен сенім әңгімесін ұйымдастыру арқылы арақатынасты жылдамдату жөн болады. Мұндай әңгіменің мақсаты - ата-ананың отбасында ұлы немесе қызы туралы уайымы, балаға деген махаббаты жатқан ішкі сезімін ретке келтіру, балаға деген ешқандай өкпе наздың жоқтығын білдіру, алдағы уақытта тек отбасының ынтымақтастықта болуын түсіндіру. Ата-ананың да баланың да жан дүниесіндегі сырын ашу барысында жиналған өкпе мен шағымынан арылту мүмкіндігі болса мұндай кеңес олардың арақатынастарындағы нағыз меже бола алады. Осы байланыста кеңес берудің негізгі ережелерінің біріне назар аудару керек. Егер клиент өмірінде қандай да бір оқиғадан өтуі қажет болса, оны әңгіме барысында тек талқылаумен шектеп қоймастан, мүмкіндік болса, тіпті оны іске асыру жолдарын анықтап, уақытын белгілеп, дайындық жаттығуларын жүргізу керек. Нақты талқылау барысында қолайлы уақытты таңдау, неден бастау мүмкін екенін, пайдаланылатын нұсқауларды іріктеу орынды болады. Мұндай нақтылау үстіртін әңгіме кезінде байқалмайтын, бірақ жобаны іске асыру басталғанда тез ашылатын жасанды кедергілерді ашу жөне олардан ұтып шығу үшін қажет [3,156].

Сонымен қатар отбасында тиімді тәрбиелеудің белгілі ережелері қалыптасқан:

- баланы бар қалпында сүю, құрметтеу қажет;
- балаға әсер ететіні құрғақ сөз емес, оның қалай айтылғаны, шын көңілден шыққандығы мәнді;
- баламен қатынас оның жас ерекшелігіне сай болуы шарт, сонда ғана үлкендер мен кішілер арасындағы дау-дамай туындамайды да ең қонымды тәрбие әдісін таңдап, қолдануға болады;
- баланың не айтқысы келетінін түсініп алған жөн, асығыс қорытынды жасаудан сақтанған дұрыс;
- жазаны істеген келеңсіз әрекеті үшін қолдануға үйренген жөн, баланы намысына тиіп, қорламаңыз (еш уақытта бала жаман емес, оның қылығы жаман);
- бала жөнінде басқалар (мұғалімдер, көршілер) тарапынан айтылған сын пікірлерден қорытынды жасаудан бұрын оның өзімен әңгімелесіп, әрекетінің себебін анықтап, кейін шешім қабылдаған жөн;
- жұрт алдында өз беделіңді жоғалтпай деп қорқудың қажеті шамалы, өз балаңның сенімінен айырылып қалмау оған қарағанда маңызды;
- балаға үйрететініңді алдымен өзің үйреніп, біліп ал;

- өз балаңызға қанша рет «жоқ» деп, бетін қайтаратыныңызға мән беріп көріңіз, содан қорытынды шығарыңыз. Бала ата-анасына түгелдей тәуелді;
- бала жасына қарамай, басыбайлы қадағалауды жек көреді. Ата-анасының өз өміріне шын ықыласпен араласқанын ғана ұнатады. Бала табиғатынан ата-анасын сүйеді;
- баламен өмір, тұрмыс жөнінде жиі сұхбаттасып тұрған жөн, себебі қателіктен ешбір адам қорғалмаған;
- баланы қиындықтар құрсауында жападан жалғыз қалдыруға болмайды.

Отбасында ешкім «мен енді сені тәрбиелемеймін» - деп айтпауы жөн, себебі төңіректегінің бәрі баланы қалыптастыруға өз үлесін қосады. Баламен қатынас, ата-аналар арасындағы байланыс, басқа адамдармен араласу, отбасы ішіндегі тұрмыс процесі, барша отбасылық істер қалай болса да балаға тәрбиелік мағынада ықпал етеді.

Баламен жанжал туындаған жағдайда өзіңді қалай ұстауың керек?

Жанжал нашар тәрбиенің көрінісі және белгісі емес. Егер ол пайда болса, яғни сіз біреудің көздеген мүддесі, мақсаты, ой пікірімен тиісіп қалдыңыз. Басқа адаммен қарым-қатынаста қайшылықтар пайда болғаннан жанжал туындайды. Жанжалдан безбей, тек ғана оны шешудің амалын қарастыру керек. Жағымсыз эмоция жаулап алып, жүйкеңіз тозып тұрса оны қалай жасауға болады?

- Өзірше тынышталып, әңгімеге дайын болмайынша істің мән жайын білуге тырыспаңыз!
- Жанжалдың шешімінің үстіртін болуы жиі кездеседі; оны табу үшін негізгі үш сұраққа жауап еру керек:
- нендей жағдай болып жатыр
- өтіп жатқан жағдайға кімдердің қатысы бар;
- адамдардың жанжалға араласуына не, қандай мақсаттар итермеледі.
- Ең алдымен өзіңіз туралы ойлаңыз: бұл жанжал сіздің қандай мүдденізді қозғады?
- Басқа адам туралы да ойланыңыз. Ол адам бұл жанжалға өзінің зиянкестігінен қатысты болмаған болар?! Оның да жанды жеріне тиіп кеткен болар? Атап айтқанда несімен? Қандай құқығын ол қорғай алады? Сонымен өз сезімдеріңіздің суынғанын күтіңіз және жанжал мен оның қатысушылары туралы ойланыңыз.

Балалармен жанжал.....

Құрметті ата-аналар!

Балаларыңызбен жанжалды жағдай сіздің өміріңізді түп тамырымен өзгертуі мүмкін! Бұл өзгерістердің тек ғана жақсы жағынан болғанына тырысыңыз! Дау дамайлы жағдайға түспес бұрын, осының нәтижесінде неге қол жеткізетіндігіңізді ойлаңыз. Бұл қорытындының Сізге өте маңыздылығына тағы көз жеткізіңіз.

- Дау жанжал кезінде тек өзіңіздің ғана емес, басқалардың да мүдделерін де мойындаңыз.
- Дау дамай болып жатқанда іс-әрекет этикасын сақтаңыз, өш алуға есептеспей, проблеманы шешіңіз.

- Егер өз ісіңіздің растығына толық сенімді болсаңыз, ашық та қатаң болыңыз.
- Балаңыздың дәлелдерін тыңдауға өзіңізді мәжбүр етіңіз.
- Уақытында тоқтамға келе біліңіз.
- Өсіп келе жатқан өз балаларының махаббаты мен құрметін сақтап қалу үшін ата-ана не істеу керек?
- Балаңыздың дербестікке ұмтылғанынан, одан айрылып қаламын деп қорқудың қажеті жоқ.
- Балаға өз бетімен болудан гөрі, тәуелсіздікке деген құқығы оған қажет екендігін ұмытпағандығыңыз жөн.
- Балаңыз Сіздің айтқаныңызды жасауы үшін, оның өзінің ниетінің болуына әкеліп тіреңіз.
- Оған үнемі бақылау немесе аса қамқорлық жасап қиянат жасамаңыз, асыра сілтеп қажеті жоқ.
- Отбасында «төңкерістік жағдай» жасамаңыз, егер ондай жағдай бола қалған кезде оны бейбіт жолмен шешуге тырысыңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қоңырбаева С. Отбасы: бала мен ата-ана. Алматы, 2006жыл
- 2 Неке және отбасы туралы ҚР заңы
- 3 Коляева М.В, Г.Н.Канищева «Отбасы татулығы бағдарламасы» Астана-2007ж
- 4 Құрбанова И. Отбасы өмірінің мәселелері, «Жантану мәселелері» №1,2008ж
- 5 Халитова І. Әлеуметтік педагогика, Алматы, 2007жыл
- 6.Нұрмұхамбетова Т.Р. «Тәжірибелік психология» 4 том Шымкент2009

THE DEFINITION OF GAMES AS A LINGUISTIC PHENOMENON

Кенжаева.Г.О. Сматула.А.Ә.,

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі-п.ғ.м. **Арысбаева Э.П.**

The achievement of these goals signals the end of the game. Games involve a contest either between players or between the players and the goal, and games should lead to having fun” [1]. Simply but expressing the same is the definition of J.H. Hadfield who explains the game as “an activity with rules, a goal and an element of fun”. However the game in education must be more than just fun; learners have to learn through playing games, too.

Games are closely connected with motivation. For example Julia Khan emphasizes usefulness of the game because of its motivating importance: “It is clear then that games-since children naturally want to play them- can be motivating” [2]. Philips supports this opinion by her statement that enjoyable activity is memorable

then and the possible success that the children could reach in language learning will develop motivation for their further learning.

We can say that to define the term game is not simple and likewise the usage of it can be problematic. It has advantages on one side but there exist many factors that can influence using games either positively or negatively.

French sociologist Roger Caillois, in his book *Les jeux et les hommes* (Games and Men), defined a game as an activity that must have the following characteristics:

- fun: the activity is chosen for its light-hearted character
- separate: it is circumscribed in time and place
- uncertain: the outcome of the activity is unforeseeable
- non-productive: participation does not accomplish anything useful
- governed by rules: the activity has rules that are different from everyday life
- Fictitious: it is accompanied by the awareness of a different reality.

Computer game designer Chris Crawford, founder of The Journal of Computer Game Design, has attempted to define the term game using a series of dichotomies:

- Creative expression is art if made for its own beauty, and entertainment if made for money.
- A piece of entertainment is a plaything if it is interactive. Movies and books are cited as examples of non-interactive entertainment.
- If no goals are associated with a plaything, it is a toy. (Crawford notes that by his definition, (a) a toy can become a game element if the player makes up rules, and (b) *The Sims* and *SimCity* are toys, not games.) If it has goals, a plaything is a challenge.
- If a challenge has no "active agent against whom you compete," it is a puzzle; if there is one, it is a conflict. Crawford admits that this is a subjective test. Video games with noticeably algorithmic artificial intelligence can be played as puzzles; these include the patterns used to evade ghosts in *Pac-Man*.
- Finally, if the player can only outperform the opponent, but not attack them to interfere with their performance, the conflict is a competition. Competitions include racing and figure skating. However, if attacks are allowed, then the conflict qualifies as a game.

To play a game is to engage in activity directed toward bringing about a specific state of affairs, using only means permitted by specific rules, where the means permitted by the rules are more limited in scope than they would be in the absence of the rules, and where the sole reason for accepting such limitation is to make possible such activity[3].

When you strip away the genre differences and the technological complexities, all games share four defining traits: a goal, rules, a feedback system, and voluntary participation.

In the language learning environment, games create motivations for the formation of communicative competence of learners. Communicative competence is the ability to organize one's verbal and non-verbal behavior adequately to the tasks of communication. For its formation, it is necessary to create situations in which the student could realize his communicative experience, and also use exercises that help each student to reveal, regardless of his abilities [4]. Games positively influence on the formation of cognitive interests of schoolchildren, contribute to the conscious

development of a foreign language. They promote the development of such qualities as independence, initiative; nurturing a sense of collectivism. Students actively, enthusiastically work, help each other, listen attentively to their comrades. The teacher only manages the educational activity.

In the game there is one more important moment - communication with peers. The game develops not only physical qualities, not only mental, not only social (mastering roles - future social responsibilities). In the game, the "I" of man develops as an individual-social whole. The game develops an active, creative "I" child. The game is a fantasy, joy, delight. This is the most important form of the formation of the human "I" at an early age.[5].

E.I. Passov, in his book "A lesson in a foreign language at school" believes that: "the game is 1) activity; 2) motivation, absence of coercion; 3) individualized activity, deeply personal; 4) training and education in the team and through the team; 5) development of mental functions and abilities; 6) "teaching with enthusiasm." The game is a powerful stimulus for mastering a foreign language and an effective reception in the arsenal of a teacher of a foreign language, "a universal tool that helps a foreign language teacher to turn a rather complex learning process into a fascinating and beloved lesson." [6]

The game is a powerful stimulus for mastering the language. The educational game fosters a culture of communication and forms the ability to work in a team and with a team, and its skillful use in lessons causes students the readiness and desire to play and communicate. Games allow individual approach to students. Game technologies are not only a means of optimizing and stimulating the learning process, but also an important aspect of psychological comfort and relieving mental overstrain of students [7].

The main thing is not the planning of a common, uniform for all line of education and development, but the implementation of the approach to each student, taking into account his individual characteristics, i.e. a person-centered approach should be implemented. When teaching a foreign language, this means finding and identifying productive methods and methods of teaching.

A significant and largely unused means for the purposeful formation of the educational activities of children is a game [8].

We should not forget that the didactic game is a game not only for the child, since its organization and conduct is a difficult task for the teacher.

Teaching opportunities of games has long been known. Many outstanding teachers rightly drew attention to the efficiency of the use of games in the learning process. And this is understandable. In the game, particularly complete and sometimes unexpected ability of the person, especially a child are particularly manifested.

Game is a particularly organized activity requiring a tension of emotional and mental strength. The game always involves a decision - what to do, what to say, how to win? The desire to resolve these issues aggravates mental activity of game players. And what if the child at the same time speaks a foreign language? Children, however, do not think about it. For them, the game is, first of all, fun.

The game is also considered as a situational and variative exercise, which the possibility is created for multiple repetition of the speech sample in conditions as close to the real voice communication, with its inherent features - emotionality, spontaneity, purposefulness of speech influence.

Contribution of school as an educational and upbringing institution to ensuring equal access to education of each child is very high. School is the medium for generating children's aims for the further life, forming relationships with the surrounding people, determining the attitude to the world and the society in general. It is also the environment for the formation of cognitive interest or desire to learn more, comprehend knowledge independently.

This is explained by the fact that through communication a person acquires common human experience, values, knowledge and ways of activity. Thus, the authors note, an individual is formed as a person and a subject of activity. In this sense, communication becomes the most important factor of personality development.

References

1. Rixon, Shelagh. "The role of fun and games activities in teaching young learners." In *Teaching English to Children*. Harper Collins Publishers. London, 1991.
2. Hadfield, Jill. *Elementary Vocabulary Games*. Pearson Education Limited. Harlow, 1998.
3. Thornbury, Scott. *How to Teach Vocabulary*. Pearson Education Limited. Harlow, 2006.
4. Khan, Julia. "Using games in teaching English to young learners". In *Teaching English to Children*. Harper Collins Publishers. London, 1991.
5. Spousta, V. "Hrajakoprostředekrozvojetvořivostidítě." In *Tvořivost v práci učitele a žáka*. Paido. Brno, 1996.
6. Caillois, Roger. *Les jeux et les hommes*. Gallimard. Game Design. New Riders, 2003.
7. Chris Crawford "Roleplay Simulation for Teaching and Learning" Prentice Hall. New Jersey, 2008.
8. Costikyan, Greg. "I Have No Words & I Must Design". Oxford University Press. Oxford, 2008.

ОЖ 541.124

SHORT STORIES AS A TOOL TO EVOLVE LEARNERS' VERBAL COMMUNICATION

a teacher expert, master of pedagogical sciences,
Nazarbekova Angela
School-gymnasium named after B.Momyshuly №6,
Zhetisay city

Abstract

This article explores the transformative role of short stories as a powerful tool for enhancing learners' verbal communication skills in the realm of education. Through direct personal experiences as an educator crafting an author course plan and integrating short stories into classroom activities, the author delves into the profound impact of narratives on communication development. The article highlights

the engagement, inspiration, and communication stimulation that short stories offer, leading to improved articulation, idea conveyance, and meaningful dialogue among students. Key elements such as differentiated instruction, technological integration, and interactive learning experiences are discussed, emphasizing the multifaceted approach of using short stories to nurture confident and expressive communicators.

Keywords: Short stories, verbal communication skills, education, transformative impact, engagement, inspiration, communication stimulation, differentiated instruction, interactive learning, technology integration, confident communicators.

Short stories have long been recognized as powerful tools for enhancing students' verbal communication skills. These compact narratives offer a multitude of benefits, from improving creativity and language proficiency to developing critical thinking and storytelling abilities. In this article, we will explore the various ways in which short stories can positively impact students' writing capabilities.

Reading is a fundamental skill and a cornerstone of education with profound importance across various aspects of life. Here are several reasons why reading is considered crucial:

- Reading exposes individuals to a vast array of information, ideas, and perspectives. It is a primary means of acquiring knowledge on diverse subjects, from history and science to literature and culture.
- Reading plays a significant role in language acquisition and development. It expands vocabulary, improves grammar and syntax, enhances comprehension skills, and fosters a deeper understanding of language usage and structure.
- Engaging with written texts promotes critical thinking skills such as analysis, evaluation, inference, and interpretation. Readers learn to question, analyze evidence, discern facts from opinions, and form reasoned arguments.
- Reading literary works, especially fiction and narratives, cultivates empathy by allowing readers to step into the shoes of characters, understand different perspectives, and empathize with diverse experiences and emotions.
- Reading stimulates cognitive functions such as memory, attention, concentration, and problem-solving. It exercises the brain, improves cognitive flexibility, and enhances mental agility and sharpness.

In the realm of education, short stories have emerged as a potent tool for nurturing and evolving learners' verbal communication abilities. As an educator who has been meticulously crafting an author course plan and integrating short stories into classroom activities, I have witnessed firsthand the transformative impact of this approach. The journey has revealed not only progress but also the profound potential of short stories to serve as catalysts for enhanced verbal communication among students.

Integrating short stories into the curriculum has been a deliberate and strategic decision, rooted in the understanding that narratives possess a unique power to engage, inspire, and stimulate communication. Through carefully selected short stories, students are not only exposed to rich literary content but also encouraged to actively participate in discussions, debates, and storytelling exercises that foster verbal fluency and expressive communication.

One of the key findings from this approach is the significant improvement in students' ability to articulate thoughts, convey ideas, and engage in meaningful dialogue. By immersing students in diverse narratives, ranging from classic tales to contemporary works, they are encouraged to analyze characters, dissect plot points, and explore themes, all of which contribute to a deeper understanding of storytelling elements and effective communication techniques.

Moreover, the integration of short stories has allowed for the implementation of differentiated instruction, tailoring lessons to accommodate the varying levels of students' language proficiency and communication skills. Recognizing that each student brings unique strengths and areas for growth, I have been diligent in designing tasks and activities that cater to individual needs while fostering a collaborative and supportive learning environment.

Central to this differentiation strategy is the utilization of advanced technology, such as ChatGPT, to generate texts and prompts that align with students' proficiency levels. By leveraging AI-generated content, I can provide personalized and engaging learning experiences that challenge students at their respective levels, whether it be crafting complex narratives or practicing basic dialogue structures. Furthermore, short stories serve as springboards for interactive speaking activities, role-plays, and creative storytelling sessions that encourage students to actively participate, communicate ideas, and collaborate with peers. These dynamic learning experiences not only enhance verbal communication skills but also instill confidence, creativity, and a passion for storytelling among students.

In conclusion, the integration of short stories into the educational landscape offers a multifaceted approach to evolving learners' verbal communication skills. Through strategic planning, differentiated instruction, and the innovative use of technology, educators can harness the power of narratives to inspire, empower, and elevate students' ability to communicate effectively and expressively. Short stories are not just literary tools but invaluable assets in cultivating confident and articulate communicators in the classroom and beyond.

Bibliography

- 1 Bamford, J., Day, R. (2004). Extensive Reading Activities for Teaching Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2 Grabe, W. (2009). Reading in a Second Language: Moving from Theory to Practice. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- 3 Poe, E.A. The Black Cat. The Tell-Tale Heart and Other Stories (Amazon Classics Edition). Amazon Classics. Kindle Edition.
- 4 Rosenblatt, L.M. (1995). Literature as Exploration. The Modern Language Association of America. Kindle Edition.

ОӘЖ 330.322

**ТАЛШЫҚТЫ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ӘЛЕМДІК НАРЫҚТАҒЫ
БОЛАШАҒЫ**

Темирова Ж.Ж., Аширбаева С., Оралова З.М.

Соңғы жылдардағы әлемдегі күрделі эпидемиологиялық және саяси жағдай маңызды өнеркәсіп өнімдерін өндіруге, атап айтқанда, табиғи және химиялық талшықтарды қоса алғанда, талшықты материалдардың әлемдік нарығына біршама назар аударуды талап етуде. Белгілі деректерді пайдалана отырып, сонымен қатар басқа да беделді дереккөздердің мәліметтері бойынша жасалған зерттеулер осы олқылықтың орнын мүмкіндігінше толтыруға мүмкіндік береді.

2021 жылы әлемде талшықтың барлық белгілі түрлерінің жалпы өндіріс деңгейі 128 млн тоннаға жетіп, алдыңғы жылдың қорытындысынан 3,5%-ға асып түсті%. Бұл, ең алдымен, химиялық талшықтар өндірісінің (97,7 млн. тонна немесе 76,3%), оның ішінде синтетикалық талшықтар басымдығымен (81,7 млн. тонна немесе 63,8%), ал соңғысының өндірісінің (8%-ға) едәуір ұлғаюымен байланысты өте үлкен (7,8%) өсуге ие болды.

Синтетикалық талшықтардың ішінде өткен ғасырдың 70-жылдары алдыңғы қатарлы орын алып жүрген полиэфир (ПЭФ) ерекшеленеді – 68,7 млн тонна немесе 53,7%, яғни. Талшықты материалдардың дүние жүзіндегі жалпы өндірісінің жартысынан астамы. Сондай-ақ, өткенге көз салатын болсақ целлюлоза талшықтарының (8%) айтарлықтай өсімін атап өтуге болады, бұл бізге Д.И.Менделеевтің көрегендігін тағы да бір дәлелдейді. Бұл өнімнің адам өмірі үшін таптырмас қолайлы қасиеттері тұрғысынан нақтылай түседі.

Бір кездері күнделікті өмірде және техника саласында кеңінен танымал болған нилон 6 (капрон) және найлон 66 (анид) брендтері бірте-бірте өзінің тарихи алдыңғы қатарлы орнын жоғалтып бара жатқандығы өте өкінішті. Алғашқы синтетикалық талшық – полиамид (ПА) өндірісі 2020 деңгейімен салыстырғанда 2021 жылы 15%, 6,1 миллион тоннаға дейін (ПЭФ-мен салыстырғанда 10 еседен астам аз) төмендеуі байқалады. Полипропилен (ПП) талшықтары өндірісінің біршама төмендеуін уақытша деп санауға болады. Өйткені бай және қолжетімді шикізат базасы, сондай-ақ олардан жасалған бұйымдардың бірегей қасиеттері, әсіресе спанбонд және метблаун сияқты жеңіл тоқымалы материал емес (МЕ) материалдарды әлемдік тоқыма балансындағы лайықты орынға шығарады. Табиғи талшықтардың 6,2%-ға, әсіресе мақтаның 9,3%-ға дейін жинау деңгейінің төмендеуінің себептері негізінен қазіргі әлемдегі табиғи апаттар мен әлеуметтік дағдарыстамен байланысты, сондықтан оларға нақты түсініктеме беріп, баға беру өте қиын.

Әлемдік нарықта 2004-2030 жж. Талшықтардың салыстырмалы дамуы динамикасы табиғи талшықтар соңғы жылдары (2004 жылға дейін) әлемде тоқыма саласының маңызды шикізаты бола отырып, тұтыну көлемі бойынша да, әлемдік нарықтағы үлестік көлемі бойынша да көшбасшылықты ПЭФ (штапель, жгут және күрделі жіптер түрінде) талшықтарына бере отырып, бірте-бірте екінші деңгейге түсуде.

Талдауға сәйкес 2004 жылдан бастап ПЭФ талшықтарының өсу қарқыны жыл сайын артып келеді және бұл үрдіс 2030 жылға дейін жалғасуы мүмкін

деген болжам бар. Табиғи талшықтарды жинау іс жүзінде өзгеріссіз бірқалыпты бір орында тұрса да, 2030 жылға қарай аз да болса өсімі бар екені болжануда. b-суретінің нәтижесіне сәйкес әлемдік деңгейде табиғи талшықтардың үлесі үздіксіз төмендеп отырғандығын, көшбасшы болып келетін ПЭФ талшықтарынан жыл сайын төмендеп отырғандығын және олардың үлесі 2030 жылға қарай 60%-ға жақындауы тиіс екендігін көрсетеді.

2 кестеде әлемдік нарықтағы талшықты материалдардың ассортименттерінің барлық түрлері келтірілген. Күрделі жіптер штапел және мақта талшығына қарағанда жақсырақ көрінеді, күрделі талшықтар өндіріс көлемі бойынша 60,3 және штапел және мақта талшығы 59,1 млн. Тоннаны құрайды, сәйкесінше үлестік баланста 50,5 және 49,5 мөлшерін көрсетеді. 2021 жылы күрделі жіптердің өсуін (10,8%) штапельді талшық өндірісінің төмендеуімен (1,4%) де түсіндіруге болады. Бұл өсім негізінен ПЭФ және целлюлоза жіптерімен қамтамасыз етіледі (сәйкесінше 11,1 және 10,5%).

Бірқызығы, сол шикізаттан жасалған штапель талшықтары да осы ассортименттің басқа түрлерімен (ПА, ПП, ПАН) салыстырғанда оң өсім береді (тиісінше 0,4 және 9,2%) (кесте 2).

Жылдан жылға полиакрилонитрилді (ПАН) штапельді талшық пен жгут өндірісінің түсініксіз төмен көлеміне назар аударайық, бұл динамиканы үнемі тапшы және қымбат жүнді өнімдермен ауыстырумен ақтауға болмайды.

Кесте 2. 2021 жылғы талшықты материалдардың ассортименті.

пп	Талшықтар ассортименті	Өндіріс көлемі, млн. т.	Әлемдік көлемдегі үлесі, %	2020 ж. Салыстырғандағы өсімі, %
1	Күрделі жіптер (техникалық, моно жіптер және текстильдік) соның ішінде	60,3	100	+10,8
2	Полиэфирлік	51	85,5	+11,1
3	Полиамидтік	5,7	9,5	+0,0
4	Полипропилендік	2	3,3	+0,5
5	Целлюлоза	0,3	0,5	+10,5
6	Басқа да (спандекс, углеронные, арамидные ПАН және т.б.)	1,3	2,2	+0,5
7	Штапельді талшықтар және	59,1	100	-1,4

жгут, соның ішінде:

8	Полиэфирлік	17,7	30,0	+0,4
9	Полипрофилендік	0,4	0,7	+,0,0
10	Полиамидтік	1,4	2,4	-8,3
11	Полиакрилнитрильдік	7,1	12,0	+9,2
12	Целлюлоза	1,3	2,2	+0,5
13	Табиғи	30,3	51,2	-6,2
14	Басқа да	0,9	1,5	+2,8

Біз ең танымал ПЭФ и ПА (бірақ бүгінгі күні өндіріс көлемі бойынша әрқашан салыстыруға келмейтін) екі синтетикалық талшықтар үшін 2025 жылға арналған аймақтық жағдайды қарастырамыз. 3 кестеге сәйкес осы ассортименттердің ішінде жаһанды қауқымда да, аймақтар мен елдер бойынша да ПЭФ талшықтарының үлесі басым болып отырғандығын көреміз. Қытайдың орасан зор үлесінің (36,5 миллион тонна) арқасында олардың әсіресе тоқыма жіптері бойынша артықшылығы жоғары (ПА үшін 3,16 миллион тоннаға қарсы 45,3 миллион тонна).

Жалпы, Азия аймағында ПЭФ тоқыма жіптеріне деген қызығушылық үнемі өсіп келеді және 2025 жылы олардың көлемі Америка мен Еуропадағы сәйкес көрсеткіштерден айтарлықтай асып түседі (кесте 3).

Осы кезеңде барлық өңірлердегі ПЭФ желілері бойынша қуаттарды игеру пайызы 70–75% деңгейінде болады, бұл олардың өндірісінің өсуіне қосымша резерв жасайды. Қазіргі уақытта олар рөлдерін өзгертті және болашақта да солай болады деген болжам бар: 2025 жылы шина бауын қоса алғанда, ПЭФ жіптерінің өндірісі ПА-ның ұқсас ассортиментінен 2 еседен астам жоғары болады, әсіресе осы өнімдердің кәсіпорындары үшін қуаттарды игеру пайызы 70% аспайды және оның болашақтағы өсуін нақты етеді.

Америка, атап айтқанда, Америка Құрама Штаттары 2025 жылы олар үшін қазірдің өзінде қалыптасқан дәстүрлі – кілем жгутының (BCF түрі) ПЭФ (580 мың тонна) өнімдерін өндіруде көшбасшылығын сақтайды, яғни әлемдік көлемнің шамамен 80%. Басқа аймақтарда, соның ішінде азиялық және еуропалық аймақтарда бұл ассортиментке қызығушылық өте салқын. Табиғи талшықтарға, ең алдымен мақта мен жүнге нақты және ісжүзінде жалғыз балама ретінде ПЭФ – штапельді талшық пен жгут өндірісі 2025 жылға қарай шамамен 20 миллион тонна деңгейінде болжануда, оның ішінде Қытайда 11,5 миллион тонна (58%) және шамамен 6 миллион тонна (30%) Азияның басқа елдерінде, яғни осы континентте аса маңызды тоқыма шикізатының жоғарғы пайызы шоғырланатын болады деген үміт бар.

3 кестеден көріп отырғанымыздай, барлық дерлік аймақтарда, елдерде ПА ассортиментін, әсіресе штапельді талшықты дамытуға қызығушылық өте әлсіз. ПА-тоқыма және техникалық жіптер Қытайдың арқасында салыстырмалы түрде қауіпсіз көрінеді. Кілем жгуты (BCF түрі) Америкада (67%) және Еуропада (18%) басым болады деп күтілуде, тек 15% бүкіл Азия аймағына

тиесілі. Жалпы ПА ассортиментінің ПЭФ-тен және ПП-ден артта қалуы туралы айтатын болсақ, мұның құпия себептерін іздеудің қажеті жоқ, олар шикізаттың құны, технология, экология және түпкілікті өнімнің тұтынушылық құны болып табылады. Бұл КСРО-да химиялық талшықтар кәсіпорындарының белсенді құрылысы кезінде жүзеге асырылмағаны өкінішті.

4 кестеде суреттелген жанбасына шаққандағы талшықты тұтыну көрсеткіші, біздің ойымызша, аймақтың, елдің экономикалық және әлеуметтік әлеуетінің жанама сипаттамасы, тіпті оны мемлекеттің күші мен тұрақтылығына қосатын үлесі зор деп қарастыруға болады. Қытайдың мысалынан анық көрінетіні: талшықты өнімдер мен олардың негізіндегі дайын өнімдерді сатудан түскен миллиардтаған доллар пайда көптеген елдердің бюджетіне жақын. Сондықтан жан басына шаққандағы жылдық тұтынуды болашақта талдау өте маңызды болып көрінеді. Рас, бұл көрсеткіштің әртүрлі сипатын ескеру қажет. Бұл көрсеткіштің Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа үшін жоғары болуы, ең алдымен, осы аймақтарға талшықтардың үлкен импортына және олардағы салыстырмалы түрде халық санының аз болуына байланысты. Қытайда және халқы көп басқа Азия елдерінде тоқыма шикізатын тұтыну жергілікті өз өндірісімен қамтамасыз етіледі.

Сондықтан бұл аймақтарда 2018–2030 жылдар аралығында жанбасына шаққандағы орташа жылдық тұтынудың ең үлкен өсімінің болуы таңқаларлық болжау емес (4-кесте), бұл планета халқының жартысынан астамы бар бұл континентті талшықты материалдардың әлемдік нарығының іс жүзінде негізгі базасына айналдырады.

4-кесте. 2018–2030 жылы әлемнің әртүрлі аймақтарында, елдерінде талшықты тұтынудың жанбасына шаққандағы мөлшері

Аймақ	Адам басына шаққандағы тұтыну, кг/адам								
	2018 ж.			2030 ж.			Орташа жылдық өсім, %		
	Талшықтың барлық түрлері	табиғи	химиялық	Талшықтың барлық түрлері	табиғи	химиялық	Талшықтың барлық түрлері	табиғи	химиялық
Австралия	30,3	-	-	33,0	-	-	+0,8	-	-
Африка/Орташығыс	5,6	1,8	3,8	6,6	1,8	4,8	+1,4	+0,0	+2,2
Батыс Еуропа	24,3	10,0	14,3	27,2	9,4	17,8	+1,4	-0,2	+2,0
Индия	5,9	2,2	3,7	8,6	2,7	6,1	+4,1	+1,9	+5,4
Қытай	21,8	2,6	18,7	31,3	2,9	28,3	+4,3	+1,0	+3,7

Латынамер ика	9,9	3,6	6,3	11,2	3,7	7,5	+1,1	+0, 2	+1,4
Ресей	14,0	4,7	9,3	15,3	5,0	10,3	+0,8	+0, 5	+0,9
Солтүстік Америка	33,7	11, 6	22,1	37,5	11, 8	25,7	+0,9	+0, 2	+1,3
Оңтүстік Америка	9,5	2,9	6,6	13,8	3,4	10,4	+3,7	+1, 4	+4,8

4 кестеден 2030 жылға қарай ресейлік және азия мемлекеттері тұтынушылардың көңіл көншітпейтін тағдыры да айқын көрініп тұр, бұл аталған елдер арасында соңғы орында орналасқан. Бұл біздің мемлекеттік органдарға халықты қарабайыр киімге, ал – өнеркәсібін қазіргі кезде жағымсыз сипаттағы импорттық тәуелділікке жеткізбеу үшін химиялық талшықтардың отандық қосалқы өнеркәсібін қалпына келтіру бойынша шұғыл шешім қабылдау қажеттігін еске салуы керек.

Осы мақалада келтірілген барлық иллюстрациялар, олардың қысқаша түсінігі Қазақстанда да талшықты қосалқы саланы қандай жолмен дамыту керек деген сұрақтар қалдырмайды. Сондықтан да ПЭФ талшықтары бойынша мүмкіндігінше үлкен қуаттарды құрудан бастаған дұрыс деп есептейміз. Зерттеу мақсатықызығушылықты қанағаттандыру емес, біздің еліміздің әлемдегі жағдайға қатысуын бағалау.

Әдебиеттер:

1. Трещалин М.Ю., Киселев М.В., Мухамеджанов Г.К., Трещалина А.В. // Проектирование, производство и методы оценки качества нетканых материалов. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М., МГУ им. М.В. Ломоносова, 2015. 287 с.
2. Nonwovens Market Growth [Электронный ресурс]: www.smithersapex.com/products/market-reports/the-future-of-global-nonwoven-markets-to-2020.
3. Производство основных видов текстильных изделий и одежды в России/СОЮЗЛЕГПРОМ. – М., 2017. 33 с.
4. Айзенштейн Э.М., Клепиков Д.Н. // Вестник химической промышленности, июнь, 2017, № 3(96), с. 14.
5. Сергиенков А.П. // Полимерные материалы, 2015, № 10, с. 48.

ҚАЗІРГІ ОҚУ МЕН ОҚЫТУДАҒЫ БАСТЫ ИДЕЯЛАР

Мырзабай.М.Ж., Иба А.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Серикбаева Ш.Е.**

Бүгінгі біздің өмір сүріп жатқан ХХІ ғасырды - ақпарат ғасыры деп атауға толық негіз бар. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде автоматтандырылған ақпараттық технологиялардың көз ілестірмес жылдамдықпен дамып, өркендеп келе жатқан тегеурінін атауға болады. Адамзат баласының ұшқыр ойы мен шығармашылық қарым-қабілеті әлемдік проблемалардың шешімін табуға болатындығын немесе қолдан жасап, ойлап табуға деңгейі жететіндігін көрсетіп отыр.

Ғылым мен иновацияның кеңінен қанат жаюуы соншалық тұрақты кәсіптердің өз қасиеттерін жоғалтып, өзгерістерге ұшырап, уақытша сипаттарды иеленуіне әкелуде. Мұндай жағдайда үйрене білу және үйренуге ұмтылу адамның ең басты қабілеттеріне айналуға. Сонда біз бүгінде үйренуге үйрену керекпіз. «Өмір бойы үйрену» идеясының қазіргі білім жүйесінің негізгі тұжырымдамаларының біріне айналып кетуінің себебі осындай жәйттермен байланысты. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев 2011 жылғы Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Жолдауында «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» [1] - деп бекер айтпаған болар. Сонымен біздің зерттеу тақырыбымыз осы аталған «Өмір бойы білім алу» идеясының төңірегінде болмақ. Біз қалайша өмір бойы білім алатын тұлғаны қалыптастыра аламыз?, Өмір бойы білім алу қажеттілігін не арқылы туғызуға болады?, Білім беру жүйесінде осы аталған идеяны қалай жүзеге асыра аламыз? Оқу мен оқыту үдерісіндегі педагог қауымының рөлі қандай болуы тиіс? Педагогтардың қазіргі оқу мен оқытудағы қандай идеяларды білмегендіктен өмір бойы білім алуды мақсат тұтатын шәкірттерді тәрбиелей алмай отыр? т.б. осы сынды сұрақтарға жауап іздеуге тырыстық. Демек, қазіргі оқу мен оқытуда қандай идеяларды алға тартуымызға болады? 1-идея. Білім беру емес алу, Оқыту емес оқу, Үйрету емес үйрену. Ия, бұл аталған ұғымдар әрқалай аталғанымен, түпкі мағынасы бір. Дегенмен не үшін біз күнделікті қолданып жүрген атауларымызды керісінше пайдаланып, қазіргі оқыту мен оқудағы басты идеяларға кіргізіп отыр деген сұрақ туындауы әбден мүмкін.

Елімізге белгілі ғалым, қазіргі таңдағы оқыту технологияларын мейлінше зерделі-зерттеулерінде баяндап, ұстаздар қауымының жаңашыл бағытта білім беруіне өз еңбегін сіңіріп жүрген педагог Асхат Әлімовтың «Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану» атты еңбегінде Білім «беру» мен «алу» ма? деген сұрақ аясында құнды пікірлерді алға тартады. «Білім беру» мәселесі туралы әңгіме қозғалмас бұрын, бұл атаудың аталмыш процестің мазмұны мен мәнін толық ашпайтындығы жайында айту керек секілді делінген. Өйткені бұл термин тұжырымдамалық және практикалық тұрғыдан көптеген күмәнді сұрақтарды тудырады: Неліктен «білім беру» - «білім алу» емес? Және де кімге «беру»? Білімді «берген» дұрыс па, әлде «алған» дұрыс па? Білім саласындағы мақсат қандай болмақ: «алу» ма, әлде «беру» нәтижелері ме? «Білім беру» ұғымы бір жақты процесті, яғни «берушінің» белсенділігін ғана меңзеп, «алушыны» белсенді (ықтиярсыз, ырықсыз, пассив) етіп көрсетпей ме? Мұнда басты рөлді «үйретуші», «білім беруші» атқара ма? Ал «білім алушының» мақсаттары мен атқаратын рөлі қандай болмақ? [2].- деген құнды пікірлердің басын ашуға негіз болатын сауалдар жолдайды. Ғалымның осы аталған сұрақтары білім беру саласында жүрген әрбір тұлғаны ойландырады анық және ойландыруы тиіс те. Өйткені бір ғана Неліктен «білім беру» - «білім алу» емес?

деген сұрағының өзі біздің ойымызды сан тарапқа бұрады. Ия неге біз білім беруші, үйретуші деген сферадан шыға алмай келеміз.

Білім беруші ретінде атқарған қызметімізбен нендей ұлы нәтижелерге жеттік? Білім беруіміз қажет, үйретуге міндеттіміз деген қатып қалған қағидамен өмір сүріп, сол нәтиже береді, олай болмайтын болса жастарымыз сауатсыз болып кетеді дейтін болсақ, осы қағидамен қоғамды сауатты ете алдық па? Неге адамның бәрі білімді емес? Біз дамыдық, өркендедік, 30 елдің қатарына ендік. Айналамыздағы қоршаған ортаның барлығы соңғы үлгідегі техника-технологиялар, зәулім сарайлар, автокөліктер т.б. Дегенмен осы өркениетке сатып алушы, дайын дүниені пайдаланушы болып қана қол жеткізбедік пе? дегенге кім қарсы шығады. Жоқ әлде біз елдегі барлық пайдаланып жүрген техникаларды өзіміз ойлап таптық па? Әңгіме дамығанда емес, қалай дамығанда емес пе осы? Не үшін Еліміз білім беру саласы бойынша алдыңғы қатарлы мемлекеттермен текетіресте жүрген жоқ? Қарап отырсақ бір сұрақтан сан мыңдаған тармақталған сұрақтар шығады. Аталған сұрақтардан жеке жеке зерттеулер жасауға болады. Ұтымды, ұғымды қойылған сұрақ өмірге жаңа идеялар мен ойларды алып келуге негіз болады. Белгілі ғұлама философ Сократ өз шәкірттеріне ешқашанда үйретпеген, оның орнына тек сұрақтар ғана қойып отырған деседі. Сонда білімді болу үшін үйренуші еңбектенуі керек, әрекет жасауы қажет. Білім өз басында пайда болу үшін адам оны есінде сақтап, түсінуі, қолдануы, талдау жасауы және бағалауы қажет. Осылай ғана білімді игеру мүмкін болар. Үйренуші өзін білім игеру процесінің басты тұлғасы ретінде сезініп қана үйренеді. 2-идея. $ҚҚҚ+ҚҚҚ=Ф$. Бұл идея математикалық формула тәрізді. Біздің оқу мен оқытудағы іс-әрекеттеріміз осы формулаға яғни идеяға негіздеуіміз қажет. Қалай? Біздің сабағымыз бірінші үштік бойынша Қызық, Қиын, Құнды болуы шарт. Сабақтың қызық болуы мұғалімнің тақырыпты қызықты, әсерлі, көркем, етіп айтып беруде емес, керісінше сол тақырыптың қызықты, әсерлі тұстарын проблемалар мен қызықты сұрақтарға айналдырып, олардың өздігінен жұмыс жасауына және айтылмақшы болған ойларды өз нұсқаларында құрастыруға мүмкіндік беру сабақтың қызықты болуына ықпал жасайды. Ал сабақ қай кезде қиын болады. Не үшін қиын болуы қажет. Кітаптарда, оқулықтар мен интернет желісінен табуға болатын мәліметті сұрау, соларды айтып беруді талап ету сабақтың қиын болуына толыққанды жағдай жасай ма? Жоқ. Ғұлама ғалым Альберт Эйнштейн «Дыбыс жылдамдығы қандай шама?» деп сұраған бір әйелге: «Мадам, мен сөздіктер мен анықтамаларда табуға болатын деректерді ешқашан да есімде сақтамаймын!» деп жауап бергені осы бір сөзіміздің дәлелі. Ал сабақтың құнды болуы қандай іс-әрекеттер арқылы жүзеге асады? Әрине қызықты проблемалар мен сұрақтарға толы және де өздігінен ойлап табуға, ешқандай дерек көздерінен тауып болмайтын мәселелерге толы, өмірмен байланыстырылған сабақ құнды болады. ҚҚҚ-ны сабақта қалай жүзеге асырамыз деген сұрақ туындау әбден мүмкін. Екінші үштікте көрсетілген ҚҚҚ қарым-қатынастағы құрастырмалы (конструктивті оқыту) білім беру. Білім алушылардың сабақты бірлесіп орындауы, оларға ортақ мәселе тастау және оны бірлесіп, құрастырып, біріктіріп шешуге ықпал жасау. Сонда $ҚҚҚ+ҚҚҚ$ шығатын қорытынды Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің жолдаулары мен мақалаларында атап жүрген оқушылардың функционалды сауаттылығының қалыптасуы. 3-идея. Сөйлей білу емес сөйлете білу. Қазіргі оқыту

технологияларының ерекшеліктеріне сәйкес білім беру – педагогтың шебер сөйлеп, мазмұнды пікірлей алуымен ғана шектелмейді. «Шебер сөйлей алатын педагог мықты педагог емес, мықты сөйлете алатын педагог мықты» деп негіздеуге болады. Қалай? Біз, мұғалімдердің пән айасында берген ақпараттарын білім деп бағалап, көптеген ақпараттарды білетін, кітаптарда жазылған теориялар мен анықтамаларға қанық адамды білімді деп келдік. Шындығында білімді деген тұлғаға жоғарыда аталған ұғымдар толыққанды анықтама бола алады ма? Онда білімді деп – тек көп білетін, жадында, есінде көп мағлұмат сақтайтын адамды айту керек болып қалады. «Мен айтып берсем ғана оқушы түсінеді» - деген түсінік бүгінгі күні тіпті де ескіріп кеткен. Баяғы патриархалдық заманда емес пе сөздің маңызды да, қасиетті құрал болғаны. Ол кездерде сөзге иланған, сенген, сөзді силаған, сөзге тоқтаған.

Алысқа бармай-ақ қояйық қазақ қоғамында да сөз құдіретті деп қабылданған емес пе еді?! Бірауыз сөз жауларды бітімге келтірген (Қазауысты Қазыбектің жоңғар ханына айтқан сөзі, ел ішінде бірлік орнатқан (Бұқар жыраудың керейлерді тоқтатқаны), ел жақсыларын пендешілік әрекеттерден тоқтатқан (бала Сырымның екі елдің көсеміне «Ет сасыса тұз себем, ал тұз сасыса не себем» деген дуалы сөздері) жуандарды бассыздықтан тоқтатқан (Сүйінбай мен Бақтыбай ақындардың Тезек төреге айтқандары). «Айтқан сөз – атылған оқ» деген қағиданы ұстанған аталарымыз. Олар сөзді қастерлеген, сөзден қаймыққан. Ал қазіргі күні сөз өзінің қадірін жоғалтқан. Бүгінгі қоғам – сөзден әбден жалығып, айтылған сөздің жауапкершілігін сезінбейтін қауым.

Бүгінде сөз арзан. Сол себепті де сөйлей саламыз, уәдешіліміз, айтқан сөздерімізге еш жауап бермейміз, мұның дәлелін білгіңіз келсе – ретінде түрлі бастықтар мен депутаттарды тындап көріңіз. Оқытуда да сөзді үйретудің негізгі құралына айналдырғанбыз. Алайда үйретуде сөздің нәтижелігі шамалы болар: «Маған айтып берсең ұмытып қаламын» (Конфуций). Шәкірттеріміз де сөздерімізге онша илана қоймайды. Көп жағдайда сөзіміз айтылған жерде қалып қояды, немесе оқушылардың бір құлағынанкіріп, бір құлағынан шығып кетеді.

Бүгінде педагогикада тек сөз арқылы ғана үйрету мүмкін емес деген қағида дәлелденіп отыр.

Керісінше білімді әрекет арқылы ғана игеруге болады. Адам бірінші кезекте өз қолымен жасағанды жадында сақтайды. Осы әрекеттерінің негізінде туындаған білім білік дағдаларын күнделікті өмірде қолдана алады. «Өзіме жасатсаң – үйренемін!» (Конфуций) [2, 14 б.]. Аталған дәлелді ойлар мен тұжырымдар біздің 3-идеямыздың толыққанды құндылығын арттырады. Осы тұста сөзімізге тұздық болатын бір жағдайды баяндай кетейін. Астана қаласындағы «Назарбаев» зияткерлік мектебінің «Педагогикалық шеберлік» орталығында біліктілік арттыру курсынан өтіп жатқанымызда Кембридж университетінің ғалымы екі бірдей адамның басын салып, бірінің аузы үлкен, құлағы кішкентай, екіншісінің аузы кіші, құлағы үлкен етіп бейнелеп, біріншісі қазақстандық, екіншісі еуропалық мұғалімдер дегенде бірден аузы үлкен біздің педагогтар екендігін ұғындық, іштей қысылдық та. Ия, рас біздер сөйлеудің шебері, түсіндірудің хас маманы болып алғанбыз. Сосын оқушыларымыз тындаушы, ұстаз сөйлеуші. Оқушы жаттаушы, мұғалім сол жаттағаны үшін баға қоюшы қызметін атқарып қана келдік. Кім ұтты, кім ұтылды? Бірғана

мұғалімнің түсінігімен 25 оқушы жүруі тиіс, басқаша пайымдауға жол жоқ, өйткені Бұл ойды қайдан алдың? Мен осылай түсіндірген бедемі? Қай кітапта жазып қойыпты? Оқымаған болсаң бос сөзбен алдауды жиыстыр, Әр нәрсені айтып құтыламын деп ойлаған бедең деген сұрақтар мен ескертулерді есітіп қалуы әбден мүмкін. Ал енді пайымдап көріңіз. Бірғана көзқарас, бір ғана түсінік бізді неге алып келіп соқтырады? Сондықтан да «Сөйлей білу емес сөйлете білу». Маңызды деп тұжырым жасауымызға болады. 4-идея. Мұғалім білгенін емес білмегенін сұрау. «Мұғалім не үшін тозаққа барады? - Өз білгенін сұрай бергені үшін!» – деген қазақы әзілде терең мағына жатыр. Шынымен-ақ, неліктен мұғалім оқушыдан көбіне-көп өзіне мәлім нәрселерді сұрайды – олардың бәрі де өзіне белгілі ғой?!-деп пікірлесек, Сіз оқыту керек қой, үйреткеніңнің нәтижесін білу керек, бағалау керек деп жауап дайындайтыныңыз белгілі. Жарайды, оқыттық, үйреттік, жаттатқыздық, түсіндірдік, миына құйдық. Сонымен не өзгерді? Жаттаған дүниесін қанша уақытқа дейін есте сақтай алады? Білімді, саналы, идеяшыл ұрпақты жаттатумен қалыптастыра аламыз ба? Бұл да өз тұрғысынан бір төбе мәселе.

Сондықтан да, Мұғалім білгенін емес білмегенін сұрауы тиіс. Оқуды тоқтата тұрып ойлап көріңіз мұғалім нені білмейді? Әдетте біз мұғалім бәрін біледі немесе бәрін білуі тиіс деп бағамдаймыз. Шын мәнінде мұғалім нені білмеуі мүмкін дегенге назар аудара бермейміз. Дұрыс ол өз пәнінің, мамандығының хас шебері, теориялар мен анықтамаларды, мағлұматтарды жетік білетін маман шығар. Дегенмен қатып қалған қағида, анықтамалармен жүру, сабақ өту оқушыны қаншалықты дамытады? Екіталай, өйткені шығармашылыққа негізделмеген сабақ оқушының қиялын, ойын дамытпайды. Ол үшін Мұғалім білгенін емес білмегенін сұрауы тиіс. Мұғалімнің білмейтіні әрине оқушының көзқарасы, ойы, дүниетанымы, идеясын білмейді.

Сондықтан да мұғалім сабақта оқушының көзқарасына негізделген сұрақтар қойып, ойын білуі және олардан жаңа идеялардың шығуына ықпал жасауы тиіс. Мұғалім сонда ғана өзі білмейтін жаңаша көзқарастарға ие болады. Осы тұста сөзімізге тұздық болатын мына бір мысалыны айтып кетуімізге болады. «Менде бір алма, сенде бір алма, екеуіміз алмамызды алмассақ, менің алмам нешеу болды? Бұл жерде екеуінде де бір бір алмадан қалады. Ал менде бір идея, сенде бір идея, екеуіміз идея алмассақ менің идеям нешеу болды. Бұл жерде менде екі идея болды, сенде де екі идея, демек идеямыз көбейді». Материалдық байлық жұтайды, ал рухани байлық еш уақытта жұтамайды дегені осында болар.

Қорыта айтқанда әлемдік өркениетке қол жеткізудің бірден бір жолы ол білім беруді дамыту. Мемлекеттің абырой-беделі тікелей халықтың сауаттылығы мен біліміне байланысты екендігі белгілі.

Сондықтан да қазіргі оқу мен оқыту мәселесіндегі жаңашыл идеяларды анықтау қажет. Зерттеу жұмысымыздың да басты мақсаты да осы аталған бүгінгі күндегі оқу мен оқытудағы идеяларды сараптап, оны сүзгіден өткізіп, тиімділігін анықтау болды. Аталған идеяларымыздың жалғасы келесі зерттеулерімізден көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл, 28 қаңтар.

2. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану: Оқу құралы. – Алматы, 2015 . -180 бет.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІН 12 ЖЫЛДЫҚ ЖҮЙЕДЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Исакова А.К., Сматулла А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.м. Серикбаева Ш.Е.**

Заманауи білім беру жүйесі қоғамның жаңа экономикалық саясат, әлеуметтік және интеллектуалдық деңгейіне сай келуі тиіс. Осыған орай кәсіби білім берудің мақсаты, мазмұны және оның білім беру үрдісінде қолданылатын тәсілдерін жетілдіру, кәсіби білім беру жүйесін реттеудегі ұйымдастыру мәселелері зерттеліп, өз шешімін табуды қажет етеді. Жаңа заман талаптарына сәйкес жоғары мектеп өз дамуының жаңа сатысында көп теген қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық мәселелерді шешуді қамтамасыз етуі керек. Заман талабына сай жоғары мектеп алдына қойған мақсаттың ең маңыздысы – қоғамға қажетті жоғары білімді мамандарды даярлау. Соның ішінде бастауыш мектеп мұғалімдерін 12 жылдық негізде даярлауда әдіснамалық мәдениетін қалыптастырудың негізін жасау. «Әдіснамалық мәдениет» ұғымы ең бірінші жеке тұлғаның кәсіби білімінің деңгейімен, жеке қабілеттерімен, өзін-өзі жетілдіру және үздіксіз іскерлігімен, өз ісіне деген шығармашылығымен, жауапкершілігімен, теориялық білімдерін практикада тиімді қолдана алуымен анықталады. Болашақ бастауыш мектеп мұғалімі өз пәнін жетік білумен бірге, өзінің ғылыми іс-әрекетін талдау, белгілі бір тұжырымдамалар және таным формасы мен әдістерін шығармашылық тұрғыда қолдана білу, оны ғылыми тұрғыдан негіздеу, сыни тұрғыдан таразылау іскерліктерін меңгеруі тиіс. Мамандардың біліктіліктері, кәсіби құзіреттіліктері адамның жалпы мәдениетке қатынасын анықтайтын қажетті компонент болып табылады. Атап айтқанда, «мәдениет» және «әдіснама» ұғымдарына жеке-жеке тоқталатын болсақ, мәдениет өте кең мағыналы ұғым. Мәдениет ұғымы латын тілінен аударғанда өңдеу, баптау деген ұғымды білдіреді. Бұл ұғымның мәні әр тарихи экономикалық формацияларда әртүрлі өзгеріп дамып отырған. Педагогикалық сөздікте мәдениет - қоғамның даму тарихының жеткен сатысын сипаттайтын және адамзаттың қоғамдық-тарихи тәжірибесі процесінде қалыптасатын материалдық және рухани құндылықтар жиынтығы ретінде анықталған.

Мәдениеттің маңызды ерекшеліктері болып жеке тұлғаның өткен ғасырлар мұрасына терең, саналы түрде қастерлі қатынаста болуы, шығармашылықпен қабылдау іскерлігі, кез келген ісәрекеттер немесе қарым-қатынастар саласындағы шынайылықты түсінуі және өзгертуі жатады. Мәдениет - адам білімділігі мен кәсіби құзіреттілігінің жоғарғы көрінісі. Адам

жанын да, қоғамды да, табиғи ортаны да ізгілікке бөлейтін пәрменді ерекше құрал - мәдениет. Сондықтан мұғалім шәкірттерді тәрбиелеудегі жетекші тұлға, мәдениеттің қайнар көзі, әдебиет пен өнер шығармаларының жаршысы болуы керек. Әдіснама (грек сөзінен алғанда *methodos* - жол, тәсіл + *logos* - түсінік) - негізді ғылыми тұрғыдан анықтау, түсініктердің маңыздарын айқындау. Ғылым әдіснамасы дегеніміз ғылыми зерттеулердің жалпы және жеке әдістерін зерттейтін ғылым бөлшегі және объективтік ақиқат пен түрлі ғылыми міндеттерді әр түрлі тұрғыдан қарастыру принциптері. Кеңірек тұрғыдан алғанда әдіснама дегеніміз - бұл зерттеулердің жалпы даму бағытын, олардың мақсаттарын, шекараларын, принциптерін анықтайтын ғылыми таным әдісі туралы ілім. Педагогикада әдіснама теориялық және практикалық қызметті құрудың принциптер жүйесінің әр түрлерін, оларды ұйымдастыру тәсілдерін анықтайды, педагогикалық ақиқатты танып өзгертудің негіздері туралы ілім.

Педагогика әдіснамасы қоғамдық дамудың тенденцияларын зерттеуден және ғылымның жалпылама әдіснамасынан бастау алады. Бұл педагогикалық теорияның бастапқы негіздері, педагогикалық құбылыстар мен зерттеу әдістерін қарастыру принциптері туралы білім жүйесі және сол білімдерді тәрбие, білім алу практикасына енгізу жолдары [1]. 12-жылдық білім беру мектебінің моделіне сай жоғарғы оқу орындарында білім алатын болашақ ұстаздардың осындай мектепте жұмыс істеуге даярлығын қалыптастыру мәселесі туындайды. Ал оқу әдістемелік қамтамасыздандыру жағын қарастыратын болсақ мектептің жаңа моделі үшін жаңа буынды оқулықтар, оқу құралдарын қайта дайындау қажет [2]. 12-жылдық білім берудің әр сатысындағы негізгі міндеттерді шешу үшін болашақ мұғалімдер арнайы психологиялық-педагогикалық білімдермен қаруланулары қажет.

Жоғары кәсіби білім беру саласының мазмұнын толығымен қайта қарастыру, жаңа оқыту жүйесінде белсенділік пен шығармашылық танытатын жас мамандар қашан да қажет. Қазіргі кезде ауылдық мектептерде бейіндік оқытуды жүзеге асыруда кездесетін қиындықтар саны өте көп, атап айтатын болсақ, біріншіден, сыныптағы оқушылар санының аздығы аз құрамды мектептерде жоғары мектепте паралель сыныптардың болмауы; екіншіден, көптеген ауылдық мектептердің аудан орталығынан, бастауыш, орта, жоғары білім беру мекемелерінен алыс орналасуына байланысты кәсіптік сыныптарда сабақ беру жұмысына тартудың қиындық туғызуы; үшіншіден, ескірген материалдық техникалық база, компьютер сыныптардың болмауы; төртіншіден, ауылдық мектептерді қаржыландырудың шектелуі; бесіншіден, бейіндік оқытудың оқу әдістемелік жағынан нашар қамтамасыз етілуі; алтыншыдан, бейіндік оқыту бағдарламаларын жүзеге асыруда педагогикалық кадрлардың жетіспеуі; жетіншіден, педагогтарды оқытудың дәстүрлі емес жолдарын қолдану, жаңа педагогикалық технологияларды, компьютерді, интернетті пайдалану қажеттіліктерінің қалыптаспауы; сегізіншіден, ауылдық мектептердегі салалық оқытудың қаржылануын белгілеуші нормативтік құжаттардың жасалмауы [1].

Бастауыш мектепте 12-жылдық білім берудің бейіндік бағыты үш тілге негізделгендіктен ауыл мен қала арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктердің салыстырмалы түрде жүзеге асырылуы оның кемшіліктеріне

де байланысты екендігін дәлелдей отырып, болашақта сол кемшіліктерді болдырмаудың алдын алу шараларын жүргізу болып табылады.

Болашақ бастауыш мектеп мұғалімдерін 12 жылдық негізде даярлаудың әдіснамалық негізі жоғары оқу орындарынан бастап оқушының өзін-өзі таныту мүмкіндігі мен қоршаған ортасының шынайылығы туралы білімді игерудегі даралығын ашу, оқуға талабын және білігін қалыптастыру, яғни оқытудың келесі сатыларына қажетті танымдық қызығушылықтарын арттыру, кіші жастағы оқушыларда біртұтас оқу әрекетін қалыптастыруға ықпал ете білуге үйрету. Баланың тұлғалық қалыптасуын, оның қабілеттерінің тұтастай дамуын қамтамасыз ету. Бастауыш мектепте қажетті біліктер мен дағдыларды игеруге, оқу, жазу, санау, шығармашылықпен ойлау элементтерінің, жеке гигиенасы мен денсаулығын сақтау негіздерінің болуына ықпал ететін оқу әрекетін ұйымдастыру [3]. Жоғары оқу орындарында болашақ бастауыш мектеп мұғалімдерінің әдіснамалық мәдениетінің негізін қалыптастыруда мынадай әдіснамалық талаптарды ескеру қажеттігі анықталды: а) теория мен тәжірибенің байланысы, ғылыми еңбектерге педагогикалық, шығармашылық көзқарас туралы философиялық ілім; ә) зерттеліп отырған педагогикалық құбылыстардың тұтастығын және олардың оқу үдерісінің тиімділігіне ықпал ететін басқа элементтермен байланысын талдаудағы диалектикалықматериалистік, жүйелік-құрылымдық қатынас; б) кәсіби педагогика саласындағы жетістіктерді және озық тәжірибиелерді ендіру негізінде педагогикалық шеберліктің амал-тәсілдерін меңгерген білім алушылардың іс-әрекетіне салыстырмалы талдау жасау; в) зерттеу мәселелерін тиімді шешу мақсатында іс-әрекеттің болжамдық жүйесін үлгіге түсіру. Болашақ мамандардың шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуы, оларға білім беруде кредиттік жүйені енгізілу үдерісі, олардың кәсіби біліктілігі мен кәсіби құзыреттілігін жетілдіру жоғары оқу орындарында кәсіби білім беру үдерісін ұйымдастыруда сапалы өзгерістерді талап етеді [4].

Қазіргі дамыған заманда ғылымның барлық саласында да болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың әдіснамалық және педагогикалық-психологиялық негіздерінің жүйесі қалыптасу үстінде. Білім беру мен тәрбие мазмұнында жеке тұлғаның қоғамдағы орнына, өндірістегі әлемдік талаптарға сәйкестігіне қол жеткізу үшін ұтымды әдістемелерді ұштай түскен жөн. Біз жоғары оқу орындарын тек білім беруші мекеме деп қарайтын біржақты түсінікпен арылып, оны ғылымның бастауы және кіндігі деп түсінгеніміз жөн. Өйткені, ғылым жетістігінсіз элитарлық білім беру мүмкін емес, ал оның деңгейін анықтайтын өлшем – сапа. Ендеше, жалпыға бірдей жоғары білім беруден элитарлық жоғары білім беруге біртіндеп көшуіміз қажет. Біз қарастырып отырған мәселе болашақ педагог мамандарын кәсіби даярлаудың әдіснамалық негізінің жүйесі болғандықтан, алдымызда осы мәселеге байланысты тиімді жолдарды іздестіру міндеті тұр. Сондай-ақ, кәсіби білім беру жүйесінде болашақ педагог мамандардың кәсіби біліктілігін ұштау үшін өз бетінше іздену, кәсіби білімді игеру, кәсіби құзыреттілігі мен шығармашылығын жетілдіру қажеттігі туындайды. Бүгінгі адамзат сұранысын қанағаттандыратын жаңа құнды идеялардың өріс алуының қозғаушы күш ретінде кәсіби білім беру жүйесінде педагог мамандардың кәсіби білімі мен

шеберлігін, кәсіби шығармашылық іскерлігі мен кәсіби құзіреттілігін жетілдіруімен ерекшеленеді.

Заманауи және әлемдік деңгейдегі қарама-қайшылықтарды, білім берудің жаңа ұлттық моделі деңгейінде өзекті мәселелерді шешуде білім беру саласы үлкен орын алады. Өйткені, ғасырдан ғасырға өз мәнін жоғалтпай, қай уақытта да заманның әлеуметтік және рухани талаптарынан туындаған көкейкесті мәселені көтеретін, білім беру саласындағы құбылыстар мен түрлі ағымдар туралы мағлұматтар беріп, олардың ішкі бірлігі мен үндестігін сақтап, болашақ педагог мамандардың теориялық танымын тереңдеуге септігін тигізеді. Білім мен ғылымының күрделі негіздерін түсінуде, әлемнің озық тәжірибесін зерттеуде жоғары оқу орындарында білім берудің жаңа ұлттық моделін жасақтау қажеттігі де осыдан туындайды, бұл – болашақ педагог мамандарын кәсіби даярлау бағытында жаңаша көзқарастарды қарастыруды талап етеді [5].

Қорыта келгенде айтарымыз, бастауыш сыныпта болашақ бастауыш мектеп мұғалімдерін 12 жылдық жүйеде даярлаудың әдіснамалық негізі ғылымның жалпыға бірдей әдіснамасынан және қоғам дамуының ағымдарын зерттеуден туындайтын педагогикалық теорияның бастапқы қағидалары, педагогикалық құбылыстарды қарастыру принциптері және оларды зерттеу әдістерін, ғылыми жетістіктерін тәрбие, оқыту, білім беру тәжірибесін ендіру жолдары жөніндегі білімдер жүйесімен қаруландыру болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарова В.К., Нұрғалиева А.Қ. Жалпы білім беретін мектептің 12 - жылдық оқытуға ауысуының мәселелері. Оқу құралы, Алматы: ЖҚ «Отан»-2014.
2. Қазақстан Республикасында 12-жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. Астана, 2005. 31 бет. 3. 12-летка в вопросах и ответах. Алматы. РАДИАЛ. 2006
4. Каримов А.Н. Педагогикалық қызмет және педагогикалық шеберлік негіздері.оқу құралы.- Алматы: Қазақ университеті, 2010.
5. Көшербаев Қ.Ә., Әбілқасымова А.Е., Рахымбек Х.М., Қазақстан Республикасында жоғары білімді дамыту стратегиясы. – Алматы: Білім, 1998 – 232 б.

ӘОЖ 37.013(574)

**СУБМӘДЕНИЕТТЕГІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН- ӨЗІ БАҒАЛАУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қожай-Ахметова Ж.Ж.

**Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық
педагогикалық институты, Арқалық қ
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы
Таукелова А.Е.**

Субмәдениет - бұл қоғамның жай кедергі жасамауына болатын жастардың әлеуметтік белсенділігінің алаңы. Жасөспірімдер арасындағы түсініспеушілік, негізінен, сол кезеңнің әлеуметтік құрылымдарын, өмір тарихтарын білмегендіктен туындайды.

Субмәдениеттің әлеуметтік бастауын әр түрлі жас ерекшеліктеріне байланысты топтар, бейресми бірлестіктер т.б. құрайды.

Субмәдениет – бұл белгілі бір дүниетаныммен жинақталған, олардың дүниетанымын анықтайтын нақты мүдделермен біріктірілген адамдар тобының құндылықтары мен тәртібінің жиынтығы. Субмәдениет көбінде қоғамда өктем болып тұрған мәдениет пен әлеуметтік құрылымға оң немесе теріс қатынас нәтижесінде пайда болады.

Жасөспірімдер субмәдениеті – бұл жалпы өмір стилімен, нормаларымен, құндылықтарымен, қоғамдағы мінез-құлық үлгілерімен және стереотиптермен біріктірілген жастар мәдениеті. Жастар субмәдениеті жастардың ересек өмірге бейімделуіне көмектесетін мағыналар, өмір салты, көрініс құралдары жүйесі ретінде анықталады.

Сонымен қатар, отбасы, мектеп, мемлекет бұған төтеп бере алмаған жағдайда, жастар субмәдениеті жеке тұлғаның әлеуметтенуіне айтарлықтай үлес қосады. Жасөспірімдер субмәдениеті – жастардың үлкендер әлеміне толықтай бейімделуі жүргеннен соң, әрі қарай өз мәнін жоятын дамудың белгілі бір кезеңі, яғни жеке адам дамуының өтпелі сатысы. Жастардың ресми емес қатынастары және олардың өздеріне ғана тән мақсаттарын табуы жеке субмәдениеттің қалыптасуының себебіне айналады.

Жасөспірімдер субмәдениеті – киген киімнен, сөйлеу мәнерінен, жаргондардан және айрықша әуестенулерден көрініс табатын үлкендер әлеміне, қоғамның ережелері мен құндылықтарына деген өзіндік қарсылық. Мәселен, готтардың келбеті қорқынышты фильмдердегідей үрей туғызады. Олардың өзіндік символы – қара түнек. Түнде жүріп, сиқырмен айналысып, зираттарда түнейді екен. Сондай-ақ эмо дегендердің өзінше тағдырлары бар көрінеді, олар өздерінің тамырларын кесіп, тек қара мен алқызыл түсті ғана мойындайды. Ал скинхэдтер, яғни тақырбастылар туралы әңгіме басқаша. Бұдан да өзге субмәдениеттер бар. Мысалы, компьютерлік, ақпараттандыру технологияларын жаңғыртушылар. Зиянды хакерлер бірлестіктері де жоқ емес. Белгілі бір субмәдениеттің өкілі болып табылатын жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау ерекшеліктері мына бір жайттардан көрініс табады: ата-аналары мен мектеп тарапынан болатын бақылаулардан босауға деген ұмтылыстан, эмоцияға аса берілгіштіктен, жасөспірімдік әсірелеушіліктен, өмірге қатысты ойларының тым мінсіздігінен, адамгершілік ұстанымдарының

тұрақсыздығынан, жеке адами құндылықтарыны қалыптаспауынан.

Сурет 1. Жасөспірімдердің субмәдени бірлестіктерге кіру себептері

Субмәдениеттегі жасөспірім өзін-өзі бағалау екі формада қызмет етеді: жалпы және жеке. Жалпы жасөспірімдерде өзін-өзі бағалау жеке тұлғаның өзіне қатынасының жалпы стилін және жалпы өмірлік бағдарын анықтайды. Онымен өзіне деген сыйластық деңгейімен байланысты жеке тұлғаның өзін-өзі қорғау дәрежесін белгілейді. Жеке өзін-өзі бағалау адамның сапасын, әрекетін қарым-қатынасын өзі бағалаумен байланысты. Жеке өзін-өзі бағалау адам үшін әртүрлі мәнге ие. Олар адам өмірінің басты сызықтарымен үйлеседі. Кейде теріс бағалау адамның өзінің белгілі бір аймағында ол үшін маңызды емес [1].

Өзін-өзі бағалау адамда қорғаныс ролін тудырады. Жасөспірім шақтағы оқушыларда өзін-өзі бағалау іс-әрекет табыстылығының маңызды факторы. Өз

мүмкіндігін білу адамда оны қолдануға талпындырады.

Жасөспірімнің өзіне деген сенімі қаншалық жағымсыз болғанымен, психологиялық тұрғыдан өзін-өзі сыйлаудың кемдігі анағұрлым қауіпті. Мұның өзі адамның өзі туралы түсінігін қарама-қарсы әрі орнықсыз етеді. Өзін-өзі сыйлауы төмен жасөспірім жігіттер мен қыздар қарым-қатынаста көбінесе қиыншылық көреді, қайсыбір жалған бет перде жасап алып, айналасындағылардан бөлектенуге тырысады. Басқа рөлде көріну қажеттігі ішкі құрбаластықты күшейтеді. Мұндай адамдар сынағанды, күлгенді, жазғырғанды өте ауыр алады, жұрттың өзі туралы не ойлайтынына мазасызданады. Адамның өзін-өзі сыйлауы неғұрлым төмен болса, оның жалғызсырап қиналуы соғұрлым көбірек болады. Өзін-өзі сыйлаудың төмендігінен барып адамның әлеуметтік талаптарының деңгейі біршама төмен болады, оны жарысу сипаты бар іс-әрекет атаулыдан тартындырады. Мұндай адамдар көбіне өз күштеріне сенбегендіктен, алға қойған мақсаттарына жетуден бас тартады. Ал мұның өзі олардың өзін-өзі төмен бағалауын нығайта түседі [2].

Жасөспірімдік шақта жаста өзін-өзі бағалаудың дамуы күрделі жүйе: ол жалпы өзін бағалауы-бұл өзін-өзі сыйлау деңгейінде көрінеді, өзін қабылдау немесе қабылдамау мақсатынта көрініс табады. Субмәдениеттегі жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау мынадай параметрлермен мінезделеді: деңгеймен (жоғары, орташа, төмен.), шынайылық-(адекватты және адекватсыз өзін-өзі бағалау). Бұнда мінез – құлқы түрлі эмоцияларға толы болады. Ал екінші бұл кезеңнен бір қалыпты жаймен өтеді. Олар ересек өмірге өтуі жеңіл, бірақ пассивті, төмен деңгейде өтеді. Үшіншілерінде балаң шақта мінез құлықтары тез қалыптасады, өзінде эффективті қабылдау беріп отырады және ерте бастан – ақ өмірлік мақсатын құра бастайды, бұндай процестер көбіне қыз балаларда жоғары деңгейде қалыптасады, яғни қыз балалар ер балаларға қарағанда әлеуметтік салада табысты болады.

Қазіргі жоғары сыныптағылардың дене жетілуімен психикалық дамуы жағынан бұдан он жыл бұрынғы қатар құрдастарынан айтарлықтай жоғары, бұл жастағылар өздерінің көп жағдайда ересектер санатымызда деп есептейді. Адамның әр бір жас шамасы айнала шындықпен тікелей қатынаста болады, сондай – ақ әрбір жас кезеңі адамның өмірде өз ерекшелігімен маңызды орын алады. Сондықтан әрбір жас кезеңінің өзіндік мәні, сипаттамаларын зерттеу, білу болашақ ұрпақты өмірге дайындау ғана емес, баланы белгілі бір мақсатқа бағыттаумен байланысты. Жасөспірім шақта маңызды психологиялық процесс өзіндік ақыл – ойдың және өзіндік «меннің» бейнесінің қалыптасуы болып табылады.

Сонымен балаң жасөспірімдік кезең дамудың маңызды кезеңі. Жалпы жоғары сынып оқушысының өзін-өзі бағалауына әлеуметтік қоршаған ортасы, ата-анасы, достары, құрдастары, мектептегі мұғалімдер және тағыда басқа әлеуметтік факторлар әсерінің маңызы ерекше екенін аңғардық. Қазіргі жасөспірімдердің жеке, өзіндік өмірге бүгінгі аса қиын және динамикалық (қозғалысты, көп сырлы) кезеңде аяқ басатындығын ұмытпауымыз керек. Оларға нағыз өмір туралы нақты кеңестер беріп, уақытында өз өмірлік тәжірибемізбен бөлісіп, олардың бастан кешіргендеріне сыйластықпен қарауымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Г.С.Абрамова «Возрастная психология». Академическая Проект 2001 г .
2. М. К. Бапаева «Даму психологиясы» Алматы 2014 ж

ШЕТТІЛДІК ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДА ВЕБСАЙТТАР МЕН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Сабиржанова М., Қарабай А.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.маг., а.о. **Айтжанова С.С.**

Сөздік - бұл негізгі құрылыс материалы, қарым-қатынас процесін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін кез-келген тілдің сөздік қоры. Лексикалық компонент әрдайым практиктердің тілдік қабілеттерінің құрылымында өзек болды, өйткені ол әр түрлі сөйлеу әрекеттерін: оқу, сөйлеу, тыңдау және жазуды үйретудің негізі болып табылады [1: 2].

Сөйлеу бірлігі сөйлеуге және сөйлеудің мағыналы жақтарын түсінуге көмектеседі. Шетел тілін меңгеру процесінде фонетика мен грамматикамен қатар сөздік қордың алатын орны зор. Қарым-қатынас процесінде сөздің лексикалық және синтаксистік бөліктері бір-бірімен тығыз байланысты. Грамматика сөздік қорды құрудың негізі болып табылады, ол сөйлеу әрекетінің негізі ретінде мағыналы бірліктерді құруға әкеледі.

Сөздік дағдыларын дамыту орта мектепте мәтінді өңдеудің негізгі мақсаты болып табылады. Минималды сөздік дағдыларын алудың қорытынды және аралық талаптары мемлекеттік білім беру ұйымдарының шет тілі бағдарламаларының мысалында келтірілген. Орта мектеп түлектері негізгі деңгейде кем дегенде 1400 бірлік сөздік, көрнекі деңгейде 1600 бірліктен кем емес оқуы керек.

Орта мектепте оқушылар лексикалық бірліктердің мағынасы мен түрін меңгеріп, оларды ауызша және жазбаша қарым-қатынаста әртүрлі жағдайларда қолдана білуі керек.

Сөзді меңгеру сөйлеу процесіне ықпал ететін фактор болса да, сөйлеу әрекетінің репродуктивті түрлерінде сөздің мағынасын ғана білу жеткіліксіз, сонымен қатар сөздің байланысын білу және олардың сөз тіркестеріне негізделген білім беру маңызды рөл атқарады.

Сөзді білу дегеніміз оның формаларын, мағынасын және қолданылуын білу. Сөз формасы оның дыбыстық формасын білдіреді, онсыз сөзді есту арқылы дұрыс түсіну және оны жеткілікті түрде айту мүмкін болмайды, сонымен қатар графикалық форма, онсыз оқу кезінде сөз танылмайды және сәйкесінше жазыла алмайды. Сөздің грамматикалық формаларын қалыптастырудың барлық ерекшеліктері туралы, егер бар болса, осы сөзді

кейіннен қолданудағы қателіктерді болдырмау үшін білім алушыларға танысу кезеңінде хабарлау керек [3: 17].

Лексикалық бірлік жеке сөзді ғана емес, тұрақты тіркесті, тіпті идиоманы да білдіреді. Оқытудың белгілі бір кезеңінде лексиканы оқыту мазмұнының лингвистикалық құрамдас бөлігі осы жас тобындағы оқушылардың іс-әрекетінің [3: 83].

Сөздік мазмұнының әдістемелік құрамдас бөлігіне сөздікті пайдалану бойынша сипаттама, ұсыныстар мен нұсқаулықтар, жаңа лексикамен жеке сөздік, карталарды мұрағаттау форматы, меңгерілген сөздік қорды қалпына келтіру және жүйелеу әдістері кіреді.

Бұл оқушыға лексикамен өз бетінше және сыртқы жағдайларға қарамастан жұмыс істеуге мүмкіндік беретін білім мен дағдылар.

Лексиканы оқыту мазмұнының психологиялық компоненті лексикалық дағдылар мен біліктер проблемасымен байланысты. Профессор Р.К.Миниар Белорчев сөздік дағдыны белгілі бір сөйлеу тапсырмасына қатысты ұзақ мерзімді есте сақтау сапасы бар сөздерді бірден еске түсіру және оларды сөйлеу тізбегіне енгізу қабілеті ретінде терминологиялық дағды деп анықтайды [4:240].

Барлық жағдайларда сөйлеу әрекеттерінің сөздік жағын оқушылар коммуникативті тапсырманың шиеленісін үнемі сезінетіндей етіп үйрету керек, яғни оларға ойларды білдіру және оларды тану үшін сөздер қажет. Г.В.Рогованың тек нақты сөйлеу перспективасы ғана сөздікті меңгерудегі мотивация мен табысты анықтайды деген пікірімен келіспеске болмайды, Бұл жағдайда А.А.Леонтьев сипаттаған психологиялық құбылыс – импринтингтің, «бір рет және бәрібір» түріне сәйкес таңбалау механизмінің пайда болуы мүмкін: [5: 135; 3: 71].

Импринтинг есте қаларлық қажеттіліктерге жауап берген кезде және осы қажеттілікті қанағаттандыру арқылы күшейтілген жағдайда пайда болады. Шет тілінің сөздері туралы айтқанда, олар сөйлеу қажеттілігінің шиеленісін білдіреді. Осылайша, жадта сөзге арналған тұзақ пайда болады, соның арқасында оны [6] түсіреді.

Сөздікті жинақтау бойынша жұмыс бүкіл оқу процесінде жүргізіледі. Әрбір екінші сабақ сөздердің жаңа бөлігімен танысуға және оны игеруге арналған жұмыстарға арналуы керек деп саналады. Оқушылардың сөздік қорын үнемі кеңейтуге және сөзбен жұмыс істеуге деген қызығушылығын ояту маңызды болады. Оқушының жеке сөздігінің (тезаурус) көлемін анықтау және арнайы әзірленген тесттердің арқасында сөздікті толтырудағы ілгерілеуді көру мүмкін болды. Дегенмен, оқушының сөздік қоры қаншалықты мол болса да, ауызша және оқу қарым-қатынасына қатыса алуы оны меңгергендігінің ең сенімді дәлелі болып табылады.

Сөзді меңгеруге жұмсалатын күш-жігер сөздің өзіне ғана тән қасиеттерімен, атап айтқанда, оның ана тілімен мағыналық үйлесімсіздігімен, дерексіз/нақты ұғымдармен, мазмұндық/функционалдық сөздермен байланыстылығымен, ең бастысы, ойды жеткізу «қажеттілігімен» анықталады.

Е. Н.Соловова өз еңбектерінде динамикадағы жеке семантикалық өрістің кеңеюіне ықпал ететін кейбір субъективті факторларды анықтайды. Біріншіден, белгілі бір контексте енгізілуі керек. Біріншіден, сөз/сөздер белгілі бір контексте енгізілуі керек. Берілген сөзбен кең ассоциативті байланыстар

берілген сөзді есте сақтау пайызын арттыруға және оны әрі қарай қолдану контекстін кеңейтуге мүмкіндік береді, бұл әртүрлі контексте әртүрлі сөз байланыстарын жасау қажеттілігін білдіреді. Бұл контексттің кеңеюін қамтамасыз етуге көмектесетін іргелес семантикалық өрістердің қосылуы[7].

Неміс тіліндегі көптеген оқулықтарда шартты түрде бес негізгі оқу блогына сәйкес келетін тақырыптар бар: "Адам және оның айналасы", "Табиғат", "Мерекелер", "Елдер мен саяхаттар", "Кітаптар". Алайда, лексиканы пысықтау тек бір бөлімді зерделеу кезінде болатынын байқауға болады, содан кейін қайталанудың болмауына және басқа тақырыптың лексикасына назар аударуға байланысты ұмытылады, ал өткен және жаңа тақырыптарды біріктіру мүмкіндігі бар. Мысалы, мерекелер туралы әңгіме жүргізе отырып, елдер мен саяхаттар туралы айтуға болады (бұл мереке әлемнің әртүрлі елдерінде қалай атап өтіледі, Қазақстандағы және оқылатын тіл еліндегі мерекелерді салыстыру, қандай мерекелерді өз көзіңізбен көргіңіз келеді, елге бару және т.б.).

Семантикалық өрістің ұлғаюын қамтамасыз ететін соңғы фактор - меңгерген сөздіктің үнемі жаңартылуы және оның максималды айналымы. Жаңа лексиканы механикалық түрде енгізуге қарағанда, әртүрлі контексттерде бұрыннан үйренген лексиканы шығармашылықпен қолдану оқушылардың белсенді қорын арттыруға ықпал етеді.

Кең және тұрақты семантикалық өрістің қалыптасуы сөйлеудің мотивациясы мен бейнелілігін айтарлықтай арттырады, өйткені бұл жағдайда студенттің әртүрлі сөйлеу жағдаяттарында айтатын сөзі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шамов А. Н. Лексические навыки устной речи и чтения – основа семантической компетенции обучаемых / А. Н. Шамов // Иностранные языки в школе. – 2007. – № 4. – С. 19–25.
2. Гальскова Н. Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв., ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – 6-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 336 с.
3. Рогова Г. В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. – М.: Просвещение, 1991. – 354 с.
4. Миньяр-Белоручев Р. К. Методика обучения французскому языку. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Иностранные языки» / Р. К. Миньяр-Белоручев. – М.: Высшая школа, 1990. – 124 с.

ӘОЖ52.54

ЖАМБЫЛ— АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ШЕБЕРІ

**Дүзелбай Д.Н., Арынбаева Р.А.
Ж.А Ташенев университеті Шымкент қаласы**

Ақындық өнерді шыңдай, ұштай түсетін ең қатал мектеп – айтыс дәстүрі екені баршаға аян. Халықтың дәстүрлі ақындық шеберлік мектебінен басқа ақындар сияқты Жамбыл да өтеді. Ол «қайым айтысқа» ерте араласады. Жас ақынның алғашқы ауызға ілініп, көпшіліктің назарын аударған бірінші айтысы оның Сайхал қызбен айтысы. Жамбыл ақын қыздың атын естіп, онымен кездесу үшін әдейі іздеп барады. Оның сол елге келіп, өзімен кездесуге ізденіп жүргенін біліп, қыз да айтысқа әзірленеді. Бір жиын тойда екеуі ақыры кездесіп ұзақ айтысады. Айтыс аяғында қысылған қыз тұрпайы сөзге барады да, оған Жамбылдың қайтарған жауабы ұтымды, өткір шығып, қыз жеңіледі. Осы айтыстан кейін Жамбыл ойын-тойда көпшілік жиналған жерде тартынбай айтысқа түсе береді. Жамбылдың бұдан кейінгі Айкүміспен, Бөлек байдың қызымен айтысы да қызықты. Бір-екі мысал: Бөлек байдың салтанатты кешінің басында байдың қызы кештен қалмай ілесіп келе жатқан көк шолақ атты, жұпыныкиінген бала жігітті өлеңмен әжуа-мазақ етіп айтысты[1, 65-6].

М. Әуезов Жамбылды «Айтыс өнерінің жүйрігі болып аты шыққан» белгілі дарынды ақындардыңқатарына қосқаны белгілі. Сонымен қатар, «қоғамдық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және халықтық тарихтық орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс Жамбылдың айтыстары» деп өте жоғары бағалағаны да есімізде. Әрине, Жамбыл айтысын сонша жоғары бағалауда М. Әуезовтің алдымен еске алғаны ақынның үлкен сүре айтыстары. Ол Сарбас, Досмағамбет, Шашубай ақындармен айтыстары. Жамбылды айтыс өнерінің асқан шебері ретінде танытатын да осылар. Құлмамбет пен Жамбыл айтысы: 1881 жылдар шамасында Іле өзенінің бойында болған үлкен жәрмеңкеде еткен секілді. Бұл жәрмеңкеде Орта жүз, Ұлы жүзден көптеген ақындар бас қосады. Және осыбұрын-соңды кездеспеген ақындар айтысы болады. Бұрын талай айтыстарға түскен, Орта жүзге аты әйгілі Түбек ақын мен Жапақ, Бақтыбай, Сүйінбай сияқты жүйрік ақындармен айтысқан өрен жүйрік Құлмамбет осы жиында тоғыз ақынмен айтысып, бәрін де қирата жеңіп домбыраларын керегеге таңғызып қойып, тағы кімнің бар? - десе керек[3, 35-6].

Жас жағынан Құлмамбеттен көп кіші, әрі үлкен ақынды сыйлап, әдеп сақтап, әрі аты-шулы «Құлан аяң» Құлмамбетпен айтысуға жүрексінген Жамбыл, шынында да біраз қысылып қалыпты. Жамбылдың осы хәлін сезген Құлмамбет:

Өлеңші толып отыр көбелектей,
Тоғыз ақын толғанып теңіректей.
Тоғыз тұрмақ ақының он бір болса,
Немене бәріңді де басып кетпей,-деп Жамбылға өзі тиісе сөйлеп,
айтысты бастап кетеді:

Болғанда мен ақсұңқар, сен бір тауық,
Сен этеш айқайлаған ауық-ауық.
Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,
Басқасын қою керек жылы жауып.
Ажал түртіп жүрмесін аңдамастан,

Оқтаулы ақбөренге қарсы шауып, -деп Жамбылды біраз қорқытыпалады. Құлмамбет:

Ей, Жамбыл, үндемейсің дертің бар ма?

Үндемеске қылған бір сертің бар ма?, -деп шапқа түрткеннен кейін сабырлы тыңдап отырған Жамбылеріксіз жекпе-жекке шығады:

Қызғанша айқай шығып, едім салғыр,

Сөйлесеңәр немені тілің шалғыр;

Келген жерден сөйлейсің тура тістеп,

Қалайша шайқақтайсың тәңірі алғыр?

Ерлігім ерлігіңе деп келеді,

Байлығым байлығыңа еп келеді.

Кісіні дым білмейтін тапқандай-ақ

Есіріп көрген жерден ентеледің,—

деп, Құлмамбеттің ә дегенде-ақ бетін қайтарып тастайды.

Құлмамбеттің бар сөзінде байлықты, барлықты мадақтаудан басқа жаңалық жоқ. Жамбыл да ел байлығын айтады, бірақ сонымен шектеліп қоймайды, Жамбыл сөзінде тыңдаушы көпшілік, халыққолдар жаңа сөз бар, ол — ерлікті, ел қамқоры болған батырларды мақтан ету. Екінші жаңа сөз — «өнері асқан ерді, көк күмбездермен көз тартқан қала салған», жаңалыққа, мәдениетке ұмтылған елді мақтан етуі. Жамбыл халық мұңын жырлаушы, халық ойын, арманын қолдаушы ақын, сондықтан оның Құлмамбетке қояр талабы да сол халық арманынан табылып жатады:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.

Қарынбайдай сараңдар толып жатыр,

Оны мақтап шалықпай жөніңе қайт,-деуі және өзі туралы айтқанда:

Баймын деп сендей тасыман,

Кедеймін деп жасыман.

Берекелі елді айтам,

Ел тұтқасы ерді айтам.

Басымнан сөз асырман!-

деуі, тың ойлар айтатын, адам қасиеттерін жаңа сөздермен жырлайтын ақын туғанын көрсетеді. Мұны Құлмамбет те таниды. Сонда да Жамбылды шапырашты руының кедейлігімен кеміткісі келіп, ақынның мақтан етіп дәріптеп жырлаған, халықтан шыққан, ел қамқоры болған батырлары Сұраншы мен Саурықты өз ажалымен өлмей:

Секендеген серкенің ажалы деп,

Саурық пенен Сұраншы жаудан өлген, -

деген ретсіз, орынсыз айтқан сөзінен ұсталады да, қатты ұтылады, жөнге, жүйеге тоқтайды. Айтыс барысында Құлмамбетті сыйлап, әрі сескеніп отырған Жамбыл, өз сөзі өктем шыққан сайын және ойы халық ойынан шығып, сөзін ел қоштап, қошеметтеген сайын іріленіп:

Үстіне жайдың оғын жайлатармын,

Екі қолыңды артыңа байлатармын, -деп Құлмамбетті енді өзі алқымдап, қыса түседі. Сөйтіп, көкірегін соғып отырған Құлмамбет сөз жүйесінен жеңіліп, жеңіске Жамбыл ие болады.

Жамбыл ақындығының ең биік белесі осы Құлмамбетпен айтысы. Ол нағыз ақындықөнерінің ашық майданында, жеке айқасқа шыққан батырдай,

әйгілі ақынды жеңіп, енді ірі ақын қатарына қосылады, Жамбыл данқты ақын «құлан аяң» Құлмамбетті жеңіпті деген хабар бүкіл Жетісуға лезде тарайды. Айтысты жұрт сол жерде-ақ жаттап алып, ел ішінде айтып жүреді.

Жамбылдың Сарбаспен айтысы да ақын творчествосынан белгілі орын алатын және айтыс өнеріндегі шеберлігін танытатын маңызды жырларының бірі. Бұл айтыс өткен ғасырдың 90-жылдарында өткен.

Сарбас:

Шапырашты сенен Дулат көп едім,

Бәрі де бай, бәрі мырза, бек едім.

Тіленшінің құнындай

Үміт қылып келіпсің

Мені алдырар демегін, -

деп, дулаттың көптігін және байлығын алға ұстайды.

Жамбыл өз кезегінде дулат, албан, суан руларының шежіресінен жыр қозғап, Сарбастың сұрақтарына жауап береді және шапыраштының аздығы оның міні емес екенін дәлелдейтін жауап береді:

Мен Шапырашты ұлы едім,

Алтыннан қылыш сермеген,

Көп дулаттың баласы

Рас, сенен аз едім,

Аз да болсам батыр ем.

Топты жерге барғанда,

Саулап турған сөз едім.

Жаулы жерге барғанда,

Атамын деп оқталған

Көк берен болат кез едім, -деп Жамбыл шапыраштының елдігін, одан шыққан Саурық, Сұраншы сияқты батырлығын, тағы да мақтан ете жырлайды. Елді бір жағынан қалмақ ұрылары таласа, екінші жағынан қырғыздың Орман ханы мазаласа, ал үшінші жақтан Қоқанның Беглер бегі әскерін топырлатып, күнде тонап жатса, үш жақтан бірдей жау шауып, титығы құрыған елді құтқарған кім еді?

Міне осындай заманда,

Екі талай күн туып,

Ел қыспақта тұрғанда,

Ел намысын жоқтаған...

Қаймығып жаудан қайтпаған,

Ел тыныштығын сақтаған,

Халқы сүйіп мақтаған,

Ардагер батыр кім еді? -деп сұрақ қояды да, оған өзі:

Саурық еді арыстан, -деп жауап береді.

Жамбыл Сарбас мақтан еткен халыққа пайдасыз, қайырымсыз байлары мен бектерін көп қарғаға, ел қорғаны — батырларын тұйғынға, сұңқарға теңеп, өткір әжуамен мазактап, күлкіге айналдыра сөйлейді. Мұндай дәлелді, халық көкейінен шыққан сөздерге Сарбастың айтар жауабы, әрине, жұтаң, ол өзінің білім дәрежесінің әлде қайда төмендігін, Жамбылмен айтысуға өресінің тарлығын байқатады.

Бұл жерде Жамбыл тек күшті, дарынды ақын ғана емес, сонымен қатар әрідегі шежіреден бермен қарай ел тарихын жақсы білетін, ел тағдыры жайындакөп толғанатын парасатты ой иесі екенін де танытады. Жамбыл айтыстарының ішінде ендігі жерде күрделі орын алатын кездесудің бірі — оның Досмағамбетпен қағысуы[25, 63-б].

Досмағамбет ақындығымен қатар діндар болғанадам. Сондықтан ол Жамбылға дін жұмбақтарын қосажұмсайды. Бірақ Жамбылға дін де шідер бола алмайды. Қайта Жамбыл Досмағамбет сияқты өзге молдасымақтарды да бірге өлтіре әжуалайды

Қорыта келе, Жамбыл айтысында ел жайын, елін, жерін қорғаған батырлар жайын баяндайды. Жәкең кезек арасында әріптесіне қайтарған жауап жырларын ұзақ желілі әңгімелі дастанға да айналдырып отырған. Белгілі Сұраншы, Саурық туралы дастандарының алғашқы төркіні осы айтыста туған жырлар. Сөйтіп, Жамбыл қазақтың байырғы айтыс дәстүрін эпикалық сарынмен, халықтық мазмұнмен байытқан, айтыс жанрына ірі жаңалыққосқан новатор ақын. Жамбылдың бұл жаңалығын кейінгі совет халық ақындары қабылдап, ерлікті жырлайтын дастандарына үлгі-дәстүр етті.

Жамбыл бұл жолы да ақындарға деген аталықүлгілі сөзінде, бұрынғы айтыстарға ой жүгіртіп, айтыс өнерінің ескі дүлдүлдерін шолып өтуді ұмытқан жоқ:

Сүйінбай мен Қашаған,
Қара сөзді матаған.
Атын жаттап балалар,
Әлі күнге атаған.

Айтысқа жиналған ақындардың ішінде бірнешебуын атасы, үш дәуірді басынан кешірген, көпті көрген саңлақтар: Орынбай мен Шашубай, Нартай менКенен, Нұрлыбек пен Маясар, Қуат пен Жақсыбайсияқты жыр нөсерлері бар еді.

деп жаңа айтыстың міндет-мұратын нұсқап бергендейболады. Ақын жыры жауға атылған оқ есепті, советхалқының күшіне көмек қосатын, бүгінгі күнніңқажетін өтер асыл өсиет, үгіт сөзі болуға тиіс деді.

Сөйтіп, Жамбыл айтыс жанрының совет дәуіріндедамуына да үлкен үлес қосты. Жамбыл айтыстары әлде де көп ақындарға олардың айтыс өнерін дамытаберулеріне жақсы үлгі, игі дәстүр болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Р.Нұрғали. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1995 ж., 205-б.
2. А.Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 2000 ж., 207-б.
3. М.Әуезов. Шығармалар жинағы.- Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1998 ж., 205-б.

ЖЕТІСАЙЛЫҚ ЛИРИК АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ ҮНДЕСТІК (Б.БАЯЗИТОВ, Ә.МЕЙІРБЕКОВ, З.ҚОЖАЕВ)

Ерметова Д.Г.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

Әдебиеттің, оның ішінде поэзияның көркемдік қырын ашу әдебиеттану ғылымының ерекше назар аударуды қажет ететін мәселелерінің бірі екені белгілі. Ақынның немесе жазушының шығарманы кестелеп суреттеуі, көркемдік үлгіде жеткізуі – мәнді де маңызды дүние.

«Ғалымның хаты өлмейді, жақсының аты өлмейді» дейді дана қазақ. Олардың атын ардақтайтын – әрине, туған халқы, келер ұрпақ. Ғұлама жылдар парақтарын судыратқан кезде сылдырап аққан бұлақтай небір асыл дүниелер бұрынғыдан да айшықтанып, жарқырай түседі.

Ақындық, жазушылық өнер де – күдіретті күштің пендесіне тартқан сыйы. Олай болса, халқының мұң-мұқтажын, әрбір адамның көкейінде жүрген мәселелерді жүрегімен тыңдай, дөп басып жырлай білген көкірегі ояу от ауыз, орақ тілді шайырлар, сөз шеберлері шығармашылығына тереңдеп бойлау – мәдениеті мен әдебиетін әлпештейтін ұрпақтың қасиетті борышы. Біле білген адамға ақынның әрбір шығармасы – жеке зерттеуге тұратын дүние. Өйткені, онда халықтың шұрайлы тілі, шалқыған сезімі, өрекіген екпіні, тасқындаған талабы – бәрі-бәрі жымдасып, қабысып жатады.

Сұлу сөзді өлеңді бесігінде тербеткен осындай ақындардың қатарында оңтүстік өңірі – Жетісай жерінің мақтаныштары – Молда Мұса Жұманазарұлы, Қайыпназар Әйтпенев, Талғат Жүргенбаев, Байғожа Баязитов, Әлібек Мейірбеков, Зиядулла Әбдіхалықұлы, Исраил Сапарбаев, Мылтықбай Ерімбетов, Мұхтар Құралов, Ақылбек Төребеков, Зікіра Қожаев, Сержан Құлдырақұлы, Нұржамал Янгибаева да бар.

Мырзашөл өңірі осындай тарлан таланттарымен белгілі. Солардың алдыңғы шебінен көзге түсетін өзінің лепті лирикалық өлеңдерімен көпшілікті елең еткізген Әлібек Мейірбекұлының орны өзгеше. Оның ақындық әлеуетін, әсіресе, 1997 жылы Алматыдағы «Әл-Фараби» баспасынан жарық көрген «Жетісай жазы» атты жинағынан анық аңғарамыз.

Жинақтағы өлеңдердің қай-қайсысы да шумақтарының шымырлығымен, айтар ойының тереңдігімен, сөздерінің салмақтылығымен, ұйқастарының ұтымдылығымен назарға ілігеді. Ақын өз қаламынан тамған өлеңнің әр тармағына үлкен жауапкершілікпен қарап, оқырмандарының талғамынан шығуды мақсат етеді. Ол көп өлеңдерінде («Жетісай», «Ауыл түні» және т.б.) туған жерінің сұлулығын әр қырынан суреттейді.

Мен бір тентек ұлы едім паң даланың,
Қалада жүргеніме таң қаламын.
Кеуде түгіл, кең залға сияр емес
Туған жерді сағынып салған әнім.

...Басқа күй сен дегенде тына қалар,
Жанарға ыстық маржан шық оралар.

Өзінді сағынатындар көп болғанмен,
Дәл мендей тебіренбейтін шығар олар [1].

Өзінің ғана емес, махаббатымның туған жері деп тебіренген ақын кемде-кем болар.

Сағыныш сарғайтқанда жанарға жас келетіні ақиқат. Сол сәтті сұлу сөзбен өрнектеп, «Жанарға ыстық маржан шық оралар» деген тармақ арқылы жеткізу қаламы төселген ақынның ғана қолынан келеді.

Жетісайым – шалқып жатқан нұр өлкем,
Жырға қосты сені сүйіп бір еркең.
Жұпар ауа, нәрлі суым – өзіңсің,
О, туған жер, сенсіз қалай күнелтем.

Жетісайым – сәулетті ел, сәнді аймақ,
Жетісайым – күй шырыны балқаймақ.
Жетісайым – тарқамайтын базарым,
Жетісайым – айтар әнім айқайлап [1,76-б.].

Осы шумақтардан ақынның туған жеріне деген сүйіспеншілігіне еріксіз назар аударасың. Әлібек Мейірбекұлының шығармашылық шабытының қайнар көзі де осындай сүйіспеншілікте жатыр.

Жалпы, ақын шығармаларында 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13 буынды өлең үлгісімен жазылған жырлар жиі ұшырасады.

Табиғат, махаббат тақырыбын аттап өткен қаламгер жоқ. Әлібек Мейірбекұлы да бұл тақырыптар аясын жарамды жырларымен аша білген.

Көктем келді бүршік басып жас талды,
Басталды бір табиғатта бастаңғы.
Диқан қауым дәнмен жазып дастанды,
Құстар әнмен жамыратты аспанды.

11 буынды қара өлең үлгісімен жазылған бұл өлеңінде ақын ұйқастың сан түрін пайдаланады. Жоғарыдағы шумақ шұбыртпалы ұйқас түрінде өрілген.

Диқан қауым дәнмен жазып дастанды,
Құстар әнмен жамыратты аспанды,-деген тармақтар айтайын деген ойдың ажарын ашып, табиғаттың адам өмірімен қаншалықты байланысты екендігін бірер тіркестермен санаңа құйып тұрғандай ерекше әсер етеді.

Халық ағарту ісінің озық қызметкері, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Байқожа Баязитовтың шығармашылығы өлең сүйер қауымға етене таныс. Ақын шығармалары арқылы замандастарын адал еңбекке, шынайы достыққа шақырады.

Озбырлық жасап өзгеге,
Мансабыңды бұлдама.
Өзіңнен зорға дөңгелеп,
Азамат арын былғама [2], - дейді ақын.

Б.Баязитов табиғатты шебер суреттейді, туған жердің сұлу бейнесімен сырласады.

Көктемнің жібек желі есіп,
Сүйді беттен аймалап.
Ескен желмен ілесіп,

Себеді жаңбыр майдалап...[2,6-б.].

Осы тәріздес табиғат тақырыбындағы өлеңдері жүрегінен жыр боп құйылады.

Б.Баязитов туралы лебізін көрнекті ақын Қаныбек Сарыбаев былайша жеткізеді: «...Отырар тақырыбына ойыспаған қаламгерлер кемде-кем. Әйтсе де, Байекемнің сілтесі бөлек, екпіні ерек. Шабысы жылдам, ағысы арынды. Тілі шұрайлы, ойы шырайлы. Тұтас күйінде туа салған, жыршы-термешілердің репертуарына сұранып тұрған қазына. «Отырардың оттары» деген өлеңінде

Шайқасқан шаң жуытпай намысына,
Қанықпыз бабалардың дабысына.
Ел үшін мерт болмады ерлер қанша,
Өмірдің қарсы жүзіп ағысына?!

Өлең өрмегін таратып түсіндіруге қара сөзім қауқарсыздық еткендей. Абзалы, жүрекпен ұғып, іштей рахаттану ғой...» [3].

Ақынның шығармалары жанр жағынан да, тақырып жағынан да бай. Лирикалық өлеңдері, арнаулары, толғаулары ақынның әр алуан жанрға қалам тартқанын көрсетсе, туған жер, табиғат, еңбек, махаббат, достық туралы жырлары қамтыған тақырыбының ауқымы кең екенін танытады.

Төрдегі ақындар ортасынан ойып тұрып орын алатын, Мырзашөл өңірінде, Жетісай жерінде марқайған майталман ақынның бірі және бірегейі – Исраил Сапарбай.

Аты қалың қауымға ақын, драматург, аудармашы, сазгер ретінде кеңінен танылған оның алғашқы өлеңдері 1975 жылы «Көктем тынысы» атты ұжымдық жинаққа енді. Одан кейін ақын өндірте жазып, «Аққу арман» (1976), «Раушан ғұмыр» (1979), «Бозқараған» (1980), «Қызыл-жасыл дүние» (1984), «Гүласыл», «Жүрегіме ұя салған қарлығаш» (1986), «Қызыл жел» (1998), «Ғашықтың тілі», «Бармақтай бақ» (1997), «Махаббат пен Ғадауат», «Махаббат маусымы», «Ойтұмар» жинақтарын жарыққа шығарды.

Ақын өлеңдерін оқи отырып, ұйқас пен буын түрлерінің сан қилы түрлеріне табан тірейсің, әлдебір сазды әуенге жолыққандай күй кешесің.

Ұтымды ұйқастар, шұрайлы шумақтар арқылы өзіне бірден баурап алады. Әдеби тіліміздің жақұт-жауһарларын тиімді пайдалана отырып, салмақты ой тастайды. Оқыған адамға айрықша әсер беріп, жаныңа жылу сыйлайды. Тақырып аясы кең, шекарасы шексіз шығармалар – өзіндік өрнегі бар қолтаңба. Ақын бүгінгі қазақ қоғамының енжар, марғау күйін «Жалқау қазақ» өлеңінде поэтикалық тілмен былай сипаттайды.

Әттең-ай,
Өкінішті,
Өкінішті-ақ,
Қалғаным Шексіздіктің шетін ұстап.
Желкемнен жекіреді жендеттейін
Аптаның жеті күні – жеті қыспақ[4].

Бұл өлеңде өз халқының кей сәттердегі бейқам тірлігіне алаңдаушылық білдіріп, самарқаулықтан сақтандырады. Арқауынан өзімізге жақсы таныс Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» өлеңінің сарыны сезіледі.

Ақын қоғам өміріндегі, адам мінезіндегі кемшіліктерді жырымен түйреп, азаматтық ұстанымын көрсеткен «Марапат» атты өлеңі арқылы мансапқұмар, арзан атаққа жаны құштарларды аяусыз әшкерелейді.

Тәтті ұйқының ұйығына батамыз,
Кежегесі кейін тартқан немедей.
Омырауға орден тағып жатамыз,
Кеуде ішінде жүрек барын елемей...

...Өмір барда көңіл – азат, өлке – бай,
Бақыттымын, балағыма қонса бит.
Мойынына тағып алып сөлкебай

Аула ішінде арпылдап жүр қаншама ит[4,35-б.].

Көркем әдебиеттегі астарлау әдісі шымшыма сөздер арқылы шебер келтірілген бұл өлеңдеелге еңбегі сіңбесе де, кеудесіне орден, медаль таққанына мәз болатын пенделер бейнесін мойынына қарғабау таққан ауладағы иттермен теңестіре сипаттауында ирония, сарказм үлгілері жатыр.

Жалпы ақын өлеңдерінің иірімі мол, астары терең, шумақтары шымыр. Ақынның шеберлігі – аз сөздің ішіне көп ой сыйғызуында. Өлең сөздің оқырманға ішкі мазмұнымен, суреттілігімен, образдылығымен ғана емес, әсерлі үнділігімен де әсер ететінін ескерсек, жоғарыда шығармашылығын талдаған ақындардың бұл биіктен көрінгенін байқаймыз [5].

Нәзік сезімді, шалқар шабытты ақынның мәнері бөлек, тілі бай, ұйқасы шымыр, екпіні күшті, қиялы еркін. Ақын поэзиясынан өмірді біртұтас құбылыс ретінде, адамды жаратылыстың бір бөлшегі, қайталанбас туындысы есебінде санайтын ақын келбетін, дүниетанымын көреміз.

Үш ақын да түрлі метафоралық қолданыстарды кеңінен алып, өлеңді өрнектеп, оқырманына әдемі де әсерлі жеткізеді, әдеби тіліміздің байлығын өте ұқыптылықпен, шеберлікпен пайдаланады. Ақын өзінің таным-талғамын бедерлі сөз, орнықты оймен, тілдік бояулармен қанықтырады.

Ақынның нәзік сезімі, өмірге, сұлулыққа деген құштарлығы, көңіл күйі бұлақтай бұлқынып аққан поэзиясынан анық та қанық көрінеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Мейірбеков Ә. Жетісай жазы. – Алматы: Әл-Фараби, 1997. – 250 б.
- 2.Баязитов Б. Жүрек сыры. – Алматы: Рауан, 1992. – 147 б.
- 3.Қаныбек Сарыбаев. Отты ақын. // «Отырар алқабы» газеті, 1994 жыл 22 наурыз, №16.
- 4.Сапарбай И. Рухнама. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. – 160 б.
- 5.Абеннова Л., Ж. Қожаева. Зікіра Қожаев поэзиясындағы табиғат лирикасы. – Нұр-Сұлтан: Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, №4. 2019. – 208 б.

ӘОЖ: 821.512.122:82-32

**ЖАЗУШЫ МАРХАБАТ БАЙҒҰТ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Жалғасбаева С.Б.

«Әрбір көркем шығарманың тақырыбы - жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы. Ал шығарманың идеясы – жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, немесе өмір құбылысына берген бағасы. Ал жазушының идеясы – көркем образ арқылы көрінген желілі ой» [1]. Олай болса, жазушы өзі бейнелеп, суреттеп отырған өмір құбылыстары арқылы оқушы назарын неге аударса, қайда бағыттаса, соны идея дейміз. Идеясыз шығарма болуы мүмкін емес.

Біз бұл мақалада Мархабат Байғұт әңгімелерінің тақырыбы және идеясын белгілейтін, автордың шығарма кейіпкерлеріне көзқарасын бағдарламақшымыз. Жазушының әңгімелерінен үзінді келтіре отырып, оның бізді неге бағдарлап, неге мегзеп, неге тәрбиелеп отырғанын ашпақпыз.

Мархабат әңгімелерінің тақырыбы - әр алуан. Жазушы әңгімелерінің тақырыбына еңбекті, адамгершілікті, ізеттілікті, егіншілікті, сауданы, махаббатты, білімді т.т. арқау еткен. Мархабат осы тақырыптарды меңгере отырып, өзі бейнелеген кейіпкерлер арқылы бізді өмірдің ең идеялды жақсы жақтарына баулиды. Жазушының әңгімелерін оқи отырып, көп нәрседен жиренеміз. Мархабат әңгімелеріндегі адам тағдырларының тайталасы, характерлер қақтығысы – оқушысын еріксіз есейтеді.

«Варвараның көмбесі» әңгімесінде Қаламанның шешесі Варвара кемпірмен қоңсы тұрады. Варвара бақша дақылдарының барлық түрін егіп, жаз бойы еңбек етеді, жиналған өнімін жер асты қоймасына сақтайды. Варвараның дастарханында, жылдың қай мезгілі болса да, бақша дақылдары көздің құртын алып, ауыздың сілекейін шұбыртады. Осыны жастайынан көріп өскен Қаламан егіншіліктің бақша дақылдарын егуге баса назар аударады. Алынған өнімдерін Варвара кемпірше сақтап, ауыл адамдарына үлгі көрсетеді.

Қаламанның еңбегін, еңбектің желісін жұртқа үлгі етеді. Жазушы Қаламанның ұйымдастыру жұмысын баяндай келіп, еңбек нәтижесін: - Шарбағы жайнап тұрады. Картоп дейсіз бе, пияз дейсіз бе, помидор, қияр мен капуста дейсіз бе, бәрі бар-ау, бәрі бар. Ауылдастары картоп іздеп, Жуалыға сандалып жүргенде, Қаламан Қасымбеков бүкіл семьясымен өзінің бақшасынан қап-қап өнім жинап жатады. Картобы қандай тағы да! Алты айлық бұзаудың басындай тура. Қап-қап картопты Қаламанның өзі арқалып әкеліп, үйдің алдындағы бетон алаңда төгеді. Төгеді де жайып тастайды. Белгілі уақыты өткен соң қыздары тізіліп, тізерлесе отыра қалып сорттайды-ақ! Сорттайды да кәдуілгі ұны, жемі тағы басқалары тұратын қоймасының астынан қазып, айналасын бетондап қойған көмбесіне құяды – деп баяндайды [2].

Қаламан осындай байлығын алғашқыда үйренсін, ойлансын деп Әбден деген жақын ағайындарына беріп тұрады. Бірақ, Әбдендер ойланбады да, ұялмады да.

Жалқаулық меңдеген Әбдендер тұрмысын:

- Баяғы жатыс, баяғы ұйқы. Шымкенттегі тас үйлердің бесінші қабатында жатқандай ұйықтайсың – ау, бәтшағарлар. Шарбағы тозып, малы қысы-жазы бір оңалмайды. Не союға, не сатуға жарамайды сорлы мал. Әйелі де, балалары да аурушыл-ақ. Клубтың бір бұрышындағы фельдшерлік пункттің алдын

бермейді. Әрине, Қаламаншалап айтқанда, уақтылы ыстық ішіп, әсіресе аптасына бір мезгіл құс етін жеп, сорпасын ұрттап, тұздалған көкөністі қытырлата шайнамасаң ауырмағанда не істейсің... Соны түсінгісі келмейді, бекер-босқа жатыс, бекер-босқа ұйқы, - деп түсіндіреді [3].

Иә, Мархабаттың бір әңгімесінен келтірілген осы екі үзінді оқушысын неге мегзейді? Өзінен-өзі түсінікті, еңбекқорлықпен жалқаулықты бір-бірінен қарама-қарсы қойып отыр. Оқушы еңбекқорлыққа ұмтылып, жалқаулықтан шошынады. Сөз жоқ, жазушы идеясы- еңбек тәрбиесі.

«Варвараның көмбесі» әңгімесінің идеясы бір кездегі «үкімет асырайды, үкімет аман болсын» деген кезеңге қарағанда, бүгінгі нарықтық экономикаға көшкен кезде, бұрынғыдан да жарқырап, ашыла түскен сияқты.

Адам өмірінің негізгі арқауы болған еңбек мәселесі жазушы творчествосынан еш уақытта тыс қалған емес. Еңбекті жастар зейініне ұялату, оның үлгісін суреттеудің тамаша үлгілерін жасады.

«Ақ орамалды қыз» әңгімесінде бірде мектептің алтыншы класс оқушысы жазғы демалыста су таситын бөшкелі арбаны айдауды армандаса, бірде жап-жас Қалбибінің бір үйлі жанға басшылық жасап, аурулы шеше мен іні-сіңлілерін еңбегімен асырап отырғанын, бірде орта буын, жұмыстың қай түрі болса да еңсеріп тастайтын Маржанбикені суреттейді. Оларды еңбектің үлгісі етіп көрсетеді.

Енді «Жемелек» әңгімесіндегі Ұлы Отан соғысы жылдарында елді қорғауға аттанып, жаумен жасқанбай соғысып, бірнеше жарадар болған Жаманқұлды алайық. Ол жасының келгеніне қарамай ертелі – кеш колхоз жұмысының өзіне тиелісін атқарады. Өз шаруасын да мұнтаздай етеді. Соғысқа қатыстым, жараландым, еңбек еттім деп міндет қылмайды.

Еңбегімен тапқанын қанағат қылады. Азанбай қарт сияқты сумандамайды. Көрінген есікті ашып, бастықтардан жеңілдік алуды қаламайды. Жер атауларына, тіліміздегі кейбір сөздердің тарихына ойлы көзбен қарайды. Бір ұлт пен екінші ұлттың тіліндегі кейбір сөздердің ұқсастығына назар аударады. Бұл әңгімеде, біз айтып отырғандай адамгершіліктің биік тұлғасымен көрінген еңбектен өмір бойы жиренбеген асыл азамат көрінеді. Жазушы Жаманқұлды баршаға үлгі етеді.

Жазушы «Жанымайдың жотасына» оқушысына басқа идея ұсынады. Бұл әңгімеде оқу, жастарға тіл тарихын, ел тарихын танытудағы шалағайлықтарымыз сөз болады. Жоғары оқу орнында тіл мамандығын оқып жүрген Пернехан өзі Жанымайдың жотасына дейін шығарып салуға кетіп бара жатқан Қаратайға:

- Тарихтан не білесің, не сезесің сен? Түк те сезбейсің десем, ренжисің. Көп білесің, рас. «Ең Ежелгі Грецияны» өттіңдер ме? Өттіңдер. Жілік-жілігіне дейін шағып, құдайларына дейін қоймай кемірдіңдер, ә? Ал енді Қанайдың тарихын білесің бе? Білмейсің, сезбейсің, Қанайдың да, Қазақстанның да тарихын ең Ежелгі Греция мен ең Ежелгі Египеттен жүз, тіпті мың есе кем білесің. Сезбейсің. Рас па? Жарайды, жарайды жолға шығайық, - деген ой тастайды [4].

Біздің Одақ кезіміздегі білім беру жүйеміздің осал тұстарын айтып отыр. Мархабат Ежелгі Греция, Ежелгі Египет деген сөздерден кейін орыс тарихы, орыс географиясы деп жалғастыруға коммунистік партиядан қаймыққан болуы керек.

Мархабат сол кездің өзінде уақытты өз тілімізді оқытудан, орыс тілін оқытуға көп жұмсап, әуреленіп жүргенімізді көре білген. «Жанымайдың жотасы» әңгімесінің идеясы – осы идея. Жазушы жастарымызға білім берудегі осы кемшілігімізді байқата келіп, Пернехан сөзімен Қаратайға Түлкібас, Жанымайдың жотасы деген сөздердің тарихын, шығу төркінін түсіндіреді. Авторға сөз берейік.

- Айналайын – ау, Түлкібас болып кеткен төбе мынау тұр ғой. Жанымайдың түбінде тұр ғой. Оның қай жері түлкіге ұқсайды? Айтшы, кәне. Оның шын аты «Түркібасы». Біз әлі дәлелдеп шығамыз. Мен өткен ғасырдағы екі жазбадан, он тоғызыншы ғасырдың үшінші ширегінде шыққан екі кітаптан мына тарихи төбенің атын кездестірдім. Жанымайды айтпаймын, «Түлкібасы» төбесін айтамын. Сен сол төбеге көтерілдің бе?

Көтерілген жоқсың. Жанымайға жетіп, шықпа жаным, шықпа деп қайтып кеткеніңе мәзсің. Туған өлке тарихы мен тіліне осы бастан қызыға білу керек. Кезінде біз байғұсқа сөйтіп ақыл айтатын да адам болмашы. Сен мына төбеге шығып көрші?

Анау Алатаудың аяғы да, Қаратаудың басы да бәрі төменде қалады.

Сондай бір сиқыры бар. Қазығұртқа ұқсайды. Бұл төбеімізді «Түркібасы» деп атаған. Түркістан деген секілді..... Бір кезде бұл төбе түркі елінің кіндік ортасы болған деседі. Ел қорғауға арналған атақты шайқаста түркі әскерінің қолбасы қаза тауып, осы төбе басына жерленіп, «қолбасы», «түркібасы» төбесі атанған деседі.

Әлгі әскер басы басқыншыларды қуып тастап, ауыр жарасын осы біз екеуміз тұрған төбеде ғана байқап: «Жаным-ай!» деген. Жанымайдың жотасы содан қалған.... Колхозымыздың, ауданымыздың отызыншы жылдарындағы документтерінде: «Түркібасы ауданы» деп жазылған. Оны іздеп тапқан кім? Мына мені Жалқауымыз. Жай қимылдаймыз. Ұйықтап жата береміз. Қалғып-мүлгіп отыра береміз. Өзіміз ғана емес, сүйегі жоқ тіліміз де марғау «р» деуге ерініп «л» деп жібергенбіз, - деген түсінік берді.

Иә, ой аяқталғанда өзіміз де ойға шомдық. Қисынға келетін сияқты. Жазушы тіліміздегі сөздердің тарихи мәніне назар аудармаудың, оған қалай болса солай қараудың қыр-сырын айқындап отыр. Мархабат қолданыс аясы тарылып кеткен ана тілімізге жанашырлықпен қарау идеясын алға тартып отыр.

Байқап қарасақ, біздің егеменді ел болғаннан кейінгі байқаған ағаттықтарымызды Мархабат күні ілгері білген. Қазақтың тілге деген жауапкершілігінің төмендігін өз шығармасына арқау еткен

Жазушының «Айып» әңгімесінің идеясы – тәрбие мәселесі. Жазушы Арысбайдың не білім алуға, не еңбек етуге зауқы жоқ қос ұлының тоғышарлығын бейнелеген. Қолы бос тоғышарлар әке мен шешенің, жанұяның жағдайларына қарамайды. Ертелі – кеш ойын-сауықтан қалмайды. Жалған намысты сылтауратып, ұрыс – төбелестің бел ортасында болады. Ауыл адамдарының сыбыр-сыбыр әңгімесіне айналады.

Әңгімені оқыған адам Арысбайдан да оның балаларынан да түңіледі. Қылықтарына бірде налысың, бірде күлесің. Мархабат кейіпкерін жетесіз күйінде қалдырмай, совхоз директорының учаскелік инспектордың араласуынан кейін, қателігін мойындатып, бір отар мал бағуға жібереді.

Жазушы бұл жерде баланың мектепте, жанұяда қабылдамаған тәрбиесіне заң орны, қоғамдық ұйым, мекеме басшысы ықпал жасады деген идея туындатады.

Осы сияқты «Доланай шахтасында» Қасат бейнесі арқылы қатыгездікті әшекерелесе, «Көрпесайдың кітапханасы» әңгімесінде Сейсенкүл мен Гүлзира арқылы сұлулықты, білімдарлықты алға тартады.

Мархабат әңгімесіндегі кейіпкерлер образы дара, бір мезгілге тән кесек шындықты жинақы жеткізе біледі. Таңдап алған өмірлік құбылысқа автордың білдірейін деген идеясы анық, дәл берілген. Жазушының барлық әңгімелеріндегі кейіпкерлердің мінезіне бір көрініп танылған жай тағы бір жерде қайталанбай, басқа тың сипат қосылып, герой мінезі тереңдей түседі.

Сайып келгенде, Мархабатты проза жанрының әңгіме түрінде тақырып таңдай білетін, айтайын деген идеясын кейіпкерінің іс-әрекеті арқылы көркемдеп жеткізе білетін жазушы, деп білемін. Әңгімелерінің композициялық құрылысы жинақы, кейіпкер бейнесін анықтайтын жеке сюжеттер бір-бірінен ұйқасымсыз алшақтыққа бармайды, үйлесімді бірлікте баяндалады.

Жазушының бізге ұнайтын бір ерекшелігі – тілінің жеңілдігі. Сөздері анық, ойы көбіне жай сөйлемдер арқылы беріледі. Сөзіміз жалаң болмас үшін авторға жүгінейік.

«Ақ орамалды қыз» әңгімесінде оқу аяқтала салысымен бригадирден су таситын бөшкелі арбаны сұрап барған балаға бригадирдің берген жауабына назар аударайық.

- Ақылың да кірейін депті, қалай сөйлеуді үйреніпсің. Жарайды бөшкелі арбаның бірін берейік. Қазір екеуі де суда жатыр. Оның күні туғанша он бес – жиырма күн бар. Егер осы уақыттың ішінде жүгері жегенелеуге белсене қатыссаң, арбаны конкурстан тыс аласың. Қалай, келісесің бе? [5].

Болмаса «Жемелектегі» Жаманкүлдың дүниеқоңыз, жетесіз үлкен ұлын сөйлеткен жерінде:

- Жыламаған балаға емшек қайда, бүгінде? Сені қанағатшыл екен деп, қарапайым екен деп, Берлиннің қақ ортасынан қайтқан батырымыз екен деп, есіркей ме? Ондай адам қайда – а - а? Көрсем көзім шықсын [5,35-б.].

Байғұт қазақ өмірінің бүгінгі тынысына үңілген кезде, жаңаша өзгерістерді көргіш, Оның кейіпкерлері - Дон Кихоттың әпенділігінен арыла алмаған, сөйтсе де барға қанағат, жоққа салауат қылатын біртоға жандар.

Бұл жағынан ол Бейімбет Майлиннің тікелей мұрагерлік жолымен жүре алады. Құлығына құрық бойламас кейбір зымияндықтарды суреттеуді ол нақты объектіге алып, сол алаңды шиырлап әуреге түсіп жатпайды. Көзге көрінбейтін, бірақ ылғи мысы басып тұратын әлгіндей күштің ырқынан шыға алмай жанталасқан «кішкентай» адамдардың арпалыс-әрекеті Байғұттың қаламынан шыққан уақытта траги-комедиялық жағдайға тұшындыра түседі.

Жақсы жазылған дүниеге ұлттық тұрғыдан қуану салты бізде осы күнге дейін қалыптаспаған. Яғни, шынайы шығармашылық іске деген ұлттық ынталандырудың кәде-жоралғыларынан біртіндеп ажырап барамыз. Ұрпақ алмасудың бүгінгідей үрдісіне құбылыстарды сараптаудың сыншылық қазылығы да кемшін соғып жатқан уақыт.

Жазушылық еңбектің ерліктен ғана тұратынын ескеруден қалып бара жатқан сыңайымыз да жоқ емес. Міне, осынау әлеуметтік оралымсыздықтарға қасақана қарсы тұрып, еңбек ететіндерді ердің ері, егеудің сынығына баласа да

болар. Осы бір бағалауда көлгір жасандылықтың жарықшақ сызаты сезілмесе екен дейсің.

Бір ғана Мархабат Байғұттан өрістеген әңгіме мұншалықты мәселеге ұлғаюының аржағында нағыз жазушылыққа лайық азаматтық мұң-сыры да жататын шығар. Ендеше, Мархабаттың жазушылық мәртебені бір мысқал да төмен түсірмейтін кісілігі мол. Жан дүниесінің тазалығына қоса, шығармашылыққа деген ынтызарлығы адуынды, бұлақ көзі мөлдір, ол ешқашан бітелмейді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қабдоллов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- 2.Байғұтов М. Машаттағы махаббат. – Шымкент: Жібек жолы, 1995. – 96 б.
3. Байғұт М.Төрт томдық шығармалар жинағы. III том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 517 б.
4. Байғұт М. Қозапая. - Алматы: Атамұра, 2003. – 248 б.
- 5.Бегалиев Н. Махаббат мақам Мархабат.- Алматы: Ордабасы, 2005. – 255 б.

ӘОЖ: 821.512.122

ӘДЕБИЕТ ЗЕРТТЕУШІСІ, ҒАЛЫМ, ЖАЗУШЫ ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

Жолмырзаева П.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

Зейнолла Қабдолов - жазушы, әдебиет зерттеушісі, ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның Халық жазушысы, Қазақ және Қырғыз Республикаларының еңбек сіңірген ғылым қайраткері.

1927 жылы желтоқсанның 12-і күні Атырау облысы Мақат ауданындағы Доссор кентінде дүниеге келген Зейнолла Қабдолов балалық шағын Қаракөл, Ақкөл, Орсакөл, Ембі, Доссор атырабында өткізген. Орта білімді Доссордағы орта мектепте алады. Балалық шағы соғыстың ауыр жылдарында өткен Зейнолла мектеп бітірген соң екі жыл (1943-1945) өндірісте жұмыс істейді. Мұнайшылар арасында ауыр еңбекпен өткізген осы жылдар болашақ жазушының әдеби шығармашылығының өзекті тақырыбына айналды.

Соғыс аяқталған соң, жас Зейнолла мұнайшы инженер болу мақсатымен Алматыға келіп, Тау-кен институтына оқуға түседі. Алайда, жастайынан әдебиетке үйір болып өскен ол Қазақ университетіндегі түрлі әдеби жиындарға, М.Әуезовтің дәрістеріне жиі қатысып жүреді. Ақыр соңында ол университетке біржола ауысып, филология факультетінің студенті атанады. Сөз өнерінің «күпияларын» ашуға барынша кірісіп кеткен Зейнолла 1950 жылы университетті үздік бітіреді.

Филология факультетінің қазақ әдебиеті кафедрасына оқытушылық жұмысқа қалдырылған ол ұзақ жылдар бойы осында ұстаздары М.Әуезовпен, Б.Кенжебаевпен қатар жемісті еңбек етті. Педагогтік қызметін ассистенттіктен бастаған ол 1962-1975 жылдары университеттің доценті, профессоры, 1975-2001 жылдары қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, 2001 жылдан өмірінің соңына дейін осы кафедраның профессоры қызметтерін атқарды.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да 50 жылдан аса еңбек етті және кафедра ассистенті (1950-1952 жж.), аға оқытушы (1952-1962 жж.), доцент (1962-1972 жж.), профессор (1972-1975 жж.), 1975 жылдан бастап 2000 жж. дейін қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болды.

Ұлттық университеттің «Әдебиет және фольклористика теориясы» кафедрасының құрметті меңгерушісі болумен қатар Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің және Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Құрметті профессоры атанды.

Көптеген жылдар бойы (1950-1960 жж.) университет жұмыстарымен қатар республикалық Жазушылар одағының бас хатшысы, «Жұлдыз» журналы және «Қазақ әдебиеті» газеттерінің бас редакторы және ОК КП Қазақстан мәдениет секторының меңгеруші міндеттерін атқарды. Ғылыми-педагогикалық салада белсенділік көрсетті, соның нәтижесінде кандидаттық (1961 ж.), сосын докторлық (1970 ж.) диссертацияларын қорғады.

Ширек ғасыр бойы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық мемлекеттік университетінің әдебиет кафедрасын басқарып, бірнеше жыл «Жұлдыз» журналы мен «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы міндеттерін негізгі қызметімен қоса атқарған.

«Ұшқын» және «Жалын» романдарының, «Адам», «Сыр» атты жинақтарына енген әңгіме-очерктері мен Қазақтың М.Әуезов атындағы академиялық және бірнеше облыстық театрлардың сахналарында қойылған «Сөнбейтін от» драмасының авторы. «Менің Әуезовім» романы үшін 1998 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Өмірінің соңына дейін Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті жанындағы филология ғылымдары докторы дәрежесін тағайындау жөніндегі тұрақты диссертациялық кеңестің төрағасы қызметін атқарған.

Тұңғыш көлемді шығармасы «Өмір ұшқыны» 1956 жылы қазақ, 1958 жылы «Искра жизни» повесі орыс тілінде жарық көрген. 1964 жылы «Адам» атты әңгімелер мен очерктер жинағы шыққан. 1967 жылы республикалық байқауда «Сөнбейтін от» пьесасы сыйлық алған. «Мұхтар аға» документалды кинофильмінің сценарийін жазған [1].

Мұнайшылар өмірінен жазылған «Жалын» романы 1970-1971 жылдары қазақ, орыс тілдерінде жарық көрген. Бұл роман жұмысшылар табы туралы ең үздік туындылар жөнінде КСРО Жазушылар одағы жариялаған бүкілодақтық байқауда арнаулы сыйлық алған. 1964-2002 жылдары әдебиеттану ғылымы мен теориясын зерттеу, орта және жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар жазу ісінде де жемісті еңбек еткен. Оның «Арна» зерттеу-сын-эссесі, «Жанр сыры», «Сөз өнері» монографиялары, «Жебе» әдеби толғаныстар мен талдаулары, «Көзқарас» талдаулар мен толғаныстары, «Әдебиет теориясының

негіздері» атты еңбектері студенттер мен мұғалімдердің және жазушы-журналистердің қажет кітаптарына айналды.

Басқа да көптеген еңбектері: екі томдық шығармалары, «Елеусіз қалған есіл ер» пьесалар жинағы, «Менің Әуезовім», «Ұшқын», «Жалын» романдары, таңдамалы шығармалар, бес томдық алғашқы кітаптары «Жазушы», «Санат» баспаларынан әр жылдары басылып шыққан.

Ұзақ жылдар бойы З.Қабдолов өзі дәріс алып, аялы алақанның, ыстық лебізінің шапағатын көрген ұстазы - ұлы Мұхтар Әуезовтің ғылым ордасындағы киелі орнын жоғалтпай, Әуезов кафедрасының ісін жалғастырып, отын өшірмей келген.

ЮНЕСКО көлемінде әлемдік деңгейде аталып өткен М.Әуезовтың 100-жылдық мерейтойына арнайы жазылған «Менің Әуезовім» атты роман-эссесінде ұлы қаламгердің ұстаздық феноменін таныту арқылы оның әдеби бейнесін жасау тәжірибесін жаңа сапаға көтерген. Эссе әдебиетіміздің алтын қорына құнды қазына болып құйылды.

Аударма жұмыстарымен де айналысып, А.Пушкиннің «Балықшымен балық» ертегісін, Н.Гогольдің мақалалары мен хаттарын, В.Добровольскийдің «Сұр шинельді үш жігіт», В.Закруткиннің «Судағы станица» романдарын, А.Островскийдің «Ұшынған ақша», М.Горькийдің «Күн перзенттері», Н.Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер» пьесаларын қазақ тіліне аударған [2].

«Халықтар достығы», «Құрмет», «Парасат» ордендерімен, көптеген медальдармен және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамоталарымен марапатталған. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы Бірінші дәрежелі сыйлығының лауреаты. Көркем шығармалары бірнеше шетел тілдеріне аударылған.

Алматы қаласындағы мекен-тұрағы болған Желтоқсан көшесіндегі №132 үйдің қабырғасына мемориалды тақта орнатылып, қаладағы көшелердің біріне жазушының есімі берілген.

Өткен ғасырдың 50-жылдарының жартысында Зейнолла Қабдоловтың тікелей басшылығымен юмор және сатира, бас кейіпкер және поэтикалық әңгімелер мәселелеріне арналған әдебиеттану және сыни мақалалар, аса құнды еңбектер жазылды:

- орта мектептер үшін «қазақ әдебиеті» оқулығы жарияланды;
- өткен уақыт және біздің күнімізге дейін қазақ әдебиеті тарихы жайында үлкен энциклопедияда монографиялық мақалалары басылды;
- А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, Л.Кассиль, В.Л.Добровольский, В.Закрутин повестері мен романдарын қазақшаға аударды.

З.Қабдоловтың аударуымен А.Островскийдің, М.Горькийдің және Н.Хикметтің классикалық пьесалары облыстық және республикалық театрларда сахналанды. З.Қабдолов атын кеңінен танымал еткен «Искра жизни» повесі (1956ж.) болды. 1958 жылы орыс тіліне аударылып, жарияланды (Ресей қ.). 1963 жылы «Жұлдыз» журналында қазақша, орысша және вьетнам тілдерінде жарық көрген «Пламя» романы жарияланды. Зейнолла Қабдоловтың екі томды таңдамалы «Горение» (1974ж.) диалогиясының (1983 - Алматы, 1985 - Пекин) XX ғасырдың қазақ әдебиетінде алатын орны ерекше.

Сонымен бірге ол біраз уақыт лауазымды қызметтерде «Жұлдыз» журналының жауапты хатшысы, бас редакторы (1950-1957), Қазақстан

Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мәдениет секторының меңгерушісі (1957-1959), «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы әрі Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының хатшысы (1959-1961) болды.

Бірақ, ол осындай жауапты қызметтерді атқара жүріп те университеттегі ұстаздық жұмысынан қол үзген жоқ. З.Қабдолов - 1947 жылдан (студент кезі) Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі. 1961 жылы «Қазіргі қазақ әңгімесі» деген тақырыпта кандидаттық, 1970 жылы «Қазақ әдебиетінің теориялық мәселелері» бойынша докторлық диссертация қорғаған. Ол 1972 жылдан профессор, 1983 жылдан ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, 1989 жылдан оның толық мүшесі. Оның «Өмір ұшқыны» (1956), «Адам» (1964), «Жалын» (1970), «Сыр» (1975), «Елеусіз қалған есіл ер», «Менің Әуезовім» (1997) атты көркем, публицистикалық шығармалары жарық көрген. Бұлардың бірсыпырасы орыс тіліне, ал «Жалын» вьетнам тіліне (1976) аударылған. «Жалынға» ВЦСПС-тің (1972), «Менің Әуезовім» романы үшін оған ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілген (1998). «Жанр сыры» (1964), «Әдебиет теориясының негіздері» (1970), «Сөз өнері» (1976), «Жебе» (1977), «Арна» (1988), «Көзқарас» (1996) атты сын зерттеу еңбектері шыққан. Таңдамалы шығармалары екі томдық (1977), бес томдық (2003) болып басылды. Ол А.С.Пушкиннің «Балықшы мен балық», Н.Гогольдің хаттары, М.Горькийдің «Күн перзенттері», Н.Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер» [3] шығармаларын аударған.

Туа бітті әдеби дарыны бойында тулаған Зейнолла өлең, мақала жазып, біршама тәжірибелер жинақтап алған соң прозаға қарай бет бұрды. Өзінің шығармашылық шыңына прозаның жолымен бет алды. Оның «Сері» атты алғашқы әңгімесі 1947 жылы жарық көрді. «Өмір ұшқыны» атты повесі 1955 жылы «Әдебиет және искусство» (қазіргі «Жұлдыз») журналында жарияланып, 1956 жылы жеке кітап боп басылды. «Өмір ұшқынының» жалғасы іспеттес «Жалын» романы 1963 жылы «Жұлдыз» журналында (№7-11) жарияланып, 1970 жылы кітап болып шықты. «Өмір ұшқыны» өңделіп, кейіннен «Ұшқын» романына айналды. «Ұшқын» мен «Жалын» 1974 жылы шыққан «Біз жанбасақ...» атты диалогияны құрады. Жұмысшы табын сәтті бейнелеген шығарма ретінде «Жалын» романына 1972 жылы КСРО Жазушылар Одағы мен кәсіподақтардың бүкілодақтық жүлдесі берілді. Замандас

бейнесін жасау - қашан да болмасын қолына қалам ұстаған әрбір жазушының алдында тұрған асқар асу, шешімін табуы қиын ең бір күрделі шығармашылық мәселелердің бірі. З.Қабдолов осы бір күрмеуі күрделі тақырыпқа қорықпай барып, бүгінгі күн адамдарының бейнесін сәтті жасай алды. «Ұшқын» студенттер өмірінен жазылған алғашқы көркем шығармалардың қатарында (СШәймерденовтің «Болашаққа жол» романы 1953 жылы жарық көрген болатын). «Ұшқында» бас кейіпкерлері Тайман, Қабен, Нәдия, Саша, Арынғазы арқылы соғыстан соңғы университеттегі студенттік өмірдің қызығы мен қиындығы мол жылдары шынайы суреттеледі.

Ұзақ жылдар бойы З.Қабдолов өзі дәріс алып, аялы алақанның, ыстық лебізінің шапағатын көрген ұстазы - ұлы Мұхтар Әуезовтің ғылым ордасындағы киелі орнын жоғалтпай, Әуезов кафедрасының ісін жалғастырып, отын өшірмей келген. ЮНЕСКО көлемінде әлемдік деңгейде аталып өткен М.Әуезовтің 100-жылдық мерейтойына арнайы жазылған «Менің Әуезовім» атты роман-эссесінде ұлы қаламгердің ұстаздық феноменін таныту арқылы оның әдеби бейнесін жасау тәжірибесін жаңа сапаға

көтерген. Эссе әдебиетіміздің алтын қорына құнды қазына болып құйылды.

Ойымызды түйіндеу үшін алпыс жылға жуық ұстаздық жасаған 3.Қабдоловтың **әдебиет, қаламгер** туралы ой-толғанысына үңіле отырып, әдебиетші-ғалымның өзін сөйлетейік:

- «Әдебиет – ардың ісі. Қазақ әдебиеті қазақ атаулының ғасырлар бойы тағдыры мен талайының, тұрмысы мен тіршілігінің көркем шежіресі ғана емес, халықтық қасиеті, ұлттық паспорты, адамдық һәм азаматтық келбеті-мүсіні мен мінезі» [4];

- «Қазақ әдебиеті!

Бұл халқымыздың ары мен арманынан ғана пайда болған асыл қазына, дана ақылы мен сұлу сезімінен ғана өсіп, өнген шалқар байлық» [4, 223-б.];

- «Әдеби орда - ар ордасы. Бұған тек ардың, тап-таза ардың адамдары ғана кіруі тиіс. Халықтың ғасырлар бойы көз шарасындай сақтаған кіршіксіз арына аз да болса зақым келтіретіндер бұл орданың маңынан жүрмеуі қажет» [5];

- «...Әдебиет — әлемнің сырлы шежіресі, халықтардың көркем тарихы, адамдардың ары мен ажары. Әдебиетті білу — өмірдің мағынасын ұғу, өмір сүрудің мәнін түсіну» [5,159-б.];

- «Жазушы - өз дәуірінің ұлы, өз ғасырының үні» [5,246-б.];

- «Әдебиет оқу - сананы сарабдал ақыл мен ойға кенелту, кеудені уыздай дірілдеген тап-таза ұятқа толтыру, қиялға қанат байлау, қияға құлаш ұру, алға, асыл мұратқа ұмтылу» [4,159-б.];

- «Әдебиет адамның ой-сезімін қалыптастырады, адамға тіршіліктің сан-қилы құбылыстарын танытады, адамды асыл идеалға тәрбиелейді. Әдебиет - әсемдік әлемі» [4,152-б.];

«Әдебиет пәнін оқу, оқыту әдемілікке, яки ақыл-ойдың даналығы мен саралығына сапар шегу» [5,153-б.].

Жазушының әдебиет, сөз өнері жайлы келтірілген кейбір үзінділерінен-ақ, Зейнолла Қабдоловтың қазақ әдебиетіндегі ірі тұлғалардың бірі екендігіне күмәніңіз қалмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қабдолов З. Әуезов. - Алматы: Санат, 1997 – 245б.

2.Қабдолов Зейнолла тағылымы. Өмірі мен шығармашылығы туралы мақалалар мен сұхбаттар, өлең жырлар. - Алматы: Қазақ университеті, 2007-380 б.

3.Жақып Б. Өзіне-өзі сөзінен күмбез тұрғызған. // Ана тілі, 2012 жыл 6-12 желтоқсан.

4. Қабдолов З. Көзқарас.- Алматы: Санат, 1996, 176 б.

5. Қабдолов З. Жебе. - Алматы: Санат, 1977, 265 б.

ӘОЖ: 821.512.122:82-31

**ӘЗІЛХАН НҰРШАЙЫҚОВ - МАХАББАТ ЖЫРШЫСЫ
(«МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР» РОМАНЫ БОЙЫНША)**

Идрисова М.Р.

Махаббат – дүйім дүниенің ең асыл, жалпақ жалғанның ең кіршіксіз сезімі. Адамзат баласына ғана Алла тағаладан берілген өлшеусіз сыйдың бірі махаббат.

«Махаббат, қызық мол жылдар» – Әзілхан Нұршайықовтың 1970 жылы шығарған романы. Шығарма екі жастың арасындағы махаббат туралы баяндайды. Автор соғыстан он екі мүшесі түгел болып келген жас солдаттың өмірі, ойларын жасырмай, көпшілікке паш етеді. Оның 33-аудиторияда өзін гүлге толған бақта отырғандай сезінуі, қыздардың тастай қылып өрілген бұрымдарына көз салуы, достарын, өз махаббатын табуы, болашағына жол ашып, өз жолын табуы да тағы баяндалады.

Автордың мақсаты Ербол мен Меңтай жақсы жігіт, білімді қыз екенін көрсетіп қана қою емес, солар арқылы халқымыздың бойындағы кейінгі ұрпаққа, арғы, алыс болашаққа үлгі боларлық дәстүр, қасиеттерін насихаттау. Сол қасиеттерді Меңтай мен Ерболдың бойына өлшеп піше отырып, жұртқа жарасымды үлгі ұсыну еді. «Апамның айтқандары», «Өз ойларым», «Алтын дінгек» дейтін нақыл тараулар және т.б. осы пікірді нығайтуға қосымша түрінде енді.

Бұл шығарманың қысқаша мазмұнына тоқталсақ:

- Соғыстан қайтқан әскер Ерболдың студенттік өмірі баяндалады;
- Ерболдың соғыстан қайтып студенттер қатарына қосылуы;
- Ербол мен Меңтайдың махаббаты;
- отбасылық өмірі;
- Меңтайдың күтпеген жерден өмірден озуы.

Махаббат тақырыбы әдебиетте сонау көне заманнан бері жырланып келеді. Қанша мол жазылып, көп шиырланғанымен махаббаттың сырлы шежіресін ешкім де жазып тауысқан емес. Кешегі өткен тарихқа бір сәт ой жіберсек, халқымыздың інжу-маржан сөз қазынасына ауыз әдебиеті арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткен Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу, Еңлік пен Кебек, Ләйлі мен Мәжнүн, Естай мен Қорлан бейнелері адамгершілік парасаттылығымен, сүйген жарға деген адалдығымен шоқтығы биіктеп дараланып көрінер еді.

«Махаббат, қызық мол жылдар» – Әзілхан Нұршайықовтың оқырмандар арасындағы аса оқылымды туындысы. Бірақ ең алғаш Ербол мен Меңтайдың трагедияға толы махаббат хикаясын Мұқан Иманжанов «Есеновтің тағдыры» [1] әңгімесіне арқау еткен. Оның шығармасы 1955 жылы жарияланған. Ал Әзілхан Нұршайықовтың романы 1970 жылы жарық көрді.

Ә.Нұршайықов ол туралы өзінің М.Иманжановқа арнап жазған естелік кітабында айтады. Кітапта екеуара алмасқан хаттың соңындағы түсініктемеде: «М.Иманжанов өзінің «Есеновтің тағдыры» деген әңгімесін Ә.Нұршайықов берген сюжетке негіздеп жазған» [2], дейді. М.Иманжановтың Ерболы – Есенов ғашығын ұмыту үшін филологиядан медициналық институтқа ауысқан хирург образында беріледі. Меңтайы –Биғайша. Екеуінің қосылуына кедергі болған оқиғалар әсерлі, қысқа баяндалады.

Бірақ бұл әңгіме автордың көңілінен шықпаған. Өзінің Әзілхан Нұршайықовқа жазған хатында былай дейді: «Айтпақшы, әңгімеге берген кеңесіңе көп рахмет. Қазір жинақ дайындап жатырмын. Пікіріңді сонда мықтап есепке

аламын. Адам алғашында онша аңғара бемейді ғой, өзі (сол әңгімені айтамын) тіпті нашар жазылыпты. Енді оқып, өзім қабақ шытып отырмын. Бірақ қазір кеш. Бір түртіп қалған соң, оны-мұны жасағаныңмен, бәрібір мықты дүние болмайды. Басында ізі мықтап салынбаған соң, қарақшыдан ұзап кете алмайсың. Түгелдей қайта жазуға көңіл соқпайды» [2, 16-б.].

Ал Әзілхан Нұршайықов әңгіме жарияланғаннан кейін Мұқан Иманжановқа жазған хатында: «Екінші қуантқан сіздің әңгімеңіз болды. Қызыға, сүйсіне оқыдым. Бас алғам жоқ. Орта тұсына келгенде энеукүнгі мен айтқан ғашықтық негізіне бұрылған ба деп ойлап қалып едім. Өйткені суреттеу басында мен айтқандай элементтер бар екен. Бірақ мен қыздың жақсы екенін басында айтып едім. Мұнда қыз жаман емес, дегенмен бұл басқа пландағы қыз» [2, 85-б.], деп жазады.

М.Иманжановтың «Есеновтің тағдыры» әңгімесі өте қысқа жазылғандықтан, Ә.Нұршайықов ол сюжетті кеңейтіп, артынан белгілі «Махаббат, қызық мол жылдар» романын жазған.

«Махаббат қызық мол жылдар» романы - екі жастың арасындағы махаббат туралы баяндайды. Автор соғыстан он екі мүшесі түгел болып келген жас солдаттың өмірі, ойларын жасырмай, көпшілікке паш етеді. Оның 33-аудиторияда өзін гүлге толған бақта отырғандай сезінуі, қыздардың тастай қылып өрілген бұрымдарына көз салуы, достарын, өз махаббатын табуы, болашағына жол ашып, өз жолын табуы да тағы баяндалады.

Автордың мақсаты Ербол мен Меңтай жақсы жігіт, білімді қыз екенін көрсетіп қана қою емес, солар арқылы халқымыздың бойындағы кейінгі ұрпаққа, арғы, алыс болашаққа үлгі боларлық дәстүр, қасиеттерін насихаттау. Сол қасиеттерді Меңтай мен Ерболдың бойына өлшеп піше отырып, жұртқа жарасымды үлгі ұсыну еді. "Апамның айтқандары", "Өз ойларым", "Алтын дінгек" дейтін нақыл тараулар және т.б. осы пікірді нығайтуға қосымша түрінде енді. Автор Ерболды тілші болып жүргеніндегі барлығын сынап, ал соғыста қас батыр, еңбекте ер қылып көрсетті.

Шығарма кейіпкерлері және прототиптері:

- Ербол- шығарманың негізгі кейіпкері, ақкөңіл, досына адал, аңғал, шығарма басында біраз ұяң болып сипатталатын кейіпкер;
- Меңтай- шығарманың негізгі кейіпкері, адал, ақылды, сұлу, сабырлы, сыпайы және Ерболдың жары;
- Майра Абаева- Ербол мен Меңтайдың курстас досы, прототипі – Майра Ыбыраева;
- Жомартбек- арықтау келген, қу, Ерболдың курстас досы;
- Зайкүл— өте қу, жеңіл мінезді, өз мақсаты жолында ештеңеден тайынбайтын қыз, Ербол мен Меңтайдың курстас досы;
- Тәкен- Ерболдың майдандас досы;
- Қанипа- Ербол мен Меңтайдың курстас досы;
- Мұхит Әуенов- прототипі – Мұхтар Әуезов, қазақ әдебиеті пәнінің оқытушысы;
- Сәлима- Ерболдың уәделескен қызы;
- Бүркітбай- Колхоз басшысы, Ербол уәделескен қыздың күйеуі;
- Заман- Ерболдың жан досы, Тананың сүйген жары;
- Тана- Заманның жары, Ерболдың досы;

- Шалдуар Шалғынбаев- жағымсыз кейіпкер, менмен, мақтан сүйер, өзімшіл жан, санасуды жақсы көретін кейіпкер;

-Тұмажан Ошақбаев- жағымсыз кейіпкер, тек өзін ойлайтын, өтірік сөйлейтін, арсыз жан, Меңтайдың ағасының майдандасы және Меңтайды алдап өзіне атастырып, арын аяққа басқан жан.

Роман Абайдың: «Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат қызық мол жылдар?

Ақырын-ақырын шегініп,

Алыстап кетті-ау құрғырлар»[3], - деген өлең

жолдарымен басталады.

Журналист, әдебиет зерттеуші және жазушы арасында махаббат туралы әңгіме ұласады. Журналист өзінің махаббат хикаясын баяндай бастайды... 1945 жылдың 14 қарашасы. Ербол Есенов Алматыдағы Қазақ университетінің студенті боп қабылданады. Сол күннен бастап оның махаббат кемесіне жол табуы басталады. 33-аудиторияда Ербол мен Жомартбек жалғыз жігіттер болатын. Отыз шақты қыз ішінде қуы да, ақылдысы да, сұлуы да, өнерлісі де болады. Бірақ Ербол жанына ең жақын болғаны — Меңтай. Ол ақылы көркіне сай, сабырлы қыз. Ербол келгеннен оны «ағай» деп атап, ылғи жәрдемдесетін де осы болды. Ербол уақыт өте келе Меңтайдың ақкөңілділігіне, ақылдылығына тәнті болып, ғашық бола бастайды. Меңтай да «ағайына» ештеңе сездірмесе де, Ерболға көңілі ауып жүреді. Ербол Меңтайға өз сезімдерін айтудан сескектенеді. Оған арнап бір-екі рет өлең шығарады. Осылай біраз жыл өтеді. Курстастарының алдында Ербол біраз ашылып, мұғалімі Мұхит Әуеновтің де алдында өз өнерін көрсетеді. Соғыс жайлы, сондағы оқиғалар жайлы «Тоғжан»[4] деген новелласын да баяндайды.

Ербол өзіне сенімді де, адал достар табады. Көптеген оқиғаларды бірге бастарынан кешіреді. Аудитория ішіндегі қызықтар, сессия тапсыру — мұның барлығы студенттердің естерінде қаларлық оқиғалар. 1946 жылы өзінің жан досы, майдандас жолдасы, қаза болды деп жүрген Заманнан хат келіп, Тананы сүйіктісіне жібереді.

Ал 1947 жылдың жазында Меңтай туралы адам сенгісіз жайт естиді. Тұмажан Ерболға барлығын айтып береді. Оның үстіне, Меңтайдың абырой-арын кірлеткенін мақтан тұтарлықтай сезімде айтып отырып, Ерболдың ашуына тиеді. Ол, біріншіден, аямалап, күтіп, сүйіп жүрген аруы Меңтайды кірлетті. Екіншіден, қыздарға қорғаныш болудың орнына оларды кемсітіп, қолданып, қадірін түсінбейтіндігін танытты.

Содан ол сессиясын тапсырып, Меңтай кеткен ауылға, яғни досы Майраның ауылына барады. Сол үйде екеуі тойларын өткізеді. Аз уақыттан соң Меңтай жүкті болады. Ол жүрегінің астында Ерболдың баласын сақтап жүреді. Алайда ауруханада жатқанының 3-күні толғақ тартып, бала да, Меңтай да о дүниеге аттанады. Ербол қатты қапаланады. Оған дәрігерлер Меңтай қалдырып кеткен күнделікті береді. Ол күнделікте Меңтайдың уайымы, ойлары, Ерболды шексіз сүйетіні туралы, «Мен өліп кетсем, балама анасын есіне салып отыр» деген сөздерге толы хаттар жазады. Тана мен Заман өздерінің 4 баласының екеуін Меңтай мен Ербол деп атайды.

Бұл әңгіменің ең жағымды жағы — Ербол армандаған жұмысына тұруы және, ең бастысы, махаббатқа толы жылдарын Меңтаймен бірге өткізуі.

Ежелден-ақ адам баласы ұлы махаббат сезімін ерекше қадірлеп, қастерлеп келген. Соның әсері болса керек, әр халық осы сезімді құрметтеп, бағалануын тілеп, түрлі күндерді ойлап тапқан.

Махаббат – дүйім дүниенің ең асыл, жалпақ жалғанның ең кіршіксіз сезімі болса, ұлы сезімнің шырқау шыңына көтерілген сезімге адал, сертке берік Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу шынайы махаббаттың символы іспетті. Себебі, махаббат - дүниедегі барлық күштің, барлық қуаттың бастауы. Онсыз еш жерде жеңіс жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9
- 2.<http://e-kitap.kz/book/2161/read>
3. Қалқабаева С., Ә.Нұршайықов прозасындағы адамгершілік ізденістер. – Алматы: Санат, 2004 – 214 б.
- 4.Әлім І. Махаббат жыршысы. - Астана: Фолиант, 2005 – 259 б.

UDC 81.111

THE DIRECT AND FIGURATIVE SENSES OF VERBS

Каримова М.Р., Жарасова А.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі–Толешова Д.К ф.ғ.м.

In the given article we adhere to the classification of lexical meanings offered by T. I. Arbekova [1] who suggests to mark out the following aspects by consideration of dictionary meaning of a polysemantic word:

1. Way of the name of objects of objective reality.
2. Comparative communicative meaning.
3. Relative frequency of realization.

On a way of the name of objects of objective reality mark out direct and figurative meaning. Words in a direct sense are semantic not derivative, in figurative senses - it is semantic made. Derivative meaning are divided by T. I. Arbekova on modifying (generalizing and specifying) and figurative (metaphorical and figurative and metonymically - figurative). Use of a secondary sign of an object of the nomination for definition of another, as if its transferring on other phenomenon, is called a figurative sense of the word, it not only calls a subject, but also contains in the meaning the instruction on communication of the objects called by it with objects of other class. Words in figurative senses call objects through correlation them with the objects making the volume of a direct sense. Metaphorically figurative senses indicate similarity of signs of objects, metonymically - figurative — on spatial, temporary and relationship of cause and effect between them.

The associative component surely is a part of figurative senses. The second and third signs (comparative communicative meaning and relative frequency of realization) are actually inseparable from each other as the frequency of the use of

the word is in direct dependence on the nature of its meaning. On these signs it is possible to distinguish the main thing and the subordinated meaning from dictionary meaning of a polysemantic word.

A principal meaning of the word are, as a rule, the active non-productive meaning direct nominative which is (directly or indirectly) initial for all others, it is given in the dictionary entry the first and is a support for understanding its other, subordinated, meaning [1]. Kernel of semantics of the word is its direct nominative sense. It least depends on a context. Figurative senses belong to the center of semantic structure. As well as direct, they are socially realized and recorded in explanatory dictionaries. However figurative senses depend on a context and on major importance. The periphery of semantics of a polysemantic word is made by the elements determined by speech conditions of use of the word. Between a kernel and the periphery of semantic structure there are no distinct borders [2, 3]. V. V. Vinogradov depending on conditions of realization of word meanings in the speech distinguishes free, that is implemented in any free combinations and grammatical or phraseologically connected, that is depending on a form or lexical structure of those phrases in which they participate [4]. Special attention in this research is paid to consideration of figurative senses of the analyzed verbs therefore it is necessary to dwell upon their studying. It is well-known that the word can change the meaning and the semantic shift happens when it gets to an unusual context. Methods of change of major importance are called as tracks [5]. Tracks are a turn of speech in which the word or expression is used in a figurative sense for achievement of bigger - art expressiveness. The track is the cornerstone comparison of two concepts which are presented to our consciousness by relatives in any relation. The track is the most difficult look a metaphor in which we deal with crossing of meaning, the main and secondary, on similarity or by contrast regardless of their real coherence and dependence. Coexistence, the overlapping of direct and figurative meaning which is expressed in a peculiar stratification on a direct sense figurative which is projected on the first is characteristic of metaphorization.

The metaphorical word meaning in comparison with direct differs in more complex semantic structure, semantic two-planned character, figurativeness, existence of the estimated moment. Interaction of a direct and figurative sense alters and complicates nominative function of the word: it already serves not only means of the name of this or that subject, but also (and in it specifics of a metaphor) as means of expression of meaning judgment of objects and the phenomena of reality from speaking. In our work we adhere to the classification of metaphors offered by S. A. Hakhalova as it most fully reflects various aspects of studying of metaphors [6]. In the analysis of verbs in figurative senses we deal with a metaphorical predication at which the verb corresponds to the subject not directly, and indirectly, through the auxiliary subject having in consciousness of native speakers meaning of a standard image carrier of this predicative characteristic. For example: Mr. Riah unaccountably melted (Dickens 4). Explicitly presented predicative sign "thaws" "snow, ice" is staticized in consciousness of native speakers by auxiliary metaphorical subjects. The propername Riah is compared with fusible substances on the basis of a community of the potential predicative characteristic: abilities to change of a state.

The metaphorical predication, as a rule, is not beyond the basic, standard meaning which are available in language. Metaphorical transfer is focused on the addressee therefore at his use the subject of the speech has to be confident that his

real or potential listener, using visually sensual images which are stored in his memory, will disclose the meaning hidden behind a metaphorical cover precisely according to his plan. Lexemes with abstract and abstract meaning often act as the main subject at a metaphorical predication. For example: But the despair of the Acadians soon had its effect upon these thoughtless lads, and melted them into tearful sympathy (Hawthorne 1). In this example of an abstract noun of despair force and ability to change an emotional condition of the person is attributed. Ratio with the concrete image presented through a metaphorical predicate, appealing to evident sensory perception of reality, gives the chance to open the abstract maintenance of a concept as along with art and esthetic function the metaphorical predication possesses also heuristic function. Lack of explicitly presented auxiliary subject in structure of metaphorical transfer allows to place emphasis on comparison of predicative meaning, to emphasize the most essential situational or timeless characteristics of the main subject. For example: Each time his courage melted, and he slumped back to the door-step. Sending for money - gee, he groaned, that was pretty dangerous (Lewis 2). In the submitted sentence the emphasis is placed on the phrase of each time which underlines uncertainty of the hero, shows numerous attempts to overcome this state, but every time determination leaves it. The limited number of names can be associated with a verb in a figurative sense in consciousness of native speakers.

That is one of features of a metaphorical predication is its predictability. Presence at consciousness of native speakers of system of steady verbal metaphorical combinations allows even in case of absence as a part of a predicate of one of components without effort to restore its meaning.

The used comparison of like snow beneath the rays of the sun, supplementing anger melted metaphor, makes sentence more expressive and figurative. Various stylistic receptions in combination with a verb in metaphorical meaning are capable to form the developed subject metaphors. For example: In a breath she passed over the brook, and looped up her skirts and fairly ran in the dim alleys. As she ran, her ears were aware of many piping, more beautiful than music; in the small dish-shaped houses in the fork of giant arms, where they had lain all night, lover by lover, warmly pressed, the brighteyed, bighearted singers began to awaken for the day. Her heart melted and flowed forth to them in kindness.

In the reviewed example the author uses such metaphors as: houses in the fork of giant arms, heart melted and flowed forth, Princess flitted, the carpet of the moss and tassel which in combination with epithets of dish-shaped, bright-eyed, bighearted create a bright, expressional image.

Listofreferences:

1. Dubrovin, M. I. Anglijskie i russkie poslovicy i pogovorki v illjustracijah. — M.: Prosveshhenie, 1995.
2. Kunin, A. V. Anglo-russkij frazeologicheskij slovar'. — M.: Prosveshhenie, 1984.
3. Mezenika, M. V. Pogovorim o pogovorkah // Inostrannye jazyki v shkole. — 1993. — № 2. — S. 51–52.
4. Komenskij, Jan. Velikaja didaktika. — M.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdanie, 1939.

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ: ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Мацукова Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Научный руководитель - к.э.н. Демесинова А.А.

Научный руководитель – магистр экономики Абдурахманова З.А.

В современных условиях повышаются ответственность и самостоятельность предприятий в выработке и принятии управленческих решений по обеспечению эффективности их деятельности. Эффективность производственной, инвестиционной и финансовой деятельности организации, выражается в достигнутых финансовых результатах.

Финансовый (экономический или финансово-экономический) анализ— это аналитическая деятельность, которая предполагает сбор качественной и количественной информации о финансово-хозяйственной деятельности организации, ее переработку и сопоставление с данными прошлых периодов.

Главными показателями итоговых результатов и общей эффективности организации в рамках рыночной экономики считаются прибыль и рентабельность [1]. Руководство рентабельностью, а именно планирование, его обоснование и контроль - анализ, располагаются в центре финансовой деятельности организаций, которые работают на рынок.

Степень рентабельности находится в зависимости от количества прибыли объёма затрат, а так же применяемых возможностей.

Появление и активный прогресс организаций в рамках цифровой экономики вносят новые актуальные задачи для бизнес анализа, так как его традиционные способы и механизмы перестают удовлетворять как меняющуюся бизнес-среду, так и новейшим моделям в бизнесе современных организаций. Главный элемент моделей в бизнесе современных организаций - это бизнес-процессы, которые представляют собой, в частности, формирование и применение баз данных, а так же ресурсов информации; создание программного компьютерного обеспечения; обработку информации, представление услуг по расположению данных.

Основными типами капитала являются: интеллектуальный, в частности цифровой, человеческий и репутационно-социальный. В ближайшем будущем одной из ключевых технологий, которая лежит в основании модели в бизнесе, станет технология «блокчейн», существенно повышающая результативность и прозрачность предпринимательства и «давая возможность создавать новейшие модели в бизнесе, которые не будут тягостны и не нужны посредниками».

Нынешняя аналитика в бизнесе, ориентируется на меняющиеся параметры модели в бизнесе, а так же не обходимо требование стейкхолдеров, которые характеризуются данными тенденциями:

- введение в анализ бизнеса алгоритмов стратегического анализа, в частности алгоритмов анализа конкурентного состояния организации

на основании стратегического медоеда, оценки рисков, а также угроз. Для данных целей можно использовать: методику спрсе-анализа, бенчмаркинг, иные способы стратегического анализа;

- модификация состава признаков оценки бизнес организации: насмену оценке бизнеса посредством показателей финансовой результативности, а позже рыночной и фундаментальной стоимости становятся критерии, которые отражают уровень удовлетворения запрос о в широкого спектра стейкхолдеров, а не лишь поставщиков капитала финансов; на основании этого имеет место быть необходимость анализировать распределяемую стоимость среди стейкхолдеров организации посредством стейкхолдерского метода к анализу.

- Новейшие тенденции к анализу факторов увеличения эффективно стиорганизации. Одним из базовых критериев благополучия бизнеса считается его возможность генерировать инновационные идеи.

Автоматизация финансового учета - основа эффективного управления предприятием. Для грамотного внедрения программного обеспечения и его дальнейшего использования необходимо выбрать оптимальный вариант автоматизации. При этом следует сравнить несколько программ по различным критериям, а также разработать план перехода на автоматизированный учет.

При внедрении автоматизации финансового учета следует детально проработать этапы мероприятия, каждый из которых характеризуется особенностями и возможными рисками. Кроме того, нужно проанализировать, какая именно программа наилучшим образом подходит для учета в соответствии с особенностями ведения бизнеса.

Автоматизация финансового учета представляет собой процесс, при котором происходит внедрение программного обеспечения, комплексно охватывающего финансово-хозяйственную деятельность экономического субъекта [2]. С ее помощью проводимые операции фиксируются в финансовом и управленческом учете, а при их обработке получают результаты, отражаемые в различных отчетах.

На основе получаемой отчетной информации собственники бизнеса, инвесторы, сотрудники компании, а также госорганы оценивают результаты деятельности и принимают соответствующие решения. Автоматизация учета должна ориентироваться на особенности компании и требования, предъявляемые пользователями информации.

Цели автоматизации финансового учета сводятся к таким моментам:

- сбор и объединение информации в одной программе, что позволяет создавать единую базу данных, обработка которых даст достоверные результаты;
- уменьшение трудовых и временных затрат на обработку информации, вследствие чего возможно снижение объема необходимых ресурсов;
- соединение финансового и управленческого учета между собой, благодаря чему образуется единая информационная среда, предназначенная для различных целей - формирования отчетности согласно законодательству и принятие стратегических управленческих решений;
- возможность внедрения бюджетирования и планирования, что облегчает и упрощает принятие решений по управлению бизнесом;

- уменьшение влияния человеческого фактора при обработке информации, а, следовательно, снижение риска возникновения ошибок;
- возможность организации трудовой деятельности работников не только непосредственно на рабочем месте, но и удаленно, что снижает затраты компании;
- ведение учета в соответствии с международными стандартами.

При грамотном использовании программного обеспечения компания достигает поставленных целей, а также получает преимущества использования автоматизации учетного процесса.

Внедрение автоматизации финансового учета позволяет применять следующие преимущества:

- создать эффективную систему обработки информации и управления финансами компании;
- сократить затраты на проведение учетного процесса;
- объединить сведения в одной информационной среде;
- сократить количество ошибок и защитить организацию от возможных рисков;
- повысить прозрачность формируемой финансовой отчетности;
- ускорить оперативность получения результатов учета, на основании которых можно принимать грамотные управленческие решения.

В практике автоматизации финансового состояния предприятия успешно используются следующие программные комплексы, приложения:

1. ПланФакт — сервис учета финансов для бизнеса. Автоматизирует внесение данных и мгновенно строит главные отчеты: ДДС, ОПУ, Баланс (Россия);
2. Adesk – сервис финансовой аналитики для бизнеса (Россия);
3. УСУ - программа для инвестиционного, экономического анализа финансово-хозяйственной деятельности (Россия);
4. БИТ.ФИНАНС – автоматизация управления бизнесом (Россия)
5. Финансист – сервис управленческой отчетности (контроль рентабельности по юридическим лицам, ЦФО и направлениям бизнеса)(Казахстан);
6. Documentolog- сервис оборота финансовых документов (Казахстан);
7. ИнфоАудит-онлайн-платформа, позволяющая совершать платежи, переводить деньги и отслеживать транзакции в банке (Казахстан)и др.

Большинство программных комплексов и приложений обеспечивают эффективный анализ финансового учета и отчетности, но не осуществляют прогноз финансовых показателей деятельности организации с учетом факторов, влияющих на них.

Разрабатываемый нами программный комплекс (приложение) «Finance-Optimum» должен обеспечить не только финансовую аналитику в организации, но спрогнозировать ее будущее финансовое состояние на ближайшую перспективу.

Список литературы:

1. Цифровой анализ финансового состояния предприятия [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL:<http://admin.nmatrix.ru/Files/ArticleFiles/d6d545f1-5071-42d8-8e5c-38856638fff6.pdf> (02.04.2024)

2. Автоматизация финансового учета [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL:<https://buhta.com/kz/ru/library/article/Automationoffinancialaccounting-250> (03.04.2024)

ЕРТЕ ЖАСТАН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тайланова С., Сабирбаева А.Т.
Tashenev University, Шымкент қаласы
Ғылыми жетекшісі- аға оқытушы
Ормаханова Г.С.

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен атауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады.

Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды дегендей, жас ұрпаққа саналы, мән мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, ағылшын тілі меңгертуді жолға қою мақсатында эксперимент ашылды. Білім және ғылым министрлігінің 2004 жылғы 4 наурыздағы “2 сыныптан бастап ағылшын тілін оқыту туралы” №1746, Астана қаласы Білім Департаментінің 25.08.2004 жылғы №246 бұйрығы бойынша Ж. Жабаев атындағы №4 мектеп – гимназия базасында 2 “Г” жәй сыныбында эксперимент ретінде ағылшын тілі жүргізілді. Бұл эксперименттің негізгі мақсаты жаңа технологиялар, инновациялық үрдіс, тілдік қарым – қатынасты игеру болып табылады. Ерте жастан шетел тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін, оқушылардың қызығушылығын, ұйымдастыруға мүмкіндік береді, бірден көп тілдерде сөйлеуге мүмкіндік алады. 2 “Г” сыныбында алғашқы кіріспе бөлімін “Way into English” оқулығымен бастап, одан әрі “Way Ahead”, “Macmillan” оқу әдістемелік кешенінің оқулығымен жалғастырдық. Оқу бағдарламасы бойынша, күнтізбелік жоспары бекітілген. Бұл баспадан шыққан оқулық оқушыларға өте ұнайды, түрлі – түсті суреттері мен, тақпақ пен қысқа өлеңдер шумағы музыкасымен берілген. Жаттығулар жинағы дәптері, қосымша постерлер, тест жинақтары да бар. Мұғалімге арналған әдістемелік нұсқауы бар оқулығы бар. Бұл оқулықта таңдау, сөйлеу, оқу және жазу дағдыларын қалыптастыруға бірдей көңіл бөлінген. Бұл оқулықпен оқытуда аздаған қиындықтарда бар, сөздердің аудармасы берілмеген, бірақ соған қарамастан бұл материалдар грамматикалық дағдылармен бірге оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларының қалыптасуына көп көңіл бөледі. Экспериментті өтудің бірінші жылында барлық экспериментке қатысушы мұғалімдерді арнайы курстардан өткізді, өйткені бұрынғы оқулықпен қазіргі оқулықтың арасында көп айырмашылықтар бар. Осы курста жаңа оқулықпен қалай жұмыс істеу керек,

қандай технологияларды қолдану арқылы ауыз-екі сөйлеуді, ағылшын тілінде сауатты жаза білуге үйрету, қай жаттығуды қалай орындау керек екенін үйрендік. Бұл курстардың бізге берген көмегі өте көп. Эксперименттің бірінші жылының соңында осы экспериментке қатысушы мектептер арасында өлеңдер мен қойылымдар конкурсы өткізілді. Біздің мектептің 2 “Г” сынып оқушылары “The Little Red Hen” деген тақырыпта қойылым көрсетті. Олар сахнада өздерін еркін ұстауымен, киімдерімен және жоғары деңгейде сөйлеуімен қойылымды өте жақсы қойып шықты. Осы жылы не үйренгенін, не оқығанын көруге Америкадан келген, осы оқулықтың авторы, өзінің таңданысын жасыра алмады, оқушылардың қойылымдары мен өлеңдер сайысына өте жоғары баға берді.

Жылдың соңында жазған тест қорытындысы бойынша 2 “Г” сыныбында 12 оқушы “өте жақсы”, 15 оқушы “жақсы” деген баға алды. Оқушылар ауыз – екі сөйлеуге үйренді, сөздерді жақсы меңгерген, жалпы тілді меңгере алмаған оқушы жоқ.

Эксперименттің екінші жылын әрі қарай жалғастырудамыз. Бұл жылы барлық экспериментке қатысушы мұғалімдер арасында өзара тәжірибе алмасу ретінде ашық сабақтар берілді. Біз бірімізден көп нәрсені үйренудеміз. Әр айдың бір аптасына әр мектепке бару арқылы тәжірибе алмасамыз, кателерімізді ортаға саламыз, қиындықтарды қалай жеңу керек сонны талдаймыз. Мұндай ашық сабақтар бізге көп көмегін тигізуде, және бір – бірімізбен тығыз байланыста болуымызға көмектесуде. Экспериментті әрі қарай жалғастырғымыз келеді.

Биылғы жылдың соңында тағы да іріктеліп алынған мектептердің арасында қойылымдар конкурсы болды. Бұл конкурста 3 “Г” сынып оқушылары “Flower Ball” деген тақырыпта қойылым көрсетті. Бұл қойылымда өте жақсы киімдерімен көзге түсіп, өздерінің сөйлеу шеберлігін де жақсы қолдану арқылы өте жоғары деңгейде қойып шықты. Осы қойылымды 6 шілдеде болатын Астана күніндегі мерекелік концертте қайталап қоюға таңдап алды.

Осы оқулықтың қолдану кезінде біз бірнеше жаңа әдіс тәсілдерді игеріп жатырмыз. Ағылшын тілін жетік меңгеруіне сабақта сын тұрғысынан ойлауды дамыту әдістемесін пайдаланудың көмегі көп. Бұл технология бойынша оқушы өз ойын ортаға салып, сөйлеу тілін дамытуға және сөздің қорын молайтуға жетелейді. Оқушылар сабақта берілген сөздердің көмегімен өздері мәтін құрайды.

Бүгінгі қоғам мұғалімнің біліктілік деңгейіне де, ішкі жан дүниесіне де жаңаша талап қойып отыр, өйткені қазіргі күні ХХІ ғасыр ұрпағынан үлкен үміт күтілуде. Мектептегі басты тұлға мұғалім, осы мұғалімнің алдында тұрған басты мақсат рухани жан дүниесі бай, жан – жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру.

Оқушының оқу дағдысын қалыптастыруда жалпы жазба тілі мен ауызекі сөйлеу тілі тікелей байланысты. Оқушыларды шығармашылықпен ойлауға тәрбиелеу мұғалімнің міндеті. Сондықтан бұл жұмыс түріне ерекше талап қою керек. Мәтінді мазмұндауға үйрету, жазбаша сұрақтарға жауап беруге үйрету, жоспар құруға, белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, мұғалімнің көмегімен өздерінің ойларын, қызықты іс - әрекеттерін әгімелеуге үйрету. Бұл дағдыларды қалыптастыру

Бастапқы этапта шетел тілін оқытудағы бір негізгі аспект ол ойын элементтерін тиімді пайдалану болып табылады. Ойын арқылы бала қоғамдық тәжірибені меңгереді, сондықтан әр сабақ процесінде қандай дидактикалық ойын қолдануға болатынын сабақтың мазмұнына, мақсатына, жас ерекшелігіне сәйкес таңдау керек.

Бала ұлттың болашағы, қоғамның әлеуметтік байлығы, сондықтан да олардың адамзаттық жоғары парасаттылығын, ақылдылық пен білімділігін, адамгершілік негізін қалыптастыра білуіміз керек.

Тәуелсіз мемлекетімізге еңбекқор, кәсібін терең түсінетін, өзінің білімі мен іскерлігін қолдана берілетін мамандар қажет. Адам алдымен жан – жақты дамуына ерекше көңіл бөлуі қажет, парасаттылық адамға өзінен - өзі келмейді. Ол ұлан – ғайыр еңбек етіп, ғылым – біліммен молынан сусындаған кісіге ғана қонады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері/Иностранные языки в школах Казахстана. Мамыр – Маусым. №3/3(45)/2019 ж. 29-33 бет.
2. Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері/Иностранные языки в школах Казахстана. Наурыз – Сәуір. №2(50)/2018 ж. 3-5 бет.
3. “Білім” №2/2016. 46-47 бет.
4. “Білімдегі жаңалықтар” №2(20) 2015 ж.
5. Қазақ тілі мектепте колледж және жоғары оқыту орнында оқыту №4/2014 ж. 37 бет.

ӘОЖ 745.52

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА ҚҰРАҚ ҚҰРАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҮЙРЕТУДІҢ МАЗМҰНЫ

Әбдікәрім А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **PhD, Конакбаева У.Ж.**

Көркем еңбек пәнінің құрақ құрау технологиясы бойынша бағдарламаның мақсаттары мен міндеттеріне тоқталатын болсақ, мақсаты: оқушының шығармашылық қабілеттерін олардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру арқылы дамыту, өз еңбегімен айналасында сұлулық жасауға ұмтылуға ықпал ету.

Тапсырмалар:

- балаларға эмоционалды-эстетикалық тәрбие беру, сұлулыққа эмоционалды реакцияны дамыту;
- еңбек, бейнелеу өнері сабақтарында алған білімдерін бекіту және кеңейту;
- матамен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіру және қалыптастыру;
- тігін машинасында және ең көп таралған құралдармен жұмыс істеу дағдыларын бекіту;
- шығармашылық қиялды, көркемдік талғамды дамыту;
- балаларға моральдық нормалар мен ережелерді түсінуге, жалпы пайдаға жұмыс істеуге дайындықты қалыптастыруға көмектесу [1].

Сынықтармен жұмыс істеудің әр кезеңі шығармашылық ізденіспен байланысты болғандықтан, біріктіру бағдарламасында қарастырылған жұмыстарды орындау қызықты іс-әрекетке айналады.

Эмоционалды көтерілу сезімі барлық оқушыларды шығармашылық процеске тартуға мүмкіндік беретін ұжымдық жұмыстың әртүрлі түрлері мен формаларын қолдану арқылы ынталандырылатыны өте маңызды. Ұжымдық жұмысты орындауда ерекше рөл бірлестік басшысына тиесілі. Ол бір уақытта шығармашылық процестің ұйымдастырушысы, жетекшісі және қатысушысы. Сәндік-қолданбалы өнімді жасау бойынша ұжымдық шығармашылық жұмыстың әр кезеңінде, дизайннан бастап соңғы жанасуға дейін процестің әр қатысушысын қосуды қамтиды.

Сурет 12 – Зооморфты аққу құрағы

Шығармашылық топтың интеллектуалды деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін ұжымдық талқылаудың маңызы ерекше.

70-ші жылдары мұражайлар қазіргі заманғы өнер түрі ретінде құрақтарды жинап, зерттей бастады. Осы кезден бастап көркем шығармашылықтың осы түріне деген қызығушылық біртіндеп артып келеді. Қазір әуесқой шеберлер мен кәсіби суретшілер көрпе тігумен айналысады. Кейбіреулер ұлттық өнерден шабыт алып, көрпелер жасауда ынталы жұмыс істейді, ал басқалары киім тігуді жөн көреді, олардың жұмысына әртүрлі тігін техникасы мен костюмінің сәндік байлығын әкеледі. Қалай болғанда да, қазіргі заманғы құрақ құрау халықтық тігін дәстүрімен тығыз байланысты және ол арқылы өткеннің мәдени мұрасымен тығыз байланысты. Құрақ жұмыстар ерекше жарықтығымен, түстердің көңілді болуымен ерекшеленеді. Олар көп түстермен сипатталады. Түрлі-түсті үйлесімді комбинациясы., сондай-ақ бір өнімде әртүрлі текстуралы маталарды шебер пайдалану[2].

Оқушылар матаның кішкене бөліктерімен айналысқанда, оларды тиімді пайдалану мүмкіндіктерін табуға тырысады. Бұл әр қатысушының ойлау қабілетін, тапқырлығын ынталандырады. Мозаика элементтері ретінде патчтармен жұмыс жасай отырып, оқушылар олардан түрлі-түсті өрнектерді қосып, түс, сурет, пішін үйлесімділігіне қосыла алады.

Сурет 11 – Құрақ құрау технологиясы

Құрақ құрау технологиясы бойынша бағдарлама бір жылдық оқуға арналған және теориялық бөлімді, практикалық сабақтарды, экскурсияларды, мерекелерді және жұмыстың басқа түрлерін қамтиды. Сабақтар типтік схема бойынша құрылады: ұйымдастыру бөлімі, кіріспе нұсқаулық, ағымдағы нұсқаулық, қорытынды нұсқаулық [3].

Кіріспе нұсқау жаңа операцияларды сипаттауды, операцияларды баяу және жылдам қарқынмен көрсетуді, нақты еңбек міндеттерін қоюды қамтиды. Кіріспе нұсқаудың негізгі міндеті-әдістемелік тұрғыдан дұрыс және білікті іс-қимыл көрсету.

Ағымдағы нұсқаулық оқушылардың алғашқы сынақтардан кейінгі нақты әрекеттері үшін өзіндік жұмыс кезінде жүзеге асырылады. Көшбасшының міндеті оқушылар өз іс-әрекеттерін қадағалап, күшін, қарқынын саналы түрде өзгертіп, қимылдарды үйлестіре білуі. Ол үшін мұғалім жұмыс орындарын мақсатты аралауды қолданады, жеке нұсқаулық жүргізеді.

Қорытынды нұсқама сабақтың қорытындысын шығару кезінде сабақтың соңында өткізіледі. Ол мыналарды қамтиды:

- сапалы орындалған бұйымдар мен ақаулы бұйымдарды көрсету;
- оқушылардың жалпы жұмыс сипаттамасы;
- жіберілген қателіктерді талдау және оқушылардың жұмысын бағалау.

Теориялық бөлімге бірлестіктің жалпы жұмыс уақытының шамамен 20% бөлінеді. Ол үшін еңбекті қорғау, сәндік-қолданбалы шығармашылық негіздері, материалдық жабдықтау, оқушылардың техникалық және технологиялық жабдыкталуы, әдістерді, үлгілерді және оқушылар таңдаған бұйымдарды орындау технологиясы бойынша материалдар жиналады. Бұл дайындық әдістемелік және арнайы әдебиеттермен жұмыс істеуді, алынған ақпаратты өңдеуді және талдауды қамтиды.

Практикалық бөлім теориялық материалға сәйкес келуі керек. Тапсырмаларды таңдау ақылға қонымды түзетуді қажет етеді және оқушының эмоционалды жағдайына, оның жұмысына, бағдарламаға енгізілген білім, дағдылар көлеміне байланысты. Орындалатын жұмысқа және жалпы жұмысқа шығармашылық, саналы қатынасты қалыптастыру үшін тек техникалық әдістерді игерумен, үлгілерді механикалық қайталаумен, яғни репродуктивті қызметпен шектелуге жол берілмейді. "Шығармашылық" ұғымы бұрын белгісіз болған жаңа нәрсені (белгілі бір оқушы үшін болса да) құруға негізделген. Сәндік бұйымдар адамның өмірін безендіруге арналған - пайдалы және әдемі болу [4].

Сабақты шынымен үйрету үшін оны мұқият дайындау керек, егер оны осылай айтуға болатын болса, жобалау керек. Дизайнер жобаны, болашақ машинаның сызбаларын дайындайтын болғандықтан, мұғалім белгілі бір тақырыпты, оның ерекшелігін, оқушының дайындығы мен жасын, қойылған мақсаттарын ескере отырып, зерттеудің барлық форматтары мен әдістерін мұқият ойластыруы керек.

Оқу материалының мазмұнын таңдау кезінде оқушыларға түсіндірілуі керек жаңа ұғымдарды атап өту керек, жаңа операциялар мен әдістерді бөліп көрсету керек. Мұғалімнің сәтті жұмысы оқу материалының мазмұнын таңдауға байланысты. Мұғалім өз пәнінің теориясы мен практикасын жетік біледі деп болжанады. Дегенмен, сабаққа дайындық кезінде материалды зерттеудің әртүрлі деңгейлерінде тағы бір рет зерттеу керек. Мұның бәрі техниканың, ғылымның және практиканың жаңа жетістіктерін ескеру үшін, сондай-ақ әр түрлі авторларда аттас тақырыптарды ұсыну тәсілдері мен әдістерін сыни талдау және бағалау үшін қажет. Осы талдау негізінде презентацияның оңтайлы деңгейі мен нұсқасы анықталады. Мұғалім сонымен бірге қажетті әдістемелік әдебиеттерді, журнал мақалаларын, анықтамалықтарды және т.б. қарауы керек. мұғалім сабақтың түрін, оның құрылымын, сабақтың әр элементін өткізу әдістемесін, сондай-ақ таңдалған мазмұнға сәйкес қандай еңбек әдістерін қолданған жөн, жаңа материалды ұсыну реті, белгілі бір сабақта қолданылатын көрнекі құралдарды дайындауды анықтайды.

«Көркем еңбек сабақтарында оқушыларға құрақ құрау технологиясын үйрету әдістемесі» атты ЭЕМ-ге арналған бағдарлама-электроды оқулық жасағадық. ЭЕМ-ге арналған бағдарлама-электроды оқулықта көркем еңбек сабақтарында оқушыларға құрақ құрау технологиясын үйретудің әдістемесі жан-жақты қарастырылған, атап айтқанда көркем еңбек сабақтарында оқушыларға құрақ құрау технологиясын үйретудің теориясы және оны практикалық жүзеге асырудың технологиясы бойынша практикалық тапсырмаларды қамтиды, осы тапсырмаларды орындай отырып оқушылар түс үйлесімділігі мен құрақ үлгілерін қиып, оларды орналастыру тәртібін үйренеді. Көркем еңбек сабақтарында оқушыларға құрақ құрау технологиясын үйретудің әдістемесі бойынша келтірілген авторлардың құрақ құрау технологиясы бойынша қысқа мерзімді жоспарлары және тест тапсырмалары келтірілген. Осы ЭЕМ-ге арналған бағдарлама-электроды оқулықты мектеп мұғалімдері мен оқушылар көркем еңбек пәнінде виртуалды практикалық сабақ ретінде қолдана алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қонақбаева У.Ж., Кебекбаева Р.Н. Жаңартылған білім беру мазмұнында көркем еңбекті оқыту әдістемесі. ҚР БҒМ РОӘК секциясы мақұлдаған оқу құралы.. –Шымкент, 2019. -210б.
2. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Ою-өрнек негіздері. Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2019. -106б.
3. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Сәндік қолданбалы өнер. Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2020. -150б.
4. Жолдасбекова С.А., Изтилеуова А.Ш., Ыскак А.И., Райымкулова А.Д., Кубенов М.А. Народные ремесла. Учебное пособие. Астана, 2013

ӘОЖ: 51.27.01

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІН МАТРИЦАЛЫҚ ФУНКЦИЯНЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

¹С.А.Жолдасов т.ғ.к., доцент – (joldasov10@mail.ru)

²М.А.Бекмуратова Б.Момышұлы атындағы

МГ математика пәні мұғалімі

^{1,2}«Ж.А.Тәшенев» атындағы университеті, Шымкент қ.,
Түркістан облысы., Жетісай қ.

Алдымен бірінші ретті біртекті сызықты дифференциалдық теңдеулер жүйесін қарастырайық.

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx_1}{dt} &= a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n, \\ \frac{dx_2}{dt} &= a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n, \\ &\dots \\ \frac{dx_n}{dt} &= a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n. \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

Мұндағы t тәуелсіз айнымалы, $x_1, x_2, \dots, x_n$ - t айнымалының белгісіз функциялары. a_{ik} ($i, k = 1, 2, \dots, n$)- комплекс сандар. Қарастыру үшін бағандық матрица $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ коэффициенттерінен тұратын $A = \|a_{ik}\|_1^n$ квадраттық матрицаны енгіземіз. Сонда (1) теңдеулер жүйесі матрицалық дифференциалдық теңдеу түрінде жазылады.

$$\frac{dx}{dt} = Ax. \quad (2)$$

Осыдан және бұдан кейінде матрицадан туынды алу дегенде біз берілген жолмен барлық элементтерін оның туындысымен алмастыруды түсінеміз [1].

Сондықтан $\frac{dx}{dt}, \frac{dx_1}{dt}, \frac{dx_2}{dt}, \dots, \frac{dx_n}{dt}$ элементтерден тұратын бағандық матрица.

Бастапқы шарттарды:

$$x_1|_{t=0} = x_{10}, x_2|_{t=0} = x_{20}, \dots, x_n|_{t=0} = x_{n0},$$

қанағаттандыратын дифференциалдық теңдеулер жүйесінің шешімін іздейміз. Немесе қысқаша жазсақ:

$$x|_{t=0} = x_0. \quad (3)$$

Ізделінді x бағанды t дәрежесі бойынша Маклорен қатарына жіктейміз:

$$x = x_0 + \dot{x}_0 t + \ddot{x}_0 \frac{t^2}{2!} + \dots \left(\dot{x}_0 = \frac{dx}{dt} \Big|_{t=0}, \ddot{x}_0 = \frac{d^2 x}{dt^2} \Big|_{t=0}, \dots \right) \quad (4)$$

Бірақ (2) мүшелеп дифференциалдап табатынымыз:

$$\frac{d^2 x}{dt^2} = A \frac{dx}{dt} = A^2 x, \frac{d^3 x}{dt^3} = A \frac{d^2 x}{dt^2} = A^3 x, \dots \quad (5)$$

(2) және (5) ге $t = 0$ мәнін қойып аламыз:

$$\dot{x}_0 = A x_0, \quad \ddot{x}_0 = A^2 x_0, \dots$$

Енді (4) қатар былай жазылады:

$$x = x_0 + t A x_0 + \frac{t^2}{2!} A^2 x_0 + \dots = e^{At} x_0. \quad (6)$$

Тікелей (2) - алмастыру арқылы (6) формула (2) дифференциалдық теңдеудің шешімі болып шығады. (6) тегі $t = 0$ мәнін қойып, $x|_{t=0} = x_0$ табамыз. Осылайша (6) формула берілген дифференциалдық теңдеулер жүйесінің шарттарын қанағаттандыратын шешімін береді. (2)-ға $f(\lambda) = e^{\lambda t}$ алайық. Сонда

$$e^{At} = \|q_{ik}(t)\|_1^n = \sum_{k=1}^s \left(Z_{k1} + Z_{k2}t + \dots + Z_{km_k} t^{m_k-1} \right) e^{\lambda_k t}. \quad (7)$$

Енді (3) мына түрде жазуға болады:

$$\left. \begin{aligned} x_1 &= q_{11}(t)x_{10} + q_{12}(t)x_{20} + \dots + q_{1n}(t)x_{n0}, \\ x_2 &= q_{21}(t)x_{10} + q_{22}(t)x_{20} + \dots + q_{2n}(t)x_{n0}, \\ &\dots \\ x_n &= q_{n1}(t)x_{10} + q_{n2}(t)x_{20} + \dots + q_{nn}(t)x_{n0}. \end{aligned} \right\} \quad (8)$$

Мұндағы $x_{10}, x_{20}, \dots, x_{n0}$ - бастапқы белгісіз $x_1, x_2, \dots, x_n$ функциялар мәніне тең еркін тұрақтылар. Осылайша берілген дифференциалдық теңдеулер жүйесін интегралдау e^{At} матрицаның элементтерін есептеуге алып келеді. Егер аргументтің бастапқы мәні үшін $t = t_0$ алсақ онда (6) формула мына формулаға ауысады:

$$x = e^{A(t-t_0)} x_0. \quad (9)$$

Мысалы.

$$\begin{cases} \frac{dx_1}{dt} = 3x_1 - x_2 + x_3, \\ \frac{dx_2}{dt} = 2x_1 + x_3, \\ \frac{dx_3}{dt} = x_1 - x_2 + 2x_3. \end{cases}$$

Коэффициенттер матрицасы:

$$A = \begin{vmatrix} 3 & -1 & 1 \\ 2 & 0 & 1 \\ 1 & -1 & 2 \end{vmatrix}.$$

Сипаттамалық анықтауыш құрамыз

$$\Delta(\lambda) = - \begin{vmatrix} 3-\lambda & -1 & 1 \\ 2 & -\lambda & 1 \\ 1 & -1 & 2-\lambda \end{vmatrix} = (\lambda-1)(\lambda-2)^2.$$

Осы анықтауыштың екінші ретті анықтауыштың минорларының ең үлкен ортақ бөлгіші $D_2(\lambda) = 1$ Сондықтан $\varphi(\lambda) = \Delta(\lambda) = (\lambda-1)(\lambda-2)^2$

Негізгі формула $f(A) = f(1)Z_1 + f(2)Z_2 + f'(2)Z_3$

$f(\lambda)$ орнына тізбектей $1, \lambda-1, (\lambda-2)^2$ аламыз.

$$Z_1 + Z_2 = E = \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix},$$

$$-Z_1 + Z_3 = A - 2E = \begin{vmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 2 & -2 & 1 \\ 1 & -1 & 0 \end{vmatrix} \begin{vmatrix} 1 \\ 1 \\ 0 \end{vmatrix},$$

$$Z_1 = (A - 2E)^2 = \begin{vmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \end{vmatrix} \begin{vmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \end{vmatrix}.$$

Z_1, Z_2 және Z_3 анықтап негізгі формулаға қоямыз:

$$f(A) = f(1) \begin{vmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \end{vmatrix} + f(2) \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} + f'(1) \begin{vmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 1 & -1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{vmatrix}.$$

Мұнда $f(\lambda)$ орнын $e^{\lambda t}$ ауыстырып, аламыз:

$$e^{At} = e^t \begin{vmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \end{vmatrix} + e^{2t} \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} + te^{2t} \begin{vmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 1 & -1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{vmatrix} =$$

$$= \begin{vmatrix} (1+t)e^{2t} & -te^{2t} & te^{2t} \\ -e^t + (1+t)e^{2t} & e^t - te^{2t} & te^{2t} \\ -e^t + e^{2t} & e^t - e^{2t} & e^{2t} \end{vmatrix}.$$

Осылайша

$$\begin{aligned} x_1 &= C_1(1+t)e^{2t} - C_2te^{2t} + C_3te^{2t}, \\ x_2 &= C_1[-e^t + (1+t)e^{2t}] + C_2(e^t - te^{2t}) + C_3te^{2t}, \\ x_3 &= C_1(-e^t + e^{2t}) + C_2(e^t - e^{2t}) + C_3e^{2t}. \end{aligned}$$

Мұндағы $C_1=x_{10}$, $C_2=x_{20}$, $C_3=x_{30}$.

Енді екінші ретті сызықты дифференциалдық теңдеулер жүйесі берілсін.

$$\left. \begin{aligned} \frac{d^2x_1}{dt^2} + a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= 0 \\ \frac{d^2x_2}{dt^2} + a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= 0 \\ &\dots \\ \frac{d^2x_n}{dt^2} + a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n &= 0 \end{aligned} \right\} \quad (10)$$

Мұндағы a_{ik} ($i, k = 1, 2, \dots, n$) - тұрақты коэффициенттер. Тағы да бағандық $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ және квадраттық $A = \|a_{ik}\|_1^n$ матрицаларды енгізіп (10) жүйені қайта матрицалық түрде жазамыз

$$\frac{d^2x}{dt^2} + Ax = 0$$

Алдымен $|A| \neq 0$ жағдайды қарастырамыз. Егер $n=1$, яғни x және A - скалярлар және $A \neq 0$, (6) теңдеуінің жалпы шешімі мына түрде жазылуы мүмкін:

$$x = \cos(\sqrt{A}t)x_0 + (\sqrt{A})^{-1} \sin(\sqrt{A}t)\dot{x}_0 \quad (11)$$

$$\text{Мұндағы } x_0 = x_{t=0} \text{ және } \dot{x}_0 = \left(\frac{dx}{dt} \right)_{t=0}$$

Тікелей тексеру арқылы теңдеудің кез келген n үшін x - баған, ал A - ерекше емес квадраттық матрица болғанда жалпы шешімін беретініне көз жеткіземіз. Ол үшін біз мына формулаға сүйенеміз:

$$\left. \begin{aligned} \cos(\sqrt{A}t) &= E - \frac{1}{2!}At^2 + \frac{1}{4!}A^2t^4 - \dots \\ (\sqrt{A})^{-1} \sin(\sqrt{A}t) &= t - \frac{1}{3!}At^3 + \frac{1}{5!}A^2t^5 - \dots \end{aligned} \right\} \quad (12)$$

(11) формула (10) жүйе шешімдерінің барлығын қамтиды.

x_0 және $\dot{x}_0$ бастапқы мәндері еркін таңдап алынған болсада. (12) формуланың оң жағы $|A| = 0$ болғанда да мағынаға ие болады. Сондықтан (11) берілген дифференциалдық теңдеудің жалпы шешімі бола алады. $|A| = 0$, егер

тек осы өрнектің құрамына кіретін функция астында $\cos(\sqrt{A}t)$ және $(\sqrt{A})^{-1} \sin(\sqrt{A}t)$ формуланың (11) оң жағы деп түсінетін болсақ. Мына шарттарды $x_0 = x_{t=0}$ және $\dot{x}_0 = \left(\frac{dx}{dt}\right)_{t=0}$ қанағаттандыраптын $\frac{d^2x}{dt^2} + Ax = f(t)$ біртекті емес жүйенің жалпы шешімі мына түрде жазылуы мүмкін.

$$x = \cos(\sqrt{A}t)x_0 + (\sqrt{A})^{-1} \sin(\sqrt{A}t)\dot{x}_0 + (\sqrt{A})^{-1} \int_0^t \sin[\sqrt{A}(t-\tau)]f(\tau)d\tau \quad (13)$$

Егер уақыттың алғашқы мезетін $t=t_0$ деп алсақ, онда (10) және (11) формулалардағы $\cos(\sqrt{A}t)$ және $\sin(\sqrt{A}t)$ орнын $\cos\sqrt{A}(t-t_0)$ және $\sin\sqrt{A}(t-t_0)$, ал $\int_0^t$ интегралын $\int_{t_0}^t$ ауыстыру керек болады.

Әдебиеттер

1. Гантмахер Ф.Р. Теория матриц, М.: «Наука», 1967
2. Хорн Р., Джонсон Ч. Матричный анализ, М.: «Наука», 1986
3. Махмеджанов Н.М. Жоғарғы математика есептерінің жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2008.
4. Шипачев В.С. Высшая математика М., 2008г.

УДК 37.014.53

ЗНАМЕНИТЫЕ ЖЕНЩИНЫ МАТЕРИ – ГЕРОИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Ералиева Л., Даулбай Д., Дүйсебай Р.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – з.ғ.к. Тултабаев З.Ч.

Имена Тумар и Зарины, великих женщин в истории казахского народа Бегим, Бопай, Абак, Айғаным, Кунбике, Зере навечно остались в памяти народа благодаря их героическим поступкам, любви к родной земле

В казахском обществе женщина занимает особое место. Есть поговорка: «Женщина одной рукой укачивает колыбель, а другой рукой укачивает мир». Будущее нации тоже в руках женщины. Казахская женщина - ядро семьи, крепкий оплот семейного воспитания.

Имена принцесс Тумар и Зарины, великих женщин в истории казахского народа Бегим, Бопай, Абак, Айғаным, Кунбике, Зере навечно остались в памяти народа благодаря их героическим поступкам, любви к родной земле.

Не углубляясь вглубь веков, начиная со времен Казахского ханства, Айғаным ханым, правившая народом, Бопай ханым, возглавлявшая войско,

матери Кунбике, Айбике, Зере занимают особое место в истории народа. В непростые, сложные для народа времена, эти женщины своим умом и мудростью, стойким характером сумели возглавить народ. Неудивительно, что имена таких женщин стали боевым кличем, их имена носят некоторые казахские рода. Если посмотреть на шежире (происхождение семьи), то увидим, что есть такие рода, которые названы именами женщин, не считая зазорным дать имя женщины целому роду. Наоборот, женщинам была оказана честь. Перечислим женщин, чьими именами названы целые племена, которые прочно заняли свое место в истории.

Абак ана

Одно из ответвлений одного из главных родов Среднего жуза – Керей называется Абак. Абак Керей разросся до двенадцати колен. К нему относятся: Жантекей, Жадик, Жастабан, Шубарайгыр, Шеруши, Ители, Итемген, Молкы, Меркит, Сарбас, Каракас, Консадак. Эти двенадцать родов по сей день называются «Абак-кереи». В летописи Кереев этноним «кереи» связывают с именем Абак. Абак ана – дочь Сарымырзы из рода уйсун. После смерти мужа, она со своим сыном Шымыр уходит к своим родственникам. Нагашы с малых лет усаживал мальчика на детское седло и всюду брал его с собой, приговаривая «Мой ашамайлы Керей». От последнего мужа Абак рождается сын Куттыкожа. От него Майкы, от Майкы: Ермен - Изен, Жусан. Нынешние 12 колен Абак-кереев происходят от него.

Алтыншаш ана

Старшая жена Токтар бия из рода Кыпшак. От Алтыншаш родились пятеро сыновей – Бултын, Торы, Колденен, Узын, Карабалык. От них происходят пять родов. Летописцы отделили эти рода от многочисленного кыпчака, и назвали «Алтыншаш», по имени их матери.

Кызай ана

От жены Байдибека – Нурилы рождается Жарыкшак. Дочь Жарыкшака Кунбиби (Айкыз) становится невестой Найманов. Умом и красотой она заслуживает уважение всего народа. О ней говорили: «Внучка Байдибека достойна своего дедушки и бабушки!». Со временем стало ее настоящее имя Кунбиби забыли, народ стал называть ее «Кызай». Впоследствии род, который произошел от Кызай стал называться «Кызай».

Мурын ана

Байыс происходит от Каракерея из рода Найман Среднего жуза. По данным летописи, Сары – один из пяти сыновей Байыса. Старшую жену Сары звали Акбике. По легенде, у нее был большой нос, поэтому потомков Акбике стали именовать «Мурын». В свое время потомки «Мурынов» составляли народ восьми волостей.

Жанат ана

Один из двенадцати колен Абак-керей из Среднего жуза – Жадик. По летописи от первой жены Жадика рождаются сыновья – Итемген, Мунал. От второй жены по имени Жанат рождаются восемь сыновей – Косай, Кыдыр, Тилеке, Байказан, Байыс, Букай, Токай, Майма. Потомков от этих восьми сыновей казахи называют по имени матери «Сегіз Жанат».

Енен ана

По летописи один из сыновей Куандыка из рода Аргын Среднего жуза – Карпык. От Карпыка происходят трое сыновей – Мамбет, Козей, Тынали. От Козея – Каратока, от Каратока рождаются – Тункатар, Бесим, Молкы, Токтауыл, Сары, Кулымбет. Старшую жену звали Батей, уважая ее за личные качества народ прозвал «Енен». Поэтому, потомки Бесима, которые происходят от Батей называют «Енең тоқалары». Сакен Сейфуллин происходит от этого колена.

Алеуке ана

Племя Таракты из Среднего жуза состоит из двенадцати родов: Кыдыр, Жашиі, Али, Сары, Айтей, Косанак, Карашие, Келис, Алакоз, Шауке, Апай, Токтауыл. От жены Алеуке у Келиса не было сыновей. Тогда она усыновляет сына от второй жены Келиса. Потомки от этого сына впоследствии стали именоваться «он екі Әлеуке» (двенадцать колен Алеуке).

Алтын ана

Род Алтын-Жаппас из Младшего жуза называется по имени матери Алтын. Она вместе со своими четырьмя детьми воспитала и Жаппаса, поэтому эти два рода упоминаются вместе. Алтын ана была второй женой Кыдыркожи (Байулы).

Каракыз ана

У Тотар бия из рода Кипчак было пятеро сыновей – Бултын, Торы, Колденен, Узын, Карабалык. Когда потомки от них стали пятью родами, от Карабалыка исходит колено именуемый – Каракыз. Настоящее имя Каракыз было Карашаш, за смуглую кожу назвали ее «Каракыз».

Нурбике ана

Шаншар – один из потомков Каракесека из рода Аргын Среднего жуза. За его мудрость летописцы называют его «Шаншар абыз». От одной из трех жен Шаншара – Нурбике происходят потомки, которые называются «Нурбике-Шаншар». Нурбике была дочерью Турсын хана, который правил Ташкентом во времена Есим хана. От рода Нурбике-Шаншар происходит знаменитый композитор - кюйши Таттимбет Казангапулы.

Акулек ана

Средний жуз – Байулы – Байбакты – Дат кызы. В аул своего будущего мужа она приезжает на белом одногорбом верблюде, за это в народе ее прозвали «Акулек». Говорят, она была благородной женщиной. Турлан батыр из рода Шеркеш приходится ей внуком. Впоследствии потомки стали называть себя «род Акулек».

В зклюении, можно привести имена восьми женщин, которые, являются выдающимися представительницами периода Казахского ханства.

- Жаган бикем – мать Касым хана, жена Жанибек хана
- Ханык султан ханым – мать Хакназар хана, жена Касым хана
- Абай-хан-бегим – мать Шығай хана и Малик султана
- Байым-бике – мать султанов Сейткула, Ондана, а также Алтын-ханым
- Жаксым-бике – мать Тауке и Есим ханов, а также Сабыр бике
- Дадам ханым – мать султанов Али, Сулума, Ибрагима и Шахима
- Алтын ханым – мать хана Оразмухаммеда
- Суйим ханым – мать главнокомандующего войском Тауке хана Кожек султана

"Все они являются матерями шести ханов и восьми султанов. Во время правления этих ханов происходили процессы усиления и подъёма Казахского ханства". К знаменитым, по его мнению, также можно причислить еще двух женщин. Это дочь старшего брата Есен буга хана Султан Нигар-ханым. Она была женой Касым хана, а после его смерти стала советницей Тахир хана. По мнению учёных, она прекрасно разбиралась во внешней политике и даже способствовала улучшению взаимоотношений между Казахским ханством и Могулистаном. Ещё одна знаменитая женщина казахской степи – Бопай ханым, жена Абулхаира. О её красоте и уме в истории сохранилось немало количество сведений. Имена матерей часто становились боевым кличем казахских племён. К примеру, "Каркабат" – боевой клич племени каракисек. Кроме того, название крупного родоплеменного образования в младшем жузе Кете образовано от женского имени Кете-бике.

А если мы перенесемся в V век до нашей эры, время великих потрясений и героических деяний, то можно привести пример героизму легендарной женщины - царицы Сфарейтра. А массагетская воительница и царица Томирис вошла в историю, как бесстрашный и мудрый боец. Ей удалось победить жестоко предводителя персов — Кира II Великого, тем самым подарив своему народу покой.

Напомним, в этом году в республике празднуется 550-летие Казахского ханства.

Использованная литература

1. Ахметова Н.С. (1989). Обычное право казахов и его характерные черты // Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата: Наука. – С. 30-43.
2. Бусурманов Ж.Д. (2006).
3. Зиманов С.З. (2006). Древний мир права казахов: Материалы, документы и исследования в 10-ти томах. Т. 7. – Алматы: Жеті жарғы. – С. 9-12.
4. Ибраева А.С. (2003). О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа // Правовая реформа в Казахстане. – №3. – С. 27-31.
5. Левшин А.И. (1832). Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб. – 419 с. Миллер Г.Ф. (1787). Описание Сибирского царства. – СПб. – 386 с.
6. Нурпеисов Б. (2006). Степные аристократки в политической жизни Казахского ханства // Фемида. – №11. – С. 71-73.
7. Орынбеков М.С. (1997). Верования древнего Казахстана. – Алматы: Қазақстан даму институты. – 154 с. Узбекулы С. (2002). Право кочевой цивилизации казахов. – Алматы: Мектеп. – 224 с.
8. Усеинова Г.Р. (2007). Проблемы семейно-брачных отношений в казахском обществе в трудах казахских просветителей // Экономика и право Казахстана. – № 6. – С. 33-35.
9. Усеров Н.У. (1977). Исследование правового памятника «Жеті жарғы»: Автореф. ...канд. юрид. наук. – Алма-Ата. – 16 с.

ӘОЖ: 357.452.

**СССР-ДІҢ ҚАҺАРМАН САРБАЗЫСЕРІҚАЗЫ БҮРКІТ
СЕРІҚАЗЫҰЛЫНЫҢ 1941-1945 Ж.Ж. ЕРЛІК ЖОЛДАРЫ**

Қантөре Нұржан Әуесханұлы – Тәшенев университеті,

ЕП-22-12к тобының студенті,

Үсен Ділһаз Төребекқызы – Тәшенев университеті,

ЕП-22-12к тобының студенті,

Ғылыми жетекшісі: БҮРКІТ Әуесхан Қантөреұлы – Қазақстанның құрметті профессоры, Қазақстан Педагогикалық Академиясының профессоры, Ресей Жаратылыстану Академиясының Кеңесшісі (*ғылыми атағы*), «Нобель» медалінің лауреаты, академик.

1941-1945 жылдардағы дүние жүзі мемлекеттерін қамтыған Ұлы Отан соғысында ерен ерліктерімен, еңбектерімен Ұлы Жеңіске үлес қосқандар жайлы баян етеміз. Өйткені, 09 мамыр 2020 жылы «Ұлы Жеңістің – 75 жылдығы!

Кеңес Одағы батыры атағын алғаш рет 1941 жылдың 22-шілдесінде қазақстандық алған болса, соңғы ретте де 1990 жылдың 11 желтоқсанында панфиловшы офицер Бауыржан Момышұлы алды. 110 қазақстандық жауынгер үшінші дәрежелі Жауынгерлік ерлігі үшін орденімен марапатталған. Сондай-ақ, 1941-1945 жылдардағы Отан соғысында асқан ерлік көрсеткені үшін 518-дей қазақстандық Кеңес Одағының батыры атағын алды. Бұл жоғары атақты Л.И.Беда, С.Д.Луганский, Т.Бигелдинов, И.Ф.Павлов екі мәрте алды. Ә.Молдағұлова мен М.Мәметова Кеңестік Шығыс қыздарынан алғаш рет Кеңес Одағының Батыры атағын алғанына да тарих куә. Он мыңдаған Қазақстандықтар Кеңес өкіметінің орден-медальдарымен марапатталды. Олардың 96 мыңнан астамы қазақтар.

Ұлттық үлестерге шақсақ, Батыр атағын алғандар: орыс халқының өкілдері – 8160, украиндар – 2069, белорустар – 309, татарлар – 161, еврейлер – 131, әзербайжандар – 97, грузиндер – 90 және т.б. Соғыс жылдарында Батыр атағы 14 шетелдіктерге берілген. Оның ішінде 4-і француздар.

1945 жылы мамырдың 9 күні Ұлы Отан соғысы Кеңес елінің Ұлы Жеңісімен аяқталды. Бұл нағыз Ұлы Жеңіс болды. Сондықтан да халықтар осы күнді жыл сайын мерекелеп келеді. Бұл күн Қазақстан Республикасында да қасиетті мереке күні болып есептеледі.

Ұлы Жеңіске жету жолында «Сталинград-Кенигсберг-Берлин» және Жапонияға да барған Үш жүздің басын қосқан – киелі тау, «Ордасылық қыпшақ» теміржолшы, атты әскер-зеңбірекші Сері-Қазы Сері-Қазыұлы Бүркіт (1910 – 1980 ж.ж.) 1941-1945 жылдары Отан үшін от кешкен.

1941-1944 жылдары Ұлы Отан соғысында болып, 1945 жылы "За победу над Германией" медалімен наградталған.

Серіқазы Бүркіт Серіқазыұлы

Сері-Қазы Бүркіт Сері-Қазыұлы 19.04.1910 жылы Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы, Ордабасы ауданы, Ордабасы елді мекенінде Сері-Қазы бай-болыс әулетінде дүниеге келген.

1917-1927 жылдары Арыс қаласындағы он жылдық мектепте білім алған соң, теміржолшы болу мақсатында арнайы «Түркістан-Сібір» теміржолының училищесіне оқуға түскен. Оны үздік бітіріп, Арыс қаласында теміржолда «Паровозшы-машинист», «Машинист-краншы» қызметтерін абыройлы атқарғандықтан, СССР-дің КПСС -коммунистік партиясына «Коммунист» қатарына қабылданып, партиялық билет алған. Серіқазы Серіқазыұлы Бүркіт өте адал коммунист болып, адал еңбек еткендіктен, екі мәрте «Озат машинист» құрметті медалімен наградталған.

25.06.1941 жылы Арыс қалалық әскери комиссариатының әскер қатарына шақыртуымен «№75-ші зеңбірекшілердің атты полкінде» жауынгер ретінде Ұлы Отан соғысына аттанды. Елімізді неміс-фашист басқыншыларынан азат етіп, «Сталинградты қорғап», «Кенигсбергті азат ету шайқасына» қатысып, Берлинге де барған (мұрағаттан алынған түпнұсқалық әскери билетінде жазылған, 02.08.2019 жылы, 24 пункт, 15-бет).

КСРО-ның 25.10.1945 жылғы Жоғарғы Президиумының Қаулысы негізінде әскер қатарынан босатылып, бейбіт өмірге араласып, Қазақстан теміржолында еңбек жолын жалғастырды. Пірәнқызы Тәжігүлмен шаңырақ құрып, бейбітшілік заманда бақытты отбасын орнатып, Хан-Төре-Сарагүл келіншегі, Би-Төре-Бакиза келіншегі, Бек-Төре, Ай-төре-Манзура келіншегі, Күн-Төре есімді ұлдары мен келіндері бар.

Озат машинист Бүркітұлы Хан-Төреден: Мұхтархан-Баян келіншегі, Әсілбек-Жанат келіншегі, Әуесхан-Жадыра келіншегі есімді ұлдары мен келіндері, немере, шөберелері бар.

Бүгінде Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы – Академик, Ресей Жаратылыстану Академиясының Кеңесшісі (ғылыми атағы), Қазақстан Педагогикалық Академиясының профессоры, „Нобель“ медалінің лауреаты Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы мен „Алтын алқа“ иегері Нұрматова Жадыра Қалыбекқызынан: Нұргүл, Нұржан, Маржан, Тоғжан Нұрлан, Нұрсұлтан, Нұрислам есімді ұлдары-қыздары, немере, шөберелерібар бақытты жанұя!!!

Серіқазы Бүркіт Серіқазыұлы Ұлы жеңіс жолында көрсеткен ерліктері үшін бірнеше орден-медальдармен марапатталған.

Атап айтқанда: «Қызыл Жұлдыз» ордені, №1673419; «Ерлігі үшін» медалі, №1402467; «Сталинградты қорғау ерлігі үшін» орден, №244213 (12.12.1942); «Кенигсбергті азат етудегі ерлігі үшін» медалі, №343136 (09.06.1945); «Германияны жеңгені үшін» медалі, №0387927; «Ұлы Отан соғысы жеңісінің 30 жылдығы» медалі, (12.01.1976); «КСРО-ның қарулы күштерінің 60 жылдығы» медалі, (02.08.1978); КСРО-ның Бас қолбасшысы В.Сталиннің арнайы «Алғыс хаты»; КСРО-ның маршалы Г.Жуковтың «Алғыс хаты»; КСРО-ның Қорғаныс министрі, Кеңес Одағының маршалы А.Гречконың «Алғыс хаты» (1975).

Жауынгер Серіқазы Бүркіттің «Кенигсбергті азат етуге қатысқаны үшін» медалінің куәлігі.

«СССР-дің Қарулы Күштерінің 40 жылдығына арналған салтанатты кешіне Ордабасы елді мекенінен 10 ардагерді Бадам әкімшілігіне шақыртқан. Соның ішінде, Серіқазы Бүркіт аға да болған», - дейді Ордабасылық автобус жүргізушісі Шынтай ата.

Зейнеткерлік жасқа шыққан соң да, еңбек жолын жалғастырды. Сөйтіп 1980 жылы 31 шілде күні дүниеден өткен.

Жеңіске жетуге соғыс ардагерлері мен қатар тылда да аянбай күндіз-түні еңбек еткендердің еңбектері ерен.«Жеңіске жетудің бір жолы - тыл берік болуы тиіс» делінген.

Ұлы Отан соғысының ардагерлері, шайқасқа қатысқан майдангерлер, тыл еңбеккерлері барлық құрметке лайық.

● Сергазиев Беркут

Гв. красноармеец. __.__.1910 Казахская ССР,
Южно-Казахстанская обл., Арысский р-н, п.
Арысь. Сводная картотека

Перечень наград

28.07.1944 [Медаль «За боевые заслуги»](#)

12.05.1945 [Медаль «За боевые заслуги»](#)

23.05.1945 [Орден Красной Звезды](#)

☆ В архив

48 % 1:04

ramyat-naroda.ru/hero

2

Прошел боевой путь в составе:

17 гв. кп

5 гв. кд

Свернуть боевой путь ^

- Боевые действия в составе: 5 гв. кд
24.01.1942 - 26.01.1942
- Боевые действия в составе: 5 гв. кд
30.01.1942 - 01.02.1942
- Боевые действия в составе: 5 гв. кд
04.02.1942 - 08.02.1942
- Боевые действия в составе: 5 гв. кд
01.03.1942 - 05.03.1942
- Боевые действия в составе: 5 гв. кд
06.03.1942 - 10.03.1942

Әдебиеттер

1. Академик Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы. Жігіттің үш жұрты. Шымкент, 2001.
2. Академик Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы. Нұршежіре. Шымкент, 2021.
3. Академик Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы. Электрондық нұршежіре. Шымкент, 2022.
4. Академик Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы. Қазақ шежіресі. Шымкент, 2023.
5. Академик Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы. Құлан қыпшақтардың нұршежіресі. Шымкент, 2024.

ОӘЖ 37.013 (574)

ЖЕТКІНШЕК КЕЗЕҢДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАНУДЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ҚАРАСТЫРЫЛУЫ

Сабыр Г.Ж. Ы.Алтынсарин атындағы
Арқалық педагогикалық
институты, Арқалық қ
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы Мусирова Г.Б.
Ы.Алтынсарин атындағы
Арқалық педагогикалық
институты, Арқалық қ

Адамның жынысының өзгешеліктерімен және оның психологиялық айырмашылықтарымен, сонымен қоса, құндылықтық бағдарлаулармен байланысты сұрақтар, соңғы уақытта қоғамдағы белсенді талқылаулар құрамына енеді. Бүгінгі таңда қоғамдық ортада ер мен әйел рөлі маңызды өзгерістерді туындатады. Аталған мәселе гендерлік құндылықтарға баға қоятын, көптеген қазіргі әлеуметтік психологтарды толғандырады. Қазіргі қоғамда әлеуметтік туындауға, жағдайға, ұлтқа, жасқа және жынысқа тәуелсіз тұлғаның жүзеге асуы үшін, тең мүмкіндіктердің туындауын жасай алатын, демократизация мен гуманизация үрдістері жүреді. Алайда, өмірде, жағдайда, беделде жыныстың екеуіне де стереотипті көрсетілімдер тән. Бұл стереотиптер өзінің мүмкіндіктерін жұмылдыру және тұлға ретінде жүзеге асыру белгілерін бөліп жинайды.

Ерлер мен әйелдердің психологиясын, олардың бір-бірінен ерекшеліктерін және олардың құндылықтық бағдарлаулардың айырмашылықтарын оқыту тек қана адамға емес, сонымен қоса, бүкіл тұтас қоғамға қатынас болып табылады.

Жеткіншек тұлғадағы құндылықтық бағдарлауларды зерттеу мәселесі мына атақты әлеуметтанушылар мен психологтардың жұмыстарында нақты, әрі жеткілікті түрде көрсетілген: М.И. Бобнева, А.Г. Здравомыслова, Н.И.

Лапина, И.О. Мартынюк, Н.Ф. Наумова, В.Б. Ольшанский, А.А. Ручки және т.б.

Қазақстандық ғалымдардың да осы мәселеге аса ден қойып, зерттеу жүргізулері өте қуантар жайт. Олардың ішінен Г.Е. Аимбетова, Ш.Е.Джаманбалаева, Д.А. Дуйсенғалиева, Т.А. Заритовская, Д. Казымбетова, А. Канагатов, К.Д. Калиев, А.Ш. Шөпшекпаева, т.б. атамауға болмайды. Қазіргі психология гендерлік әлеуметтанудың жалғыз ғана теориясын қолданбайды. Гендерлі бірдейлік өзіне қатынасын белгіленген жыныс өкіліне қатынас тәрізді, тұлғалық мінездемелердің құрылымы және оған лайықты тәртіп формасын игерушілік тәрізді түсінеді (Т.В. Бендас, Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина). Жеткіншек тұлғасының гендерлі бірдейлік құрылымдарын тәрбиелеу қиындығы қазіргі жағдайда көптеп өзгерген және өзгеруін жалғастыратын маскулиндік пен феминистіктің ертедегі ұлттық үлгілерімен байланысты. Бұл тұлғадағы әлеуметтік рөлдердің айырмашылықтарын, тәртіп және сипаттардың үлгілерін интеграциялауға тырысатын жеткіншек үшін салмақты қиындық тудырады. Біздің зерттеуімізге қажетті ұғымның бірі – құндылық. Осы ұғымды бірнеше аспектіде қарастыруға тырыстық. Антикалық философияда пайда болған құндылық идеясы қоғамдық ғылымдар мен практикада да мазмұны жағынан маңыздылығы арта түсуде. «Құндылық» термині этика, эстетика, психология, педагогика ғылымында кеңінен қолданылып, оған мынандай анықтама берілген: құндылық жеке адам, ұжым, әлеуметтік топтар үшін тұлғалық мәнге ие.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында: «құндылық» - объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Құндылық ұғымына тұңғыш философиялық анықтаманы Р.Лотце мен Г.Коген берді.

Ежелгі философиялық көзқарастарда құндылықтың әртүрлі көріністеріне жататын және табиғи, қоғамдық құбылыстарды, адамның іс-әрекетін бағалауда пайдаланылатын сұлулық, қайырымдылық, мейірімділік секілді этикалық және эстетикалық ұғымдар қолданылды.

Психологиялық сөздікте: «құндылық» түсінігі қоғам үшін әлеуметтік-тарихи маңызы бар, «жеке адам» өмірінің болмысын анықтайтын құбылыс. Басқа жағынан, психологияда құндылық - қоғамдағы моральдық қарым-қатынас[1].

Философтар, әлеуметтанушылардың зерттеу объектісі – адам болғандықтан, олар осы мәселені зерттеумен айналысуға үлкен мән беруде. Мәселен, философ Қ.Әбішев «адам – жоғары құндылық, ол өздігінен-ақ дербес өзіндік құндылық бола алады, өйткені, адам құндылығы өзінде ғана ұсталады. Бұл мүмкіндік тек қана адамда бар. Адам осы мүмкіндікті іс-әрекет арқылы жүзеге асырады»-дейді. Әлеуметтанушы Б.Ерасов – «құндылықтардың пайда болуы, адамның қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет, бұл белгілі бір мақсатта жүреді» - дейді.

«Құндылық» дегеніміз–адамның өмір тіршілігі барысында жеке қызығушылығы мен қажеттілігінен туындайтын, яғни оны жоғары қоятын бағалы, құнды нәрселер жиынтығы (жеке және әлеуметтік қызығушылығы).

Заттай және субъективті құндылықтар адамның өзін қоршаған дүниеге болған құндылықты қатынастарының екі қарама-қарсы шегін аңдатады. Адам іс-әрекеті құрылымындағы құндылықты тараптар танымдық және еріктік құндылықтармен өзара тығыз байланысқан. Әрбір тарихи нақты қоғамдық құрылым өзіне тән құндылықтар жиынтығымен ажыратылады. Ал одан түзілген жүйе әлеуметтік реттеудің аса жоғары деңгейі сипатында көрінеді. Бұл жүйеде қоғам не әлеуметтік топ мойындаған өлшем,шек, талаптар белгіленеді. Тұлғалық деңгейде меңгерілген бұл талаптар тұлға қалыптастырудың негізіне алынып, қоғамды қалыпты тәртіпте ұстауға жәрдемдеседі.

Қоғам өмірінің кезеңдерінде құндылықтар жүйесі өзгеріске түсіп, ауысып барады. Құндылықтар өзіне тән ерекшеліктерге ие. Олардың кейбірі тарихтың қай кезеңінде де өз маңызын жоймайды. Мысалы, ежелгі дүниенің тарих сахнасында өшкенімен, онда мұрат етілген эстетикалық құндылықтар әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Ортағасырлық ағару дәуіріндегі гуманистік, демократиялық идеялар бүгінгі заман қызметіне жарауда.

Қоғамдағы құндылықты қатынастардың аса маңызды элементтерінің бірі – құндылықты бағыт-бағдар.

Құндылықты бағыт-бағдар –бұл стратегиялық өмір мұраттары және жалпы дүниетанымдық алғы шарт ретінде танылған құндылықтардың адам санасында бейнеленуі. Қалыптасқан, тұрақты құндылықтар бағыттарының жиынтығы тұлға тұрақтылығын, қажеттер мен қызығулар бағдарында көрінген әрекет-қылық және іс-әрекет типтерінің өзара байланыса, ұштасуын қамтамасыз етеді. Осыдан, құндылықты бағыт тұлға себеп-түрткілеріне себепші, реттеуші маңызды фактор ретінде іске қосылады. Құндылықты бағыт-бағдарлардың негізгі мазмұны – адамның саяси, дүниетанымдық, адамгершілік наным-сенімдері, терең әрі тұрақты бейімділіктері, қылық-әрекет, мінез принциптері. Осыдан, қай қоғамда да тұлғаның құндылықты бағыт-бағдары тәрбие және мақсатты ықпал жасау нысаны ретінде қарастырылады. Олар арқылы еріктік күш салу, зейін, ой-өріс бағдарлары анықталады. Құндылықты бағдардың дамуы тұлға кемелінің белгісі, оның әлеуметтенуінің көрсеткіші, құндылықты бағыттардың тұрақты бірлігі тұлғаның келесідей сапаларының дамып, орнығуына себепші болады: тұлғаның тұтастығы мен сенімділігі, белгілі мұраттар мен принциптерге адалдық, осы мұраттар мен принциптерді іске асыру жолында ерік күшін аямауға қабілеттілік, өмірлік ұстанымдарға орай белсенділік, мақсатқа жетуде табандылық пен өжеттік. Құндылықты бағыттар арасындағы қайшылықтар әрекет-қылық пен мінездегі тұрақсыздықты туындатады. Құндылықты бағыт-бағдардың мешеуленуі адамның селқостығы мен енжарлығына себепші болады.

Бүгінгі күнде әлем елдерінде әркімді құндылықтар жүйесі қабылданған. Осы заманғы гуманистік педагогика олардың арасында жалпы адамзаттық келесідей құндылықтарды аса маңыздылар қатарында алға тартады: адам құқы, адамды ең жоғары құндылық ретінде тану, бала тұлғасы мен оның қадіріне құрмет; бала еркіндігі мен даму құқын қорғау; білім және тәрбиедегі демократиялық принциптерді берік ұстану,гендерлік саясат.

Сонымен бірге әрбір адам үшін жоғары құндылық – бұл өмір, тіршілікке болған қамқорлық, гуманистік қатынастар негізі - әр адамның өз басын сыйлауы, өз адамгершілік сапаларына болған құндылықты қатынас; ата-ананы, туған-туысқанды, отбасы, бала-шағаны ардақ тұту, табиғатты аялау және ең жоғары инабатты құндылық ретінде еңбекті қадір ету.

Педагогика ғылымында құндылықты тәрбиелеумен және оқытумен, жеке тұлғаны дамытып, оған рухани қалыптастырумен байланыстырады. Осыған байланысты педагогикалық құндылық бағдарға мыналарды жатқызуға болады:

- Оқушыларды оқытудағы және тәрбиелеудегі қорытынды нәтиже ретінде;
- Жеке тұлғаның білімділігін құрайтын білім, білік, дағдылар – оқу – тәрбиенің мақсатына қол жеткізетін құрал ретінде;
- Еңбек, адамгершілік, эстетикалық, саяси тәрбиелерінің нәтижесін көрсететін тұлғалық сапа ретінде;
- Жеке тұлғаның маңызды сапаларын көрсететін сенім және көзқарастың жүйесі ретінде.

Құндылықтың негізгі атқаратын әмбебап қызметі- адамның өзәне және басқа адамдарға, қоғамға, ондағы іс-әрекетіне деген өмірлік бағытын анықтауға және сонымен бірге өзін-өзі анықтауға әсер ететін негізгі факторлардың бірі. Адам өмірінде, мінез-құлқында, еңбегінде, қарым-қатынасында құндылықтың қызығушылыққа айналуы құндылық бағдар деп аталады.

Психологиялық тұрғыдан құндылық бағдарға мынадай анықтама береді: құндылық бағдарға жеке тұлғаның бойындағы барлық құрылымдық бөліктері енеді және оны байланыстырушы буын болып табылады.

Құндылық бағдарға әлеуметтік тұрғыдан сипаттама бергенде, жеке тұлғаның қоғамдық құрылымдағы алатын онын, тұлғалық сапасын және әлеуметтік қасиетін сипаттайды [2].

Ю. Бабанский іс-әрекет тәсілі мен білімді меңгеру үрдісін психологиялық тұрғыдан қарастырған және жеке тұлғаның бойына құндылық бағдарды қалыптастырудың бірнеше кезеңдерін ұсынады; олар – қабылдауы, ойлауы, түсінуі, қортындылауы, бекітуі және қолданылуы. Біз осыған сүйене отырып жеткіншектерде құндылық бағдарды қалыптастырудың кезеңдерін сипаттасақ, төмендегідей түзіледі:

- жеткіншектердің қоршаған ортаны, құбылыстарды, заттарды үрдістер туралы білімді қабылдауы;
- ойлауы және түсінуі (құбылыстардың пәндердің, үрдістердің құндылығын);
- жалпылауы (құндылық туралы білім);
- бекітуі (құндылықтың тұлғалық мәніне сенімділік);
- қолданылуы (маңыздылығына қарай құндылықты саралау тәсілі);
- жетекшілік (құндылықтың іс-әрекеттегі өзіндік сатысы).

Тұлғаның өмірлік құндылығы – оның интегралды және генерализді сипаты. Төзімді түрткі құрамы, тұлғаның жүйелі іс-әрекеті, болып жатқан жағдайда тәуелсіз қарым-қатынас. Қызығушылықпен, икеммен, имандармен және тұлғаның армандарымен, оның дүниетанымымен мінезделеді. Үйлесімді және біркелкі емес білімде, қарым-қатынаста және тұлғаның іс-әрекетінде, сондай-ақ тәртібінде білінеді. Тәжірибелік іс-әрекетте және жанның қалауында, дүниетанымда пайда болады.

Құндылықтық бағдарлаулар – тұлғаның позициясына, тәртібіне, әрекетіне бағыт және ой беретін, өзіне, әлемге жалпы қатынасты негіздейтін, тұлғаның активті мазмұнын және бағытын мінездейтін қиын әлеуметтік-психологиялық феномен. Құндылықтық бағдар жүйесі көп деңгейлі құрылымды болып келеді. Оның шыңы – тұлғаның өмірлік мақсатымен және идеализациясымен байланысты құндылықтар.

З.И.Файнбург «жеке құндылықтық бағдарлау жүйесінің төтенше қиындығы, оның әлеуметтік детерминация қиындығы, көп қабаттылығы және көп жоспарлылығы, барлығы осы ортаға тәуелді. Біз өз құрылымы бойынша өте қиын көп өлшемді нысанамен жұмыс жасаймыз» деп жазды .

Құндылықтық бағдарлау тұлғаның орталықтық жаңа білімі болып табылады, әлеуметтік әрекетке адамның қарым-қатынасын белгілейді және өзінің сапасында оның тәртібіндегі кең түрткіні анықтайды және оның іс-әрекетіне барлық жағынан араласатынын көрсетеді. Құндылықтық бағдарлау жүйесі тұлғаның бағытталған аймағын анықтайды және «философиялық өмірге», түрткі ядросына, дүниетаным негізіне, өзіне-өзі, басқа адамдарға, қоршаған әлемге оның көзқарасының негізін қалайды. Құндылықтық бағдарлаулар – олардың белгіленуі бойынша іс-әрекет нысанасы дифференцияның әдісі (салмақты және жағымсыз).

Тұлғаның бағыттылығы оның әлеуметтік құндылығын анықтайтын қандай да бір мінезін белгілейді. Бағыттылықтың мазмұны – бұл қоршаған әрекетке тұлғаның кесімді әлеуметтік қарым-қатынасы. Оның құндылықтық бағдары тұлғаның бағыттылығы арқылы адамның белсенді қызметінде өзінің нағыз сипатын табады [3].

Құндылықтық бағдарлаулар тұлға құрылымындағы маңызды компонент болып табылады. Басқа әлеуметтік-психологиялық біліммен олар тәртіптің регуляторлық қызметін орындайды және адам қызметінің барлық аймақтарында пайда болады. Құндылықтар екіжақта мінезді именденеді: тарихи және мәдени кесімді болғанымен қатар олар әлеуметтік, нақты субъекттің өмірлік тәжірибесі жинастырылған болғанымен, олар жеке. Әлеуметтік құндылықтар қызметтің нысанасы болып табылатын білімнің эмпирикалық мазмұнымен анықталады. Нақты тұлғаның құндылықтары әлеуметтік ортаның сипатымен, олар пайда болатын әлеуметтік ортаның ерекшеліктерімен белгілі нысанға келеді[5].

Адам үшін субъективті белгі құндылықтың әр түрлі бастауларымен анықталады. Осындай негізгі бастауларға әр түрлі этаптағы ғылымның дамуы жатады: табиғи немесе тәңірлік ақыл, қанағаттанушылық принципі және инстинктивтің биологиялық қажеттілік, түрдің сақталуының әмбебап заңы, толық қоғамдағы және әлеуметтік қоршаудағы этикалық нормалар, адамның ішкі психологиялық табиғаты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. — М., 1996.
2. Амантаева С. «Эйел» концептісінің мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерде бейнеленуі // Лингвистика мен лингводидактиканың өзекті мәселелері. Қарағанды: «ҚарМУ», 2005 жыл.
3. Кириллина А. В. О применении понятия «гендер» в русскоязычном лингвистическом описании // Филологические науки. - 2000. — №3. - С. П
4. Ковалев С. В. Психология современной семьи: Информационно-методические материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни»: Книга для учителя. — М., 1988.
5. Маханова Ө. «Білім беру жүйесіндегі гендерлік өлшем» // Ақиқат №9, 2003 жыл.

ӨОЖ 541.124

АДАМНЫҢ ЛАЙЫҚТЫ ӨМІРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Досметова Н.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, оқытушы Сейтханова Ә.Б.

Резюме: Мақаланың мақсаты - цифрлық технологиялардың адамның лайықты өміріне әсер ету тетіктерін анықтау. Зерттеу әдістемесі адамның лайықты өмірін анықтайтын факторларды ескере отырып, проблеманы логикалық-эпистемологиялық талдаудан, сондай-ақ цифрлық технологиялардың әсер ету процестерінің салыстырмалы талдауы мен сипаттамалық әдісін қолданудан тұрады. Мақаланың ғылыми жаңалығы цифрлық технологияларды одан әрі дамыту қажеттілігінің дәлелі болып табылады, өйткені олар адамды өзінің шығармашылық-шығармашылық әлеуетін қалыптастыру мен кеңейтудің жаңа кезеңіне шығарады. Мақала қорытындыларының ғылыми-практикалық маңыздылығы цифрлық технологияларды олардың дамуы мен адам өміріне енгізілуіне қарай оның лайықты өмір сүруін қамтамасыз етуді ескере отырып, сандық талдауды перспективалық тереңдетіп нақтылау болып табылады.

Түйінді сөздер: цифрлық технологиялар, адамның лайықты өмірі, автоматтандыру, цифрландыру, цифрлық трансформация, қолдану салалары.

Ғылыми анықтамасы бойынша цифрлық технологиялар (ЦТ) — салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде әртүрлі тапсырмаларды шешуге мүмкіндік беретін ақпараттық деректерді кодтау және аудару әдістеріне негізделген дискретті жүйе. Қоғамның барлық салаларындағы адамдардың ілгерілеуі цифрлық технологиялардың дамуымен тікелей байланысты. Олардан Ақпараттық технологиялар саласы — объектінің, процестің немесе құбылыстың жай-күйі туралы жаңа сападағы ақпаратты алу үшін деректерді жинау, өңдеу және беру құралдары мен әдістерінің жиынтығын қолданатын процесс. Цифрлық

аспаптардың (смартфондар, дербес компьютерлер, тұрмыстық Электрондық аспаптар) пайда болуы мен таралуы сөзсіз болды, онсыз біз қазіргі уақытта өмірімізді елестете алмаймыз. Осылайша, цифрлық технологиялар-деректерді электронды түрде іздеу, жинау, өңдеу, сақтау, беру және ұсыну әдістері.

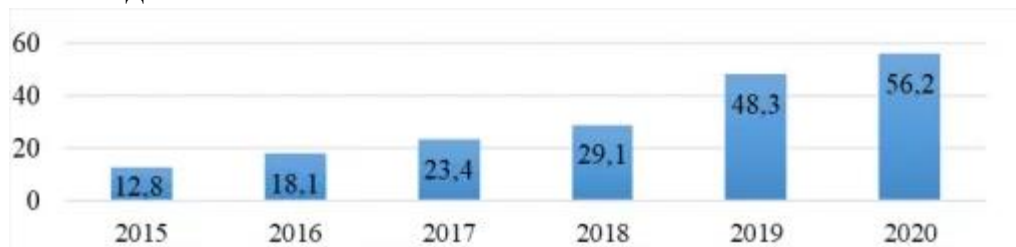
Цифрлық технологиялардың өзара байланысы және лайықты өмірді қамтамасыз ету қазіргі уақытта адамның бүкіл өмірі қатарынан үш сатыға құрылатындығымен анықталады: автоматтандыру, цифрландыру, цифрлық трансформация. Автоматтандыру-бұл адамның қатысуынсыз ішінара немесе толығымен жұмыс істейтін автоматты құрылғыларды қолдану. Цифрландырудан айырмашылығы, автоматтандыру өндірісті жақсартатын және адамның жұмысын жеңілдетеді, бірақ жұмыстың мәні мен процесті басқару моделін өзгертпейді. Өз кезегінде цифрландыру — бұл өмір мен өндірістің әртүрлі салаларына цифрлық технологияларды енгізу. Сондай-ақ, қазіргі уақытта "цифрлық трансформация" сияқты термин танымал болып келеді, ол басқару жүйесін кез-келген салада (мысалы, бизнесте, денсаулық сақтауда, білім беруде, құрылыста және т.б.) түрлендіруді және цифрлық технологияларды (ЦТ) енгізу арқылы оның қызметін жүзеге асыруды білдіреді. ЦТ негізінен компьютерлік цифрлық электроникада, ең алдымен компьютерлерде, робототехника, өлшеу құралдары, Ойын автоматтары, автоматика, радио және телекоммуникация құрылғылары және басқа да көптеген Сандық құрылғылар сияқты Электротехниканың әртүрлі салаларында қолданылады.

Зияткерлік саланың қарқынды дамуына және адам өміріне цифрлық технологиялардың енгізілуіне байланысты қоғамдық әлемнің прогрессивті эволюциясы орын алуда. Күн сайын КТ адам өміріне көбірек еніп, қоғам саласының жаңа саласын қамтиды.

Қазіргі уақытта білім беру процесін цифрлық технологиясыз елестету қиын. Әрбір мұғалім, оқушы, студент Компьютерді, телефонды пайдаланады және интернет желісіне жүгінеді. Білім беру жүйесіне белсенді түрде енгізілетін цифрлық технологиялар білім беру процесін жеңілдетуге және жеделдетуге, сондай-ақ оны қызықты етуге арналған. Ресей мысалында біз мектептердегі нақты цифрлық технологияларға сұранысты қарастырамыз.

Ең қажет-электронды күнделік. Оның арқасында сіз бүкіл ел бойынша оқушылардың үлгерімінің нақты статистикасын жүргізе аласыз және тиісті мекемелерге статистикалық мәліметтер бере аласыз. Оқытудың сұралған элементі интерактивті тақталар болып табылады, олардың көмегімен бор тақталарын ауыстыруға, сурет, демонстрация, сурет функцияларын қолдана отырып сабақ өткізуге болады. Кітап оқулықтарын электронды оқулықтарға ауыстыру үрдісі жалғасуда және оны оқушылар да, ата-аналар да белсенді қолдайды. Бұл өзгеріс оқушыларға дене белсенділігін төмендетуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш мектеп үшін өте маңызды. 2020 жылға дейін мектептерде Қашықтықтан оқытуға мүмкіндік беретін технологияларға сұраныс 64 % құрады. Алайда, пандемия жағдайында барлық білім беру мекемелері оқытудың осы түріне уақытша ауысуға мәжбүр болды, бұл сұранысты максималды деңгейге дейін арттырды. Сандық зертханалар да сұранысқа ие, бірақ оның төмен деңгейі барлық ресейлік мектептердің профильдерге бөлінбейтіндігімен анықталады.

Мектептерден басқа, цифрлық технологияларды университеттер мен басқа да білім беру мекемелері белсенді қолданады. Мысалы, проекторлар, мекеме сайттары, виртуалды оқыту ортасы, электрондық кітапханалар қолданылады. Осылайша, цифрлық технологиялар білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналды, бұл әр адамға шекарасы жоқ сапалы және интерактивті оқытуды қамтамасыз етеді.

Сурет.1. Әлемдік телемедицина нарығының динамикасы, млрд.

Денсаулық сақтау саласына цифрлық технологияларды енгізу "цифрлық денсаулық сақтау" немесе "цифрлық медицина" терминін алды. Ол дәрігер мен дәрігердің, пациенттің және дәрігердің қашықтықтан өзара әрекеттесу қызметтерін қамтиды, бұл жүйе "телемедицина" деп аталды және үлкен әлемдік инвестицияларға ие.

Сонымен қатар, адамның өмір сүру көрсеткіштерін бақылау құрылғылары кеңінен қолданылады; дәрігерге жазылуға болатын қызметтер; таблетка қабылдауды, күніне қанша стакан су ішетінін еске салатын қосымшалар; өмір салтын талдайтын және оны түзету бойынша кеңестер беретін қызметтер; құрылғылардан деректерді жинайтын және өңдейтін бағдарламалық жасақтама мен бағдарламалар, содан кейін зерттеу деректерін бұлтты платформаларды пайдаланып дәрігерге жібереді; медициналық тексерулерді жүргізуге арналған жаңа жабдықтар. Осылайша, Денсаулық сақтау саласындағы цифрлық технологиялар белсенді түрде енгізілуде, ал жаңаларын дамытудың шекаралары шексіз. Маңызды фактор - "цифрлық медицина" адамға ауруларды тезірек және тиімдірек емдеуге ғана емес, сонымен қатар олардың ерте кезеңдерінде алдын алуға мүмкіндік береді, бұл бүкіл әлем халқын бүкіл өмір бойы салауатты өмірге әкеледі.

Әдебиеттер

1. Коданева С. И. Цифровые технологии в здравоохранении: зарубежный опыт // Россия: тенденции и перспективы развития. — 2020. — № 15–2.

ӘОЖ 541.124

АДАМНЫҢ ЛАЙЫҚТЫ ӨМІРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Досметова Н.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, оқытушы Сейтханова Ә.Б.

Резюме: Мақаланың мақсаты - цифрлық технологиялардың адамның лайықты өміріне әсер ету тетіктерін анықтау. Зерттеу әдістемесі адамның

лайықты өмірін анықтайтын факторларды ескере отырып, проблеманы логикалық-эпистемологиялық талдаудан, сондай-ақ цифрлық технологиялардың әсер ету процестерінің салыстырмалы талдауы мен сипаттамалық әдісін қолданудан тұрады. Мақаланың ғылыми жаңалығы цифрлық технологияларды одан әрі дамыту қажеттілігінің дәлелі болып табылады, өйткені олар адамды өзінің шығармашылық-шығармашылық әлеуетін қалыптастыру мен кеңейтудің жаңа кезеңіне шығарады. Мақала қорытындыларының ғылыми-практикалық маңыздылығы цифрлық технологияларды олардың дамуы мен адам өміріне енгізілуіне қарай оның лайықты өмір сүруін қамтамасыз етуді ескере отырып, сандық талдауды перспективалық тереңдетіп нақтылау болып табылады.

Түйінді сөздер: цифрлық технологиялар, адамның лайықты өмірі, автоматтандыру, цифрландыру, цифрлық трансформация, қолдану салалары.

Ғылыми анықтамасы бойынша цифрлық технологиялар (ЦТ) — салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде әртүрлі тапсырмаларды шешуге мүмкіндік беретін ақпараттық деректерді кодтау және аудару әдістеріне негізделген дискретті жүйе. Қоғамның барлық салаларындағы адамдардың ілгерілеуі цифрлық технологиялардың дамуымен тікелей байланысты. Олардан Ақпараттық технологиялар саласы — объектінің, процестің немесе құбылыстың жай-күйі туралы жаңа сападағы ақпаратты алу үшін деректерді жинау, өңдеу және беру құралдары мен әдістерінің жиынтығын қолданатын процесс. Цифрлық аспаптардың (смартфондар, дербес компьютерлер, тұрмыстық Электрондық аспаптар) пайда болуы мен таралуы сөзсіз болды, онсыз біз қазіргі уақытта өмірімізді елестете алмаймыз. Осылайша, цифрлық технологиялар-деректерді электронды түрде іздеу, жинау, өңдеу, сақтау, беру және ұсыну әдістері.

Цифрлық технологиялардың өзара байланысы және лайықты өмірді қамтамасыз ету қазіргі уақытта адамның бүкіл өмірі қатарынан үш сатыға құрылатындығымен анықталады: автоматтандыру, цифрландыру, цифрлық трансформация. Автоматтандыру-бұл адамның қатысуынсыз ішінара немесе толығымен жұмыс істейтін автоматты құрылғыларды қолдану. Цифрландырудан айырмашылығы, автоматтандыру өндірісті жақсартады және адамның жұмысын жеңілдетеді, бірақ жұмыстың мәні мен процесті басқару моделін өзгертпейді. Өз кезегінде цифрландыру — бұл өмір мен өндірістің әртүрлі салаларына цифрлық технологияларды енгізу. Сондай-ақ, қазіргі уақытта "цифрлық трансформация" сияқты термин танымал болып келеді, ол басқару жүйесін кез-келген салада (мысалы, бизнесте, денсаулық сақтауда, білім беруде, құрылыста және т.б.) түрлендіруді және цифрлық технологияларды (ЦТ) енгізу арқылы оның қызметін жүзеге асыруды білдіреді. ЦТ негізінен компьютерлік цифрлық электроникада, ең алдымен компьютерлерде, робототехника, өлшеу құралдары, Ойын автоматтары, автоматика, радио және телекоммуникация құрылғылары және басқа да көптеген Сандық құрылғылар сияқты Электротехниканың әртүрлі салаларында қолданылады.

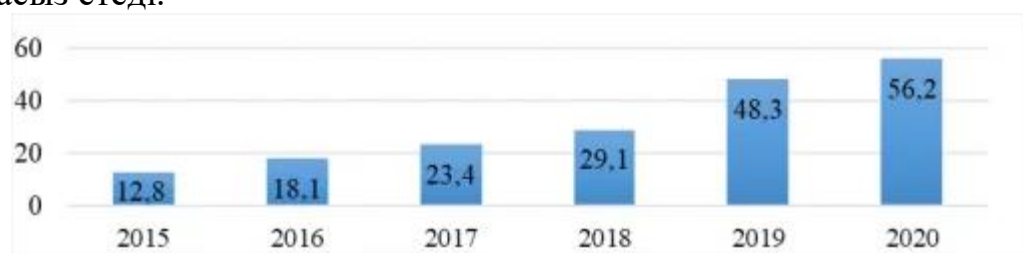
Зияткерлік саланың қарқынды дамуына және адам өміріне цифрлық технологиялардың енгізілуіне байланысты қоғамдық әлемнің прогрессивті

эволюциясы орын алуда. Күн сайын КТ адам өміріне көбірек еніп, қоғам саласының жаңа саласын қамтиды.

Қазіргі уақытта білім беру процесін цифрлық технологиясыз елестету қиын. Әрбір мұғалім, оқушы, студент Компьютерді, телефонды пайдаланады және интернет желісіне жүгінеді. Білім беру жүйесіне белсенді түрде енгізілетін цифрлық технологиялар білім беру процесін жеңілдетуге және жеделдетуге, сондай-ақ оны қызықты етуге арналған. Ресей мысалында біз мектептердегі нақты цифрлық технологияларға сұранысты қарастырамыз.

Ең қажет-электронды күнделік. Оның арқасында сіз бүкіл ел бойынша оқушылардың үлгерімінің нақты статистикасын жүргізе аласыз және тиісті мекемелерге статистикалық мәліметтер бере аласыз. Оқытудың сұралған элементі интерактивті тақталар болып табылады, олардың көмегімен бор тақталарын ауыстыруға, сурет, демонстрация, сурет функцияларын қолдана отырып сабақ өткізуге болады. Кітап оқулықтарын электронды оқулықтарға ауыстыру үрдісі жалғасуда және оны оқушылар да, ата-аналар да белсенді қолдайды. Бұл өзгеріс оқушыларға дене белсенділігін төмендетуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш мектеп үшін өте маңызды. 2020 жылға дейін мектептерде Қашықтықтан оқытуға мүмкіндік беретін технологияларға сұраныс 64 % құрады. Алайда, пандемия жағдайында барлық білім беру мекемелері оқытудың осы түріне уақытша ауысуға мәжбүр болды, бұл сұранысты максималды деңгейге дейін арттырды. Сандық зертханалар да сұранысқа ие, бірақ оның төмен деңгейі барлық ресейлік мектептердің профильдерге бөлінбейтіндігімен анықталады.

Мектептерден басқа, цифрлық технологияларды университеттер мен басқа да білім беру мекемелері белсенді қолданады. Мысалы, проекторлар, мекеме сайттары, виртуалды оқыту ортасы, электрондық кітапханалар қолданылады. Осылайша, цифрлық технологиялар білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналды, бұл әр адамға шекарасы жоқ сапалы және интерактивті оқытуды қамтамасыз етеді.

Сурет.1. Әлемдік телемедицина нарығының динамикасы, млрд.

Денсаулық сақтау саласына цифрлық технологияларды енгізу "цифрлық денсаулық сақтау" немесе "цифрлық медицина" терминін алды. Ол дәрігер мен дәрігердің, пациенттің және дәрігердің қашықтықтан өзара әрекеттесу қызметтерін қамтиды, бұл жүйе "телемедицина" деп аталды және үлкен әлемдік инвестицияларға ие.

Сонымен қатар, адамның өмір сүру көрсеткіштерін бақылау құрылғылары кеңінен қолданылады; дәрігерге жазылуға болатын қызметтер; таблетка қабылдауды, күніне қанша стакан су ішетінін еске салатын қосымшалар; өмір салтын талдайтын және оны түзету бойынша кеңестер беретін қызметтер; құрылғылардан деректерді жинайтын және өңдейтін бағдарламалық жасақтама мен бағдарламалар, содан кейін зерттеу деректерін бұлтты платформаларды

пайдаланып дәрігерге жібереді; медициналық тексерулерді жүргізуге арналған жаңа жабдықтар. Осылайша, Денсаулық сақтау саласындағы цифрлық технологиялар белсенді түрде енгізілуде, ал жаңаларын дамытудың шекаралары шексіз. Маңызды фактор - "цифрлық медицина" адамға ауруларды тезірек және тиімдірек емдеуге ғана емес, сонымен қатар олардың ерте кезеңдерінде алдын алуға мүмкіндік береді, бұл бүкіл әлем халқын бүкіл өмір бойы салауатты өмірге әкеледі.

Әдебиеттер

2. Коданева С. И. Цифровые технологии в здравоохранении: зарубежный опыт // Россия: тенденции и перспективы развития. — 2020. — № 15–2.

ӘОЖ 541.124

АДАМНЫҢ ЛАЙЫҚТЫ ӨМІРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Досметова Н.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, оқытушы **Сейтханова Ә.Б.**

Резюме: Мақаланың мақсаты - цифрлық технологиялардың адамның лайықты өміріне әсер ету тетіктерін анықтау. Зерттеу әдістемесі адамның лайықты өмірін анықтайтын факторларды ескере отырып, проблеманы логикалық-эпистемологиялық талдаудан, сондай-ақ цифрлық технологиялардың әсер ету процестерінің салыстырмалы талдауы мен сипаттамалық әдісін қолданудан тұрады. Мақаланың ғылыми жаңалығы цифрлық технологияларды одан әрі дамыту қажеттілігінің дәлелі болып табылады, өйткені олар адамды өзінің шығармашылық-шығармашылық әлеуетін қалыптастыру мен кеңейтудің жаңа кезеңіне шығарады. Мақала қорытындыларының ғылыми-практикалық маңыздылығы цифрлық технологияларды олардың дамуы мен адам өміріне енгізілуіне қарай оның лайықты өмір сүруін қамтамасыз етуді ескере отырып, сандық талдауды перспективалық тереңдетіп нақтылау болып табылады.

Түйінді сөздер: цифрлық технологиялар, адамның лайықты өмірі, автоматтандыру, цифрландыру, цифрлық трансформация, қолдану салалары.

Ғылыми анықтамасы бойынша цифрлық технологиялар (ЦТ) — салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде әртүрлі тапсырмаларды шешуге мүмкіндік беретін ақпараттық деректерді кодтау және аудару әдістеріне негізделген дискретті жүйе. Қоғамның барлық салаларындағы адамдардың ілгерілеуі цифрлық технологиялардың дамуымен тікелей байланысты. Олардан Ақпараттық технологиялар саласы — объектінің, процестің немесе құбылыстың жай-күйі туралы жаңа сападағы ақпаратты алу үшін деректерді жинау, өңдеу және беру

құралдары мен әдістерінің жиынтығын қолданатын процесс. Цифрлық аспаптардың (смартфондар, дербес компьютерлер, тұрмыстық Электрондық аспаптар) пайда болуы мен таралуы сөзсіз болды, онсыз біз қазіргі уақытта өмірімізді елестете алмаймыз. Осылайша, цифрлық технологиялар-деректерді электронды түрде іздеу, жинау, өңдеу, сақтау, беру және ұсыну әдістері.

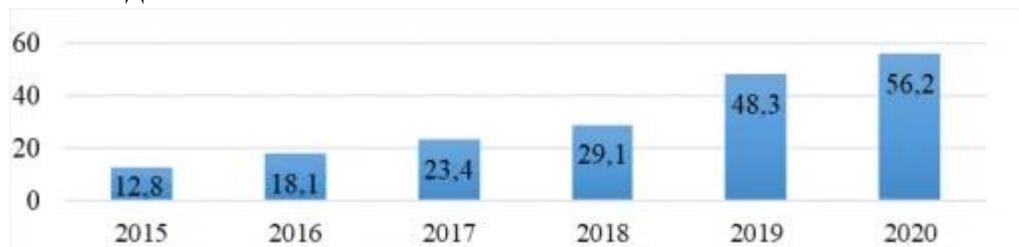
Цифрлық технологиялардың өзара байланысы және лайықты өмірді қамтамасыз ету қазіргі уақытта адамның бүкіл өмірі қатарынан үш сатыға құрылатындығымен анықталады: автоматтандыру, цифрландыру, цифрлық трансформация. Автоматтандыру-бұл адамның қатысуынсыз ішінара немесе толығымен жұмыс істейтін автоматты құрылғыларды қолдану. Цифрландырудан айырмашылығы, автоматтандыру өндірісті жақсартады және адамның жұмысын жеңілдетеді, бірақ жұмыстың мәні мен процесті басқару моделін өзгертпейді. Өз кезегінде цифрландыру — бұл өмір мен өндірістің әртүрлі салаларына цифрлық технологияларды енгізу. Сондай-ақ, қазіргі уақытта "цифрлық трансформация" сияқты термин танымал болып келеді, ол басқару жүйесін кез-келген салада (мысалы, бизнесте, денсаулық сақтауда, білім беруде, құрылыста және т.б.) түрлендіруді және цифрлық технологияларды (ЦТ) енгізу арқылы оның қызметін жүзеге асыруды білдіреді. ЦТ негізінен компьютерлік цифрлық электроникада, ең алдымен компьютерлерде, робототехника, өлшеу құралдары, Ойын автоматтары, автоматика, радио және телекоммуникация құрылғылары және басқа да көптеген Сандық құрылғылар сияқты Электротехниканың әртүрлі салаларында қолданылады.

Зияткерлік саланың қарқынды дамуына және адам өміріне цифрлық технологиялардың енгізілуіне байланысты қоғамдық әлемнің прогрессивті эволюциясы орын алуда. Күн сайын КТ адам өміріне көбірек еніп, қоғам саласының жаңа саласын қамтиды.

Қазіргі уақытта білім беру процесін цифрлық технологиясыз елестету қиын. Әрбір мұғалім, оқушы, студент Компьютерді, телефонды пайдаланады және интернет желісіне жүгінеді. Білім беру жүйесіне белсенді түрде енгізілетін цифрлық технологиялар білім беру процесін жеңілдетуге және жеделдетуге, сондай-ақ оны қызықты етуге арналған. Ресей мысалында біз мектептердегі нақты цифрлық технологияларға сұранысты қарастырамыз.

Ең қажет-электронды күнделік. Оның арқасында сіз бүкіл ел бойынша оқушылардың үлгерімінің нақты статистикасын жүргізе аласыз және тиісті мекемелерге статистикалық мәліметтер бере аласыз. Оқытудың сұралған элементі интерактивті тақталар болып табылады, олардың көмегімен бор тақталарын ауыстыруға, сурет, демонстрация, сурет функцияларын қолдана отырып сабақ өткізуге болады. Кітап оқулықтарын электронды оқулықтарға ауыстыру үрдісі жалғасуда және оны оқушылар да, ата-аналар да белсенді қолдайды. Бұл өзгеріс оқушыларға дене белсенділігін төмендетуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш мектеп үшін өте маңызды. 2020 жылға дейін мектептерде Қашықтықтан оқытуға мүмкіндік беретін технологияларға сұраныс 64 % құрады. Алайда, пандемия жағдайында барлық білім беру мекемелері оқытудың осы түріне уақытша ауысуға мәжбүр болды, бұл сұранысты максималды деңгейге дейін арттырды. Сандық зертханалар да сұранысқа ие, бірақ оның төмен деңгейі барлық ресейлік мектептердің профильдерге бөлінбейтіндігімен анықталады.

Мектептерден басқа, цифрлық технологияларды университеттер мен басқа да білім беру мекемелері белсенді қолданады. Мысалы, проекторлар, мекеме сайттары, виртуалды оқыту ортасы, электрондық кітапханалар қолданылады. Осылайша, цифрлық технологиялар білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналды, бұл әр адамға шекарасы жоқ сапалы және интерактивті оқытуды қамтамасыз етеді.

Сурет.1. Әлемдік телемедицина нарығының динамикасы, млрд.

Денсаулық сақтау саласына цифрлық технологияларды енгізу "цифрлық денсаулық сақтау" немесе "цифрлық медицина" терминін алды. Ол дәрігер мен дәрігердің, пациенттің және дәрігердің қашықтықтан өзара әрекеттесу қызметтерін қамтиды, бұл жүйе "телемедицина" деп аталды және үлкен әлемдік инвестицияларға ие.

Сонымен қатар, адамның өмір сүру көрсеткіштерін бақылау құрылғылары кеңінен қолданылады; дәрігерге жазылуға болатын қызметтер; таблетка қабылдауды, күніне қанша стакан су ішетінін еске салатын қосымшалар; өмір салтын талдайтын және оны түзету бойынша кеңестер беретін қызметтер; құрылғылардан деректерді жинайтын және өңдейтін бағдарламалық жасақтама мен бағдарламалар, содан кейін зерттеу деректерін бұлтты платформаларды пайдаланып дәрігерге жібереді; медициналық тексерулерді жүргізуге арналған жаңа жабдықтар. Осылайша, Денсаулық сақтау саласындағы цифрлық технологиялар белсенді түрде енгізілуде, ал жаңаларын дамытудың шекаралары шексіз. Маңызды фактор - "цифрлық медицина" адамға ауруларды тезірек және тиімдірек емдеуге ғана емес, сонымен қатар олардың ерте кезеңдерінде алдын алуға мүмкіндік береді, бұл бүкіл әлем халқын бүкіл өмір бойы салауатты өмірге әкеледі.

Әдебиеттер

3. Коданева С. И. Цифровые технологии в здравоохранении: зарубежный опыт // Россия: тенденции и перспективы развития. — 2020. — № 15–2.

ӘОЖ 004 896

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ РӨЛІ

Азамат Қайсар – Тәшенев университеті, Шымкент қ.
Белесова Д.Т. – ғылыми жетекші,
Математика және информатика кафедрасы

Білім берудегі жасанды интеллект - оқыту мен оқу процесін оңтайландыру және жақсарту үшін жасанды интеллект технологиялары мен құралдарын қолдануды білдіреді. Ол білім алушылар үшін жекелендірілген және бейімделетін оқу тәжірибесін жасау үшін интеллектуалды жүйелерді, алгоритмдерді және деректерді талдау әдістерін біріктіруді талап етеді. Білім берудегі жасанды интеллекттің рөлі білім беру нәтижелерін жақсарту, білім алушылардың белсенділігін арттыру және оқушыларға бейімделген қолдау көрсету болып табылады. Интеллектіні пайдалану арқылы білім беру мекемелері білім алушылардың жеке талаптарына динамикалық түрде бейімделетін интеллектуалды репетиторлық жүйелерді дамыта алады. Бұл жүйелер жекелендірілген кері байланыс ұсынады, оқу материалдарын білім алушылардың қабілеттеріне сәйкес бейімдейді және олардың бірегей оқу мәнерлерін қанағаттандырады.

Жасанды интеллекттің (ЖИ) білім беру саласына интеграциясы оның көптеген артықшылықтары мен оқу тәжірибесін өзгерту әлеуетіне байланысты маңыздырақ бола бастады. Төменде білім берудегі ЖИ маңыздылығын көрсететін кейбір негізгі себептер келтірілген:

- Жекелендірілген оқыту
- Білім алушылардың белсенділігін арттыру
- Интеллектуалды бағалау және кері байланыс
- Жеңілдетілген әкімшілік тапсырмалар
- Деректерге негізделген шешім қабылдау

Жекелендірілген оқыту: ЖИ мұғалімдерге Білім алушыларға олардың нақты талаптары мен оқу қалауларына бейімделген жеке оқыту тәжірибесін ұсынуға мүмкіндік береді. Интеллектуалды репетиторлық жүйелер әр білім алушының оқу қажеттіліктеріне сай және олардың әлеуетін барынша арттыру үшін оқыту қарқынын, пәнін және қиындық дәрежесін динамикалық түрде өзгерте алады.

Білім алушылардың белсенділігін арттыру: геймификация және интерактивті модельдеу сияқты ЖИ-мен жұмыс істейтін білім беру технологиялары оқу процесіне көбірек қызығушылық пен өзара әрекеттесуді қосады. Жасанды интеллект оқуды қызықты және тартымды ететін аспектілерді енгізу арқылы білім алушылардың белсенді қатысуын және мотивациясын ынталандырады.

Интеллектуалды бағалау және кері байланыс: Үлкен деректер жиынын талдап, оқушыларға жылдам кері байланыс бере отырып, жасанды интеллект бағалау процестерін автоматтандыруды жеңілдетеді. Бейімделетін бағалаулар күшті және әлсіз жақтарды дәл анықтай алады, мұғалімдерге әр оқушының бірегей талаптарын қанағаттандыру үшін бағытталған шараларды және мамандандырылған қолдауды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Жеңілдетілген әкімшілік тапсырмалар: ЖИ мекемедегі әкімшілік тапсырмаларды басқаруды жеңілдетеді, соның ішінде жоспарлау, тапсырмаларды бағалау және оқу ресурстарын ұйымдастыру. Қайталанатын әкімшілік тапсырмаларды автоматтандыру арқылы педагогтар оқытуға көңіл бөлу және білім алушыларға арнайы қолдау көрсету үшін маңызды уақытты босатады.

Деректерге негізделген шешім қабылдау: ЖИ алгоритмдері деректердің үлкен көлемін бағалай алады және әкімшілер мен нұсқаушылар пайдалана

алатын түсініктер жасай алады. Бұл түсініктер үлгілерді, тенденцияларды және оқудағы кемшіліктерді анықтауға көмектесу арқылы білім беру нәтижелерін жақсартуға бағытталған дәлелді шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Енді білім беруде жасанды интеллект қалай қолданылатынын қарастырайық. Жасанды интеллект білім беру саласындағы баға жетпес байлыққа айналды, ол біздің оқыту мен оқу тәсілін толығымен өзгертті. Жасанды интеллекттің маңызды қолданбаларының бірі жекелендірілген оқыту болып табылады, мұнда оқушы деректері бейімделген оқыту жолдарын жасау үшін ЖИ жүйелерімен талданады. Бұл жүйелер әр білім алушының ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқытудың мазмұнын, қарқынын және қиындығын динамикалық түрде реттейді, олардың оқу әлеуетін оңтайландырады. Сонымен қатар, ЖИ тапсырмаларды бағалауды автоматтандыру және білім алушыларға дереу кері байланыс беру арқылы интеллектуалды бағалауды жеңілдетеді. Машиналық оқыту алгоритмдері білім алушылардың жұмысын талдап, оқытушылардың уақытын үнемдейді және жақсартуға көмектесу үшін уақтылы кері байланыс береді.

Бейімделетін оқыту платформалары білім алушылардың үлгерімін бақылау және оқу материалдарын сәйкесінше бейімдеу үшін ЖИ алгоритмдерінің күшін пайдаланады. Бұл платформалар білім алушыларға нақты пәндер бойынша көмектесетін мақсатты жаттығулар мен ресурстарды ұсына отырып, күшті және әлсіз жақтарын анықтай алады. Сонымен қатар, ЖИ-нің табиғи тілді өңдеу мүмкіндіктері автоматтандырылған эссе бағалауы және айтылым бойынша кері байланысты ұсынатын тіл үйрену платформалары сияқты қосымшаларды әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл құралдар бағалау процесін жеңілдетеді және оқушылардың тілді меңгеру тәжірибесін жақсартады. ЖИ білім беру мазмұнын құруда да маңызды рөл атқарады. Оның нақты оқу мақсаттарына бейімделген викториналар, оқулықтар және интерактивті модельдеулерді құру мүмкіндігі бар. Мазмұнның бұл алуан түрлілігі білім алушыларды қосымша ресурстармен және күрделі ұғымдарды түсіну үшін балама әдістермен жабдықтайды, тереңірек түсінуге және белсенділікке ықпал етеді.

Жасанды интеллекттің білім берудегі әсерінің кейбір негізгі жолдары:

- Жекелендірілген оқыту
- Интеллектуалды репетиторлық жүйелер
- Автоматтандырылған бағалау және кері байланыс
- Виртуалды көмекшілер және чатботтар
- Интеллектуалды мазмұнды құру

Жекелендірілген оқыту: ЖИ құралдары білім алушының жеке қажеттіліктеріне бейімделген жекелендірілген оқыту тәжірибесін береді. ЖИ платформалары білім алушы деректерін талдау және теңшелген мазмұнды, бейімді бағалаулар мен ұсыныстарды қамтамасыз ету үшін ЖИ алгоритмдерін пайдаланады. Бұл жекелендірілген тәсіл сабаққа қатысуға ықпал етеді, түсінуді арттырады және әртүрлі дағдылар деңгейіндегі білім алушыларға қолдау көрсетеді.

Интеллектуалды репетиторлық жүйелер: ЖИ негізіндегі репетиторлық жүйелер виртуалды орта ретінде жекелендірілген нұсқауларды ұсынады. Бұл жүйелер оқушылардың жұмысын бағалау, әлсіз жақтарын анықтау және мақсатты кері байланыс пен басшылықты қамтамасыз ету үшін табиғи тілді

өңдеу және машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады. ЖИ-мен жұмыс істейтін платформалар білім алушыларға интерактивті оқыту тәжірибесі мен бейімделу қолдауын ұсынады.

Автоматтандырылған бағалау және кері байланыс: ЖИ технологиялары бағалау мен кері байланысты автоматтандыру үшін табиғи тілді өңдеуді және машиналық оқытуды пайдаланады. Олар жазбаша тапсырмаларды тиімді бағалай алады, плагиатты анықтай алады және егжей-тегжейлі грамматика, стиль және мазмұнды кері байланысты қамтамасыз ете алады. Бұл бағалауды тезірек өзгертуге мүмкіндік береді және білім алушыларға жазу дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

Виртуалды көмекшілер және чатботтар: ЖИ-мен жұмыс істейтін виртуалды көмекшілер мен чат-боттар білім беру параметрлерінде жедел қолдау көрсету және білім алушылардың сұрақтарына жауап беру үшін пайдаланылады. ЖИ құралдары зерттеулерге көмектеседі, сұраныс бойынша ақпаратты береді және әртүрлі оқу тапсырмалары арқылы білім алушыларға бағыт береді. Олар қол жетімділікті арттырады және тәуелсіз білім алуға ықпал етеді.

Интеллектуалды мазмұнды құру: ЖИ алгоритмдері автоматтандырылған сабақ жоспарлары, викториналар және оқу материалдары сияқты білім беру мазмұнын жасау үшін пайдаланылады. Мысалы, OpenAI GPT адамға ұқсас мәтін құра алады және оқытушыларға жоғары сапалы ресурстарды тиімді құруға көмектесу мүмкіндігіне ие.

Енді білім берудегі жасанды интеллекттің пайдасына тоқталайық. Білім берудегі жасанды интеллекттің маңыздылығы білім беру саласында білім алушыларға көптеген артықшылықтарға ие, оқыту мен оқу процестерін түбегейлі өзгертеді. Білім берудегі ЖИ-ның кейбір негізгі артықшылықтары:

- Сапалы білімге қол жеткізу;
- Арнайы қажеттіліктерге арналған жеке қолдау;
- Білім берудегі жасанды интеллекттің пайдасы;
- Ынтымақтастық және коммуникация;
- Оқыту әдістеріндегі инновация.

Сапалы білімге қол жеткізу: ЖИ-мен жұмыс істейтін құралдар мен платформалар географиялық орналасуына немесе әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан сапалы білімге қол жеткізуді кеңейтеді. Онлайн курстар, виртуалды репетиторлар және ЖИ-ге негізделген білім беру мазмұны білім алушылардың кең ауқымына тең оқу мүмкіндіктерін береді.

Арнайы қажеттіліктерге арналған жеке қолдау: ЖИ ерекше қажеттіліктері бар немесе оқуда қиындықтары бар білім алушыларға жеке қолдау көрсете алады. Бейімделетін оқыту жүйелері мен виртуалды көмекшілер инклюзивтілікті ілгерілетіп, жеке талаптарды ескере отырып, оқытуды бейімдеп, арнайы көмек ұсына алады.

Өмір бойы білім алу және дағдыларды дамыту: ЖИ одан әрі оқу және дағдыларды дамыту үшін жекелендірілген ұсыныстарды береді. Интеллектуалды алгоритмдер сәйкес курстарды, ресурстарды және оқу жолдарын ұсына алады, бұл адамдарға білімдерін үнемі жаңартуға және жылдам дамып жатқан әлемде бәсекеге қабілетті болып қалуға көмектеседі.

Ынтымақтастық және коммуникация: ЖИ құралдары білім алушылар мен оқытушылар арасындағы ынтымақтастық пен қарым-қатынасты

жеңілдетеді. Виртуалды сыныптар, онлайн пікірталас форумдары және ЖИ-ге негізделген тіл аудармасы жаһандық байланыстар мен мәдениетаралық алмасуға мүмкіндік береді.

Оқыту әдістеріндегі инновация: ЖИ оқытудың инновациялық әдістерін зерттеу мен енгізуді ынталандырады. ЖИ технологияларын қолдана отырып, мұғалімдер жаңа тәсілдермен тәжірибе жасай алады, оқытуды жеке қажеттіліктерге бейімдей алады және студенттерді жаңа және қызықты жолдармен тарта алады.

Білім берудегі жасанды интеллекттің кемшіліктері

- Адамның өзара әрекеттесуінің жоқтығы;
- Технологияға тәуелділік;
- Деректер құпиялылығы және қауіпсіздігі;
- Біржақты алгоритмдер;
- Этикалық ойлар.

Жасанды интеллект білім беруде көптеген артықшылықтарды ұсынса да, білім алушылар үшін кейбір ықтимал кемшіліктер де бар.

Білім берудегі ЖИ болашағы білім беруді түрлендіру, оны жекелендірілген, қолжетімді және тартымды ету үшін үлкен уәде береді. Дегенмен, ЖИ жауапкершілікпен және біртұтас оқыту мен дамуды қолдайтын жолмен пайдаланылуын қамтамасыз ету үшін этикалық және әлеуметтік салдарларды мұқият шарлау маңызды.

Білім берудегі ЖИ болашағы одан әрі эволюция мен кеңейту үшін үлкен әлеуетке ие. Табиғи тілді өңдеудегі, машиналық оқытудағы және адаптивті алгоритмдердегі прогресс барған сайын жетілдірілген және дәл жекелендірілген оқыту тәжірибесіне мүмкіндік беретін жаңа мүмкіндіктердің құлпын ашады. ЖИ білім беру саласындағы инклюзивтілікті алға жылжыту арқылы білім алушылардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мақсатты араласулар мен қолдау көрсетуде маңызды рөл атқара береді.

Білім беруде жасанды интеллектті қолданудың кейбір мысалдары:

1. Интеллектуалды репетиторлық жүйелер (ITS)

Бұл тәрбиешінің немесе мұғалімнің мінез-құлқын имитациялайтын компьютерлік бағдарламалар. ITS оқушының жауаптары мен әрекеттерін талдайды, материалды түсінудегі олқылықтарды анықтайды және оқушының күшті және әлсіз жақтарына негізделген мазмұн мен оқыту әдістерін динамикалық түрде бейімдейді.

2. Жазбаша жұмысты автоматты түрде тексеру

Жасанды интеллект эсселерді, шығармаларды және студенттердің басқа да жазба жұмыстарын сауаттылығы, құрылымы, дәлелі мен мәтіннің түпнұсқалығы бойынша автоматты түрде талдап, бағалай алады.

3. Жекелендірілген ұсыныстар

Студенттің үлгерімі, қалауы және оқу стилі туралы деректер негізінде ЖИ жүйелері қолайлы курстарды, қосымша материалдарды және оқыту әдістерін ұсына алады.

4. Эмоциялық жағдайды талдау

Кейбір ЖИ жүйелері оқушылардың эмоционалдық жағдайын (зерігу, қызығушылық, алаңдаушылық және т.б.) анықтау үшін олардың бет-әлпетін, дене қимылын және сөйлеу тілін талдай алады және соған сәйкес оқытуды бейімдей алады.

5. Сұрақтарға автоматты түрде жауап беру

Чат-боттар мен табиғи тілді өңдеу жүйелері студенттерге табиғи тілде сұрақтар қойып, тиісті жауаптар алуға мүмкіндік береді.

6. Алаяқтық пен плагиатты анықтау

Жасанды интеллект алгоритмдері студент жұмысын тексеру кезінде мәтіннің ұқсастығын, қайталауды және плагиаттың басқа белгілерін анықтай алады.

Жасанды интеллектіні білім беру саласына енгізу әрбір білім алушыға оқытуды жекелендіруге және бейімдеуге, мұғалімдердің күнделікті тапсырмаларын автоматтандыруға және нақты уақытта кері байланысты қамтамасыз етуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Абсалыкова Г. С., Искакова М. С., Әкіма Ш. Жасандыинтеллект//Global Science and Innovations. – 2020. – С. 246-247.
2. Aidana Y., Zhansila O. Логикалықпрограммалаудыжасандыинтеллектнегізіндеқолдану //editorial board. – 2022. – С. 678.
3. Oke S. A. A literature review on artificial intelligence //International journal of information and management sciences. – 2008. – Т. 19. – №. 4. – С. 535-570.
4. Hunt E. B. Artificial intelligence. – Academic Press, 2014.
5. Ertel W. Introduction to artificial intelligence. – Springer, 2018.
6. Nilsson N. J. Principles of artificial intelligence. – Springer Science & Business Media, 1982.

МУЗЫКА ПӘНІНДЕ КҮЙ ӨНЕРІН ӨТУДІҢ КЕЙБІР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Мақсым Жұлдызай

Tashenev University, шымкент қ.

Ғылыми жетекші-аға оқытушы, Мейірбеков Б.Б

Қазақ халқының аспаптық шығармашылығының мәйегі-күй десек, ол қазақ мәдениетінен кең орын алған атау. Күй бір ғана қазақ емес, көптеген түркі халықтарының аспаптық музыкасына тән атау. XX ғасырдың бас кезінде Қ.Жұбанов бұл сөзді көне түркі тайпаларының <көк> деген ұғымымен байланыстырған болса, кейінгі зерттеушілер М.Қашқариға сілтеме жасап сол пікірді қайта жаңғыртып келеді. Жалпы күй өнері – көне жанр. Оның сан ғасырлық тарихы бар. Күй тілі ана тілімен бірдей. Күй мазмұны халықтың өмір айнасы. Қазақтың күй өнері халықтың рухани өмірінде ежелден бері орын алғаны барша жұртқа мәлім.

Ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан күй өнері қазақ мәдениетінің алтын қорына айналды. Тылсым табиғатпен біте қайнасып келе жатқан домбырадан төгілген күй мен аңыз қатар жүреді. Сол аңыз арқылы

домбыраның сүйемелдеуімен балалардың бойында ұлттық рух пен эстетикалық таным қалыптастыру басты міндет болып табылады.

Күй жанры қазақ музыка мәдениетінің ішінде маңызды орын алады. Ол ежелден адам өміріне рухани азық, халық тарихындағы сан қилы өмір белестерін жіпке тізіп көрсететін көне шежіре. Күйде халықтың басынан кешірген тауқыметі, әділетсіздікке қарсы күресі, азат өмірді аңсаған асыл арманы мен қуаныш, реніш сезімдері терең толғаныспен өрнек бояуын тапты. Күй ғасырлар бойы қағазға түспей, ауызша түрде сақталып отырды. Бір орындаушыдан екінші орындаушыға, бір қолдан екінші қолға ауысып, екшеліп, сұрыпталып ең құндылары ғана ұмытылмай біздің дәуірге жетті. <Ақылдының сөзіндей ойлы күйді тыңдағанда көңілдің әсері бар> деп ұлы Абай жырлағандай күй өмірдің түрлі қырын бейнелеп, адам жан сезімінің нәзік қылын шертеді.

Қазақ күйлері өздерінің көркемдік ерекшеліктеріне орай екі салаға жіктеледі; төкпе және шертпе. Бұл бөліністің негізінде шығармалардың орындалу ерекшеліктері бар. Айталық Батыс Қазақстанға тән шығармалардың орындалуы жылдам болса, Орталық, Оңтүстік Қазақстан аймақтарындағы күйлер терең сезім, философиялық толғауға құрылады. Өз кезегінде шертпе күйлерде дараланады.

Бүгінгі қазақ музыкатану ғылымында домбыра күйлерінің тарихи және жанрлық келбетін жіті зерттей қойған жоқ. Қазақ халқының аспаптық музыкасындағы әрбір шығарманың өз атауы бола тұрып, оларды жалпы күй жанрына жатқызамыз. Мазмұны әрқилы бола тұрып, күйлер бір ғана көркем образдарды суреттейді.

Қазақ күйлерінің жанрлық сипатқа ие болған кезеңін ХІХ ғасыр деп шамалауға болады. Дәл осы кезеңде қазақ даласында шоқтығы биік дауылпаз күйшілер көрініп, аспаптық музыкамызды классикалық деңгейге көтерді.

Күй өнерін үйретуде музыкалық материалды таңдай білудің маңызы зор. Өйткені ол шығармалар арқылы балалар өмірдің сан қилы оқиғаларынан мағлұмат алып қана қоймай музыканың құдіретін терең түсініп, оны өзіне рухани азық етеді. Күй-руханият әлемінің негізгі бір бөлігі десекте болады.

Жас өспірімдердің музыка әлемін түсініп, қабылдауына, талғампаздыққа тәрбиелеуде, эмоциялық сезімталдығын қалыптастыруды, білімді, мәдениетті болып өсуіне музыка тәрбиесінің алатын орны ерекше.

Жас ұрпаққа музыкалық эстетикалық тәрбие беру сөз бен музыканың бірлігі арқылы жүзеге асады. Оларды негізінен халықтың педагогикалық мазмұны көрініс тапты, эстетикалық, этикалық, педагогикалық идеялары насихатталады.

Баланың бойында музыкалық қабілет жас кезінен басталады. Тіпті балабақшадағы алғашқы күннен-ақ музыка тыңдап, музыканың сүйемелдеуімен ән айтып, би билеуді үйренеді. Солайша мектеп жасына жеткен бала психологиялық түйсіну мен музыканы көз алдына елестетуді біршама меңгеріп шығады.

Баланың бойында музыкаға деген өзіндік ой саналық және сезімдік тұрғыдағы қарым-қатынас қалыптасады. Сонымен қатар әуен-саз, өлшем-ырғақ жүйесін есту тәжірибесі қалыптасып, есте сақтап қалу қабілеті де тез жинақталады. Музыкалық материалды оқытқан кезде музыканың мазмұнын

негізге алып, түсінуді,ынтасын, сезімдік құбылыстарын да соған бағыттау қажет.

Музыканы сауатты оқыту әдістемесі тұтас алғанда музыкалық оқытудың міндеттеріне сай болуы керек. Көркемдік талғамы бар, музыканы жаны сүйетін, оны бар жан-тәнімен түсінетін, музыкалық өмірге белсене араласатын білімді ұрпақ дайындау әр оқытушының міндеті.

Музыка пәнінде күй өтудің әдістері: ұстаз өзіне балалардың назарын бір уақытта аударып отырып, балаларға тақырыпқа сай келетін домбырамен күй тартып беруі немесе басқа да аспаптармен көрсетуі. Тақырыпқа сай тақырыпты ашып, балаларды сабақ барысында белсене қатысуын жіті бақылап, әр балаға тақырыпты ұғындыруы және де музыкаға деген қызығушылығын арттыра білуіміз қажетті.

Айта кетерлігі музыкалық көркем бейнеде оқушыларды қоршаған ортамен байланыстырып, балаларға күйдің қаншалықты сазды, әуенділігін, бейнелі, көркемділігін, әр бір күйде қаншама тарих сыр шертетінін, осы орайда балаларға күйшілермен жыршы, жыраулардың өмірбаянынан сыр шертіп, Мифтік аңыздар арқылы түсіндіре отырып, күйдің құдіретін, күй ата-бабаларымыздан келе жатқан асыл мұра екендігін, оны өскелең ұрпаққа жеткізуіміз қажеттілігін ұғындырамыз.

Балалардың қабылдауына қарай түсіндіріп, барынша әр бір балаға назар аудару қажет. Әрине бір тақырып аясында қалмай материалдарды түрлендіре отырып неше түрлі мысалдар мен ойын түрлері мен бала санасына оңай жеткіземіз. Балалардың музыкаға деген қабілеттерін ойатып түрлі аспаптарға баулып, дарындарын ашу қажет.

Музыка сабағында ән айтып күй тыңдаумен шектеліп қана қоймай, музыкалық сауаттылық және де басқа қосымша іс- әрекеттер, шығармашылық тапсырмалар, хормен ән айту т.б

Пайданылған әдебиеттер:

- 1 .”Музыка сабағында оқушылардың шығармашылығын дамыту жолдары” “Музыкалық білім журналы” N3 ,2006
- 2 Сүлейменова Р. Жумалиева Г.”Музыка пәнінің әдістемесі” Астана 2008
- 3 Қалиев С. Этнопедагогиканың негіздері – Алматы ,2002
- 4 Найзабекова Н. Патриоттық тәрбие-педагогикалық проблема //Бастауыш мектеп- 2014.
- 5 Скаткин М.Н. Педагогика-М ,2010

ӘОЖ УДК 331.5

АГРАРЛЫҚ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ШЕТ ЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ

**Аширбек Қ.А.
Сайфутдинова Н.М.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-ә.ғ.к. Темирова Ж.Ж.

Тәжірибе көрсеткендей, өмір бойы жалдау жүйесі кейбір кемшіліктерсіз болмайды. Кәсіпкерлер тұрғысынан оның басты кемшілігі – бұл кейбір жағдайларда жұмыс күшін ұтымсыз пайдалануға әкеледі, өйткені штаттың артық мөлшеріназайтумүмкін емес [1].

АҚШ-тың экономикалық дамуының маңызды факторы қаржы, ал Жапонияда кадрлар болды. Осылайша, Жапонияда сәттіліктің стратегиялық факторы өмір бойы жұмыс істеуге кепілдік беретін қызметкерлер болды.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі тек компанияның тұрақты қызметкерлеріне қатысты. Уақытша мәртебесі бар қызметкерлер алдымен жұмыстан шығарылады. Компанияның мөлшері неғұрлым аз болса, уақытша жұмысшылардың үлесі көп болып, соғұрлым жұмыссыз қалу қаупі жоғары болады.

Өмір бойы жұмысқа орналасу негізінен шағын фирмаларды қосалқы мердігерлік шарттармен пайдаланатын ірі фирмаларға тән. Сондықтан ірі фирмалар, қажет болған жағдайда, өз штаттарын қысқартпайды, бірақ қосалқы мердігерлік жұмыс көлеміназайтады, ал шағын фирмалар өз қызметкерлерінің бір бөлігін қысқартуға мәжбүр болады.

АҚШ-қа аграрлық еңбек рыногын орталықсыздандыру тән. АҚШ-тың әр штатында аграрлық секторда жұмыспен қамту туралы өз заңнамасы, жұмыссыздықтан сақтандыру қорлары бар. Жарналарды кәсіпорындар мен жұмысшылардың өздері мемлекеттік қорларға және федералды қорға бөлек төленеді. Жұмыспен қамту саясаты да тән. Сонымен қатар, фирмалармен кәсіподақтар жасасқан ұжымдық шарттардың ережелері бар екенін атап өткен жөн, оған сәйкес еңбек өтілі үлкен қызметкерлер жұмыстан босатылған кезде еңбек өтілі жоқ қызметкерлерге қарағанда артықшылыққа ие болады. Алайда АҚШ-та ұжымдық шарттармен қызметкерлердің тек 25% қамтылған.

АҚШ-та ірі аграрлық фирмалар, әдетте, жұмысшылардың кәсіби дайындығына көп көңіл бөледі. Жалақы мөлшері және басқада төлемдер ұзақ уақытқа жасалатын келісім шарттарда белгіленеді [2].

Швецияда жұмыспен қамтудың белсенді саясаты ауылдық аймақтардағы жұмыссыздықтың алдын алуға бағытталған. Бұл мақсаттарға жұмыспен қамту қорларынан қаражаттың көп бөлігі жұмсалады. Жапонияда жұмыссыздықтың алдын алуда осы елде қабылданған дәстүрлі еңбек қатынастары маңызды рөл атқарады. Кәсіпорындар жұмысшыларды жұмыстан шығару қымбат нәрсе деп санайды, оларды басқа жұмыс түрлеріне қайта жүктеу жақсы. Ал жосықсыз фирмалар қызметкерлерге өздері жұмыстан шығаратын жағдайлар жасайды.

Жапон еліндегі еңбек қатынастарының жүйесі «өмірлік жалдану» деп аталатын жүйеге негізделген, ол жұмысшыларға кәсіпорында 55-60 жыл жұмыс істеуге кепілдік береді, сондықтан қызметкерлер үшін инновацияларды енгізу тек аграрлық салада ғана мүмкін емес. Алғашқы 10-12 жыл ішінде қызметкерлер өздерінің кәсіби бейінін және фирма ішілік ұтқырлыққа дайындығын кеңейту мақсатында жоспарлы тәртіппен жаңа жұмыс орындарына 3-4 рет ауысады. Әдетте әйелдер «өмірлік жалдану» жүйесіне кірмейді және олардың жұмыс өтілі ерлерге қарағанда аз [3].

Швецияда жұмыспен қамту мәселесін шешу үлкен қызығушылық тудырады. Швецияның аграрлық сектордағы жұмыспен қамтудың салыстырмалы түрде жоғары деңгейіне жетудегі жетістігі белсенді жұмыспен қамту саясатын жүргізу арқылы қол жеткізілді. Швеция жұмысшыларды кәсіби

даярлауға және жұмыс орындарын құруға басқа елдерге қарағанда көп ақша жұмсайды, дегенмен оның жұмыспен қамтуға кететін бюджеті басқа елдермен салыстырғанда жоғары емес[4].

Шетелдік модельдердің тәжірибесін қарастыра отырып, Қазақстанға келесі сәттерді қабылдауға болады. Бұлбелгілі бір топтар бойынша, мысалы: мектепте толық аяқтамаған жастар, ұзақ үзілістен кейін жұмысқа оралған әйелдер, мүгедектер, түрмеде отырып келгендер үшін оқыту арқылы жұмыссыздарды тегін қайта даярлау жүйесін қабылдауға болады. Ал Жапондық модельге келетін болсақ, онда қызметкерлерді ұзақ уақыт бойы пайдалануға бағдарлау тиімді шешім болып табылады.

Сонымен бірге мемлекеттің экономикаға оңтайлы араласуын және пайдаланылатын тетіктерді түсінудегі айырмашылық принципті болып табылады. Ол әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымның ерекшеліктеріне, мәдени дәстүрлерге байланысты өзгеріп отырады, экономикадағы және еңбек рыногындағы ахуалдың және үстемдік ететін әлеуметтік көзқарастың өзгеруіне байланысты өзгертіледі[5].

Қаралған модельдерді жинақтай отырып, олардың кезкелгенінде мемлекеттің еңбек рыногын реттеудегі рөлі танылатынын атап өтуге болады, бірінші кезекте жұмыссыздықты қысқарту міндеті қойылады. Сонымен қатар, мемлекеттің экономикаға оңтайлы араласуын түсінудегі және пайдаланылатын тетіктерді түсінудегі айырмашылық принципті болып табылады (кесте1).

Кесте 1.Еңбекнарығы модельдерінің артықшылықтары мен кемшіліктері

Модель-дер	Артықшылықтары	Кемшіліктері
Жапондық	– елдегі еңбек қатынастары қызметкердің зейнеткерлік жасқа дейін жұмыспен қамтылуына кепілдік беретін «өмірлік жалдануға» негізделген; – материалдық игіліктердің мөлшерін жұмыс өтіліне қарай арттыру көзделеді;	– жастардың қызмет ету аясының тар болуы; – жұмыс күшін ұтымсыз пайдалануға әкеледі.

Америкалық	–әр штаттың аграрлық секторда жұмыспен қамту туралы өз заңнамасының болуы, –жұмыссыздықтан сақтандыру қорларының болуы; –жұмыс күшінің жоғары ұтқырлығы; –жалдамалы қызметкер өз ілімін өзі ойлайды; –еңбек ақы мөлшерлемелерін белгілеу кезінде сауалнамалық деректер(жұмыс өтілі, білімі)есепке алынбайды	–экономиканың құлдырауы кезінде жұмысшыларды жұмыстан шығару практикасы қолданылады.; –келісімшарт жүйесімен жұмысшылардың 25%-ы ғана қамтылған, ал қалғандары келісім шарттар негізінде жұмыс істейді
Шведтік	–ауылдық аймақтардағы жұмыссыздықтың алдын алуы; –жұмыспен қамтудың белсенді мемлекеттік саясаты;	–жеке жұмысшыларға төмен еңбек ақы төлеу; –еңбек рыногына жастардың жұмысқа орналасу қиындығы.
Ресейлік	–аграрлық еңбек рыногын реттеудің белгілі бір тәжірибесі бар; –жұмыссыздықпен күресудің негізгі аралары ұйымдастырылады	–ауылдық жерлерде жұмыс күшінің артық болуы; –елдің аграрлық сектордың инновациялық процестеріне сәйкес тиімді жұмыспен қамту саясатының бағыттары дамымаған

Халықаралық тәжірибеден жұмыспен қамтумен жұмыссыздықты реттеудің әртүрлі құралдарын пайдаланудың тұрақты үйлесімін байқадық, олар еңбек рыногында мемлекет жүргізіп отырған саясатты кеңінен түсінумен және осы нарықтың қалыптасқан институттарын және осы саладағы күнделікті тәжірибелерді ескере отырып келісілген. Қаралған модельдерді жинақтай отырып, Қазақстанға келесі сәттерді қабылдауға болады. Бұл белгілі бір топтар бойынша, мысалы: мектепте толық аяқтамаған жастар, ұзақ үзілістен кейін жұмысқа оралған әйелдер, мүгедектер, түрмеде отырып келгендер үшін оқыту арқылы жұмыссыздарды тегін қайта даярлау жүйесін қабылдауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Смит А. Исследование о природе причинах богатства народов.—М.: Наука, 1993.—222с.
2. Байжолова Р.А. Повышение эффективности государственного регулирования национального рынка труда в условиях глобализации// Актуальная проблемы экономики. —2012. — №10(136). — С. 344-352.
3. Стукач В.Ф., Тетерева А.М. Конкурентоспособность специалистов сельского хозяйства: монография.—Омск: Изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2008.— 184с.
4. Белоусов В.М. Инновационная деятельность в аграрном секторе экономики// Теория и практика мировой науки. —2017. — №1. — С. 12-16.

5. Абуов К.К., Абдильдинова Н.Е. Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы жұмыспен қамту мәселелері // Проблемы агрорынка теоретический и научно-практический журнал. – 2018. – №3. – Б. 193-200.

ӘОЖ 336.02

ТҰРҒЫНДАРДЫҢ АҚША ТАБЫСТАРДЫҢ ӨСУІ АЗЫҚ-ТҮЛІККЕ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІНІҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Рызкулова С.Р., Ахмедова М.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-ә.ғ.к. **Темирова Ж.Ж.**

Өңірлерді азық - түлікпен қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрғындардың жергілікті азық-түлік нарықтарында қолданылып жүрген табыстарының деңгейімен, ауылдық және қала маңындағы тұрғындардың жеке қосалқы шаруашылығының даму деңгейімен, өнеркәсіптік дамумен және бірқатар демографиялық және географиялық факторлармен айқындалады [1]. ҚР тұрғындарының тамақтануының қалауына экономикалық жағдай және онымен байланысты тұрғындар нақты табысының төмендеуі мен инфляцияның өсуі айтарлықтай әсер етті. Мәселен, инфляция деңгейінің өсуі тұрғындардың сатып алу қабілетін төмендетеді.

Нақты ақшалай табыстардың 6,5%- ға өсуі 2022 жылы азық-түлік (8,6%), азық-түлік емес (8,4%) тауарларға тұтыну бағаларының өсуімен толықтай жабылып отыр, бұл қазақстандықтардың нақты табыстарының одан әрі төмендеуін тудырды. Табыстың құлдырауымен тұрғындардың тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алуының әлеуетті мүмкіндіктерін көрсететін, соңғы табыстардың күнкөріс минимумының шамасына арақатынасымен көрінетін тұрғындардың сатып алу қабілеті де төмендеді. Ең алдымен, негізгі физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру дәрежесін көрсететін халықтың тұтыну мүмкіндіктерін көрсетеді. Әдетте, тұрғындардың төмен табысы тұтынушылық сұранысты тежейді, бұл өз кезегінде тауарлар мен қызметтердің ішкі рыноктарының дамуына әсер етеді.

Бірақ нақты табыстың құлдырауы және бағаның өсуі аясында 2021 жылы 204,4% - ға дейін төмендеді. Тұрғындардың нақты ақшалай кірістерінің құрылымында негізгі компонент жал бойынша жұмыстан түскен табыстар олардың үлес салмағы 65,7% - ды құрайды. Бұл нақты жалақының құлдырау үрдісі де түсіндіріледі, оның қарқыны 2021 жылы 1,7% - ды құрады (2020 жылы 1,1% - ды, ал 2019 жылы 2,3% - ды құрады).

Зерттеу деректері бойынша елдегі тұтыну шығыстарының жалпы құрылымындағы азық-түлік тауарларының үлесі 2022 жылы 53,0%-ды құрады. Бұл рейтингте Қазақстан (Уганда (44,2%) мен Камерун (45,3%)) арасында орналасты. Қазақстан рейтингте Камбоджа, Гана, Гватемала, Пәкістан, Вьетнам, Гондурас және тағы басқа елдер басып озуда.

2019 жылы үй шаруашылығы шығындарының жалпы сомасы 569,6 мың теңгені құрады, оның 284,3 мың теңгесі немесе 49,9% азық-түлік тауарларына

тиесілі. Бұл ретте үй шаруашылықтары шығыстарының жалпы сомасындағы азық-түлік тауарларының үлесі біртіндеп өсуде, бұл оптимизмді қоспайды. Азық-түлік тауарларына шығыстар 2022 жылы 298347 теңгені құрады. Оның ішінде ет, құс және балық (34,0%), нан және нан өнімдеріне (13,1%), сүт өнімдері және жұмыртқа (11,3%), жемістер мен көкөністер (14,8%), қант, кондитерлік өнімдер және тәттілерге (7,4%) жұмсалады (1-кесте).

Кесте 1.Тұрғындардың азық-түлік тауарлары мен тамақ өнімдеріне тұтыну шығыстары құрылымы

Жылына орташа жан басына шаққанда, теңгемен

Аталуы	2018	2019	2020	2021	2022	Өзгеріс,+/- 2018/2014
Тұтыну шығыстары, барлығы	411 133	426 825	465 830	514 693	571607	-160 474
Оның ішінде						
Азық-түлік тауарларына	191 892	206 403	229 799	259 071	298347	-106 455
Оның ішінде, негізгілері:						
нан және нан өнімдері	26 081	28 943	32 990	36 341	39140	-13 059
ет, құс және балық	66 923	70 679	75 804	86 207	101214	-34291
Сүт өнімдері және жұмыртқа	20 195	22 319	25 448	28 691	33737	-13 542
Май және тоң май	9 378	10 106	12 630	13 294	15020	-5642
жемістер мен көкөністер	27 435	28 773	31 865	37 472	44146	-16 711
қант, кондитерлік өнімдер және тәттілер	12 286	13 778	16 397	17 837	21021	-8735

Осылайша, Қазақстан тұрғындары нақты табыстарының жартысынан көбін (53,0%) қажетті тауарлар мен қызметтерге, ең алдымен - азық-түлікке тұтыну шығыстарын жұмсауға тура келеді.

Жоғарыдағы талдаулар нәтижесін қорыта келе, Қазақстанда азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі дамыған елдер мен ЕАЭО елдеріне қарағанда төмен. Азық-түлік тауарларын сатып алуға бағытталған тұрғындар табысының бір бөлігі дамыған елдердің ұқсас көрсеткіштерінен айтарлықтай жоғары[97]. Мысалы, Қазақстан үшін бұл көрсеткіш халықтың аз қамтамасыз етілген жіктерінің 10%- ы үшін 52,3%— ды, Ресей үшін 44,8% - ды, Беларусь 49,1% - ды, Еуропалық Одақтың 25 елі үшін 25-30% - ды, АҚШ 22% - ды құрайды.

Кедейлік шегі тұтыну себетінің құнынан 40% мөлшерінде айлық табыс ретінде анықталады. Азық-түлік корзинасы құнының тұтыну корзинасы құнының үлесі шамамен 53-60% құрайды. Осылайша, кедейлік шегінен тыс

тұратын тұрғындардың мемлекет кепілдік берген табыстары азық-түлік корзинасын жаппайды және денсаулықты сақтау үшін тағамдағы ең төменгі физиологиялық талаптарды қамтамасыз етпейді. Сондай-ақ әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларына бағаны мемлекеттік реттеу шараларының тиімділігін күшейту және бөлшек сауда бағаларының шекті мәндері бойынша мемлекеттік саясатты қолдану тетігі пысықтау керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Токобаев Н. К. Экономика Казахстана Продовольственная безопасность// Вестник КазЭУ//Серия Пищевая промышленность. - 2015. - №3. - С. 23-27 . - ISSN 1563-0358

2. Антамошкина Е.Н. Комплексная методика оценки региональной продовольственной безопасности / Е.Н. Антамошкина //Агропродовольственная экономика. – 2016. – №1. –С.6-14.

3. Иркимбаева А.Б. Современное состояние продовольственной безопасности РКв условиях глобализации: факторы, влияющие на физическую и экономическую доступность / А.Б. Иркимбаева //Вестник университета Туран. – №3. – 2015. – С.217-222

ӘОЖ 52.61

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ-ҰЛТТЫҢ РУХАНИ КӨСЕМІ

Шарабдин А., - ФИ 22-1к, Арынбаева Р.А.
Ж.А Ташенев университеті Шымкент қаласы
a.rana68@mail.ru

Ахмет Байтұрсынұлы - ХХ ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің бірі. Ол өзінің барлық білімін, күш-жігерін және өмірін Қазақстанның тәуелсіздігі үшін, туған халқының рухани жаңаруы үшін күреске арнады. Қазақ зиялыларының басқа да көрнекті өкілдерімен қатар ХХ ғасырдың 30-шы жылдарындағы жаппай қуғын-сүргіннің құрбаны болды. Ол 1872 жылы 5 қыркүйекте қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Сарытүбек ауылында дүниеге келген.

Қазақ халқының ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі[1,35]

Ахаң-ұлттың ұстазы, халық жанашыры. Ахметтің артында қалдырған еңбектері, келешек ұрпақтың аманаты, жемісі. Бүгінгі ұрпақ А.Байтұрсынұлыбастаған Алаш азаматтарына қарап бой түзейді. Оның өмір жолы ауыр да, азапты болды. Аласапыран кезеңде Алаш жұртына түзу жол көрсетіп, дөңгеленген дүниеден қазақтың өз үлесін алып беруді көздеді. Көкірек көзі ашық, көңілі көлдей қазақ жастары Ахмет атамyzдың артынан еріп, ақылын тыңдап, автономия құрды. Ахмет Байтұрсынұлының басшылығымен қазақзиялылары қазақтың шекарасын бекітіп, керегесін кеңейтіп, әдебиетінің іргесін қалады.

А.Байтұрсынұлы—ұлт мақтанышы. Оның әр еңбегі бүгінгі ұрпақтың болашағы үшін жазылған. Асыл азаматтың алтын қаламынан тамған ақ өлеңдей сөздері ұлт жадында. Ахмет атамыздың аудармалары – түпнұсқадан ерекшеленіп, өзгеше өң мен бояу арқылы жаңа бір өнер туындысы деңгейіне дейін көтерілген көркем туындылар. Оның Крыловтан аударған мысалдары барлығымызға етене таныс. Крылов та өз заманында ежелгі грек мысалшысы Эзоптан аударған мысалдары жетерлік. Крылов мысалдарында жануарлардың іс-әрекетін көрсете отыра, түп-тұқиянында адамдардың іс-әрекетін жасырып қояды. Онда орыс ұлтының өзіндік бояуы, ұлттық танымы мен өзіндік мәдениеті айқын байқалып тұрады. Ахмет Байтұрсынұлының аудармаларын аударма деуге ауыз бармайды. Құдды ұлттық мүддені ой елегінен өткізе білетін, елінің келешегін ойлаған қазақ ақынының кезекті бір өлеңі ме деп ойларсыз. Ахмет атамыздың мысал жазуына себеп болған бірден-бір мәселе, ол сол уақыттардағы қазақ халқының қараңғы түнекте ұйқыда жатуы, яғни надандық дәуірі өршіген сәтте, халықтың ілім-білімге ден қоймай, ел ісі, жер ісі дегенде кері тартуы. Өзі надан болып қана қоймай, ілім қуған қазақ зиялыларының аяғынан қазақтың шалғанына қатты ренішін білдіреді. Ойды қорыта келе, Ахмет атамыздың аудармаларынан этнолингвистикалық теңеулерді топтастыруымызды өзіндік ерекше мәні бар. Қазақ тілінде теңеулер жайлы ең алғаш пікір айтқан Ахмет Байтұрсынұлы еді. Аударма саласының үздіктеріне Пушкин: «Аудармашы лар – ұлттық ағарту ісінің негізгі күретапылары», — деп баға берген [2,52]

Аударма жайлы түрлі-түрлі анықтамалар берілген. Солардың ішінен ең ұғынықты анықтама ретінде мына бір нұсқасын қарастырып отырмыз: «Аударма – ұлт пен ұлтты, мәдениет пен мәдениетті жақындастырудың рухани құралы». Ұлттың ар жағын қозғасаңыз тіл шығады, тіл – ол халықтың рухы, ұлттың жаны. Ахмет Байтұрсынұлы қаламынан туған екі сөздің бірінің негізгі идеясы – ұлттық идея.

Тіл ғылымы бағытындағы алғашқы қадамын Ахмет Байтұрсынұлы тілі-міздің дыбыстық жүйесін зерттеуден, дыбысқа сәйкес әліппе жасаудан бастады. Ұстаздың өз ойларын ор-таға салған алғашқы мақаласы 1912 жылы «Айқап» журналында 4-5 сандарында жарияланды. Осыдан өріс алған ізденістерін Ахаң 1914 жылдан 1928 жылға дейін бірнеше рет қайталанып басылған «Тіл — құрал» атты оқулығында одан әрі дамытты [3,55]. Соңғы түйін 1927 жылғы «Түзетілген әріп» деген атпен «Жаңа мектептің» 5-санында жарияланған мақалада тұжырымдалды.

Ендеше, Ахаң – қазақ тіл білімінің ана тілімізде зерттелуіне даңғыл жол ашып, туған тіліміздің теориялық тұрғыдан тұғырлы тұжырымдалуының негізін қалаушы, өзінен кейінгілерге жөн-жоба көрсетуші ғұлама ғалым. Ахаң өзіне дейін жат тілдерде сөз болып келген ана тілі мәселелерін туған тілімізде зерттеп, солардың негізінде қазақ тіл білімі атты төл ғылымымызды қалыптасыруға өлшеусіз еңбек сіңірді.

Ахмет Байтұрсынұлының салқар санаткерлігіне тән бір сырлы құбылыс – шығармашылық. Бұл құбылыс – негізінен құбылмалы дүниенің дүбірін дәл мезгілінде аңғарып, оны жыр жолдарының мазмұнына жүк еткен поэзиядағы ізденіс жемісі. Ахаң ел азаттығы жолындағы жалаң күрескер ғана емес, сол күрес идеясының әдебиетте көрініс табуының

негізін қалап, азаттық сарынның дәстүрлік алтын арқауын жалғаған жалынды ақын, қарымды қаламгер де. Қалай болғанда да, алашшылдардағы азаттық идеяның тұғырнамасын жасаған Ахаң шығармалары екендігі дау туғызбаса керекті. Ел азаттығы жолындағы күреске үндеудің кезеңі пісіп-жетілгенін жете түсінген Ахаң поэзияны санада сарытап болған азатшыл ойларының жүректен жұл-қынып шығар рухты үніне айналдыра білді.

Ахмет Байтұрсынұлын үстіміздегі ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ қауымы көшінің рухани басшысы етіп танытқан – оның қазақ халқын «іргелі жұрт» қатарына қосу үшін жүргізген күресі және сол күресте ұстанған бір қаруы- ағартушылық идеясы болды.

Оқу - ағарту идеясы – Ахмет Байтұрсынұлының әлеуметтік қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тіреуі. Бұл форманы мықтап ұстауға итермелеген- оның туған халқының тағдырын ойлаған .XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы жатқан отар ел болатын. Халқы үшін сол кезде қаққан ойшылдардың көзімен көріп, сөзімен айтқанда, бұл тұстағы қазақ халқы «көгі қараңғы, көңілі ұйқылы, еспесі жоқ қайығы қалтылдақ, малы талауда, жаны қамауда» болған «қайран ел, қайран жұрт» еді. Қазақ халқын әлеуметтік теңдікке, азаматтық мәдениетке жеткізетін, амал- әрекеттің бастысы «түгел қазақты» сауатты етіп, көзін ашу, «наландық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық сипаты».

Ұлт мәселесі талқыға түскен заманда елді қалай болмасын біртұтас қылуды мақсат еткен Алаштықтардың есімі еске оралғанда, Ахмет атамызға соқпай кету – үлкен сын. Бар ғұмырын халық жолына арнаған Ахмет Байтұрсынұлы халықтың тілі мен өзіндік мәдениеті қалыптасқанда ғана елдің ертеңі жарқын боларына үлкен сенім білдірді. Ұлт болмысын сақтап қалу үшін әрбір салаға өлшеусіз үлес қосты.

Қорыта айтқанда: Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен, Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл». Ол шын мәнінде ұлт ұстазы, халқымыздың рухани көсемі бола білді.

Ахмет жазғандай ұлттық құндылықтарымызды болашаққа дәріптейтін оқулықтар көп болған жағдайда ғана елдің ертеңі жарқын болмақ. Ал, ұлттық болмысынан айрылған елдің ертеңі бұлыңғыр. Өз заманында елінің бағы үшін туылып, елінің жоғын түгендеумен өтетін есіл ерлер қашанда туылары сөзсіз. Бірақта, Ахмет қазақта жалғыз. Оның жазған бір мысал өлеңінің өзі бір ұрпаққа қырық жыл азыл боларлық үлгі, қайталанбас өнеге. Асыл мен жасықтың, саф алтын мен сары жездің айырымын ажырата білетін ұрпақ Ахметтің жасаған көзсіз ерліктеріне, ғылыми ізденістеріне, ғаламат аудармаларына, отты көсемсөздеріне ғылыми тұрғыдан лайықты бағасын береді деп сенеміз. Бар ғұмырын ұлтының болашағы үшін қиған, өз кіндігінен тараған ұрпағы болмаса да, әр қазақ баласы кішкене болсын білім мен өнер үйренсін деп, ауыр да азапты, қамшының сабындай ғұмырын ғылым жолына, ұлт жолына арнаған Ахмет Байтұрсынұлы – біздер үшін идеал тұлға! Ұлтты сүйсеңіз, Ахметтей сүйіңіз! Бұл сөзді қайта-қайта айта беруден жалықпассыз.

Әдебиеттер тізімі

1. А.Байтұрсынұлы. Таңдамалы шығармалар –Алматы: «Қазақстан» , 2010, 35-б.
2. А.Байтұрсынұлы. Шығармалар жинағы.–Алматы: «Қазақстан», 2020, 52-б.
3. А.Байтұрсынұлы. Тіл — құрал. –Алматы: «Қазақстан» , 2021, 55-б.

ӘОЖ: 821.512.122

«ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ »

Байболов Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Қалназар Перизат Қуанышқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (2 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
kalnazar@gmail.com

Тұрлабек Нұрай Ағабекқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (2 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
nuraytur@icloud.com

Резюме

В этой статье речь пойдет о произведениях Иассави, имеющих философское значение с хикметами.

Resume

In this article, we will talk about the works of Iassawi, which have philosophical significance with Hikmet.

Қожа Ахмет Ясауи – 1093 жылы туылған түркістандық ғұлама, әулие. Қожа Ахмет Ясауидің арғы тегі қожалар әулеті. Әкесі – Исфиджабта даңққа бөленген әулие, Әзірет Әлінің ұрпағы Шейх Ибраһим. Анасы – Мұса шейхтың қызы Айша (Қарашаш ана). Мұса шейх те Исфиджабта әулиелігімен танылған. Кейбір деректерде Қожа Ахмет Ясауидың Ибраһим атты ұлы мен Гауһар Хошназ (Жауһар Шахназ) атты қызының болғандығы айтылады. Қожа Ахмет Ясауидың ұрпағы негізінен осы қызынан тарайды. IX ғасырда Отырар, Исфиджаб, Баласағұн, Ясы, Сауран, Сығанақ Шаш, Сүткент, Жент, Кудур,

Отлук, Өзкент, тағы да басқа Мауераннахр қалаларында ислам діні уағызшыларының белсенді әрекеттері саяси сипат алған болса, X ғасырдан бастап ислам ілімі жолындағы тәлім-тәрбиелік ордалар – медресе-теккелер түбегейлі орнығып, исламдық-руханияттық ахлақи (моральдық) ұстанымдар қалыптаса бастады. Қожа Ахмет Ясауи дүниеге келмей тұрып, Исфиджабта исламдық фикһ (құқық) мектебі ханафи мазһабының ондаған өкілдері өмір сүрді. Ясауи ілімі осы саяси-әлеуметтік, тарихи шарттарға байланысты қалыптасты. Қожа Ахмет Ясауи ұстаздарының көшбасшысы – Арыстан баб. Кашифи “Рашахат-ул айн-илхайат” атты еңбегінде Қожа Ахметтің Арыстан бабтың шәкірті болғандығы, одан заһир және батин ілімдерінің сыры мен мәнін үйренгендігі, оған 16 жыл қызмет еткендігі туралы мәлімет береді. Ясауидың “Диуани хикметінде” де Арыстан баб жиі ауызға алынады. Қожа Ахмет Ясауидың өмірі мен қызметі туралы Жазба деректерде (Хазини, “Жауаһир-ул Абра Мин Амуаж-ил Биһар”) оның Юсуф Хамаданидың шәкірті екендігін көрсететін деректер болғанымен, соңғы зерттеулерде оны теріске шығаратын тұжырымдар айтыла бастады. Қожа Ахмет Ясауидың алғашқы шәкірті – Арыстан бабтың ұлы Мансұр Ата, екінші шәкірті – Сайид Ата Хорезми, үшінші шәкірті – Сүлеймен Бақырғани. Осылардың ішіндегі ең көрнектісі – Бақырғани (Хакім Ата) (Кашифи, “Рашахат-ул айн-ил хайат”). Тағы бір танымал шәкірттерінің бірі Мұхаммед Данышменди сопы Қожа Ахмет Ясауидың “Мират-ул Қулуб” атты мұрасын хатқа түсірді. Сондай-ақ Садр Ата, Бадр Ата, Қажы Бекташ Әулие, Сары Салтұқ, Шейх Лұқпан Перенде сияқты тұлғалар да Қожа Ахмет Ясауидың шәкірттері саналады. А.Беннигсон Қожа Ахмет Ясауидың Шопан Ата және Зеңгі Баба атты да шәкірттерінің болғандығын айтады. Ясауи шәкірттері жөнінде Фуат Көпрулу: “Мутасаууфтардың (сопылардың) өмірбаяны жайлы еңбектерде Ирак, Хорасан және Мауераннахр сопыларынан басқа түркі шейхтары деп жүрген сопылардың барлығы дерлік Қожа Ахмет Ясауи тариқатының шейхтары еді” дейді. Ахметтің әкесі діндар, құдай жолын ұстаған атақты шайхылардың бірі болған секілді. Бұлай дейтін себебіміз, ақынның 149-хикметінде оның шыққан тегі туралы төмендегі сыр шертеді:

...Ысқақ баба жұрыны, шейх Ибраһим Құлыны,

Машайықтар ұлығы – шейхым Ахмет Ясауи.

....Ясы оның арасы, жатыр гауһар парасы,

Машайықтар сарасы – шейхым Ахмед Ясауи. Ахмет Бұқар қаласында Юсуф Хамаданидан діни білім алғаннан кейін, Түркістанға келіп, сол кезде Орталық Азияда кең тараған сопылық, діни-тақуалық идеялардың ірі насихатшысына айналады. Ахмет Ясауидің ержете келе Түркістанға келуі дінге байланысты болса керек. Ақын өз өлеңдерінде Түркістанға келгені жайында былайша баяндайды:

...Он жетімде Түркістанда тұрдым, міне

Он сегізде Шілтеменен шарап іштім,

Рузы қылды, Жәннат кезіп қорлар құштым,

Хақ Мұстафа жүздерін көрдім, міне.

Оның бүгінгі ұрпаққа жеткен көлемді шығармасы — «Диуани хикмет/Диуани Хикмат» (Хикмат – жинақ). Бұл шығарма алғаш рет 1878 ж. Жеке кітап болып басылып шығады. Содан кейін ол Ыстамбұл, Қазан, Ташкент қалаларында бірнеше қайтара басылады. Соның бірі 1901 ж. Қазанда

Тыныштықұлының қазақтарға арнап шығарған нұсқасы болатын. Төрт тармақты өлеңмен жазылған бұл шығармасында ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейін өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады, бұқара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын білдіреді. «Диуани Хикметтен» түркі халықтарына, соның ішінде қазақ халқына, ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады.

Түркістан қаласында жерленген Қожа Ахмет Ясауи «әзіреті сұлтан» аталып, басына XIV ғ. Аяғында атақты Әмір Темір күмбезді сағана орнаттырады. Жалпы дәстүрлі түркілік сопылық рух пен Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы, оның ілімінің мәні мен маңызы “Диуани Хикмет”, “Мират-ул Қулуб”, “Пақырнама” сияқты мұраларынан көрінеді. Қожа Ахмет Ясауи сопылық ілімінің, дүниетанымы мен философиясының негізін моральдық-этикалық және сопылық хикметтер деп жіктеуге болады. Ясауи іліміндегі парасат ұғымы адамның адамгершілік ахлақи мәртебесіне және “инсани камил” дәрежесіне жету мәселесін қарастырады. Қожа Ахмет Ясауидың дүниетанымдық тұжырымдамасының теория негізін шарифат пен мағрифат құраса, ал тәжірибелік негізін тариқат белгілейді. Қожа Ахмет дүниетанымының мәні – “адамның өзін-өзі тануы” арқылы “Хақты тануы”. Бұл жолдың алғашқы мақамы (басқышы) – “тәуба”, соңғысы “құлдық” (убудийат, абд). Бұл жолдағы адам “жаратылған – мен” екендігінің ақиқатына, жаратылыс сырына көзі жеткенде, өзінің адамдық парызы – “Алла мен адамның және адам мен қоғамның” арасында “көпір – жол” болу екендігін ұғынады.

Ясауи хикметтерінің мәні, философиясының өзегі – адам. Адам “кемелдікке” жетуі үшін қажетті білімді игеруі керек. Бұл білімнің қайнары – хикмет. Хикметтерде адам жаратылысы – Жаратқан иенің ұлылығын көрсететін, көркемдігі жағынан ең жоғарғы кейіпте жаратылған болмыс екендігі айқын көрсетілген. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде адамның табиғаты Құранда айтылғандай – су мен топыраққа телінеді. “Асылын білсең су уа кил (топырақ) және килге (топыраққа) кетер йа” – дейді ол. Сопылық мағынада “топырақ” – адамның жаратылыс табиғаты, парасаттылық пен қарапайымдылық. Ал, нәпсіқұмарлық, менмендік, өркөкіректік – адамды адамшылықтан кетіретін қасиеттер. Қожа Ахмет Ясауидың кейбір хикметтерінде өзінің бүкіл болмысымен топыраққа айналғандығын білдіретін символдық ұғымдар қолданылады: “Басым топырақ, өзім топырақ, тәнім топырақ; Хаққа қауышар ма екем деп – рухым муштақ”. Бұл сопылық мағынада “уисал” (Хаққа қауышу) мақамын білдіреді. Топырақ болу, нәпсіден арылу – Хаққа қауышудың бірінші шарты. Осыдан кейін адам ақиқатқа жетіп, инсани кәміл дәрежесіне ұласып, өзінің Хаққа бастар “жол” екендігінің мәніне қанығады. “Топырақ болғыр әлем сені басып өтсін” дегендегі мақсат осыған саяды. Өйткені сопылық атауда әулиелер мен пірлердің қабірін де “топырақ” дейді. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымында әулие – даңғыл жол, өйткені ол – халқына жақсы мен жаманның, ақиқат пен жалғанның арасын айыруға жөн сілтейтін, Алла рақметінің қоғамдағы көрінісі болып табылатын дана тұлға.

Қожа Ахмет Ясауи адам баласы осы шындықтан бейхабар қалғанда өзінің негізінен алыстай бастайтындығын айтады. Осы ақиқатты адам баласына

ескертіп, тікелей еске салып отыратын таным көзі – Құран деп біледі. Сонымен қатар, Алланы танудың негізгі сыры адамның өзінде екендігін айтады. Адам – микрокосмос болса, рух, бүкіл әлем, болмыс – макрокосмос, Алланың аяттары, яғни белгілері. Адам – рух әлемінде Алламен болған сұхбат-антты бұзбай “Зікір” арқылы үнемі есте сақтаушы. Қожа Ахмет Ясауи іліміндегі зікір, уажд (экстаз), сама сияқты әдістер Алламен болған сертті ұмытпау үшін қолданылған. Адамның арабша “инсан”, яғни “ұмытшақ” екендігін ескергенде, Құранның бір аты болып табылатын зікір (еске алу) адамдық болмысты толықтырып, кемелдендіріп отыратын әдіс екендігі белгілі. Осы тұста “қалу бәла” серті (“...мен сендердің Жаратушың емес пе едім” деген Тәңірінің сұрағына рухтардың “Иә, әлбетте” деген жауап-серті) мен рух әлеміндегі онтол. Және туыстық бірліктің адамзат арасында осы кезге жалғасып, сақталуына деген ұмтылыстың, тілектің жатқандығын байқау қиын емес. Жалпы сопылық дүниетанымға тән бұл теориялы-тұжырымдамалық ұстанымды Қожа Ахмет Ясауи түркілік дүниетаным негізінде жаңғыртты. Ислам тарихында дінді ұғынудың, қабылдаудың ерекше түрі ретінде пайда болған “сопылық ағым” ресми діндегі (қалам мен фикһ) қасандыққа қарсы бағыт ретінде бой көрсетті. Сол секілді Қожа Ахмет Ясауи ілімі де түркілік дүниетанымның негізгі категориясы болып табылатын әмбебаптыққа сай дамыды. Тәңірді жазалаушы, қорқыныш иесі ретінде ғана емес, Тәңірді сүю және оның үкімдерін құрметтеу арқылы Аллаға махаббатпен қауышу-ұласу әдістерін қалыптастырды. Өйткені сопылық дүниетанымда Алла – ғашық (сүюші), мағшук (сүйілуші) әрі ғашықтықтың өзі болғандықтан да, ғашықтық болмыс жаратылысының ең негізгі мұраты. Бұл адам бойында махаббат, жауапкершілік сезімді, иман, т.б. асыл құндылықтарды қалыптастырады. Адам хикмет арқылы, оның нәтижелі жемістерінің негізінде ғана мәнді, мағыналы өмір, “адамша тіршілік ету өнерін” меңгере алады (қазіргі “Диуани хикмет”). Қожа Ахмет Ясауи ілімінің танымдық тірегін құрайтын адамгершілік қағидалардың өзегі – ахлақ (мораль). Ахлақ – хикметтің нәтижесінде қалыптасқан рухани құндылықтар жиыны. Адам ахлақ арқылы адамдық болмысқа, мәнге ие болады. Яғни, адам ахлақтық-рухани құндылықтарды бойына сіңіргенде ғана “шындыққа”, “жан тыныштығына” қауышады. Қожа Ахмет Ясауи ілімінде “жан тыныштығы”, “шындыққа жету” адамгершілік қасиет пен сипатқа ұласу арқылы тариқатта жүзеге асады. Аллаға қауышудың жолы қоғамға, адамға қызмет ету – тікелей ахлақтық кемелдену арқылы өтеді. Нәтижесінде рухани тазалыққа, өзін-өзі меңгеруге қолы жетіп, “Кемел адам” тұрпаты қалыптасады. Көшпелі түркі қауымын имандылыққа шақыру арқылы Қожа Ахмет Ясауи ілімі барша түркі халықтары мәдениетіне үлкен өзгеріс енгізді. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның негізі сыршылдық (мистика) дін екендігін ескерсек, сопылық танымның түркі мұсылмандығының ең маңызды ерекшелігін қалыптастырудағы себептерін ұғыну қиын емес. Бұл құбылыстың табиғилығын дін феноменол-сы тұрғысынан қарасақ, діндердің таралуындағы ескі ұстанымдардың толығымен жойылмайтынын, жаңалары сол құндылықтар, түсінік, ұғымдар негізінде өз орнын табатынын көруге болады. Көбінесе діндерде ескі ұстанымдар мистикалық институттармен тұтасып, “халық діндарлығы” түрінде тіршілігін жалғастырады. Бұл құбылыстың көрінісін Қожа Ахмет Ясауидың сопылық-моральдық ілімінен көруге болады. Оның “құрма” символизмі арқылы Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға байлануы, осы

құбылысқа Арыстан бабтың “себеп” болуы, өмірін пайғамбар өміріне ұқсатуға тырысуы, пайғамбарға ұқсаудың ишараты ретінде ұлының атын Ибраһим қоюы, пайғамбар жасына келгенде тірідей “жерасты мешітіне”, яғни қылуетке түсуі, осының бәрі оның іліміндегі көшпелі түркілерге исламды таратудағы маңызды әдістемелік, құбылыстық ерекшелік әрі жаңалық болып табылады. Жергілікті халықтың салт-санасы мен сенім-нанымына, әдет-ғұрпына қайшы келмейтін діни-мистикалық мектептің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы сопылық ағымның түркілік дәстүріне даңғыл жол салды. “Ислам дінін тек араб тілі арқылы ғана тануға болады” деген түсінікті теріске шығарып, сопылық әдебиет ұстанымдарын көне түркі әдеби тіл – шағатай тілінде сөйлетті. Қасиетті кітаптың арабша мағынасын толықтай түсіндіру, шариғаттың қыр-сырын, дін қағидаларын қалың қауымға өз тілдерінде тереңнен таныту мақсатында хикметтерін жергілікті халыққа жақын айшықты поэзия тілімен жазды. Қожа Ахмет Ясауи түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасап, түркі тілдерінің көркем шығармалар тудыру мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдеді. Оның жазба әдебиет үлгісіндегі шығармалары түркі топырағында ертеден қалыптасқан суырыпсалмалық дәстүрдегі әдебиетке жаңа серпін, тың мазмұн алып келумен қатар, оны түр жағынан көркейтіп, кемелдендіре түсті. Сөйтіп, бұрыннан дидактикалық сипаты басым түркі әдебиеті насихаттық ой тұжырымдармен толыға түсті. Ол фольклор мен жазба әдебиеттің өзара жақындасуының, толысып, көркеюінің дәнекері бола отырып, шығармашылық әдебиетінде ертеден қалыптасқан, Құран Кәрімде баяндалатын тарихи аңыздар мен пайғамбарлар, әулие-әнбиелер жөніндегі әпсаналарды хикметтерінде ұтымды пайдаланды. Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы түркі-мұсылман әлеміне кеңінен танылып, Ясауише хикмет жазу дәстүрге айналды. Кіші Азияда Хаджи Бекташ Уали, Жүніс Әміре, Сүлеймен Бақырғани хикметтерінен Қожа Ахмет Ясауи сарыны байқалды. XII ғасырдан бері түркі халқының дүниетанымына елеулі ықпал еткен Қожа Ахмет Ясауи сарыны Асан Қайғыдан Абайға, сондай-ақ, күні бүгінге дейінгі қазақ ақындары шығармаларында көрініс тапқан.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл. ISBN 9965-26-096-6
2. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010 ISBN 9965-26-322-1
3. Отырар. Энциклопедия. — Алматы. «Арыс» баспасы, 2005 ISBN 9965-17-272-2
4. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл. ISBN 978-601-282-175-8

ӨОЖ: 801.81.

«ҚОРҚЫТ АТА МЕН САЙФ САРАИДЫҢ НАҚЫЛ СӨЗДЕРІНІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫН САЛЫСТЫРУ»

Байболова Айжан Жанасбекқызы

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Есенбек Аружан Аманкелдіқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (2 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
esenbekaruzan022@gmail.com

Резюме

В этой информации, сравнивая притчи Коркыт ата и Сайф сарая, можно выявить ценные вещи

Resume

In this information, comparing the parables of Korkyt Ata and the Safe of the barn, you can identify valuable things

Сайф Сарай — Алтын Орда әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі. Ол лирик және эпика қын, жазушы және аудармашы ретінде түркі тектес халықтар әдебиеті мен тілінің өзінен кейінгі кезеңдерде дами түсуіне мол үлес қосып, едәуір ықпал еткен қаламгер. Ақынның өмірі мен шығармашылығы жайында көп мәлімет сақталмаған. Сонымен, Сайф Сарай Алтын Орда мемлекетінің күш-қуаты нығайып, ел іші бейбіт, тыныш кезінде Сарай қаласында тұрады. Ал кейінірек хан ұрпақтары арасында тақ үшін таластар басталып, Дешті Қыпшақта аласапыран заман туған кезде ақын туған жерден алысқа кетуге мәжбүр болады. Ол қалған өмірін Мысыр (Египет) елінде өткізіп, 1396 жылы сонда дүние салады. Бірақ ол өз шығармашылығына өшпес із қалдырады. Өзіне ғана емес болашақ ұрпаққа да өшпейтін із нақыл сөздерін қалдырды.

«Махаббаттың бұрымы – ақылдың аяғына салынған тұсау,
Сақ құстарға құрылған тұзақ.»
«Ғашықтар жүрген жерде қайғы да бар.»
«Ажырасар болған соң құшып-сүйгеннен не пайда?»
«Өзіне рахымы түспеген адам, машақаттан құтыла алмайды.»
«Жасында әдеп үйренбеген кісіден, өскен соң қайран жоқ.»
«Жарғанат жарықты сүймейді, күншіл ғылымды сүймейді.»
«Сау адам біреудің жарасы ауырып отырғанын білмейді.»
«Тоқ адамға семіз еттің де дәмі білінбейді.»
«Ақымақ күндіз шам жағады.»
«Сорлы есектің құны жоқ - жүк көтерер күші қымбат.»
«Адамға шабатын арыстаннан - жүк таситын есек артық.»
«Саулығымды сақтаймын десең аз же, бірақ уақытылы же.»

Қоркыт ата өмірде ізі, артында әдеби-музыка мұрасы қалған тарихи тұлға ретінде белгілі. Қоркыт атаның өмір сүрген кезеңі туралы ғылымда әртүрлі болжамдар қалыптасқан. Алайда, зерттеулердің көпшілігі Қоркыт ата Сырдария бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ тайпалық бірлестігінде 10

ғасырдың басында дүниеге келген деген тұжырымға саяды. Қорқыт Ата жайындағы аңыздардан оның бойындағы үш түрлі өнер ерекше айқындалады. Біріншіден, ол оғыз-қыпшақ ұлысынан шыққан айтулы бақсы, абыз. Екіншіден – күйші, қобыз сарынын алғаш туындатушы өнерпаз. Үшіншіден – әйгілі жырау, оның жырлары оғыз-қыпшақ өмірін бейнелеген әдеби-тарихи мұра. Түркі халықтарының фольклорындағы Қорқыт ата туралы аңыз әңгімелердің бірі оның туылуына байланысты. Қорқыт — түркілердің оғыз ұлысынан шыққан асқан сәуегей, бақсы, күйшілік, жыршылық өнерлерінің атасы болып табылады. Сонымен қатар Қорқыт өзінен кейінгі болашақ ұрпаққа өз нақыл сөздерін қалдырып кетті:

«Адам баласы керуен сияқты: тоқтады, көшті де кетті.
Өлгендер қайтып келмейді, шыққан жан қайтып енбейді.
Ажал жетпей – өлмек жоқ.
Алыс жолды көзбен көр, көкейге түй.
Қанша тасып — тулағанмен, су теңізді толтыра алмайды.»
«Қанша қалың жауғанмен,
Қар көктемде қалмайды.
Гүл жайнаған шалғын да,
Қара күзге қалмайды.»
«Құстың қонар жерін су білер, малдың барар жерін ну білер.
Топырақ тау болмайды.
Айтар сөзді ойлап айт.
Ат аяғы – ақсауық, ақын тілі – қақсауық.
Ескі киімнің биті ащы, жетім баланың тілі ащы.
Көк шүйгінін киік білер.
Жайылымның жақсысын жылқы менен құлан білер.
Сүрлеу сырын түйе білер.
Іннің аузын түлкі білер.
Керуеннің түнгі жүрісін торғай білер.
Ердің батқанын ат білер.
Ауыр жүктің михнатын тұғыр емес, тұлпар білер.
Саз орайын бөкен білер.
Қапелімде бас ауырғанын ми білер.
Ер жомартын, кісі ақылын жырау білер.
Бас аман болса, бөрік табылады.
Ауырған жерін ауру біледі.»
«Қыз анадан үйренбей өнеге алмас,
Ұл атадан үйренбей сапар шекпес.»
«Әдепті сөйлеп, тыныш отыр.»

Саиф Сарай:

«Тәрбиесі жаманға жақсы ұстаздан пайда жоқ.»

Қорқыт ата:

«Бос ыдыстың түбі мықты болмас. »

Накыл сөздердің нақты ойы тәрбиемен тығыз байланысты. Яғни Саиф Сарай тәрбие туралы нақты айтса, ал Қорқыт ата бос ыдыс деп адамды айту арқылы тәрбиені жеткізеді. Бірақ түпкі мағынасы бір.

Саиф Сарай:

«Ер адам кек сақтамайды.»

«Нағыз ер болсаң, сол атаққа ие бола біл. »

Қорқыт ата:

«Мықты, жүйрік бедеуге қорқақ жігіт міне білмес, ол мінгенше, мінбесе игі.

Шалып кесер өз қылышыңды мұқалтып шалғанша, шалмаса игі.

Шала білген жігітке оқ пен қылыштан гөрі-бір шоқпардың өзі артық.

Баба атын шығармаған жігерсіз ұл баба белін бүгілткенше, бүгілтпегені игі.

Шынында сіздей асыл жанға үш отыз жасты беріп, үстіне он жас қосса да артық емес. Үш отыз он жасқа толып, ұзақ өмір сүріңіз!

Жаратқан ием сізге жаманшылық келтірмесін, дәулетіңіз баянды болсын, ей, хан ием!

Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер.

Ұлдың кімнен туғанын анасы білер.

Қай жерде сулы саз барын жөкен білер.

Қыл қобызын арқалап, елден-елге, бектен-бекке жырау кезер.

Ер жомартын, ер бақылын жырау білер.

Азып-тозып келген пақырға Тәңірім сауабын берсін, ей Ханым! »

Накыл сөзде Қорқыт ата мен Саиф Сарай ер адам туралы, ер адамға тән қылықты, мінезді жазады. Саиф Сарай өз накыл сөзін тұспалдамай, нақты әрі қысқа етіп жазған, ал Қорқыт ата өз накыл сөзін тұспалдап, әр түрлі тақырыптарды қосып ер жігітке тән қасиеттерді жазады.

Саиф Сарай:

« Күшің бізге жеткенмен-Құдайға жетпейді.»

Қорқыт ата:

«Алла, Алла демейінше, іс түзелмес,

Тәңірі бермейінше, ер байымас

Өзелде жазылмаса, құл басына қаза келмес,

Ажал уақыты жетпейінше, ешкім де өлмес.»

«Тәңіріне сыйынбаған адамдардың тілегі қабыл болмайды.

Менмен, тәкәппар адамды Тәңірі сүймейді.

Басқалардан өзін жоғары ұстаған адамға Тәңірі бақ бермейді»

«Ауызымды ашып, тілге келетін көктегі Тәңірі көрікті.

Тәңір досымның тұтқасы Мұхаммед көрікті.

Мұхаммедтің оң жағында намаз оқыған Әбубәкір-Сыдық көрікті.

Неше жүз рет оқыса да «Ясын» атты аяты көрікті.

Қылышпен дінге көндірген ерлердің шаһы Әли көрікті.

Әлидің ұлдары, пайғамбардың жиендері, Кербала шөлінде йазидтер қолынан шейіт болған ағайынды Қасен мен Құсайын көрікті.

Жазылып-түзіліп, көктен түскен Тәңірі ілімі-«Құран» көрікті.

Ол «Құранды» хатқа түсірткен ғалымдар сұлтаны Осман Афған ұлы көрікті.

Ойпат жерге салынған Тәңір үйі-Мекке көрікті.

Ол Меккеге сау барып, аман-есен еліне қайтқан қажылар көрікті.

Күндердің жақсысы-жұма күні көрікті.

Жұма күні оқыған құтба намазы көрікті.

Құлақ қойып тыңдаған үмметі көрікті.

Мұнарада азан шақырған мәзін көрікті.

Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті.

Самай шашы ағарған баба көрікті.

Ақ сүтіне тойғыза-тойғыза емізген ана көрікті.

Жанашыр ағайын-туған көрікті.

Үлкен шаңырақ үйдің нәзік жібі көрікті.

Өнегелі бала көрікті.

Ешбіреуге ұқсамайтын, бүкіл әлемді жаратушы Алла Тағала көрікті.

Уа, Тәңірім дос-жар болып, медет берсін, ей, хан ием!»

Қорқыт ата мен Саиф Сарай бұл нақыл сөздерінде Алла туралы, дін жайлы айтады. Бірақ Қорқыт ата дін жайлы, пайғамбарымыз жайлы да жазады. Ал Саиф Сарай өз нақыл сөзін бір ғана сөйлеммен жазып шығады.

Саиф Сарай:«Дос зынданда жатқанда керек,

Дастархан үстінде-дұшпан да дос.»

Қорқыт ата:«Шіріген мақтадан-мата шықпайды, ежелгі дұшпаннан-дос шықпайды.»

«Жалғыз жігіт қол болмас.»

Саиф Сарай өз нақыл сөзінде достың ең қиын кезеңде керек екенін айтады. Себебі, дастархан басында бірге отырдым демек доспыз деген сөздің қате екенін, яғни дастархан басында саған күліп қарағанымен де қиын сәтте сені тастап кетуі де мүмкін. Сол үшін де қиын сәтте жаныңнан табылған жанмен дос болуың керектігін айтады. Ал Қорқыт ата бұрынғы дұшпанның ешқашан да сенің досың бола алмайтынын шіріген мақта арқылы жеткізеді және досың болмаса, жалғыз болсаң қол шықпайды, яғни қолда бес саусақ бар ,сен жалғыз болсаң қол секілді іс-тірлікті аяқтай алмайсың.

Саиф Сарай:

«Құр тілекпен бек атана алмайсың.»

«Табысы жоқтың-танысы жоқ»

Қорқыт ата:

«Дәулетті ұл-ошақтың қоры,

Дәулетсіз ұл-атаның қоры.»

«Ұлдың күні күн емес-атадан мал қалмаса,

Ата малы пұл емес-баста ақыл болмаса.

Қанша байлық жисаң да, бұйырғаннан артық жей алмайсың.

Тебегеннің таңын-сүзеген айырады.

Ар арытпай, жол бітпейді.

Пасыққа дәулет бітпес.»

Саиф Сарай байлығың жоқ болса ешкім емес екенінді, табысың болмаса танысыңда болмайтынын айтады. Ал Қорқыт ата атадан мал мұра болып қалмаса ердің күні күн болмайтынын, өмір сүре алмайтынын айтады.

Саиф Сарай мен Қорқыт атаның нақыл сөздері әртүрлі тақырыпта жазылған. Бірақ көбінесе Саиф Сарай нақыл сөздері махаббат жанрында жазылған. Ал Қорқыт атаның жазған нақыл сөздері өмірмен өлім жайлы көптеп кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Келімбетов.Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. — Алматы., 2005.
- 2.Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — А., 1974.
- 3.Қорқыт ата кітабы. — А., 1986.
- 4.Қорқыт ата(Энциклопедиялық жинақ). — А., 1999.
- 5.Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. — А., 2019

ӘОЖ 33.336

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЫЗ АЛУШЫЛАРДЫҢ НЕСИЕЛІК ҚАБІЛЕТІН ТАЛДАУ

Тәпен М.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **э.ғ.к. Туралина С.М.**

Клиенттердің несиелік қабілеті – бұл қарыз алушының қарыз міндеттемесі бойынша (негізгі қарыз және сыйақы) толығымен және мерзімінде есептесу мүмкіндігі болып табылады. Қарыз алушының несиелік қабілетінің деңгейі банктің нақты қарыз алушыға несиені беруімен байланысты жеке тәуекелінің деңгейін көрсетеді. Несиелік қабілет қарыз алушының сапалық сипаттамасы болып табылады. Ол несиелік келісім шартта бекітілетін несиелеу шарты мен мүмкіндігі туралы сұрақты шешу мақсатында анықталады. Несиелік қабілетті, біріншіден, несие беретін банк тұрғысынан алғанда банктің тәуекел деңгейін төмендету және оның жұмысының тұрақтылығын арттыру үшін, екіншіден, қарыз алушының жалпы қаржы жағдайын сипаттау үшін анықтау қажет.

Несиелік қабілет – бұл несиені алудың материалдық және қаржылық мүмкіндіктерінің жиынтығы мен қарыз алушының несиені мерзімінде және толығымен қайтару қабілетімен анықталатын несиенің ең жоғарғы мөлшерінің сомасы болып табылады.

Қарыз алушының несиелік қабілетін анықтаудың негізгі мақсаты – несие беру туралы келісімнің шартына сәйкес сұраған соманы қарыз алушының қайтару мүмкіндігі мен дайындығын анықтау болып табылады. Банк әрбір жеке жағдайда өзіне алғалы отырған тәуекел деңгейін және осы жағдайларда берілгелі отырған несие көлемін анықтауы тиіс [1].

Несие беру кезінде оны беру шарттарын анықтау маңызды болып табылады. Қарыз алушының қарызды өтеу кезіндегі мүмкіндіктеріне әсер ететін кейбір факторларға тура баға беру өте қиын болып келеді, бұра қаржы есептерінде оларды мүмкіндігінше дәл көрсете білу қажет. Несие беруге жауапты банк қызметкері қарыз алушының болашақтағы қызметін болжай алуы тиіс. Оның міндетіне қарыз алушының несиелік қабілетін сипаттайтын ақпарат жинау, оны өңдеу, талдау, жинақтау және болашақта пайдалану үшін ақпаратты сақтау жұмыстары кіреді. Несие беруге жауапты банк қызметкерінің барлық кездейсоқ жағдайларды ескергенде қарыз алушының несиені өтеуге қажетті қаржылық мүмкіндіктерін алдын ала болжай білуі маңызды болып табылады.

Қазіргі несиелеу жүйесінің басты ерекшелігі банктердің меншікті және тартылған ресурстарына ғана байланысты емес, сол сияқты клиенттерді несиелеуді жүзеге асыратын коммерциялық банктер үшін Ұлттық банк бекітетін нормаларға және пруденциалдық нормативтерге байланысты келеді.

Сонымен қарыз алушының несиелік қабілетін талдаудың негізгі мақсаты, клиенттің өткендегі, қазіргі және болашақтағы қаржы жағдайына баға беруге қажетті ақпарат жинау болып табылады.

Өткен жылдардағы және қазіргі кездегі қызметіне баға беру болашақты дұрыс болжамдау үшін қажет. Мұнда, банктің клиентке деген сенімінің деңгейі несиенің өтелмеуіне әсер ететін факторларды жан-жақты қарастыруы тиіс. Әлемдік және отандық банк тәжірибесінде көптеген жылдар бойы клиенттің несиелік қабілетіне әсер ететін факторларды қолданып келді [2].

Бастапқыда ол 3 «Си» ережесі деп аталды. Соңынан несие берудің тағы екі факторы қосылып 5 «Си» ережесіне айналды.

Олар келесілер:

Сурет 1 – Несиелік қабілетке әсер етуші факторлар (5 «Си» ережесі)

Несиелік қабілетті анықтау мәселелері экономикалық әдебиеттерінде кеңінен зерттелгендігін байқауға болады. Мұнда несиелік қабілет ұғымы негізінен екі бағытта қарастырылған: несиелеу субъектісі тұрғысынан алып қарағанда – несиелік мәміле жасай алу мүмкіндігі мен несиені дер кезінде және толығымен қайтару ықтималдылығы; банк тарапынан алғанда – несиені

берудің мүмкін болатын көлемін анықтау. Қазіргі несиелеу жүйесі қарыз алушының несиелік қабілетін анықтау әдістерінде де негізделеді. Айта кету керек, қарыз алушының несиелік қабілеті - бұл коммерциялық банк балансының өтімділігін қолдау әдісі болып табылады.

Несиелеу процесі белгіленген мерзімде ссуданың қайтарылмай қалуға себепкер болатын көптеген тәуекел факторлардың іс әрекетімен байланысты болып келеді. Сондықтан да, банк несиесінің берілуі алдын-ала ықпал ететін факторларды оқып-үйрену арқылы несиелік қабілетті оқып үйренуге жағдай жасайды.

Клиенттің несиелік қабілетінің деңгейі, банктің нақты қарыз алушыға беретін нақты ссудасымен байланысты қарапайым (жеке) тәуекелдерінің дәрежесін көрсетеді.

Қарыз алушының қаржылық тұрақтылығын объективті бағалау және несиелік операцияларға байланысты мүмкін болар тәуекелдерді есепке алу банкке несиелік ресурстарды тиімді басқаруға және пайда табуға мүмкіндік береді.

Қарыз алушының несиелік қабілетінің ең негізгі критерийлерінің бірі - оның қарыз өтеу үшін ағымдағы қызметінің жүргізілу барысында қаражат табу қабілеті болып табылады [3].

Шет елдерде клиенттердің несиелік қабілеті туралы ақпараттар жинауға маманданған және олар туралы анықтамалар беретін арнайы фирмалар немесе агенттіктер жұмыс жасайды. Бұл тәуелсіз ұйымдар банктерге келісім-шарт негізінде қызмет көрсетеді.

Қазақстанда бұл міндетті «Бірінші несие бюросы» атқарып отыр. Аталмыш Бюроның мәліметінше, Қазақстандағы экономикалық белсенді адамдардың саны – 9,23 млн. Олардың ішінде 1,7 млн адам мүлде несие алмаған. Олар – 18-22 жас аралығындағы жастар мен 45 жастан асқан егде адамдар. Ал еліміздің қалған 7,5 млн азаматының банктер мен басқа да қаржы ұйымдарында несиесі бар.

Соңғы жылдары бұл мәселені шешуге бағытталған екі қадам жасалды:

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың жарлығымен 2019 жылы жалпы қарызы 3 млн теңгеден аспайтын әлеуметтік аз қамтылған топ өкілдерінің 300 мың теңгеге дейінгі несиесі кешірілді. Бұл – бір реттік шара.

2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен азаматтарға қарыз беруге шектеу қойылды.

Қазақстанда несиесін төлей алмай отырғандардың саны 1 миллион 102 мыңға жетті

Бүгінде еліміздің жалпы несие портфелінде 26 трлн теңгенің несиесі жатыр. Оның ішінде:

Бизнес несие – 17,6 трлн теңге (75%);

Бөлшек несие – 7,4 трлн теңге (25%).

26 трлн теңге несиенің:

20,2 трлн теңгесін екінші деңгейлі банктер;

290,6 млрд теңгесін микроқаржы ұйымдары;

4,4 трлн теңгесін өзге қаржы ұйымдары берген, ал 84 млрд теңгесі – онлайн несиелер.

Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығының мәліметтері бойынша, 2000 жылдан бері бөлшек несиелер көлемі 15,3 млрд теңгеден 6,8 трлн теңгеге дейін ұлғайған.

Осы уақыт аралығында баға индексі – 420 пайызға, орташа атаулы табыс – 6,3 мың теңгеден 103 мың теңгеге дейін, үй шаруашылықтарының шығындары 4 мыңнан 52 мың теңгеге дейін өскен.

Қарызға батушылық деңгейін бағалау кезінде табыс деңгейі есепке алынуы тиіс екенін ескеру қажет. Ұлттық банктің мәліметінше, өңірлерде кірістер біркелкі бөлінбейді.

Барлық бөлшек несие портфелінің 51 пайызы үш қалаға ғана тиесілі:

Алматы – 37 пайыз;

Астана – 8 пайыз;

Шымкент – 6 пайыз.

Ипотека қарыздары бойынша да негізгі үлеске осы үш қала ие:

Алматы – 24 пайыз;

Астана – 27 пайыз;

Шымкент – 4 пайыз [4].

Атап айтар жайт, Қазақстан Республикасының Үкіметі де азаматтардың шамадан тыс несие алуын төмендету жөніндегі шараларды күшейтуге бағытталған бірқатар істерді жүзеге асырып отыр.

Қазақстанда азаматтарды қаржылық сауаттылық курстарымен қамтуды кеңейту, сондай-ақ несие беру және қарыз алушылардың құқықтарын қорғау кезінде тәуекелдерді азайту бойынша заңнамалық түзетулер әзірлеу жоспарланып отыр. Олардың бірі – барлық облыс пен республикалық маңызы бар қалаларда халықпен тікелей жұмыс істейтін өңірлік жобалық кеңселер құру.

Жобалық кеңселердің маңызды міндеті азаматтарға несиелер бойынша мерзімі өткен берешекті реттеу, қаржылық алаяқтықтан қорғау, сондай-ақ банкроттық, жұмысқа орналасу және бизнесті қолдау шараларын алу мәселелері бойынша жәрдемдесу сияқты өзекті мәселелерді шешуде көмек көрсету болмақ.

Тағы бір бағыт – азаматтардың қаржылық сауаттылығын арттыру. Атап айтқанда, бүгінгі таңда ЖОО студенттері үшін қаржылық сауаттылық курстарын енгізу пысықталып жатыр. Оқушылар үшін арнайы курс әзірленуде.

Сонымен қатар, республикада банкроттық және жеке тұлғалардың төлем қабілеттілігін қалпына келтіру рәсімі қарастырылған. Оны банктер, микроқаржы ұйымдары және коллекторлық агенттіктер алдындағы борыштар бойынша қолдануға болады.

Азаматтардың ХҚКО, eGov.kz порталы, e-Salyq Azamat және eGov Mobile мобильді қосымшалары арқылы өтініш беру мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, Qoldau деп аталатын жеке тұлғалардың банкроттығы жөніндегі жаңа ақпараттық жүйе іске қосылды. Ол өтініш беру мүмкіндігін және өтініш берушінің критерийлерге сәйкестігін автоматты түрде тексеруді көздейді. Бүгінгі таңда жалпы борыш сомасы 9 млрд теңгеден асатын 6 мыңнан астам азамат банкрот деп танылды.

Халықтың шамадан тыс несие алуы үлкен әлеуметтік-экономикалық проблемаға айналып бара жатқаны жасырын емес.

Мәселен, былтырғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша банктердің тұтыну несиелерінің портфелі 9,2 трлн теңгені құраған. Бұл орайда бір қарыз алушыға шаққандағы берешектің орташа мөлшері шамамен 1,5 млн теңгені, ал проблемалық тұтыну несиелері бойынша 1 млн теңгені құрайды.

Бүгінгі таңда банк саласындағы интернет-алаяқтық өзекті мәселеге айналып отыр. Жалпы соңғы жылдары мұндай фактілердің саны 5 есеге дейін көбейіп кеткен. 2023 жылы интернет-алаяқтыққа байланысты 15 мыңнан астам қылмыстық іс тіркелген. Келтірілген зиянның мөлшері 13 млрд теңгені құраған. Оның 65%-ын шетелден келген алаяқтар жасаған.

Кейбір азаматтар мерзімі өтіп кеткен несиелерін жабу үшін одан да жоғары пайызбен жаңа несиелер алады. Осылайша, шектеусіз несие алып, қарызға белшесінен бата береді. Ал банк несие беруден бас тартқан жағдайда, олар пайыздық үстемесі өте жоғары микроқаржы ұйымдарына жүгінеді. Осылайша, адамдар қаржылық сауатсыздықтың кесірінен жағдайын қиындата береді.

Халықтың шамадан тыс несие алу проблемасын шешу құралдарының бірі – азаматтардың төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы институты болып табылады. Сонымен бірге борышкерлердің бәрінде бірдей банкроттық рәсімін пайдалану мүмкіндігі жоқ.

Бұл мәселені шешу мақсатында Мемлекет басшысы «Қарызсыз қоғам» жобасының ауқымын кеңейтуді тапсырған болатын. Жоба халықтың қаржылық сауаттылығын арттыруға, азаматтардың несиелер бойынша проблемалық берешектерін реттеуде және жұмысқа орналасуда консультациялық көмек беруге бағытталған.

Қазірдің өзінде Қазақстанның 8 өңірінде 45 мың адам қаржылық сауаттылық негіздері бойынша білім алды.

Біздің пікірімізше, шамадан тыс несие алу проблемаларын түбегейлі шешу үшін банктерде және алушылардың санаттарына қарай тұтынушылық несие шарттары бойынша шектеулер енгізу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Александр Шаталов Оценка кредитоспособности заемщиков в банковском риск-менеджменте / Александр Шаталов. - М.: КноРус, 2018. -341с.
2. Д.В. Гордиенко Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: моногр. / Д.В. Гордиенко. - М.: Финансы и статистика, Инфра-М, 2019. - 224 с.
3. Джесси Рассел Кредитный портфель / Джесси Рассел. - М.: VSD, 2019. - 574 с.
4. <https://informburo.kz>

ӘОЖ 33.338

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫНДАҒЫ САҚТАНДЫРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Тентиев Д.Д

Сақтандыру қоғамның экономикалық қатынастарының сферасын бейнелейтін көне категориялардың бірі. Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырау кезеңінде пайда болып, ол біртіндеп қоғамдық өндірістің қажетті серіктесіне айналды. Сақтандыруға түрткі болатын басты себеп - бұл өндіріспен адам өмірінің қауіп - қатерлі сипаты. Сондықтан өндіріс процестерін жалғастыру, азаматтардың жеке санатының өмір тіршілігі мен жақсы тұрмыс халін қолдап отыру мақсатында қоғамның, жеке өндірушілердің, олардың топтарының натуралдық - заттай босалқы қорларын да немесе резервтерін де сондай – ақ, ақша ресурстарын да қамтитын қажетті қаражаттары болуы тиіс. Мұндай ақша қаражаттары әдетте резерв және сақтық қорлары түрінде қалыптасады.

Қазіргі жағдайда сақтандыру - бұл өмірдің әр түрлі салаларында барынша жиі болатын жағдайлардың теріс әсерінен заңды тұлғалар мен азаматтардың мүдделерін қорғау әдістерінің бірі. Адамдар жиі өрттерден, су тасқыны, сел және осылар сияқты т.б. жағдайлар нәтижесінде өздерінің қозғалмайтын және қозғалатын мүліктерінен айырылу мүмкіндігінен сақтануды қалайды. Кәсіпкерліктің дамуы, тиісінше, тәуекелдердің өсе түсуіне әкеледі, олар іскерліктегі әріптестердің сенімсіз болып шығуы, нарықтағы бағалар (құндылықтар) кенет өзгеріп кетуіне шарт бойынша әріптестердің банкротқа ұшырауына байланысты болуы мүмкін шығындар болады. Өз кезегінде, бұл сақтандырудың дамуына қосымша түрткі болды. Уақыт ағымында мұндай қажеттілік азаймайды, керісінше азаматтар мүліктік жағдайы жақсаруының және кәсіпкерлік дамуының салдарынан сақтандырудағы қажеттілік одан әрі өсе түседі [1].

Сақтандыру нарығы ақша қатынастарының сферасы онда сату сатып алудың объектісі «ерекше тауар» - сақтық қызмет болып табылады және оған деген ұсыныс пен сұраныс қалыптасады. Нарықтық экономикаға көшуге байланысты Қазақстан Республикасындағы сақтық қызметтің монополиясы өзгерді, сақтандыру кеңістігі әдеуір кеңейді, сақтық қызметтердің кең спектерін ұсынатын мемлекеттік немесе акционерлік сақтандыру компаниялары пайда болды.

Елімізде сақтандыруды дамытудың негізі мақсаты - мемлекеттердің, азаматтарды және шаруашылық субъектілерінің мүддесін қорғаудың нақты құралы бола алатын толық қанды орнықты жұмыс істейтін ұлттық сақтандыру нарығын қалыптастыру.

Мемлекет сақтандырудың қоғам өмірінде басты роль атқаратын сала екенін біліп, оны қараусыз қалдырмайды.

Сондықтан да, мемлекет оны реттеу мақсатында нормативті-құқықтық актілер шығарады. Ерекше сақтық қатынастар, сақтық қызметі нарығының, азаматтар мен заңды тұлғаларды сақтандыру тұрғысындағы қорғау, «Сақтандыру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының заңымен, сақтандыру мәселелері жөніндегі Үкімет қаулыларымен және Ұлттық Банктің сақтандыруды қадағалау департаментінің нормативтік актілерімен реттеліп отырады.

Дүниежүзілік экономикада 80-ші жылдардың ортасынан белсенді түрде болған шоғырлану, интеграция, глобализация процесстері, дүниежүзілік сақтандыру нарығының сапалық және сандық параметрлеріне әсер етті, оның құрылымын өзгертті.

Дүниежүзілік сақтандыру нарығының глобализациясы - ұлттық сақтандыру шаруашылықтарының арасындағы экономикалық және заңдылық кедергілерді жою процессі - дүниежүзілік экономикаға әсер етеді.

Егер жалпы тұтынудың дәстүрлі сақтандыру қызметтерінің түріне тұтыну сұранысының деңгейінің жоғарылауының нәтижесінде, сонымен бірге өзін-өзі сақтандыру мен басқа жабдықтарды пайдалану рөлінің көбеюінен ірі халықаралық қызметіндегі менеджмент тәуекелі 80-ші жылдардың ортасындағы АҚШ сақтандыру нарығынан алынған сақтандыру сыйақысының үлесі, дүниежүзілік сақтандыру сыйақысының жалпы көлемінен 50% көлемінде құралды [2].

XXI ғасырдың басындағы дүниежүзілік шаруашылықтың айтарлықтай ерекшеліктерінің бірі - халықаралық экономикалық қатынастардың жедел әрі қарқынды дамуы болып отыр. Бүгінде әлемдік экономикада сақтандыру қызметінің кең қанат жайып, тамырын терең тарта бастағанының куәсі болып отырмыз. Бұл құбылыс ұлттық экономиканың мейлінше ашықтыққа ұмтылысынан, халықаралық құрылымдардың жақындасып, өзара көмек арқылы нығайып, дами бастағанынан байқалады.

Сақтандыру қызметін жоспарлау мен болжау - бұл қаржы механизмінің қосалқы жүйесі, саналы басқарудың аса маңызды элементтерінің бірі және әлеуметтік-экономикалық жоспарлаудың құрамды бөлігі болып табылады. Олар экономиканың үйлесімді және тепе-тең дамуына жетуге, біртұтас ұлттық шаруашылық пен кешенінің барлық буындарының қызметін үйлестіруге, қоғамдық өндіріс өсімінің жоғарғы қарқынын қамтамасыз етуге, халықты әлеуметтік қорғауға бағытталған [3].

Сақтандыру қызметінің табысты іс-әрекет етуі және қоғамдық процестерге белсенді ықпал етуі көбінесе қаржы ресурстарының қозғалысын, шаруашылық жүргізудің барлық деңгейлерінде ақша қорларын қалыптастырып, бөлінуді алдын-ала болжауға байланысты болады. Мұндай процесс тәртіпті (реттілікті) анықтайтын өзара үйлескен тапсырмалардың, көрсеткіштердің кешенді жүйесін жасауды, ақша түсімдерін жұмылдырудың прогрессивті нысандарын қолдануды қажет етеді [4].

Қазақстанның сақтандыру қызметі нарығының дамуының қызметтік көрсеткіштері келесі суретте келтірілген (Сурет 1).

Сақтандыру компанияларының юөлінбеген табысы (жабылмаған шығыны). Қаңтар–наурыз (млн теңге)				
	Барлығы		Қорытынды өсім	
	2023/03	2022/03	2022/03	
Барлығы	45 995,6	29 269,6	157,1%	16 726,00
«Халық-Life» ӨСК	12 402,1	-2 666,1	-	15 068,20
«Еуразия» СК	8 639,2	13 692,1	63,1%	-5 052,81
Freedom Finance Life ӨСК	4 412,9	2 167,5	203,6%	2 245,43
Еуразия Сақтандыру Компаниясы	4 180,1	1 860,4	224,7%	2 319,67
KazakhExport ЭСК	3 785,5	39,9	9492,1%	3 745,65
NOMAD Life ӨСК	3 543,7	2 450,4	144,6%	1 093,28
«Еуразия» ӨСК	2 590,0	1 095,0	236,5%	1 494,95
NOMAD Insurance СК	2 169,2	1 964,5	110,4%	204,7
«ИНТЕРТИЧ» ДжМС ҚК	1 643,3	426,9	384,9%	1 216,33
«Халық» СК	1 570,0	-193,2	-	1 763,20
«Қазақмыс» СК	1 460,5	1 595,1	91,6%	-134,6
Amanat СК	687,6	368,5	186,6%	319,1
«Виктория» СК	496,2	4 885,1	10,2%	-4 388,91
KM Life ӨСК	490,5	11,5	4254,7%	479,0
Basel СК	392,5	287,4	136,6%	105,1
Sinoasia B&R СК	389,5	294,4	132,3%	95,2
«АСКО» СК	217,1	254,6	85,3%	-37,6
Standard Life ӨСК	-113,3	540,0	-	-653,2
«ГАЗ» ӨСК	-129,9	917,9	-	-1 047,81
«ТрансОйл» СК	-166,0	475,0	-	-641,0
«Сентрас Коммекс Life» ӨСК	-343,9	-732,6	-	-
Мұнай Сақтандыру Компаниясы	-346,7	335,5	-	-682,2
Jusan Garant СК	-472,3	1 127,5	-	-1 599,83
Freedom Finance Insurance СК	-479,8	-124,2	-	-
«Сентрас Иншуранс» СК	-493,3	142,2	-	-635,5
«Коммекс-Өмір» СК	-529,2	-2 194,0	-	-
ҚР ХБ мәліметтері неізіндегі Rankina.kz есебі				

ҚР ҰБ мәліметтері неізілдегі Ranking.kz есебі

Сурет 1 – Қазақстандық сақтандыру компанияларының бөлінбеген табысы (жабылмаған шығыны)

Қазақстан Республикасындағы 26 сақтандыру компаниясының 9-ы шығынғы батып отыр. Сонда да, сектордағы жалпы таза пайда 39%-ға көбейген.

Қазақстандағы сақтандыру компанияларының бірінші тоқсанындағы табысы 241,5 млрд. теңгеге жетті, бұл былтырғы сәйкес кезеңімен салыстырғанда 20,1%-ға артық.

Бұл ретте шығын бір жылда 16,6% өсіп, 195,3 млрд теңгені құрады.

Негізгі кіріс көзі - негізгі қызметтен түскен табыс: 205,5 млрд теңге, оның 188 млрд теңгеге жуығы сақтандыру түсімдері.

Бірінші тоқсанында сақтандыру компаниялары шығынның негізгі бөлігі сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру төлемдерін жүзеге асыруға жұмсалған шығынға тиесілі: 45,7 млрд теңге.

Сондай-ақ айтарлықтай көлем жалпы және әкімшілік шығынға (21,4 млрд. теңге) және сақтандыру немесе қайта сақтандыру шартын бұзуға байланысты шығынға (26,8 млрд теңге) тиесілі.

Сақтандыру ұйымдарының корпоративтік табыс салығын төлегенге дейінгі жиынтық пайдасы 37,7% өсіп, 46,2 млрд теңгеге жетті.

Корпоративтік табыс салығы 3,4 млрд теңгеге жетіп, өткен жылғы қаңтар-наурызбен салыстырғанда 20,3% өсті.

Осылайша, сақтандыру компанияларының салықты төлегеннен кейінгі таза пайдасы бір жылда 39,3% өсіп, 42,8 млрд теңге болды.

Қаңтар - наурызда сақтандыру компанияларының жалпы бөлінбеген табысы 46 млрд теңгеге жетті, бұл бір жыл бұрынғыдан 57,1%-ға көп.

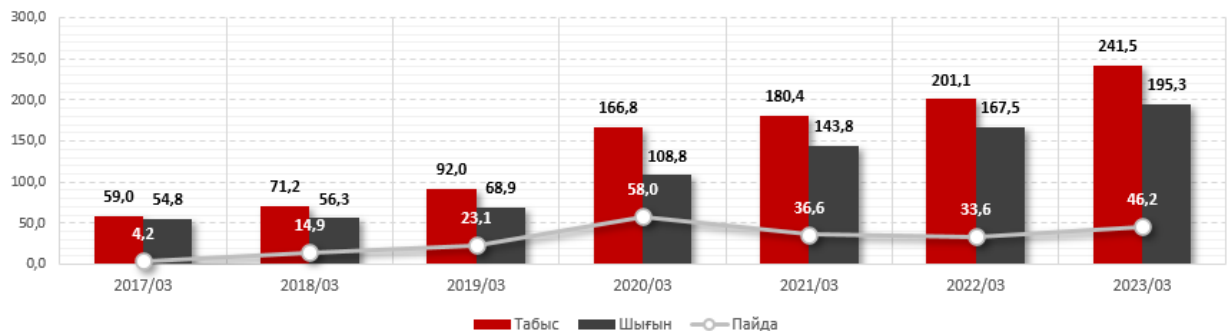
Қазақстандағы 26 сақтандыру компаниясының 17-сі бөлінбеген табыс көрсетті, қалған 9-ы шығындалды.

Бөлінбеген табыс бойынша көшбасшы Halyk-Life өмірді сақтандыру компаниясы: 12,4 млрд теңге.

Одан кейінгі орында «Еуразия» сақтандыру компаниясы: 8,6 млрд теңге.

Үздік үштікті тағы бір өмірді сақтандыру компаниясы жапты, Freedom Finance Life: 4,4 млрд теңге (Сурет 2).

Сақтандыру компанияларының табысы мен шығыны. Қаңтар–наурыз | млрд теңге

ҚР ҰБ мәліметтері неізіндегі Ranking.kz есебі

Сурет 2 – Қазақстандық сақтандыру компанияларының табысы мен шығыны

Қаңтар-наурызда 9 сақтандыру компаниясының жабылмаған шығынға ұшырады: ең аз шығындалған Standard Life ӨСК, 113,3 млн теңгеге, ең көп «Коммекс-Өмір» СК 529,2 млн теңгеге шығындалды.

«Сентрас Иншуранс» (493,3 млн теңге), Freedom Finance Insurance СК (479,8 млн. теңге) және Jusan Garant СК (472,3 млн теңге) да айтарлықтай шығындалды.

Назар аударатын тағы бір мәселе. Қазақстандықтар көліктерін белсенді сақтандыруда (Сурет 3).

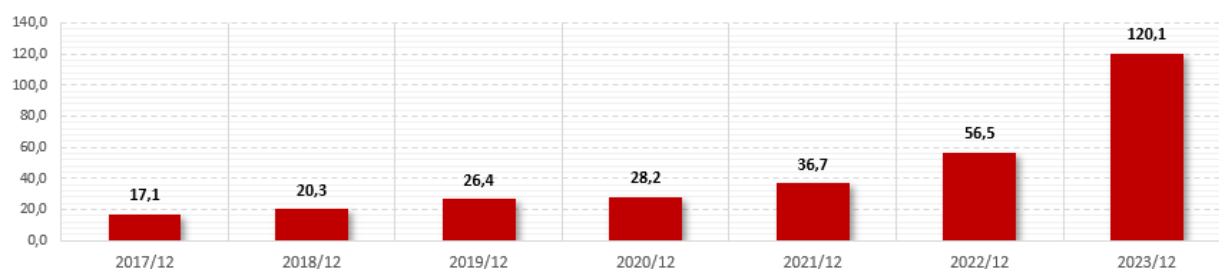
2023 жылғы қаңтар-желтоқсанда көлік құралдарын ерікті мүліктік сақтандыру (КАСКО) бойынша сақтандыру сыйлықақыларының түсімдері рекордтық 120,1 млрд теңгеге жетті, бұл 2022 жылғы қаңтар–желтоқсанмен салыстырғанда 2,1 есе көп.

Ерікті мүліктік сақтандыру сыйлықақыларынан КАСКО сақтандыру сыйлықақыларының үлесі бір жылда 16,9%-дан 24,8%-ға дейін, ал барлық сақтандыру сыйлықақыларындағы үлесі 6,3%-дан 10,1%-ға дейін өсті.

Бұл ретте бір жыл ішінде ерікті мүліктік сақтандыру төлемдерінен КАСКО бойынша сақтандыру төлемдерінің үлесі 20,9%-дан 19,9%-ға дейін төмендеді, ал барлық сақтандыру төлемдерінен, керісінше, сәл болса да: 7,9%-дан 8%-ға дейін өсті.

2023 жылдың қаңтар-желтоқсан айларындағы КАСКО сақтандыру сыйлықақылары түсімдерінің жартысынан көбі тек үш сақтандыру компаниясына тиесілі - «Виктория» (26 млрд теңге), «Евразия» (24,5 млрд теңге) және Sinoasia B&R (16,6 млрд теңге).

Көлік құралдарын ерікті мүлктік сақтандыру бойынша сақтандыру сыйлықақыларының түсімі. Қаңтар–желтоқсан | млрд теңге

Көлік құралдарын ерікті мүлктік сақтандыру бойынша сақтандыру сыйлықақыларының үлесі | %

ҚР ҰБ мәліметтері негізіндегі Ranking.kz есебі

Сурет 3 – Көлік құралдарын сақтандыру бойынша сақтандыру сыйақыларының түсімі

Сыйлықақы түсімдерінің айтарлықтай көлемін «Халық» (15,5 млрд теңге), «НОМАД Иншуранс» (9,8 млрд теңге) және Freedom Finance Insurance (9,6 млрд теңге) компаниялары алды.

КАСКО бойынша сақтандыру төлемдерінің жартысынан астамы да тек үш сақтандыру компаниясына тиесілі - «Халық» (6,6 млрд теңге), «НОМАД Иншуранс» (3,9 млрд теңге) және «Сентрас Иншуранс» (3,1 млрд теңге). Төлемдердің айтарлықтай көлемі Amanat (2 млрд теңге), «Евразия» (2 млрд теңге) және «НСК» (1,2 млрд теңге) компанияларына да түскен [5].

Қорыта айтқанда, қазақстандық сақтандыру секторы отандық қаржы нарығының ажырамас бөлігі болып табылады және қиындықтырға қарамастан жылдан жылға қарқынды дамуда. Ұлттық сақтандыру индустриясының дамуы жалпы мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қажетті алғышарттарды құруға жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Страхование дело: учеб. пособие / М. А. Зайцева [и др.]; под ред. М. А. Зайцевой, Л. Н. Литвиновой. – Минск: Белорус. гос. экон. ун-т, 2018. – 286 с.
2. Страхование: принципы и практика: пер. с англ. / Д. Бланд. – М.: Финансы и статистика, 2018. – 416 с.
3. Страхование: учебник / Ю. Т. Ахвледиани [и др.]; под ред. В. В. Шахова, Ю. Т. Ахвледиани. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. – 511 с.
4. Страхование [Электронный ресурс] / Ипотечный банк Deltacredit. – Режим доступа: insurance.deltacredit.ru
5. gov.kz/memleket/entities

АҒЫЛШЫН - ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Дүйсенбек С., Баймахан Ш.
Tashenev University, Шымкент қаласы
Ғылыми жетекшісі- аға оқытушы
Ормаханова Г.С.

Фразеология – «phrasis» – орам, сөйлемше «logia» – ұғым, ілім деген грек сөздерінен жасалған термин. Екі немесе одан да көп сөздерден құралып, бір ғана лексикалық мағына беретін сөздерді фразеологизмдер дейміз.

Тұрақты тіркестер екі түрге бөлінеді: идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер.

Идиомалық топқа жататын тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің байланысы берік болады, олардың тұтас болып тұрғандағы мағыналарына қатысы болмай, мүлде бөтен мағына береді. Мысалы: «қабырғаңмен кеңес» (ойлан), «қой аузынан шөп алмас» (жуас), «салы суға кетіп отыр» (көңілсіз), т.б.

Фразалық топқа жататын тіркестер – тұрақты тіркестердің бірқатар мағынасы оларға қатысып тұрған сөздердің бірі болмаса, бірінің лексикалық мағынасымен байланысы болады. Мысалы: «таяқ жеу» (соғылу), «бас көтеру» (қарсылық ету), «жаны ашу» (аяу), «есінен шығу» (ұмыту).

Жалпы қазақ тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологизмдер деп аталады, ал ағылшын тілінде фразеология немесе идиома деп аталады. Ағылшын идиомасын қарастыратын болсақ, оның өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен: фразеологиялық тіркестер және идиомалар ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көптеп қолданылады.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қысқаша сөздігі:

A heart of stone - Тас жүрек

Be all ears - Сақ құлақ

Be childish - Бала болу

Carry water on the both shoulders - Діңкесі құру

Clear one`s mind of smth - Мүлде ұмыту

Dance to one`s tune - Біреудің аузына қарау

Hold one`s tongue - Тіліңді тый

Make a mountain out of the molehill - Түймедейді түйедей қылу

Ағылшын тілінде әрбір идиома сөз таптарымен бірге қосарланып келеді. Егерде сын есімдермен тіркесіп келетін тұрақты сөз тіркестеріне келетін болсақ, ол екі немесе үш сөзден құралады. Мысалы: «light fingered» деген идиомалық тіркес ұрлыққа жақын, қолының сұғанағы бар адам дегенге саяды. «Long in the tooth» бұл тіркестегі «long» сөзі ұзын деп аударылып сын есім қызметін атқарып тұр. Сөзбе-сөз аударсақ тісі ұзын кісі. Аталған тұрақты тіркес (идиома) «кәрі» деп аударылады. Етістікпен қолданылатын тұрақты сөз тіркестері де жетерлік. Етістік «to go» және зат есім «song» қосарланып келсе, ол тұрақты сөз тіркесіне айналады. Алайда олардың қосарланып келгендегі

мағынасын болжау өте қиын. «To go for a song» бір зат өз бағасынан төмен мөлшерде сатылған кезде қолданылады.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын айқындауда әр ұлттың дүниетанымын, ой-парасатын және рухани парасатымен байланысты пайда болып қалыптасқан етістікті фразеологизмдерді саралап, олардың тілдік қатынаста қалыптасуын басшылыққа алдық.

Әр түрлі етістікті фразеологизмдердің бүгінгі күнде қолдануы ауызекі тілде, көркем әдебиеттерде айтылар ой көркем болу үшін пайдалынады, бірақ олардың қалыптасуына мән бермейді. Осы фразеологизмдердің қалыптасуын тіл білімінің этнолингвистика саласы қарастырады, демек фразеологизмдер – этнолингвистика салаларының бірі болып табылады. Бұдан этнолингвистика қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын айқындауға септігін тигізеді деп айта аламыз. Мысалы ғалым Ә.Т.Қайдар: «Фразеологизмдердің басым көпшілігі бір замандағы күнделікті тіршіліктің нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрініс. Бұл фразеологизмдердің қалыптасуы жануарларға, өсімдіктерге, табиғат құбылыстарына байланысты болса да, қазіргі кезде солардың барлығы келіп адам тұрмысына, мінез құлқына, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталады»-деген.

Қос тілдегі етістікті фразеологизмдерді саралау барысында олардың әр халықтың ата-баба өмірінің әр-кезеңдерін, әр түрлі құбылыстар мен оқиғаларын жан-жақты сипаттап, бүгінде қалыптасуын тарихи мұра деп санаймыз. Өйткені бұлар тек тіл байлығы емес, әр ұлттың ғасырлар бойы бойына жинаған рухани өмірінің айғағы, әр дәуірден жас ұрпаққа ауысып, адамзаттың қоғамның дамып өрбуіне үлесін қосады. Ендеше, ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің ерте замандағы шығуы мен бүгінгі кездегі қалыптасуының қыр-сырларын сипаттайтын – этнолингвистиканың көмегі зор.

Фразеологизмдердің пайда болу кезеңін анықтау өте қиын, өйткені олар еркін сөз тіркестер негізінде жасалынып, алдымен ауызекі тілде қолданылып, әдеби нормаға түсіп барып қалыптасқан. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасу жолдары өте кең. Осыған байланысты қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын қарастырайық. Фразеологизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт дәстүрін, психологиясын байқататын мәліметтер береді. Қос тілдің етістікті фразеологизмдерін саралау барысында – олардың халықтың мәдениетін, дәстүрін, тарихи кезеңдерін, эстетикалық ойлау болмысын бейнелейтін тілдің маңызды материал екенін білеміз.

Көптеген етістікті фразеологизмдер ағылшын-қазақ тілдерлік фразеологиялық қорында семантикалық жолмен жасалынады. Әр түрлі тілдердегі лексикалық элементтердің бірдей тіркесу қабілеттілігі, олардың ортақ мағынада қолданылып, белгілі бір ұғымды білдіретінін көрсетеді. Мысалы, ағылшын тіліндегі: *Keep one's nose to the grindstone*- *Мұрнынан шанышылып жүру*. Екі тілдеде мағынасы «жұмыстан қолы босамау» деген ұғымды білдіреді. Тағы да, *Be in smb's pulse* –тамырын басу –«ақырын пікір, сыр тартып көңілін болмек болу» деген мағынада қолданылады.

Ағылшын тіліндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және профессионалды лексика негіз болған.

Мысалы, ағылшын тіліндегі *talk shop*-«көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу» мағынасын білдіреді, ал «*shop*» шеберхана ұғымында қолданылады.

-*to turn face about*– «көзқарасын (мінезін) күрт өзгерту» мағынасын білдіреді ал, әскери терминалогия бойынша солға шыр айналу деп аударылады екен.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің пайда болып, қалыптасуына әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады. Мысалы: *Move heaven and earth* (жер мен көкті жылжыту) қазақ тіліндегі баламасы «*Айды аспанға шығару*» «таң қалдыру» ұғымын береді. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі кейбір етістікті фразеологизмдердегі мәндес ұғымдарды білдіретін баламалар біркелкі немесе ұқсас белгілер мен біртектес салыстырулар негізінде қалыптасқан. Бұған ағылшын және қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдер мысал бола алады. *Make someone's hair stand on end*- (біреудің шашын түбінен тұрғызу) «Төбе шашы тік тұру» «зәресі ұшу» мәнінде қолданылады. *Make one's head turn*- (басын айналдыру), алдап арбау, ойлауға мұршасын келтірмеу, ғашық ету мәнінде қолданылады, *open one's eyes*- (көзін ашу) «түсіну, үйрету, ақыл қосу».

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына етістікті фразеологизмдердің ақын жазушылардың қаламынан туып, пайда болуы әсерін тигізген. Мұндай етістікті фразеологизмдердің ағылшын тілінде қалыптасуына Шекспирдің шығармалары себеп болған, көлемі жағынан шексперизм діни фразеологизмдерден кейін екінші орын алатын көрінеді, ал сан жағынан олар жүзден астам. Көптеген шексперизмдер құрылым-құрылысы жағынан бүгінгі қолданыста өзгерістерге ұшыраған. Мысалы, шексперизм *Wear one's heart upon one's sleeve for daws to peck at* (“*Othello*”)-сезімін ашық көрсету, қазіргі ағылшын тілінде қысқаша етістікті фразеологизм түрінде “*wear one's heart upon one's sleeve*” қолданылады. Тағы да, *buy golden opinions* (таңқалдыру) қазіргі ағылшын тілінде *buy* етістігінің орнына *win* етістігі қолнанылып қалыптасқан. *Win golden opinions. Have an itching palm.* (“*Julius Caesar*”)-сараң болу; *Paint the lily* (“*King John*”)-бірдеңені жақсартуға тырысу. *Lay it on with a trowel*– асыра мақтау. Шекспирден басқа да жазушылар етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына өз үлесін қосты: Олар Чарльз Диккенс, Александр Поп, Джонатан Свифт, Вальтер Скотт, Джефри Иосер. Мысалы, *Not to put too fine a point on it* – турасын айту (Ч.Диккенс), *Guarrel with one's bread and butter* – күнкөріс ісін тастау (Д.Свифт), *Catch (take) smb, red-handed* – бетін айрандай қылу (В.Скотт).

І.Кеңеспаевтің фразеологиялық сөздігінде көбіне ақын, жазушылардың А.Құнанбаевтің, Ә.Кекілбаевтің, Ә.Тәжібаевтің, Т.Ахтановтың, М. Шахановтың, Ы. Алтынсариннің және т.б. шығармасынан алынған фразеологиялық тіркестер мысал ретінде алынған. Әртүрлі бағытта табиғатқа байланысты фраза берілсе, ол адам баласының мінез құлқын суреттеген.

Қазақ тіліндегі әдеби тіл негізінде көптеген етістікті фразеологизмдер ұлы Абайдың шығармаларынан туған, олар халыққа өте түсінікті, мағынасы жағынан жалпы халықтық әдеби тілде қалыптасып кеткен фразеологизмдер тәріздес. Мысалы, бас-басына би болу; бейнет сусынын ішу; дерт алу; артық көру. Сонымен қатар Абайдың шығармаларынан еңбек сауу; қызықты ұрлау; сақалын сату; ат үстінен ұйқы алу; аяқты шалыс басу; басқа шауып, төске өрлеу тәрізді етістікті фразеологизмдерді кездестірдік.

Қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдердің пайда болып қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған.

Қорыта келгенде, ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлер негізі себеп болған деп тұжырымдайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. І. Кеңеспаев. - «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» «Ғылым» баспасы, А.: -2007.
2. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. П. П. Литвинов. АСТ, Астрель. М.: -2017
3. Арғынғазина.-«Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты»- А.: 2014.
4. Жалмаханов Ш.Ш. -Қазақ тілінің лексикологиясы және стилистикасы. – Қарағанды: Болашақ, 2019.
5. Баймахан Т., Байтелиева А., Утешова Н. Английские пословицы и их эквиваленты в русском, казахском и турецком языках. – Туркестан: Туран, 2015.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

«Б. Момышұлы атындағы №6 мектеп-гимназия»
коммуналдық мемлекеттік мекемесінің
инновация істері жөніндегі орынбасары
Лесбекова Малика Маханбетовна

Резюме: білім сапасын арттыруда педагогикалық менеджменттегі инновациялық жобалардың ерекшеліктері

Резюме: особенности инновационных проектов в педагогическом менеджменте в повышении качества образования

Summary: features of innovative projects in pedagogical management in improving the quality of education

Кілт сөздер: «team- teaching» әдісі, «Colleagues» (Ұшқыр ой) желілік қауымдастық жобасы, «Global Sapa», «Smart олимпиада резерві», «Сандық сауаттылық» «Эрудит» жобалары

Ключевые слова: метод "командного обучения", проект сетевого сообщества "Коллеги", "Глобальная Сапа", "умный олимпийский резерв", "цифровая грамотность", проекты "Эрудит"

Key words: "team-teaching" method, " Colleagues " Network Community Project, " Global Sapa", " smart Olympic reserve", " digital literacy "" erudite " projects

Тәжірибе көрсеткеніндей орта білім беру мекемелерінде білім беруді басқарудың көп жағдайда төмен болу себебі - жүйеге немқұрайлықпен қарау. Педагогикалық менеджмент тұрғысынан орта білім беру мекемелері жетекшілері мен оқытушыларының қызметі оқу-тәрбие, оқу-танымдық үдерісінің ұйымдастырушысы ретінде осы немқұрайлық пен шығармашылық арасындағы қарама-қайшылықты шешу болып табылады.

Мектептегі жалпы басқару саласын – кадрмен жұмыс, оқу процесі, тәрбие саласы деп үш бөлікке бөліп, қарап көрейік.

Тамыр жайған білім беру саясатының көріністеріне тұрақты негізде қарсы тұра алатын мұғалім кадрлардың жетіспеушілігі қомақты проблема болып саналады. Жаңа заманда жай ұстаз болу аздық етеді, жаңашыл әрі заман көшіне ілесе алуы тиіс. Бұған еңбек пен тынбай іздену арқылы қол жеткізе аламыз.

Білім сапасының тиімді жолының бірі – баршамызға аян мектептегі әдістемелік кеңес жұмысының дұрыс жолға қойылуы. Демек, әдістемелік отырыстар, олардың хаттамалары жалаң қағаз жүзінде емес, оқу үдерісінің күнделікті тоқтаусыз іс-әрекетінен көрініс беруі керек. Сабақ қай кезде сапалы өтіледі? Ең бірінші міндет - пәнге деген қызығушылықты тудыру. Ал ,ол міндетті жүзеге асыру үшін оқу үдерісін дұрыс ұйымдастыру керек. Ол әрбір сабақтың мақсаттары жеткілікті ойластырылып, жіті пайдаланылған жағдайда ғана сапалы болады. Оқушыға тек үйретіп қана қоймай, оның санасына білімді қалыптастыра білу керек, сонда ғана білім сапалы болады.[1]

Жаңадан келген жас маман өз тәжірибесін дамытып, кәсіби күзіреті жетілгенше уақытты қажет етеді. Сондай-ақ, қарқынды дамып, өзгеріп жатқан білім беру саласының ағымына тез бейімделгіш мамандарды даярлау да уақыт күттірмейтін мәселе. Сондықтан ұжымдағы педагогтар арасында өзара үйрету мен бір-бірін дамыту жұмыстарын ұйымдастыру, кадрлардың кәсіби құзыреттілігін дамыту «Тиімді тьютор» жобасы арқылы жүзеге асырылуда. Бұл жоба жас мамандарға әдістемелік, педагогика-психологиялық қолдау көрсету, шыңдалуына мүмкіндік беру, еріктілер ісіне тарту мақсатында құрылған. Басшының ұдайы бақылауы мен кеңесі арқылы жүзеге асырылады. Жас мамандардың кәсіби дамуына жүйелі түрде бағыт-бағдар бере отырып, білікті, білімді ұстаз қалыптастырады. Жас мамандарға тәжірибелі ұстаз тәлімгер ретінде бекітіліп, тәлімгердің жас маманмен жұмыс жоспары құрастырылады. Сабақтарға аптасына екі рет ену арқылы жас мамандардың кәсіби шыңдалуына бағыт-бағдар беріледі. Сабақты жоспарлау, ұйымдастыру жұмыстары бірлесе атқарылып, айына екі рет бекітілген тәлімгер мен жас маман «team- teaching» әдісімен жұмыс жасайды.

Мектептегі түрлі біліктілік арттыру курстарынан өткен, жоғары санатты, білікті ұстаздардан топ құрылып, ұжым арасында өзара тәжірибе алмасу коучингтері ұдайы ұйымдастырылады. 2021-2022 оқу жылынан бастап «Самғау» кәсіби қауымдастық жобасы аясында «Сабақты зерттеу арқылы қалыптастырушы бағалауды жетілдіру» тақырыбы бойынша ұжымдық шығармашылық жұмыстар «Leadership» топтары («Бастау» топтары) , «Coaching» топтары («Даму топтары) , «Activate» топтары («Зерттеу» топтары) арқылы жүзеге асырылады. «Leadership» топтарының («Бастау» топтары) құрамындағы мектеп координаторлары мен мектеп тренерлері мектептегі әдістемелік жұмыстардың инновациялық бағытта дамуына басшылық жасап,

коучингтер мен дөңгелек үстелдер өткізіп, педагогтардың кәсіби біліктіліктерін арттыруына өз көмектерін көрсетеді.

«Coaching» топтарының («Даму топтары») мақсаты: педагогтарды жаңашыл оқыту әдістерімен ақпараттандыру. I, II деңгейлік курстан өтіп келген 15 мұғалімге мектеп басшысының бұйрығымен топ мүшелері үйлестіріліп беріледі. «Coaching» топтарының («Даму топтары») жетекшілері жоспар құрып, соның негізінде оқу жылы бойына кәсіби құзыреттіліктерін арттыру сабақтарын жүргізеді (тоқсанына бір рет).

«Activate» топтарының («Зерттеу» топтары) мақсаты: мектептің проблемалық зерттеу тақырыбын тәжірибе жүзінде шешу жолдарын анықтау. Әр әдістеме бірлестік мұғалімдерінен зерттеу топтары құрылып, зерттеу нысанына алынатын сыныптар анықталады. Мектептің жұмыс тақырыбы аясында топтың зерттеу тақырыбы белгіленіп, мақсаттары айқындалып, жоспар құрылады. Топ мүшелері мақсатқа жету жолындағы зерттеу сабақтарын жүргізеді. Зерттеу сабақтарының нәтижелері мектепшілік, аудандық, облыстық, республикалық деңгейлерде кез-келген форматта таратылады.

«Colleagues» (Ұшқыр ой) желілік қауымдастық жобасы аясында 2019 жылдан бері аудандағы тірек мектебі ретінде серіктес мектептермен өткізілетін тәжірибе алмасу семинарлары, дөңгелек үстелдер, білім алушылар арасында зияткерлік сайыстар, т.с.с жұмыстар жүйеге қойылған. Сонымен қатар, аудандағы жоғары оқу орындарымен, арнаулы орта білім беру ұйымдарымен, спорт және музыка мектептерімен тығыз байланыс жасап отырамыз. Соның нәтижесінде білім алушыларымыз өздерін жан-жақты дамытып, спорт және мәдениет саласындағы жетістіктері артууда. [2]

Еліміздегі өндіріске қажетті мамандар әзірлеу деңгейін көтеруді әлеуметтік серіктестік, теория мен тәжірибе үйлесімділігі атқарады. Осы мақсатта Жетісай қаласындағы «Сырдария» университетімен ағылшын тілі пәні бойынша «Дуальды оқыту» жүйесі қолға алынған. Алдағы уақытта Президентіміз Қ.Тоқаевтың жолдауына сәйкес техникалық мамандықтарды көбейту үшін техникалық колледждермен серіктестік жасап, оқушыларымызды сол бағытқа бағдарлауды жоспарлаудамыз.

Мектепшілік бақылауда – педкеңес, директор жанындағы мәжіліс пен әдістемелік кеңесте қаралатын мәселелер дер кезінде жіті қаралып, талданып, сараптама анықтамасы тағайындалып отыруы – бүгінгі күннің жұмысын ертеңге қалдырмаудың, сапалы білім мен тиянақты жауапкершіліктің айнасы болмақ.

Мектебімізде білім сапасын арттыруды жүйеге қою мақсатында «Global Sara», «Smart олимпиада резерві», «Сандық сауаттылық» «Эрудит» жобалары құрылған. Әр жобаның өзіндік мақсаты мен атқаратын міндеттемелері бар.

«Global Sara» жобасының мақсаты: білім алушылардың ғылыммен айналысуына мүмкіндік жасап, қолдау көрсету. 2-11 сынып оқушылары арасында қауымдастық құрылып, білім алушылардың қызығушылығына қарай пән мұғалімдері бекітіліп, ғылыми зерттеу тақырыптары айқындалады. Сол тақырып бойынша үш жыл бойы теориялық, практикалық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жаңалылығы мен өзектілігіне қарай қорытындыланған, мектепшілік іріктеуден өткен нәтижелі жұмыстар түрлі ғылыми байқауларға жіберіледі. Бұл

жоба білім алушылардың ғылыммен айналысуына мүмкіндік жасап, қолдау көрсетіп отырады.

«Smart олимпиада резерві» жобасы аясында біз оқу бағдарламасымен ғана шектеліп қоймай, вариативтік сағаттар мен пәндік үйірмелерді тиімді пайдалана отырып, оқушыларды түрлі олимпиадаларға дайындап келеміз. Оқушылардың қызығушылығы мен қабілетіне қарай 5-сыныптан бастап оқушыларға диагностикалық бағалау жасалып, сатылай дайындалады. 8-сыныпқа келгенде фундаменті қалыптасқан, пәндік білімі орныққан оқушылар олимпиадаға жіберіледі. Жұмысымыздың нәтижелілігінің арқасында аудандық «Олимпиада резерв мектебі» командасының мүшесіміз.

Білім сапасын арттырудың бірден-бір жолы –мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Мұғалімдердің қазіргі заманға сай цифрлық сауаттылықтарын арттыру мақсатында мектеп менеджері мен ақпараттық коммуникациялық технологияны жетік меңгерген мамандардан құралған «Сандық сауаттылық» жобасы жүзеге асырылуда. Жобаның мақсаты мұғалімдердің білім алушылармен біргелікте заман ағымына сай қалыптасуын жолға қою. Мектептің IT менеджері педагогтердің АКТ- ны, түрлі платформаларды тиімді, ұдайы қолдануына бағыт-бағдар береді.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның бүгіні мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Бұл мұғалімнен өз ісіне үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді. Педагогикалық кәсіптің құпиясы тек оқыту ғана емес, не үшін және қалай оқыту. Бұл ретте мұғалімнің біліктілігі, кәсіби шеберлігі үлкен рөл атқарады. Ал кәсіби шеберліктің жоғарғы шегі шығармашылық еңбек, оқу-тәрбие үрдісін жаңашылдықпен, өзгешелікпен құра білу, яғни инновациялық қызметті жүзеге асыру. Оның негізгі көрінісі оқыту мен тәрбиелеудің, дамытудың технологияларын, әдіс-тәсілдерін ендіре отырып, жұмысты ұйымдастыру.[3]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Сапалы білім – сәулелі болашақ» кітабы. Авторы: Өмірхан Қозыбақ Жүндібайұлы.«Толғанай Т» баспасы, Алматы қаласы 2012 жыл
2. «Б. Момышұлы атындағы мектеп-гимназиясының оқушыларды ҰБТ-ға дайындау іс-тәжірибесі» әдістемелік құралы. Авторы: Б. Момышұлы атындағы №6 мектеп-гимназиясы. 2018 ж
3. «Парасат тұнған тұлға» кітабы. Авторы: Б. Момышұлы атындағы №6 мектеп-гимназиясы.«Әлем» баспасы, Шымкент қаласы 2020 ж

ӘОЖ 541.124

THE IMPACT OF CYBER ATTACKS ON THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Inayatulla G.B

Central Asian Innovation University

1st year student of the Faculty of Economics

Supervisor: Candidate of Philological Sciences **Taukebayeva R.B**

ABSTRACT: Cyberattacks are a serious risk to Kazakhstan's economy, impacting a number of industries including banking, energy, telecommunications, and public agencies. This study looks at the effects of cyberattacks on Kazakhstan's economy, including monetary losses, important infrastructure disruptions, falling consumer trust, and regulatory difficulties. This paper offers an analysis of case studies, data, and expert comments to shed light on Kazakhstan's economy's susceptibility to cyber dangers and offer recommendations for reducing these risks.

Keywords: Cyber attacks, economy, Kazakhstan, financial losses, critical infrastructure, consumer confidence, mitigation strategies, regulatory challenges.

INTRODUCTION:

The economy of Kazakhstan has witnessed rapid digitization in recent years, with increased reliance on digital infrastructure and technology for economic activities. However, this digital transformation has also made Kazakhstan vulnerable to cyber attacks, which can have severe consequences for its economic stability and growth. This research paper aims to explore the impact of cyber attacks on the economy of Kazakhstan and identify strategies to mitigate these risks.

MATERIALS AND METHODS

The threat of cybercrime to international security and financial stability is growing. As digital systems become more interconnected, hackers take advantage of these weaknesses to cause disruption, espionage, and financial gain. The widespread occurrence of ransomware, phishing schemes, and data breaches serves as a stark reminder of the complexity and scope of cyber threats. Businesses, individuals, government organizations, and critical infrastructure are all possible targets and might suffer severe financial losses as well as harm to their reputations. The ever-present threat to the digital environment from cybercriminals demands continual attention and international cooperation to counter, even with attempts to fortify cybersecurity safeguards.

According to the State Technical Service (STS) of Kazakhstan, in 2023, more than 223 million attempted cyber attacks from foreign hackers were recorded in the republic. Of these, 60 million were in Ukraine, 43 million in the USA, 36 million in Poland. The main sectors targeted by attacks were local executive bodies (133.5 million attempts), government agencies (47.7 million), quasi-public sector (27 million), telecom operators (19.9 million) and private companies (2.9 million) [1].

This article provides an overview of the current cyber threat landscape in Kazakhstan, including the types of cyber attacks commonly observed and the motives behind these attacks. It examines the increasing frequency and sophistication of cyber attacks targeting Kazakhstan's government agencies, businesses, and individuals. Many scientists in their research argue that the development of digital services directly affects the level of democracy in the country. As a result, the analysis of the literature shows that the majority of scientific

papers on the development of digitalization of post-Soviet countries considers E-government as the main indicator of digital society [2], and Kazakhstan understands it in the same way.

Cyber attacks can result in significant financial losses for businesses, government agencies, and individuals in Kazakhstan. This material analyzes case studies and statistics to estimate the costs associated with data breaches, system downtime, and incident response. It also discusses the challenges of quantifying the financial impact of cyber attacks accurately.

According to World Economic Forum's White Paper: "Systemic cyber risk is the risk that a cyber event (attack(s) or other adverse event(s)) at an individual component of a critical infrastructure ecosystem will cause significant delay, denial, breakdown, disruption or loss, such that services are impacted not only in the originating component but consequences also cascade into related (logically and/or geographically) ecosystem components, resulting in significant adverse effects to public health or safety, economic security or national security" [3]. Critical infrastructure sectors in Kazakhstan, such as energy, transportation, and telecommunications, are prime targets for cyber attacks. This method explores the potential consequences of cyber attacks on key infrastructure systems and the resulting effects on productivity, supply chains, and public services. The impact of security incidents can be significant for the organizations affected [4].

Almost a decade ago, a number of researchers began to realize that information security is not a problem that only technology can solve and tried to include also an economic point of view. This approach enables business managers' better understanding of security investments, because the importance of security failure is presented through economical losses instead of technical analysis. This is the reason why security-aware organizations are shifting the focus on the prevention of possible failures from what is technically possible to what is economically optimal [5]. While regulatory initiatives aim to enhance cybersecurity and protect the economy from cyber threats, compliance with these regulations can be challenging and costly for businesses and organizations in Kazakhstan. Some of the key compliance costs and challenges include resource constraints. Many businesses in Kazakhstan, particularly SMEs, may lack the resources, expertise, and dedicated cybersecurity personnel to effectively implement and maintain compliance with cybersecurity regulations. This resource constraint can increase the vulnerability of businesses to cyber attacks and regulatory penalties.

Start by creating strong, one-of-a-kind passwords and turning on multi-factor authentication for your accounts to protect yourself against cyberattacks. Use reliable antivirus software and update your software on a regular basis. Use secure connections when using public Wi-Fi, and be wary of dubious emails and links. Make regular backups of your data and encrypt any important data. Learn about prevalent risks and adopt safe browsing techniques. Keep an eye out for unwanted activity in financial accounts and secure tangible gadgets. Lastly, have a proactive attitude toward cybersecurity and keep up with new threats. Individuals can reduce the likelihood of cyberattacks and safeguard their digital assets and personal data by implementing these preventative measures.

Conforming to Ensuring Data Security And Privacy In Regulatory Compliance: "Implementing regular security assessments and audits can help identify vulnerabilities and weaknesses in existing systems, allowing for timely

remediation and improvement. Furthermore, investing in cybersecurity education and training programs for employees can increase awareness and promote a culture of cybersecurity within organizations.” Collaborating with international partners and participating in information-sharing initiatives can also strengthen Kazakhstan's cyber resilience by leveraging global expertise and intelligence. By adopting these mitigation strategies, Kazakhstan can better protect its economy and critical infrastructure from cyber threats, ensuring sustained growth and stability in the digital era [6].

CONCLUSION

In conclusion, cyber attacks represent a significant threat to the economy of Kazakhstan, affecting financial stability, critical infrastructure, consumer confidence, and regulatory compliance. To mitigate these risks, Kazakhstan must prioritize cybersecurity measures and collaborate with stakeholders to strengthen its cyber resilience. By investing in cybersecurity infrastructure and adopting best practices, Kazakhstan can protect its economy from cyber threats and ensure sustainable growth in the digital age.

REFERENCES

1. *Угрозы для Казахстана в сфере кибербезопасности*. (n.d.). Портал СНГ. <https://e-cis.info/news/566/115478/>
2. Lagutina M. Eurasian Economic Union Foundation: Issues of Global Regionalization // *Eurasia Border Review*. – 2014. – №5(1). – P. 102
3. World Economic Forum (WEF), “Understanding Systemic Cyber Risk,” Global Agenda Council on Risk & Resilience, White Paper, October 2016.
4. Rebecca, S., & Rob, B. (2019, January 10). America’s electric grid has a vulnerable back door and Russia walked through it. *The Wall Street Journal*. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/americas-electric-grid-has-a-vulnerable-back-doorand-russia-walked-through-it-1154713711>.
5. Anderson, R. J. (2001). *Why information security is hard - an economic perspective*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Why-information-security-is-hard-an-economic-Anderson/09dec7e45c76750c5387b91b45132fd1b72ae4fa>
6. *Ensuring data security and privacy in regulatory compliance* – *FasterCapital*. (n.d.-b). FasterCapital. <https://fastercapital.com/topics/ensuring-data-security-and-privacy-in-regulatory-compliance.html>

ӘОЖ 004.65

“ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫН ЖОБАЛАУ” БОЙЫНША ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ

ИЭФ-20-10к тобы, Хужатаева Салтанат Нургаликизи.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – т.ғ.магистрі аға оқытушы Нахипова В.И.

Кіріспе

Білім беру реформасы мультимедиалық технологиялар болып табылатын электрондық оқулық, құрал, тренажерлар түріндегі компьютерлік пакеттерді құру шарттарында ғана орындалуы мүмкін.

Жоғарғы оқу орындарында студенттерге білім беруде компьютерді қолдану оларды аудиториялық, яғни лекциялық және лабораториялық сабақтарда, өз бетімен білім алу сабақтарында, алыстан оқыту жағдайында пайдалану мүмкіндігін туғызады.

Бүгінгі таңда оқу процесінде арнайы оқыту жүйелерін, оқыту процесінде электрондық шолу ресурстарын пайдалану өзекті мәселе болып отыр.

Электрондық оқулық бірінші кезекте басылымдарды толықтыратын, жаңа ақпарат ұсынатын және білім алушының алған білімдері мен дағдыларын шектеп тестілеуге бағытталуы керек.

Электрондық оқулық өз алдына мультимедиалық өнімді білдіреді, ол өз бетімен білім алу режимінде және оқытушы білім алушы үшін қарапайым нұсқаушыдан кеңесшіге ауысатын режимде де студенттерді тиімді біліммен қамтамасыз етуі керек. Бұл айтылғандардан оқулық үздіксіз, әр қадам бойынша білім беру режимін қамтамасыз етуі керектігі шығады. Курстың әрбір мәтіндік үзіндісі практикалық жаттығулар және бақылау – тестілеу сабақтарымен жалғасуы керек.

Негізгі бөлім

Есептеу техникаларының даму тарихында оның қолданылуының екі негізгі шегін бөліп көрсетуді қарастыруға болады: Бірінші шегі болып қолмен есептеуге болмайтын өте күрделі есептерді есептеу техникасын қолдана отырып оңтайландару.

Бұл областың дамуы күрделі математикалық есептерді интенсификациялық әдістерді қолдана отырып шешу, бағдарламалық тілдердің пайда болуы, есептеу алгоритмдерінің ыңғайландыруға бағытталуы, ЭЕМ дің жаңа архитектураларының кері байланыста қалыптасуы болып табылады. Есептеу техникаларының бұл шекте қолданылған қайта өңделген күрделі алгоритмдердің болуы құрылысына қарай жай мәліметтерді құруға болатын көлемі салыстырмалы түрде үлкен емес. Екінші шегі біздің тақырыбымызға тікелей қатысты болып табылатын есептеу техникаларын және де автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді қолдану. Көптеген есептердің шешілу негіздері ақпараттардың қайта өңделуіне байланысты болады. Ақпараттардың қайта өңделуін жеңілдету үшін ақпараттық жүйе (АЖ) құрылады.

АЖ автоматтандырылуы деп техникалық құралдар, көбінесе ЭЕМ қолдану. деқватты түрде бөліп АЖ дің көбі автоматтандырылған, сондықтан оны қасқартып АЖ деуге болады. АЖ лер аппаратты бағдарламалық істерді іске қосады, бұлар келесі функцияларды жүзеге асырады:

Ақпараттарды компьютер жадысында сенімді сақтау.

Осы жұмысты спецификалық орындау.

Қолданушыға ыңғайлы және интерфейсті оңай қабылдау.

Әдетте мұндай жүйелер күрделі құрылымды үлкен көлемді ақпараттармен жұмыс жасайды. Ақпараттық жүйелердің классикалық мысалдары болып кәсіпорынның автоматтандырылған басқару жүйесіндегі (АБЖ) банктік жүйелері, авиациялық және теміржол билеттерінің резервтік жүйелері, қонақ

үй орындарының және т.б резевтік жүйелерін айтуға болады. Есептеу техникаларының екінші шегі біріншіден қарағанда кешірек пайда болды. Бұл мүмкіндік ақпараттардың компьютерде сақталуының шектеулілігімен байланысты. Сенімді және ұзақ уақытқа сақталған ақпараттар туралы еске сақтау құралдарының болу құрылғылары болған кезде айтуға болады. Біріншіден, компьютерде екі түрлі жады қолданылды, бұлар магниттік ленталар және барабандар. Магниттік ленталардың сиымдылығы айтарлықтай үлкен болды, дегенмен бұл өз табиғатынан мәліметтерге кіру жолын қамсыздандырды. Ал магниттік барабандар еркін кіруге мүмкіндік бергенмен, сақталынатын ақпараттар көлемі шектеулі болды.

Санды есептеулер үшін бұл шектеулер негізгі емес еді. Бірақ АЖ дегі жалпы ақпараттық объектінің екі жақты байланысы нақты әлемнің объектілер модельдерін бөліп көрсетеді. Тұтынушылардың ақпараттарға мұқтаждығы нақты объектілердің жағдайын адекватты түрде бөліп көрсетеді, яғни салыстырмалы түрде өз сұрақтарына жедел реакция беруін талап етеді., бұл үшін магнитті ленталар мен барабандар жадысы жеткіліксіз болды.

Магниттік дисктердің пайда болуымен сыртқы жадының басқару жүйесінің тарихы басталды. Бұған дейін әрбір қолданбалы бағдарламалар магнитті лентаға немесе барабанға өз үлесінше бөліп, жедел жады мен ақпаратты бағдарламалы құралдардың орнын ауыстырып отырған. Бұл дегеніміз әрбір қолданбалы бағдарлама өз үлісіндегі мәселелерді құрылымымен атауына қарай шешу керек болған.[1].

Файлдар мен файлдық жүйелер. Ақпараттық жүйелердің дамуындағы басты қадам болып файлдардың орталықтандырылған басқару жүйесі болып табылады. Бағдарламаның көзқарасына қарасақ файл, сыртқы жадының аталған обласы немесе шегі, мұнда жазуға және санауға болатын мәліметтер кіреді. Файлдардың аталу ережесі, мәліметтерді қолдану әдістері және осы мәліметтердің құрылымдары файлдарды нақты басқару жүйесіне тәуелді (файлдық жүйелер). Бірақ та айта кететін жайт бірнеше қолданушылардың бір файлдың бәруақытта қолданылуы болған, ал файлдың құрылымын өзгерту қолданушының бағдарламалық қосымшаларының ортақ файлды өңдеу кезінде шешіп отырған мәселелерін өзгерту керек болды. Бұл кемшіліктер ақпараттық басқарудан жаңа түрін ойлап табуға себеп болды. Бұл жүйе жаңа бағдарламалық жүйелер негізінде іске асырылды, яғни бұл мәліметтер базасын басқару жүйесі (МББЖ) , ал ақпараттар сақталынатын жүйе мәліметтердің банктер мен базалар жүйесі (М Б мен БЖ) деп аталынды. МББЖ даму тарихы 40 жылдай уақыт бойы қолданылып келеді. 1968 жылы өндірістік МББЖ жүйе IBM фирмасының IMS қолданылуға кірді. 1975 жылы тілдер жүйесі бойынша бірінші ассоциациясы мәліметтерді өңдеу Conference of Data System Languages (CODASYL) пайда болды, бұл мәліметтер базасындағы теориялық түсініктерді фундаменталды қатарын анықтады, осы уақытқа дейін желілік мәліметтер моделінің негізі болып саналып келуде. Теориялық мәліметтер базасын ары қарай дамытушылар қатырына белгілі үлес қосқан американдық математик Э.Ф. Кодд болып табылады, бұл ғұлама реляциондық мәліметтер моделіні ойлап табушы. Кодд реляционды модель мен реляционды алгебраны ойлап тапқаны үшін Американдық Ассоциация Тьюрингі премиясына ие болды. Осылайша мәліметтерді қайта өңдеу бағытының дамуын төрт этапқа бөлеміз.

Бірінші этап үлкен ЭЕМ дағы мәліметтер базасы.

Үлкен IBM 360/370, ЕС ЭЕМ, мини ЭЕМ сы типіндегі мәліметтер базасын ұйымдастырумен байланымты. Мәліметтер базасы ЭЕМ ның орталық сыртқы жадысында сақталды, бұлардың қолданушылары болып пакеттік режимдегі есептер. Мықты операциялық жүйелер паралельді келісілген көптеген есептерді орындауға мүмкіндік берді. МБ на кіру бағдарламасы әртүрлі тілдермен жазылып сандық бағдарламалар негізінде енгізілген. Бағдарламаға кірудің интерактивті режимі консольді терминдер көмегімен жүзеге асты.

Екінші этап ПК дегі МБ. Бұларға осы уақытқа дейін кеңінен қолданылған МББЖ Dbase (DBaseIII+, DBaseVI) , FoxPro, Clipper, Paradox жатады.

Үшінші этап бөлінген мәліметтер базасындағы, яғни персонализациядан кейін кері процесс интеграция басталды. Жергілікті желілердің пайда болуымен қатар әр жерлерде сақталған және де өңделген келісілген мәліметтер мәселесі туындады. сонымен қатар транзакция пайда болды. Мәліметтерді сипаттау мен манипуляциялау тілдері SQL және әртүрлі МББЖ технологиялар пай бола бастады, мысалы: ODBC протоколы (Open DataBase Connectivity) Microsoft фирмасының, МББЖ представительдері болып MS Access 97 және қазіргі мәліметтер базасының серверлері Oracle Informix , SQL және т.б.

Төртінші этап (МББЖ перспективалары). Бұл этап жаңа технологиялардың пайда болуы интранет пен тығыз байланысты.

Негізгі түсініктер және анықтамалар

1. Негізгі түсініктер және анықтамалар: ақпараттық жүйелер, деректер банкі.
2. Деректер базаларының және банкілерінің архитектурасы, физикалық және логикалық тәуелсіздік.
3. Пайдаланушылық сұранымның өту үрдісі.
4. Деректер банкінің өмірлік циклі және деректер базасын басқарушының негізгі функциялары.
5. Деректер моделдерінің сыныптамасы.

1. Негізгі түсініктер және анықтамалар: ақпараттық жүйелер, деректер банкі.

Кең мағынада ақпараттық жүйе ретінде ақпаратты өңдейтін кез-келген жүйе қарастырылуы мүмкін. Қолданылатын облыс бойынша өндірісте, білім беруде, денсаулық сақтауда, ғылымда, әскери істе, әлеуметтік сферада, саудада және т.б. салалардағы ақпараттық жүйелерді бөліп көрсетуге болады. Мақсаттық функция бойынша ақпараттық жүйелерді келесі категорияларға бөлуге болады: басқарушылық, шешімді қабылдауды қолдаушы, ақпараттық-анықтамалық. Тар мағынада ақпараттық жүйе белгілі бір қолданбалы міндетті шешуге (мысалы: кәсіпорындағы кадрлар есебі, бухгалтерлік есеп)

қатыстырылған ақпараттық-аппараттық құралдардың жиынтығы болып саналады.

Деректер банкі бір немесе бірнеше деректер базасы ретінде ұйымдастырылған, өңделетін ақпаратты орталықтандырылған сақтау, жинау және ұжымдық көп мақсатты пайдалану функциялары жүзеге асырылған ақпараттық жүйелердің бір түрі.

Деректер банкі жалпы жағдайда келесі құраушылардан құралады: деректер базасы, деректер базаларын басқару жүйесі (СУБД), деректер сөздігі, администратор, есептеу жүйесі және қызмет көрсету персоналы. Аталған құраушыларды және олармен байланысты негізгі түсініктерін қысқаша қарастырайық [2,3].

Деректер базасы – есептеу жүйесінің жадысында сақталатын және объектілер жағдайы мен олардың қарастырылатын пәндік облыстағы өзара байланыстарын көрсететін арнайы жолмен ұйымдастырылған деректер жиынтығы.

Базада сақталатын деректердің логикалық құрылымын деректерді көрсету моделі деп атайды. Негізгі деректерді көрсету моделдеріне (деректер моделдеріне) келесілер жатады: иерархиялық, желілік, реляциондық, көпмөлшерлі, объектіге бағытталған.

ДББЖ – көптеген пайдаланушылардың деректер базасын құру, жүргізу және бірге пайдалану үшін арналған тілдік және бағдарламалық құралдардың кешені. Мысалы, деректердің реляциондық моделін пайдалануға негізделген ДББЖ реляциондық ДББЖ деп аталады.

Пайдаланушылар деректер базалармен жұмыс істеу кезінде приложение деп аталатын бағдарламаларды қолданады. Жалпы жағдайда бір деректер базасымен бірнеше приложение жұмыс жасай алады. Мысалы, егер деректер базасы кәсіпорын жұмысын моделдейтін болса, онда онымен жұмыс жасау үшін кадрларды есепке алатын приложенияны, еңбек ақы есептеуге арналған приложенияны, қойма есебін жүргізу үшін приложенияны жасауға болады. Бір деректер базасымен жұмыс істейтін приложениялар бір-бірінен тәуелсіз жұмыс жасап, ДББЖ олардың жұмысының дұрыстығын қамтамасыз ету керек.

Деректер сөздігі – деректер құрылымы, файлдардың бір-бірімен байланысы, деректер типі және олардың форматтары, пайдаланушыларға деректердің қатыстылығы, қорғау кодтары және пайдаланушыларды бөлу туралы ақпаратты орталықтандырылған сақтауға арналған деректер банкінің жүйешесі.

Функционалды түрде деректер сөздігі кез-келген деректер базасында болады, бірақ оның атауы әртүрлі болуы мүмкін.

Көп жағдайда деректер сөздігінің функцияларын ДББЖ орындайды және жүйенің негізгі менюі немесе оның утилиттері арқылы жүзеге асады.

Деректер базасының администраторы – деректер базасын жобалау, құру, тиімді пайдалану, жүргізу үшін жауапты тұлға немесе тұлғалардың тобы. Пайдалану процесінде администратор ақпараттық жүйенің қызмет етуін бақылап, рұқсатсыз пайдаланудан қорғауды, деректердің бір-біріне қарама-қайшылықтардың болмауын, шынайлығын қамтамасыз етеді.

Есептеу жүйесі – ақпаратты қабылдау, өңдеу, пайдаланушыларға беру процестердің автоматизациясын қамтамасыз ететін ЭЕЖ немесе процессорлардың өзара байланысты жиынтығы.

Деректер банкінің негізгі функциялары деректерді сақтау және өңдеу болғандықтан, есептеу жүйесі процессорлардың қуаттылығымен қатар оперативті және сыртқы жадының көлемі де жеткілікті болу керек.

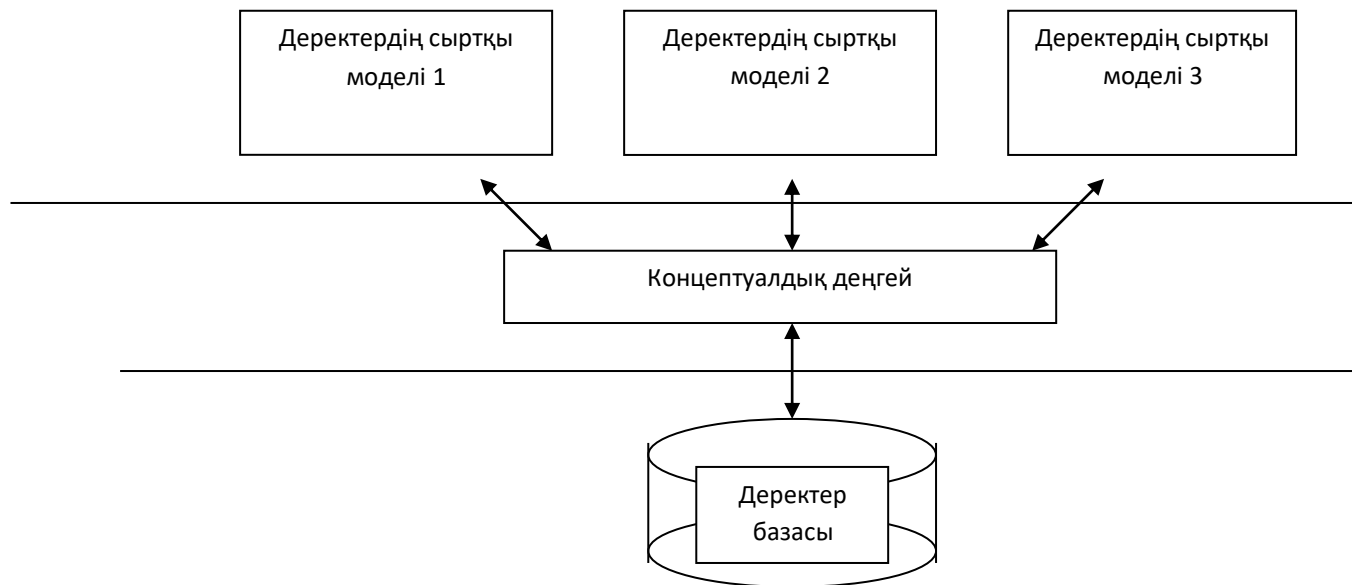
Қызмет көрсету персоналы техникалық және бағдарламалық құралдардың жұмыс істеу жағдайын қамтамасыз ету функцияларын атқарады. Ол профилактикалық, қалпына келтіру және басқа да жоспарға сәйкес жұмыстарды атқарады.

Деректер базаларының және банкілерінің архитектурасы, физикалық және логикалық тәуелсіздік.

Деректер базасын жобалау процесі пайдаланушылардың концептуалдық талаптарды құрудан басталады. Бұл талаптар жеке пайдаланушылардың талаптарын біріктіру арқылы құралып, деректер базасының концептуалды моделі деп аталады. Басқаша айтқанда, концептуалды модель деректер базасымен жұмыс жасайтын барлық приложениялар жұмыс жасайтын деректерді біріктіріп, осы приложениялардың талаптардың барлығын ескереді. Концептуалды модель объектілерді және олардың байланыстарын оларды сақтаудың физикалық әдістерінсіз көрсетеді. Сонымен концептуалды модель пәндік облыс болып табылады.

Концептуалды модель кейін таңдалған ДББЖ сәйкес келетін деректер моделіне айналады. ДББЖ қамтамасыз ете алатын концептуалды моделдің версиясы логикалық модель деп аталады. Пайдаланушыларға бұл логикалық моделдің сыртқы моделдер деп аталатын құраушылары бөлінеді. Логикалық модель физикалық жадыға ауысады.

Жоғарыда көрсетілген моделдерге сәйкес деректер базасын ұйымдастырудың 1 суретте бейнеленген үш деңгейлі жүйесі бар. Оны стандартизация бойынша американдық комитет ANSI (American National Standards Institute) ұсынды.[4].

Сурет 1. Үш деңгейлі ДББЖ моделі

Бұл архитектура деректермен жұмыс істеу барысында логикалық (1 мен 2 деңгейлер арасында) және физикалық (2 мен 3 деңгейлер арасында) тәуелсіздікті қамтамасыз ете алады. Логикалық тәуелсіздік берілген деректер базасымен жұмыс істейтін приложенияны басқа приложенияларды өзгертпей өзгертуге мүмкіндік береді. Физикалық тәуелсіздік сақталатын ақпаратты приложениялардың жұмысын өзгертпей бір таспадан екіншісіне ауыстыруға мүмкіндік береді. Файлдық жүйелерді пайдаланған кезде бұл екі қасиет жетіспеді. Концептуалдық деңгейдің пайда болуы деректер базасын орталықтандырылған басқару аппаратын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Деректер банкінің өмірлік циклі және деректер базасын басқарушының негізгі функциялары.

Кез-келген бағдарламалық-ұйымдық-техникалық кешені сияқты деректер банкі уақытта және кеңістікте орын алады. Ол өзінің дамуында өмірлік цикл деп аталатын кезеңдерден тұрады. өмірлік цикл деректер базасын құру туралы шешім қабылдау моментінен басталып, оны оның эксплуатациясы аяқталған ға дейінгі уақытты қамтиды. Өмірлік цикл моделі ретінде өмірлік цикл барысында процестердің, іс-әрекеттердің, міндеттердің орындалу кезектілігін және өзара байланысын анықтайтын құрылым түсіндіріледі. Өмірлік циклдің келесі этаптары бар:

1. Талдау
2. Жобалау
3. Жүзеге асыру
4. Енгізу (эксплуатация)
5. Жүргізу (сопровождение)
6. Модернизациялау және дамыту
7. Толық қайта ұйымдастыру

Әр этапта ерекше ролді деректер базасының администратор тобы орындайды. Деректер базасы администраторының негізгі функциялары:

- Пәндік облысты талдау: пәндік облысты суреттеу, біртұтастықтың шектеуліктерін анықтау, ақпараттың беделін (қол жетендік, құпиялық) анықтау, пайдаланушылардың қажеттіліктерін анықтау, деректерді өңдеудің көлемдік-уақыттық сипаттамаларды анықтау.

- Деректер базасының құрылымын жобалау: деректер базасына кіретін файлдардың құрамы мен құрылымын және олардың арасындағы байланыстарды анықтау, ақпаратқа қол жетімділіктің әдістері мен деректерді ретке келтірудің әдістерін таңдау, деректерді суреттеу тілінде деректерді суреттеу.

- Деректер базасының суреттеу кезіндегі біртұтастықтың шектеулерін және өңдеу процедураларын жасау: біртұтастықты қамтамасыз ететін процедураларды жасау, жұмыс істеудің түрлі режимінде біртұтастықтың шектеулерін анықтау

- Деректер базасын жобалау бойынша ұйымдық-методикалық жұмыс: деректер базасын құру методикасын жасау және таңдау, жүйенің мақсаттарын және даму бағыттарын жалпылама анықтау, деректер базасының даму этаптарын жоспарлау, жобаның жалпы сөздіктер және концептуалды моделді құру, құрылатын приложениялардың сыртқы моделдерін түйістіру, деректер базасына жаңа приложенияны қосуды бақылау.

Инфологиялық (семантикалық) деректер моделдері жобалаудың алғашқы кезеңдерінде приложенияны жасау процесінде қолданылатын ДББЖ байланыссыз деректердің құрылымын суреттеу үшін қолданылады.

Даталогиялық моделдер нақты ДББЖ кодлауды талап етеді.

- Документалды моделдер негізінен құжаттардың, текстердің әдеттегі тілмен еркін құрылуына негізделген. Құжаттарды белгілеу тілдеріне негізделген моделдер стандартты жалпы белгілеу тілмен SMGL (Standart Generalised Markup Language) байланысты.[5,6].

- Фактографиялық реляциондық моделдерде пәндік облыстың абстрактілік моделдерін және объектілер арасында семантикалық байланыстарды көрсететін қатынас схемалары құрылады. Талдаудың негізі қатынас атрибуттары арасындағы функционалдық байланыс болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғылыми жұмыстың барысында байқағанымыздай, Мәліметтер базасы объектілі – бағытталған программалау тілін игеру студенттен бірқатар икемділіктер мен біліктілікті талап етеді. Тілдің құрамындағы компоненттерді пайдаланып қолданбалы бағыттағы программалар дайындау мүмкіндігі бар.

Кез келген мәселені шешпестен бұрын оның зерттеу аймағымен танысу керек. Сол себепті біз жұмысты орындау барысында Мәліметтер базасын программалау ортасы бойынша әдебиеттерді пайдаланып, көп нәрселерді өз бетімен оқып, оны оқулықты өңдеу барысында пайдаланылды.

Программалық өнім барлық кезде жетіліп отырды: қолданушы интерфейсі құрылды, лабораториялық тапсырмалар ұйымдастырылды, курс бойынша тест программасы құрылды.

Бітіру жұмысын өңдеу барысында келесі жұмыстар жасалынады:

Курс бойынша қазақ тілінде теориялық материалдар жиналды;

1. Әрбір тақырыптар бойынша орындалатын тапсырмалар және бақылау сұрақтары ұйымдастырылды;

2. Теориялық материалдар және жинақталған тапсырмаларды бір жүйеде біріктіріп пайдаланатын программалық өнім орындалды;

3. Курс бойынша қорытынды, өзін - өзі бақылауға арналған тестілеу программасы өңделді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Халықова К.З. Информатиканы оқыту әдістемесі. - Алматы, 2013.
2. Колесниченко О.В., Шишигин И.В. Аппаратные средства РС. – 5-е изд., перераб. и доп. – СПб.: БХВ-Петербург, 2014. – 1152 с.: ил.
3. Вебер Р. Конфигурирование ПК на процессорах Pentium, MMX, AMD. – М.: Мир, 2012.
4. Смирнов А.Д. Архитектура вычислительных систем. -М.: Наука, 2014. -320 с.
5. Балашов Е.П., Григорьева В.Л., Петров Г.А. Микро и мини-ЭВМ. Уч. пособие для вузов. -Л.: Энергоиздат, 2014. -304 с.
6. Толковый словарь по вычислительным системам /Под ред. В. Иллиноурта и др., пер с англ. А.К. Белолуцкого и др.; под ред. Е.К. Масловского. - М.: Машиностроение, 2019. -568 с.

ӘОЖ 51:33(075.8)

СИ БАҒДАРЛАМАЛАУ ОРТАСЫНДА ВИЗУАЛДЫ ЗЕРТХАНА КЕШЕНІН ҚҰРУ

ИЭФ-20-9к тобы, Смадияр Ердәулет Асанұлы.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ж.ғ.магистрі аға оқытушы Изханова Б.Е.

Кіріспе

Мемлекеттің индустриялық-инновациялық дамыту міндеттерін шешуге байланысты білім сапасын әлемдік тәжірибелерге сәйкес жоғары деңгейге көтеру – заманауи талап. Қазақстан Республикасында орта білім беру мазмұнын жаңарту білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізуді талап етуде. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды, осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы - заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі.

Олай болса, қазіргі қоғамдық сұраныстар еңбек нарығының қажеттіліктерін қанағаттандыратын жоғары кәсіби ұтқырлықты, ғылыми-техникалық және заманауи ақпараттарға өз бетімен бағыттала алатын мамандар даярлауды қажет етіп отыр. Осыған орай жоғары оқу орындарының алдына кәсіби маман ретінде өз бетімен білім алуға қабілетті, алған білімдерін оқу және өмірлік жағдаяттарда шығармашылықпен пайдалана алуын, өзін-өзі дамыту мен өзіндік басқаруын қамтамасыз ететін тұлғаны дайындау мәселелерін жан-жақты қарастыруда.

Негізгі бөлім

Көлемі жағынан орташа бағдарламаларды құруда құрылымдық бағдарламалау қолданылады. Оның негізгі идеясы, оны шешуалгоритмы ағымдағы мәтінгеанық көрінуі үшін шешілетін тапсырманың құрылымын бағдарлама құрылымы көрсетуі тиіс. Ол үшін жай үш оператордың көмегімен құрылатын бағдарлама құралдары ғана емес, сонымен қатаралгоритмнің құрылымын нақты бейнелейтін құралдар қажет. Осы мақсатпен бағдарламалаудаішкі бағдарлама ұғымы еңгізілген. Ішкі бағдарлама қажетті әрекетті орындаушы және ағымдағы кодтың басқа бөліктеріне тәуелді емес операторлар жиынтығы. Бағдарлама бірнеше кішкене ішкі бағдарламаларға бөлінеді, олардың әрқайсысы ағымдағы тапсырмамен қарастырылған әрекеттердің бірін орындайды. Құрылымдық бағдарламалау идеясы 70 жылдары IBM компаниясында пайда болды, оны әзірлеудеатақты ғалымдар Э. Дейкстра, Х. Милс, Э. Кнут, С. Хоор қатысты. Құрылымдық бағдарламалау бағдарламалық өнімнің модульдық құрылымына және әртүрлі бағдарламалық модульдердің мәліметтерін өңдеуалгоритмдерінің типтік басқару құрылымдарына негізделген. Құрылымды басқару типтері:

- реттілік;
- альтернатива (таңдау шарты);
- цикл.

Құрылымдық бағдарламалауға жататын бағдарлама әзірлеудің екі әдістемесі кең таралған:

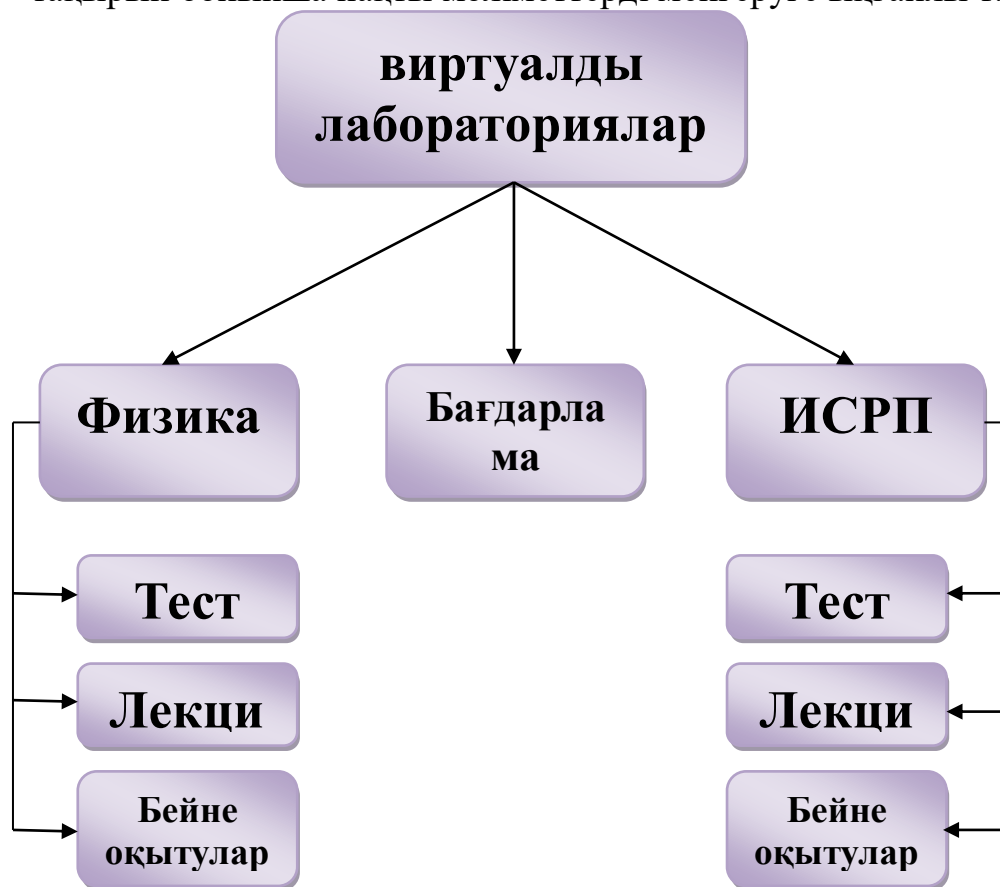
1. «жоғарыдан төменге» бағдарламалау;
2. «төменнен жоғарыға» бағдарламалау.

Бүгінгі күннің басты талабы - білім беруді ақпараттандыруды дамыту. Олай болса, бұл талапты орындау бағытында оқытушылардың ақпараттық сауаттылығы мен мәдениетін қалыптастыру қажет. Қазіргі кезде біздің республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда:

- білім мазмұны жаңа үдерістік біліктер мен, ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде;
- ақпараттың дәстүрлі әдістері-ауызша және жазбаша, телефон және радио байланыс- қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;
- қоғамдық біліммен бара бар педагогикалық технологияның кеңінен қолданылуына және ғылымның роліне мән берілуде.

Виртуалды оқытудың бағдарламалық құрылымына келесі талаптар жүйесі көрсетілді:

- ыңғайлы, түсінікті интерфейс, ол бізге кез-келген тұтынушының осы бағдарламамен қолдану мүмкіндігін арттырады.
- тақырып бойынша нақты мәліметтерді меңгеруге ыңғайлы т.с.с.

Сурет 2.1. Виртуалды оқыту құрылымдық сызбасы

Қазіргі ақпараттық қоғамда өндірістің дамуының негізгі құралы болып ақпараттық ресурстардың қажеттілігі көрінеді. Сондықтан білім берусаласы да өзінің дамуы үшін жаңа қадамдарға баруда. Осыған байланысты адамға ақпараттар кеңістігінде дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік жасай алатын оқытудың жаңа технологиялары пайда болуда.

Жаңа ақпараттық технологиямен орындалатын қызмет өзінің кез келген нақты формасында тиімдірек орындалады, адам өркениетті бола бастайды.

Ұрпақ үшін кітаптың маңызы қандай болса, компьютер де оқушы үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса, барлық сабақтарды компьютерлердің қуаттануымен жүргізуді үйрену – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі.

Қазіргі ақпараттық жүйелер – бірқатар пайдаланушылардың, күрделі кәсіпорындардың әр түрлі талаптарын қанағаттандырушылық, көлемді мәліметтерді сақтайтын жүйені сипаттайды. Кез келген ақпараттық жүйелердің мақсаты әр салалардың мәліметтерін өңдеу.

Экономикалық ақпаратты өңдеудің автоматтандырылған жүйесі – бұл жоспарлау, есепке алу, экономикалық талдау, басқару шешімдерді өңдеу және

қабылдау мақсаттарына жету үшін арналған экономикалық мәліметтерді алып беретін, өңдейтін және сақтайтын жүйе.

Автоматтандыру жалпы түрде техникалық, ұйымдастыру және экономикалық бейнелеу жиынтығы болып көрсетіледі. Нәтижесінде өндірістік процеске немесе басқару процесіне адамның тікелей қатынасы азаяды.

Автоматтандырылған жүйе (АЖ) күрделі адам-машиналы жүйе болып табылады, яғни ақпаратты машинада өңдеу адамның қатынасы мен орындалады.

Басқару жүйесі қашанда дамып отыратын жүйе болғандықтан, оған сәйкес ақпарат жүйесі де дамып отыруы тиіс.

Жүйенің даму барысы зерттеу, талдау, жұмысқа, қолдануға ендіру және қолдау сатыларынан тұрады. Бұл сатылар кейде, яғни прототипті әдіс қолданылғанда, бір уақытта қатар жүргізілуі де мүмкін.

Бұл сатылардың әрқайсысы өңделу нәтижесінде мақсаттық өнімді қалыптастырады.

Ұйымның мүддесін қолдайтын жүйені жоспарлаудың стратегиясын таңдау барысында ұйымның ерекшеліктерімен танысу және қарастырылатын мәселеге ұқсас немесе оған дайын жұмыстардың сипаттамасымен танысу жүргізіледі.

Жүйелік жұмысқа (Зсаты) сатысы - мағынасы мен өңдеушілерге қойылатын талаптары бойынша күрделі саты. Бұл сатының мақсаты - жүйелік ерекшеліктерді өңдеу.

«Жүйеге қойылатын талаптар» немесе «Атқарымдық талаптар» құжаттары мәліметтерді өңдеушілер үшін жұмысқаудың бастамасы болып, жүйелік ерекшеліктерді өңдеу- жүйелік сатысының мақсаты болып келеді. Ал жүйелік ерекшеліктер- оның өнімі болып, келесі төртіншісаты - жаңа жүйені ендіру сатысы үшін негізгі құжат ретінде қарастырылады. Мұндағы ерекшелік терге:

- қолданушының интерфейсінің ерекшеліктері;
- мәліметтер қоймасының ерекшеліктері;
- бағдарламалық жабдық ерекшеліктері;
- компьютерлік жабдықтар мен қызмет көрсету жабдықтарының ерекшеліктері;
- мамандар ерекшеліктері;
- жүйелік құжаттар ерекшеліктері жатады.
- Қолданбалы ақпарат жүйесін іс жүзінде жұмысқа, төмендегі элементтерді өңдеу түрінде жүргізілуі мүмкін, яғни олар:
 - Ақпарат пен жабдықтау;
 - қолданушылар интерфейсі;
 - бағдарламалық жабдықтар;

Ақпаратпен жабдықтауды, өңдеуді қарастырсақ, пікіралысу мен қолданбалы бағдарламаларды өңдегенге дейін мәліметтер қоймасының логикалық құрылымдары, әрі оның сөздігі мен басқа файлдардың логикалық құрылымдары да анықталып, ерекшеленетін және құжатталынуы тиіс. Себебі пікіралысуда және бағдарламаларда ДББЖ арқылы тұрғызылмайтын мәліметтер қоймасы мен қосымша файл элементтері қолданылады.

Қорытынды

Қазіргі ақпараттық қоғамда өндірістің дамуының негізгі құралы болып ақпараттық ресурстардың қажеттілігі көрінеді. Сондықтан білім беру саласы да өзінің дамуы үшін жаңа қадамдарға баруда. Осыған байланысты адамға ақпараттар кеңістігінде дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік жасай алатын оқытудың жаңа технологиялары пайда болуда.

Жаңа ақпараттық технологиямен орындалатын қызмет өзінің кез келген нақты формасында тиімдірек орындалады, адам өркениетті бола бастайды.

Ұрпақ үшін кітаптың маңызы қандай болса, компьютер де студент үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса, барлық сабақтарды компьютерлердің қуаттануы мен жүргізуді үйрену – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі.

Соңғы жылдары білім беру аясы жүйесінде компьютерлік техниканы пайдалану белсенді түрде жүзеге асырылуда. Білім беру жүйесіндегі жаңа ақпараттық технология дегеніміз – оқу және оқу-әдістемелік материалдар жинағы, оқу қызметіндегі есептеуіш техниканың техникалық құралдары, олардың рөлі мен орны туралы ғылыми білімнің жүйесін және студенттер еңбектерін жүзеге асыру үшін оларды қолдану формалары мен әдістері деген анықтама беруге болады.

Қазіргі кездегі ақпараттық технологиялар оқу материалдарын иллюстрация жасау кезінде (мысалы анимациялы слайд-фильмдер) қолданылады. Бұл оқу үрдісін қозғалыста бейнелеуге мүмкіндік береді. Компьютердің көмегімен дыбыстық және бейнефрагменттерді де демонстрация жасауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүйсенов Н.Ж. Қолданбалы бағдарламамен қамтамасыздандыру Шымкент 2019ж
2. Қалдарова, Б.С. Қолданбалы бағдарламамен қамтамасыздандыру [Мәтін]: Оқу құралы / Б.С. Қалдарова, З.З. Есенкулова.- Шымкент: Нұрлы Бейне, 2018
3. Жукова, Т.А. Интернет- технологии [Текст]: Учебное пособие / Т.А. Жукова, Л.В. Игнашова.- Шымкент, 2018.- 150 б. Экземплярность: 86636. Ахметова, С.Т. Интернет-технологиясы [Мәтін]: Оқу құралы / С.Т. Ахметова, Б.Б. Шынжігіт.- Шымкент, 2019
4. Мансұрова, М.Е. Веб-бағдарламалау [Мәтін]: Оқу құралы / М.Е. Мансұрова; Болысханова М.Ж.- Алматы: Қазақ университеті, 2016
5. Қалдарова, Б. Web бағдарламалау негіздері [Мәтін]: Эл.изд / Б. Қалдарова - Шымкент, 2018.- 1 экз.
6. Баймаханова, М.М. Web бағдарламалау негіздері [Мәтін]=лекция жинағы: Оқу құралы / М.М.Баймаханова, А.М. Саткинбекова.- Шымкент, 2017

Abstract

This article presents a comparative study of linear regression analysis conducted in two prominent analytical platforms: SAS Studio and Python using the scikit-learn library. Linear regression, a foundational statistical technique for modeling relationships between variables, serves as the focal point for exploring predictive capabilities and computational efficiencies across both platforms. Through a series of experiments, the study examines the performance of linear regression models in SAS Studio and Python, considering factors such as model interpretability, computational speed, and ease of implementation. Results indicate that both platforms offer robust tools for conducting linear regression analyses, with SAS Studio providing a user-friendly interface and efficient computational performance, while Python offers flexibility and customization options. The comparative analysis sheds light on the strengths and limitations of each platform, providing valuable insights for researchers, analysts, and practitioners navigating the landscape of data analytics tools. Ultimately, this study contributes to a deeper understanding of linear regression methodologies and informs decision-making processes in diverse analytical contexts.

Key words: linear regression, optimization models, delivery performance.

Introduction

Linear regression, a cornerstone of statistical modeling, remains an indispensable tool in data analysis, offering insights into the relationships between variables and predictive capabilities crucial across various domains. With the exponential growth of data and advancements in computing technologies, practitioners seek efficient and scalable solutions to harness the power of linear regression. This article explores the optimization of data processing pipelines within the linear regression framework across two prominent platforms: SAS Studio and Python.

In this study, we delve into the intricate process of data optimization, focusing on the time efficiency of linear regression model execution in both SAS Studio and Python environments. Through a series of experiments, we aim to unravel the nuances of data handling and computational performance in these platforms, shedding light on their respective strengths and limitations. By conducting rigorous comparisons, we endeavor to provide insights that aid practitioners in selecting the most suitable platform for their linear regression tasks, considering factors such as processing speed, ease of implementation, and scalability. Through this exploration, we seek to contribute to the ongoing dialogue surrounding data analytics tools, offering practical guidance for optimizing linear regression workflows in diverse analytical settings.

Literature review

Linear regression, a fundamental statistical technique, finds application across various domains as evidenced by the literature reviewed. Automatic predictor

variable selection procedures such as all possible regressions, backward elimination, and forward selection aid in constructing parsimonious models while capturing important predictors, as seen in [1]. In thermodynamics, linear regression facilitates the computation of partial molar properties efficiently, demonstrating its utility in analyzing non-ideal mixtures and reaction enthalpies [2].

Regression analysis also plays a vital role in transportation engineering, where a novel algorithm counts and classifies highway vehicles without explicit segmentation, showcasing its applicability in intelligent transportation systems [3]. Furthermore, linear regression is integral to optimizing renewable energy management strategies, as demonstrated by its use in analyzing Electric Springs' performance under varying load impedance conditions, facilitating voltage regulation and power management in distributed networks [4].

In clinical trials, linear models offer robust methodologies for assessing the influence of covariates on outcomes, providing valuable insights into temporal changes in covariate effects. This approach proves advantageous over traditional methods like the Cox model, particularly in scenarios with varying covariate precision [5]. Moreover, in electrical engineering, linear regression addresses challenges related to data imputation, with the Bagged Averaging of Multiple Linear Regression model effectively predicting missing frequency events in synchrophasor data, ensuring the reliability of wide-area monitoring systems[6].

Additionally, in education and social sciences, linear regression serves as a valuable tool for exploring the relationships between factors influencing learners' continuance intentions in multimodal language learning education. Through innovative regression modeling, researchers elucidate the interplay between constructs like perceived ease of use and attitudes toward educational technologies, informing interventions to enhance learner engagement [7].

[8] highlights the importance of scientifically predicting the consumption of spare parts to optimize maintenance resources. The article introduces the mathematical model and calculation method of linear regression, emphasizing parameter estimation and model testing techniques. Through the analysis of regression equations and significance testing, the study demonstrates the practical application of linear regression in forecasting spare parts consumption and refining prediction accuracy. Similarly, in education research, [9] explores the use of multilinear regression to analyze the relationship between students' lesson scores and their performance in standardized exams.

By examining assumptions and conducting regression analysis, the study provides insights into the predictive capabilities of multilinear regression models in educational settings. Moreover, in the field of power systems engineering, [10]introduces a data-driven power flow (PF) method based on exact linear regression equations.

Main provisions

The aim of this article is to analyses the delivery customs work according to the one optimization model in two different platforms: Linear Regression with Multiple Variables (LR) in SAS and in Python.

1. To explore existing services (Python, SAS Studio etc.) that helps to analyses and apply different types of algorithms to the chosen dataset.
2. To choose a dataset according to the topic, develop a program to apply our optimization methods.

3. To test program and analyses results.

Materials and Methodology

1. SAS Studio vs Python

SAS Studio and Python both offer robust tools for performing linear regression analysis, each with its own strengths and considerations. SAS Studio provides a user-friendly interface with point-and-click functionalities, making it accessible to users without extensive programming experience. It offers a comprehensive set of statistical procedures, including the Proc REG procedure specifically designed for linear regression analysis. SAS Studio is often favored in enterprise settings for its reliability, scalability, and seamless integration with other SAS products and enterprise data sources. Additionally, SAS Studio benefits from extensive documentation, official support channels, and a vibrant user community, providing users with resources for assistance and skill development.

On the other hand, Python offers a versatile programming language with powerful libraries such as scikit-learn and statsmodels for linear regression modeling. While Python may require more programming knowledge compared to SAS Studio's GUI, it provides flexibility and customization options for advanced users. Python's open-source nature allows for easy integration with other data analysis and visualization libraries, making it suitable for a wide range of data science tasks beyond linear regression. However, Python may require additional setup and configuration compared to SAS Studio, and users may need to rely on community support and documentation for assistance. Ultimately, the choice between SAS Studio and Python for linear regression analysis depends on factors such as user preferences, programming proficiency, and organizational requirements.

Graphical User Interface (GUI): SAS Studio offers a point-and-click interface that simplifies the process of data analysis and modeling, making it accessible to users without programming experience.

Enterprise Integration: SAS Studio integrates seamlessly with other SAS products and enterprise data sources, facilitating data management and analysis in large-scale organizational settings.

Official Support: SAS Institute provides official technical support and training for SAS Studio, ensuring users have access to resources for assistance and skill development.

Proc REG Procedure: SAS Studio includes the Proc REG procedure, which is specifically designed for linear regression analysis. It offers a wide range of options and diagnostics tailored specifically for regression modeling.

Legacy Systems Compatibility: SAS Studio is compatible with legacy SAS systems and code, making it suitable for organizations with existing SAS infrastructure and workflows.

SAS Studio offers several advantages over Python for linear regression analysis, including its user-friendly interface, comprehensive documentation, enterprise integration capabilities, and dedicated procedures for regression modeling.

2. Dataset

In this article, I present a dataset aimed at addressing specific gaps in knowledge and facilitating insightful analysis. Discovered through open-source

platform, which is Kaggle by looking over big dataset, this dataset is a valuable resource for optimization delivery customs. It is available in csv file, covering a huge set of data. The dataset comprises order id, rider's id, first mile distances where it's road distance from rider's location to the pickup location, last mile distances where it's road distance from pickup location to the delivery location, weight of packages, delivered orders, undelivered orders and cancelled orders. Throughout this article, I detail the dataset's discovery process, describe its key characteristics, and outline any data preprocessing steps undertaken to ensure reliability.

3. Linear Regression with Multiple Variables

3.1 LR in SAS:

Linear regression is a fundamental statistical method used for modeling the relationship between a dependent variable and one or more independent variables. The objective is to fit a linear equation to the data, allowing for the prediction or estimation of the dependent variable based on the values of the independent variables. In essence, linear regression seeks to identify and quantify the linear association between variables, providing insights into the direction and strength of the relationship. The equation takes the form of a straight line, where coefficients represent the slope and intercept. This widely employed technique is valuable for both predictive modeling and understanding the underlying patterns and trends within datasets, making it a cornerstone in statistical analysis and machine learning applications.

Linear regression in SAS Studio is a statistical modeling technique used to explore and quantify relationships between a dependent variable and one or more independent variables. SAS Studio provides a user-friendly environment for performing linear regression analysis, allowing users to fit linear models, assess the significance of predictors, and make predictions based on the observed data. Leveraging SAS Studio's intuitive interface, analysts can easily import and manipulate datasets, specify the model structure, and interpret key statistical metrics such as coefficients, p-values, and R-squared values. The tool offers both point-and-click functionality for users who prefer a graphical interface and the flexibility of SAS programming for those who prefer coding. With its rich set of features, SAS Studio facilitates efficient and insightful linear regression modeling for a wide range of analytical applications.

Analysis of Variance					
Source	DF	Sum of Squares	Mean Square	F Value	Pr > F
Model	3	3732204931	1244068310	30.50	<.0001
Error	488	19904105302	40787101		
Corrected Total	491	23636310234			

Root MSE	6386.47798	R-Square	0.1579
Dependent Mean	7968.11382	Adj R-Sq	0.1527
Coeff Var	80.15044		

Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t
Intercept	1	11023	627.50209	17.57	<.0001
delivered_orders	1	-3.71142	9.60582	-0.39	0.6994
cancelled	1	-11.37166	25.76211	-0.44	0.6591
undelivered_orders	1	-24.49433	25.75908	-0.95	0.3421

Figure 1 – Linear Regression Analyses in SAS

Results in linear regression which is multiple regression with 3 independent variables (delivered orders, undelivered orders and cancelled orders) and intercept p-value is significance which means this coefficient is statistically significantly different from zero (<.001) and that is very good outcome as shown in the figure 1. Additionally, r-square is 0.1579 and it is shown about 16% significance that is not very good but normal and adj r-square is 0.1527 with 15% which come out with normal situation.

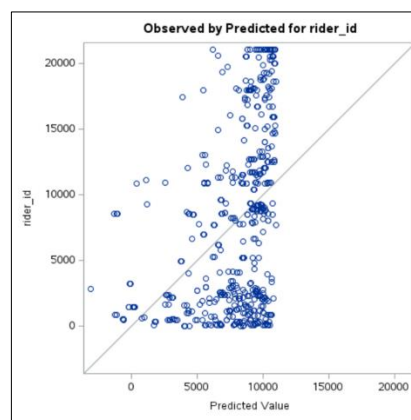

Figure 2 – Prediction Graph

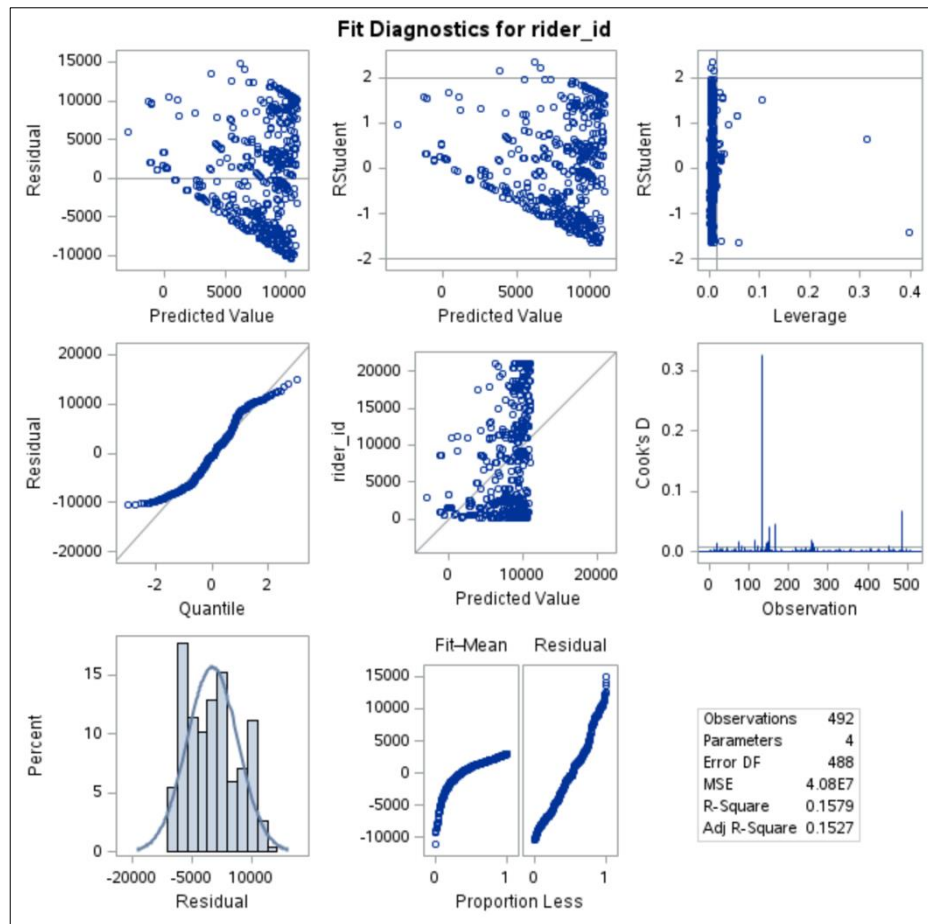

Figure 3 – Fit Diagnostics

As shown in Figure 2, if we look for predicted observations of rider then the most of predicted values are not so close and far from the line because of having more than one independent variables in our study. Moreover, fit diagnostics results for rider is quite significant where predicted values far with having residual vice versa nearer in quantile values significantly. The percentage of residuals are up to 16% and it's quite good as shown in Figure 3. The time taken by linear regression process in dataset is 1.74 seconds in real time with 0.95 seconds in user CPU time.

3.2 LR in Python:

Linear regression is a fundamental statistical method used to model the relationship between one or more independent variables (also known as features, predictors, or input variables) and a dependent variable (also known as the target variable or output variable) in a linear manner. In Python, linear regression can be implemented using various libraries, but one of the most commonly used libraries is scikit-learn.

A Linear Regression model is chosen for its simplicity and interpretability. The LinearRegression class from the scikit-learn library is employed to instantiate the model. Subsequently, the model is trained using the training data (X_train, y_train) through the 'fit' method.

```
X_train, X_test, y_train, y_test = train_test_split(X, y, test_size=0.2,
random_state=42)
lr_model = LinearRegression()
lr_model.fit(X_train, y_train)
```

```
y_pred = lr_model.predict(X_test)
```

```
mse = mean_squared_error(y_test, y_pred)
```

```
r2 = r2_score(y_test, y_pred)
```

```
rider_performances = rider_performances.sort_values(by='delivered_orders',
ascending=False).iloc[::20]
```

```
rider_performances['delivered_orders']=rider_performances['delivered_orders'].round(2)
```

The trained model is then used to make predictions on the testing data (X_{test}) using the 'predict' method. To assess the performance of the model, two key metrics are calculated: Mean Squared Error (MSE) and R-squared (R^2). MSE quantifies the average squared difference between actual and predicted values, while R^2 measures the proportion of the variance in the target variable that is predictable from the independent variables. To provide visual insights into the model's performance, two types of plots are generated. Firstly, a scatter plot depicting the actual versus predicted values is created. This plot helps visualize how well the model predictions align with the ground truth. Secondly, a residuals plot is generated to examine the distribution of errors (residuals) across the range of fitted values. These plots aid in diagnosing any patterns or trends in the model's errors as in Figure 4.

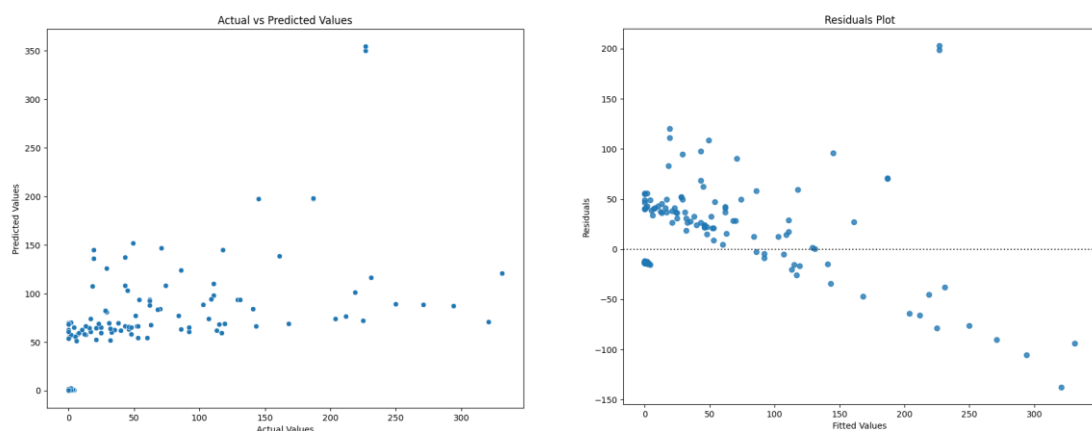

Figure 4 – Linear Regression Analysis in Python

In addition to evaluating the overall model performance, individual rider performances are analyzed. Predictions are made for each rider's performance in terms of 'delivered_orders', 'cancelled', and 'undelivered_orders'. These predictions are then aggregated and sorted based on the number of delivered orders. A subset of rider performances is selected for visualization, specifically every 20th rider based on their delivered orders. Finally, a bar plot is generated to visualize the number of delivered orders for relative performances.

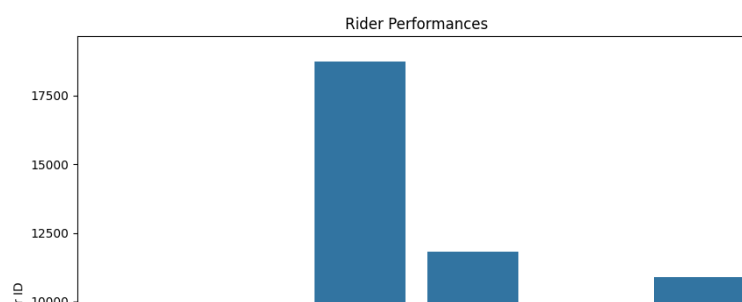

Figure 5 – Rider Performance

Results and Discussion

The results from linear regression analyses conducted in both SAS Studio and Python using the scikit-learn library revealed valuable insights into the relationships between dependent and independent variables. In SAS Studio, the analysis yielded statistically significant coefficients and moderate predictive capability, as evidenced by the intercept's p-value and R-squared value, respectively. Although predicted observations of rider performances displayed some deviation from the regression line, fit diagnostics indicated a reasonable level of accuracy, with residuals accounting for around 16% of the variance. Furthermore, SAS Studio demonstrated efficient computational performance, completing the linear regression process in 1.74 seconds in real-time with 0.95 seconds in user CPU time. Similarly, Python's scikit-learn implementation showcased comparable model performance, with accurate predictions depicted in scatter plots and uniform error distribution in residuals plots. The analysis of individual rider performances in Python provided insights into their relative performances based on delivered, cancelled, and undelivered orders. Overall, the results highlight the effectiveness and versatility of both SAS Studio and Python for conducting linear regression analyses, offering valuable tools for exploring relationships within datasets and informing decision-making processes in various analytical contexts.

Conclusion

In conclusion, the comparative analysis of linear regression models implemented in SAS Studio and Python using scikit-learn revealed notable similarities and differences in their performance and usability. While both platforms demonstrated the ability to effectively model the relationships between dependent and independent variables, SAS Studio offered a user-friendly interface and efficient computational performance, making it particularly suitable for users with varying levels of programming expertise. On the other hand, Python's scikit-learn library provided flexibility and customization options, allowing for seamless integration with other data analysis tools and libraries. Despite these distinctions, both platforms proved valuable for conducting linear regression analyses, offering insights into predictive capabilities, and facilitating informed decision-making processes across diverse analytical domains. Moving forward, the choice between SAS Studio and Python should be guided by factors such as user preferences, organizational requirements, and the specific objectives of the analysis. Overall, this comparative study contributes to a deeper understanding of linear regression methodologies in different analytical environments, offering practical insights for researchers, analysts, and practitioners alike.

REFERENCES

1. Eberly, L. E. (2007). Multiple Linear Regression. In *From: Methods in Molecular Biology* (Vol. 404).
2. Rahbari, A., Josephson, T. R., Sun, Y., Moulton, O. A., Dubbeldam, D., Siepmann, J. I., & Vlugt, T. J. H. (2020). Multiple linear regression and thermodynamic fluctuations are equivalent for computing thermodynamic derivatives from molecular simulation. *Fluid Phase Equilibria*, 523. <https://doi.org/10.1016/j.fluid.2020.112785>
3. Liang, M., Huang, X., Chen, C. H., Chen, X., & Tokuta, A. (2015). Counting and Classification of Highway Vehicles by Regression Analysis. *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 16(5), 2878–2888. <https://doi.org/10.1109/TITS.2015.2424917>
4. Rokde, J. R., & Thosar, A. G. (2023). Linear regression approach for performance evaluation of ES with load impedance variations of non-critical and critical load. *E-Prime - Advances in Electrical Engineering, Electronics and Energy*, 6. <https://doi.org/10.1016/j.prime.2023.100312>
5. Aalen, O. O. (1989). A LINEAR REGRESSION MODEL FOR THE ANALYSIS OF LIFE TIMES. In *STATISTICS IN MEDICINE* (Vol. 8).
6. Le, N. T., & Benjapolakul, W. (2018). A Data Imputation Model in Phasor Measurement Units Based on Bagged Averaging of Multiple Linear Regression. *IEEE Access*, 6, 39324–39333. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2018.2856768>
7. Huang, Y., Xu, W., Sukjairungwattana, P., & Yu, Z. (2024). Learners' continuance intention in multimodal language learning education: An innovative multiple linear regression model. *Heliyon*, 10(6), e28104. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e28104>
8. Yang, Y., Sun, L., & Guo, C. (2018). Aero-material consumption prediction based on linear regression model. *Procedia Computer Science*, 131, 825–831. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.04.271>
9. Uyanık, G. K., & Güler, N. (2013). A Study on Multiple Linear Regression Analysis. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 106, 234–240. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.027>
10. Chen, Y., Wu, C., & Qi, J. (2022). Data-driven Power Flow Method Based on Exact Linear Regression Equations. *Journal of Modern Power Systems and Clean Energy*, 10(3), 800–804. <https://doi.org/10.35833/MPCE.2020.000738>

СӘБИТ МҰҚАНОВ ПОЭМАЛАРЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЕЖІРЕСІ

Тазабек З.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Абенова Л.У.

Сәбит Мұқанов поэмаларының реалистік сипатын ашу үшін реализм проблемасына барып, әдеби әдіс, әдеби ағым мәселелеріне ой жүгіртуіміз

керек. Ал реализм – өзге де әдеби әдістер секілді әдебиет пен өнер ауылында дүркін-дүркін көтеріліп, мәселеге айналып барып басылып, араға уақыт салып барып қайта көтеріліп жататын, тыншуды білмейтін теориялық мәселе!

XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары кеңес ақындары алдында кеңестік өмірді жырлау міндеті тартылды. Ол – бүгінгі күн тақырыбына оралуы. Орыс поэзиясында В.Маяковский, Д.Бедный секілді ақындар бүгінгі күн тақырыбына қалам тартты. Маяковский «Ленинді» жазса, С. Сейфуллин «Альбатрос», «Советстанды» жазды. Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин бүгінгі өмірге бұрылды. XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары жаңа уақыт, жаңа қоғамға бетбұрыс - тарихи, тарихи-аңыздық тақырыптағы туындылар арқылы жүзеге асса, енді советтік шындықты советтік тақырып арқылы жырлау міндеті қойылды ақын-жазушылар алдына.

М.Горький «Өнердегі жаңа кезең жаңа адамнан басталады. Ол – социалистік революция үшін күресуші және оны жасаушы. Сол адам өнерге жаңа дүниетаным (көзқарас), содан туындайтын тың пафос, жаңа мазмұн әкелді» [1], – деген пікір айтты.

М. Горький шығармаларын жастай оқып өскен, сөз өнерінде дәстүрін үлгі еткен Сәбит Мұқанов өз шығармаларында, соның ішінде поэмаларында осы аталы сөзді ұстанымға айналдырды.

Сәбит Мұқанов та үсті-басы қарақұрым шоқпыт, алақаны күс-күс кедей кейіпкерлерді сахнаға алып шықты. «Ауылдағы әлеуметтік процестерді суреттейтін, оны Шоқпыт образы арқылы танытатын Сәбит лирикалары поэзия тарихынан бағалы орын алмауы мүмкін емес». Бір Шоқпыт қана ма? Жоқ. Ол әрбір өлеңінде, әрбір поэмасында өліп бара жатқан ескілікті көрсетумен (Қарашұнақ, Шұнақ, Тезек, Күншаш т.б.) бірге, сол кедейшілікті жеңіп, кеңестік өмірге жеткен кедейшіліктің жаңа буынын да көрсетеді. Олар кеңес қоғамына бірі жете алмай (Алтай, Ермек) күрес жолында мерт болып жатса, енді бірі түрлі ауыртпалық жолдарынан өтіп (Алтын, Болат, Қозыбақ т.б.) барып жетеді.

Осы міндетке Сәбит Мұқанов «Балбөпе», «Батырақ», «Қанды көл», «Құланың құны», «Жүйткі, қара айғырым», «Ақ аю», «Жылқышы» т.б. поэмалары арқылы жауап берді.

Ақын сюжетті шығарма жазуда өнімді еңбек етіп келеді. Ол өткен қырық жылдың ішінде жиырмаға жуық поэмалар жазды. Олардың басым көпшілігі жиырмамыншы жылдарда жазылды. Отызыншы жылдарда «Көмір коммунизм», «Ақ аю», «Колхозды ауыл осындай», «Сөз Советтік армия» (соңғы екеуін ақын өлеңдер қатарына қосып жүр) секілді санамалы ғана поэма жазды. Жазушының 1956 жылы жарық көрген таңдамалы шығармаларының төртінші томы кілең поэмаларға арналған. Олардың саны – он үш. Ішінде отызыншы жылдары жазылғандардан тек қана «Ақ аю» бар. Жиырмамыншы жылдары жазылғандарынан «Пионер», «Наурыз күні», «Альбом», «Жайлау үстінде», «Көмір коммунизм», «Шагом марш!» [2] атты поэмалары томға енген.

Томдағы он үштің ішінен: «Жұмаштың өлімі», «Құрдас», «Балбөпе», «Батырақ», «Сұлушаш», «Октябрьдің өткелдері», «Қанды көл», «Құланың құны» – сегіз поэма батырақтар өмірінің оқиғаларына құрылған.

1970 жылдары қаламгердің он алты томдық таңдамалы шығармалар жинағы жарық көреді. Он екінші томы (1977) поэмаларға арналған. Бұл

жинаққа ақынның 10 поэмасы енген. Олар: «Сұлушаш», «Балбөпе», «Жетім қыз», «Батырақ», «Қанды көл», «Құланың құны», «Жүйткі, қара айғырым», «Ақ аю», «Жұпархан», «Алдаберген туралы аңыз».

Идеялық-көркемдік дәрежесі жағынан ақынның батырақтар тақырыбындағы поэмалары әрқилы. «Сұлушаш» роман дәрежесіне жеткен, жалпы қазақ әдебиетінің мақтанышы танылған озық шығарма; «Қанды көл», «Құланың құны», «Батырақ» идеялық-көркемдік қасиеті татымды, елеулі поэмалар. «Жұмаштың өлімі», «Құрдас» секілді поэмалар ақынның поэма жазудағы алғашқы тәжірибелері ғана.

Алайда, тұтас алғанда, бұл сегіз поэма бірін-бірі толықтыра түсетін, соның нәтижесінде тарих сахнасына басты кейіпкер боп шыққан батырақтар қауымын жан-жақты, толық бейнелейтін эпопея сияқты деп түйеді ойын Т.Нұртазин.

Қазақ кеңес әдебиетінің поэма саласында «Көкшетау», «Советстан», «Құлагер», «Күйші» секілді тамаша поэмалар бар. Олар өз орнында дербес тұрған шығармалар.

Жалпы қазақ кеңес әдебиетінде кедей-батырақ қауымының тұтас эпопеясы боларлық сегіз поэманы бір тақырыпқа жазған тек С.Мұқанов екенін зерттеуші Т. Нұртазин қадап айтқан болатын.

Бұл – С. Мұқановтың өзіндік ақындық қуатын танытатын ерекше еңбек.

1919 жылы көктемде С.Мұқанов «Жұмаштың өлімі» деген шағын поэма жазады. Айт күні мол дәулетті қожасының аулына келген қарт батырақ Жұмаш, өзінің қорлық өміріне құса болып, ашумен кері қайтады. Ақыры ол өзін балтамен шауып өлтіреді. Логикалық дәлелдеу (мотивировка), көркемдік сипаттау жағынан, кейіпкер мінезін толықтыра ашу жағынан поэмада олқылық көп. Оның есесіне адам жанын танытуда поэма өте бағалы. Құл орнына салпақтап, ештемені тергемей жүре беретін Жұмаштар бүгін өз тіршілігіне көңілі толмай, басқа әлем, басқа тұрмыс іздегендей. Оның қалағаны дайын емес. Булыға құсаланған Жұмаштар өзіне қол жұмсай бастағанда кімді аямақ.

Ақынның одан кейінгі жазған поэмалары «Құрдас», «Жайлау үстінде» (1923). «Құрдас» поэмасы өмірін кісі есігінде өткізген, соның нәтижесінде азып-тозып, ауруға шалдыққан, арманды жастың аянышты өмірін бейнелейді. Арманда кеткен құрдасын есіне алып:

Ол өлді, мен артында тірі қалдым,
Тіршілігім не керек отқа жандым...
... Менің кегім қазір де соның кегі,
Осы кекке түсірген құрдас мені.

Тап намысы кеудеме оттай тулап,
Жанады есіме алсам құрдас сені [3], – дейді ақын.

«Құрдас» поэмасындағы негізгі мәселе тап кегінің жырлануы. Автор сол тақырыпты баса айтады; саяси-лирикаларында жиі көтеріп жүрген тақырыбы, сондықтан поэмада да назар аударарлық дәрежеге көтеріліп қалған. Ал поэманы түгелдей алсақ, әлі алғашқы тәжірибе дәрежесінде сюжеті де, композициясы да келіспеген.

Сол жылы жазып, сол жылы «Қызыл Қазақстан» журналында жарияланған «Жайлау үстінде» поэмасы да – сәтсіз шығарма. Ақын поэманың кіріспесінде : «Еңбек аздан өнбек аз», – деп эпиграф береді.

Поэманың алдына қойған бағдарламасы :

Жайлар малым шамалы,
Құмар емен жайлауға.
Еңбек қандай, қызық не?
Жаза салдым ойлауға.
Еңбекшіл еңбек істейді,
Еңбексіздер сарнауда [3, 186-б.].

Үзіндіден ақынның сауық-сайран қуып, жайлауға көшуді қолдамайтынын, тіршілікке пайдалы отырықшы тұрмыс құрып, еңбекпен шұғылдануды қолдайтынын аңғарамыз.

Ақынның «Октябрь өткелдері» атты поэмасы – қазақ кеңес поэзиясы кезінде дербес арнадағы шығарма деп танылған дүние.

Бұл поэманы ақын негізінде тарихта болған адамның өмір жолына құраған. Ол революционер Уғар (Мұқатай) Жәнібеков. Кейіпкердің өмір өткелдері революция жолындағы Қазақстанның өмір өткелдеріне көп ұқсайды. Сондықтан автор шығармасын «Октябрьдің өткелдері» деп атайды да, бас кейіпкер Теміртайдың тап күресі көрігінде шыңдалып, революцияға келу жолын, батыл революционерлік күресін бейнелейді.

Дегенмен, «Октябрьдің өткелдері» – қазақ поэмасында жұмысшы тақырыбын көтерген алғашқы туындылардың бірі.

Осылардың арасында «Балбөпе», «Батырақ», «Қанды көл», «Құланың құны» – жиырмасыншы жылдардағы қазақ даласының келбеті, қазақ қоғамындағы өзгерістер, әлеуметтік құбылыстарды көрсетуге арналған.

Балбөпе – жетім қыз. Кісі есігінде жүр. Жасы он екі-он үшке келер-келместе сұрауы жоқ жетім қызды алпысты алқымдаған көк тұқыл шалға қатын үстіне тоқалдыққа беріп жібереді.

Көкпеңбек сақал иегі,
Дәл алпыста күйеуі,
Балбөпе соған берілмек.
Күнәсіз таза періште,
Жас балдырған нәресте,
Еріксізден көңілмек [3, 216-б.].

Тоқал алмақ болып желіккен көктұқылдың келбеті, міне, осындай. Жетім қыз жылай-жылай, көз жасын бұлай-бұлай кетіп барады. Бұрынғы жетімдік халіне қоса бәйбішеге көзтүрткі болады. «Отырса-опақ, тұрса-сопақ». Көрген күні күн болмай, қараңғы түнге айналады.

Жаңа дәуір келді. Кедей-кепшік дәуірледі. Халық соты елге шықты. Сәрсен комсомол арқылы берген арызы қаралып, Жылқыбайдың үйінде сот болды. Тоқалдың жасы он бесте деген Жылқыбай сөзі емес, Балбөпе арызы қабыл болып, байдың малы тәркіленіп, қазынаға алынып, өзі үш жылға жазаға кесіледі. Балбөпеге еркіндік беріледі...

Өмірде болған жай ма?

Сөз жоқ. Өмірде жиі кездескен құбылыс. Әсіресе жиырмасыншы жылдары. Жас ақын Сәбит жалындап өсіп келе жатып, айналасындағы өмір құбылыстарын жіті бақылап, өнерлік құбылыстарды іліп алып жырлай жөнелген. «Балбөпе» солай туса керек. «Жетім қыз» поэмасында Күнайым теңдікке жете алмай жартастан терең суға құлап өлсе, Балбөпе халық соты шешімімен азат болады.

Жүйрік құласы үшін түрмеге түсіп, қашып шығып, Қара болыстың баласы Орақты өлтіріп, Құланын құтқаратын «Құланың құны» – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, жер үшін опат болған әке кегін қуып, байдан жерді тәркілендіріп алатын Әбіл («Қанды көл») – «жер кедей шаруаға!» ұраны кезеңін, он екі жасында тоқалдыққа «ұзатылып», сот арқылы теңдігін алатын Балбөпе («Балбөпе») – әйел теңдігін, кедейліктен, құлдықтан батырақ съезіне делегат болып сайланатын, баяғы тоқалдыққа берілген сүйген Гүлжанына сот арқылы қосылатын Қозыбақ («Батырақ») – сол жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы “Батрачком” жұмысы негізінде қазақ қоғамына тән жаңалықтарды суреттеуге арналған.

Ақын кейіпкерлері тарихи міндетін атқарып болып тарих қойнауына кетіп бара жатқан сәттен жаңа қоғам – жаңа уақытқа келе жатады. Соның салдары болуы керек ескі қоғам мен жаңа қоғамның өзара егесуі - ақын шығармаларының баршасына тән тартыс. Бұл – алдымен шығарманы өмір шындығынан ойып алдым деген ой. Содан соң шығарма жасау мақсатынан туындаған әрекет. Өзі ойша, «ескі» және «жаңа» деп көңіліне түйгендіктен де шығар поэмада ескі қоғам өкілдері – Шоқпыт («Шоқпыттың шаруасы»), Шұнақ, Тезек («Сұлушаш»), Күншаш («Балбөпе»), Күншаш, Қарашұнақ («Батырақ»), Қара («Құланың құны») секілді аттармен аталады. Бейне орыс әдебиетіндегі Салтыков-Щедрин, Н.Некрасов, Д.Бедный, В.Маяковский кейіпкерлері секілді. Мұндай жүдеуесімді кейіпкерлер «Мырқымбай» дегендей Бейімбет Майлинде де кездесетіні белгілі. Бұл кейде шығарманы шарттылыққа қарай әкетіп қалатыны бар. Саяси-публицистикалық, лирико-публицистикалық шығармалар үшін кейіпкер атының бұлай аталуы шарт емес. Айталық, Күншаш. Қазақ қызына осылай ат бере ме?

Есесіне жаңалыққа, теңдікке, жақсылыққа ұмтылушы кейіпкерлері Алтай, Сұлушаш («Сұлушаш»), Балбөпе («Балбөпе»), Күнайым («Жетім қыз»), Болат, Алтын («Құланың құны»), Гүлжан, Қозыбақ («Батырақ») – секілді сүйкімді, ұнасымды болып келеді [4].

Сәбит Мұқановтың ол поэмаларында XX ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарында өмір сүрген адамдар, олардың қайғы көріп жылауы, қуаныш көріп күлуі, сөйтіп жүріп бір қоғамнан екінші бір қоғамға өтуі кейде публицистикалық, кейде лирикалық сазбен бейнеленген.

Ол поэмалар кеше бұхара халыққа керек болды. Өйткені, бұхара халық өзі бастан кешкен оқиғаны ыстық-суығы басылмай жатып, Сәбит Мұқанов поэмаларынан оқып, ой елегінен қайта өткізді.

Отызыншы жылдардағы қазақ поэзиясын жаңаша пайымдау жасаған ғалым Бекен Ыбрайым да «Бұл тұстағы өлеңдердің барлығының дерлік арқауы – өзгерген өңір, жаңа өмірдің реалды, нақты шындығын қаз-қалпында немесе шын адамшылық, нағыз ақындық тұрғыдан байыптаудан гөрі белгілі бір идеялар рухынан, кеңестік идеологияның тұрғысынан көруге бағындырылды. Ішінара көңіл-күй, табиғат, махаббат лирикалары ұшырасқанымен саяси-әлеуметтік сарындар әлдеқайда басым түсіп жатты» [5].

Сондықтан XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарындағы ақын әуенін, кейіпкерлері көңіл күйін олардың тағдырынан іздеу керек. Поэзияның әлеуметтік сипат алуынан деп білуіміз керек.

Ал Сәбит Мұқанов болса ақын ретінде алдымен өз заманының жыршысы еді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Ергөбек Қ, Жазушы шеберханасы. (Сәбит Мұқанов) 7 - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2002. - 292 б.
- 2.Тұрысбеков Р. Дүниетаным және шығармашылық. Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 144 б.
- 3.Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1977. – 12т. – 391б.
- 4.Мұқанов С. Мен қалай жаздым// Жаңа әдебиет. - Алматы – Қызылорда: 1931, №6 – 7, 20 – 24 б. (МФШ)
- 5.Ергөбек С. Қайраткер – қаламгер Мұхаметжан Сералин. – Түркістан: Тұран, 2004. – 140 б.

378.147:811.111

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шарапова А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **п.ғ.к., аға оқытушы Суюбердиева А.А.**

Қазіргі тілдік жағдай тілдердің бір-бірімен үнемі өзара әрекеттесуімен сипатталады. ХХІ ғасырдағы бұл үрдіс мемлекеттердің интеграциялануының жоғары деңгейіне байланысты жан-жақты болып табылады, бұл бірлескен бейбіт қатар өмір сүру және одан әрі техникалық және экономикалық даму қажеттілігіне байланысты. Осыған байланысты тілдер басқа тілдердің жаңа элементтерімен толықтырылып, оларды жаңа ұғымдармен, құбылыстармен толтырады және оның сөйлеушілеріне оларды белсенді қолдануға мүмкіндік береді. Бұл құбылыс қарыз алу деп аталады және олардың бүкіл тарихындағы тілдерге тән. Біздің зерттеу аясында "кірме сөздер" ұғымын анықтау қажет деп санаймыз. Л. Л. Нелюбин жоғарыда аталған терминге келесі анықтама береді: "Кірме сөздер – бұл жаңа ұғымдарды білдіру, бұрыннан бар ұғымдарды одан әрі саралау және бұрын белгісіз заттарды белгілеу үшін басқа тілдердің лексикалық қорына жүгіну "[1]. Шет тілінің есебінен сөздік қорын толықтыру процесі әдетте кірме сөздер деп аталады, ал жаңа сөздер неологизмдер деп аталады.

Неологизм– (гр. *neos* – жаңа, *logos* – сөз) – қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер мен сөз тіркестері, фразеологиялық оралымдар.

Неологизм лексикалық және семантикалық. болып екіге бөлінеді. Лексикалық неологизмге жаңа ұғымдардың тууымен бірге пайда болған жаңа терминдер жатса, семантикалық неологизм деп сөзбе-сөз аудару арқылы төл сөзге қосылған жеке мағынаны айтуға болады. Мысалы, кесте (таблица), шөгінді (осадки), т.б. Неологизм сөзжасамдық калькалау, (макроұя, кодтану),

сондай-ақ морфологиялық, синтаксистік-морфологиялық, семантикалық-морфологиялық тәсілдер арқылы жасалып, тілдің сөздік құрамын байытады.

Шет тілден енген сөздердің басым бөлігі өздерінің бастапқы мағынасын сақтайды, семантикалық жақтан өзгерістерге көп ұшырамайды.

Неологизм төл сөздермен де беріле алады, сөздік құрамда бұрыннан қолданылып жүрген сөз тұлғалары жаңа мағынаға ауысып, жаңа ұғымды белгілеуге мүмкіндік алады.

Алғашқыда неологизм ретінде танылған сөздер жалпыхалықтық қолданысқа түскен кезде неологизм болудан қалады.

Мысалы, *атом, теледидар, космос, ракета, редактор, анализ*, т.б. Неологизм тілдің лексикалық құрамына ауызша және жазбаша түрде енеді.

Ауызша енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне, мәдениетке қатысты атаулар болса, жазбаша енген неологизм ғылым мен техниканың жетістіктеріне қатысты болып келеді.

Қазіргі тілімізде жасалған неологизмнің көпшілігі сөз тіркестері түрінде келіп, анықтауыштық қатынаста болады.

Жаңа сөз немесе бұрыннан бар сөздің жаңа мағынасы мен формасы. Сөздің кең мағынасында неологизм лексикалық, сөзжасамдық, фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік болуы мүмкін. Неологизм лексикалық немесе семантикалық сөз жасалу деп аталады[2]. "Неологизм" термині сөзжасамға сәйкес келетін тіл бірліктері қабылдаушы тілдің модельдері, бұрын болмаған ұғымды белгілеу, пәні, кәсібі, ғылым саласында жаңа лексикаға қатысты қолданылады.

Бартілдің осындай жаңа бірліктерінің құрамындағы гетерогенділіктің бір түрі қолданудың әртүрлі жиілігі әртүрлі себептеріне байланысты болатынын айтқызып керек.

Кейбір неологизмдер уақыт өте келе жаңа сөздің мәртебесін жоғалтады, тіл құрамына берік енеді, ал бұл кезде басқалары тілде мүлдем жойылады. және уақыт өте келе олар мүлдем қолданыстан шығуы мүмкін.

Тілдегі кірме сөздерді тәуелсіз құбылыс ретінде емес, ең алдымен мәдениеттер мен халықтардың өзара әрекеттесуі және нәтижесінде тілдегі өзгерістердің пайда болуы, оның ішінде оны шет тілдік бірліктермен толықтыру ретінде қарастыру маңызды. Бұл оларды сол тілде қолдану мотивациясын түсінуге ықпал етеді. Шынында да, кірме сөздер тілде белгілі бір функцияларды орындайды және оны сөйлеушілер бірнеше себептер бойынша қолданады: біріншіден, мүлдем жаңа ұғымның мағынасын, ана тілінде аналогы жоқ терминді жеткізу үшін; екіншіден, мағынаның белгілі бір қырын ашу үшін, оны тек кірме сөздер арқылы беруге болады; үшіншіден, шет тілді бірліктер кейде қысқалығына, танымалдылығына немесе тек әлеуметтік қалауына байланысты қолдануға ыңғайлы. Бұл жағдайда тарихи фактор да маңызды рөл атқарады. Соғыстар, тығыз достастық, отарлау және т.б. тіл құрылымының өзгеруіне, оның құрылымына "бөтен" элементтердің енуіне себеп болады.

Өз тарихында басқа шет тілінің ықпалына ашық болған тілдердің бірі-ағылшын тілі. Оның грамматикалық құрылымы, дыбыстық жағы мен лексикасы әртүрлі өзгерістерге ұшырады, бірақ бұл ең прогрессивті болған және жаңа сөздік элементтердің пайда болуы. Мұның себебі-тілді сөйлеушілердің нақты және түсінікті байланысын қамтамасыз ету қажеттілігі.

Кейбір лингвист ғалымдардың назары басқа тілдерден алынған терминдерге аударылады. Ғылыми-техникалық терминология-бұл басқа тілдердің құрамына кіретін ең динамикалық лексикалық топ, өйткені ол барлық техникалық инновациялар мен ғылыми жетістіктерді көрсетеді. Терминдер-ғылымның, өнердің, өндірістің кез-келген саласының ерекше ұғымдарын атайтын сөздер. Кірме сөздердің терминдерде қандай аударма әдістері бар екенін қарастырамыз.

Кірме сөздер терминдерін аудару үшін транскрипция және транслитерация сияқты аударма түрлендірулері жиі қолданылады. Егер терминді бір сөзбен аудару мүмкін болмаса, аудармашы сипаттамалық аударманы қолданады. Көбінесе бірнеше аударма нұсқалары арасында таңдау бар.

Кейбір аудармашылар өздері үшін транскрипция (транскрипция+транслитерация) немесе қазақша сәйкестік сияқты аударма операциясын таңдайды:

Мысал 1.

1) Транскрипция:

Интернеттегі *ангрейд* барлық электрондық пошта қызметтерін жылдам жаңарту 2004 жылдың сәуірінде Gmail қызметі пайда болған кезде басталды [156].

2) Басқа тілмен байланысы:

Аэрофлот рейстерінде Эконом-Класстан Комфорт класына және Бизнес-классқа және комфорт класынан бизнес-классқа дейін премиум-жаңарту бүкіл әлем бойынша "Аэрофлот" ЖАҚ-ның жеке сату кеңсесінде немесе өкілдіктерінде алдын ала ресімделуі мүмкін (Түпнұсқа: Award upgrade from Economy Class to Comfort Class and Business Class and from Comfort Class to Business Class on Aeroflot Group flights can be booked in advance at PJSC "Aeroflot" sales offices or representative offices around the world) [3].

Ағылшын-орыс тіліндегі Cambridge Dictionary онлайн сөздігінде біз сөздің келесі аудармасын табамыз: *upgrade*-жаңарту [4]. Сондықтан, бірінші мысалда, *upgrade* терминін "көтеру" сөзімен беру контекстік сәйкестік болып табылады, бірақ соған қарамастан, біз бұл аударма опциясы қолайлы деп санаймыз, өйткені ол адресатқа ешқандай сұрақ туғызбайды.

Жаңарту сөзін қолдану барлық оқырмандарға түсінікті болмауы мүмкін, бұл аударманың негізгі міндетіне – мәтіннің бүкіл семантикалық компонентін оқырманға жеткізуге айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Мысал 2.

1) Транскрипция+транслитерация:

Дәстүр бойынша, Мәскеудегі CEE-SECR конференциясы (Central & Eastern European Software Engineering Conference in Russia) бағдарламалық жасақтама туралы *софтвер* болды, бірақ биыл оны ұйымдастырушылар тәжірибе жасап, *хардвердің* қараңғы жындарын кіргізуге шешім қабылдады [5].

2) Қазақша сәйкестік:

IBM *аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етуді* қолдау қызметтері ақаулықтарды болдырмауға және тез жоюға көмектеседі [6].

Ағылшын-қазақ онлайн сөздігіне жүгінейік Cambridge Dictionary: *software*-бағдарламалық қамтамасыз ету. *Hardware* -аппараттық құрал (бағдарламалық жасақтамадан айырмашылығы) [149]. Жоғарыда келтірілген мысалдан көріп

отырғанымыздай, транскрипция неологизм терминдерін аудару кезінде әрдайым сәтті аударма трансформациясы бола бермейді, өйткені мұндай аударма жаңа терминологияны игеруге кедергі келтіреді. Бұл жағдайда оқырмандардың кең ауқымына түсінікті болатын басқа тілдегі сәйкестігін қолдану әлдеқайда сәтті болды.

Аудармадотранскрипция+транслитерация, немесесипаттамалық аударма әдісін таңдауға болады.

Транскрипция+транслитерация: *нейрокомпьютер* уақыты әлі келген жоқ деген оймен СИМ басқа жобаларға ауысты[2].

Сипаттамалық аударма: сонымен қатар Чип элементтерінің тығыздығы әлі де *адам миының электронды аналогын* құруға жақындауға мүмкіндік бермейді [3].

Ағылшын түсіндірме онлайн сөздігінде *neurocomputer* сөзінің мағынасын ата қталайық: "neurocomputer-a computer or a software program that uses a neural network simulating the human brain and can be trained to perform specific tasks, as pattern recognition" [4].

Яғни, шын мәнінде, "адам миының электронды аналогы" тіркесін neurocomputer терминінің сипаттамалық аудармасы ретінде пайдалануға болады. Әлбетте, көп болса да, сипаттамалық аударма терминнің мағынасын дәл және толық ашады.

Сондықтан, сипаттама бізге термин туралы көбірек түсінік беретініне қарамастан, жиі аудармашылар транскрипция әдісін қолданады, ал түсіндірмеде неологизмнің мағынасы-термин келтірілген.

Қандай нұсқаны таңдау нақты аудармашының пікіріне тікелей байланысты, ол әр жағдайда неғұрлым орынды болатынын таңдайды.

Аударма трансформациясы калька әдетте бір сөзден тұратын терминді немесе терминологиялық тіркесті беру қажет болған кезде қолданылады:

Гуманитарлық араласуға шақырулар, Айдана Хехирдің пікірінше, халықаралық жүйенің негізіне күмән келтіреді-ең алдымен оның адам құқықтары, мемлекеттік егемендік, халықаралық заңдылық және БҰҰ-ның халықаралық құқықтың қайнар көзі ретіндегі функцияларын қамтиды [5].

Бұл мысалда біз *humanitarian intervention* терминін калька арқылы аударғанын көреміз гуманитарлық интервенция.

Геоэкономикалық сөздік-анықтамалыққа жүгінейік: гуманитарлық интервенция-адамдардың өміріне қауіп төндіретін төтенше жағдай кезінде НАТО жарғысына сәйкес жүзеге асырылатын кеңей түрлерінің бірі. НАТО Косовода БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мандатынсыз жүзеге асырды [6].

Әлбетте, *humanitarian intervention*-ді калька әдісі арқылы беру өте қиын болатын осы сөз тіркесінің анықтамасын алуға тура келетін сипаттама техникасын қолданудан гөрі әлдеқайда ақтам.

Калька қабылдаудың басты артықшылығы-алынған эквиваленттің қарапайымдылығы мен қысқалығы, оның толық сәйкестікке жетуі мүмкін ұқсас сөзбен бір мәнді болуы.

Кальканәтижесі әрдайым өзінің литерализміне байланысты сәтті бола бермесе де, оның терминологиясы мен қысқалығы бұқаралық ақпарат құралдарында қолдануға тартымды.

Опцияны таңдау аударма бағытталған оқырманның дайындық деңгейіне байланысты.

Транскрипция арқылы берілген сөз әдетте қолдануға ыңғайлы, бірақ мұндай сөзді дайын емес оқырманға түсіну қиын болады, ал қазақтың баламасын немесе сипаттамалық аудармасын қолдану түсінуді жеңілдетеді, бірақ сөз тіркесін ұзағырақ етеді [7].

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, неологизмдердің терминдердің берілуі аудармашыға үлкен қиындықтар туғызатынын атап өтуге болады, өйткені егер қабылдаушы тілде сөздіктерде бекітілген дайын эквивалент болмаса, онда шешім қабылдау қажет болады: термин түпнұсқа тілде болған күйінде сақтала ма және аударма техникасын қолдана ма транскрипция, немесе техниканы қолданыңыз сипаттама, неологизм терминімен белгіленген ұғымға енгізілген мағынаны мүмкіндігінше толық жеткізуге тырысу немесе қабылдаушы тілде бірдей семантикалық жүктемесі бар сөзді табу.

Бұл жағдайда аудармашыға анықтамалық материалдар, сөздіктер, интернет-ресурстар көмектесе алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Слепович В. С. Курс перевода / В. С. Слепович. – Минск :ТетраСистемс, 2021. – 320 с.
2. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. –Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2019. – 432 с.
3. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – М. :Наука, 2019. – 182 с.
3. Сычева Е. В. Понятие дискурса масс-медиа и методы его изучения /Е. В. Сычева. – М. : Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2018. – С. 205–211.
4. Тарасова М. В. Семантические изменения английских заимствований в русском и немецком языках в условиях глобализации : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. В. Тарасова. – Белгород, 2020. – 19 с.
5. Тененёва Н. В. Терминологические неологизмы : критерии выбора переводческой стратегии / Н. В. Тененёва, И. В. Тененёва. – Тамбов : Грамота, 2021. – С. 141–143.
6. Ткаченко Р. В. Анализ дискурсивных практик в философии Мишеля Фуко / Р. В. Ткаченко. – Севастополь : Вестник СевНТУ, 2020. – С. 66–72.
7. Томахин Г. Д Реалии в языке и культуре / Г. Д. Томахин. – М. :Высшая школа, 2022. – 239 с.

Кашкинбаева А.Т.

«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

asemai7@mail.ru

Ирисматова Л.

ФИ 23-3к1 тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Ботабекова З.

ФИ 23-3к1 тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы билік механизмдері, формалары мен құрылымдары қарастырылған.

Аннотация

В статье рассматриваются механизмы, формы и структуры правления Казахстана.

Abstract

The article deals with mechanisms forms and structures of power in Kazakhstan

Саясат мемлекеттік билік үшін бәсекелік күрес саласында әр түрлі субъектілердің әрекеттері мен өзара әрекеттері жиынтығын бейнелейді. Көбінесе саясат субъектісін бөліп алу өлшемі ретінде оның осы саладағы нақты әрекеті, немесе саяси шешім қабылдауға ықпалының деңгейі, мемлекеттік саясатты іске асыруы, немесе оны ұйымдастыруы алынады. Нақты айтсақ, саясат субъектісі деп шешім қабылдауға ықпал ету деңгейіне және мемлекеттік саясатты тарату сипатына тәуелсіз, мемлекетпен биліктік өзара қарым-қатынасқа түсушіні түсінеміз. Бұл үш түрдегі субъектілер де іштей құрылымдарға және мазмұндары ерекшеліктерге ие. Мәселен, топтарға әр түрлі қауымдастықтар мен ұжымдар /бейресмиден ресмиге дейін, уақытшадан тұрақтыға дейін, оқшаудан трансұлттық бірлестікке дейін/ жатады. Институттарға саяси жүйеде өкілділік және атқарушылық қызметтерді атқарушы /партиялар, қозғалыстар, лобби, халықаралық ұйымдар/ ұйымдар жатады. Жеке субъектілерге кейбір ғалымдар, мысалы Д.Розенау акторлардың үш түрін белгілеп көрсетеді: қатардағы азамат, саясатқа қағысуы топтық мүддемен сипатталады; кәсіби қызметкер, мемлекетте басқару мен бақылау қызметін атқарушы; жеке индивид, топтық мақсатқа тәуелсіз әрекет етуші және ешбір кәсіби міндеттерді орындамаушы. Саясаттың барлық субъектілері бір-бірімен иерархиялық қатынаста болады.

Легистердің өзі адам өмірінің барлық саласын бақылайтын және қатал заңға арқа сүйенетін, басқарушы мен оның қол астындағылардың арасындағы тұрақты соғыстардың болуына жол бермейтін күшті деспоттық мемлекеттің қажеттігін атап айтқан болатын. Конфуцийде мемлекет басымдылығын дәріптеген, оны үлкен патриархалды отбасы ретінде тұжырымдады, аристократтар, шенеуніктер, карапайым халық сөзсіз оған бағынуы тиіс. Индивид ешбір құқығы жоқ қол астындағылар ретінде қарастырылды. Мәні жағынан осындай принципті **Платон** да қолдады, мемлекеттің жалпыәлеуметтік қызметін уағыздап, оның индивидке үстемдігін ақтады.

Аристотель пікірінше мемлекет әлеуметтік қатынастың жоғары формасы, сөйтіп оның басымдылығын дәлелдеуге тырысты[1].

Аристотель мен Платонның мемлекетке қарым қатынасы мемлекеттің тұрақтылығы мен тыныштығын бұзатын қажетсіздерден, варварлардан, мемлекет өміріне лайықсыздардан тазарту сияқты идеялармен толықтырып отырды. Бұл мемлекет туралы идеялар адамның саяси құқығы мен бостандығын, индивидті азамат және мемлекеттің толық әріптесі ретінде тану мүмкіндігін жойды. Мемлекет, адам құқығы мен статусын толық және оның саяси белсенділік каналдарын анықтап отыруы тиіс. Адамның саяси өмірдегі орны мен рөліне саясаттану ғылымы ерекше назар аудару қажет деп есептеп отыр. Себебі, біріншіден, адамзат тарихының бүгінгі кезеңінде саясат қоғам дамуында шешуші рөлдердің біріне ие болып отыр. Екіншіден, саясаттың тиімді және нәтижелі жүруі адам арқылы өлшенеді. Демек, бүгінгі күнгі саясатқа баға, адам саясат үшін емес, саясат адам үшін қызмет етуі тұрғысынан қарастырылуы тиіс. Үшіншіден, бүгінгі әлеуметтік-саяси философияда адам мәселесі өзекті, әрі басты мәселелердің біріне айналада. Мұнда адамның қоғамдық қатынастардың өзгеруі механизміндегі рөлін түсіну қажеттілігі туып отыр. Басқаша айтқанда, барлық мәселелердің тоғысар нүктесі адам. Біріншіден, қоғамға ерікті, адал, ақылды, іскер адамдар қажет. Екіншіден, адам жалпы қоғамдық прогрестің негізгі қозғаушы күші ретінде өз мүмкіндігінің, жігерін-қайратының, әлеуметтік-саяси еңбегінің қоғамға қажеттілігін сезінуі қажет[2].

Саяси ғылымда саясат субъектілерін жіктеудің бірнеше түрлері тараған. Соның ішіндегі ең көп тарағаны мыналар:

1. саясатқа қатысушыларды әлеуметтік құрылымдарға бірігуі деңгейіндегі субъектілерге /демографиялық, кәсіби, этникалық топтар/ бөлу- кәсіби топтар, таптар, ұлттар, көсемдер, тапаралық құрылымдар, элита мен бюрократия, жеке адам т.б.

2. белгілі бір институттық құрылымға бірігу деңгейіндегі субъектілер: мемлекет, партиялар, кәсіподақтар, қоғамдық ұйымдар, саяси қозғалыстар жатады.

3. «қызметтік» деңгейдегі саяси субъектілерді айтамыз. Оларға діни мекемелер, университеттер, кооперациялар, әр түрлі мәдени-спорттық ассоциациялар жатады.

Барлық адамдардың конституциялық құқықтары мен мүмкіндіктері бірдей болғанымен, іс жүзінде олар тең емес: физико-биологиялық, интелекті, еркі мен басқа да психологиялық қасиеттері жағынан, олар қабілеті. Әлеуметтік жағдайы жағынан әртүрлі. Осының бәрі олардың саясаттағы орны мен рөлінің әртүрлілігіне, оған ықпал ету дәрежесі мен деңгейінің әрқилылығына негіз болады. Адамның саясатқа қатынасы ертедегі ойшылдардың ілімдерінде қарастырылған. Мәселен, Конфуций мемлекеттің патерналистік концепциясын жасады. Бұл концепция адамдардың саяси статусы жағынан тең еместігіне негізделді. Жеке адам саясат субъекті бола алу құқына ие бола алмайды. Бұл концепция әлі де болса дамушы елдерде өз көрінісін беріп отыр. Сондай-ақ тоталитарлы, авторитарлы режимдер осы концепцияға жақын бағыт ұстанады. Платон өзінің идеалды, өркениетті мемлекет концепциясында адам үстінен мемлекеттің үстемлігін күшейтті, адамды мемлекетті басқарып отырған ақылды, дарынды аристократтарға тәуелді нысана ретінде түсіндірді. Яғни

мемлекет өз заңы арқылы адамның бүкіл өмірін өзі реттеп отыратын болған. Платон өзінің «Заңдар» атты еңбегінде «мемлекет өзіне қолайсыз адамдардан өлім жазасына, мемлекеттен қуу арқылы тазартып отырғаны дұрыс»- деп жазады. Демек, Платон адамды саясат субъектісі ретінде санамады, әрі тоталитарлы тенденцияның қалыптасуына негіз болды. Аристотель өзінің мемлекет туралы ілімі саясаттың антропологиялық табиғатына негізделді. Оның ойынша адамға жаратылысынан қауымдастық, ұжымдық қасиет тән, сондықтан да басынан-ақ адам саяси сипатқа ие болған. Аристотельдің пікірінше адам тек басқа адамдармен қарым- қатынас жасау арқылы ғана өмір сүреді. Бұл қатынастың алғашқы түрі жанұя немесе адамдардың шоғарланған жері. Осының негізінде дамудың белгілі бір деңгейінде мемлекет пайда болады. Демек, ол мемлекет ерікті және тең құқықты азаматтарға негізделеді деп көрсеткен. Мемлекет шеңберінде адамның бүкіл табиғаты көрінеді және жеке адам саяси өмірдің органикалық бөлігі болып есептеледі деп айтқан. Аристотельдің Платоннан айырмашылығы белгілі бір мөлшерде автономиялық қажет деп есептеуінде. Дегенмен, Аристотель де адамды мемлекеттен толық ажыратып көрсетпеген. Адамның саяси құқығына либералистер көп көңіл бөлді. Либерализм әлеуметтік-саяси ойлар тарихында алғаш рет жеке адам мен қоғамның, мемлекеттің ара жігін ажыратып, адамға тән құқықты беріп оны саяси жүйенің элементі ретінде бекітті. Либерализм концепциясы бойынша адам саяси биліктің көзі болып есептеледі. Ал мемлекет ерікті адамдардың келісімінің нәтижесі болып табылады. Мемлекет негізгі қызметі- халықтың қауіпсіздігі мен бостандығын қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау. Либерализм адамды биліктен жоғары қойғанымен, олар адамның саяси белсенділігінің ауқымын шектеп отырған. Классикалық либерализм теориясында адам саяси өмірдің тікелей қатысушысы болудан гөрі, бақылаушысы ретінде көрсетілген[3].

Қазіргі кезде адам мен саясат қарым-қатынасы туралы либералистік ілімдер Батыс Европада саяси ой-пікірлермен одан әрі толықтырылуда. Бұнда мемлекеттік қамқорлықты күшейту идеясы басымдылық танытып отыр. Маркстік теорияда жеке адамның саясатқа қатыстылығы таптық тұрғыда қарастырылған. Яғни адам белгілі бір әлеуметтік тап, топ мүшесі, өкілі ретінде алынады. Сондықтан да жеке адамның саясаттағы орны мен рөлі оның қай тап, топ, ұлт өкілі болуы жағдайына тәуелді құбылыс ретінде танылады. Демек жеке адамның саясат субъектісі болуына шек қойып отырған. Бұл жоғарыда айтылған барлық төрт тәсіл де адамзат тарихында кездесті. Олар белгілі бір саяси жүйенің формасына сай болды. Қазақстандық ғалымдар қарапайым адамның мемлекеттік саясатты анықтаудағы рөлі туралы саяси ілімдер тарихында екі түрлі концепция қалыптасқан деп есептейді: элитарлық және демократиялық. Элитарлықты жақтаушылар халықтың жаппай саясатқа, билікке араласуы қоғамдағы еңбек бөлінісіне қайшы келеді деп есептейді. Адамдардың барлығы басқару ісіне араласқан жағдайда басқару ісінің тиімділігі төмендейді, басқарушы адамдарда жауапсыздық күшейіп, оларда белсенділік қабілет төмендейді деген қорытындыға келеді. Сонымен бірге олар халық өзідерінің басқару қабілеттерінің, сауатылығының төмендігінен және көп жағдайда әр түрлі эмоцияға берілгіштігінен саясатты реттеуде, жүргізуде конструктивті дәлел бола алмайды деп санайды. Мемлекетті арнайы кәсіби элита басқару керек дегенге саяды. Ал халық саясаткерлердің, партиялардың,

бюрократияның саяси іс-әрекетін тек сайлау жүйесі арқылы бақылап, қадағалап отыруы мүмкін. Демократиялық концепцияның қолдаушылары халық тек қана өз өкілдірін өкімет орындарына сайлау процесіне қатысып қоймай, сонымен бірге, олар саяси өмірге, процестерге тікелей қатысуы тиіс деген көзқарасты жақтайды. Демек әрбір адам сайлаудан бастап, өкімет басшыларының шешімдерін және оны іске асыруына дейінгі істерге араласуы тиіс делінген. Бұл көзқарасты әсіресе Батыс елдерінің көптеген социал-демократиялық және либералдық партиялары жақтауда. Олардың ойынша, жеке азаматтардың мұндай билікке араласуы билікте жеке басқа табынушылық туына, мемлекеттік басқару жүйесінің бюрократиялық сипат алуына жол бермейді. Жалпы адам теориясына тоқталсақ, оған берілген анықтамалар көп. Оны қорытындалай келгенде, адамды қоғамдық жаратылыс ретінде қарастырады. Негізінен адам үш өлшемдік тұрғыдан қарастырылады: **биологиялық**, психологиялық, әлеуметтік. Бірақ қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге сай адам құқықтары мен бостандықтары қоғамдық өмірдің әр түрлі салаларға бөлінуіне байланысты топтастырыла бастады, яғни адамның құқықтары мен бостандықтарын әлеуметтік белгілеріне байланысты бөлу. Осы негізге байланысты адам құқықтары төрт топқа бөліп қарастырылады: жеке немесе табиғи құқықтар, саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтар. Адам құқықтары мен бостандықтарының маңызды тобы әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар. Бұл құқықтар мен бостандықтар адамның басқа категориядағы құқықтары мен бостандықтарының негізін қалап, олардың жүзеге асырылуына мүмкіндік тудырады. Осы құқықтар адамдар өмірінің маңызды салалары меншікке, еңбек қатынастарына байланысты пайда болып, адамдардың материалдық, табиғи-физикалық, рухани сияқты әлеуметтік сұраныстар мен мүдделерін білдіріп отырады. Әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтарының нақтылығы жүзеге асуы адамның қадір-қасиетіне сай, қажетгі өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін қандай да мемлекеттің әлеуметтік сипатын ашып көрсетеді[4].

Әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтарды бекіткенде әр мемлекет өзіне тән жолды таңдайды. Мысалға, ҚР-ның Конституциясында осы топтағы құқықтарға ерекше көңіл бөлсе, Францияның Конституциясында саяси құқықтар мен бостандықтардың үстемдігі байқалады. Сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пактіде бекітілген. Осы пактіге сәйкес өркениетті мемлекет белгіленген құқықтар шегінен төмендемеуге тиіс. Адам құқықтары мен бостандықтарының бекітілуі барасында мемлекет тарапынан оның жүзеге асыуының қамтамасыз ету міндетті туындайды. Әрбір құқықтың маңыздылығы тек оның жүзеге асырылуында немесе сақталуының кепілдігін қамтамасыз еткенде ғана артады. Біз Кеңестер Одағының Конституцияларына тоқталатын болсақ, адам құқықтар мен бостандықтарының негізгі түрлері бекітілген болатын, бірақ ешнәрсемен кепілденбеген, сондықтан бұл құқықтардың жүзеге асуы көптеген қиыншылықтарға ұшырады. Сондықтан қазіргі уақыттағы мемлекеттер құқықтар мен бостандықтарды қамтамсыз етудің негізгі механизмдерін де конституция деңгейінде бекітуге тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Политология в схемах и комментариях / Под ред. А.Тургаева, А.Хренова. М.-Епб.,2015.
7. Марченко М. Н., Мачин И. Ф. История политических и правовых учения.- М.2021.
- 8.Современные демократические преобразования в Республике Казахстан/Под ред. Б.К.Еулганова.- Алматы,2018.
- 9.Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности.-Алматы, 2021.

ӘОЖ 378.147:811.111

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Аманбай С.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., аға оқытушы Суюбердиева А.А.

Тілдің дамуы көбінесе оның сөзжасам жүйесінің дамуына байланысты. Конверсия жеке сөздік қорын оңай және жылдам кеңейтуге және жалпы тілдің сөздік қорын байытуға мүмкіндік береді. Конверсияның бұл танымалдығы ағылшын тілінде сөздер арасындағы грамматикалық қатынастар аффикстер арқылы емес, сөздердің бекітілген тәртібі мен сөйлеудің қызметтік бөліктері арқылы, сондай-ақ тілдік құралдарды үнемдеуге деген ұмтылыс арқылы берілетіндігіне байланысты: конверсия арқылы алынған етістіктер көбінесе мағынасында тұтас фразаны қамтиды. Конверсия шектеулі тілдік ресурстармен максималды мағынаны "шоғырланған" түрде жеткізуге мүмкіндік береді[1].

Сөзжасам-бұрыннан бар сөздердің негізінде тілде қолданылатын жаңа сөздерді қалыптастыру ережелері мен әдістерінің жиынтығы.

Қазіргі уақытта ағылшын тілінде сөз құрудың 6 әдісі ең өнімді болып саналады:

1) Аффиксация – friend (дос) – friendly (Достық(-бірақ)) сияқты "негіз + аффикс" моделі.

2) сөз тіркесі – "негіз + негіз" моделі, мысалы, sun + rise = sunrise (күннің шығуы, таң).

3) Конверсия –V→ N немесе N → V моделі, мысалы, hand → to hand (беру; түрту).

4) Реверсия – "негіз – квази-аффикс" моделі, мысалы, to compute(есептеу) компьютерден.

5) сөз тіркесі – мұнда модель туралы тек шартты түрде айтуға болады, мысалы, slanguist → slang + linguist.

6) қысқарту – мысалы, influenza → flu (тұмай).

Лексикологияда конверсияның төрт негізгі түрі бар, мысалы:

1) вербализация (етістіктің қалыптасуы). Мысал: hammer (балға) - to hammer (балғамен ұру);

2) субстантивация (зат есімнің қалыптасуы). Мысал: to sleep (ұйықтауға) - a sleep (ұйықтауға);

3) адъективация (сын есімнің қалыптасуы). Мысал: after (кейін) - after (кейінгі);

4) адвербиализация (үстеулердің пайда болуы). Мысал: home (үй)- home (үй).

Конверсияның сөзжасам процесі ретіндегі басты белгісі - жаңа мазмұнмен жаңа мағынаны қалыптастыру. Бұл құбылыстың ерекшелігі-негізді қайта қарау және оны жаңа көзқараспен қарау[2].

Сонымен қатар, конверсиялық қатынастар тек екі мүше арасында ғана емес, сонымен қатар көптеген сөздер арасында да пайда болуы мүмкін, яғни бір-бірінен шыққан екі немесе одан да көп сөздердің тізбегі болуы мүмкін. Осылайша, Уфимцева А. А. (кеңестік және ресейлік лингвист, филология ғылымдарының докторы, РҒА лингвистика институтының Жалпы тіл білімі секторының қызметкері) екі, үш, төрт, бес және алты мүшеден тұратын тізбектерді бөліп көрсетеді, сонымен бірге ауыспалы және ырықсыз етістіктер саласындағы конверсияны қарастырады:

1) Екі мүшелік: Етістік-Зат есім: to rescue (құтқару) - rescue (құтқару)

2) Үшмүшелік: Ауыспалы етістік-Ырықсыз етістік-Зат Есім: to mistake(бір нәрсені дұрыс түсінбеу, бірін екіншісімен қателесу) - to mistake (қателесу) - a mistake (қате);

3) Төртмүшелік: Ауыспалы етістік - Ырықсыз етістік - Сын Есім - Зат есім: to trim (ретке келтіру, кесу) - to trim (реттеу) - to trim (ұқыпты, жақсы жағдайда) - a trim (тәртіп және т.б.);

4) Бес мүшелі: Сын Есім-Үстеу-Зат Есім-Ауыспалы етістік-Ырықсыз етістік: right (түзу) - right (тура) - a right (құқық) - to right (түзету) - to right (түзелу);

5) Алты мүшелі: Сын есім - Зат есім - Үстеу - Көсемше - Ауыспалы етістік - Ырықсыз етістік: round (дөңгелек) - a round (шеңбер) - round (шеңбер) - round (айнала) - round (дөңгелектеу) - round (дөңгелену) [3].

Қазіргі ағылшын тіліндегі конверсияның ерекшелігі-омонимия.

Омонимия-емлесі мен айтылуы бірдей сөздер, бірақ әртүрлі мағынаға ие болатын құбылыс (eye-көз, to eye-қарау, foot-аяқ, to foot-жаяу жүру).

Конверсия кезінде пайда болатын Омоним мағыналық жағынан бастапқы сөзбен байланысты (яғни мағынасы бойынша)[4]. Жаңа сөздің мағынасын бастапқы сөздің мағынасына сүйене отырып түсінуге болады. Конверсия кезінде зат есімнің етістікке ауысуы ғана емес, сонымен қатар етістік зат есімдердің қалыптасуы да мүмкін. V → N моделіндегі семантикалық қатынастар жағдайында, яғни етістікті зат есімге түрлендіру кезінде соңғысы келесі мағыналарға ие болады:

1) бір реттік әрекет (a cry-крик, дауыс шығару; a glance-жылдам қарау, жарқыл);

2) өндіруші негіз арқылы берілетін іс-қимылдың нәтижесі (a purchase-сатып алу; a find-табу);

3) күй немесе процесс (a sleep-ұйқы; a walk-жаяу жүру, серуен);

4) әрекет туындататын зат есім агенттер (a tramp-қаңғыбас);

5) зат есім әрекет ету орнын атаған кезде локативті (a stand-стенд; a stop-аялдама (автобус және т.б.).

Етістіктерден шыққан көптеген зат есімдерді тек сингулярлы түрде қолдануға болады және әдетте сөйлеуде олар белгілі бір етістікпен немесе етістіктер тобымен бірге қолданылады, мысалы, to get, to have, to take etc. Мұндай тіркес түрлердің мағынасын білдіреді немесе фразеологизм болып табылады (мысалы, to have a smoke -темекі шегу, to take a walk -жаяу жүру керек). Мұндай жағдайларда конверсия ішінара болады[5-6].

P. L. Travers "Mary Poppins" шығармасынан мысалдар.

Талдау үшін біз P. L. Travers-тің "Mary Poppins" шығармасын таңдадық. Біз осы кітаптан көптеген түрлендіру мысалдарын таптық, сондықтан олардың бірнешеуін ғана қарастырамыз.

«She beckoned to the children, and as they came on **tip-toe** towards her, she gave a flick of her wrist. And the compass, apparently, understood, for the spinning began again». [7, C. 27]

«Very slowly he withdrew his foot and **tip-toed** across the room. He knew now what he would do». [7, C. 29]

Бірінші үзіндіде tiptoe сөзі (аяқтың ұшында) зат есім, екінші сөйлемде вербализация нәтижесінде ол tip-toe етістігіне айналады (аяқтың ұшымен жүру).

«But Mary Poppins's **eyes** were fixed upon him, and Michael suddenly discovered that you could not look at Mary Popping and disobey her». [7, C. 4]

«Mary Poppins **eyed** her sternly. "The best people, ma'am," she said, "give every second Thursday, and one till six. And those I shall take or—" Mary Poppins **paused**, and Mrs. Banks knew what the **pause** meant». [7, C. 5]

Бірінші сөйлемде eye сөзі зат есім (көз) ретінде әрекет етеді, екіншісінде ол етістік ретінде қолданылады (қарау). Екінші үзіндіде конверсияның тағы бір мысалын байқауға болады: pause (тоқтату, кідірту - етістік) – кідірту (кідірту - зат есім).

«"Blast my gizzard! All hands to the Pump! **Land**, ho! Heave away there! Blast my gizzard!" shouted the Admiral». [7, C. 47]

«The watching children heard a terrific bang, and as she **landed** the whole house shook». [7, C. 2]

Бірінші жағдайда land-зат есім (жер), ал екіншісінде вербализация нәтижесінде ол етістікке айналады (қону).

«He was a very good **cook**, I remember, though he did once burn the cakes. How many?"» [7, C. 36]

«So it was settled, and that was how the Banks family came to live at Number Seventeen, with Mrs. Brill **to cook** for them, and Ellen to lay the tables, and Robertson Ay to cut the lawn and clean the knives and polish the shoes and, as Mr. Banks always said, "to waste his time and my money."» [7, C. 1]

Мұнда вербализация бар, өйткені етістік cook (пісіру), оны екінші сөйлемде көруге болады, зат есімнен шыққан cook(аспаз).

"Етістік-зат есім" моделінің мысалдары:

«The wind, with a wild **cry**, slipped under the umbrella, pressing it upwards as though trying to force it out of Mary Poppins's hand». [7, C. 58]

«The Twins began **to cry** quietly». [7, C. 58]

Бірінші үзіндіде cry (айқай) зат есім болып табылады, ол зат есім арқылы cry (жылау, айқайлау) етістігінен жасалған.

«Andrew, of course, was never allowed outside the gate unless he went with Miss Lark for **a walk** in the Park, or with one of the maids to have his toes manicured». [7, С. 16]

«Mary Poppins **walked** down the garden path and opened the gate. Once outside in the Lane, she set off walking very quickly as if she were afraid the afternoon would run away from her if she didn't keep up with it». [7, С. 6]

Бұл үзінділерде біз субстантивация процесін де қадағалай аламыз: бірінші сөйлемде кездесетін walk (серуендеу) зат есімі walk (жүру) етістігінен жасалған.

«America's Salad Bowl Becomes Fertile Ground for Covid-19» мақаласында бірнеше мысалдар келтірейік:

«After inviting those 75 and older, teachers and law enforcement **to schedule** appointments recently, the health department announced that it had run out of vaccines, in part because state officials appeared not to take into account the region's winter population bulge when they allocated doses».

Schedule етістігі (жоспарлау) schedule (график) зат есімнен пайда болған. «A couple mornings later, health workers **offered** a free saliva test to laborers as they emerged on U.S. soil. "It's for your good and the good of your family," a loudspeaker **blared** in Spanish». Offer (ұсыныс) етістігі offer (сөйлем) зат есімінен түрлендіру арқылы жасалған. Сол сияқты, етістік blare (еңіреу) зат есімнен blare (көз жасы) пайда болды.

Зерттеу барысында біз конверсия ұғымын, оның түрлерін зерттедік. Біз түрлендірудің ең өнімді моделі "зат есім-етістік" вербализация моделі екенін анықтадық. Одан кейін субстантивация, көбінесе етістіктерден, содан кейін сын есімдерден келеді. Ең аз белсенді-адъективация және адвербиализация процестері. Сондай-ақ, біз ағылшын әдебиеті мен заманауи БАҚ-тағы конверсия мысалдарын іздедік. Біз конверсия сөз жасамның өте өнімді тәсілі екеніне және тілдік жүйеде екі маңызды функцияны орындайтынына көз жеткіздік: компенсаторлық және экспрессивті. Бірінші жағдайда, ол сөйлеудің белгілі бір бөлігіне тән сөз жасамдық немесе үйлесімділік сипатындағы әртүрлі шектеулерді толтырады, ал екіншісінде – сөзде қалыптасқан шығармашылық потенциалды жүзеге асыру тәсілі ретінде қызмет етеді және осылайша сөйлеушінің тілдік тұлғасының, оның лингвистикалық ойлауының ерекшеліктерін көрсетеді[8].

Әдебиеттер тізімі:

1. Боженко О.Н. Конверсия в английском языке [Электронный ресурс]. URL: <https://multiurok.ru/files/konviersiia-v-anghliiskom-iazykie.html> (дата обращения: 15.01.2021).
2. Гулов А. П. Конверсия в английском языке [Электронный ресурс]. URL: <http://www.tea4er.ru/anglomany/33haveurword/3564> (дата обращения: 16.01.2021).

3. Мешков, Олег Давидович. Словообразование современного английского языка / О. Д. Мешков ; АН СССР, Кафедра иностр. яз. - Москва : Наука, 2021. - 245 с.
4. Смирницкий А.И. По поводу конверсии в английском языке // Иностр. яз. в школе. 2020. № 3. С. 13-23.
5. Смирницкий А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностр. яз. в школе. 2023. № 5. С. 21-46.
6. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 2018. 287 с.
7. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М., 2021.
8. [Статья Miriam Jordan](https://www.nytimes.com) «America's Salad Bowl Becomes Fertile Ground for Covid-19» [Электронный ресурс]. URL: www.nytimes.com (дата обращения: 22.01.2021).

УКД 81*25

ПРОБЛЕМА ПРЕЦЕДЕНТНОСТИ. КОГНИТИВНАЯ БАЗА И КУЛЬТУРНЫЕ ПРОСТРАНСТВА.

Ережеп Аружан

Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева
научный руководитель -к.ф.н., ст. преподаватель Ботабаева Ж.Н.

Проблемы взаимодействия языка и культуры, межкультурной коммуникации, адекватного взаимопонимания с процессе межкультурных контактов становятся в последнее время центральными в области исследования многих социальных наук, в том числе и языкознания. Не нуждается в доказательстве тезис о том, что адекватная коммуникация с представителями определенного лингвокультурного сообщества невозможна без знакомства с культурой этого сообщества, что культурная компетенция является необходимой составляющей коммуникативного процесса в целом. Также очевидно, что наиболее ярко и рельефно специфические черты национального языкового сознания проявляются в процессе межкультурной коммуникации (МКК). “Непохожесть, специфика чужой культуры обнаруживается и проявляется только в ситуации контакта с инокультурными элементами” [1]. Анализ условий успешности МКК и описание способов создания этих условий требуют серьезных разносторонних исследований в области лингвокультурологии.

Актуальность нашей статьи обеспечивается исследованием одной из интереснейших и малоизученных областей теории межкультурного общения – прецедентных феноменов языковой культуры этноса как сигналов национально-культурной специфики языкового сознания.

Образы языкового сознания русских и особенности функционирования его специфических единиц – прецедентных феноменов – в процессе коммуникации, в том числе и межкультурной всегда вызвали особый интерес у учёных.

В ряду прецедентных феноменов мы рассматриваем прежде всего прецедентный текст, прецедентное высказывание, прецедентную ситуацию, особое внимание уделяем прецедентному имени, исследуя прежде всего их роль в хранении и трансляции культурной информации, а также их место в межкультурной коммуникации.

С целью выявления специфических элементов когнитивной базы представителей русской культуры поставлены следующие задачи: дать понятие феномену прецедентности в языке и сознании; определить основные признаки прецедентности; выявить основные уровни прецедентности; определить состав прецедентных феноменов; выявить особенности функционирования прецедентных феноменов в моно- и межкультурной коммуникации.

Теоретической основой исследования послужили основные лингвистические, психологические и этнокультурологические направления отечественной и зарубежной науки, исследующие взаимодействие и взаимовлияние культур, межкультурные контакты представителей разных этносов (в частности, основные положения теории речевой деятельности А.Н.Леонтьева, теории межкультурного общения Е.Ф.Тарасова; психологии культуры А.Вежбицкой, исследования в области прецедентных феноменов Д.Гудкова и В.Красных [2]).

Научная новизна статьи заключается в попытке систематизации и описании прецедентных феноменов, бытующих в сознании представителей русской языковой культуры, в выработке рекомендаций учета анализируемых в работе прецедентных феноменов в процессе межкультурной коммуникации.

В современном языкознании исследование вопросов взаимодействия языка и культуры, языка и сознания, межкультурной коммуникации обусловлены внешними (прагматическими) и внутренними (научными) интересами, поскольку экономическая заинтересованность в совместном сосуществовании множества сформировавшихся полиэтнических (многонациональных) государств стала преобладать над культурным и национальным эгоизмом и этноцентризмом. При этом уже не требует доказательств тезис о том, что адекватная коммуникация с представителями определенного лингвокультурного сообщества невозможна без знакомства с культурой этого сообщества: культурная компетенция является необходимой составляющей коммуникативного процесса в целом. В этой связи исследование диалога культур целесообразно начать с определения таких основополагающих лингвокультурологических понятий, как культурное пространство, когнитивная база, языковая картина мира и др.

Культурным пространством в этнопсихолингвистике называют форму существования культуры в человеческом сознании. Те или иные факты культуры при восприятии их человеком отражаются в его сознании, где и происходит определенное их структурирование, иерархия, которые составляют определенный культурный фонд этноса в целом и носителя языка в частности. В культурном пространстве можно выделить центр и периферию. Центр национального культурного пространства образуют феномены, являющиеся достоянием практически всех членов данного лингвокультурного сообщества. Каждый из его представителей создает, 'выстраивает' свое собственное культурное пространство, заполняя его знаниями, которые могут быть значимыми только для него самого. Но при этом он свободно ориентируется в

центральной части своего национального культурного пространства, не нуждаясь при этом в каком-либо «гиде». Представитель же иного национально-культурного сообщества, пытаясь овладеть данной культурой, наоборот, «блуждает» в центре, зачастую ядерные элементы чужого культурного пространства остаются непонятыми, и реакции на них тех, для кого это пространство является родным, остаются не объяснимыми.

Культурное пространство включает в себя все существующие и потенциально возможные представления о феноменах культуры у членов некоторого лингвокультурного сообщества. Такая совокупность знаний и представлений, которыми обладают все представители того или иного социума (профессионального, конфессионального, этнического и т. д.), называют коллективным когнитивным пространством (ККП) [3].

Но при этом, как уже указывалось выше, каждый человек обладает особой, определенным образом сложившейся совокупностью знаний и представлений, которую называют индивидуальным когнитивным пространством (ИКП). Определенным же образом структурированная совокупность знаний и представлений, которыми обладают все представители того или иного лингвокультурного сообщества, называется когнитивной базой (КБ). КБ необходимо отличать от культурного пространства и даже от центральной его части, хотя в них входят знания и представления, являющиеся достоянием практически всех членов лингвокультурного сообщества. Наполнение КБ отличается от наполнения культурного пространства: первую формируют не столько представления как таковые, сколько инварианты представлений (существующих и возможных) о тех или иных культурных феноменах. Например, говоря о Куликовской битве, мы вспоминаем определенный набор отличительных признаков этого события и присущих ему атрибутов. В зависимости от различных причин этот набор у двух разных людей может существенно различаться, но существует объективный общенациональный инвариант представления о Куликовской битве.

Таким образом, культурное пространство включает в себя существующее и потенциальное. Потенциальная «зона» культурного пространства может быть источником различных динамических изменений данной культуры, способна трансформироваться, рождать новые смыслы по моделям данной культуры. С разрушением этих «моделей» разрушается, или распадается и сама национальная культура, на ее месте образуется иная культура или несколько культур. В отличие от культурного пространства КБ (когнитивная база) оказывается значительно более статичной, меньше подвержена изменениям. Индивидуальные представления могут оказывать влияние на границы культурного пространства и на реконструкцию внутри него: периферийные элементы перемещаются в центр и наоборот (ср. переоценку культурных ценностей, связанных, например, с темой ленинианы, социалистическим строительством, выполнением «интернационального» долга советскими военными служащими и проч.). Именно владение знаниями и представлениями, входящими в КБ и имеющими надличностный инвариантный характер, позволяет индивиду ориентироваться в пространстве соответствующей культуры и действовать по ее законам.

Таким образом, каждый человек обладает своим индивидуальным когнитивным пространством (ИКП), набором коллективных когнитивных пространств (ККП) и когнитивной базой (КБ) того лингвокультурного сообщества, членом которого он является. Когнитивная база и культурное пространство формирует национально-культурный компонент, который входит в культурную компетенцию коммуникантов и определяет национальную специфику коммуникации. Он обуславливает национальную специфику лингвоментального комплекса представителей того или иного этноса, то есть определяет особенности национального (языкового) сознания и поведения, особенности того, что хранится в сознании говорящего человека и проявляется в коммуникации. Итак, что же «хранится» в голове человека? Очевидно, разнообразные знания и представления, в том числе знания и представления об окружающем нас мире во всем многообразии его проявлений, о различных предметах и связях между ними. «Наборы» этих знаний и представлений носят в целом индивидуальный характер и могут значительно различаться. Однако ядро таких наборов всегда носит явно надиндивидуальный характер. Очевидно, в данное «базовое ядро стереотипных знаний» и представлений входят знания и представления о феноменах, хорошо известных и не требующих каких бы то ни было объяснений и комментариев. Например, едва ли кому-либо придется расшифровывать, что он имел в виду, назвав NN Иудой. Вполне вероятно, что ему придется объяснить свои слова, но только почему он это сказал, а не что (безусловно, обвинение в предательстве достаточно серьезно, а в подобном сравнении оно легко читается). Или: «Тяжела ты, шапка Мономаха», — вздыхает новоиспеченный начальник, вынужденный решать не слишком приятные административные вопросы [4].

Виды прецедентов:

- Автопрецеденты – индивидуальное отражение в сознании индивида некоторых феноменов окружающего мира, связанными в особыми личностными представлениями, ассоциациями (ср. символы, впечатления, воспоминания о детстве).
- Социумно-прецедентные феномены – известны любому среднему представителю социума, входят в коллективное когнитивное пространство. Например, текст Евангелия для любого представителя христианского социума (Каин и Авель, петль Лазаря, змей-искуситель, Фома Неверующий (Thomas)), латинские выражения для профессионального социума лингвистов (*tabularasa*, *videsupra*, *ibid.*, *op.cit*), юристов (*ultimaratio*, *casusbelli*, *perse*, *proetcontra*), химиков (*abinitio*, *invivo*, *adhoc*, *invitro*, *insitu*).
- Национально-прецедентные феномены – известные любому среднему представителю того или иного ЛКС, входят в когнитивную базу этого сообщества.
- Универсально-прецедентные феномены – известны любому современному «человеку, говорящему», входят в универсальное когнитивное пространство человечества.

При широком понимании прецедентов в них включают языковые клише и штампы, стереотипы, вербальные и невербальные (Улыбка Джоконды, «Троица» Рублева, Статуя Свободы). Внутри прецедентных феноменов (ПФ) выделяют несколько разновидностей.

ПТ – прецедентный текст: законченный продукт речемыслительной деятельности, сложный знак, сумма значений которого не равна его смыслу. ПТ хорошо знаком среднему члену ЛКС, обращение к нему (хранится в КБ в виде инвариантной единицы) многократно возобновляется в процессе коммуникации через связанные с ним высказывания и символы. К ПТ относятся произведения художественной литературы («Евгений Онегин», «Слово о полку Игореве», «Горе от ума», “KingsArthurandhisKnights”. Shakespeare, W.Blake, E.Dickinson, MotherGooseRhymes), тексты песен (JingleBells, MyBonnyisovertheOcean, «Подмосковные вечера», «Очи черные»), рекламные тексты, политические и публицистические тексты). Состав ПТ может со временем меняться, особенно это очевидно на примере рекламы.

ПВ – прецедентные высказывания: законченный продукт речемыслительной деятельности, сложный знак, сумма значений которого не равна его смыслу. Входит в КБ как таковое. К ним относят: цитаты – фрагмент текста литературного произведения, название произведения, полное воспроизведение текста (художественного произведения, песни, кинофильма) представленное одним или несколькими высказываниями (Женщина – друг человека, Только без рук! Студентка, комсомолка, спортсменка, Much ado about nothing, to be or not to be, the seamy side of life, The Sound and the Fury, ...Richman, Poor man). ПВ называют также языковыми афоризмами. К также относят:

1) пословицы и поговорки (устные краткие изречения, восходящие к фольклору), крылатые слова образные выражения из литературных источников, изречения исторических лиц

2) призывы, девизы, лозунги (Учиться, учиться, еще раз учиться! Свобода, равенство, братство, Пролетарии всех стран, объединяйтесь! We, thereople...

ПВ часто встречаются на страницах СМИ, ими пестрит неофициальная речь носителя языка, их часто применяют писатели и журналисты в заголовках.

ПС – прецедентная ситуация – «эталонная» ситуация с явными коннотациями, в КБ входит как набор дифференциальных признаков ПС (ср.Judaskiss, поцелуй Иуды, 30 сребренников – эталон предательства вообще (подлость человека, которому доверяют, донос, награда за предательство; как швед под Полтавой, Мамаево побоище)

ПИ – прецедентное имя: индивидуальное имя, имя, связанное или с широко известным текстом (Тарас Бульба, Обломов, Плюшкин) или с ситуацией, хорошо известной носителям языка - Колумб, Иван Сусанин, Данко, Прометей, WilliamtheConquer, MartinEden, DavidCopperfield, RichardGeertype).

Актуализация ПС происходит при ее сопоставлении с той или иной ситуацией речи. Она принадлежит к когнитивному сознанию и выводится на языковой уровень с помощью различных средств вербальной актуализации. Это могут быть ПИ, ПВ, ПТ.

ПС может выступать вторым членом довольно сложной метафоры: реальная ситуация речи сопоставляется с ПС, которое выступает как образец подобных ситуаций вообще.

Таким образом, термин «прецедентность» и образованные от него являются одними из наиболее активно употребляемых в последнее время в теории языкознания. В лингвокультурологической литературе уже

обсуждались такие феномены, как прецедентный текст (Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, И. М. Михалева), прецедентное высказывание (В. Г. Костомаров, Н. В. Бурвикова, И. В. Захаренко), прецедентное имя (Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных), прецедентные текстовые реминисценции (Ю. Е. Прохоров), прецедентные прагморелексы (Ю.Е. Прохоров) и под. Но до сегодняшнего дня не получил осмысления сам феномен прецедентности; о том, что такое прецедентность, высказывались самые разные мнения. Наша статья стала еще одной версией исследования содержания данного термина.

Использованная литература.

1. Душинский В. Я. Прецедентный текст. М.: Знание, 1978. С. 87.
2. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русский язык и культура речи : справочное пособие. Ростов н/Д, 2002. С. 339.
3. Веселов П. В. Аксиомы делового письма: культура делового общения и официальной переписки. С. 52. Основы русской деловой речи. С. 135.
4. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русский язык и культура речи. С. 344.

УКД 82.09

ПРИМЕТЫ ЖАНРОВОЙ РАЗНОВИДНОСТИ И МЕТОДА ИЗОБРАЖЕНИЯ В СКАЗКЕ.

Макулбекұлы Нуржан

Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева
научный руководитель-к.ф.н., ст. преподаватель Ботабаева Ж.Н.

Сказка - один из древнейших видов народной словесности, эпическое, преимущественно прозаическое произведение волшебного, авантюрного или бытового характера с установкой на вымысел, что не лишает сказку связи с действительностью [1]. По тематике и структуре сказки делятся на волшебные, бытовые и сказки о животных. Некоторая часть сказок о животных возникла в доклассовом обществе и была связана с тотемизмом. Некоторые из волшебных сказок о животных первоначально были связаны с мифами и имели магическое значение (представители мифологической школы в фольклористике изучали их как «осколки древнего мифа»), бытовые сказки о мужике, барине, умном солдате часто отличались острой сатирической направленностью. По характеру отношения к изображаемому они могли быть юмористическими и сатирическими. К сказке как виду словесного творчества обращаются писатели: они используют сказочные образы и литературно обрабатывают их. Это делали П. Бажов, А. Толстой, А. Платонов и другие [2]. Многие писатели (П. Ершов, А. Пушкин, М. Салтыков-Щедрин, В. Каверин, В. Катаев и др), сохраняя приемы народных сказок, создавали литературные сказки (сказки А. Ремизова, «Сказки не совсем для «детей» Л. Андреева).

В мировом фольклоре известно около 140 сюжетов сказок о животных, в русском - 119, причем значительная их часть оригинальна («Лиса-повитуха», «Кот, петух и лиса», «Терем мухи»). Если у народов Севера, Африки,

Латинской Америки сказки о животных распространены широко, то у русских они составляют около 10% репертуара сказок. У многих народов на формирование этого жанра оказали влияние архаичные мифы о зооморфных культурных героях, вместе с тем в сказках о животных отражен быт древних охотников (загонная яма, обман зверя). При этом применяется фантастический прием наделения зверей речью и разумом, а человек выступает как равноправный участник событий. У многих народов мира популярны комические сказки о животных, где в качестве хитрецов выступают заяц, лиса, паук, черепаха, койот [3].

Ярким собирателем был А.Н. Афанасьев. С 1857 -1862 годы им создаются уже сборники русских народных сказок. Уже в 1884 году вышел сборник собирателя Д.Н. Содовникова " Сказки и предания Самарского края". В этом сборнике были записаны 72 текста от сказочника Абрама Новопольцева - простого крестьянина из села Повиряськино Ставропольского уезда. В репертуар данного сборника вошли сказки: Волшебные, бытовые, сказки о животных.

Изучением сказки как составляющей части духовной культуры народа занимается целый ряд наук фольклористика (Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп), этнография (А.Н. Афанасьев, Б.Н. Путилов), литературоведение (С.С. Аверинцев, О.М. Фрейденберг), философия (П.С. Гуревич, А.Ф. Лосев), культурология (Я.В. Боровский, М.Э. Матье), лингвистика (А.А. Потебня, С.М. Мокиенко) и другие науки [4].

Наиболее распространенной считается классификация, в которой выделяются три группы (Э.Ф. Шафранская): сказки о животных, волшебные сказки, социально-бытовые сказки [5].

Актуальность статьи обусловлена жанровой малоизученностью сказочной прозы и неизученностью избранных нами произведений эпического прозаического жанра - сказок «Колобок» «Медведь-дурень», «Лисичка-сестричка и волк».

Целью нашей статьи является изучение сказок «Колобок», «Медведь-дурень», «Лисичка-сестричка и волк» в системно-структурном аспекте.

В этой связи обозначены следующие задачи:

- раскрыть четырехуровневую систему сказки, представив ее как целое, состоящее из «начала» (1,2 этап), «середины» (3 этап) и «конца» (4 этап);
- дать анализ системной связи метода изображения и жанровой разновидности на 1, 2, 3, 4 этапах анализа;
- определить отсутствие или присутствие экспозиции в исследуемых сказках и проследить ее связь с жанровой формой;
- обосновать роль первичного читательского восприятия (ПЧВ) в анализируемых фольклорных произведениях;
- раскрыть потенциальный смысл смысловой части, выполняющей прогностическую функцию;
- сформулировать объектную тему (ее содержание и тип) на 3 этапе;
- выявить приметы жанровой формы и типы жанровой разновидности сказок на 3, 4 этапах и выводах;
- раскрыть идею (инвариантную тему) и стиль в выводах.

Методология и методика работы. В работе мы опираемся на разработанную доктором филологических наук А.Е. Кулумбетовой концепцию

методологии и методики четырехуровневой системы содержания и формы художественных текстов эпоса, лирики, драмы. Эта концепция нашла детальное отражение в представленных нами анализах текста [6].

Впервые данный вид анализа был разработан профессором Казанского университета Ю.Г. Нигматуллиной (концепция об эстетическом идеале, о 2-уровневой системе произведения (диалоге Объекта - О и Субъекта - S1, Писателя - S1 и Читателя - S2) с подсистемами (ИТУ, РИУ; ЗУ, СКУ) и их элементами, об активном центре; о стиле мышления; о методе) [7]. Помимо этого значимыми для нас стали: концепция Аристотеля, о «целом», имеющем начало, середину, конец, М.М. Бахтина (о жанре, хронотопе), Б.С. Мейлаха (стиль - форма процесса мышления, произведение - результат этого прогресса), А.А. Гаджиева (о типах творчества, типах образности, о связи их с хронотопом), Г.Н. Пospelова, А.Я. Эсалнек {метод, направление, жанровая форма, жанр}, Ю. Кристевой, постмодернистов {интертекстуальность, ее формы}, И. Пригожина И. Стенгерс {закономерность связи «хаоса» и «порядка»).

Произведение понимается Ю.Г. Нигматуллиной вслед за Б.С. Мейлахом как результат процесса творчества. Исходя из этой идеи, она представляет ХП как систему с ее двухуровневой структурой {горизонтальной - ГУ, основанной на диалоге реальной действительности и писателя, т.е. О и S1 вертикальной - ВУ - на диалоге писателя и читателя, т.е. S1 и S2)- По концепции Ю.Г. Нигматуллиной, горизонтальные подсистемы с их элементами - компонентная основа художественной системы, ее «субстанция»:

Ю.Г. Нигматуллина опирается на концепцию А.Л. Гаджиева, когда в содержании сюжетно-композиционной подсистемы на горизонтальном уровне выделяет конфликт и систему образов. Азербайджанский ученый представляет типы образности, их два:

Романтические типы образности: героический (превалирует общее), поэтический (индивидуальное), символический (их сочетание).

Следует заметить, что конец текста не всегда — последний миг НВ, поэтому АЦ может находиться и в начале произведения (следом за верхней границей НВ). А последующее изображение восстанавливает прошлое из жизни героя или героев, поэтому завершается микроактивным центром.

Жанр в нашем понимании - содержательно-формальный компонент системы произведения («тип тематического завершения произведения»). Потому изучение жанра соотносится нами с АЦ (развязкой) текста, где он формулируется на основе его жанровой формы и родовой принадлежности. Жанр характеризуется, во-первых, в произведениях малой, средней и большой жанровых форм трех родов литературы по содержательной функции хронотопов настоящего и прошлого времени при определении идеи (инвариантной темы); во-вторых, по интонации (комической, драматической, трагической, повествовательной) разрешения конфликта личности и среды; в-третьих, по потенциальному смыслу АЦ. Так, постижение идеи рассказа протекает в процессе синхронного, одновременного слияния хронотопов прошлого и настоящего в восприятии читателя в момент завершения чтения текста. При кажущемся сходстве процесса постижения идеи рассказа и новеллы (относятся к малой жанровой форме) у читателя при завершении чтения новеллы возникает чувство сомнения в верности понимания сути

произведения. И после перечтения, т.е. восстановления диахронической, последовательной связи хронотопов прошлого и настоящего первоначальное осмысление текста опрокидывается контрастным его смыслом. В иных случаях наблюдаются классические приметы синтеза рассказа и новеллы. Авторские антонимы в АЦ иногда сочетаются с завершающим его вопросительным знаком - чертой философской жанровой разновидности (например, рассказ-новелла «Дядя Ермолай» В. Шукшина). Процесс постижения идеи повести и романа адекватен новелле.

Выделяется еще один содержательный системный критерий по разграничению жанра рассказа и новеллы - присутствие или отсутствие подтекста в АЦ, что связано с антонимами в нем, т.е. реальными деталями и знаками (РДЗ). В первом случае (есть «порядок» в АЦ) вероятно отсутствие РДЗ в некоторых СЧ текста в отличие от второго (наблюдается «хаос» в АЦ), обуславливающего их присутствие в каждой без исключения СЧ. Подтекст возникает при неадекватности конфликту в СЧ ПС последнего предложения, где нет РДЗ. Подтекст многофункционален. Во-первых, по соотношению смыслов произведения при первичном (читательское восприятие) и вторичном (инвариантная тема) прочтении (Ю.Г. Нигматуллина) мы отмечаем, обнаруживается или не обнаруживается подтекст. В этом случае он имеет жанровую функцию. Во-вторых, с этой же функцией связан подтекстовый смысл того или иного смыслового отрезка «текста любого рода литературы приотсутствии РДЗ в АЦ; в-третьих, жанровая функция подтекста обусловлена контрастным соотношением ПС ПП и РДЗ в содержании СЧ: потенциальный, читательский ПС используется без антонима к нему, а авторские антонимы в СЧ не адекватны по смыслу этому ПС («серый» - «черный» - «белый»); в-четвертых, возникает его стилевая функция. Если в том или ином МФ, Ф, МАЦ нет РДЗ при их присутствии в АЦ, то это признак жанра рассказа, т.е. отсутствия подтекста. При стилевой двуплановости жанра рассказа или повести, романа мы наблюдаем, присутствие во всех СЧ текста РДЗ, как это свойственно жанру новеллы (в 'АЦ нет авторских антонимов), тогда как при стилевом синтезе в некоторых СЧ РДЗ нет. В-пятых, подтекстовая форма появляется в случае завершения АЦ, в котором наблюдается «порядок», вопросительным знаком, который означает дискуссионность изображаемой проблемы. Отсюда возникает подтекстовая функция потенциальных (случайных) деталей 'и знаков, а не резкий контраст знакового смысла названия и потенциального смысла прогностической СЧ текста, первичного и вторичного смыслов МФ, Ф, МАЦ и АЦ. Важно учитывать поэтому, в-шестых, в этом плане важна функция АЦ, который отражает формы выражения подтекста. Формальные признаки жанра определяются, во-первых, ключевой лексикой в АЦ; во - вторых, по типу образности в нем.

Трагедия - жанр драматического рода с признаками лирики и эпоса, относящийся к той или иной жанровой форме, изображающий безвыходное противоречие в пределах хронотопа настоящего времени, заканчивающееся гибелью героя - государственного деятеля или представителя правящих кругов общества, что оказывает широкое влияние на среду в последующем.

Драма - жанр драматического рода с признаками эпоса и лирики, относящийся к той или иной жанровой форме, изображающий острый социальный или социально-психологический конфликт личности, разрешение

которого (не исключается и смерть основного действующего лица) не оказывает всеобщего влияния.

Комедия - жанр драматического рода с признаками эпоса и лирики, относящийся к той или иной жанровой форме, изображающий недостатки характеров героев, приводящие к конфликту, разрешающемуся осмеянием порока.

Рассказ - жанр эпического рода при признаках лирики и драмы, с доминирующими чертами малой жанровой формы, изображающий от одной до трех проблем, с авторской установкой в развязке, идея которого постигается в синхронной, одновременной связи хронотопов прошлого и настоящего времени при завершении чтения.

Новелла - жанр эпического рода при признаках лирики и драмы, с доминирующими чертами малой жанровой формы, изображающий от одной до трех проблем, без авторской установки в развязке, идея которой постигается в результате перечтения и восстановления диахронической, последовательной связи хронотопов прошлого и настоящего времени.

Рассказ - новелла - жанр эпического рода при признаках лирики и драмы, с доминирующими чертами малой жанровой формы, изображающий от одной до трех проблем, где, вопреки авторской установке в развязке, из-за завершающего его вопросительного знака наблюдаются смысловые части с подтекстовыми значениями, и идея которого постигается в результате перечтения и восстановления диахронической, последовательной связи хронотопов прошлого и настоящего времени [8].

Повесть - жанр эпического рода при признаках лирики и драмы, с доминирующими чертами средней жанровой формы, изображающий от четырех до десяти проблем, идея которой постигается в результате перечтения и восстановления диахронической, последовательной связи хронотопов прошлого и настоящего времени.

Таким образом, литературный процесс включает в себя понятие художественный метод как «идейно-эстетическую общность, свойственную ряду писателей и непосредственно выражающуюся в их творчестве», и направление, что означает «осознание писателями теоретических основ своей деятельности, прокламирование ее в своих манифестах, программных манифестах, программных выступлениях, отстаивание в борьбе с приверженцами иных эстетических убеждений и идеологических воззрений». Литературное течение отличает единство как эстетических, так и идеологических убеждений и воззрений.

Использованная литература.

-
1. Нигматуллина В. Я. Русская стилистика. М.: Знание, 1978. С. 87.
 2. Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русский язык и культура речи : справочное пособие. Ростов н/Д, 2002. С. 339.
 3. Веселов П. В. Аксиомы делового письма: культура делового общения и официальной переписки. С. 52. Основы русской деловой речи. С. 135.

РЕЧЕВЫЕ ФУНКЦИИ КОМПЛИМЕНТА В ДЕЛОВОМ ОБЩЕНИИ. ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.

Ширинбай Хуршида

Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева
научный руководитель -к.ф.н., ст. преподаватель Ботабаева Ж.Н.

Для успеха в деловой коммуникации следует помнить о том, что чем приятнее будет людям общаться, тем выше будет шанс удачно решить деловую проблему или заключить сделку. Показать деловым партнерам, что вы ими интересуетесь, позволяют комплименты, то есть приятные слова, содержащие небольшое преувеличение положительных качеств человека. Комплимент должен отражать исключительно положительные качества человека.

В комплименте следует избегать двойного смысла. Положительное качество в комплименте должно иметь лишь небольшое преувеличение. Важным фактором в результативности этого приема является собственное мнение человека об уровне отраженных в комплименте качеств. Если комплимент по значимости ниже уровня самооценки партнера, то для него такой комплимент является банальностью, и последствия могут быть отрицательными.

Комплимент должен только констатировать наличие данного качества, а не содержать рекомендаций или практических советов по его улучшению. Встраивайте слова-комплименты в общую фразу. Не делайте пауз. Конструируйте фразу так, чтобы после комплимента следовал содержательный текст. Желательно выстраивать высказывание так, чтобы часть общей фразы после слов-комплиментов содержала нечто такое, что захватывало бы внимание слушающего. Создавая комплименты, мы должны подмечать скрытые черты. Чем больше скрытых «мелочей» замечают наши партнеры по деловой коммуникации, тем более искренними кажутся их слова. Каждый человек должен не только уметь говорить комплименты, но и научиться их правильно принимать.

Людям очень трудно бывает принять похвалу в свой адрес. Иногда автоматически отвергаются комплименты, что делать не следует ни при каких обстоятельствах. Во-первых, вы обижаете того, кто вам сказал приятные слова, во-вторых, вы должны быть благодарны этому человеку: вы принимаете положительную оценку и начинаете верить ей. Следуйте простому правилу, отвечайте просто «Благодарю вас».

Функции критики, использование критики в деловой коммуникации. Слово «критика» имеет несколько значений: а) обсуждение с целью дать оценку; б) отрицательное суждение с целью указания недостатков; в) проверка достоверности чего-либо.

Позитивная критика всегда ситуативно уместна, осуществляется в присутствии объекта критики. Предметом критики являются дела и поступки, а не личность человека, его особенности, характер, умственный потенциал. Объективная критика опирается только на конкретные факты и аргументы.

Конечной целью критики является решение, помогающее изменить ситуацию, конкретные предложения по устранению недостатков и снятию возникших проблем.

Цель критикующего – выявить действительные причины допущенных ошибок. Разрушительная критика по форме выражения монологична. Она не предполагает конструктивного взаимодействия, сотрудничества критикующего и критикуемого. Она не предполагает двух позиций, взаимно уточняющихся или вырабатывающихся в процессе критики. У автора такой критики только одна позиция, одна точка зрения, он заранее присвоил себе право быть правым. Для правильной критики нужно создать доброжелательную атмосферу в начале разговора. Высказать критические замечания. Осуществить «обратную связь», то есть определить реакцию на критику: а) реакция адекватная (есть контакт глаз, доброжелательное лицо, кивки головой); б) реакция интрапунитивная (вовнутрь) – обида (нет контакта глаз, плечи опущены, закрытые жесты, т.д.) – необходимо снять обиду с помощью психологических приемов. Например, сказать о том, что основная работа сделана хорошо, недостатки вполне устранимы, эта работа не займет много времени, затем использовать прием «авансированная похвала» – высказать уверенность в том, что критикуемый вполне справится с предлагаемыми изменениями; в) реакция экстрапунитивная (вовне) – агрессия (суженные зрачки, сжатые зубы, стиснутые кулаки, одно плечо направлено вперед и т.д.) – целесообразно предложить критикуемому самому решить, принимать ли высказанные пожелания или отвергать. Завершить критику, предложить возможную помощь, эмоционально поддержать: «уверен, вы с этим отлично справитесь».

Если у человека открытые, положительные установки, то любое сообщение или событие он сначала воспримет нейтрально и попытается выделить в них положительные и отрицательные стороны, поразмышляет над ними и постарается найти решение, не связанное с критикой. Стоит помнить, что успехи при использовании критики невелики. Техники нейтрализации замечаний, приемы снижения негативного воздействия замечаний, позитивные установки на восприятие критики. Если без критики не обойтись, то необходимо помнить: – прежде чем приступить к критике, выяснить, нельзя ли исправить дело без критики; – предельно четко определить цели критики: что и как конкретно должно измениться; – до начала критики выяснить позицию критикуемого по сути события; – прежде чем высказывать критическое замечание, выслушать до конца позицию критикуемого; – не оглуплять действия и высказывания критикуемого; – критика не должна превращать партнеров в непримиримых врагов; – не критикуйте в общих словах, без точного указания ошибки; – нельзя использовать понятия или речевые формы, оскорбляющие достоинство человека; – критикуйте доброжелательно; – не повторяйте критические замечания в адрес человека, исправившего ошибку; – будьте предельно корректны, когда критикуете неприятных вам людей; – критикуя подчиненных, не подавляйте в них чувство самостоятельности; – помните, что при произнесении критических высказываний человека можно оскорбить не только словами, поза, жесты, мимика часто не менее выразительны; – не копите замечания для публичной критики; – будьте самокритичны; – руководствуйтесь принципом уместности критики по

отношению к конкретным людям (начинающий работник, новый партнер, депрессивное состояние, т.д.)

Существуют приемы снижения негативного воздействия замечаний: – ссылки на чужой опыт и высказывания (выясните с помощью наводящих вопросов, кто для вашего собеседника является авторитетом в обсуждаемой области, и в ходе делового общения сошлитесь именно на его опыт или высказывания для подтверждения своей точки зрения); – «сжатие» нескольких замечаний (целесообразно не отвечать на каждое замечание в отдельности, а, объединив их вместе, ответить на них одной фразой); – одобрение плюс уничтожение (если вам сделаны объективные замечания в корректной форме, то можно снизить их значимость сначала согласившись с ними, а затем, развернув дополнительную аргументацию, подтвердить свое прежнее высказывание); – перефразирование (создавая новую речевую конструкцию, вы повторяете слова партнера, смягчая его замечание и нейтрализуя его смысл); – «эластичная оборона» (если вас засыпают замечаниями и возражениями, да еще в некорректной форме, то лучше не отвечать на замечания, а продолжая взаимодействие, раскручивать дискуссию дальше и, в случае возвращения партнера к критике, помнить, что она уже утратила свою актуальность); – принятие замечания (не следует парировать замечания субъективного характера, лучше согласиться с ними, отказав партнеру в ответе); – сравнение (используя вместо прямого ответа сравнения из знакомой партнеру области знаний можно легко нейтрализовать высказанное замечание); – метод опроса (вместо ответа на критические замечания, ставьте перед партнером вопросы, отвечая на которые, он сам даст ответы на свои замечания); – упреждение (для смягчения замечания партнера вы включаете замечание в текст своей речи, упреждая возможность критики, и, когда это необходимо, отвечаете на него); – отсрочка (так как со временем острота замечания снижается, целесообразно использовать прием отсрочки: «Позвольте вернуться к этому вопросу позднее...»). Русский речевой этикет. Этикет по происхождению французское слово (*etiquette*). Первоначально оно обозначало товарную бирку, ярлык (ср. этикетка), а затем так стали называть придворный церемониал. Именно в этом значении, особенно после принятия французского церемониала при венском дворе, слово этикет получило распространение в немецком, польском, русском и других языках.

Наряду с этим словом для обозначения совокупности принятых правил, определяющих порядок какой-либо деятельности используется слово регламентация и словосочетание дипломатический протокол. Многие тонкости общения, представленные протоколом, учитываются и в других сферах деловых отношений. Все большее распространение в деловых кругах, особенно в последнее время, получает деловой этикет, отражающий опыт, нравственные представления и вкусы определенных социальных групп. Деловой этикет предусматривает соблюдение норм поведения и общения. Поскольку общение есть деятельность человека, процесс, в котором он участвует, то при общении в первую очередь учитываются особенности речевого этикета. Под речевым этикетом понимаются разработанные правила речевого поведения, система речевых формул общения.

Степень владения речевым этикетом определяет степень профессиональной пригодности человека. Это прежде всего относится к

государственным служащим, политикам, педагогам, юристам, врачам, менеджерам, предпринимателям, журналистам, работникам сферы обслуживания, т. е. тем, кто по роду своей деятельности постоянно общается с людьми. Владение речевым этикетом способствует приобретению авторитета, порождает доверие и уважение. Знание правил речевого этикета, их соблюдение позволяет человеку чувствовать себя уверенно и непринужденно, не испытывать неловкости из-за промахов и неправильных действий, избежать насмешек со стороны окружающих.

Соблюдение речевого этикета людьми так называемых лингвоинтенсивных профессий имеет, кроме того, воспитательное значение, невольно способствует повышению как речевой, так и общей культуры общества. Но наиболее важно: неукоснительное следование правилам речевого этикета членами коллектива того или иного учреждения, предприятия, производства, офиса оставляет у клиентов, соучредителей, партнеров благоприятное впечатление, поддерживает положительную репутацию всей организации. Речевой этикет строится с учетом особенностей партнеров, вступающих в деловые отношения, их социального статуса, места в служебной иерархии, профессии, национальности, вероисповедания, возраста, пола, характера. Речевой этикет определяется ситуацией, в которой происходит общение. Речевой этикет в определенной мере отражает нравственное состояние общества, его моральные устои. Известно, что в некоторых странах были изданы законы, предписывающие, как надо обращаться к представителям различных слоев общества. Такие законы, изданные преобразователем Петром I, неукоснительно действовали и в нашей стране вплоть до 1917 г. Национальный характер этикета, обстановка общения и этикетные формулы. Речевой этикет имеет национальную специфику. Каждый народ создал свою систему правил речевого поведения. Например, В. Овчинников в книге «Ветка сакуры» так описывает своеобразие японского этикета: В разговорах люди всячески избегают слов «нет», «не могу», «не знаю», словно это какие-то ругательства, нечто такое, что никак нельзя высказать прямо, а только иносказательно, обиняками. Даже отказываясь от второй чашки чая, гость вместо «нет, спасибо» употребляет выражение, дословно обозначающее «мне уже и так прекрасно»... Если токийский знакомый говорит: «Прежде чем ответить на ваше предложение, я должен посоветоваться с женой», то не нужно думать, что перед вами поборник женского равноправия. Это лишь один из способов не произнести слова «нет». К примеру, вы звоните японцу и говорите, что хотели бы встретиться с ним в шесть вечера в пресс-клубе. Если он в ответ начинает переспрашивать: «Ах, в шесть? Ах, в пресс-клубе?» и произносить какие-то ничего не значащие звуки, вы должны тут же сказать: «Впрочем, если вам это неудобно, можно побеседовать в другое время и в другом месте». И вот тут собеседник вместо «нет» с превеликой радостью скажет «да» и ухватится за первое же предложение, которое ему подходит. О некоторых особенностях речи французов и французского языка свидетельствует И. Эренбург: В речах ораторы любят щеголять оборотами, взятыми у авторов XVIII в., а письмо, касающееся очередной биржевой сделки, маклер кончает, как его дедушка, обязательной формулой: «Благоволите, милостивый государь, принять уверения в моем глубоком к вам почтении». ...Французы любят конкретность, точность, ясность. Всего лучше об этом

свидетельствует язык... По-французски не скажешь «она в ответ усмехнулась» или «он тогда махнул рукой»: нужно объяснить, как усмехнулась – злобно, печально, насмешливо или, может быть, добродушно; почему он махнул рукой – от досады, от огорчения, от безразличия? Французский язык долго именовали дипломатическим, а его употребление, наверно, затрудняло работу дипломатов: по-французски трудно замаскировать мысль, трудно говорить не договаривая. Особенно детально рассматривается различие между речевыми этикетами разных народов в справочниках под общим названием «Речевой этикет». В них приводятся русско-английские, русско-французские, русско-немецкие соответствия устойчивых выражений этикета. Например, в справочнике «Русско-английские соответствия», составленном Н. И. Формановской и С. В. Шведовой (М., 1990), не только даются примеры приветствия, прощания, выражения благодарности, извинения, поздравления, обращения к знакомым и незнакомым людям на русском и английском языках, но и указываются особенности употребления тех или иных выражений в английском языке. Система обращений в русском деловом этикете, церемонии и этикетные тексты, знакомство, рекомендации. Любой акт общения имеет начало, основную часть и заключительную. Если адресат незнаком субъекту речи, то общение начинается со знакомства. При этом оно может происходить непосредственно и опосредованно.

По правилам хорошего тона не принято вступать в разговор с незнакомым человеком и самому представляться. Однако бывают случаи, когда это необходимо сделать. Этикет предписывает следующие формулы: – Разрешите(те) с вами (с тобой) познакомиться. – Я хотел бы с вами (с тобой) познакомиться. – Позвольте(те) с вами (с тобой) познакомиться. – Позвольте(те) познакомиться. – Давай(те) познакомимся. – Будем знакомы. – Хорошо бы познакомиться. При посещении учреждения, офиса, конторы, когда предстоит разговор с чиновником и необходимо ему представиться, используются формулы: – Позвольте (разрешите) представиться. – Моя фамилия Колесников. – Я Павлов. – Мое имя Юрий Владимирович. – Николай Колесников. – Анастасия Игоревна. Если же посетитель не называет себя, тогда чиновник сам спрашивает: – Как ваша (твоя) фамилия? – Как ваше (твое) имя, отчество? – Как ваше (твое) имя? – Как вас (тебя) зовут? При знакомстве используются визитные карточки. Визитная карточка подается во время представления. Тот, кому представляются, должен взять ее, прочитать вслух, а затем во время разговора, если он происходит в кабинете, держать визитку на столе перед собой, чтобы правильно называть собеседника. Посредник, определяя порядок представления и выбирая этикетную формулу, учитывает служебное положение, возраст, пол тех, кого он представляет, а также были ли они ранее знакомы или только один из них знает другого, слышал о нем раньше. Представление бывает двусторонним и односторонним. Последнее происходит чаще всего тогда, когда собравшимся на заседание, совещание, на какое-то торжество, брифинг, встречу представляют организаторов этих встреч или тех участников, которые незнакомы всем или части собравшихся. Формула представления: – Познакомьтесь (пожалуйста). Анна Сергеевна Зубкова. Анатолий Евгеньевич Сорокин. – Я хочу (хотел бы) познакомить вас с... – Я хочу (хотел бы) представить вас... – Разрешите (позвольте) познакомить вас с ... Иногда после представления, особенно в неофициальной обстановке,

знакомящиеся обмениваются репликами: – Очень приятно (рад)! – (Я) рад (счастлив) с вами познакомиться. – (Мне) очень приятно с вами познакомиться! Этикет определяет и норму поведения. Принято мужчину представлять женщине, младшего по возрасту – старшему, сотрудника – начальнику. Официальные и неофициальные встречи знакомых, а иногда и незнакомых людей начинаются с приветствия.

В русском языке основное приветствие – здравствуйте. Оно восходит к старославянскому глаголу здравствовать, что означает «быть здоровым», т. е. здоровым. Глагол здравствовать в давние времена имел и значение «приветствовать» (ср.: здороваться), о чем свидетельствует текст «Онежской былины»: «Как приходит Илья тут Муромец, а здравствует он князя с княгиней». Следовательно, в основе этого приветствия содержится пожелание здоровья. Впервые приветствие здравствуй встречается в «Письмах и бумагах Петра Великого 1688-1701». Наряду с этой формой распространено приветствие, указывающее на время встречи: – Доброе утро! – Добрый вечер! Помимо общеупотребительных приветствий существуют приветствия, которые подчеркивают радость от встречи, уважительное отношение, желание общения: – (Очень) рад вас видеть (приветствовать)! – Разрешите (позвольте) вас приветствовать. – Добро пожаловать! – Мое почтение. Среди военнослужащих принято приветствовать словами: – Здравия желаю! Приветствие часто сопровождается рукопожатием, которое может даже заменять вербально выраженное приветствие.

Речевой этикет приветствий предусматривает и характер поведения, т. е. очередность приветствия. Первыми приветствуют – мужчина – женщину, – младший (младшая) по возрасту – старшего (старшую), – младшая по возрасту женщина – мужчину, который значительно старше ее, – младший по должности – старшего, – член делегации – ее руководителя (независимо от того, своя делегация или зарубежная). Последнюю группу речевых формул этикета составляют формулы прощания. Они выражают: – пожелание: Всего вам доброго (хорошего)! До свидания! – надежду на новую встречу: До вечера (завтра, субботы). Надеюсь, мы расстаемся ненадолго. Надеюсь на скорую встречу, – сомнение в возможности еще раз встретиться; расставание будет надолго: Прощайте! Вряд ли удастся еще раз встретиться. Не поминайте лихом. Формулы речевого этикета для торжественных, скорбных ситуаций После приветствия обычно завязывается деловой разговор.

Речевой этикет предусматривает несколько зачинов, которые обусловлены ситуацией. Наиболее типичны три ситуации: 1) торжественная; 2) скорбная; 3) рабочая, деловая. К первой относятся государственные праздники, юбилеи предприятия и сотрудников; получение наград; открытие офиса, магазина; презентация; заключение договора, контракта и т. д. По любому торжественному поводу, знаменательному событию следуют приглашения и поздравления. В зависимости от обстановки (официальной, полуофициальной, неофициальной) пригласительные и поздравительные клише меняются. Приглашение – Позвольте (разрешите) пригласить вас... – Приходите на праздник (юбилей, встречу...), будем рады (встретить вас). – Приглашаю вас (тебя)... Если необходимо выразить неуверенность в уместности приглашения или неуверенность в принятии адресатом приглашения, тогда оно выражается вопросительным предложением: – Я могу (могу ли, не могу ли, можно ли,

нельзя ли) пригласить вас... Поздравление – Разрешите (позвольте) поздравить вас с... – Примите мои (самые) сердечные (теплые, горячие, искренние) поздравления... – От имени (по поручению) ...поздравляем... – От (всей) души (всего сердца) поздравляю... – Сердечно (горячо) поздравляю... Скорбная ситуация связана с событиями, приносящими несчастье, горе.

В таком случае выражается соболезнование. Оно не должно быть сухим, казенным. Формулы соболезнования, как правило, стилистически приподняты, эмоционально окрашены: – Разрешите (позвольте) выразить (вам) мои глубокие (искренние) соболезнования. – Приношу (вам) мои (примите мои, прошу принять мои) глубокие (искренние) соболезнования. – Я вам искренне (глубоко, сердечно, от всей души) соболезную. – Скорблю вместе с вами. – Разделяю (понимаю) вашу печаль (ваше горе, несчастье). Наиболее эмоционально-экспрессивны выражения: – Какое (большое, непоправимое, ужасное) горе (несчастье) обрушилось на вас! – Какая большая (невосполнимая, ужасная) утрата постигла вас! – Какое горе (несчастье) обрушилось на вас. В трагической, скорбной или неприятной ситуации люди нуждаются в сочувствии, утешении.

Этикетные формулы сочувствия, утешения рассчитаны на разные случаи и имеют различное назначение. Утешение выражает сопереживание: – (Как) я вам сочувствую! – (Как) я вас понимаю! Утешение сопровождается уверением в благополучном исходе: – Я вам (так) сочувствую, но, поверьте мне (но я так уверен), что все кончится хорошо! – Не впадайте в отчаяние (не падайте духом). Все (еще) изменится (к лучшему). – Все будет в порядке! – Все это изменится (обойдется, пройдет)! Утешение сопровождается советом: – Не нужно (надо) (так) волноваться (беспокоиться, расстраиваться, огорчаться, переживать, страдать). – Вы не должны терять самообладание (голову, выдержку). – Нужно (надо) успокоиться (держаться в руках, взять себя в руки). – Вы должны надеяться на лучшее (выбросить это из головы).

Этикетные формулы, используемые в деловой ситуации. В повседневной деловой обстановке (деловая, рабочая ситуация) также используются формулы речевого этикета. Например, при подведении итогов работы, при определении результатов распродажи то варов или участия в выставках, при организации различных мероприятий, встреч возникает необходимость кого-то поблагодарить или, наоборот, вынести порицание, сделать замечание. На любой работе, в любой организации у кого-то может появиться необходимость дать совет, высказать предложение, обратиться с просьбой, выразить согласие, разрешить, запретить, отказать кому-то.

Рассмотрим речевые клише, которые используются в данных ситуациях: Выражение благодарности – Позвольте (разрешите) выразить (большую, огромную) благодарность Николаю Петровичу Быстрову за отлично (прекрасно) организованную выставку, – Фирма (дирекция, ректорат) выражает благодарность всем сотрудникам (преподавательскому составу) за... – Должен выразить начальнику отдела снабжению (свою) благодарность за... – Позвольте (разрешите) выразить большую (огромную) благодарность... За оказание какой-либо услуги, за помощь, важное сообщение, подарок принято благодарить словами: – Я благодарен вам за то, что... – (Большое, огромное) спасибо вам (тебе) за... – (Я) очень (так) благодарен вам! Эмоциональность, экспрессивность выражения благодарности усиливается, если сказать: – Нет

слов, чтобы выразить вам (мою) благодарность! – Я до такой степени благодарен вам, что мне трудно найти слова! Вы не можете себе представить, как я благодарен вам! – Моя благодарность не имеет (не знает) границ! Замечание, предупреждение – Фирма (дирекция, правление, редакция) вынуждена сделать (серьезное) предупреждение (замечание)... – К (большому) сожалению (огорчению) должен (вынужден) сделать замечание (вынести порицание)... Совет, предложение Нередко люди, особенно наделенные властью, считают необходимым высказывать свои предложения, советы в категорической форме: – Все (вы) обязаны (должны)... – Вам непременно следует поступить так... – Категорически (настойчиво) советую (предлагаю) сделать... Советы, предложения, высказанные в такой форме, похожи на приказание или распоряжение и не всегда рожают желание следовать им, особенно если разговор происходит между сослуживцами одного ранга. Побуждение к действию советом, предложением может быть выражено в деликатной, вежливой или нейтральной форме: – Разрешите (позвольте) дать вам совет (посоветовать вам)... – Разрешите предложить вам... – (Я) хочу (мне хотелось бы, мне хочется) посоветовать (предложить) вам... – Я посоветовал бы (предложил бы) вам... – Я советую (предлагаю) вам... Обращение с просьбой тоже должно быть деликатным, предельно вежливым, но без излишнего заискивания: – Сделайте одолжение, выполните (мою) просьбу... – Если вам не трудно (вас это не затруднит)... – Не считите за труд, пожалуйста, отнесите... – (Не) могу ли я попросить вас... – (Пожалуйста), (очень вас прошу) разрешите мне... Просьба может быть выражена с некоторой категоричностью: – Настоятельно (убедительно, очень) прошу вас (тебя)... Согласие, разрешение формулируется следующим образом: – (Сейчас, незамедлительно) будет сделано (выполнено). – Пожалуйста (разрешаю, не возражаю). – Согласен отпустить вас. – Согласен, поступайте (делайте) так, как вы считаете. При отказе используются выражения: – (Я) не могу (не в силах, не в состоянии) помочь (разрешить, оказать содействие). – (Я) не могу (не в силах, не в состоянии) выполнить вашу просьбу. В настоящее время это (сделать) невозможно. – Поймите, сейчас не время просить (обращаться с такой просьбой). – Простите, но мы (я) не можем (могу) выполнить вашу просьбу. – Я вынужден запретить (отказать, не разрешить). Среди деловых людей любого ранга принято решать особенно важные для них вопросы в полуофициальной обстановке. Для этого устраиваются охота, рыбалка, выезд на природу, следует приглашение на дачу, в ресторан, сауну. В соответствии с обстановкой меняется и речевой этикет, он становится менее официальным приобретает непринужденный эмоционально-экспрессивный характер. Но и в такой обстановке соблюдается субординация, не допускается фамильярный тон выражений, речевая «распушенность».

Немаловажным компонентом речевого этикета является комплимент. Тактично и вовремя сказанный, он поднимает настроение у адресата, настраивает его на положительное отношение к оппоненту. Комплимент говорится в начале разговора, при встрече, знакомстве или во время беседы, при расставании. Комплимент всегда приятен. Опасен только неискренний, чрезмерно восторженный комплимент, комплимент ради комплимента. Особенности обращения как формулы речевого этикета Обращение испокон веков выполняло несколько функций. Главная из них – привлечь внимание

собеседника. Поскольку в качестве обращений используются как собственные имена (Анна Сергеевна, Игорь, Саша), так и названия людей по степени родства (отец, дядя, дедушка), по положению в обществе, по профессии, должности (президент, генерал, министр, директор, бухгалтер); по возрасту и полу (старик, мальчик, девочка), обращение также указывает на соответствующий признак.

Наконец, обращения могут быть экспрессивно и эмоционально окрашенными, содержать оценку: Любочка, Маринуся, Любка, болван, остолоп, недотепа, шалопай, умница, красавица. Особенность таких обращений заключается в том, что они характеризуют как адресата, так и самого адресанта, степень его воспитанности, отношение к собеседнику, эмоциональное состояние. Приведенные слова-обращения используются в неофициальной ситуации, и только некоторые из них, например, собственные имена (в их основной форме), названия профессий, должностей служат обращениями и в официальной речи. Отличительной чертой официально принятых обращений на Руси было отражение социального расслоения общества, такой его характерной черты, как чинопочитание. Не поэтому ли в русском языке корень – чин оказался плодовитым, дав жизнь словам: – чиновник, чиновничество, благочинный, благочиние, чинолюбие, чинопочитание, чиноначальник, бесчинный, бесчинствовать, чиноразрушитель, чиногубитель, чинопочитатель, чинокрад, чинно, чинность, подчиниться, подчинение; – словосочетаниям: не по чину, раздать по чинам, чин чином, большой чин, не разбирая чинов, не чинясь, чин по чину; – пословицам: Чин чина почитай, а меньшей садись на край; Пуля чинов не разбирает; Дураку, что большому чину, везде простор; Целых два чина: дурак да дурачина; А тот бы и в чинах, да жаль, карманы пусты. Социальное расслоение общества, неравенство, существовавшее в России несколько веков, нашло отражение в системе официальных обращений.

В среде государственных служащих, бизнесменов, предпринимателей, преподавателей вузов нормой становится обращение господин, госпожа в сочетании с фамилией, названием должности, звания. Трудности возникают в том случае, если директор, профессор – женщина. Как в таком случае обратиться: господин профессор или госпожа профессор? Обращения товарищ продолжают использовать военные, члены партий коммунистической ориентации, а также во многих заводских коллективах. Ученые, преподаватели, врачи, юристы отдают предпочтение словам коллеги, друзья.

Обращение уважаемый–уважаемая встречается в речи старшего поколения. Слова женщина, мужчина, получившие распространение в последнее время в роли обращений, нарушают норму речевого этикета, свидетельствуют о недостаточной культуре говорящего. В таком случае предпочтительнее начинать разговор без обращений, используя этикетные формулы: будьте любезны..., будьте добры..., извините..., простите...

Таким образом, проблема общеупотребительного обращения в неофициальной обстановке остается открытой. Она будет решена только тогда, когда каждый гражданин научится уважать себя и с уважением относиться к другим.

Использованная литература.

1. Дерягин В. Я. Беседы о русской стилистике. М.: Знание, 1978. С. 87.
2. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русский язык и культура речи : справочное пособие. Ростов н/Д, 2002. С. 339.
3. Веселов П. В. Аксиомы делового письма: культура делового общения и официальной переписки. С. 52. Основы русской деловой речи. С. 135.
4. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русский язык и культура речи. С. 344.

УДК.821.161.1

ОСОБЕННОСТИ ХАРАКТЕРОЛОГИИ В РОМАНЕ «ВОЙНА И МИР».

Исмаилова Ситора

Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева
научный руководитель- к.ф.н., ст. преподаватель Ботабаева Ж.Н.

Поиск идеала присутствует у всех русских писателей. В связи с этим в XIX веке особенно значимым становится отношение к женщине, не только как к продолжательнице рода, но и как к существу, способному мыслить и чувствовать гораздо тоньше и глубже, чем герои-мужчины. С женщиной связывается, как правило, идея спасения, возрождения, сфера чувств.

Ни один роман не может обойтись без героини. В мировой литературе мы находим колоссальное количество женских образов, самых разнообразных характеров, со всевозможными оттенками. Наивных детей, так очаровательных в своем незнании жизни, которую они украшают, как прелестные цветы. Практичных женщин, понимающих цену благам мира и знающих, какими средствами достигнуть их в единственно доступной для них форме - выгодной партии. Кротких, нежных созданий, назначение которых любовь, - готовых игрушек для первого встречного, кто скажет им слово любви. Коварных кокеток, в свою очередь безжалостно играющих чужим счастьем. Безответных страдалец, безропотно угасающих под гнетом, и сильных, богато одаренных натур, все богатство и сила которых тратится бесплодно; и, несмотря на это разнообразие типов и несчетное количество томов, в которых нам изображали русскую женщину, нас невольно поражает однообразие и бедность содержания.

Роль русской женщины очень скромна и ограничена. Она является во всем блеске и обаянии молодости и красоты, привлекает внимание читателя своею любовью к герою и тою, которую внушает ему, и за исключением описаний ее чувств, нежных сцен, объяснений, свиданий она постоянно ступается за ним; оканчивается ли любовь счастливым браком или обрывается внезапной катастрофой, роль женщины окончена, и автору не остается ничего другого, как свести ее со сцены. Она является еще сестрой, матерью, дочерью, но тогда уже не героиней, а второстепенной личностью, потому что в таком случае интерес, возбуждаемый ею, несравненно слабее, в

описании ее тихой привязанности нет места для тех поэтических картин и горячих красок, которые могут увлечь читателя.

Не раз писатели, сознавая эту бедность и ограниченность, пытались создать идеал русской женщины, но так как смертные лишены возможности создавать из ничего, то все эти попытки оказывались безуспешными. Можно вспомнить пушкинскую Татьяну из «Евгения Онегина», Ольгу из романа И.А. Гончарова «Обломов» и Елену из романа И.С. Тургенева «Накануне». Они, несомненно, живые личности, но дальше сознания неудовлетворенности жизни и тоски по чему-то лучшему, по безыменному, они не идут: при первом слове мужа, что так должно быть, Ольга покоряется, а Елена уходит за любимым человеком, что русские женщины всегда умели делать.

Л.Н. Толстой также оказался в эпицентре этих поисков идеала и дал своё представление о роли женщины в культуре. В своих произведениях он создал потрясающие по героике и силе женские образы. Толстой не пытается создавать идеалы; он берет жизнь, как она есть, и в романе «Война и мир» выводит несколько типов характеров русской женщины начала XIX столетия, замечательных по глубине и верности психологического анализа и жизненной правде, которою они дышат. Мы видим, что это - живые женщины, что именно так они должны были чувствовать, мыслить, поступать, и всякое другое изображение их было бы ложно; мы не можем не ощущать свою духовную близость с ними.

"Текучесть человека", способность его к крутым и решительным переменам находится постоянно в центре внимания Толстого. Ведь важнейший мотив биографии и творчества писателя - движение к нравственной высоте, самоусовершенствование. Толстой видел в этом основной путь преобразования мира. Он скептически относился к революционерам и материалистам, а потому вскоре ушел из редакции "Современника". Ему казалось, что революционная перестройка внешних, социальных условий человеческого существования - дело трудное и вряд ли перспективное. Нравственное же самоусовершенствование - дело ясное и простое, дело свободного выбора каждого человека. Прежде чем сеять добро вокруг, надо самому стать добрым: с нравственного самоусовершенствования и нужно начинать преобразование жизни.

Отсюда понятен пристальный интерес Толстого к "диалектике души" и "диалектике характера" человека. Ведущим мотивом его творчества станет испытание героя на изменчивость. Способность человека обновляться, подвижность и гибкость его духовного мира, его психики являются для Толстого показателем нравственной чуткости, одаренности и жизнеспособности. Окажись невозможными в человеке эти перемены - рухнул бы взгляд Толстого на мир, уничтожились бы его надежды.

Толстой верит в созидательную, преобразующую мир силу художественного слова. Он пишет с убеждением, что его искусство просветляет человеческие души, учит "полюблять жизнь". Подобно Чернышевскому, он считает литературу "учебником жизни". Он приравнивает писание романов к конкретному практическому делу, которому часто отдает предпочтение в сравнении с литературным трудом.

Работа над "Войной и миром" продолжалась шесть лет (1863 - 1869). Толстой не преувеличивал, когда писал: "Везде, где в моем романе говорят и

действуют исторические лица, я не выдумывал, а пользовался материалами, из которых у меня во время моей работы образовалась целая библиотека книг, заглавия которых я не нахожу надобности выписывать здесь, но на которые всегда могу сослаться"[1]. Это были исторические труды русских и французских ученых, воспоминания современников, участников Отечественной войны, биографии исторических лиц, документы той эпохи, исторические романы предшественников.

Много помогли Толстому семейные воспоминания и легенды об участии в войне 1812 года графов Толстых, князей Волконских и Горчаковых. Писатель беседовал с ветеранами, встречался с вернувшимися в 1856 году из Сибири декабристами, ездил на Бородинское поле.

Надо сказать, что на изображение женских образов в романе повлияли личные факты биографии Л.Н. Толстого и многие моменты из семейных воспоминаний вошли в роман-эпопею.

Так, например, легендой был окружен в семейных воспоминаниях образ прадеда Толстого по матери Сергея Федоровича Волконского. Генерал-майором он участвовал в Семилетней войне. Тоскующей жене его однажды приснилось, что некий голос повелевает ей послать мужу нательную икону. Через фельдмаршала Апраксина икона была немедленно доставлена. И вот в сражении неприятельская пуля попадает Сергею Федоровичу в грудь, но икона спасает ему жизнь. С тех пор икона как священная реликвия хранилась у деда Л. Толстого, Николая Сергеевича. Писатель воспользуется семейным преданием в "Войне и мире", где княжна Марья упрасивает Андрея, уходящего на войну, надеть образок: "Что хочешь думай, - говорит она, - но для меня это сделай. Сделай, пожалуйста! Его еще отец моего отца, наш дедушка, носил во всех войнах..."[2].

Очень большое влияние на создание женских образов в романе оказала мать писателя Мария Николаевна, которая скончалась во время родов.

Левушке не было тогда еще и двух лет, о матери остались у него смутные воспоминания, но духовный ее облик по рассказам близких людей Толстой бережно хранил всю жизнь. "Она представлялась мне таким высоким, чистым, духовным существом, что часто... я молился ее душе, прося ее помочь мне, и эта молитва всегда помогала много". Слуги вспоминали, что, столкнувшись с несправедливостью, Мария Николаевна, бывало, "вся покраснеет, даже заплачет, но никогда не скажет грубого слова"[3].

Мать заменила детям необыкновенная женщина, тетушка Татьяна Александровна Ергольская, которая, по словам Л. Толстого, по-прежнему любила отца, "но не пошла за него потому, что не хотела портить своих чистых, поэтических отношений с ним и с нами". Татьяна Александровна имела самое большое влияние на жизнь Л. Толстого: "Влияние это было, во-первых, в том, что еще в детстве она научила меня духовному наслаждению любви. Она не словами учила меня этому, а всем своим существом заражала меня любовью. Я видел, чувствовал, как хорошо ей было любить, и понял счастье любви".

Можно было бы назвать ещё многие особенности биографии Л.Н. Толстого, которые нашли своё отражение в романе, но это не входит в задачи нашей статьи.

«Войну и мир» Л. Толстого не назовешь произведением малоизученным. Пособия 60 - 70-х годов по «Войне и миру» были адресованы в основном школьным учителям. Но эти пособия отвечали требованиям, вызванным временем их написания: книга С.И. Леушевой «Роман Л.Н. Толстого «Война и мир» построена по принципу рассмотрения отдельных образов; книга Н.Н. Наумовой «Л.Н. Толстой в школе» - по образно-проблемному и биографическому принципам; книга Б.И. Кандиева «Роман-эпопея Л.Н. Толстого «Война и мир». Комментарий» в основной своей части - последовательное комментирование романа по главам; книга И.А. Потапова «Роман Л.Н. Толстого «Война и мир»» принципиально не отличается как по основам методологии, так во многом и по существу сказанного от значительно более раннего пособия С.И. Леушевой. Каждое из пособий решает свою задачу, но сейчас может служить больше для ответа на частные вопросы, чем для раскрытия художественного единства толстовского произведения.

Особо надо сказать о работе С.Г. Бочарова «Роман Л. Толстого «Война и мир»[4]. Но давая глубокое и оригинальное истолкование «Войны и мира», книга С.Г. Бочарова не ориентирована на задачи преподавания; к тому же вследствие ее небольшого объема в работе исследуется далеко не все, что характеризует толстовский роман как художественное целое.

В центре внимания автора «Войны и мира» - сложные судьбы людей, прежде всего пути формирования их личности. На протяжении романа меняются образ жизни и внутренний облик не только Андрея Болконского и Пьера Безухова, которые живут в мире напряженных идейных исканий, но и княжны Марьи, Николая и Наташи Ростовых.

Дороги, которыми идут толстовские герои (как они ни различны), имеют свою «равнодействующую». Пора их юности (особенно Николая и Наташи) отмечена счастливой беззаботностью, с которой грустно расставаться. «Я знаю, что никогда уже я не буду так счастлива, спокойна, как теперь», - говорит Наташа брату, когда они возвращаются домой после охоты.

Внимание писателя привлекают прежде всего нетрагические грани жизни - возможности жизни полной и счастливой. От первых сцен в доме Ростовых, где царит поэзия детства и юности, Л. Толстой ведет нас к эпилогу, где Наташа и Николай 15 лет спустя счастливы в семейной жизни. Недаром один из первоначальных вариантов своего произведения (1865) писатель предполагал озаглавить «Все хорошо, что хорошо кончается».

Вместе с тем человеческие судьбы в романе поистине драматичны. Порой герои расплачиваются за ту дань, которую сами отдали соблазнам света и духовно не просветленной чувственности, чему не чужды Пьер и Николай Ростов, отчасти Наташа. Но больше писателя интересует процесс преодоления полудетской ограниченности кругозора - постепенное обретение героем жизненного и духовного опыта. Пора юности, по Толстому, - это, как впоследствии у Блока, не только время чарующе-прекрасное и исполненное неповторимой прелести, но и «опасные года», когда в человеке еще не «утвердилась с миром связь», когда ему, отчужденному от сложной и богатой реальности, так легко сделать что-то ложное и непоправимое.

Николай и Наташа Ростовы со временем все яснее ощущают недостаточность безоглядного упоения «живой жизнью», проникаются чувством ответственности за судьбу близких людей. Проиграв большую сумму

денег (что так ударило по состоянию семьи Ростовых), Николай нашел в себе упорство резко сократить привычный достаток. Мысль о долге перед старой матерью и памятью отца всецело овладевает им после войны 1812 г. Впервые встретив княжну Марью в Богучарове, Николай с «несвойственной ему проницательностью» заметил все оттенки ее характера; несмотря на присущую Ростову некоторую грубоватость, он тянется, по меткому выражению С.Г. Бочарова, к «духовным дарам» Болконской. И в пору счастливой жизни с княжной, Марьей Николай верен чувству ответственности перед семьей. Таким образом, Толстой показывает нам духовный путь своих лучших героев, даёт их фазы взросления: они идут от детской непосредственности к полному восприятию окружающего мира.

Наташа Ростова, как и другие герои романа, проходит сложный путь к духовной зрелости. Ее полудетское своеволие, порой выражаемое словами «а если я хочу» или «все можно», со временем себя исчерпывает, ему на смену приходит мудрость ответственного за свои поступки человека.

В начале романа Толстой с особенной любовью рисует нам образ этой живой, прелестной девочки в том возрасте, когда девочка уже не дитя, но еще и не девушка, с ее резвыми детскими выходками, в которых высказывается будущая женщина. Наташа не знает, что значит робеть или конфузиться, она за большим обедом решается на шалость, и удивляет всех смелостью своего обращения с грозной Ахросимовой, которая недаром прозвала ее казаком; она прожигает себе руку каленым железом в знак вечной дружбы; все это ребячество, но другие дети не отважатся на это, а только скажут: ах, ах, как ты это могла сделать.

Наташа выросла прелестной девушкой; жизнь молодая, счастливая так и бьет в ее смехе, взгляде, в каждом слове, движении; в ней нет ничего искусственного, рассчитанного, никакой дрессировки барышень; каждая мысль, каждое впечатление отражается в светлых глазах ее; она вся - порыв и увлечение. Она очаровывает всех: рубака Денисов пишет стихи молодой волшебнице, когда ей всего пятнадцать лет; благодушный Борис забывает свои планы о карьере и влюбляется в бедную девушку; князь Андрей, несмотря на свой первый горький опыт, увидев ее на бале, решает, что она будет его женой; масон Безухое освежается любовью к ней от своих мучительных дум над жизнью.

В Наташе много еще природного ума; во всех ее спорах с братом Николаем она постоянно одерживает верх, она очень метко определяет характер Бориса, говоря, что он узкий и серый: это и есть именно то впечатление, которое производят люди, подобные Борису, неспособные к крупной подлости и черноте, но которые рядом нечистых, сереньких поступков идут своей узенькой дорожкой к своей маленькой цели. Но все это как искра вспыхивает в Наташе и погасает, не разгоревшись в светлое пламя, - в ней развито одно чувство: страстность, жажда любви.

Наташа разгадывает со свойственной ей чуткостью все превосходство князя Андрея над другими; она, эта избалованная, своевольная девочка подчиняется ему совершенно. «Чего он ищет во мне? что если он не найдет во мне того, что он ищет?» - спрашивает она себя в тревоге. Мысль готова пробудиться в ней. Если бы князь Андрей понял силы, бродившие в Наташе, он поспешил бы привязать к себе эту богатую натуру, но князь Андрей ничего

особенного и не искал в ней, он только хотел знать, не такая ли она куколка, как его первая жена, и остался вполне доволен Наташей, какою она была: чистотой ее прекрасной души и отзывчивостью ее на каждое чувство.

Мысль Толстого ясна: жизнь требует от людей независимости, самостоятельности, чувства ответственности. Подчиняясь глубинным законам бытия, воплощенным в нравственных императивах, человек вместе с тем призван к «неповиновению» ходячим мнениям и чьей-либо навязчивой воле (в том числе людей, облеченных властью). «Самостоянье человека - залог величия его», - эта пушкинская поэтическая формула созвучна Толстому 60-х годов.

Таким образом, мы видим, что мужчины у Толстого изначально далеки от реальности, они живут в мире идей, в то время как женщины ближе к миру действительному, миру чувств, и именно они приближают к нему героев романа. В образах центральных персонажей «Войны и мира» обнаруживается толстовская концепция нравственной свободы человека. Толстой ратует за нравственную свободу личности, против ее подавления и какого-либо насилия над ней. И одновременно выступает против свободы как произвола личности. Жизнь в его понимании, - это своего рода школа непринудительного и инициативного приобщения к сложности бытия, добровольного подчинения его требованиям.

Использованная литература.

1. Дерягин В. Я. Беседы о русской литературе. М.: Знание, 1978. С. 87.
2. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русская культура в литературе. Ростов н/Д, 2002. С. 339.
3. Веселов П. В. Аксиомы делового письма: культура делового общения и официальной переписки. С. 52. Основы русской деловой речи. С. 135.
4. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Русский язык и культура речи. С. 344.

ӘОЖ34.07

ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУ ТУРАЛЫ ЗАҢНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ

Қанат А.Ж.Махан М.А.

TashenevUniversity, Шымкент қ

Ғылыми жетекшіз. ғ. м. Ергебекова А.О.

Қазіргі мемлекеттік сатып алу туралы заң тапсырыс берушінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ мемлекеттік функцияларды не жарғылық қызметін орындау үшін қажетті тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алуға байланысты қатынастарға қолданылады:

1) Еңбек шарттары бойынша жеке тұлғалардан сатып алынатын қызметтер;

2) Ақылы қызметтер көрсету шарттары бойынша кәсіпкерлік қызмет субъектілері болып табылмайтын жеке тұлғалардан сатып алынатын көрсетілетін қызметтер;

3) Іс-сапар шығыстарын жүзеге асыруға байланысты көрсетілетін қызметтер;

4) Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасына сәйкес оны орындау шеңберінде сатып алынатын мемлекеттік тапсырманы және тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді;

5) Жарналарды (салымдарды), оның ішінде заңды тұлғалардың жарғылық капиталына енгізу;

6) Ұлттық басқарушы холдингтер, ұлттық холдингтер, ұлттық басқарушы компаниялар, ұлттық компаниялар және олармен үлестес заңды тұлғалар, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, оның ведомстволары, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің құрылымына кіретін ұйымдар және дауыс беретін акциялардың (қатысу үлестерінің) елу және одан да көп пайызы заңды тұлғалар сатып алатын тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді жарғылық капиталында) Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне тиесілі немесе оның сенімгерлік басқаруында болады, және олармен үлестес заңды тұлғалар;

7) Мемлекеттік қорғаныс тапсырысының құрамына кіретін әскери мақсаттағы тауарларды (өнімдерді), қос мақсаттағы (қолданылатын) тауарларды (өнімдерді), әскери мақсаттағы жұмыстарды және әскери мақсаттағы көрсетілетін қызметтерді;

8) "Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 5-1-бабының 2-тармағында көзделген қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфельдерінің сапасын жақсартуға маманданған ұйым сатып алатын тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді;

9) Қазақстан Республикасы мүшесі болып табылатын халықаралық ұйымдар қаржыландыратын инвестициялық жобаларды іске асыру шеңберінде сатып алынатын тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді қамтиды. Басқа шетелдік банктер толық немесе ішінара қаржыландыратын инвестициялық жобаларды іске асыру шеңберінде тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алу жиынтығында мынадай шарттар сақталған кезде осы банктердің қағидалары бойынша жүзеге асырылады:

- қаржыландырудың елу пайыздан астамын шетелдік банктер жүзеге асырады;

- инвестициялық жобаны іске асыруды дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан да көп пайызы мемлекетке тиесілі мемлекеттік кәсіпорындар, заңды тұлғалар және олармен үлестес заңды тұлғалар жүзеге асырады;

- инвестициялық жобаны іске асыру мемлекеттік кепілдікті талап етпейді және қарыз алушының мүлкіне ауыртпалық түсірмейді.

Ескерту. 1-бапқа өзгеріс енгізілді-ҚР 27.02.2017 № 49-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 26.12.2018 № 202-VI (01.01.2019 бастап қолданысқа енгізіледі); 18.03.2019 № 237-VI (күнтізбелік жиырма бір күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) заңдарымен. алғашқы ресми жарияланған күнінен кейінгі күн).

Осы мемлекеттік сатып алу туралы заңда қолданылатын негізгі ұғымдар:

1) дәйексіз ақпарат-әлеуетті өнім берушінің конкурсқа (аукционға) қатысуға арналған өтінімінде қамтылған, сол сияқты әлеуетті өнім берушінің ұсынылған өтінімінің нақты мазмұнын бұрмалайтын және шындыққа сәйкес келмейтін түзетулер жолымен енгізілген жалған мәліметтер;

1-1) аукцион қадамы-аукцион нысанасының бағасы төмендетілетін ақшалай интервал;

2) Әлеуетті өнім беруші – кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға, заңды тұлға (егер олар үшін Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, мемлекеттік мекемелерді қоспағанда), мемлекеттік сатып алу туралы шарт жасасуға үміткер заңды тұлғалардың уақытша бірлестігі (консорциум). Тапсырыс берушілер осындай жеке тұлғаға жеке меншік құқығымен тиесілі тұрғын үйді сатып алған жағдайда, кәсіпкерлік қызмет субъектісі болып табылмайтын жеке тұлға әлеуетті өнім беруші болып табылуы мүмкін;

3) әлеуетті өнім берушінің үлестес тұлғасы-шешімдерді айқындауға және (немесе) осы әлеуетті өнім беруші қабылдайтын шешімдерге, оның ішінде жазбаша нысанда жасалған мәмілеге байланысты ықпал етуге құқығы бар кез келген жеке немесе заңды тұлға, сондай-ақ осы әлеуетті өнім берушінің өзіне қатысты осындай құқығы бар кез келген жеке немесе заңды тұлға;

4) бастапқы баға-әлеуетті өнім беруші аукцион өткізілгенге дейін ұсынған, аукционға қатысуға өтінімге қоса берілетін баға;

4-1) біліктілік органы-әлеуетті өнім берушілерді алдын ала біліктілік іріктеуді жүзеге асыратын және уәкілетті орган айқындаған білікті әлеуетті өнім берушілердің тізбесін қалыптастыратын заңды тұлға;

5) біртекті тауарлар, жұмыстар, көрсетілетін қызметтер-бірдей болып табылмайтын, ұқсас сипаттамалары бар және бірдей функцияларды орындауға мүмкіндік беретін ұқсас компоненттерден тұратын тауарлар, жұмыстар, көрсетілетін қызметтер;

6) дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан да көп пайызы мемлекетке тиесілі Мемлекеттік кәсіпорындардың, заңды тұлғалардың үлестес тұлғалары – дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан да көп пайызы тікелей не жанама түрде мемлекеттік кәсіпорындарға, заңды тұлғаларға, елу және одан да көп процентке тиесілі заңды тұлғалар дауыс беретін акциялары (жарғылық капиталға қатысу үлестері) мемлекетке тиесілі. Жанама тиесілігі өзге заңды тұлғаның дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан да көп пайызының әрбір кейінгі аффилиирленген тұлғаға тиесілігін білдіреді;

7)ҚР 26.12.2018 № 202-VI заңымен алып тасталды (01.01.2019 бастап қолданысқа енгізіледі);

8) жұмыстар-заттай нәтижесі бар қызмет, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жұмыстарға жатқызылған өзге де қызмет;

9) конкурстық баға ұсынысы-конкурс тәсілімен мемлекеттік сатып алуға қатысу үшін әлеуетті өнім беруші ұсынған, конкурсқа қатысуға өтінімге қоса берілетін баға;

10) Конкурстық комиссия (аукциондық комиссия) – осы Заңда көзделген конкурс (аукцион) тәсілімен мемлекеттік сатып алуды өткізу рәсімін орындау үшін мемлекеттік сатып алуды ұйымдастырушы құратын алқалы орган.

Конкурстық комиссия (аукциондық комиссия) тақсаннан, бірақ кемінде ұшадамнан тұруы тиіс;

11) конкурстық құжаттама (аукциондық құжаттама) – конкурсқа (аукционға)

қатысуға өтінімді дайындау үшін әлеуетті өнім берушіге ұсынылатын құжаттама, онда конкурсқа (аукционға) қатысуға өтінімге қойылатын талаптар, конкурс (аукцион) тәсілі мен мемлекеттік сатып алуды жүзеге асырудың шарттары мен тәртібі қамтылады;

12) қызметтер- Тапсырыс берушінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған, заттай нәтижесі жоқ қызмет;

13) Қазақстан Республикасының резиденттері- шет мемлекетте тұрақты тұру құқығына осы Мемлекеттің заңнамасына сәйкес берілген құжаты бар азаматтарды қоспағанда, Қазақстан Республикасының азаматтары, оның ішінде шетелде уақытша жүрген немесе одан тыс жерлерде мемлекеттік қызметте жүрген азаматтар:

- Қазақстан Республикасында тұрақты тұру құқығына құжаты бар шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар;

- Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құрылған, оның аумағында орналасқан жері бар заңды тұлғалар, сондай-ақ Қазақстан Республикасында және одан тыс жерлерде орналасқан жері бар олардың филиалдары мен өкілдіктері;

- Қазақстан Республикасының одан тыс жерлердегі дипломатиялық, сауда және өзге де ресми өкілдіктері;

Осыған байланысты мемлекеттік сатып алу – Қазақстан Республикасының резиденті қызметтер көрсетуге байланысты кірістерді қоспағанда, тапсырыс берушілердің тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді бюджет қаражаты және (немесе) өз кірістері есебінен толық немесе ішінара сатып алу. Мемлекеттік сатып алу веб-порталы-мемлекеттік сатып алудың электрондық қызметтеріне бірыңғай қол жеткізу нүктесін ұсынатын мемлекеттік органның ақпараттық жүйесі қарастырылған. Мемлекеттік сатып алуды бірыңғай ұйымдастырушы-Қазақстан Республикасының Үкіметі, облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың әкімдігі немесе ауданның, қаланың, Қаладағы аудан әкімдігі айқындаған, орталықтандырылған мемлекеттік сатып алуды ұйымдастыру және өткізу рәсімдерін орындауды жүзеге асыратын заңды тұлға болып табылады.

Бірақ мемлекеттік сатып алуды нормалау-сатып алынатын тауарларға, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге қойылатын талаптарды, оның ішінде Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасына сәйкес әзірленетін және бекітілетін заттай нормаларды белгілеу, мемлекеттік сатып алудың сәйкестендіру коды-әрбір мемлекеттік сатып алуға (лотқа) берілетін сәйкестендіру нөмірі, онда мемлекеттік сатып алудың барлық кезеңдері туралы ақпарат қамтылады.

Мемлекеттік сатып алуды ұйымдастыру және өткізу рәсімі-әлеуетті өнім берушімен мемлекеттік сатып алу туралы шарт жасасу мақсатында осы Заңға сәйкес тиісті Комиссия, Мемлекеттік сатып алуды ұйымдастырушы жүзеге

асыратын өзара байланысты, дәйекті іс-шаралар кешені, мемлекеттік сатып алу жүйесінің субъектілері-әлеуетті өнім беруші, Өнім беруші, Тапсырыс беруші, мемлекеттік сатып алуды ұйымдастырушы, мемлекеттік сатып алуды бірыңғай ұйымдастырушы, мемлекеттік сатып алу саласындағы бірыңғай оператор, уәкілетті орган, сарапшы балатынын ескруіміз қажет.

Әдебиеттертізімі:

1. Куратко Д.Ф. «Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика. 10-бас» «Ұлттық аударма бюросы». Алматы: 2018 ж.
2. Үмбетәлиев А. Д. Кәсіпкерлік : экономикалық мамандықтағы студенттерге арналған оқулық. - Шымкент : Әлем, 2016. - 376 б.
3. Лонгенекер Г.Жастин. Шағын бизнестегі менеджмент:кәсіп бастау және венчурді дамыту.- Алматы:«Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020.- 704 б. ж.
4. Уилтон Ник. «HR-менеджментке кіріспе. 3-басылым» «Ұлттық аударма бюросы» Алматы: 2019 ж.
5. Бове Куртланд, Тилл Джон. «Қазіргі бизнес-коммуникациясы. 14-басылым» «Ұлттық аударма бюросы» . Алматы: 2019 ж.
6. Гэмбл Джон, Питереф Маргарет, Томпсон Артур. «Стратегиялық менеджмент негіздері: бәсекелік артықшылыққа ұмтылу, 5-басылым», «Ұлттық аударма бюросы» Алматы: 2019 ж.
- Есиркепова, А. М. Бизнес жоспарлау: оқу құралы . - Қарағанды: Ақ Нұр, 2017. - 282 б.

ОӘЖ 339.13

МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІ БАСҚАРУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Миррахимова Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Шамшидинова Г.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - экономика магистрі

Сапарбаева Э.А.

Еліміздің саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінде болып жатқан өзгерістер және бизнесті жүргізудің жаңа тәсілдерін іздестіру экономикалық тиімділікті қамтамасыз ету үшін кәсіпкерлік субъектілерінің алдына бірқатар маңызды мәселелерді қойып отыр.

Осыған байланысты маркетинг жүйесін қалыптастыруды өте маңызды және құнды практикалық мәселе ретінде атап өтуге болады. Еліміздегі ұлттық экономиканы қайта құрылымдау үдерісіндегі өзгерістер, өндірістің еркіндігі және нарықтық ортаның дамуы бизнесті басқару маркетингі тұжырымдамасын қолдануды талап етеді.

Қазақстанның қаржы нарығындағы фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастыруды толық түсіну үшін біз, біріншіден

«маркетинг» тура мағынасында нарықта жылжу үдерісі – үдерістің ішкі екі жақтылығын толық көрсетпейді және «аналитикалық» жағымен салыстырғанда маркетингтің «белсенді» жағына көп көңіл бөлетіндігінде екендігін білуіміз қажет. Осы екі жақтылықты сипаттау үшін «стратегиялық» және «операциялық» маркетинг терминдері қолданылады. Стратегиялық маркетинг қажеттіліктерді талдауды, нарықты сегменттеуді, бәсеке қабілеттілікті талдауды және, ең соңында, кәсіпорынды дамыту стратегиясын таңдауды қамтитын талдау үдерісін білдіреді.

Әрбір нақты жағдайда, фирма басшысы маркетинг қызметі алдына қоятын мақсаттары мен міндеттеріне қарай оның фирманың ұйымдық құрылымындағы орнын анықтайды. Негізгі міндеттері бастапқы ақпаратты жинау және талдау, жұмысты жоспарлау және болжамдау деп ала отырып, Қазақстанның қаржы нарығындағы фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастырудың кейбір нұсқаларын қарастырайық [1].

Фирмаларда маркетинг қызметінің тиімділігін бағалау туралы сұрақ бірінғай әдістеменің жоқтығына байланысты әрбір кәсіпорында өз бетінше шешіледі. Көптеген жағдайда қызметтің жұмысын бағалаудың басты белгісі нақты кезеңде фирманың шотына түскен қаржылық құралдардың нақты түсімі деп есептеледі. Мұндай баға маркетинг қызметінің алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерді толық көрсете алмайды. Төменде ұсынылған өзіміз әзірлеген маркетинг қызметі жұмысының тиімділігін бағалау әдістемесі осы мәселені шешудің бір тәсілі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Ұсынылып отырған әдістемеге сәйкес фирмадағы маркетинг қызметі жұмысын басқару тиімділігін бағалаудың негізгі белгілері ретінде мыналарды қарастыруға болады [2]:

- нарық конъюктурасын талдау бойынша жүргізілген жұмыстардың сапасы, уақыттылығы және тереңдігі және, нәтижесінде, ұзақ-, орта- және қысқа мерзімдік кезеңдерге өнімнің негізгі түрлері және бұйым топтары бойынша сату көлемін болжамдаудың нақтылығы;

- кәсіпорын өнімінің негізгі түрлерін және бұйым топтарын тұтынушыларын іздеуді жүргізу, жеткізу бойынша келісімшарттар бас тарту себептерін анықтау (сапа, ассортимент, баға, төлем түрі және тәртібі, жеткізу және есептеу шарттары, фирманың қарыздық міндеттемелерін орындау дәрежесі, кәсіпорында өнімді тиеу кезінде тұтынушыларға қызмет көрсету деңгейі және сервистік қызмет көрсетуді ұйымдастыру), тұтынушылармен есеп айырысудың жаңа түрлері мен формаларын іздеу, жаңа нарықтық шындарды игеру;

- ассортиментті жоспарлау және жетілдіру, тауар қозғалысын ұйымдастыру, оның ішінде жарнама, көрме қызметі бойынша ұсыныстар әзірлеу саласындағы орындалған жұмыстардың сапасы мен уақыттылығы, фирманың мәртебесін қалыптастыру, паблик рилейшнз және бекітілген жұмыс жоспарына сәйкес өткізуді ынталандыру бойынша бағдарламалар [3].

Расымен де, маркетинг қызметінің менеджері тұтынушыны соңына дейін жүргізуі немесе өткізу бөліміндегі жаңа тұтынушы туралы ақпаратты беруі жеткілікті ме? Егер иә болса, ол жағдайға қалай әсер ете алады немесе бақылай алады? Тіпті кәсіпорындағы компьютерлену деңгейі жоғары болса да, ол жағдайды жақсы жаққа қарай өзгерте алуы өте сирек кездеседі. Сөзсіз, барлық

көлденең байланыстарды қызметтік нұсқаулықтарға тіркеуге болады және қажет.

Фирманың негізі стратегиялық мақсаттарына және бизнес жоспарлар мен осы кәсіпорынды құру туралы құжаттарда жазылған ағымдық міндеттерге сәйкес маркетинг қызметі күнделікті жұмыста келесі негізгі міндеттерді іске асыруы қажет [4]:

1.Фирма басшылығын фирманың даму стратегиясы мен тактикасын және нарықтық тәртібін әзірлеу мақсатында қажетті маркетингтік ақпаратпен қамтамасыз ету. Бөлім қажеттілік болған жағдайда осы ақпаратты нақтылауға және толықтыруға, сонымен қатар әр түрлі ағымдық және болашақтағы нарықтық жағдайды талдау және бағалау бойына барлық қажетті жұмыстарлы орындауға міндетті.

2.Бекітілген маркетингтік зерттеу жоспарына, басшылықтың арнайы нұсқаулықтарына және фирманың басқа да бөлімдерінің тапсырмалары бойынша нарықпен, тауармен және тұтынушылармен байланысты нарықтық зерттеулердің кешенін жүргізу.

Маркетинг мақсаттарын жүзеге асыру үшін жалпы стратегиямен тығыз байланыста болатын маркетингтік стратегия жасалады. Маркетинг стратегиясы – бағдар беретін және маркетингтің жеке іс-шараларын алға қойылған мақсаттарға жету үшін бағыттайтын принциптік, орта және ұзақ мерзімді шешімдер. Стратегия алға қойылған мақсаттардың, нарықты (нарықтарды) ұзақ мерзімді даму болашақтарын болжау, сатып алушылардың қажеттіліктерін талдау, фирманың ресурстары мен мүмкіндіктерін бағалау негізде әзірленеді.

Кез келген фирманың қызметі алдына қойған мақсаттарына жетуге бағытталған. Бұл мақсаттар маркетинг жоспары мен бағдарламаларын әзірлеу барысында бастапқы саты болып табылады, оларды жүзеге асыру үдерісі алға қойылған мақсаттарға жетуді қамтамасыз етуі тиіс. Қойылған мақсаттар мен бағдарламалардың орындалу дәрежесін бағалау маркетингтік бақылау жүйесімен қамтамасыз етіледі. Маркетингті бақылау – маркетинг саласындағы жағдайлар мен үдерістерді тұрақты, жүйелі тексеру және бағалау. Бақылау үдерісі әдетте 4 сатыда жүргізіледі:

- Жоспарлы шамалар мен стандарттарды орнату – мақсаттар мен нормалар;
- Көрсеткіштердің нақты мәндерін анықтау;
- Салыстыру;
- Салыстыру нәтижелерін талдау.

Осылайша, қорыта келе Қазақстанның қаржы нарығындағы фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастыруда, маркетингтік аудит фирманың мәселелері мен мүмкіндіктерін анықтау үшін компанияның қызметін, ортасын, мақсаттары мен стратегиясын жүйелі жан-жақты зерттеу маңызды. Фирмалар өз қызметін бақылауы мүмкін емес факторлардан тұратын күрделі маркетингтік ортада жүзеге асырады. Орта, бір жағына, мүмкіндіктер берсе, екінші жағына – қауіп-қатерлерге толы. Фирма қауіп-қатердің алдын алу және мүмкіндіктерді уақытылы жүзеге асыру үшін осы ортаны түбегейлі және үздіксіз талдауы қажет. Ол үшін фирманың маркетинг қызметі жүйесінің барлық элементтері мен нарық жағдайы туралы ақпарат беретін тұрақты және үздіксіз үдеріс жүргізіп отыруын қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Котлер, Ф., Армстронг, Г. Маркетинг негіздері: Оқулық. / Ауд. Б. Абдулхалим, Ж. Бимағамбетова, Л. Бимендиева т.б.. - 17-басылым - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. - 736б.
2. Маркетинг: Оқулық/Жалпы редакциясын басқарған: Ә.Ә. Әбішев, В.В. Герасименко, С.А. Каленова.- Алматы: Экономика, 2014.-616 б.- 447б.б.
3. А.Д. Умбеталиев, Д.А. Куланова, Г.И. Абдикеримова, И.И. Щевченко. Маркетингтік коммуникациялар. Оқу құралы-Алматы: Экономика 2015.-336 б.
4. А.Б. Рахимбаев. Маркетинг теориясы және практикасы: Оқу құралы. Алматы. «NURPRESS» баспасы, 2018. -372б.

“ЎТКАН КУНЛАР” АСАРИДА РУҲИЯТ ТАСВИРИДА ЁЗУВЧИНИНГ МАҲОРАТИ

Абдисаттарова Барно Учкун қизи

Ж. Ташенев номидаги университетнинг

2 курс талабаси **Илмий раҳбар. Мусаева Азада**

Аннотация

Замонавий ўзбек насрининг шоҳ асари - Абдулла Қодирийнинг қаламига мансуб “Ўткан кунлар” романи. Бу асарда, ёзувчининг ўзбек халқининг миллий характери, миллий руҳи, ўзбек руҳи, шунингдек, миллий қадриятлармизни бош қаҳромонлар образи орқали санъаткорона ифодалаганига гувоҳ бўламиз. Отабек, Кумуш, Зайнаб образлари алоҳида аҳамиятга эга. Уларнинг тимсолида миллий қадриятларимиз қирраларининг акс эттирилиши, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатининг ёзувчи томонидан ифодаланиши. Ижодкор ўз қаҳрамонларини моҳирона тасвирлаган десак адашмаймиз.

Қазіргі өзбек әдебиетінің жауһар туындысы – Абдулла Қадиридiң қаламынан туған «Ўткан кунлар» романы. Бұл шығармада жазушының өзбек халқының ұлттық болмысын, ұлттық рухын, өзбек рухын, сондай-ақ ұлттық құндылықтарымызды кейіпкерлер бейнесі арқылы көркем бейнелегеніне куә боламыз. Отабек, Кумиш, Зайнаб бейнелерінің маңызы ерекше. Жаратушы өз кейіпкерлерін шебер сомдап, ұлттық құндылықтарымыздың қыр-сырын олардың бейнесінде бейнелеп, кейіпкерлердің жан дүниесін өрнектей білген десек қателеспейміз.

Шедевром современной узбекской литературы является роман «Ўтканкунлар», написанный Абдуллой Кадири. В этом произведении мы являемся свидетелями художественного изображения писателем национальной самобытности узбекского народа, национального духа, узбекского духа, а также наших национальных ценностей через изображение персонажей. Особое значение имеют образы Отабека, Кумуша и Зайнаб. Не будет ошибкой сказать, что создатель мастерски изобразил своих героев.

The masterpiece of modern Uzbek literature is the novel “OtkanKunlar”, written by AbdullaKadiri. In this work, we witness the writer’s artistic portrayal of the national identity of the Uzbek people, the national spirit, the Uzbek spirit, as well as our national values through the depiction of characters. The images of Otabek, Kumush and Zainab are of particular importance. It will not be wrong to say that the creator masterfully portrayed his characters.

Калит сўзлар:асар, бадий образ, қаҳрамон, ижодкор, давр, роман, изчиллик, маҳорат, идеал, миллий рух

Тирек сөздер: шығарма, көркем образ, қаһарман, жасампаз, дәуір, роман, жүйелілік, шеберлік, мұрат, ұлттық рух

Ключевые слова: произведение, художественный образ, герой, творец, эпоха, роман, системность, мастерство, идеал, национальный дух.

Key words: work, artistic image, hero, creator, era, novel, consistency, skill, ideal, national spirit.

Инсоният санъатнинг барча турларидан баҳра олади. Муסיқани тинглаб, рассом асарларини кўриб, кузатиб ўз тасаввур ва тафаккурини бойитса, бадий адабиётни мутолаа қилиш борасида яна ҳам бошқачароқ тасаввур уйғонади.

Бой адабий маданий меросимизни ўрганиш, англаш ва тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг доимий вазифаларидан биридир. Маълумки инсоният бадий жиҳатдан мукаммал образни яратиши, ижод оламидаги энг мураккаб масаладир. Бадий образлар ҳам асар ғоясига тўғри келган ҳолда тартиб билан жойлашади. Ижодкорнинг қай даражада маҳоратли эканлигини шундан билсак бўлади. Яъни изчилликдан. Бош қаҳрамон етук образда мукаммал тасвирланса, асар шунча бадий мувафакқият қозонади. Ёрдамчи образлар ҳам бундан ҳоли эмас.

Шулардан келиб чиқиб, ишимизни ўзбек адабиётининг тўнғич бадий асари “Ўткан кунлар” романидаги бош қаҳрамонлар билан ёнма-ён ҳаракат қиладиган образларга бағишладик. Бу борада жуда кўп олимлар иш юритиб, тўлиғи билан ўрганиб чиққан.

Қатоғон даври қурбонларига айланган адиблармизнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш эллигинчи йиллардан бошланган. Ўшандан буён Абдулла Қодирийнинг ижодий меросини ўрганишининг бошида Ойбек, Иззат Султон, М.Қўшжанов, У.Норматов, А.Алиев, С.Мамажанов, С.Миралиев, А.Раҳимов, каби бир қанча ижодкорлар туради. Айниқса, Иззат Султон, М. Қўшжанов, У.Норматовларнинг Абдулла Қодирий ижодини ўрганишга бағишлаган тадқиқот ишлари катта аҳамиятга эгадир.

Асарга назар ташласак, асар муҳаббат, висол ва ҳижрон асосига қурилган. Оддийгина муҳаббат сўзида дунё қадар куч-қувват бор. У шохни гадога, йўқни борга, гўзалликка айлантиришга қодир куч. Муҳаббат аслида оддий эмас, олий бир сўз. Асарда бунга алоҳида урғу берилади. Саккизинчи бобнинг эллик биринчи бетини қарасангиз:

“Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладирғон бир дурри бебаҳодир” деган калимага кўзингиз тушади. Асар муаллифининг асли идеали ҳудди шундай. Қаҳрамонларни ҳам ўз идеали билан тасвирлайди.

Кумуш ошиқ. Кумуш бетоб. Кумуш тушларида алаҳсирайди, кундузлари сирли армонларидан истмада ёнади. Лекин у ўз кечинмалари, ҳис туйғуларини ҳеч кимга билдирмайди. Чунки одат шу, севги иши мураккаб. Билдирса,

тўсиққа учраб, эл кўзида одобсиз ёки ҳаёсиз саналишидан кўрқади, эҳтиётсизлик туфайли қизлик шаънига гард юқишидан ор қилади. Бу ўша давр ахлоқ ва одоби нуқтаи назаридан ҳам ҳақиқатга тўғри келади деб айтиш қийин. Лекин ижодкор ҳаётий воқеаларга умуминсоний нуқтаи назаридан қарайди. Унинг портрети “Қора зулфи”ни чизишдан бошланади, умуман олганда, зулф аёл ва қизларга хос бўлган ҳусн. Қора зулф гўзалликнинг илк рамзидир. Кейинги таъриф киприкларга берилади. “Қуюқ жингала киприк” ҳам фақат гўзалларнинг гўзалигигагина табиат муносиб кўрган мўъжиза. Қошлар эса, қоп-қор камон. Тим қора кўзлари, оппоқ қўллари бағоятда гўзал тасвирланган. “Латиф бурни” ва ўнг томонидаги “Қора ҳол”ни кўрганда мафтун бўлмай иложингиз йўқ. Биргина зотда шунча гўзалликнинг жамлангани ғоят қийин бўлса-да, ёзувчи бизни бунга ишонтира олган. Бу образга, ҳақиқий ўзбек қизига хос бўлган, ўзбек аёлида булиши керак бўлган ор-уят, миллий қадриятни сақлаш одоби сингдирилган. Шу ўринда айтсак, Кумуш жон талвасасида ётса ҳам, қайнотаси ёнига кирганда ўзбек аёлига хос бўлган ҳурматни кўрамиз.

- Ойим... Ойим!.. - деди хожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... кўзғалмоқчи бўлди.

- Кўзғалманг, ойим... кўзғалманг! (480-бет)

Энг қизиғи шундаки, романдаги ҳар бир аёл, қиз ўта ҳаётий ва ишонарли, аниқ, яхлит бир инсон сифатида гавдаланади. Аёл, қизларимиз қиёфасини бадиий адабиётга жонли қилиб кўчиришни Абдулла Қодирий маҳорат билан уддалаган. Маълумки, Кумуш Отабек билан бўлган ҳар бир учрашувида фақат ўзигагина хос бўлган, миллий томонлари бор. Айтайлик, Отабек ваъдадан бироз кечикиб бўлса ҳам Марғилонга, Кумушнинг олдига келади. Уларнинг сукути, шу ўзини жиловлаш дақиқаларида тасвирлаб бўлмас ҳаё бор. Унда соғинч ҳам, ҳижрон дардию, эркалик ҳам, аразлаш ғуборию, туганмас меҳр муҳаббат ҳам бор. Қуйидаги парча фикримиз далили бўлса ажаб эмас.

“Отабекнинг кириб ўтирганига бир неча дақиқа фурсат ўтган бўлса ҳам, Кумуш ҳамон уйдан чиқмади, аразини қаттиқ ушлаганча, ўтириб олди. Офтоб ойим куёви юзида кўрилган ўйчанликни Кумушнинг уйдан чиқмаганлигига йўйиб қизини чақирди:

- Кумуш! Қаллиғинг келдила-я, чиқиб сўрашишни ҳам билмайсан”. Шуни ҳам айтиш жоизки, одатда ўзбек қайноналари куёвга айрича ҳурмат билдирадилар. Авайлаб муомила қилишга уринадилар. Бу ҳам ўзига хос миллийликнинг бир қиррасини кўрсатади.

Отабекдек йигитнинг ота-она розилигисиз уйланиши давр одобига зид бўлса да, шартли равишда қабул қилиш мумкин. Чунки бизда янги оилани эркак киши таъсис эатади, гарчи аёл киши розилигини олиш шарт бўлса да, шу эркак киши оила бошлиғи. Бу давр муаммоси, ёшлар ҳаётини ҳал қилиш босқичида кўндаланг турган, ҳаётий сирлардан бири. Агар ёзувчи кўриб, илғаб ўз ижодий маҳсулига айлантирмаганда, балки шу сирлигича қолавериши ҳам мумкин эди.

Отабек ҳам худди Кумуш сингари муҳаббати йўлида кўп қийинчиликларга дучор бўлган, кўплаб ҳаёллар оғушида қолган эди. Бекнинг ошиқ бўлган вақтларига назаримизни қаратсак.

Ҳасанали тамоман тинчланди, ҳам туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

- “Қора кўзлари, камон қошлари...”

- А-а-а, - деди Ҳасанали ва кулоғини тутди. Кўб фурсат ўтмади, бояғи уйқисираш яна такрорланди.

- “Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...Уфф” (26-бет)

Шу парчада Отабекнинг ошиқ бўлгани, ҳатто тушларида ҳам алаҳсираганини кўрамиз. Ижодкор айнан руҳиятини ёрқин очиб, тасвирлаганини унинг маҳорати деб биламиз. Асарни ўқиб турган китобхон ҳам беихтиёр қаҳрамоннинг ҳолатига туша олади.

Зайнаб образини оладиган бўлсак. Зайнаб ўз яқинлари орасида “писмиқ” деб ном олган, онаси бўлса аччиғи чиққанда уни қарғар. Зайнабнинг шу феъли балоғатга етиб, турмушга чиққандан кейин ҳам ўзгармади. У турмуш ўртоғининг эътиборини ўзига қарата олмади. Кундошининг борлигини билиб, опасининг фитнаси билан қотилга айланди. Ўзининг қилмишини кўтара олмай ҳатто ақлдан озди. Шу парчадан унинг ҳолатини билсак бўлади:

Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди ва орқасидаги ярим-яланғоч кўлагини кўриб бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялинган сумол унга яқин юриб келди...

- Ким бу?

- Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнун Зайнаб эди.

- Кет мундан!

- Мен Кумуш! – деди яна Зайнаб. (484-бет)

Кўряпсизми? Ижодкорнинг қанчалик асар яратишга кодирлиги, унинг изчиллигини бир заминда олиб юриши унинг моҳирлигидан, маҳоратидан дарак беради.

Асарда ёрдамчи образлар ҳам кўп, айтайлик, кенг фикрлайдиган, мушоҳадага бой, катта ҳаётий тажриба тўплаган, жаҳон саҳнасида миллатимизнинг ўрни, обрўси ҳақида бош қотирадиган донишманд қаҳрамон Юсуфбек ҳожи. Муслима, муштипар, итоаткор қаҳрамон Офтобойим.

Демак, ижодкор ҳаётни кўрсатибгина қолмай, уни ўзгартириш мумкин бўлган ҳолларда, ўқувчига йўлчи юлдуз ҳамдир. Якка никоҳни ёқлаш, масалани турмуш қуришда ўз тақдири ҳал қилинаётган ёшларнинг ихтиёрига қараб ечиш ижодкор эзгу идеали билан боғлиқ. Асар шу тарзда мукамал яратилган, чунки неча асрлар юзини кўрса ҳам, ҳозирги давргача ўз қийматини йўқотмаган. Кейинги авлодлар Қодирий яратган образлар тимсолида, эзгу идеали асосида тарбияланади. Яна шуни ҳам айтиш жоизки, ижодкор асарининг қадрини оширган, бадиийлигини белгилаган омиллардан бири асар тилининг бой ва маънодорлигидир. Асарда сўз шунчаки ишлатилмайди. Унга маъно ва ҳаётий жозиба юклатилади. Асар бизга катта руҳий ва маънавий озиқ беради.

Адабиётлар рўйхати.

1. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” Тошкент 2018
2. “Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асарида образлар таҳлили” мақола. Муаллифи Туленова Фарида
3. “Ўзбек романчилигида ёрдамчи образлар” ЎР фанлар академияси А.Навоий номидаги тил ва Адабиёт университети.

4. “Ўткан кунлар ва Кеча ва кундуз” ЎР фанлар академияси А.Навоий номидаги тил ва Адабиёт университети.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ “МЕХРОБДАН ЧАЁН” АСАРИДА РАЪНО ТИМСОЛИГА ЧИЗГИЛАР.

Ж.Ташенев номли университетнинг
2-босқич талабаси
Талатбекова Сабина Айбек қизи .
Илмий раҳбар: Мусаева Азадахон.

Аннотация:

Ўзбек адабиётининг йирик вакили, ўзбек романчилиги асосчиси-Абдулла Қодирий қаламига мансуб «Меҳробдан чаён» романи. Бу романда ёзувчи Раъно каби қизларнинг ўз тақдири йўлида ҳалоллик ва жасорат билан курашиши кераклигини аниқ ва равшан кўрсатиб бера олган. Анвар эса мард ва адолатли киши сифатида эътироф этилган. Асар номи ҳам рамзий ҳисобланади. Ижодкор зиёли уламоларни қаҳрамон қилиб танлаб олган. Романда Анвар ва Раъно образлари алоҳида аҳамият касб этади. Романда Анвар ва Раънонинг севги саргузаштлари шоирона тарзда тараннум этилган.

Ўзбек адабиётининг йирик вакили, ўзбек романистикаси негизин салуши Абдулла Қодирийнинг қаламига мансуб «Меҳробдан чаён» романи. Жазуши бұл романида Рана сынды қыздардың өз тағдыры үшін адалдықпен, батылдықпен күресу керектігін анық, айқын көрсете білген. Әнуар батыл, әділ адам ретінде танылады. Шығарманың аты да символикалық. Суретші зиялы ғұламаларды қаһарман етіп таңдады. Романда Әнуар мен Рана кейіпкерлерінің маңызы ерекше. Романда Әнуар мен Рананың махаббат оқиғалары поэтикалық түрде суреттеледі.

Роман «Меҳробдан чаён» написан Абдуллою Кадыри, великим представителем узбекской литературы, основоположником узбекской новеллы. В этом романе писателю удалось ясно и ясно показать, что такие девушки, как Рана, должны бороться за свою судьбу честно и мужественно. Анвар признан храбрым и справедливым человеком. Символично и название произведения. В качестве героев художник выбрал ученых-интеллектуалов. Особое значение в романе имеют характеры Анвара и Раны. В романе поэтически воспиты любовные приключения Анвара и Раны.

The novel "Mehrobdan Chayon" was written by Abdullah Kadiri, a great representative of Uzbek literature, the founder of the Uzbek novel. In this novel, the writer managed to clearly and clearly show that such girls as Rana must fight for their destiny honestly and courageously. Anwar is a brave and fair man. Symbolic and name works. As heroes, the artist chose scientists-intellectuals. The characters of Anvara and Rani are of special importance in the novel. In the novel, the love adventures of Anwar and Rana are poetically evoked.

Калит сўзлар: асар, йирик вакил, адолат, рамз, уламо, тақдир.
Тирек сөздер: шығарма, өкіл, әділет, нышан, ғұлама, тағдыр.

Ключевые слова: произведение, крупный представитель, справедливость, символ, священнослужитель, судьба.

Key words: work, large representative, justice, symbol, cleric, fate.

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг — Раъноси.

(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг — Мирзоси.

(Раъно)

Анвар болалигидан тиришқоқ ва зираклиги, нозиктаъблиги билан атрофдагилар эътиборига тушган. Анвар улуғ мартабага эришган эди. Раъно эса “Жасур қиз” таърифини олган. Лекин шундай бўлса-да, Раънода шўхлик, болалик ҳам бор эди. Укалари билан лой ўйнашар, сочи эса ер супурар эди. Ота-онасидан гоҳида дакки ҳам эшитар эди. Аммо билими ҳам ўзига етарли эди. Ўзининг шижоати билан муҳаббати ва келажаги йўлидаги ҳаракати билан таҳсинга сазовордир. Ёзувчи асар ёзиш мобайнида Раънони ҳар тарафлама етук шахс сифатида тасвирлади. Бу асар йиллар ошган бўлса-да, ҳар гал ўқиганда китобхонга сергаклик кучини беради ва кўз олдида намоён қилади. Ўз даврининг жирканч муҳити, амалпарастлик, турмуш икир-чикирлари, ниҳоят гўзал муҳаббат тафсифларига бой ушбу асарнинг бугунги кунгача севиб ўқилиши тасодиф эмас, албатта...

Романдаги Анвар ва Раъно образлари, бир қарашда, романтик қаҳрамонлардай таассурот беради. Дўстга, севгига садоқат, адолат йўлидаги шижоат билан улар афсона, дoston қаҳрамонларини ёдга солади.

Ёзувчи ижод оҳушида ўз қаҳрамони яъни Раънони шундай тасвирлайди: Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайди. Чигланишга ҳаққим бор эди... Аммо Раънонинг исми – жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассомэмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар, кўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди. Солиҳ маҳдум ҳасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиъат ҳасис эмас, тикандан гул, аридан бол ярата беради. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилган эди. Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга маҳсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бутусни кесдириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қилади. Таъбиримиз кўпол тушмаса бу гўзал қиз, очраёно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалигитуснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунингасари кўруладир: мудавварга1 мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Кипраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замонуялиш табассумига

ҳозир турған нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмастуклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қарағандақизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гулиочилған ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгинитутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндик бармоқларининг жимжилоғидаҳина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Кўқоннингғина эмас, умуман Фарғонанинг куйларигақўшулиб махталадирған гўзалларидан эди.

Ҳикоямиз бош қаҳрамони Раънонинг жасорати, хонларга қарши исёни, ҳатто маънос Анварни ҳам йўлга солиши, ўз замонаси учунгина эмас, балки бизнинг ҳозирги келажагимиз учун ҳам таҳсинга лойиқдир. Раъно ёш қизларимизга ибратдир. Лекин шу иродаси кучли Раъно ҳам ўз ҳиссиёти йўлида мағлуб эди.Аммо Раънода бир тарафдан кўрқинч, иккинчи тарафдан яна бир жасорат туғилди. Раъно шу даражада қайсар ва кўркмас эдики, Анварга ўз ҳаётида йулида курашишни ва керак бўлса бирга қочишни ҳам таклиф этади.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сиррини ҳам биламан,

бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарған Раъно...

Анвар жуда самимий ва мулойим эди. Ўз севгисини турли хил йўллар билан етказар эди.Асарнинг қуйидаги байтида муҳаббатини гулга ўхшатиб, пинхона изхор этади.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анвага узатди:

— Сиз ўқунг, мен эштай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да.

— Мен тўғри ўқий олмасам, тунови кунгидек куласиз...

— Жўрттага хато ўқуб, ўзинг кулдиндинг... Ўқи, Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқиб зерикдим...

— Маним учун ўқиб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

— Дадам келиб қолади.

— Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу

ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

— Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинемас марварид резаларини рўймоли билан артди.

— Терлашим иссиқдан эмас, — деди кулимсираб Раъно, — бошқа нарсадан...

— Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

— Сиз беклашканингиздан бери... сизни кўрсам уяладирған бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялғанимға...

Бу сатрда эса Раънонинг одоби биз ўйлагандан ҳам юқорироқ эканлигини англаймиз. Сабаби, Анварнинг сўзларидан юзлари мисли олмадек қизариб, уялганлигидан далолат беради.

Абдулла Қодирий “Меҳробдан чаён” асарида ёш китобхонга шуни етказмоқчи бўлганки, гўзаллик, ҳалоллик, олийжанобликка интилувчи Раъно ажойиб қиз, самимий, тоза ниятли, содда ва очик феълли. У Анварни меҳр тўла юраги билан, ёрқин севги ила беғараз ва самимият билан яхши кўради. Анвар эса адолат тимсоли, чексиз виждон эгаси. Ёзувчи баъзан қаҳрамонлари табиатини ўйин-кулги орқали очиб беради. Аммо кулгили кўринган бу манзаралар ортида жиддий инсоният тасаввурига келмаган айтиш шавқатсиз ҳақиқатлар ётади. Хуллас “Меҳробдан чаён” ҳаёт ҳақиқатларини оширмай ва кам қилмай ўз ҳолича жамики қирралари билан гавдалантирган. Ўзига хос оҳанглар, бўёқлар билан кашф этиб берган ўхшаши йўқ бадиий обидалар.

Бу адабиётимизда революция, янгиланиш бўлди. Раъно исёнкор қиз, жамиятга, тузумга қарши чиқа олди. Бошқа хотин-қизларга ўхшаб таслим бўлмади. Ўзига деган ишончи, жасорати билан Анварга куч, ғайрат, далда бера олди. Анварга деган соф муҳаббати йўлида курашгани таҳсинга сазовордир. Бу хис туйғуларни эса Абдулла Қодирий ушбу асарда яхшигина кўрсата олди. Бошқа ижодкорлар сингари фақат рўзғор, уй ишларида намунали қилиб эмас, балки, ўз ҳаёти йўлида курашиши, керак бўлган пайтда ўзидаги куч-ғайратни кўрсата олиш кераклигини мужассам этди. Бир сўз билан айтганда Раънони ҳамма жиҳатдан намунали кўрсата олди. Абдулла Қодирий ушбу асар билан ўша пайтдаги ва ҳозирги келажак авлодга жуда катта ўрнатқан асар ярата олди десак муболоға бўлмайди.

Хулоса қилиб шуни айта оламизки, ушбу асардан ўқиб, ўзимизга намуна қилиб оладиган жиҳатлар жуда кўп. Шунчаки қуруқ маълумот берадиган, жиноятни тасвирлайдиган асарлардан ўрнатқан оладиган ҳеч нима бўлмайди. Асарни ўқиган ҳар бир инсонни ўйлантирадиган, йиғлатадиган, қулайладиган асаргина чин асар ҳисобланади. Юрак билан ўқиган инсонгина бу ҳиссиётларни туюб, хис қила олади. Бундан келиб чиққан ҳолда, шу асардаги воқеаларда яхшиликка қорловчи қаҳрамон образи бўлиши мувофиқ бўлади. Шундай муайян воқеа ва ҳодиса, эстетик завқ уйғотадиган даражада тақдим этиш шоирдан катта тажриба ва маҳорат талаб қилади. Демак, Абдулла Қодирийнинг ижодини миллий адабиётимизнинг барҳаёт манбаига айлантирган куч поэтик маҳорати ва бадиий воситалардан унумли фойдаланишидир. Ўйлаймизки, Абдулла Қодирий бу асари билан ўйлаган мақсадига ериша олди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулла Қодирий “Меҳробдан чаён”(роман) 2012 йил.
 2. Филология уфқлари журнали.
- Электрон ресурслар:
mehrobdan_chayon_ziyouz_com.doc
Mehrobdan_chayon_Abdulla_Qodoriy_

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ МЕН ЖАҒДАЙЫ

Кенжебаева С. Б.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші- аға оқытушы **Уйсынбаева К.М.**

2011 жылдың 28 қаңтарында Қазақстанда «Медиация туралы» заң қабылданып, 5 тамызда күшіне енді. Заңда медиацияны қолдану аясы, оның қағидалары, медиацияға дайындау және жүргізу тәртібі, сонымен қатар, медиатор мен олардың қызметін қамтамасыз ететін ұйымдардың құқықтық жағдайы қарастырылған. Заңды ресми түрде қабылдауға үлкен дайындық, ғылыми зерттеу жұмысы әсер етті. 2002 жылдың 20 қыркүйегінде елбасымыздың «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының тұжырымдамасы туралы» өкімі шығарылған. Құқықтық саясатты ізгілендіру қажеттілігін белгілей отырып өкім, қылмыстық сот ісін жүргізу, жәбірленушіге мүлкі мен моральдық зиянды өтеу, сондай ақ денсаулығына келтірілген зиянды өтей отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылу мүмкіндігіне ықпал ететін, медиация рәсімімен реттеуге жататын қылмыстардың тізімін кеңейту жолымен татуластыру институтын неғұрлым кеңірек енгізу» арқылы көрінуі қажет екендігін анықтады. Бұл Қазақстанның нормативтік құқық көлемінде медиация туралы бірінші ескеруі. Қазақстандық ғалымдар мен заң шығарушыларға шет мемлекеттердің құқықтық тәжірибесін талдап, жинақтауға, дамыған азаматтық қоғамы бар құқықтық мелекеттің құрылымын жария ететін, көпұлттық елдердің ерекше жағдайындағы медиацияны қолдану мүмкіндіктерін зерттеп білу үшін бірнеше жылдар қажет болды. Медиацияны қылмыстық істерде ғана емес, басқа да салаларда, соның ішінде азаматтық құқық аясында да қолданылуы мүмкін екендігі анықталды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев, «Қазақстанның әлеуметтік жетілдірілуі: жалпы еңбек қоғамына жиырма қадам» отты мақаласында, үкіметке 2012 жылдың аяғына дейін медиация институтының дамуына бағытталған заңға сәйкес құқықтық база қабылдауды қамтамасыз ету тапсырмасын берген болатын, сонымен қатар, медиация құрылымын ұлттық және ірі, жеке компанияларда құру керектігін айтып өтті. Елбасының бұл талапты қоюы АҚШ пен Англияда және басқада шет елдерінде барлық даулардың үшіншісі соттың қатысуынсыз, медиация рәсімінің аясында шешілетіндігі негіз болды.

Қазіргі таңда әлемдік тәжірибе көрсеткендей, медиация, ірі бизнес аясынан бастап, ажырасу мен мүлікті бөлу секілді отбасылық дауласуды шешумен аяқталатын әртүрлі жағдайларда кеңінен қолданысқа ие. Халықаралық статистикаға сәйкес, барлық даулардың 30-40% медиация арқылы өтеді, соның ішінде 85% тиімді нәтижеге қол жеткізеді. Және де бұл жағдай кездейсоқ емес, өйткені медиация тараптарға қиын жағдайдан шешім табуға көмек көрсетеді, сонымен қатар аз қаражат пен аз уақыт жұмсауына, және де өз беделіне нұқсан келтірмей, әріптестігін, достық қарым қатынасты сақтап қалуда көмегін тигізеді. Бүгінгі таңда Қазақстанда «Медиация туралы» заңның қолданыста болуы, оның қабылдануының өзі, Қазақстанның барлық құқықтық

жүйесі үшін белгілі құбылыс. Осы заңмен қатар біруақытта, Азаматтық, Әкімшілік, сондай ақ Азаматтық іс жүргізу, Қылмыстық құқық кодекстеріне, «Қазақстан Республикасының жергілікті басқару мен өзін өзі басқару туралы» заңына өзгерістер мен толықтырулар қабылданып, күшіне енгізілді. 2011 жылы 3 шілдеде Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулысымен медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өту Ережесі бекітілді. Сөйтіп, біздің елде медиация институтын енгізу мен дамыту үшін нормативтік құқықтық негіз құрылған. Қазақстанның барлық тарихы бойында оның құқықтық кеңістік аясында бірінші рет, жуапкершіліктің немесе міндетін қамтамасыз ету тәсілінің жаңа түрі емес, жан жақты жаңа құқықтық құрал пайда болды. Бұл құқықтық құралдар адамның өзіне, құқықтары мен бостандықтарына құрметін арттыруға бағытталған, өркениетті азаматтық және өзара жеке қатынастарды қалыптастыруға, құрылымдық сөйлесу жолымен әлеуметтік, басқа да қайшылықтарды, дауды және дауласуды шешуге қоғамның келісімін бекітуге бағытталған.

Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» заңының қабылданғанына он жылдан астам уақыт өткені мәлім. Медиаторлар ұйымдары өткізетін медиаторларды оқыту арқылы, кәсіби медиаторлар корпусының көмегімен медиация алға жылжуда. Оқытудан өткендердің барлығы медиатор бола бермейді, бірақ оқыту процесінде алған білімдері мен медиативтік құзіреттері өздерінің кәсіби қызметінде немесе өмірінде қолданылады. Қазіргі таңда Қазақстанның көптеген қалаларында медиаторлардың қоғамдық бірлестіктері құрылған және қызмет жасайды. Медиация туралы заң соттармен жақсы қабылданды. Қазіргі заманда соттардың жұмыстарының шамадан тыс көптігіне сай, медиация институтыны соттарға жүктелген істердің көлемін біршама азайтып, соттармен қабылданған қаулылардың сапасын жақсартуға септігін тигізер еді. Сонымен қатар, соттардың істерінің азаюы, соттарға біліктілігін арттыруға, істерді, нормативтік құқықтық актілермен танысуға қосымша уақыт береді. Соттармен бұл институтқа қолдау көрсетуі, медиацияның дамуында қолайлы жағдай деп қарастырған жөн. Соттар тараптарға медиация рәсімі жайлы түсініктер беріп, медиаторларды сөйлесу жүргізуге шақыруда. Соттардың медиация институтын қолданулары келесідей жағдайларға байланысты: азаматтық істер бойынша өндіріс медиативтік келісім жасасқаннан кейін тоқтатылады; көп жағдайларда істі тоқтату туралы үкім, жоғары тұрған сатыдағы соттарға шағымдар берілмейді; қарсы талап қоюдың алдын алады; медиативтік келісімді ерікті түрде орындағандықтан, атқарушылық өндірісті қозғамайды. Медиация институтын айыптаушылар да қолдауда, себебі оларға соттарға артылған ауыртпашылық сәйкесінше, айыптаушыларға да жүктеледі.

Құпиялылық келісімі, әріптестерін жақсы қарым қатынасын сақтап қалу мүмкіндігі, уақыты мен қаражатын үнемдеуі, рәсім қорытындысына әсер ете алуы, болашақта осыған ұқсас дауласудың туындауының алдын алу мүмкіндігі, шешім тараптардың еркімен қабылданып, шығарылады, үшінші тұлғалардың қатысуынсыз қабылданған шешім ерікті түрде орындалу кепілі медиация рәсімінің артықшылықтары болып табылады. Ең алдымен медиатор келіссөз процессі, соның ішінде тараптардың кездесуін ұйымдастырып, оларды тыңдайды. Содан соң, сендіру арқылы емес, сұрақтар қою жолымен дауласудың пайда болу себептерін анықтап, талдау жасайды. Медиатор кеңес

бермейді және де алынған мәліметтерін келесі тарапқа айтпайды, тараптарға даулы жағдайды шешуге баламалы тәсіл табуда көмек көрсетеді, ұсынылған шығарылатын шешімдердің нұсқаларын орындалу мүмкіндігіне қарай талдау жасайды, мәміле түріне енетін тараптар үшін қол қойғаннан кейін міндетті болатын келісімді дайындайды. Медиатордың негізгі рөлі екі дауласушы тараптың бір ымыраға келтірулеріне көмек көрсетуі.

Ешқашан да сотты алмастыра алмайды, тараптарға дауды баламалы тәсілмен шешу жолдарын нұсқайды. Әрбір даудың ең болмағанда бір шешімі бар екендігі мәлім және де сол шешімді татуласу рәсімінде табуға болады. Тараптардың бірі рәсім барысында қандайда бір қауіпті сезінген жағдайда, медиация рәсімінен бастарта алады. Тараптардың ерікті болуы, бітістірушінің бейтараптылығы және де рәсімнің толығымен айқындығы ең жақсы кепілдікті қамтамасыз етеді. Айта кететін жайт, қазақстандық заңнамада бітімгершілік келісім жасаумен байланысты азаматтық іс бойынша өндірісті тоқтатуды қарастыратын нормалар көрсетілген. Яғни, шын мәнінде, келісімге келіп, істі бітімгершілікпен аяқтау құқығы біздің азаматтарымызда әрқашанда болған, алайда іс жүргізушілік заңнамада тиісінше өзгертулермен реттелген, тең құқылы медиация институтын енгізу, қазақстандықтардың өміріне осы нормалардың кеңінен кіруіне мүмкіндік береді. Медиация процессін соттарға артылған шамадан тыс істер көлемін азайту жағынан емес, әділдік жүйесіне жайлы және жеңілдетілген жолмен қол жеткізуді қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастыру керек. Алайда, өзінің пайдалылығына қарамастан, медиация әділдік орнатуда өзінің лайықты орнын алмады. ҚР Медиация туралы заңын қабылдағалы он жылдан астам уақыт өткенімен бұл рәсім толығымен қолданылуда деп айтуға келмейді. Қоғамда медиация институтының дамуы мен ары қарай тарауын тежеп тұрған факторлардың болуы осыған себеп болады. Өкінішке орай, қарапайым халықтың ойынша заңды заңгерлер ғана білуі тиіс, қажет болған жағдайда олар кеңес алуға немесе бұзылған құқықтарын қорғауға қорғаушының көмегіне жүгінеді. Қорғаушының немесе өкілдің жұмысы мемлекетпен кепілденген және Конституциямызбен бекітілген адамның өз құқықтары мен бастандықтарын сотпен қорғауға және білікті заң көмегін алу құқығын жүзеге асыруда көмек көрсетеді. Азаматтар, медиаторға қарағанда, соттар ҚР атынан соттық акт шығаратын мемлекеттік биліктің бір бөлігі болғандықтан сотқа жүгінгенді жөн көреді. Сотқа жүгінбес бұрын олар бітімгершілікпен реттеуге тырысып көрдік, келісімге келмегендіктен сотқа жүгінуге мәжбүр болдық және де медиатор көмек көрсете алмайды деп есептейді.

Сонымен қатар, тараптар іс бойынша тараптар медиативтік келісім бойынша, екінші бір тарап өз міндеттерін орындамай, олардан барынша бас тартады деп үрейленеді. Соңында, талапкер істі қарау үшін қайтадан сотқа жүгінуі керек болады, соттық акт алып, атқарушылық өндіріс жолымен, борышкерді өз міндеттерін мәжбүрлеу тәртібімен орындатуы керек болады. Медиация дауларды баламалы реттеу тәсілі екіндігі туралы қажетті ақпарат таратылмаған. Әсіресе медиация кішкентай қалалар мен ауылдық жерлерде қол жетімсіз. Сондай ақ, кім медиатор бола алады деген сұрақ туындайды. Осы орайда қандай факторлар маңызды: жасы, өмірлік тәжірибесі, білімі немесе азаматтардың сенімі ме? Бұл мәселе медиаторлар арасында пікірталас тудырады. Арнайы дайындықсыз, мамандандырылған оқытудан өтпеген, бірақ

заңмен медиация саласында қызмет көрсетуге рұқсат берілген кәсіби емес медиаторларға қарсы. Бұл қателікті түзеу керек деп есептейді. Бірақ, кәсіби медиатордың өзі де даусыз адам болы тиіс. Бірақта дипломның болуы шарт емес. Білім министірлігіне жоғарғы оқу орындарында медиацияны мамандық ретінде енгізу ұсынылған. Ауылдық жерлерде арнайы білімі жоқ, бірақ даулар мен дауласуларды соттан тыс шеше алатын ақсақал баршылық. Сондықтанда, бұл жерде бастысы адамдардың сенімі. Заң бойынша үкіметтің қаулысымен кәсіби медиаторларды оқытуға 48 сағат жұмсалады, яғни екі аптаға жетпейтін уақыт. Сондықтанда, кәсіби медиатор кәсіби емес медиатордан айырмашылығы неде екендігінің өзі үлкен сұрақ туындатады. Кәсіби медиатор болу үшін әрдайым өз білімін шындап отыруы қажет. Медиация туралы заңнаманың толығымен жетілдірілмегендігі де осы рәсімнің дамуына кедергі жасауда.

Медиацияның жағдайы жақсы жаққа өзгеру үшін және медиацияны қолдану тәжірибесі айтарлықтай шешілу үшін ақпараттық ағартушылық қызмет белсенді болуы тиіс. Медиацияны қолдануы мүмкін әр қазақстандық азамат осы институтты біліп, мәнісін ұғынып, дауды баламалы тәсілмен шешу артықшылықтарын түсіну үшін, бұл міндетті медиация ұйымдары ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік құрылымдарда өз мойнына алуы тиіс. Медиацияны жүргізу бойынша ережелері мен қағидаларын түсіну арқылы осы рәсімге сенім ұялатуы үшін, және де олар медиация рәсімі мен нақты медиаторды тандауда дұрыс таңдау жасай алуға қабілетті болуы үшін.

Бұл, білім жүйесінен бастап бизнес қауымдастықтарының өкілдеріне дейінгі әртүрлі қоғамдық институттардың тартылуы мен белсенді түрде қатысуларын талап ететін үлкен жұмысты қажет етеді. Еліміздің аумағында бұл міндеттерді шешу үшін еркіндік пен қор, соның ішінде қаржылай қажет. Шағын және орта бизнес кәсіпорындары, кәсіпкерлік қауымдастықтар ҚР медиацияның дамытуға әсерін тигізер еді. Медиацияны қолдануды жақсы болатын бірқатар аясын бөліп көрсетуге болады. Еңбек даулары жұмыскерлер өздерінің құқықтарын қорғау үшін ақырғы шараларға барып жатады, аштық жариялайды, қарсылық белгісі ретінде жаппай жұмыстан кету. Еңбек кодексінде қасақаналық, аштық жариялау туралы көрсетілмеген, бірақ әлеуметтік құбылыс ретінде көрініс табатындығын айта кеткен жөн. Осы тәрізді дауласуды медиацияның көмегімен тиімді реттеледі. Құрылыс аясында дауласудың пайда болуы, жұмыс кезеңінің ұзақтығы, инженерлік инфрақұрылым мен коммуникацияның ескіруі, материалдар мен қорларға бағаның ауытқуы, қосалқы мердігерлердің әрекеттері. Медиацияда қолданылатын жұмсақ интеграциялық тәсілді қажет етеді.

Сақтандыру даулары да медиация заты болып табылады. Соттық тәжірибеде көрсетілген істер түрі бойынша тұрақты қарастырылатындығы көрсетілген. Тәжірибеде көрсетілгендей, банктік жүйе аясында көбірек құқықтарын теріс пайдаланады. Тараптар даулы жағдайда сотқа жүгінген жағдайда, сот борышкердің мүмкіндіктері мен жағдайын әрқашан да ескере алмайды. Медиация банк клиенттерінде қандайда бір өмірінде аса қиын жағдай туындағанда, соның салдары қарызын төлеу мүмкіндігіне әсерін тигізетін жағдайда, медиация тиімді болады. Қазақстанда банктік несиелендіру кеңінен қолданылады, бірақта қазіргі күнге дейін несие берушілермен берілген ақшалай қаражаттарды қайтаруда көптеген қиындықтар сақталуда.

Қазіргі таңда банктер клиенттерімен арадағы қатынастарын жақсартып, клиенттер сенімі олардың өзара қатынастарының қажетті элементі екендігін түсінуі қажет екі тарап та даудың шешілетіндігіне көздерін жеткізуі тиіс. Кемшіліктерін көрсете отырып, қорытынды жасау керек және клиенттің қажеттіліктерін, өзінің мүмкіндіктерін анықтау қажет. Дәл осыны медиация және кәсіби медиатор бере алады. Отбасылық даулар бойынша соттарда өте көп қарастырылады. Неке бұзу, мүлікті бөлісу, кәмелеттік жасқа толмаған балалардың құқықтары мен мүдделері, олардың тұрғылықты жерін анықтау, алимент өндіріп алу секілді даулар бойынша медиацияның әкелер пайдасы өте көп болар еді. Жетілдірілген елдерде нотариат жүйесінде нотариустармен жүзеге асырылатын татуластыру рәсімін белсенді түрде енгізуде, бұл рәсімге нотариустың қатысуы көптеген еуропалық мемлекеттерде заңнамамен рұқсат етілген. Латын елдерінің нотариатында нотариустар мәміле қатысушыларының тәжірибесі мен біліктілігінің жеткіліксіздігінен жағымсыз жағдайда болмауы үшін, оның әділдігін тексере отырып, тараптарға келісім жасауда көмектесуі керек. Сонымен қатар, нотариустың қатысуымен жасалған медиация туралы келісімнің өзін нотариалдық куәландыруды тәжірибеге енгізу ұсынылуда. Келісімді нотариалдық куәландыру сенімдірек, оны орындамаған жағдайда соттық бұйрық шығару жолымен міндеттерін мәжбірлеп орындатуға сотқа жүгінуге болады. Нотариалдық рәсімделген келісімнің ең бағалысы тараптардың өздеріне алған міндеттерін ерікті түрде орындауы және қол жеткізілген уағдаластықтың дұрыстығы. Медиатордың қызметі туындаған құқықтық дауды бітімгершілік бәсілімен шешуді үйрену қажеттілігінде. Басқаша айтқанда, біз өзімізді кез келген жағдайда, біз өзімізді кез келген жағдайда дұрыс ұстай білуіміз керек.

ҚР-ның жаңа Азаматтық іс жүргізу Кодексінің жобасы көпшілікке ұсынылды. Кодексте медиация мәселесіне көп көңіл бөлінген. Оның дәлелі ретінде ондағы көпшілік нормалардың соттан тыс делдалдың көмегімен бітістіру процесіне арналғаны. Бұл осы саланың ҚР-да кең етек ала отырып, сот жүйесінде және жалпы құқықтық жүйесінде маңызды орын алып жатқанын көрсетеді. Яғни медиация саласының халыққа насихатталуы арқылы соттық іс жүргізу мерзімін анағұрлым қысқарту мен жұмысын жеңілдетуге ат салысуда. Онда азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыруда туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеу және азаматтық сот ісін жүргізудегі судьяның рөлі қайта бағамдалған. Атап айтқанда, азаматтық істерді қарау тараптардың жарыспалы сөз сөйлеуі негізінде жүргізіліп, судьяның сот талқылауына негіз болған мәселені бақылаудағы құзыреті аздаған деңгейде ғана сақталатын болады. Кодекстің жаңа басылымында сот ісіне қатысушылар мен судьялардың процессуалдық құқықтары мен міндеттерінің объективті теңгерімі көзделген. Жоғарыда айтқанымыздай, дауларды реттеудің соттан тыс тетіктерін дамыту үшін жекелеген санаттар бойынша «Дауларды соттан тыс реттеу» деген жаңа тарау енгізіледі. Жобаға сәйкес, заңды тұлғаларға соттан тыс реттеу міндетті болады. Тараптар наразылықтарын бір біріне жіберіп, дауды соттан тыс реттеу шараларын қолдануы тиіс, содан кейін ғана сот істі өндірісіне алады. Кассациялық сатыдағы соттың істерді апелляциялық сатыдағы соттың жаңадан қарауына жіберу негіздері азайтылды. Мұндай ереже барлық сот сатыларында мемлекеттік баждың енгізілуімен үйлеседі. Татуластыру рәсімдерін кеңінен қолдану және азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерін іске

асыру мақсатында жобада дауды бейбіт реттеуге ықпал ету көзделеді.«Татуластыру рәсімдері» деген бөлек тарауда медиация тәртібімен дауды шешуге бағытталған бітімгершілік келісімдер мен шарттар жасаудың рәсімдері мен салдарын егжей-тегжейлі реттеу қарастырылады. Бұған қоса, жобада азаматтық істерді қарау тәртібін жеңілдетуге, соның ішінде соттар қызметінде техникалық құралдарды кеңінен қолдану арқылы оңайлатуға бағытталған ережелер бар.Азаматтық іс жүргізу кодексінің татуластыру рәсімі тарауына дауды медиация тәртібімен реттеу туралы баптарды енгізу қажет болып табылады.

Бірақта, жобада медиация тәртібімен дауды соттан тыс реттеуді міндеттеуді қарастыратын нормалар көрсетілмеген. Медиацияны соттарда енгізу бірінші сатыдағы соттардың жұмысын азайту және әділеттіліктің сапасын жақсарту мақсатында қарастырылған.Сонымен қатар айта кететін жай, жобасында «татуластырушы судья» түсінігі енгізілген. Азаматтық іс жүргізу кодексінің 188-бабының 2 бөлімінде «Бірінші сатыдағы және апелляциялық сатыдағы сотта сот кеңес бөлмесіне кеткенге дейінгі кез келген уақытта тараптар дауды медиация тәртібімен реттеу тілектері туралы өтініш бере алады. Медиация тәртібімен татуласу рәсімі тараптардың келісімімен медиатормен немесе татуластырушы судья жүргізіледі».Алайда, жобада татуластырушы судья медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өтуі керекпе, қандай талаптарға жауап беруі тиістігі қарастырылмаған.4-бөлімде, сот ұйғарымының негізінде іс компьютерлік бөлу арқылы татуластырушы судьяға беріледі, ол сот медиациясы өткізілетін күнді тағайындайды.

Медиация институтының дамуына тежеу болып отырған қайшылықтар мен кемістіктерді жою үшін медиация аясындағы заңнаманы жетілдіру қажет;еліміздегі жоғары оқу орындарында медиация институтын жеке пән ретінде оқыту қажеттілігіде туындайды;дауласушы тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын жағдайларда медиацияны қолдануды заңмен бекіту;медиация институтын енгізу бойынша халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу;медиаторларды соттар мен басқа да мекемелерде өз қызметтерін атқару үшін отыратын орындармен қамтамасыз ету қажет;дауларды шешуде тиімдірек рәсімдерді тандауға және медиаторды таңдауға көмек беретін «медиация бойынша байланыс желілерінің», арнайы қызметін құру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (2014.15.01. берілген өзгерістермен).
2. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы Заңын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2011 жылғы 3 наурыздағы № 31-ө Өкімі.
3. «Азаматтық істер бойынша сот актілерін орындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы № 6 Нормативтік қаулысы (2012.29.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

4. «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы (2014.19.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім, 2014.07.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

6. Научн«Медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өткізу қағидасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 3 шілдедегі № 770 Қаулысы

ОӘЖ 349.6

ҚОРШАҒАН ТАБИҒИ ОРТАНЫ УЛЫ ЗАТТАРМЕН ЛАСТАНУДАН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бексултанова Ж. Б

Tashenev University, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші- аға оқытушы **СатыбалдиеваМ.Т.**

Қазақстандағы негізгі экологиялық проблемалар: ауаның ластануы; су ресурстарының тапшылығы; жердің тозуы (жел, су); табиғи сипаттағы төтенше жағдайлар; қалдықтар көлемінің ұлғаюы болып табылады. Негізгі экологиялық проблемаларға озон қабатының қысқаруы, жаһандық жылыну, атмосфераның ластануы және парниктік эффект, мұхиттардың ластануы және жер бетінде тіршілік ететін биологиялық түрлердің әртүрлілігінің төмендеуі жатады. Бұл мәселелердің барлығы бір бірімен байланысты және оларды тек шартты түрде бөлуге болады. Экологиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар қамтылған нормативтік-құқықтық актілер экологиялық құқықтың қайнар көзі болып танылады. Оларға заңдар, жарлықтар, қаулылар мен бұйрықтар, министрліктер мен ведомстволардың нормативтік актілері, Қазақстан субъектілерінің заңдары мен нормативтік актілері жатады. Қоршаған ортаны ластанудан қорғау көптеген елдерде құқықтық реттеудің маңызды саласы болып табылады. Экологиялық қауіпсіздік қоршаған ортаға зиянды әсерлерді бақылау, бағалау, болжау және жою, адам денсаулығын қорғау шаралары жүйесімен қамтамасыз етіледі. Әр түрлі юрисдикцияларда табиғатты ластанудан қорғауға бағытталған әртүрлі заңдар, ережелер мен келісімдер болуы мүмкін. Қоршаған ортаның жай-күйіне экономикалық қызмет процесінде оған түсетін әртүрлі заттар әсер етеді, нәтижесінде табиғи ортаның ластануы пайда болады.

«Қазақстан Республикасының Экологиялық кодекс» заңның 11-бабы қоршаған ортаның ластануы деп атмосфералық ауада, жер үсті және жер асты суларында, топырақта немесе жер бетінде ластағыш заттардың, жылудың, шудың, дірілдің, электромагнит өрістерінің, радиацияның мемлекет белгілеген қоршаған орта сапасының экологиялық нормативтерінен асатын мөлшерде (концентрацияларда, деңгейлерде) болуымен анықтайды.

Қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғау бұл біздің ең өзекті мәселелердің бірі, өйткені бұл мәселе жыл сайын күрделене түседі. Адам өзінің

бейсаналық әрекеттерімен табиғатқа зиян келтіргендіктен, енді ол осы мәселелерді шешудің жолдарын табуы керек. Адам қызметінің нәтижесінде қоршаған ортаның ластануы орын алады. Адам әсер ететін үш негізгі критерий болып табылады: топырақ, су, ауа. Ластану мәселесін қалай шешуге болады? Табиғаттағы химиялық элементтердің құрамын қалай азайтуға болады? Химиялық элементтердің қоршаған ортаға түсуін қалай азайтуға болады? Міне, адамзат шешуге тырысатын негізгі сұрақтар. Көптеген мониторингтер, талдаулар нәтижесінде адам белгілі бір нәтижелерге қол жеткізе алады, бірақ мүгедектікке байланысты бюджет көп нәрсеге қол жеткізе алмайды. Ғалымдар қоршаған ортаны тазарту мен қорғаудың бірнеше түрлі әдістерін ойлап тапты. Әрбір әдіс табиғатқа зиян келтірмеуге және табиғатты тазартуға қауіпсіз жақындауға негізделген.

Химиялық ластанудан қорғау-бұл адам қызметінің химиялық өнімдерінің қоршаған ортаға түсуін болдырмауға, табиғи объектілерді химиялық ластанудан қорғауға бағытталған іс-шаралар. Химиялық ластанудан қорғауда тыңайтқыштар мен пестицидтерді тасымалдау ережелерінің сақталуын санитарлық-гигиеналық бақылау маңызды рөл атқарады. Су объектілерін химиялық ластанудан қорғау судың химиялық заттармен ластануына әкелетін бірнеше көздер бар. Мұндай көздер: әр түрлі кәсіпорындарға жақын ағынды сулар; мұнай өнімдерін сақтау объектілерінен түсетін ластанған сулар; полигондарда, қалдықтарды көму орындарында және әртүрлі полигондарда пайда болатын сүзгілер.

Табиғатты ластанудан қорғауға бағытталған құқықтық реттеудің жалпы принциптеріне мыналар жатады: Алдын алу принципіне бұл принцип ластану қауіпін жою немесе азайту шараларын қолдану арқылы қоршаған ортаға және адам денсаулығына қауіп-қатердің алдын алуды қамтиды. Ол теріс заттардың алдын алу немесе ішінара алдын алу арқылы қоршаған ортаға жағымсыз әсерлерді азайту идеясына негізделген. Сақтық принципі денсаулыққа, қоршаған ортаға немесе жалпы қоғамға қауіп-қатерлер мен қауіптерді азайту үшін әртүрлі салаларда қолданылатын негізгі принципті білдіреді. Бұл принципті түсінуді бірнеше негізгі аспектілерге бөлуге болады: сақтық принципі белгілі бір әрекеттерден, өнімдерден немесе жағдайлардан туындауы мүмкін назар аударады. Зиянға толық сенімділік болмаса да, сақтық принципі қауіпті немесе қауіпті азайту үшін шаралар қабылдауға міндеттейді, әсіресе денсаулыққа немесе қоршаған ортаға елеулі зиян келтіру мүмкіндігі болған жағдайда. Бұл қағида зиянға кепілдік берудің толық сенімділігі болмаса да, алдын алу шараларын қабылдауға қатысты қолданылады. Бұл жағымсыз салдарды болдырмау үшін белгілі бір өнімдерді, технологияларды немесе тәжірибелерді пайдалануға тыйым салуды немесе шектеуді қамтуы мүмкін. Сақтық принципі көбінесе белгілі бір қорғаныста толық тұрақтылық болмаған кезде адам денсаулығына немесе экожүйеге ауыр зардаптар болуы мүмкін салаларда шешімдерді беру кезінде негізгі нұсқаулық болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, табиғи ортаны бұзу және табиғи ресурстарды пайдалану арқылы қоғамның тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес, сонымен қатар қоршаған ортаның қажетті сапасын сақтау мүмкін емес. Қоршаған ортаның улы заттармен ластану проблемалары әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, құқықтық аспектілерге ие. Белгілі бір саладағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің жай-күйін

бағалау қоғамның мүдделерін қозғайтын белгілі бір міндеттерді қолда бар құқықтық құралдардың көмегімен шешу мүмкіндіктерін анықтауға дейін азаяды. Қарастырылып отырған салада мұндай міндет химиялық әсерге ұшыраған адам, өсімдіктер мен жануарлар организмдерінің, эко-объектілердің денсаулығын сақтау мақсатында әр адамның жер бетінде және оның жекелеген бөліктерінде тіршілік ету ортасының қолайлы жағдайын сақтаудың табиғи қажеттілігімен тікелей байланысты. Қоршаған ортаның улы заттармен ластануы негізінен күрделі емес, сондықтан табиғаттан алынған затты ұтымды пайдаланбау салдарынан болады. Табиғи ресурстардың сарқылуын ескере отырып, кез-келген қоғам оларды кешенді және ұтымды пайдалануға мүдделі. Экологиялық заңнамада табиғатты ұтымды пайдалану принципі негізгілердің бірі болып табылады. Тиісті табиғи ресурстарды (ең алдымен минералды) ұтымсыз пайдалану нәтижесінде қоршаған ортаны улы заттармен ластанудан қорғауды құқықтық реттеудің жай - күйін бағалау басты міндеттердің бірі болып табылады.

Қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғаудың теориялық мәселелерін зерттеу «улы зат» ұғымы күрделі екендігіне сендіреді. Қарастырылып отырған тұжырымдаманың күрделілігі қоршаған ортаның элементі ретінде улы немесе кеңірек химиялық зат әртүрлі әлеуметтік қажеттіліктерді (экономикалық және экологиялық) қанағаттандырумен байланысты. Экологиялық құқық бұзушылық-бұл құқық қабілеттілігі бар субъект жасайтын, экологиялық зиян келтіретін немесе осындай зиян келтірудің нақты қаупін тудыратын немесе экологиялық құқық субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын құқыққа қайшы, әдетте кінәлі әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік). Химиялық заттарды қолдану кезіндегі экологиялық талаптар ҚР Экологиялық кодексінің 32-бабында тұжырымдалған. Осылайша, ықтимал қауіпті химиялық заттарды өндіруге және айналысқа осы заттарға қажетті токсикологиялық-гигиеналық және токсикологиялық зерттеулер жүргізгеннен, олармен жұмыс істеу тәртібін, табиғатты қорғау нормативтерін белгілегеннен және осы заттарды мемлекеттік тіркегеннен кейін жол беріледі. Ықтимал қауіпті химиялық заттарды залалсыздандыру белгіленген тәртіппен келісілген жобалау және технологиялық құжаттама болған кезде жүзеге асырылады. Аталған Заңның 238-бабы бойынша жерді пайдалану кезіндегі экологиялық талаптарды белгілейді. Заңды және жеке тұлғалар ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығында пайдаланылатын химиялық заттарды өндіру, сақтау, тасымалдау және қолдану ережелерін, қоршаған ортаны қорғау саласындағы талаптарды орындауға міндетті.

Сондай-ақ, қоршаған ортаның сапасын, табиғи экологиялық жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін және табиғи ландшафттарды сақтауды қамтамасыз ету үшін шаруашылық және өзге де қызметтің теріс әсерінің алдын алу және зиянды салдарларды жою жөнінде шаралар қабылдау қажет. Айта кету керек, ыдырауға ұшырамайтын улы химикаттарды қолдануға тыйым салынады. Мемлекеттік тіркеуге: өндіріске алғаш рет енгізілетін және бұрын пайдаланылмаған химиялық және олардың негізінде дайындалатын, адам үшін ықтимал қауіпті препараттар; адам үшін ықтимал қауіп төндіретін өнімнің жекелеген түрлері; елдің аумағына алғаш әкелінетін тамақ өнімдерін қоса алғанда, өнімнің жекелеген түрлері жатады. Осы заттар мен өнімнің жекелеген

түрлерін мемлекеттік тіркеу: заттар мен өнімнің жекелеген түрлерінің адамдар мен тіршілік ету ортасы үшін қауіптілігін бағалау негізінде жүргізіледі; тіршілік ету ортасындағы заттардың, өнімнің жекелеген компоненттерінің құрамындағы гигиеналық және өзге де нормативтерді белгілеу; қорғау шараларын, оның ішінде заттар мен өнімнің жекелеген түрлерін кәдеге жарату және жою шарттарын әзірлеу, олардың адамға және тіршілік ету ортасына зиянды әсерін болғызбау бойынша.

Қазақстан Республикасының экологиялық кодексіне сәйкес шенеуніктер мен азаматтар экологиялық құқық бұзушылықтар үшін тәртіптік, әкімшілік, қылмыстық, азаматтық-құқықтық, материалдық жауапкершілікке тартылады, ал кәсіпорындар әкімшілік және азаматтық - құқықтық жауапкершілікке тартылады. Кінәлі адамға экологиялық қылмыс жасағаны үшін жаза айыппұл, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, міндетті жұмыстар, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, қамауға алу, бас бостандығынан айыру түрінде тағайындалуы мүмкін. Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілік экоцид үшін ең қатаң қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, яғни өсімдіктер мен жануарлар әлемін жаппай жою, атмосфераны немесе су ресурстарын уландыру, сондай-ақ экологиялық апат тудыруы мүмкін басқа әрекеттерді жасау.

Сонымен қорыта келе, табиғатқа экологиялық жүктемені азайту үшін ресурстарды тұтынуды азайту, сатып алуға, электр қуаты мен суды тұтынуға деген көзқарасты қайта қарау, мәзірді жергілікті өнімдермен толықтыру, көліктен қоғамдық көлікке көшу, қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу қажет. Табиғатты химиялық ластанудан қорғау үшін химиялық шығарындыларды қатаң бақылау, жағдайды үнемі бақылау, қатаң тексерілетін шектеулер енгізу және оларды сақтамағаны үшін оларды бұзғаны үшін жаза қолдану қажет.

Табиғатты қорғау туралы заңның маңызы қазіргі және болашақ ұрпақтың мүддесі үшін қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындайды және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шаруашылық және өзге де қызметтің табиғи экологиялық жүйелерге зиянды әсерін болғызбауға, сақтауға бағытталған. Табиғат адамға өмір сүру үшін қажет. Егер біз табиғатты қорғамасақ, адамдар әртүрлі аурулардан, тіпті экологиялық апаттардан өле бастайды. Өмір бойы адамдар ормандарды, теңіздерді, өзендерді, көлдерді қатты ластайды. Ауаның ластануы халықтың денсаулығына ғана емес, қоршаған ортаға да үлкен қауіп төндіреді. Бұл біздің мұхиттардағы оттегінің мөлшерін азайтады, биоәртүрліліктің төмендеуіне әкеледі және климаттың өзгеруіне ықпал етеді. Табиғатты бірге сақтайық!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. (01.01.2023ж берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

2. «Қазақстан Республикасының Экология Кодексі» Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI Кодексі (2023.07.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

3. Садыкова Д.Ә. Қазақстан Республикасының экологиялық проблемалары. Оқу құралы. Алматы 2020. 178 бет.

ӘОЖ: 323.141(574)

ЗАМАНАУИ ӨРКЕНИЕТ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МӘДЕНИ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮРДІС

Сатаев А.,

ОҚМА АҚ жанындағы медицина
колледжінің жалпы білім беретін пәндер
кафедрасының меңгерушісі

Еркінбекова Ә.С.,

Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы
«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-қоғамдық
пәндер» кафедрасының аға оқытушылары

Кенжебек А.Е.,

ОҚМА АҚ жанындағы медицина
колледжінің жалпы білім беретін пәндер
кафедрасының қазақ тілі пәнінің оқытушысы

Егер өркениеттендіру үдерісі кезінде әр ұлттың ұлттық өмір сүруіне қауіп-қатер туып отыр деп өркениетті әлемнен өзіміз оқшауланатын болсақ, сол көштің-заманның шаңына да ілесе алмай қаламыз.

Басқа бір елдердің саяси институтын, экономика жүйесін немесе өмір сүру әдет-ғұрпын өмірлік бағыт ретінде пайдаланған ел өз тұғыры мен ерекшелігін жоғалтып нағыз маргиналды елге айналуы мүмкін, ал егер осы үрдісті өз бойына талғамсыз көшіруді, сіңіруді ұстанса, ол таза мәңгүрт елге айналып, «көрінгеннің қолында, тістегеннің аузында» кететін күйде болады.

Осы жағдай қазақ халқына да қатысты. Өйткені, батыстық модельдік демократия жүйесін басшылыққа алған қазақ халқы өзіндік, ата-бабадан мұра болып келе жатқан шынайы қазақи демократия жүйесін ұмытып бара жатыр. Сондықтан да, қазіргі уақытта қоғам өзіндік ерекшелігі бар қазақы дәстүрлі мәдениетті, қазылар алқасын билер институтын және т.с.с. жүйелерді ендіруді көздеп отыр. Бірақ, осы жерде ескеретін жай - 300 жылдан астам уақыт бойы қазақ халқы орыс патшалығының бодандығында болды, одан кейін Әлемдік демократиялық, яғни батыстық сипаттағы жүйелерді, қоғамдық өмірдің әр саласын, өз қоғамдық институттар функциялар қатарына қосты. Осыдан кейін өз ұлттылығымызды табу қиынға соғып, ол қасиетті мүлдем жоғалтып алмаймыз ба,- деген күдік, қорқыныш-үрей сезімдері ұялайтыны шындық нәрсе нәрсе.

Сондықтан да А.Тойнбидің мына қағидасын еске түсіре отырып, яғни еш нәрседен, еш жағдайдан қорықпай, «шешінген судан тайынбас» дегендей, алға басып, ерік-жігерді жинау қажет.

Ұлттық мәдениет бұл адамзаттың біркелкі дамуындағы заңдылықты баспасы - әлемдік мәдениет бұл, ең алдымен, ұлттық мәдениеттер жиынтығы.

Ұлттық мәдениеттердің жалпы адамзаттық идеалдарға ие ең жоғарғы жетістіктері және оларды бүкіл әлем мойындаған соң, ол ұлтаралық мәдениет құрамына енеді.

Халық - өзінің төл мәдениеті болған кезде ғана, халық болып қала алады. Сол сияқты, әр адамда, ең алдымен, өмірде өзінің белгілі бір мәдениетке байланысты екендігін сезінгенде ғана толыққанды адам ретінде өмір сүре алады. Әрбір жеке адамның өзінің мемлекеті, президенті, партиясы, тіптен, ғылымы болғаннан бұрын, өз мәдениеті болғаны маңыздырақ. Біз қазіргі кезде, жаһандану дәуірінің ерекшелігі саналатын ақпарат алмасуын тиімді пайдаланған кезде ғана мәдениетімізді жаңа сапалық деңгейге көтере аламыз. Бірақ, сонымен бірге, әрбір қазақта «төл мәдени ұлттық келбетімізден ажырап қалмас па екенбіз» деген қорқыныш бар. Ол «халқым, ұлтым» деген азаматтың бойындағы табиғитүрде болатын нәрсе. Дегенмен, біз ол сезімге шамадан тыс бой алдыра бермеуіміз керек. Болмаса, мәдениетіміздің дамуы қарқынын жоғалтып аларымыз анық. Нәтижесінде, ұлтшыл азаматтарымызды мазалап отырған «өзіндік келбетіміздің» де айшықты бояуын жоғалтатынымыз нақты. Жалпы, мәдениет дегеніміз жан-жақты ұғым. Оның шеңберінде тіл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дін, тәрбие, ойтаным ерекшелігі және басқа да көзге көрінетін-көрінбейтін астарлар бар. Осылардың барлығының жиынтығы, түбінде бүтін бір ұлттың ділін, «ұлттық болмысын не келбетін» құрайды. Сондықтан да, ұлттық болмыстың субъектісі, тасымалдаушысы жеке тұлғалар болғанымен, ұлт болмысы мен оның кейбір өкілдері болмысы арасында сәйкестік бола бермеуі де мүмкін. Бірақ өзін қалайда қазақпын деп санайтын адамның, мейлі, ол қандай үлгіде тәрбие алмасын, «ұлт тағдырына» деген қатынасы ортақ. Бұл, әсіресе, мәдениеттің жүрегі саналатын өнер адамдарында жиі кездесетін құбылыс. Қазіргі кезде, көп қазақтың екіге жарылып алып: «сен қазақ емессің, мен қазақ», - деп айтысып жатқандарының өзі де осы мәселені түсінбеушіліктен. Бұл жағдай әртүрлі өнер адамдарының бәріне ортақ десек де болады. Дегенмен де, осы мәселеде, кейде шеңберден шығып кететін кездер де жоқ емес. Мысалы, «Көшпенділер» фильмі көп нәрсеге көзімізді ашып отыр. Арада әжептеуір шу көтерген бұл фильм туралы біржақты пікір айту мүмкін емес. Тұсаукесеріне қатысқан біраз зиялыларымыз ашық ренішін, көңілдері толмағанын білдіруде. Олар: қазақы болмыс, тарих, мәдениет, салт-дәстүр, ұғым-түсінік, жөн-жора көп бұрмаланған дейді. Біздің ойымызша, бұл фильмде жоғарыда айтылған сәйкессіздік бой көрсетіп қалған секілді. Жалпы, осы фильмнің сценарийі жазылғаннан-ақ екі нәрсе: акша мен ұлттық болмыс пен тарих тазалығы бәсекеге түсетіні сезіліп қалып еді. Ақырында солай болып та шықты. «Ұлттың өсіп-өнуіне екі жағдай қажет: азаттық пен білім», - Ш.Уәлихановтың пікірі өз мәнін жоймаған 1

Қазақтың ұлттық мәдениеті әрбір ұлттық мәдениет сияқты қазіргі таңда жаһандану кеңістігінде өзіндік ерекше жолмен өмір сүруде. Жаһандану кеңістігінде руханилық және материалдылық жағынан енжарлық көрсеткен ел, мемлекет, халық, ұлт өмір қиындықтарына төзе алмай мүлдем жоғалып кетуі мүмкін, яғни, басқа мемлекет, халық, ұлт құрамына сіңіп кетуі мүмкін.

Казак мәдениетінің жаһандану кеңістігіндегі инновациялық үрдісі заманнан заманға, уақыттан уақытқа, кезеңнен кезеңге өзіндік айрықша жаңа үрдіспен жүріп отырған үздіксіз үдеріс болатын. Қазіргі уақытта да осы үрдіс өз жалғастығын үзбей, жалғасып келеді.

Басқа бір елдердің саяси институтын, экономика жүйесін немесе өмір сүру әдет-ғұрпын өмірлік бағыт ретінде пайдаланған ел өз тұғыры мен ерекшелігін жоғалтып нағыз маргиналды елге айналуы мүмкін, ал егер осы үрдісті (өз бойына талғамсыз әр нәрсені көшіру, сіңіру) еш үздіксіз ұстанған жағдайда, ол таза мәңгірт елге айналып, «көрінгеннің қолында, тістегеннің аузында» деген күйде болары белгілі нәрсе.

«Дүниеде бірде-бір таза ұлттық мәдениет жок, болуы да мүмкін емес. Сондықтан біз ұлттық мәдениетімізді қайтсек те таза ұстайық, оған шаң жуытпайық десек шындықтан алшақтап кетеміз. Түптеп келгенде, мәдениеттің құндылығы мен күштілігі - оның нақтылы қайнаған ортада, аралас- құралас қоғамдық қатынастарда өзгеріп, өңделіп, жаңарып отыруында, сөйтіп өміршендік қасиетін сақтай алуында» [2].

Ұлттық мәдениет бұл адамзаттың біркелкі дамуындағы заңдылықты баспасы әлемдік мәдениет бұл ең алдымен, ұлттық мәдениеттер жиынтығы. Ұлттық мәдениеттердің жалпы адамзаттық идеалдарға ие ең жоғарғы жетістіктері және оларды бүкіл әлем мойындаған сон, ұлтаралық мәдениет құрамына енеді.

Халықтың әлеуметтік өмірі, ұлттық сананың әрекет етуі, ұлттық мәдениеттің болмысы тек күнделіктермен шектелмейді. Қазіргі ұлттық мемлекеттің модернизациялық және өркениеттік тәжірибесінде ұлттық сана мәдениет универсалийлеріне (әмбебаптарына) қатысты ерекше бір сарапшы рөлін атқарады: мәселе - жалпыадамзаттық құндылықтардың этностың дүниені түйсінуіндегі жаңғырығы туралы болып отыр. Бұл әмбебап құбылыстарды сынақтан өткізу де ұжымдық сипатқа ие. Модернизациялық үдерістер барған сайын ашық түрде өзіндік дамушы жүйеге айналады, мәдени ұйымдасу мен халық типтері мен ұлттық ұстындары пайда болады. Егер сөз өркениеттік даму кеңмәтініндегі мәдениет туралы болып отырса, онда мәдениеттің адамдарды тек қана біріктірмей, оларды ажырататынын да ескеруіміз керек. Экономиканың ашықтығына ұқсас, көптүрлі мәдени формаларды ассимиляциялауға қабілетті, «қуатты» ұлттық мәдениеттердің ашықтығы жөнінде де айтуға болады. Полиэтникалық мемлекет сияқты, әлемдік қауымдастық адамзаттың бірегей мұрасы ретінде ұлттық мәдениеттердің бүкіл көптүрлігін сақтауға мүдделі.

Төменгі мәдени қабат құрамына бірнеше ғасырлардан келе жатқан дәстүрдің тұрақты, табанды элементтері кіреді. Сондықтанда, олар этникалық мәдениеттің «қаңқасы» болып есептелінеді. Бұндай ыңғайлық кезінде этникалық мәдениет мұрагерлік пен сабақтастықтың жаңарушылықтың бірлігі ретінде көрінеді. Мәдениеттің жаңару үдерісі екі бағытта жүруі мүмкін: бірі – экзогенді, яғни басқа бір мәдениеттің элементтерін қабылдап алу, екіншісі эндогенді, яғни сыртқы әсерсіз мәдениеттің өзінде пайда болған үдеріс. Этникалық мәдениеттің мұрагерлігі, табандылығы, тұрақтылығы дәстүрді тасымалдау механизмдерінің екі түріне негізделеді: бірнеше жылдар немесе онжылдықтар аралығында әрекет ететін және этносты бір ғана бөлігін қамтитын, яғни жас мөлшері жағынан аралас топтар, ұрпақ ішіндегі дәстүрлер; тарихилығы жағынан бірнеше кезендерді қамтитын уақытта өмір сүретін және құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа тасымалдау механизмін атқаратын ұрпақ аралық дәстүрлер. Этникалық мәдениет - бұл генезисі жағынан қандас туыстық ортақтығы бар өзара байланысқан және шаруашылықты бірге

жүргізетін адамдар мәдениеті. Территориялық ерекшелік бойынша оқшаулану, тұрғылықты жерді қатан сақтау, әлеуметтік кеңістік жағынан (ру-тайпа, қауымдастық, этникалық топ) салыстырмалы түрде оқшауланушылық - мәдениеттің негізгі ерекшеліктерінің бірі. Мұнда жанұя немесе көршілес деңгейінде ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын дәстүрдің, әдет-ғұрыптардың күші үстемдік етеді.

Егер этнос адамдардың әлеуметтік-мәдени ортақтылығын көрсетсе, ұлт әлеуметтік құрылымы мен саяси ұйымдары бар адамдардың территориялды, экономикалық және лингвистикалық бірлестігін көрсетеді [3].

Қазақ мәдениетінің қазіргі таңдағы жаһандану кеңістігіндегі инновациялық үрдістері дегенде алдымен оның ұлттық мәдениетінің бет-келбеті соншалықты неге айқын емес,-деген мәселенің басын ашып алуымыз керек. Сонымен негізгі қиындықтарды туғызып отырғандығы мыналар:

- батыстық бұқаралық мәдениеттің үстемдік етуі ,яғни кең таралуы;
- ұлттық саясаттың әлсіздігі;
- ұлттық мәдениеттің, әсіресе жастар арасында, үлкен де тұрақты беделге ие болмауы;
- ұлттық мәдениетті дәріптейтін абырой- лы азаматтардың болмауы (болған жағдайда, ол азаматтардың қоғам өмірінің өзге салаларына бет бұруы - саясат, сауда-саттық әрекет, т.б.).

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Ш.Уәлиханов. Таңдамалы. Алматы,1972
2. Мәдени мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары. - Алматы: Қошқар ата конференциясының материалдары, 2005, 26-27 мамыр.
3. Морфология культуры: Структура и динами- ка / Аванесова Г.А., Бабакова В.Г., Быкова Э.В. и др. М., Наука, 1994, 328 с.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ ДЕМОНОВ И НЕЧИСТОЙ СИЛЫ В ФОЛЬКЛОРЕ

Анарбекова Зилола

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр, Умаралиева М.А.

Роман «Мастер и Маргарита» является главной и самой любимой книгой М.А.Булгакова, о которой он сам сказал, что это его «последний закатный роман». Этот роман подобрал в себя темы, мотивы, которые разрабатывались во всех созданных им ранее произведениях.

Основная тема «Мастераи Маргариты», художник и общество, раскрывается на широком фоне общественной жизни 1920-30-х годов. Сложный сюжет произведения, в котором фантастика и сатира органически переплетаются со строго реалистической манерой письма, придает роману тот

особый колорит, который позволяет говорить о развитии традиций Гоголя и Достоевского в булгаковской прозе.

Имена героев, вобравшие в себя веяния разных эпох, усиливают обобщающую функцию образов.

Писатель в произведении изображает не реальную действительность, а свое видение этой действительности. В образе один предмет явлен через другой. В связи с этим образ может, как затруднять восприятие предмета, так и облегчать его. Образ может выполнять различные функции. Исследователи различают такие образы как: научно-иллюстративные, фактографические, информационные и собственно-художественные.

К свойствам образа относятся типическое значение, образ носит репрезентативный характер, образ экспрессивен и самодостаточен. Также образ может быть символом, что более характерно для лирических произведений.

Виды художественных систем можно классифицировать с разных позиций. По характеру обобщенности художественные образы можно разделить на: индивидуальные, характерные, типические, образы-мотивы, топосы и архетипы. С позиции сложности знаковых систем представляют такую классификацию образов: на элементарном уровне этотропы и стилистические фигуры, далее образы-детали, пейзаж, натюрморт, образ человека, уровень образных гиперсистем.

Художественный образ обладает собственной логикой. Он развивается своими законами, которые нельзя нарушать. Писатель дает лишь направление художественному образу, а образ живет своей жизнью. Образ формируется под воздействием автора, но как только характер образа окончательно окрепнет и сформируется, он начинает действовать согласно своему внутреннему чутью. И в итоге автор приходит не совсем к тому итогу, к которому изначально стремился.

По классификации Николаева образ Воланда можно отнести к образу - персонажа, который в свою очередь является сложной знаковой системой лишь в том случае, если человек является центром произведения. Образ является индивидуальным, так как обладает уникальностью и оригинальностью. Михаил Булгаков долго создавал своего персонажа.

Образ Воланда эволюционирует вместе с тем, как меняются отношения автора к нему или возможно даже на подсознательном сознании писателя. В ранних редакциях образ Воланда напоминает Коровьева своим мерничеством и фиглярством. По духу он близок образу Мефистофеля из «Фауста». Автор выражает свое пренебрежение к образу в описании его внешности. Наделяет его атрибутами черта. Воланд насмехается над людьми, считая их злыми, алчными и эгоистами. Он подвластен «царству света» и выполняет указания Бога.

Начиная с рукописи, автор наделяет Воланда особыми характеристиками, которые говорят о его величественности. Акцент автора смещается с описания одежды на самую внешность Воланда. Он показывает его истинное лицо. Воланд приобретает новые повадки. С людьми он, говорит почтительно, и уважительно, не насмехаясь. Атрибуты черта исчезают и появляются детали, указывающие на то, что Воландлицетворяет вечность и ее всевозможные. Воланд – это первый демон в литературе, который наказывает за

несоблюдение заповедей Христа. В редакции автор уравнивает «царство света» и «царство тьмы». «Дьявол существует, потому что Христос есть, и отрицать его – значит отрицать существование Воланда».

Следует сделать вывод, что образ эволюционирует на протяжении всего создания произведения. От образа черта, низкого, совершавшего кощунства и до окончательного завершенного образа, где сатана обрел истинную демоничность.

Можно сделать некоторые выводы, касающиеся, как демонологических представлений в мифологии, фольклоре и христианской традиции, так и трактовки образа Воланда в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита».

Представления о демонах и нечистой силе менялись на протяжении веков. Мифические образы, созданные воображением народа, стали персонажами мифических легенд с облачным содержанием, с животными и человеческими образами, они легли в основу мифологии, вместе с ней развивались и падали. Когда человек ощутил себя центром создания и утратил часть суеверного страха перед природой, мифические легенды приняли другой характер, в них начали участвовать антропоморфные боги и герои. Прошло некоторое время и они дожили до нас в форме сказок, в которых прослеживаются следы мифологического сознания человека. Но с течением времени большую роль в сказках стали играть и житейские отношения. Сказка связана с мифологическими представлениями первобытного человека, но в то же время выражает их преодоление.

В фольклоре отразились различные комплексы земледельческих, скотоводческих, промысловых и других верований. В различных фольклорных жанрах несомненны черты суеверий. В народных песнях и сказках мы находим пережитки культа солнца, земли, воды, а мифологические существа упоминаются в различных жанрах фольклора.

Демонологические образы фольклора нашли свое отражение и в христианских представлениях о бесах и дьяволе, которые, в свою очередь, также повлияли на народные представления о нечистой силе. Библейский сатана и его слуги отличаются от древних демонологических образов. Но так как вера в дьявола на Руси развивалась со времени ее христианизации на основе старых народных, «языческих» представлений, божий противник был наделен чертами, присущими его предшественникам. Христианство разработало свою демонологию, которая включила и ветхозаветные представления, и верования в злых духов и новые идеи, связанные с христианским пониманием мира и его судеб.

Существующая в народе вера в дьявола, которую церковь широко пропагандировала в средние века, приняла просто фантастический характер и переросла в дьяволоманию.

Впоследствии все демонологические образы нашли свое воплощение в искусстве. Наиболее широко они отражены в художественной литературе.

Нечистая сила в литературном произведении приобретала какие-то новые черты, утрачивала некоторые старые, интерпретировалась в зависимости от мировоззрения и задач автора.

Образ сатаны интересен сам по себе, а его трактовка Михаилом Булгаковым поистине замечательна. Демонологические существа в мифологии

и фольклоре, христианстве и литературном произведении, в данном случае в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» имеют сходные черты, но в целом являются разными. Важно рассмотрение генезиса и поэтики демонологических образов в романе и с точки зрения их роли в концепции произведения, их значения, как персонажей, несущих большую смысловую нагрузку.

Одно из самых ярких явлений русской литературы XX века – Воланд, один из центральных персонажей романа Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита». Воланд самый загадочный персонаж романа. Называть его просто сатаной было бы опрометчиво – хотя бы потому, что именно сатана «изобрел» спокойную совесть. Воланд же не терпит скрытых пороков и равнодушия, и непременно их разоблачит. С другой стороны складывается иное мнение: Воланд – это переосмысленный Иисус.

Он – творение автора, выразитель идей и умонастроений Булгакова. Его роль в романе двойственна: с одной стороны он – сатана, дьявол, «князь тьмы», а с другой – справедливый судья, воздающий каждому по заслугам. Он хром, как Мефистофель, его глаза черны и пусты, как глаза истинного дьявола, «владельца» ада, но, тем не менее, он остается вечным жизненным принципом справедливости, которому подвластно все живое. Таким его создал Михаил Булгаков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лосев А. Диалектика мифа // Философия. Мифология. Культура. М.: Наука, 1991. с. 113-127.
2. Косарев М. Миропонимание язычников – мифы, обряды, ритуалы // Природа, 1994. №7. с. 79-90.
3. Шахнович М. Указ. соч. с. 53-55.
4. Померанцева Э. Мифологические персонажи в русском фольклоре. М.: Наука, 1975. с. 9-11.
5. Немцев В. Михаил Булгаков: Становление романиста. Самара: Издательство Саратовского университета, 1990. с.6
6. Цит. по: Метченко А. О социалистическом и критическом реализме. // Москва. 1967. № 6. с.196-203
7. Лакшин В. Роман Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» // Новый мир. 1968. № 6. с. 284-311.
8. Воланд, Мефистофель и другие: Заметки о теологии романа Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» // Наука и религия 1987. № 8. с.49- 51.
9. Цит. по: Гаврошин М. Литостратон, или Мастер без Маргариты // Вопросы литературы. 1991. № 8. с. 78.
10. Крючков В. «Мастер и Маргарита» и «Божественная комедия»: К интерпретации Эпилога романа Михаила Булгакова // Русская литература. 1995. № 3. с. 225-230.
11. Чудакова М. Творческая история романа Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» // Вопросы литературы. 1976. № 1. с. 240.
12. Стальная Г. Булгаковские зеркала. Воланд. Экуменизм. Теодицея. // Знание- сила. 1998. № 1. с. 144 –152.

ДИАЛОГИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ахметова Фатима

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр, Умаралиева М.А.

Стратегия Казахстана по вхождению в число пятидесяти развитых стран ставит перед людьми большие задачи. Сегодняшнее молодое поколение – это наше завтрашнее будущее. Несмотря на бурное развитие новых современных технологий и повальную компьютеризацию, роль человеческого фактора велика. И главная роль на уроке – у учителя. Времена меняются, чтобы идти в ногу со своим развитием, перед учителем стоят важные вопросы: Как улучшить качество образования? Как учащемуся следует применять в жизни полученные на занятии знания, помогают ли его знания стать конкурентоспособным человеком?

Современным учителям требуется не только обучать учащихся, но и развивать их способности, формировать их как личности, учить учиться самостоятельно.

Реализацию этих требований обеспечивает один из основных методов усвоения новых знаний на занятиях – диалогическое обучение.

На каждом уроке учащиеся участвуют во взаимодействии учитель-ученик, ученик-ученик, ученик-группа. При этом необходимо учитывать личностные особенности каждого студента, уровень его способностей к освоению новой темы, его интересы и привычки.

В целях повышения качества образования по предмету «Русский язык» из семи модулей, предлагаемых Кембриджской программой, в том числе «Диалоговое обучение», особое внимание уделяется модулю «Новые способы обучения», поскольку он «помогает учащимся улучшить свое мышление». Преподавание и обучение посредством диалога помогает учащимся выражать свои мысли по предмету, принимать идеи других людей, доказывать свои собственные идеи и учиться вместе. Согласно исследованию Мерсера, разговор является неотъемлемой частью обучения учащихся. Если на традиционном уроке учитель много говорит, а ученик слушает, то теперь по теории Кембриджской программы монолог учителя относится к числу устаревших методов.

Теперь современный ученик должен учиться не только приобретать знания и навыки, но и учиться самостоятельно. Он должен научиться организовывать свою учебную деятельность, всегда быть готовым к обучению и способным учиться. Поэтому методы совместной работы на уроке изменятся: монолог будет заменен диалогом. Существует достаточно научных подтверждений того, что диалогическое обучение на уроке позволяет учащимся вести совместную беседу, работая в группах, что значительно способствует повышению эффективности урока. Диалогическое обучение помогает учащимся выражать свои мысли по предмету, принимать идеи других людей, доказывать свои собственные идеи и учиться вместе.

Согласно исследованию Мерсера, разговор является неотъемлемой частью обучения учащихся.

Еще в 1934 году Выготский в своей работе «Мысль и язык» говорил, что беседы важны для обучения. То есть он говорил, что ученик многому учится у них, когда общается с более способными учениками. Также Выготский говорил, что если ученики Работая в JADA, они смогут улучшить свои способности. Он сказал, что они станут сильнее и быстрее будут получать данную информацию, и что их обучение будет немного легче.

Диалог – основной способ развития критического мышления. Одним из методов, используемых на каждом уроке, является вопросно-ответный, который тренирует умение ученика выражать свои мысли и мнения.

Каждый учитель русского языка не может представить урок без диалога. С начала урока между учителем и учеником начинается диалог. По мнению психологов, самая главная ценность в мире – это отношения между людьми. Не подлежит сомнению, что сила и мощь слова, точность – основа хорошего урока. Урок необходимо построить так, чтобы диалогическое обучение продолжалось от начала до конца. Диалог позволяет учителю выявлять и решать проблемы в классе.

Также очень важно проводить обучающие упражнения для правильной организации диалога на уроке. Это важно для плавного перехода от одного этапа к другому и для достижения коммуникации.

Конечно, диалог между учеником и преподавателем не происходит постоянно, потому что невозможно преподавателю работать только с одним учеником. Несмотря на это, учитель обращается со своими словами к ученикам всех классов.

На моих исследовательских уроках было замечено, что во время групповой работы руководители групп или одаренные ученики оказывали некоторую помощь малоуспешным ученикам в группе и помогали им не оставаться в стороне от дискуссии при обсуждении некоторых вопросов. Замечено, что ученик, который редко работал, лучше выполнял задания с помощью талантливых, лидерских детей в группе. Поэтому при разделении на группы я следил за тем, чтобы в каждой группе был один ученик-лидер, потому что они влияют на диалог в группе.

Конечно, обучение без упорного труда не дает результатов, бывают случаи, когда некоторые ученики не участвуют в уроке и отстают. Таким учащимся уделяется особое внимание. В таких случаях на помощь приходят другие ученики. Они привлекают пассивных учеников и дают им задания. Как учитель я стараюсь поддерживать и хвалить таких учеников по мере необходимости.

В процессе внедрения диалогического обучения было замечено, что у учащихся появилось желание учиться самостоятельно. Они начали учиться сравнительному анализу, творческому мышлению и уверенности в себе. Они узнавали новое, размышляя и ища ответы на уроках, и были счастливы, что добились успеха. Диалогическое обучение на предметных занятиях положительно влияет на процесс обучения и способствует всестороннему развитию учащихся. В результате такого обучения учащиеся старались выражать свои мысли, увеличивался словарный запас, начало формироваться положительное отношение к предмету. Новые способы преподавания также

изменили мой подход к преподаванию. На уроках учили правильно формулировать вопросы ученику и, самое главное, без предвзятости прислушиваться к мнению ученика.

Диалог – это среда, в которой ученик чувствует себя свободно и комфортно. Каждый учащийся может чувствовать себя хорошо, ясно говорить, обмениваться ценными мнениями и совершенствовать свои творческие способности в комфортной и воодушевляющей беседе. Диалогическая, коммуникативная атмосфера не только способствует освоению учащимся новой темы, но и создает условия для формирования личностных качеств ребенка. Диалог – это способ совместного поиска истины. Во время общения в человеке формируются такие прекрасные качества, как уважение, симпатия и понимание. В ходе диалога каждый ученик может показать, как он воспринимает тему, а также увидеть, что у других детей совершенно другие мысли и новые взгляды на эту тему. Диалогическое обучение позволяет педагогам сразу заметить уровень образованности своих учеников.

В ходе диалога ученики учатся критически мыслить, сравнивать мнения, анализируя реальную ситуацию с использованием доступной информации, и принимать правильное решение. На занятиях, где используются «диалогические методы», учащиеся больше думают, чаще говорят, активно формируют культуру мышления и речи. В ходе групповой работы учащиеся учатся оценивать себя и оценивать друг друга во время собеседований. Когда дается задание на создание классов, между учениками происходит живой диалог, в ходе исследовательской работы каждый ученик в группе высказывает свое мнение и составляет план защиты классов.

Появится диалог «ученик-ученик», показывающий результаты совместной работы. В обучающем диалоге будет только один лидер. Он учитель. И в диалоге учеников лидерство меняется от ученика к ученику. Иногда оно может меняться и от учителя к ученику.

Было замечено, что совершенно иначе вели себя ученики на занятиях, где использовался метод «диалогического обучения». Они смогли задать много вопросов и попросить помощи у одноклассников, с которыми редко общались.

«Диалоговое обучение» помогает учащимся выражать свои мысли полно, открыто и ясно. И это помогает учителю определить уровень учеников.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абакумова ИВ. Обучение и смысл: смыслообразование в учебном процессе. Ростов н/Д.: Изд-во РГУ, 2003
2. Алпатов Г. Е. Методы стимулирования работы с первоисточниками. Тезисы докладов республиканской научно-методической конференции – Л., 1988. С.145-146.
3. Связи учебно-воспитательного процесса с научно-исследовательской работой студентов / Е.С. Киселева (и др.) // Инновационные процессы в высшей школе: Материалы XIX Всероссийской научно-практической конференции. – КубГТУ, Краснодар, 2013. С. 59.
4. Федоров А.А. Имитационное моделирование в учебном процессе. // Инновационные процессы в высшей школе: Материалы XIX Всероссийской научно-практической конференции. – КубГТУ, Краснодар, 2013. С. 176.

САТИРА КАК ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЖАНР.

Сапаралиева Жайна

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр, **Умаралиева М.А.**

Термин «сатира» происходит от латинского «lanx satura», что означает «тарелка фруктов», «смесь».

Сатира – это обличительное литературное произведение, изображающее отрицательные явления действительности в смешном, уродливом виде. А также насмешка, обличение.

Как особая поэтическая форма сатира явилась в гражданской культуре древнего Рима. Она возникла из народного творчества, которое многократно и постоянно обращается к сатире, как к орудию самозащиты и самоутешения от сильных и властных. Яркими представителями римской сатиры являлись Энний, Луцилий, Горация, Персия и особенно Ювенала, который определил форму ее для позднейшего европейского классицизма. В средневековой и новой Европе сатира выходила из рамок старой формы и, развиваясь как самостоятельное творчество, имела сложные и разнообразные судьбы, выдвинув ряд известных имен: во Курье. Беранже. Барбье. В. Гюго; в Англии Свифт; в Германии Брант, Гейне с «Атта Тролля»; у итальянцев Арносто. Гоцци, Альфиери; у испанцев Сервантес [1].

Русская сатира существовала уже в XVII веке и раньше в народной повести, творчестве скоморохов и т. п. («притча о бражнике», сатиры на суд Шемяки и о Ерше Ершовиче, сыне Щетинникове, и проч.).

Создателем русской сатиры как малого стихотворного жанра, ориентированного на античные и классицистические образцы, стал А.Д.Кантемир. Кантемир, имитируя латинский стих, вырабатывал новый синтаксис, интенсивно использовал инверсии и переносы, стремился приблизить стих к «простому разговору», вводил просторечия, пословицы и поговорки.

Однако стилистические новшества Кантемира не нашли продолжения в русской литературе.

Следующий шаг в развитии отечественной сатиры был сделан А.П. Сумароковым, автором многочисленных книг о сатире, в которых он изложил свои теоретические воззрения на назначение сатиры и ее место в иерархии классицистических жанров. [2]

Журнальная сатира все более тяготеет к жанру фельетона. Элементы сатиры появляются в романе и драме. Наиболее яркие образы сатиры в русской литературе представлены произведениями А.С.Грибоедова, Н.В. Гоголя, А.В.Сухова-Кобылина, Н.А.Некрасова.

История русской сатиры начала XX века связана с деятельностью журналов «Сатирикон» (1908-1914) и «Новый сатирикон» (1913-1918), в которых публиковались крупнейшие писатели-сатирики эпохи: А. Аверченко, Саша Черный (А.Гликберг), Тэффи (Н.Бучинская) и др. Журналы не избегали смелой политической сатиры, обращались к широкому кругу стихотворных и

прозаических жанров, привлекали в качестве иллюстраторов выдающихся художников (Б.Кустодиева, К.Коровина, А. Бенуа, М.Добужинского и др.)

Среди наиболее заметных явлений отечественной сатиры XX века лирика и пьесы В.Маяковского, проза М.Булгакова, М. Зощенко, И.Ильфа и Е.Петрова, драматические сказки Е.Шварца. Параллельно официальной сатире существуют фольклорные жанры (анекдот, частушка) и не разрешенная к печати сатирическая литература. В неофициальной сатире преобладают гротеск и фантастика, сильно развиты утопический и антиутопический элементы («Собачье сердце» и «Роковые яйца» М.Булгакова). [3]

Важное место занимает сатира в творчестве представителей первой волны русской литературной эмиграции (А.Аверченко, Саша Черный, Тэффи, В.Горянский, Дон-Аминадо (А.Шполянский) и др.). В их наследии преобладают жанры сатирического рассказа и фельетона. В 1931 в Париже М.Корнфельд возобновляет издание «Сатирикона». В вышедших номерах, помимо прежних авторов, участвуют И.Бунин, А.Ремизов, А.Куприн. Особое место в журнале занимает сатира на советскую действительность и нравы эмиграции. Таким образом, можно заключить, что сатира как литературный жанр это критика реальной действительности с целью ее улучшения, совершенствования. Сатира появилась в древности и её появление можно связывать с социальным строем в человеческом обществе [4].

В своём развитии сатира прошла разные стадии эволюции: возникла из народного творчества, но развилась как самостоятельное творчество; была представлена как орудие самозащиты и самоутешения, но стала орудием обличения проблем и недостатков в обществе. Сатирические жанры журналистики стали писаться особым «почерком», который характеризовался достоверностью описания, адресностью фактов, наличием «остроты» проблемы, «открытым забралом» в её преподнесении.

Исследователи теории журналистики различают следующие виды сатирических жанров:

- инвектива,
- пародия,
- памфлет,
- фельетон,
- эпиграмма,
- басня,
- шарж,
- карикатура,
- анекдот.

Рассмотрим каждый вид сатирического жанра более подробно.

Инвектива. Б. В. Какорина, называя некоторые новые и традиционные жанровые формы сатиры, упоминает инвективу: «В ряде газет существуют своеобразные «обзывалки». Спецификой их коммуникативного задания можно назвать инвективы, основанные на пародировании, обыгрывании имен первых лиц государства». Жанровый архетип инвективы обличительное послание,

ради опровержения противника широко использующее нападки на личные его черты и нравственные качества.

Современная инвектива это жанр оскорбительной, отталкивающей, жестокой, безжалостной насмешки, основанной на антипатии. Инвектива использует ради оскорбления разнообразные средства негативной оценки экспрессивных слов и оборотов, находящихся в пределах литературного словоупотребления, до негативно ориентированной и бранной лексики. Огрубление на лексическом уровне выражается, в частности, в более широком употреблении вульгаризмов, грубых просторечных и жаргонных слов и выражений.

Жанр инвективы не выдерживает проверки на этичность, поскольку критика в инвективе не только жесткая, но и предвзятая. В текстах содержатся пренебрежительные замечания или намеки, способные унижить героя, а именно: проницательное обыгрывание его имени, фамилии, деталей внешности: упоминание о нем как о преступнике, хотя это не установлено судом (инвектива выносит приговор, не принимая во внимание смягчающих обстоятельств); приговор. не принимая недоброжелательные реплики по поводу национальности, религии, болезней и физических недостатков.

Пародия. В сатирической публицистике всегда был распространенным жанр пародии.

Пародия особый вид сатиры, основанной на комическом, преувеличенно подчеркнутом «воспроизведении характерных индивидуальных особенностей формы того или иного явления, которое вскрывает его комизм и низводит его содержание».

Пародия жанр многоликий, связанный с осмыслением литературных и жизненных процессов определенного исторического периода. Журналистика придает пародии публицистичность. Журналист собирает материал для пародии не как литературный критик, а как публицист.

Пародия представляет собой средство раскрытия несостоятельности того, что пародируется. Она комична, потому что раскрывает претензию на значительность.

Памфлет. Одной из предпосылок памфлетного жанра была саркастическая античная басня как некая форма выражения социального протеста. Однако в античности его не было, хотя и название жанра относительно новое произошло оно от слияния двух греческих слов «*памт*»- все, и «*filego*» - жгу, воспаляю.

Признаки памфлета выявление логической связи между фактами, саркастическое обличение, содержащее в своей основе инвективу. Важной особенностью этого жанра является его принципиальная полемичность.

Фельетон. В XIX веке фельетоном называли газетную рубрику, которая отделяла официальную часть газеты от всего прочего, а также тексты, написанные живо, легко, без претензии на глубину, рассчитанные на широкую публику.

Никакой принципиальной разницы между материалами, помещавшимися в одних газетах в разделе «Смесь», а в других «Фельетон», не было. Под фельетоном подразумевался не обязательно сатирический, обличительный

текст, а, скорее, обозрение нравов, истории из жизни, непринужденный, ни к чему не обязывающий разговор по душам.

Формулируя свое понимание жанра, Дорошевич писал: «Фельетон проще, понятнее, всем доступнее, занимательнее и легче усваивается! Фельетон вовсе не должен отличаться острословием». Король жанра заявляет, что остроумие мысли не только основополагающий принцип фельетона, но и его ведущий признак.

Эпиграмма – в переводе с греческого «надпись на камне» сатирическая миниатюра, отличающаяся предельной сжатостью характеристики, объема критики, осмеяния. Она метит в определенный объект, в иных случаях бывает нацелена на отрицательное явление. Часто эпиграмма дается как текстовка к карикатуре.

Басня – сатирическое произведение назидательного характера, героями которого являются животные. Басня, как литературное и публицистическое произведение состоит из трех частей, обладающих различным стилем и особенностями языка. Первая часть или зачин имеет средний стиль, вводящий читателя в действие. Вторая часть основная в ней описываются основные действия героев, в третьей назидание, написанное высоким стилем.

Карикатура – это гротескное изображение критикуемого явления, события, человека. Карикатуры бывают словесными и изобразительными.

Шарж – от французского слова «тяжесть», критическое изображение человека, события, явления. От карикатуры шарж отличается гипертрофированным, гротескным изображением какой-либо части тела или части явления. Различают дружеские и сатирические шаржи.

Анекдот – небольшое сатирическое произведение назидательного характера, содержащее злободневную острую критику. Текст анекдота строится по принципу «перевернутой пирамиды» назидание в самом конце, на «вершине».

Подводя итог, можно отметить, что сатира, зародившаяся в России в XVII веке, имеет большое количество подтипов, что говорит о быстром темпе развития этого жанра в нашей стране. Сатира пришлась «по вкусу» многим авторам и большое количество литераторов стали приверженцами этого жанра. Популярность сатиры и всех её видов достигла апогея в первой половине XX века, благодаря чему появилось много талантливых, острых, оригинальных произведений, имеющих свою историю.

Каждое такое творение отличалось критикой, сатирой, юмором, использованием таких приемов, как ирония, сарказм, гротеск, гипербола. Ряд произведений буквально пронизанные многообразием сатирических приёмов до сих пор являются «золотым фондом» нашей литературы. Более предметно это будет раскрыто в следующей главе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Автухович 1. Е. Сатира и риторика: (традиции сатиры XVIII века в творчестве М.Е.Салтыкова-Щедрина). М.: РАГС, 1998. 380 с.

2. Алтунян А. А. О собирателях земли Русской: Жириновский как публицист. М.: Аспект Пресс, 1996. 158 с.
3. Бахтин М. М. Вопросы литературы к эстетике. Исследования разных лет. М.: Худож. литер, 1975. 6-72 с.
4. Блинова Э. В. Проблемы жанра и стиля публицистического фельетона. Томск.: Чародей, 1972. 239 с.
5. Бореев Ю. О комическом. М.: Политиздат, 1957. 289 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Тулегенова Малика

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр, Умаралиева М.А.

Современный образовательный процесс направлен на развитие функциональной грамотности обучающихся, что является сегодня необходимым условием становления творческой, деятельной, конкурентоспособной личности. Под функциональной грамотностью понимается уровень образованности, который характеризуется способностью решать стандартные жизненные задачи в различных сферах жизнедеятельности на основе преимущественно прикладных знаний.

Только функционально грамотная личность способна к самореализации, то есть способна применять все полученные и приобретаемые в течение жизни практические умения и навыки для решения максимально широкого охвата жизненных задач в различных сферах деятельности. Отличительным качеством современного процесса обучения является его нацеленность на достижение личностных, метапредметных и предметных результатов в их неразрывности, целостности, единстве. Но жизненно важными результатами становятся метапредметные, включающие освоенные обучающимися межпредметные понятия и универсальные учебные действия (регулятивные, познавательные, коммуникативные), способность их использования в учебной, познавательной и социальной практике, самостоятельность планирования и осуществления учебной деятельности и организации учебного сотрудничества с педагогами и сверстниками.

Метапредметный подход предполагает такое изменение предметного обучения, при котором знания преподносят не как сведения для запоминания, знания должны стать средством обучения действиям с целью осмысленного использования на практике. На уроках, включающих метапредметные связи, ценится, прежде всего, действие, позволяющее мыслить более свободно, в совместной деятельности – минимум репродукции и максимум творчества и сотворчества. Добиться перечисленных результатов поможет использование современных инновационных технологий, которые позволят обучающимся

саморазвиваться, самосовершенствоваться, самореализоваться путём осмысленного и деятельного присвоения нового социального опыта.

Самая открытая, естественная форма погружения человека в реальность или воображаемую действительность с целью её изучения, проявления собственного «Я», творчества, самостоятельности, самореализации – это игра. Действительно, игра раскрывает ребёнку новые, неизвестные грани изучаемого предмета, всегда вызывает повышенный интерес, активизирует, побуждает к действию. Целью обращения к игре на уроке является приобретение конкретных практических умений, перевод имеющихся знаний в полезный для жизни опыт. Формирование навыков функциональной грамотности начинается с самостоятельного целеполагания обучающимися. Ход познания – от детей. Учителю лишь необходимо побудить ученика к действию, создать условия для этого: комфортный психологический настрой, проблемная ситуация или задания игрового характера. Разгадывание кроссворда, чайнворда, игра «Третий лишний», «Мозговой штурм», игра «Найди пару», «Кто больше» в начале урока направлены на активизацию познавательной деятельности обучающихся, помогают ускорить процесс целеполагания, позволяют им быстро включиться в работу.

Деятельность обучающихся носит преобразующий характер: наблюдают, сравнивают, группируют, выясняют закономерности, делают выводы. Например, игра «Третий лишний». Задача игры: необходимо найти слово, не соответствующее определённому правилу, части речи, смыслу и т. д. Ситцевый, горошек, замочек (лишнее – ситцевый, так как имя прилагательное). Петушок, камышовый, гребешок (лишнее – камышовый, так как имя прилагательное). Обучающиеся находят лишнее слово по принадлежности к части речи (имени прилагательному, акцентировав своё внимание на изучаемой части речи), затем учитель предлагает сопоставить, проанализировать правописание всех предложенных слов.

Ребята вспоминают изученную орфограмму «Правописание гласных о, е после шипящих в суффиксах имен существительных», при этом делают вывод о сходстве правописания имен существительных с именами прилагательными. Цель сформулирована – научиться определять условия выбора гласной о или е после шипящих и ц в суффиксах прилагательных. Игровая цель – универсальный приём-игра, направленный на активизацию умственной деятельности обучающихся на уроке. Позволяет вставить в игровую задачу большое число примеров или заданий, относящихся к различным жизненным ситуациям. Например, молодой человек устроился на работу в редакцию газеты. Ему поручили отвечать за выпуск очередного номера. А в тексте имеются ошибки, – найдите и исправьте их. Ведь, как вы понимаете, обязательным условием для хорошего редактора является знание русского языка.

Функциональную грамотность обучающихся можно развивать при изучении любой темы по русскому языку и литературе. Например, при изучении в 5 классе темы «Предложения с прямой речью» можно предложить школьникам составить и разыграть мини-диалоги в разных речевых ситуациях: «В автобусе», «В аптеке», «В библиотеке», «В магазине», «В музее». Затем получившиеся диалоги нужно правильно оформить на письме, соблюдая знаки

препинания в предложениях с прямой речью, употребляя вежливые обращения, вежливые приветствия. Но главным фактором здесь будет включение каждого ученика в те роли, с которыми им предстоит столкнуться в различных жизненных ситуациях.

Разнообразные мини-сочинения, эссе, репортаж, интервью, путевые заметки, юмористические рассказы, словесные зарисовки, лингвистические сказки помогают обучающимся точно, правильно отбирать материал, развивают их устную и письменную речь, обогащают их словарный запас, активно развивают творческие способности.

Игра «По опорным словам». Это игра творческого характера. Написать сочинение миниатюру по опорным словосочетаниям, добиваясь смысловой законченности и выразительности, формы некоторых слов можно изменить. Летний день, прохладная река, яркое солнце, легкий ветерок, с моим другом, жаркая погода, весело смеяться. Другой вариант: учитель предлагает глаголы, используя которые, обучающиеся, должны составить небольшой рассказ на определенную тему (например, «Театр»): Играть, исполнять, репетировать, выступать, гримировать, выходить, слушать, аплодировать, освещать, оформлять.

Обучение русскому языку предполагает не только освоение грамотной письменной речи, но и правильной устной речи. Недаром отметил Д.И. Писарев, что «неправильное употребление слов ведёт за собой ошибки в области мысли и потом в практике жизни». В качестве примера можно привести игровые задания, направленные на отработку орфоэпических норм. Например, игра «Пригласи на обед». Задача: огласить меню обеда, на который вы хотите пригласить родственников, друзей. В меню даны слова: тефтели, камбала, торты, щавель, гренки, пирожки с творогом, сливовый или грушевый компот и т. д.

По тому же принципу можно провести игры «Пригласи в гости», «Пригласи в кафе». Подводя итоги, к ребятам можно обратиться с вопросом: «В какой жизненной ситуации, в каких новых условиях вам может пригодиться изучаемый сегодня на уроке материал?» После чего происходит самоанализ своих действий, при котором дети (персонально или в парах) стараются найти ответ на предложенный вопрос, а потом поочередно объясняют, что изучаемая тема имеет для них конкретную практическую значимость. На уроках литературы для организации разносторонней деятельности обучающихся при формировании функциональной грамотности используются такие формы, как урок-суд, урок-КВН, урок-театр, урок-концерт, урок-диспут и другие. К примеру, урок-суд над Раскольниковым или урок-суд над Печориным.

Уроки проходят в форме ролевой игры-суда, включают элементы театрализации. Исполняя роли, обучающиеся проявляют актерское мастерство, вживаются в определенный образ, глубже раскрывают характеры и поступки героев, приобретают новый опыт общения в предлагаемой ситуации. Когда обучающийся на уроке чувствует себя естественно, свободно, всегда находится в действии, в сотрудничестве, неотъемлемой его частью становится практический языковой опыт общения, приобретенный им во время игровых форм работы. Нужно лишь помочь ребенку сделать правильный шаг. Как гласит древняя мудрость: «Скажи мне, и я забуду. Покажи мне, – я смогу

запомнить. Позволь мне это сделать самому, и это станет моим навсегда». Игровые технологии – путь на самоутверждение, самопознание, самореализацию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Галян С.В. Метапредметный подход в обучении школьников. Методические рекомендации.– Сургут, 2014.– С. 5–12.
2. Громова В.И., Сторожева Т.Ю. ФГОС. Настольная книга учителя: учебно-методическое пособие.– Саратов, 2013.– С. 63.
3. Пташкина В.Н., К.Е. Виноградова. Игровые технологии на уроках русского языка.– Волгоград: Учитель, 2009.– С. 5– 14.
4. Бунеева Е. В. Развитие интеллектуально-речевых умений учащихся как составляющей их функциональной грамотности 2012. №8 [Электронный ресурс].

ӘОЖ: 378.02

ТЕҢДЕУЛЕРДІ БЕЛГІСІЗГЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН АМАЛДАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ

Дауылов А.Қ.

ОАИУ, Шымкент қ.

Магистр, оқытушы **Туракулов А.П.**

Есептеу математикасының негізгі міндеттерінің бірі-нақты коэффициенттері бар сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесін шешу. Мұндай жүйелерді шамамен шешуге қол жеткізу үшін тікелей және итерациялық әдістер қолданылады. Бұл процесте векторлық және матрицалық нормалар, сондай-ақ Конвенция сандары сияқты сызықтық алгебраның негізгі құралдары маңызды рөл атқарады. Белгісіздерді шешудің әртүрлі әдістері симметриялы нақты матрицасы бар жүйелер сияқты классикалық және ерекше жағдайлар аясында қарастырылады.

Белгісіз операцияларға негізделген теңдеулерді жіктеу дифференциалдық теңдеулер теориясы мен қолданбалы математиканың негізгі аспектісі болып табылады. Бұл жіктеу ғалымдар мен инженерлерге теңдеулердің құрылымын түсінуге және оларды шешудің тиімді әдістерін жасауға көмектеседі. Бұл зерттеу сонымен қатар тұрақты коэффициентті теңдеулер сияқты теңдеулердің қосымша түрлеріне шолу жасайды және олардың негізгі қасиеттерін, сондай-ақ ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында қолдану мысалдарын зерттейді.

Бұл дифференциалдық теңдеулер теориясымен айналысатын студенттер мен зерттеушілерге де, әртүрлі қолданбалы салалардағы теңдеулермен жұмыс істейтін тәжірибешілерге де пайдалы болуы мүмкін.

Егер теңдеуде қарапайым арифметикалықтан басқа операциялар орындалса, мысалы, иррационал дәрежеге көтеру, логарифмді немесе тригонометриялық функцияларды есептеу, онда ол трансценденттік теңдеу деп аталады. Мысалы,

$$1 \quad \frac{x^{\frac{2}{3}} + x\sqrt{2}}{x^2 + 1} = 3 \text{ - алгебралық теңдеу.}$$

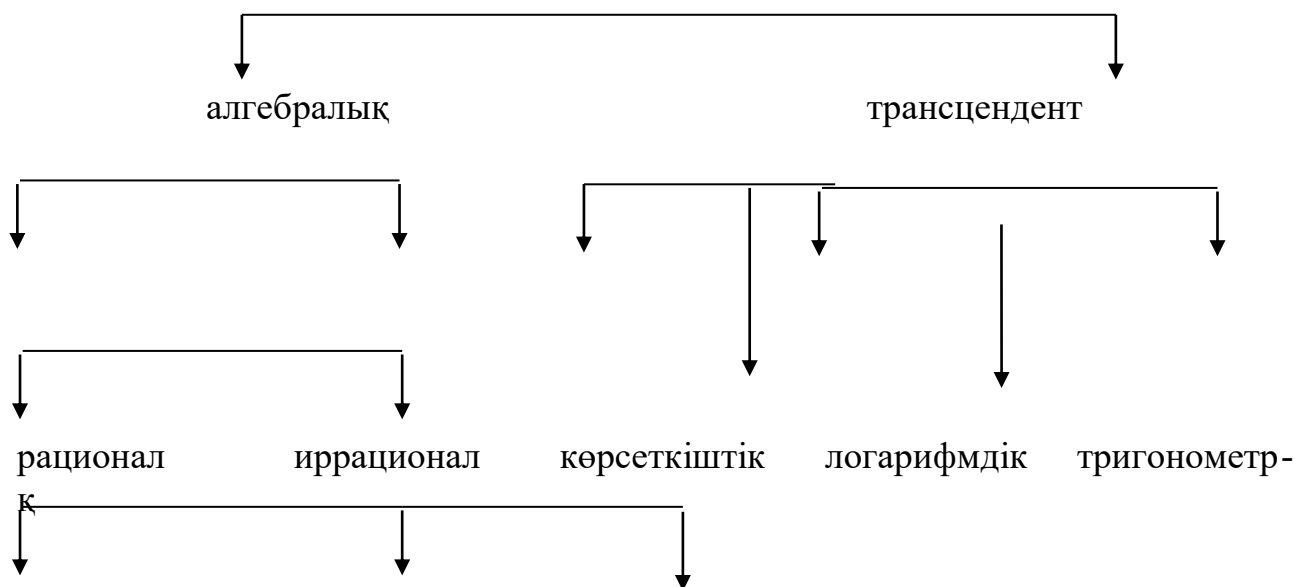
$$2 \quad \sqrt{x^3 + 2x^2 - x + 1} = \sqrt{x^3 + 2x^2 + x - 2 + \frac{3}{x+1}} \text{ - алгебралық теңдеу.}$$

$$3 \quad \frac{x^{\frac{3}{2}} + 5x^{\sqrt{3}}}{2x - 5} = 4 \text{ - трансцендент теңдеу.}$$

$$4 \quad \lg x + \sin x = 2 \text{ - трансцендент теңдеу}$$

Жоғарыда айтылған теңдеулердің классификациясын мынадай схема арқылы беруге болады:

Теңдеу

бүтін рац-л бөлшек рац-л кері тригоном-к иращ.көрс.дәр-к

Теңдеу

қайталамалы сызықтық жоғ.дәр.рац. теңдеу

Егер белгісіз мәнге қолданылатын амалдар арасында түбірді табу операциясы болмаса, яғни белгісіз шаманы қосу, азайту, күшейту, көбейту және бүтін санға бөлу операциялары орындалса, онда теңдеу рационал алгебралық теңдеу деп аталады.

Мысалы, $\frac{2x^2+1}{3x-1} = 5x$ - **рационал алгебралық теңдеу**.

Егер белгісіз шамаға қолданылатын операциялардың ішінде түбір табу амалы болса, онда теңдеуді иррационал алгебралық, қысқаша, иррационал теңдеудейді.

Мысалы, $\sqrt{x^2-5x+1} = x-1$ - иррационал теңдеу.

Рационал теңдеу бүтін және бөлшек рационал теңдеулер болып екіге бөлінеді.

Егер белгісіз шамаға қосу, азайту және көбейту амалдары қолданылса, онда теңдеуді бүтін рационал теңдеу дейді. Мысалы, $3x^2-5x=7x^3+1$ бүтін рационал теңдеу.

Егер белгісіз шамаға қолданылған операциялардың ішінде бөлу операциясы болса, онда теңдеуді бөлшек рационал теңдеу дейді.

Мысалы,

$$1 \frac{7x^3-1}{2x+5} = 3x \text{ - бөлшек рационал теңдеу.}$$

$$2 \frac{7x^3-1}{5} = 3x \text{ - бөлшек рационал теңдеу болмайды}$$

Алгебралық теңдеулер сияқты, *трансцендент теңдеулер де* белгісіз шамаға қолданылатын амалдарға байланысты көрсеткіштік, логарифмдік, тригонометриялық және кері тригонометриялық теңдеулерге бөлінеді. Мысалы,

$$1 \quad 7^x + 2 \cdot 3^x = 3 \text{ - көрсеткіштік теңдеу.}$$

$$2 \quad \lg x + 5 \lg x = 0 \text{ - логарифмдік теңдеу.}$$

$$3 \quad \sin x + 2 \operatorname{tg} x = 0 \text{ - тригонометриялық теңдеу.}$$

$$4 \quad \operatorname{arctg} x + \operatorname{arctg} \frac{x}{2} + \operatorname{arctg} \frac{x^2}{7} = 0 \text{ - кері тригонометриялық теңдеу.}$$

Теңдеулерді түрлерге бөлу, жоғарыда айтылғандай, тек салыстырмалы бөлу болады. Егер алгебралық функциямен қатар теңдеулердегі функциялардың арасында трансценденттік функция болса, онда теңдеу трансценденттік теңдеу деп аталады, бірақ бұл жағдайда ол түрлік, логарифмдік, тригонометриялық және т. б. болып бөлінбейді.

Мысалы, $2 \lg x + (x^2 - 3x + 2)^2 = 0$ трансценденттеңдеу. Бұл теңдеуді логарифмдік немесе алгебралық теңдеу деп атауға болмайды.

Егер белгісіз шаманы қосу, азайту және оны тұрақты санға көбейту операциялары орындалса, онда бүтін рационал теңдеу сызықтық теңдеу деп

аталады, басқаша айтқанда, егер теңдеудегі функциялар бірінші дәрежелі көпмүшелер болса, онда теңдеу сызықтық теңдеу деп те аталады.

Сызықтық теңдеулерден басқа, жоғары ретті теңдеу деп аталады бүтін рационал теңдеу, яғни теңдеудегі функциялар жоғары ретті көпмүшелер болатын теңдеу. Көпмүшенің дәрежесі теңдеудің дәрежесін көрсетеді. Мысалы,,

1 $5x-6=3x+1$ – сызықтық теңдеу.

2 $10x^7-3x^2+1=0$ жетінші дәрежелі теңдеу.

Бүтін рационал теңдеуді оның коэффициенттерінің қасиетіне байланысты түрге бөледі.

Алдынан және соңынан бірдей қашықтықта тұратын мүшелердің коэффициенттері бірдей болатын

$$ax^n + bx^{n-1} + cx^{n-2} + \dots + cx^2 + bx + a = 0$$

бүтін рационал теңдеуді *қайталамалы теңдеу* дейді.

Мысалы, $2x^5 - 3x^4 + 8x^3 + 8x^2 - 3x + 2 = 0$ - қайталамалы теңдеу.

Қорыта келгенде, мен педагогикалық мамандықтың студенті болғандықтан оқушыларға есептерді шығаруға баулудағы мақсат: оқушылардың математикалық ой өрісін кеңейту, математикалық білімдерін тереңдету, математикалық мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Шакенов Қ.Қ. Есептеу математикасы әдістері лекциялар курсы. Алматы, 2019. – 193б

2) Н. С. Бахвалов, Н. П. Жидков, Г. М. Кобельков Численные методы: Классический университетский учебник. —М.: Издательство «Бином. Лаб. знаний», 2020. — 636 с.

ӘОЖ 004.4 (075.8)

JAVASCRIPT БАҒДАРЛАМАЛАУ БОЙЫНША ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТЫ ҚҰРАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Әбіш Н.Т.

Орталық Азия Инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
Т.ғ.к., доцент **Теңізбаев Е.Ж.**

JavaScript-те бағдарламалаудың электронды оқулығын жасау-бұл қызықты және практикалық жоба. Ең алдымен, сіз оқулыққа қосуды жоспарлап отырған JavaScript-тің нақты тақырыптарын анықтауыңыз керек, сонымен қатар

материалдың күрделілік деңгейін анықтаңыз (бастапқы, орта, жоғары). Нұсқаулықта қарастырылатын JavaScript аспектілері нақты анықталуы керек. Сонымен қатар, материалды оңай шарлау және дәйекті түрде ұсыну үшін оқулықты логикалық бөліктер мен тарауларға бөлу маңызды. Әдетте, оқулықта кіріспе, негізгі ұғымдар, код мысалдары, жаттығулар және қосымша материалдар бар.

Сондай-ақ оқулыққа студенттерге өз білімдерін іс жүзінде қолдануға мүмкіндік беретін практикалық жаттығулар мен тапсырмаларды қосу маңызды. Бұл оларға материалды жақсы меңгеруге және нақты жағдайларда JavaScript қолдануды үйренуге көмектеседі. Студенттер сонымен қатар оқулыққа интерактивті элементтерді қосуды қарастыруы мүмкін, мысалы, код редакторлары, білімді тексеруге арналған тесттер мен викториналар және JavaScript кодын тікелей шолғышта жазуға және орындауға мүмкіндік беретін басқа интерактивті компоненттер.

JavaScript электронды оқулығы-бұл өз біліміңізді басқалармен бөлісудің және оларға осы маңызды бағдарламалау тілін үйренуге көмектесудің тамаша тәсілі. JavaScript негіздеріне шолу айнымалылар, деректер түрлері, операторлар, шартты құрылымдар және циклдар сияқты тілдің негізгі түсініктері мен функцияларын шолудан басталуы керек. Бұл ұғымдар түсінікті болу үшін код мысалдарын қолдана отырып, қарапайым және түсінікті тілде түсіндірілуі керек.

Оқу барысында ілгерілеу барысында оқулық функциялар, Нысандар, массивтер, оқиғаларды өңдеу, AJAX, көріну және тұйықталу аймақтары сияқты күрделі және жетілдірілген тақырыптарды қамтуы керек. Бұл электронды оқулық JavaScript бағдарламалау және XML белгілеу тілдерін қолдану арқылы жасалады. Ол екі негізгі файлдан тұрады: біріншісінде негізгі мазмұн, ал екіншісінде навигациялық түймелер бар, олардың әрқайсысы бірінші файлдағы жеке бөлімге сәйкес келеді. Мұндай ұйым оқулықты ыңғайлы және тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Екінші файлдың коды төменде келтірілген:

```
<html>
<head>
<script language = "JavaScript"><!--
function op(){
  parent.two.location.href="L1_kz.htm"
}
function but1(){
  parent.two.location.href="L2_kz.htm"
}
function but2(){
  parent.two.location.href="L3_kz.htm"
}
function but3(){
  parent.two.location.href="L4_kz.htm"
}
function but4(){
  parent.two.location.href="L5_kz.htm"
}
```

```

function but5(){
parent.two.location.href = "L01_kz.htm"
}
function but6(){
parent.two.location.href = "L02_kz.htm"
}
function but7(){
parent.two.location.href = "L03_kz.htm"
}
function but8(){
parent.two.location.href = "L04_kz.htm"
}
function but9(){
parent.two.location.href = "L05_kz.htm"
}
Function
n but10(){
parent.two.location.href = "L06_kz.htm"
}
function but11(){
parent.two.location.href = "L07_kz.htm"
}
function but12(){
parent.two.location.href = "L08_kz.htm"
}
//-->
</script>
</head>
</head>
<body background = "10.jpg">
<center>
<img src = "323.jpg" width = 102% height = 23%>
<img src = "but1.jpg" onclick="op()">
<img src = "but2.jpg" onclick="but1()">
<img src = "but3.jpg" onclick="but2()">
<img src = "but4.jpg" onclick="but3()">
<img src = "but5.jpg" onclick="but4()">
<img src = "but7.jpg" onclick="but5()">
<img src = "but8.jpg" onclick="but6()">
<img src = "but9.jpg" onclick="but7()">
<img src = "but10.jpg" onclick="but8()">
<img src = "but11.jpg" onclick="but9()">
<img src = "but12.jpg" onclick="but10()">
<img src = "but13.jpg" onclick="but11()">
<img src = "but14.jpg" onclick="but12()">
<center>
<img src = "4.gif">
</body>

```

</html>

Білім берудің тұрақты дамуы тұрғысынан оқытуға инновациялық әдістер мен технологияларды енгізудің өзектілігі барған сайын маңызды бола түсуде. Бұл бағыттағы ең жақсы тәсілдердің бірі-анықтамалық сигналдар. Психология мен когнитивтік ғылымдардың принциптеріне сүйене отырып, олар оқушылардың білімді игеру процесін жақсартуға бағытталған.

Осы инновациялық әдістерді қолдану арқылы студенттер JavaScript бағдарламалаудың электронды оқулығын жасай алады, ол студенттердің қажеттіліктерін қанағаттандырады және қызықты және тиімді білім беру тәжірибесін ұсынады.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтбенова А.А. WEB-дизайн негіздері: жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. –Қостанай: ҚМПИ, 2015. - 237б.
2. Бөрібаев Б., Мадьярова Г.А. WEB-технологиялар: Оқулық. -Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 360 б.
3. Дмитриева М.В. Самоучитель JavaScript. - СПб.: БХВ-Петербург, 2003. - 512 с.

УДК 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖОЛДАРЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Култаева Н.Н.

Орталық Азия Инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Абубабикрова А.А.

«Өрлеу» БАҰО АҚФ Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша
кәсіби даму институтының аға оқытушысы

Цифрландыру дәуірінде дәстүрлі оқытудың шекарасын едәуір кеңейтетін ақпараттық технологияларды қолданбай білім беру процесін елестету мүмкін емес. Бастауыш мектеп оқу материалын одан әрі табысты игеру үшін негіздерді қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және бұл процесте Ақпараттық технологиялар маңызды рөл атқарады. Бастауыш мектепте оқушылардың ақпараттық технологияларды қолданудың әртүрлі тәсілдері мен мүмкіндіктерін және олардың артықшылықтарын қарастырайық.

Ақпараттық технологиялар бастауыш сынып оқушыларын оқытудың жаңа перспективаларын ашады, бұл процесті интерактивті, қызықты және тиімді етеді. Интерактивті тақталарды, планшеттерді және арнайы білім беру бағдарламаларын пайдалану оқытуды көрнекі және динамикалық етеді, сонымен қатар оны әр баланың қажеттіліктеріне қарай жекелендіруге

мүмкіндік береді. Бағдарламалау және робототехника логикалық ойлау мен шығармашылықтың дамуына ықпал етеді, ал электронды кітаптар мен онлайн кітапханаларға қол жетімділік оқуға деген қызығушылықты арттырады. Виртуалды экскурсиялар білім беру ортасының көкжиегін кеңейтіп, оқушыларға интерактивті форматта әлемді зерттеуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілер мен блогтар өз кезегінде коммуникативті дағдыларды дамытады және интернеттегі қауіпсіз және жауапты мінез-құлықты үйретеді. Осылайша, бастауыш мектептегі ақпараттық технологиялар оқу процесін байытып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларды ХХІ ғасырға қажетті дағдыларды дамыта отырып, қазіргі цифрлық әлемде өмір сүруге дайындайды.

Қазіргі уақытта сынып-сабақ кестесі жүйесінде білім беруді дараландыруға мүмкіндік беретін оқыту әдістері бар. Олар бір сыныпта әртүрлі деңгейдегі оқу бағдарламаларының бірнеше нұсқаларын пайдалануға, оларды теңшеуге және оқушылардың жақын даму аймағына сәйкес жеке оқу қарқынын ескере отырып ұйымдастыруға, сондай-ақ әрбір оқушының уақтылы кәсіби қолдауын алуға мүмкіндік береді. Бұл әдістер сонымен қатар шығармашылық сипатқа ие және заманауи информатика мен телекоммуникация құралдарын қолдана отырып, әртүрлі материалдарды ұсынуға мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологияларды қолданудың алғашқы қадамы қашықтықтан оқыту мысалдарын көруге болатын жоғары оқу орындары болатыны сөзсіз. Алайда, бұл салада жетістікке жету оқытушылардың кәсіби деңгейін көтермей мүмкін болмайды.

Оқушының әр еңбегі өзіне ғана емес, басқаларға да пайдалы болуы керек. Өзінің және басқа біреудің жұмысына жауапкершілікпен қарау қажет. Бір оқушы материалды меңгергенше, оның серіктесі шыдамды және көмектесуге дайын болуы керек. Өзін-өзі оқыту кезінде басқаларды оқыту мүмкіндігі диалогтық білім берудің мақсаты болып табылады. Мұнда негізгі мақсат-оқушыларды дамыту, соның ішінде еңбекке баулу, коммуникативті дағдыларды дамыту, ынтымақтастықты ынталандыру, тәуелсіздікке, бақылау мен байқауға деген ұмтылысты дамыту. Қарым-қатынасқа негізделген білім оқушылардың жеке тұлға ретінде интеллектін дамытуда маңызды рөл атқарады. Осы негізде жоғарыда аталған жағдайды талдауды біріктіретін құрал болып табылады мәтінді өңдеу.

Диалог пен топтық сабақтарды ұйымдастыру тәжірибесіне сүйене отырып, келесі ережелер ұсынылады:

1. Сабақтың барлық қатысушылары белгілі бір деңгейде белсенді қатысуы керек. Ол үшін қатысушыларға талқылауға қатысуға мүмкіндік беретін технологияларды қолдану пайдалы.

2. Оқушылардың психологиялық дайындығы қажет. Барлығы жұмысқа тікелей қатысуға дайын болмауы мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан белсенді қатысуды бағалау және ынталандыру, сондай-ақ оқушылардың өзін-өзі тануына мүмкіндік беру маңызды.

3. Қатысушылар саны мен білім сапасы бір-бірімен тығыз байланысты. Топта тиімді жұмыс әр қатысушыны мұқият тыңдаған жағдайда ғана мүмкін болады. Біздің тәжірибеміз көрсеткендей, топ үшін оңтайлы Сан-5-7 адам.

Төртінші ереже. Жұмыс орнын ұйымдастыруға ерекше назар аудару керек. Бұл жай ғана ыңғайлылық мәселесі емес, қалай көрінуі мүмкін. Сынып

қатысушылардың еркін қозғалуы және топтарда оңай жұмыс істеуі үшін ұйымдастырылуы керек. Ол үшін әр оқушыға қолайлы жағдай жасау маңызды.

Әрине, сабақ кезінде оқушылар бастарын бұруға мәжбүр болатын жағдайлардан аулақ болу керек. Сондықтан үстелдерді "шырша" немесе "дөңгелек үстел" түрінде орналастырған жөн, мұнда әр оқушы орталыққа қарай отырады және топта тиімді жұмыс істей алады.

Бесінші ереже. Сабақтың тәртібі мен барысына ерекше назар аудару қажет. Топта жұмыс істеу ережелерін алдын-ала келісіп, сабақ барысында оларды ұстану маңызды. Мысалы, қатысушылардың бір-бірінің көзқарасына шыдамдылық танытуы және әркімнің өз ойын айту құқығын құрметтеуі туралы келіссөздер жүргізу.

Алтыншы ереже. Сабаққа қатысушыларды топтарға дұрыс бөлу маңызды. Мұны бастапқыда ерікті түрде жасауға болады, содан кейін кездейсоқ тандау принципін қолдануға болады. Бұл топтарда тиімді жұмыс істеуді және барлық студенттердің тең қатысуын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Алайда, ең бастысы, білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану білім беру жүйесінің талаптарына сәйкес келеді. Сондықтан компьютерлік оқыту әдістерін енгізу әр пәннің ерекшеліктерін ескеріп, оларды күнделікті оқытуда тиімді пайдалануды қамтамасыз етуі керек.

Қазіргі уақытта біз ақпараттық және компьютерлік технологиялар арқылы білім беру саласындағы мәселелерді шешу мүмкіндіктері туралы көбірек естиміз. Компьютер оқытудың таптырмас құралына айналды, бірақ әлі де көп нәрсе пайдаланылмаған және күнделікті тәжірибеде көптеген аспектілер ашылмаған. Сондықтан бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі-компьютерлік технологияларды қолдана отырып, мектептерде білім беру бағдарламаларын ұйымдастыру.

Ақпаратты жинау, сақтау және берудің жаңа жүйесін қолдану адамның ойлауы мен кәсіби қызметінің дамуындағы сапалы өзгерістерге әкеледі. Бұл процесс 1-суретте көрсетілген..

Сызба-1. Болашақ мамандарды даярлаудағы ақпараттық технологияның сипаты

Оқу процесінде компьютерлік технологияларды қолдану студенттердің сабақтағы жұмысының сипатын өзгертеді, бұл оқуға деген қызығушылықтың артуына әкеледі және олардың интеллектуалды қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, сонымен қатар олардың интеллектіне, сезімдеріне, қызығушылықтары мен көзқарастарына әсер етеді.

Жұмыс соңында алынған нәтижелер білім беруді ұйымдастыру қағидалары мен педагогикалық әдістерге сәйкес бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық мәдениеті деңгейінің жоғарылағанын көрсетеді:

1) Мектепке және мұғалімге деген көзқарасты өзгерту, сондай-ақ оқуға деген қызығушылықты арттыру. Себебі оқу барысында оқушының мақсаттары мен құндылықтарына, өз тәжірибесіне негізделген өзінің белсенділігіне назар аударылады. Мұғалім оқушылардың Тәуелсіз белсенді іс-әрекетін ұйымдастырушы, кеңесші және көмекші ретінде әрекет етеді, оқушылармен тең қарым-қатынас орнатады және оларды оқуға ынталандырады, еркін сөйлеуге шақырады;

2) оқытуды даралау мүмкіндігі. Бастауыш сыныптарда жеке тәсілді қолдану оқушылардың профилі мен жеке қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді, бұл кейіннен оқушылардың жеке қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып, жоғары сынып профилін анықтауға көмектеседі;

3) оқушылардың өз бетінше ізденуіне және шығармашылық жұмысына ықпал ететін бағдарламалық-әдістемелік құралдардың болуы. Ақпараттық мәдениетті дамытуға бағытталған тапсырмалар оқушылардың білімін біріктіруге және олардың шығармашылық ойлауын, жоспарлауын және өзін-өзі бақылауын дамытуға мүмкіндік береді;

4) топтық жұмыс дағдыларын қалыптастыру, мысалы, ұжымдық ойлау, өзара көмек және қолдау, ұйымдастыру, кеңес беру және т.б. топтық оқыту білім берудің практикалық мәнін ашуға және оқушылардың қарым-қатынас және ынтымақтастық дағдыларын жақсартуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әжібекова Ж. Оқу процесінде гипермәтіндік электрондық оқулықтарды енгіз. // «Информатика негіздері», №3,2003.-5-7б.

2. Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты// Ана тілі №5. 2-8ақпан 2012 ж.

ӨОЖ 37.091.31

НЕГІЗГІ МЕКТЕПТЕГІ ОҚУШЫЛАРҒА АҚПАРАТТЫ ӨЛШЕУДІҢ ЕСЕПТЕРЖҮЙЕСІН АЛЬФАВИТТІК ТӘСІЛМЕН ОҚЫТУ

Мамитханова Г.У.

Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ.
магистр, оқытушы Әбдурахит М.Қ.

Негізгі мектеп оқушыларын ақпаратты альфавиттік өлшеу тапсырмалар жүйесіне үйрету олардың математикалық дағдылары мен логикалық ойлауын дамытудың тиімді әдісі болып табылады. Төменде осы мақсатқа жету үшін қолдануға болатын бірнеше қадамдар мен әдістер келтірілген:

1. Интерактивті сабақтар: оқушылардың оқу материалымен интерактивті өзара әрекеттесуімен сабақтарды ұйымдастыру оларға альфавиттік әдіспен ақпаратты өлшеу тұжырымдамаларын тереңірек меңгеруге көмектеседі. Бұл процеске интерактивті тақталарды, онлайн ойындарды және оқу бағдарламаларын пайдалануды қосуға болады.

2. Практикалық тапсырмалар: оқушыларды ақпаратты өлшеудің альфавиттік әдісін қолдануды қажет ететін практикалық мәселелерді шешуге ынталандыру. Мысалы, Олар сөздердегі немесе сөйлемдердегі таңбалар санын анықтауға, белгілі бір ұзындықтағы хабарламалар жасауға және т. б. байланысты мәселелерді шеше алады.

3. Топтық жобалар: оқушыларды топтарға бөлу және оларға берілген алфавиттік кодты пайдаланып белгілі бір ұзындықтағы хабарламалар жасауды ұсыну. Бұл оларға алған білімдерін іс жүзінде қолдануға және ынтымақтастық дағдыларын дамытуға көмектеседі.

4. Көрнекілік: оқушыларға альфавиттік жолмен ақпаратты өлшеу тұжырымдамаларын визуализациялауға көмектесу үшін диаграммалар мен кестелер сияқты көрнекі құралдарды пайдалану. Бұл оларға оқу материалын жақсы түсінуге және есте сақтауға мүмкіндік береді.

Нақты өмір мысалдары: оқушыларға альфавиттік жолмен ақпаратты өлшеудің пайдалылығын көрсететін нақты өмір мысалдарын беріңіз. Мысалы, хабарламаларды жіберу үшін телекоммуникация саласында алфавиттік кодтың қалай қолданылатынын түсіндіріңіз.

Формативті бағалау: оқушыларға өз қателіктерін көру және дағдыларын жетілдіру үшін оқу процесінде кері байланыс беріңіз. Бұған жеке кеңес беру, тапсырмаларды қайта қарау немесе онлайн бағалау құралдарын пайдалану арқылы қол жеткізуге болады.

Ақпаратты өлшеудің өзі әрқашан "ақпарат" ұғымынан өзгеше. Ақпараттың маңыздылығын өлшеудің негізгі принципі оның белгісіздікті азайту қабілеті болып табылады. Алфавиттік тәсілмен әр хабарлама белгілі бір алфавиттің таңбаларын қолдана отырып кодталады. Жалпы білім беретін мектептердегі информатика курсы аясында екі тәсілді де қарастырған жөн:

- мазмұнды тәсіл;
- алфавитті тәсіл.

Бұл оқушыларға ақпараттың өлшем бірліктері туралы үйретеді, символдар мен терминологиямен таныстырады, сонымен қатар ақпараттың мөлшерін әртүрлі әдістермен анықтауға және әртүрлі ақпарат құралдарының ақпараттық сыйымдылығын өлшеуге көмектеседі. Әр түрлі деректердің ақпараттық көлемін талдай отырып, осы ақпарат теориясының негізгі принциптерін жақсы түсіну оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді, олардың ақпараттық кеңістікте бейімделуіне және сәтті жұмыс істеуіне көмектеседі және ақпарат арқылы сыртқы ортаны жақсы түсінуге және зерттеуге мүмкіндік береді.

Белгілі бір білімді игеру үшін студенттер өткен материалды бекітуге және оны жақсы есте сақтауға мүмкіндік беретін әртүрлі әдістемелік оқу материалдарына қол жеткізуі керек. Алфавиттік тәсілдегі ақпараттың өлшем бірлігі хабарламаның мазмұнына тәуелсіз әмбебап әдіс болып табылатын ақпарат өлшемдерінің жиынтығын білуді талап етеді. Ол үшін студенттерге хабарламалардың ақпараттық көлемін талдауға мүмкіндік беретін Хартли

формуласы негізінде тапсырмалар беріледі. Мысалы, кез-келген алфавиттік тілдің таңбаларын және алфавиттің қуатына сәйкес келетін соңғы нұсқаның (N) санын, сондай-ақ бір символдық ақпараттың (i) салмағын енгізу арқылы $2^i = n$ формуласын қолдана отырып, біз хабарламалардың ақпараттық көлемін (I) анықтай аламыз. Әрі қарай, мүмкін болатын таңбалардың (k) санын таңбалардың ақпараттық салмағына көбейте отырып, біз жалпы ақпараттық көлемді аламыз ($I = k * i$).

Алфавиттік тәсілді қолдана отырып, біз ақпаратты өлшейміз және септетті компьютермен салыстыруды қарастырамыз. Біз ақпаратты беру үшін қажетті алфавиттің ең аз қуатын анықтаймыз. Егер бұл рас болса, онда екілік алфавиттегі әрбір таңба 1 бит ақпаратты білдіреді. Ақпараттық сандармен біз екілік сандар арасындағы сәйкестікті орнатамыз. Біз ақпарат өлшемдерінің реттілігін алфавиттік түрде анықтаймыз. Бит (Binary digit – екілік разряд) – ақпараттың ең аз өлшем бірлігі. Компьютерде ол екілік таңбамен анықталады. "Бит-бұл хабарлама түрін білдіретін ақпараттың ең кіші бірлігі: сигнал бар немесе жоқ". Биттен кейінгі ақпараттың келесі ең үлкен бірлігі-байт. Алфавиттің есептеу қуатын анықтау тапсырмасын орындау үшін біз 7 Битте (128 таңба) ол жеткіліксіз, ал 8 Битте (256 таңба) ол жеткілікті екенін анықтаймыз. Олай болса, 1 байтта 8 бит бар. Бұл ақпарат бірліктері үшін өте ыңғайлы. Компьютерде кез-келген ақпарат тек екі сигнал арқылы беріледі және екілік таңбалар саны ақпарат хабарламаларының санына сәйкес келеді. Демек, 256 таңбадан тұратын компьютерлік алфавит үшін 8 екілік таңба қажет. Олай болса, 1 байт 8 екілік таңбаны білдіреді. Үлкенірек ақпарат өлшем бірліктерін пайдаланған кезде, оларды басқа ақпарат құралдарының көмегімен анықтауға болатынын есте ұстаған жөн. Физикалық өлшем бірліктеріне ұқсас (мысалы, 1 кг = 1000 г, бірақ компьютерлік контексте 1000-ға жақын Сан 1024-ке тең. Демек, 1 килобайт (Кб) = 1024 байт = 2^{10} байт, 1 мегабайт (Мб) = 1024 Кб = 2^{10} Кб және т.б.) Осы өлшем бірліктерінде ақпарат тасымалдаушылардың сыйымдылығын дәл немесе шамамен есептеуге болады. Тапсырмаларды шешу үшін осы жүйені пайдалану кезінде белгілі бір тапсырмалардың шығу кезеңдері мен түрін, сондай-ақ бағытын ескеру қажет:

- 1) егер алфавиттің қуаты белгілі болса, онда символдардың ақпараттық салмағы;
- 2) хабарлардығы ақпараттар сандары;
- 3) алфавиттің қуаты;
- 4) хабардағы символдардың саны.

Бұл жағдайда мәселелерді шешу ұтымды тәсілді және басқа әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда оқушылардың өзіндік қабілеттері қолданылады, бұл оларға осы мәселелерді шешуде белгілерді дұрыс тұжырымдауға және қолдануға көмектеседі.

Оқушыларға ақпаратты алфавиттік өлшеу тапсырмалар жүйесін үйрету шыдамдылықты, мұқият дайындықты және оқытудың әртүрлі әдістерін қажет етеді. Оқудың максималды тиімділігін қамтамасыз ету үшін әр оқушының жеке ерекшеліктері мен дайындық деңгейін ескеру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрлігі, Мемлекеттік стандарттар агенттігі. "Оқушыларға ақпаратты өлшеудің есептер

жүйесін алғашқы мектептегі оқушыларды тәрбиелеу кеңесі" ретінде және оның негізінде оқу жүйесін жүзеге асыратын оқу жүйесі. (2017).

2. Азимбай, Б. М. Білім берудегі ақпаратты өлшеу мәселесі. Алматы: Орал. (2014).

ӘОЖ 004.3`144

ЖҮЙЕЛІК БЛОК КОМПОНЕНТТЕРІН АНЫҚТАУ

Мәулеш Ұ.П.

Орталық Азия Инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
магистр, аға оқытушы **Жайлаубай А.М.**

Жүйелік блоктың компоненттерін анықтау үшін тақырыптық және техникалық мәліметтерге байланысты белгілі компоненттерді анықтау қажет. Бұл компоненттер бірнеше айырмашылықтары бар әртүрлі жүйелік блоктарда болуы мүмкін, сондықтан белгілі бір жүйелік блоктарға сәйкес келетін деректерді түрлендіруді қамтамасыз ететін арналарды пайдалану маңызды. Бұл процесс компоненттерді техникалық және логикалық анықтау әдістеріне байланысты.

Компьютер корпусы немесе мұнара деп те аталатын жүйелік блокта бірнеше негізгі компоненттер бар, соның ішінде:

1. Аналық плата: ол барлық басқа компоненттер арасындағы өзара әрекеттесуді қосады және қамтамасыз етеді.
2. Орталық процессор (CPU): бұл нұсқауларды өңдейтін және есептеулерді орындайтын компьютердің "миы".
3. Жедел жад (жедел жад): Бұл процессорға жылдам қол жеткізуге арналған уақытша деректер қоймасы және бағдарламалық Нұсқаулық.
4. Сақтау құрылғылары: ұзақ мерзімді сақтау үшін қатты дискілерді (HDD) немесе SSD дискілерін (SSD) қамтиды.
5. Қуат көзі: электр энергиясын розеткадан компьютер компоненттерінің жұмысына қажетті энергияға түрлендіреді.
6. Графикалық карта (GPU): суреттерді, бейнелерді және анимацияларды, әсіресе ойындар мен графикалық дизайнды шығаруға жауап береді.
7. Кеңейту карталары: дыбыс, желі қосылымы немесе арнайы өңдеу сияқты мүмкіндіктерге арналған қосымша карталар.
8. Салқындату жүйесі: компоненттерден жылуды кетіру үшін желдеткіштерді, радиаторларды және кейде сұйық салқындату жүйелерін қамтиды.
9. Порттар мен қосқыштар: перифериялық және сыртқы құрылғыларды қосуға арналған USB порттары, аудио ұялары, бейне порттары (HDMI, DisplayPort) және басқалары бар.
10. Оптикалық диск: CD, DVD және Blu-ray сияқты оптикалық дискілерді оқуға және жазуға мүмкіндік береді.

Дербес компьютердің негізгі компоненттерін, олардың функциялары мен негізгі сипаттамаларын білу қажет. Бұл компоненттерді сыртқы түріне қарай анықтауға, олардың қосылу жолдарын және дұрыс қосылу ретін түсінуге көмектеседі.

1. Компьютерлік жүйе жиынтығының толықтығын қамтамасыз етіңіз.
2. Дербес компьютердің барлық негізгі компоненттерінің бар екеніне көз жеткізіңіз.
3. Жүйелік блоктың орналасқан жері мен қуатын анықтаңыз.
4. Аналық платаның орналасуын оқшаулаңыз.
5. Аналық платаны жүйелік блокқа орнату процесін зерттеңіз.
6. Аналық платаның пішін факторын қосу үшін дұрыс орнату үшін қара көрсеткіштерге назар аударып, екі қосқышты пайдаланыңыз.
7. Ажыратқыштардың орналасуына және аналық платаға қосылу бағытының көрсеткіштеріне, әсіресе қызыл көрсеткішке назар аудара отырып, қатты дискінің орнын анықтаңыз.

8. Иілгіш диск пен CD-ROM орнын табыңыз.

Құрылғыларды жүйелік блокқа қосу:

1. Компьютерлік жүйенің толықтығын тексеріңіз (қажет болса, желіден ажыратыңыз).
2. Жүйелік блоктың артқы қабырғасын өзіңізге бағыттаңыз.
3. Аналық платаның пішін факторын тінтуір қосқышына сәйкес орнатыңыз немесе USB қосқышына қосыңыз (Егер USB қосқышының пішін факторы ATX болса және AT болмаса).
4. Келесі құрылғылардың қай жерде орнатылғанын және олардың сипаттамаларын анықтаңыз:

- Жүйелік блоктың қуаты.
- Монитордың қуаты.
- Монитордың сызықтық өлшемі.
- Пернетақта.
- Қосымша порттар (екі қосқыш).
- Параллель порттар.
- Басқа құрылғылар.

5. Барлық құрылғылардың жүйелік блоктың артқы қабырғасына дұрыс орнатылғанына және дұрыс жалғанғанына көз жеткізіңіз.

6. Тінтуірді қосу опцияларын қарастырыңыз.

Тінтуірді жүйелік блокқа немесе дөңгелек PS/2 коннекторы арқылы тізбектей қосуға болады. Екінші нұсқа кең таралған және ыңғайлы: тінтуірдің өзіндік порты бар, ол жүйелік блоктың артқы жағындағы қосқыш арқылы қосылып, сериялық қосылымды қамтамасыз етеді. Тінтуірдің жаңа модельдері пернетақтаға USB интерфейсі арқылы қосыла алады.

Желіге кіру және ондағы компьютерді анықтау үшін келесі әрекеттерді орындау керек:

1. Негізгі мәзірді (бастау) ашып, "Параметрлер", содан кейін "Басқару тақтасы" тармағын таңдаңыз.
2. Басқару тақтасындағы "желі" белгішесін екі рет нұқыңыз. Желі терезесі ашылады.
3. Желі терезесіндегі Компьютер қойындысына өтіңіз.
4. "Компьютер атауы" өрісіне компьютер атауын енгізіңіз.

5. "Жұмыс тобы" өрісіне топтың атын енгізіңіз.
6. "Компьютер сипаттамасы" өрісіне түсініктеме енгізіңіз.
7. Терезені жабу үшін "ОК" түймесін басыңыз.
8. Желіге кіру үшін пайдаланушылар тіркеу аты мен құпия сөзді жиі пайдаланады.

Компьютерлік желі ресурстарын көру үшін келесі қадамдарды орындаңыз:

1. Жұмыс үстеліндегі "желілік орта" белгішесін екі рет нұқыңыз.
2. "Желі ортасы" терезесіндегі "бүкіл желі" белгішесін екі рет басыңыз.
3. Қосылғыңыз келетін компьютерді таңдап, оның белгішесін екі рет нұқыңыз.

4. Ашылған терезеде таңдалған компьютердің мазмұнын қараңыз.

5. Жұмыс аяқталғаннан кейін барлық ашық терезелерді жабыңыз.

Компьютерлік желілердің ресурстарын көру

Егер сіздің компьютеріңіз желіге қосылған болса, онда жұмыс орнында міндетті түрде Желілер ортасы (Сетевое окружение) таңбашасы болады. Желілер ортасы таңбашасы арқылы компьютерлік желілердің ресурстарын көруге болады:

1. Желілер ортасы таңбашасында тышқан тетігінің сол жағын екі рет шертіңіз. Желілерге қосылған компьютерлер және Барлық желі (Вся сеть) таңбашалары бар Желілер ортасы терезесі ашылады.

2. Барлық желі (Вся сеть) таңбашасында тышқан тетігінің сол жағын екі рет шертіңіз.

3. Желілер ортасы терезесіндегі өзіңіздің байланысқыңыз келетін компьютер таңбашасында тышқан тетігінің сол жағын екі рет шертіңіз. Ашылған терезеден байланысқан компьютердегі барлық ақпараттарды көре аласыз.

4. Өзіңізге қажет бумаңызды екі рет шертіңіз. Бума мазмұны келесі терезеде ашылады.

5. Осылай желіге қосылған барлық компьютердегі ақпараттарды көруге болады.

6. Ашылған терезелердің барлығын жабыңыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Апокин И. А., Майстров Л. Е. Развитие вычислительных машин // М.: Наука, 1974. – с. 402.

2. История компьютеров [Электронный ресурс] <https://www.profvest.com/2019/04/istoriya-kompyutera-kratko.html>

3. История развития компьютера [Электронный ресурс] <https://www.sites.google.com/site/storycomp8/>

4. Марк Л. Чемберс, Как собрать персональный компьютер (ПК) для «чайников» – 5-е издание – 2006. – с. 304.

5. Обучающий симулятор «PC Building Simulator» [Электронный ресурс] <https://vgtimes.ru/games/pc-building-simulator/>

ШАЙХ УЛ –МАШОЙИХИДУР

ФИ 22-3к гуруҳининг талабаси **Османова Г.С.**

Илмий раҳбар - катта ўқитувчи Ганиев С.А.

Ж.А.Ташенев университети, Чимкент

salimzhan.ganiyev@mail.ru

Улуғ мутасаввуф шоир, олим, файласуф, тарбиячи, авлиё Хожа Аҳмад Яссавий Сайрам қасабасида туғилган. Бу зоти шариф Ҳазрат Султон, Қулхожа Аҳмад, Мискин Аҳмад, Аҳмад ибн Иброҳим, Аҳмад Яссавий таҳаллуслари билан ижод қилган ва бутун оламга танилгандир. Фаридиддин Аттор уни «Пири Туркистоний» («Туркистон пири») деб атаган эди. Буюк Навоий «шайхул машойих» («шайхлар шайхи») деб баҳо берган. Ҳозирги кунда ҳам ўз юртида «ҳазрати султоним» дейдилар. Яссавийнинг отаси Иброҳим, бобоси Илёс бўлиб, насаблари Ҳазрат Али розиоллоҳу анҳуга бориб тақалади. Онаси Ойша хотун эди. Яссавийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар жуда оз. Борлари ҳам ривоят ва афсоналарга айланиб кетган. Олимларимиз айтгандек, «Ривоятлар ҳақиқатдан дарак берувчи ёлғондир» дейиши билан афсоналарни ёлғонидан рост кўпдир.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий 1105 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина кўлёзма манбаларда 1167 йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Яссавий тарбияси билан опаси Гавҳар Шаҳноз машғул бўлади. Яссавий опаси билан Яссига кўчиб боргач, биринчи устози Арслон боб билан учрашади ва ундан таҳсил олади («Етти ёшда Арслон бобом излаб топдим...»). Аҳмад дастлабки таълимотини Яссида машҳур олим Шаҳобиддин Исфижобийдан олади. Сўнгра бобоси Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи устоз Юсуф Ҳамадонийнинг ҳузурига 23 ёшда борганини ва унинг тарбиясига ноил бўлганлигини эътироф этади. Бухорода у араб тили билан бир қаторда форс тилини ҳам чуқур ўрганади. Аҳмадга кичик ёшидан бошлабқ турли тажаллилар 24 зоҳир бўлиб турар, ёшига мос бўлмаган ва ҳаммани ҳайратга соладиган фавқуллоҳда ҳодисалар кўрсатарди. Аҳмад Яссавийга нисбат бериладиган “Девони ҳикмат” асарида зоҳир бўлган бу файзлар (ҳузур-ҳаловат) мутасаввуфларга муносиб тил билан, кўп нарсани англатади, деб баҳолаш мумкин. Яссавийнинг биринчи ҳикматидан бир

Етти ёшда Арслонбобга қилдим салом,

"Ҳақ Мустафо омонатин қилинг инъом".

Ўшал ҳолда минг бир зикрни қилдим тамом,

Ломаконнинг мақомига оштим мано.

“Ломаконнинг мақомига ош”моқ – фақат Оллоҳ тажаллисини ўзида мужассам этган илоҳий зотларга тегишли. Бу мисрадар етти ёшли Аҳмадга тажалли зоҳир бўлиб тургани ҳақида ишончли далилдир.

Етти ёшда отасидан етим қолган Аҳмад маънавий падари Арслон бободан тарбия олди. Шайх Арслон бобо Сайрамга келиб, Аҳмадни Ҳақ йўлига йўналтирди. Арслон бобо, ривоятларга кўра, машҳур зотлардан эди. Яссавий яна юқоридаги ҳикматида бу ҳақда шундай айтади:

Етти ёшда Арслон бобом излаб топди,
Хурмо бериб, парда бирлан сиррим ёпди.
Биҳамдиллох, кўрдум, тею юзум ўбти,
Ул сабабдин олтмиш учда ерга кирдим.

Бу тўртлик Аҳмад Яссавий ҳақидаги манқабавий ривоятларни тасдиқловчи муҳим далил сифатида ҳам кимматлидир.

Яна ўз даврида кенг тарқалган ривоятларга кўра, ёш Аҳмаднинг маънавий падари Арслон бобо тўрт юз йил, бошқа бир ривоятга кўра, етти юз йил яшаган. У Туркистонга келиб, Хожа Аҳмадни ҳақ йўлга амр қилишини ва бу вазифани бажаришини бир маънавий аломатга қилинган ишорага таяниб, ўз зиммасига олган эди: Бир куни аҳли киром (мухтарам, азиз кишилар) оч қолиб, Пайғамбарнинг ҳузурига келдилар ва бир оз егулик илтимос қилдилар. Пайғамбарнинг дуоси билан Жаброил жаннатдан бир товоқ хурмо келтирди. Хурмолардан бир донаси ерга тушди. Жаброил дедик: “Бу хурмо сизнинг умматингиздан Аҳмад Яссавий отлиғ бирининг насибасидир”. Пайғамбар саҳобаларига, орангиздан биронтангиз бу вазифани (яъни Аҳмад Яссавийга хурмони сақлаш ва унга етказишни - Н.Р.) ўз зиммангизга олинг, деб таклиф қилди. Саҳобалардан ҳеч ким жавоб бермади. Фақат Арслон бобо бу вазифани ўз зиммасига олажагини сўйлади. Арслон бобо хурмони Аҳмадга етказиш вазифасини ўз зиммасига олгандан кейин, Ҳазрати пайғамбар ўша бир дона хурмони қўли билан Арслон бобонинг оғзига отди ва муборак тупикларидан ҳам эҳсон этди. У Арслон бобога султон Аҳмад Яссавийни қандай топишини таъриф-тавсиф қилиб ва ўғит бериб, унинг тарбияси билан машғул бўлишини амр қилди. Шундан кейин Арслон бобо Сайрамга Яссига келди ва ўз зиммасидаги вазифани бажаргандан кейин бир йил ўтгач вафот этди. Бу воқеани яна Аҳмад Яссавийнинг биринчи хикматида топамиз:

Хурмо бериб, бошим силаб назр қилди,
Бир фурсатда укбо сари сафар қилди.
"Алвидо!" деб бу дунёдин гузар қилди,
Мактаб бориб, қайнаб, тўлиб-тошдим мано.

Унинг 1166 йилда Яссида вафот этгани аниқ.Қабри Ясси Туркистонда. 1396-1397 йилларда Амир Темур унинг қабрини зиёрат этиб, мақбара қурдиради. Мақбара ҳозир ҳам улкан зиёратгоҳдир.Аҳмад Яссавийнинг бир ўғил, икки қиз кўргани маълум. Ўғлининг оти Иброҳим бўлиб, ёшлик пайтларида вафот этган. Қизлари - Гавҳари Шаҳноз ва Гавҳари Хушноз. Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳозиргача яшаётган авлодлари Гавҳари Шаҳноз номли қизидан тарқалган. Алишер Навоий у ҳақда шундай ёзади: "Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон мулкининг шайхул машойихидир. Мақомоти олий ва машхур, каромоти матаволи (хайратланарли) ва номахсур (чегарасиз) эрмиш. Муриду асҳоби (дўст, суҳбатдоши) ғоятсиз ва шоҳу гадонинг иродат ва ихлоси остонида ниҳоятсиз эрмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндур... Ва анинг мазори Туркистонда, Ясси деган ердаки, анинг мавлид ва маншаидур, воқеъ бўлубдур ва Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидур".

Аҳмад Яссавий туркий халқлар ичидан етишиб чиққан биринчи сўфийдир, тасаввуфнинг буюк вакилидир. "Яссавия" тариқатининг асосчисидир. Тасаввуф эса, Кунчикиш оламининг кенг тарқалган фалсафасидир. Сўфийликнинг асосида Аллоҳни англамоқ ётади. Аллоҳ ҳақдир, ҳақиқатдир. Уни оддий одамнинг жўн ақли билан англаш мумкин эмас. Бунга воситачи бўладиган

устоз, пир керак. Чунки бу дунёда ўз ҳолингча тўғри йўлни топиш ғоят қийин. Бу борадаги бирдан-бир тўғри йўл тариқатдир. Тариқат “йўл”, “усул” деган маъноларни билдиради. Тариқат шариатнинг давомидир. Яссавий айтмоқчи, шариат имоннинг пўсти бўлса, тариқат унинг мағзидир. Шариат унинг зоҳири бўлса, тариқат ботинидир. Бирини иккинчисисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шариат исломда риоя қилиниши лозим бўлган диний қоидалар йиғиндисидир. Тариқат шуларни англамоқ йўлидир. Аҳмад Яссавий туркий халқлар орасидан чиққан би-ринчи мутасаввуфгина эмас, “яссавия” деб аталмиш янги бир тариқатнинг асосчиси ҳамдир. Бу тариқат ўзининг қоидаларига эга:

1. Мурид ўз пирини барчадан афзал билмоғи ва унга ўз ихтиёрини тўла топширмоғи лозим.
2. Мурид ўз пирининг барча рамз ва ишораларини мукаммал англай олиши керак.
3. Мурид ўз пирининг барча сўзлари ҳамда ишларига содиқ ва фидойи бўлиши лозим.
4. Мурид ўз пирининг барча топшириқларини чакқон, сидқидил бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи шарт. Чунки Аллоҳ ризоси унга боғлиқдир.
5. Мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасида мустаҳкам бўлиб, пирига нисбатан кўнглида бирор шубҳага йўл қўймаслиги керак.
6. Мурид Аллоҳ йўлида бутун молу мулкени, ўз пирига нисор этмоқ учун доимо тайёр турмоғи лозим.
7. Мурид ўз пирининг барча сир-асрорини билгани ҳолда уни бошқаларга билдиришни ҳаёлига ҳам келтирмаслиги, дўстига-дўст, душманига-душман бўлиб яшамоғи шарт.
8. Мурид ўз пирининг мушкулотларини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо келтирмоғи лозим.

Яссавий пир сифатида илм-фанга алоҳида эътибор қилди. Профессор Э. Рустамовнинг маълумот беришича, Яссавий ўз масжиди тепасига “Талабул илм фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин” (Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарздир) деган ҳадисни ёздириб қўйган экан. Бу машҳур ҳадисни Мирзо Улуғбек ҳам XV асрда Бухорода курдирган мадрасаси пештоқига ёздирган.

“Яссавия” тариқатининг иккинчи номи “жахрия”дир. “Жахр” - ошкор қилмоқ, баланд овоз билан ўқимоқ дегани. Аллоҳ таоло таълимини, пайғамбар алайҳиссалом ўғитларни туркий тилда ёйиш яссавия тариқатининг мақсадидир.

Улуғ мутафаккирнинг жуда чуқур ва бой мазмунга эга бўлган **“Девони ҳикмат”** асаридаги сўфийлик, Яссавийнинг фалсафий дунёқараши ўзининг бутун борлиғи билан ўқувчининг диққатини ром этади. Унинг ўзи “Девони ҳикмат” номи билан бирор бир китоб ёзмаган. Ушбу нодир асар унинг мурид ва издошлари томонидан йиғилиб, тартиб берилган.

“Девони ҳикмат”да илоҳий ишқ ва ошиқлик, маърифат ва орифлик саодати, фанодан бақога етишиш тушунчалари самимий ва таъсирли оҳангларда етказиб берилган. Унинг фикрича, “Ҳақнинг сўзини эмас, ўзини билиш” асосий вазифадир. Шунинг учун донишманд бу дунё роҳатини кидирадиган сўфий – сўфий эмас, тоат-ибодат қилиб, ҳалоллик ва покликни тарғиб этиб, дунёнинг ғам-ғуссасини чекиб, халқ ташвиши билан яшаган инсонгина ҳақиқий сўфийдир, дейди.

Асарнинг бошидан якунига қадар улуғвор инсоний фазилатлар: камтаринлик, меҳр-муҳаббат, ишқ, садоқат, ҳақиқат, адолат, хурфигрлик, инсонни инсондан айирмаслик каби масалалар фалсафий нуқтаи назардан олқишланади. Ва аксинча, нодонлик, ёмонлик, саводсизлик, ҳақсизлик, адолатсизлик, каби иллатлар қораланади. Бундай хислатга эга бўлган инсонлар инсоф диёнатга чақирилади.

Унинг фикрича, инсонлар бир-бирларига яхшилик қилишлари, ҳасадгўй бўлмаслиги, шу билан бир қаторда ўз мол-давлатига ишониб яшамаслик кераклиги, бу дунё ҳаммадан қолиши айтилади:

Бешак билинг бу дунё барча элдан ўтаро,

Инонмағил молинга, бир кун қўлдан кетаро.

Ота-она, қариндош қаён кетди фикр қил

Тўрт оёқлик чўбим от бир кун сенга етаро.

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,

Ўзгалар молин ема, Сирот узра тутаро.

Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайди йўлдош,

Мардона бўл ғариб бош, умринг елдек ўтаро.

Қул Хўжа Аҳмад тоат қил, умринг билмам неча йил,

Аслинг билсанг қаро гил, яна гилга кетаро.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсам, Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат – «Яссавия»нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мавороуннахр, балки туркийзабон халқларнинг маънавий тарихида кенг маълум бўлган, мутасаввуф донишманд, инсонпарвар шоир ҳисоблан.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қосимов Б., Йўлдошев Қ., Тўламетов М. Ўзбек адабиёти, 2006.

2. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи: дарслик. Ҳ.3 / - Алматы: ЭСПИ, 2021.

3. Рустамов Э., Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси, Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1972, № 4-5

ӘОЖ 531/534

АДАМ БИОМЕХАНИКАСЫ

Алдасүгірова Г.Е. №38 Н.Оңдасынов атындағы мектеп-гимназиясы, физика пәні мұғалімі, Шымкент қ.

Құрбанов Жансерік. №38 Н.Оңдасынов атындағы мектеп-гимназиясы, 10 сынып оқушысы

Ғылыми жетекші: ОҚМПИ-дің академиялық істер-департаментінің директоры,
Физика-математика ғылымдарының
кандидаты, аға оқытушы: **Бердалиев Д.Т.**

Биомеханика физика тұрғысынан тірі организмдердің механикасын түсіну үшін физика принциптерін зерттейді. Бұл сала биология мен физиологияның әртүрлі аспектілері туралы құнды түсініктеріне жол ашады. Биомеханиканы зерттеу – күштердің, қозғалыстың және энергияның адам жүйесіне қалай әсер ететінін тереңірек түсіну сияқты нәтижелер береді. Бұл протездеу, ортопедия және спорт ғылымының дамуына ықпал ететін

бұлшықеттің жиырылу механикасын, сүйектің беріктігін және буындардың қозғалысын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді.

Биомеханика шешетін практикалық мәселелерге жарақаттанудың алдын алу, оңалту әдістері және спорттық өнімділікті оңтайландыру кіреді. Жүгіру немесе көтеру кезінде адам ағзасына түсетін жүктемені сандық бағалау биомеханикаға қауіпсіз жаттығу режимдері мен эргономикалық жұмыс орындарын жасауға көмектеседі. Мұндай сынақтар күнделікті өмірде кездесетін әртүрлі жарақаттардың себебін немесе салдарын жақсы түсінуге көмектеседі. Осындай жағдайларға бейімделген сенсорлар мен құрылғылар жарақаттың барлық егжей-тегжейлерін, оның қалай алынғанын, және оңалтудың ықтимал ең жақсы әдісін талдайды және нақты есеп бере алады.

Биомеханика көмегімен жарақаттарды зерттеу әдісі күрделі және көп қырлы болып табылады және травматикалық жарақаттардың механизмдерін дәлірек түсінуге және сипаттауға мүмкіндік береді. Биомеханика жоғарыда айтылғандай, бұлшықеттер мен буындардың дұрыс жұмыс істеуінің негізгі факторы болып табылады. Күнделікті жаттығулар кезінде адам экзоскелеттің жұмысына немқұрайлы қарау ауыр жарақаттарға әкелуі мүмкін. Биомеханика адам өмірінің әртүрлі салаларында маңызды рөл атқарады. Мұнда бірнеше мысалдар келтірілген: Эргономика, оңалту, ортопедиялық сала, аяқ киім, медицина саласы. Биомеханика спортқа және жалпы адамзатқа тек артықшылықтар әкеледі, бұл тек спортта ғана емес, сонымен қатар адамның бірқатар басқа салаларында да көмектеседі деп нақты айтуға болады. Алайда, сұрақ туындайды, біздің ғылыми жұмысымыздың тақырыбы биомеханика физика тұрғысынан зерттелсе, ол адам антропологиясында қандай қатынасы болуы мүмкін?

Оқушымен бірге жасалған зерттеу нәтижелері:

Ғылыми жұмысымыздың практикалық бөлігінде мен баскетболды мысал ретінде алдық, өйткені бұл адамның биомеханикалық процестерін іс жүзінде көрсетуге мүмкіндік беретін бірнеше нұсқалардың бірі. Баскетболда ең бастысы доппен ойнау болып табылады және көп жағдайда инертті күштер мен ауырлық күшін тартатын лақтыруды қарастырады, доптың траекториясы бұрыш пен күш сияқты бірқатар факторларға байланысты болады.

Жылдамдық пен дәлдік көптеген спорт түрлерінде қажетті элементтер, көптеген жағдайларда олар ойыншылардың өнерінде шешуші рөл атқарады, сондықтан жеңіске жету үшін бұл сипаттамалар қажет. Олимпиада ойындарының көпшілігі мысал бола алады, қозғалыстардың дәлдігі соңғы нәтижеге үлкен әсер етеді. Әрине, баскетболда допты таңдау кезінде қажетті жылдамдықсыз және оны лақтыру кезінде дәлдікпен жеңу қиын болады. Алайда, көптеген ойыншылар соңғысын меңгермейтінің байқаймын, егер бәріне жылдамдық өте түсінікті болса, лақтыру дәлдігі бәріне бірдей анық емес. Бұрыштардың, жылдамдықтың және мақсаттың биіктігінің өзгергіштігі көбінесе түсіндірілмейді, бұл ойыншылардың доп лақтырудағы қателіктерін тудырады.

Ең алдымен, баскетболға лақтыру кезінде доптың позициясы мен ұстауын жақсарту керек. Төменде дұрыс және дұрыс емес ұстаудың мысалдары көрсетілген суреттер берілген: 1-сурет.

А) жақсы уголда ұстау 45° Б) эффективті емес уголдағы ұстау $60-90^\circ$

1-сурет

А)

Б)

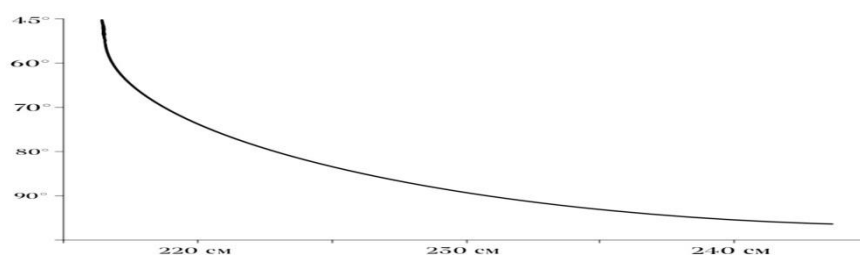

45° оңтайлы бұрыштан лақтыру (сурет. А) лақтыру түріне қарамастан нысанаға түсудің үлкен мүмкіндігін береді. Мен лақтыруды әртүрлі бұрыштардан өлшеді, атап айтқанда 45° және 60° , соққылардың көпшілігі 45° бұрыштан болды. Әрине, лақтыруға лақтыру бұрышынан басқа көптеген факторлар әсер етеді, олардан ең маңыздысы ретінде биіктік пен бұрыш корреляциясын алып орташа салу пайызын (ОСП) ұсынды:

Мәндер	Бұрыш	Биіктік	Салынғандоп саны (%)	Атылғандоп саны
ОСП (%)	$45^\circ \pm 5-10^\circ$	2м 38 см $\pm 10-20$ см	67%	50
	$60^\circ \pm 10-30^\circ$	2м 20 см $\pm 10-20$ см	34%	50

1-кесте

Атылған доптың бұрышпен биіктігінің корреляциясы:

Республикалық ғылыми жоба байқауына қатысып, қалалық кезеңінің I дәрежелі дипломымен №38 мектеп оқушысы Құрбанов Жансерік марапатталды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.БИОМЕХАНИКА ХОДЬБЫ ЧЕЛОВЕКА Исхаков А.С

В сборнике: Актуальные проблемы теоретической, экспериментальной, клинической медицины и фармации. Материалы 52-й ежегодной Всероссийской конференции студентов и молодых ученых, посвященной 90-летию доктора медицинских наук, профессора заслуженного деятеля науки РФ Павла Васильевича.

Дунаева. 2018. С. 354-355.

2.ЭРГОНОМИЧЕСКАЯ БИОМЕХАНИКА В ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Овчинников Ю.Д., Воскобойник Е.И.

Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.

2014. N9 6-2. С. 117-120.

3.БИОМЕХАНИКА ДВИЖЕНИЯ В БЕГЕ. УЧИМСЯ БЕГАТЬ ФАЗЫ БИОМЕХАНИКИ ДВИЖЕНИЙ В ПРЫЖКАХ В ВЫСОТУ

Овчинников Юрий Дмитриевич кандидат технических наук, доцент Жирова Юлия Владимировна студентка факультета Спорта, тренер «Школа Бега» ФГБОУ ВО «Кубанский государственный университет физической культуры, спорта и туризма», г. Краснодар

4.Lower Baskets and Smaller Balls Influence Mini-Basketball Players' Throwing Motions

Carina Thomas, Kevin Nolte, Marcus Schmidt and Thomas Jaitner

Institute for Sport and Sport Science, 'TU Dortmund University, Otto-Hahn-Straße 3, 44227 Dortmund, Germany

Correspondence: carina.thomas@tu-dortmund.de

ӘОЖ 661.715

КЕЙБІР ӨСІМДІКТЕРДЕН ТАБИҒИ КАУЧУК АЛУ ЖӘНЕ ОНЫ ӨНДЕУ

Н.Д.Ондасынов атындағы № 38 мектеп- гимназиясы,
Шымкент қаласы

9 сынып оқушысы **Жақсыбек Ахметжан**
Жетекшісі: Химия пәні мұғалімі **Нышанова Ж.Т.**

Каучук өндірісі-еліміздің техникалық-өнеркәсіптік кешеніндегі маңызды буын. Бұл шикізат әр түрлі салаларда: машина жасауда, медицинада, күнделікті өмірде – біздің өміріміздің барлық салаларында қолданылады. Қазақстанда қолданылатын каучуктың көп бөлігі синтетикалық болып табылады. Бұл біздің еліміздің географиялық және климаттық ерекшеліктеріне байланысты, өйткені тропикалық өсімдіктер біздің топырақта өсе алмайды. Бұл біздің ендікте табиғи каучук өндіру мүлдем мүмкін емес дегенді білдіре ме? Осы мәселеге қызығушылық танытып, мен зерттеу жұмыстарын жүргізуді, сондай-ақ алынған заттың каучук екенін дәлелдейтін бірнеше тәжірибе жасауды шештім.

Бұл жұмыста қазіргі кезеңде өзекті мәселелердің бірі болып табылатын – резеңкенің негізгі шикізаты каучуктың, соның ішінде табиғи каучуктың қасиеттерін зерттеу жұмыстары жүргізілген. Жұмыс барысында

каучукты тек тропикалық өсімдіктерден ғана емес, қолжетімді басқа өсімдіктерден алуға болатындығына көз жеткіздім.

Жұмыстың практикалық бөлімінде бөлме өсімдігі фикустан каучук алып, алынған каучуктың физико-химиялық қасиеттеріне зерттеу жұмыстарын жүргіздім.

Жұмыстың өзектілігі: -Табиғи каучук алу процесі және оның негізінде резеңке өндіру (вулканизацияланған Табиғи каучук) бір орында тұрмайды, дамиды және бұл өнімдерге деген қажеттілік күн сайын артып келеді. Сондықтан экологиялық таза материалды – табиғи Каучукты алу қазіргі әлемде маңызды міндет болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты: мектеп зертханасында бөлме өсімдігінен каучук алу және оның кейбір қасиеттерін зерттеу;

Зерттеу жұмысының міндеттері:

- Каучуктың ашылу тарихына, қасиеттеріне және қолдану аясына әдеби шолу жасау;
- Құрамында каучугы бар, соның ішінді Қазақстанда өсетін
- өсімдіктерді анықтау;
- Каучукты іс жүзінде алу;
- Каучуктың физикалық және химиялық қасиеттерін тәжірибе арқылы зерттеу
- Табиғи каучук алу өндірісінің артықшылығын көрсету;

Ғылымизерттеудің жаңалығы: табиғи каучукты тек тропикалық өсімдіктерден емес, бөлме өсімдігінен мектеп зертханасында алуға болатындығын эксперимент арқылы көрсету; алынған каучук диен көмірсутектерге тән қасиеттерді көрсететіндігін тәжірибе арқылы дәлелдеу;

Зерттеу объектісі: фикус өсімдігінен алынған каучук

Әдіс – тәсілдер: эксперимент, бақылау, салыстыру, нәтижелерді талдау.

Практикалық бөлім

1. Табиғи каучукты алу.

Тәжірибе №1. Фикус өсімдігінен каучук алу.

Мақсаты: фикустан сүтті шырын жинау, одан каучукты қабыршақ түрінде бөліп алу.

Жұмыстың мазмұны:

Фикустың бірнеше жапырағын кесіп, шыққан сүтті шырынды сынауыққа жинадық. Жиналған шырын тамшыларына мен аздап су құйып, 0,5 г кальций хлоридін қостым. Қоспаны жақсылап шайқап және оған спирт тамшылары құйылды. Көп ұзамай ерітіндінің бетінде каучук ұлпалары пайда болды.

Мен шыны бетіне фикус жапырақтарынан сүтті шырын жағып, қыздырдым. Табиғи каучуктың пленкасы пайда болды.

2.Каучуктың физикалық қасиеттерін зерттеу.

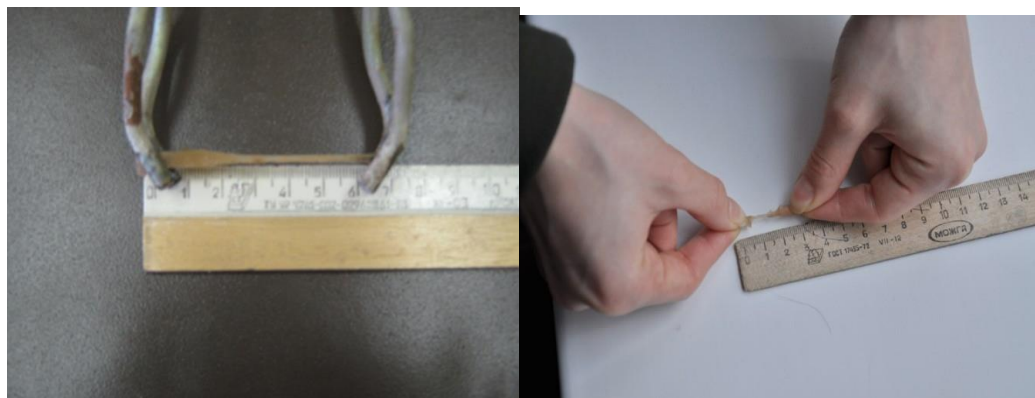
Тәжірибе №2. Каучуктың серпімділігін және температураға әсерін анықтау

Максаты: каучуктың серпімділігін анықтау, осы қасиетке температураның әсер ететінін зерттеу;

Жұмыстың мазмұны:

Мен тигель қысқыштарымен каучуктың жұқа жолағын создым,оның ұзындығын өлшедім, ол 1,7 см болды. Мен бірдей жолақтарды : біреуін ыстық суға, екіншісін тоңазытқыштың мұздатқышына қойып алдым. Біраз уақыт тұрғаннан кейін мен каучукты қайтадан созылу үшін сынап көрдім. Ыстық суда болған жолақ 5,3 см-ге дейін созылатынын байқадым, бірақ босатқаннан кейін пішінін қайтармады. Тоңазытқышта болған каучук жолақ бүліне бастады, оның шеті үзіліп, материал сынғыш болды.

Шарттар	Материалдың ұзындығы	Каучук	Резеңке
	Әсер еткенше	1 см	1 см
Бөлме температурасында	Созған уақытта	1,7 см	1,4 см
	Әсер еткеннен соң	0,9 см	0.9см
+80°C – қа дейін температураны жоғарлатқанда –10°C-қа дейін температураны төмендеткенде	Әсер еткенше	1 см	1 см
	Созған уақытта	6.3 см	1,5 см
	Әсер еткеннен соң	6,2 см	1,1 см
	Әсер еткенше	1 см	1 см
	Созған уақытта	–	1,4 см
	Әсер еткеннен соң	–	1 см

3. Каучуктың химиялық қасиеттерін зерттеу.

Тәжірибе №3. Каучуктың әр түрлі еріткіштерге әсерін зерттеу.

Максаты: резеңкенің әртүрлі органикалық еріткіштердегі ерігіштігін салыстыру.

Жұмыстың мазмұны:

7 сынауыққа 3 мл келесі еріткіштер құйылды: 1) этил спирті; 2) су; 3) бензин; 4) керосин; 5) ацетон; 6) бензол; 7) толуол. Сынауықтарға каучук үлгілерін салып, тығындармен жаптым, бір күнге қалдырдым.

Нәтижесі: спиртке, суда және ацетонда каучук еріген жоқ, ешқандай өзгеріс болған жоқ; бензинде, бензолда және толуолда каучук еріп, тұтқыр сұйықтық (резеңке желім) түзді, ал толуол ерітіндісі сары түске ие болды; керосинде каучук ісінген, ол еріткішті сіңіріп, мөлшері ұлғайған.

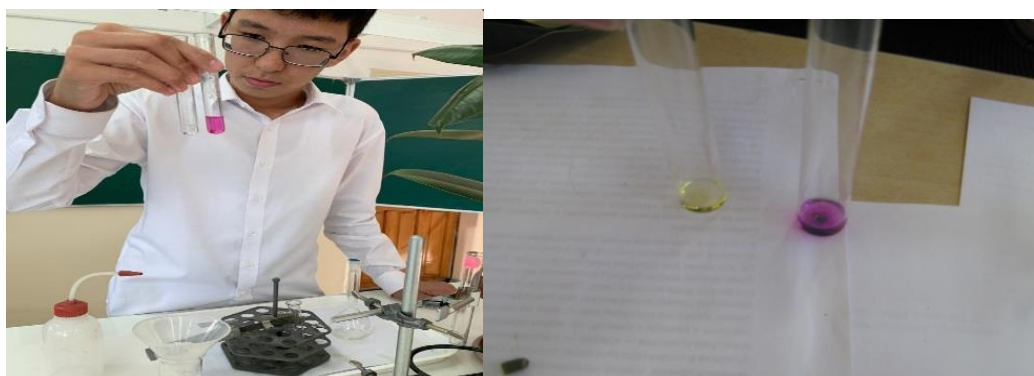
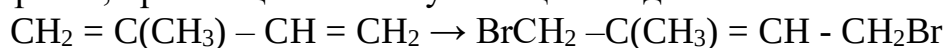
Еріткіштің атауы	Нәтижесі
Этил спирті	Ешқандай өзгеріс жоқ, ерімейді.
Су	Ешқандай өзгеріс жоқ, ерімейді.
Бензин	Еріп, тұтқыр сұйықтыққа айналады (резеңке желім)
Керосин	Табиғи каучук еріткішті сіңіріп ісінеді, мөлшері өзгереді.
Ацетон	Ешқандай өзгеріс жоқ, ерімейді.
Бензол	Еріп, тұтқыр сұйықтыққа айналады (резеңке желім)
Толуол	Еріп, тұтқыр сұйықтыққа айналады (резеңке желім), түсі сары түске өзгереді.

Тәжірибе №4. Каучук – қанықпаған көмірсутек (алкадиен) өкілі

Мақсаты: сапалы реакциялар арқылы каучук полимер тізбегінің қанықпаған көмірсутектерге тән қасиет көрсететінін дәлелдеу.

Жұмыстың мазмұны:

Мен каучук үлгісін бензинге ерітіп алдым. Калий перманганатының ерітінділері мен бром суы бар түтіктерге мен алдын ала дайындалған каучук ерітіндісінің бірнеше тамшысын қосып, шайқадым. Түсінің өзгеруін байқадым, екі ерітіндінің де түсі өзгерді. Бұл тәжірибе каучуктың диен көмірсутектер класына жататынындығын дәлелдеп көрсетеді. Каучуктің үлгісі мен бром жеткілікті мөлшерде әрекеттескенде, барлық қос байланыс үзіліп, бромның екі молекуласы қосылады.

Қорытынды

Полимерлі өнім – табиғи каучук туралы материалды зерттей отырып, құрамында каучугы бар өсімдіктер туралы көп мағлұмат алдым, маңызы өте зор екенін білдім. Табиғи каучук автомобиль, авиация бұйымдарын, сондай-ақ кеңінен қолданатын бұйымдарды (аяқ киім, спорт тауарлары, ойыншықтар) өндіруде қолданылады және синтетикалық жасанды жолмен алынған каучукке қарағанда адам ағзасына, қоршаған ортаға зиян келтірмейді, синтетикалық каучукқа қарағанда кейбір қасиеттері тұрақты

болып келеді. Негізгі өндірілетін өсімдік Бразилия елінде өсетін гевея ағашы болғандықтан тасымалдау қымбат болады, соған қарамастан автокөлік, әсіресе ауыр жүк көліктері және авиациялық шиналар жасауда табиғи каучук көп қолданылады.

Фигус өсімдігінен алынған каучуктың қасиеттерін зерттеу кезінде оның полимер тізбегінде қос байланысы бар деген қорытындыға келдім, яғни табиғи каучукқа тән барлық қасиеттер тән екенінен көзім жетті.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде:

1. Мен фигус жапырақтарынан және көксағыз өсімдігінен табиғи каучук алдым;
2. Алынған каучуктың құрамында қанықпаған байланыс бар екенін дәлелдедім;
3. Сапалық реакциялардың көмегімен мен табиғи каучуктың ыдырау өнімі изопреннің де қанықпаған қосылыс екенін дәлелдедім;
4. Табиғи каучукты әртүрлі органикалық еріткіштерге әсерін зерттеп, каучуктың толүолда, керосинде, бензинде еритініне көз жеткіздім.

Табиғи каучуктың сипаттамасы:

1. Серпімділік пен икемділік: Табиғи каучукқа созылу және бастапқы қалыпқа оралу қабілеті тән. Бұл оны шиналар мен серіппелерді өндіру үшін тамаша материал етеді.
2. Тозуға төзімділік: Табиғи каучук айтарлықтай берік және ультракүлгін сәулелену немесе жоғары ылғалдылық сияқты қоршаған ортаның қатал жағдайларына төзімділігімен сипатталады.
3. Биологиялық ыдырағыштық: Табиғи каучуктың табиғаты оны синтетикалық каучукпен салыстырғанда экологиялық таза және ыдырауға төзімді етеді.

Менің зерттеу мақсатым айтарлықтай дәрежеде шешілді деп ойлаймын. Алынған каучук табиғи каучукқа тән барлық қасиеттерге ие, сондықтан мен зерттеу гипотезасын растадым.

Жүргізілген жұмыс маған органикалық химияны және полимерлі материалдардың ерекшеліктерін одан әрі зерттеуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://himija-online.ru/organicheskaya-ximiya/kauchuki/istoriya-otkrytiya-i-primeneniya-kauchuka.html>
2. <https://www.wiki.ru/wiki/prirodnye-kauchukonosy/>
3. <http://natural-rubber.ru/index.php/interesnoe-pro-kauchuk/item/stroenie-i-svojstva-prirodnogo-kauchuka>
4. <https://www.rubicom.su/info/articles/kauchuki/naturalnyy-kauchuk/>
5. <https://uplotniteli-rostov.ru/articles/svojstva-sinteticheskikh-kauchukov/>
6. <https://sterbrust.tech/spravochnik/materialovedenie/vulkanizaciya-kauchuka.html>
7. <https://www.studmed.ru/science/chidnustry/periodika-po-himii/kauchuk-i-rezina>
8. Артеменко А.И. Удивительный мир органической химии. М.: Дрофа,
9. Темірболатова Ә., Нұрахметов Н., Жұмаділова Р., Әлімжанова С. Химия
11. Алматы: Мектеп

10. Оспанова М.Қ., Аухадиева Қ.С., Белоусова Т.Г. Химия 9. Алматы: Мектеп
11. Габриелян О.С., Ватина Л.П., Химический эксперимент в школе Москва: Дрофа
12. <https://sterbrust.tech/static/wp-content/uploads/2018/01/vulkanizaciya-kauchuka-8.jpg>

ӘОЖ 614.283

ЭЛЕКТРОНДЫ ТЕМЕКІНІҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ

Қыдыралиева Қ.С.№38 Н.Оңдасынов атындағы мектеп-гимназиясы,
химия-биология пәні мұғалімі, Шымкент қ.

Мұрат Д.Н.№38 Н.Оңдасынов атындағы мектеп-гимназиясы, 10 сынып
оқушысы

Ғылыми жетекші-М.Әуезов атындағы О.Қ.У-нің «Тіршілік қауіпсіздігі және
Қоршаған ортаны қорғау» кафедрасы т.ғ.к., доцент **Керімбекова З.М**

Күн сайын қала көшелерінде «керемет бұмен» тыныс алып жүрген адамдарды көп көреміз. Бұл не? Кәдімгі темекіге қауіпсіз балама ретіндегі электронды құрылғылар-темекі,бірақ темекі шегуді насихаттайтын электронды толтырғышы бар темекі.Электронды темекі салыстырмалы түрде танымал бола бастады, бірақ қазірдің өзінде адамдар арасында жаппай хоббиге айналды.Vapes-бұл электронды темекі. Вейперлер-қарапайым емес темекі шегетін темекі шегушілердің жаңа түрі. Қазіргі уақытта темекі шегетін жасөспірімдер өте көп және саны артуда.«Электронды темекіні» қолдану соншалықты жақсы және зиянсыз ба? Жасөспірімдерді бұл заттан қалай қорғауға болады? Темекі шегудің қауіптілігі неде?

Электронды темекінің ағзаға зиянды әсерлері :

1. Электронды темекі өсімдіктер мен жануарлардың ұлпаларына кері әсер етеді. Никотин ми тіндерінде алғашқы тартуда 7 секундтан кейін пайда болады. Никотин жүйке импульстарын өткізуді жеңілдететін ми жасушалары арасындағы байланысты жақсартады. Никотиннің арқасында ми процестері біраз уақыт қозғалады, бірақ содан кейін ұзақ уақыт бойы баяулайды. Ми тұрақты никотинмен тамақтануға үйренеді, бұл оның жұмысын біршама 2. Электрондық темекіге арналған темекі сұйықтығының құрамына мыналар кіреді: пропиленгликоль, глицерин; никотин, хош иістер және су.
- 3.Электрондық темекіде пропиленгликоль байланыстырушы рөл атқарады. Сонымен қатар, ол никотин бар буды тыныс алу жолдары мен өкпеге жақсы тасымалдауды қамтамасыз етеді.
- 4.Глицерин-бұл қарапайым көпатомды алкоголь болып табылатын электронды темекі сұйықтығының тағы бір негізгі элементі.Бұл зат суды кетіретін қасиетке ие және тірі организмдердің кез-келген ұлпасынан суды тарта алады. Сонымен қатар, глицерин ағзадағы қан айналымы процестеріне және қан тамырларының күйіне теріс әсер етеді.

5. Менің тәжірибелерімнің нәтижелері бойынша электронды темекі шегудің қауіптілігі кәдімгі темекінің әсерімен бірдей. Жүрек-тамыр, жүйке, тыныс алу, ас қорыту, қан айналу жүйелерінің ауруларына әкеледі.
6. Спорттық жаттығулар кезінде және жоғары физикалық жүктеме кезінде электронды темекіні қолдану қажет емес, өйткені олардың екеуі де қан қысымының жоғарылауына және жүрек соғысының жиілеуіне әкеледі.
7. Электронды темекі құрамындағы көп мөлшерде кездесетін түрлі дәм беруші витаминдер де денсаулыққа оң әсер етпейді.

Оқушымен бірге жасалған зерттеу нәтижелері:

1. Электронды темекі түтінінің құрамындағы заттар жасушаларды баяу жойып, тәуелділікке әкеледі.
2. Электронды темекі өнімдерін шегу қан айналу, тыныс алу, қан қысымының өзгеруіне әсер етіп, адам ағзасында қайтымсыз процестерді тудырады.
3. Сауалнама нәтижелері бойынша жыл бойы семинар тренинг өткізу арқылы оқушыларда электронды темекіге теріс көзқарас қалыптасқанын анықтадым. Семинар тренингтер, дәрігерлермен кездесулер өткізу, интернет ресурстары, волонтерлік жұмыстар арқылы, мектептің инстаграмм парақшаларында кең көлемде маңызды ақпараттар тарату арқылы бұл індеттің алдын алу жұмыстарын жыл бойы жүргіздім. Бұл жұмыстар жыл соңында әр оқушының, ата-ананың саналы көзқарасының өзгергенін көрсетті. Қорытындылай келе, мектепте электронды темекінің адам ағзасына зиянды әсері туралы сынып сағаттарын, семинар тренингтер ұйымдастыру, дәрігерлермен кездесулер өткізу, салауатты өмір салтына, спортпен шұғылдануға тарту. Интернет ресурстары арқылы мектептің инстаграмм парақшаларында кең көлемде маңызды ақпараттар тарату. Әлеуметтік желілерде электронды темекіні жарнамалауға, сатуға тиым салу. Электронды темекіні қоғамдық орындарда қолдануға шек қою, тиым салу, электронды темекі бағасын оқушыларға қолжетімсіз ету. Сыртқы қаптамаларында ағзаға келтіретін зиянды тұстарын ескертіп, денсаулық баға жетпес байлық екендігін көрсету.

Республикалық ғылыми жоба байқауына қатысып, №38 мектеп оқушысы Мұрат Дария Нұрланқызы жүлделі 3 орын алды. Менің зерттеу жұмысымдағы аталған нәтижелер жастар арасындағы зиянды әдеттерден арылуға ықпал етті. Электронды темекіні қолданудың алдын алу барлығымыздың міндетіміз, олай болмаған жағдайда жастар арасында бұл індетке айналмақ!

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.И. Сонин. Человек. 8 класс: учебник для общеобразоват. учреждений / – 3-е изд., М.: Дрофа, 2010.
2. Свойства глицерина. <http://onwomen.ru/glycerin-e422.html>
3. Натуральные и искусственные ароматизаторы. <http://www.denshitabaco.ru/stati/sostav-jidkosti-elektronnoy-sigareti>
4. <http://tv.mk.ru>. МК Электронные сигареты — бомба замедленного действия.
5. <http://alt-cigaret.ru> Альтернативное курение. Электронная сигарета: вред или польза?

ШОБ САЛЫҚ САЛУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІН ҚАРАСТЫРУ

**Турлыбек Д.Е.
Сауытбеков Е.Ж.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-ә.ғ.к. **Темирова Ж.Ж.**

Жалпы алғанда, Еуропаға одақтас мүше елдерде шағын және орта бизнеске қатысты саясат экономика министрлігіне немесе сауда мен өнеркәсіп министрлігі арқылы жасалады. Мысалы, Германияда экономика министрлігінде шағын және орта бизнес бөлімдері бар. Францияда арнайы шағын және орта бизнес бөлімдері өнеркәсіп министрлігінде құрылған. Ұлыбританияда шағын кәсіпкерлік министрлігі бар. АҚШ- та шағын және орта бизнесті қолдау және оның мүдделерін қорғау мақсатында 1953 жылы Конгресс шағын кәсіпкерлікті басқарудың арнайы органы құрылды. Жапониялық экономикалық шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдауына байланысты олардың үлесіне елдің жалпы кәсіпорындар санының 99 пайызы экономикадағы жұмыспен қамтамасыз етілгендердің 80 пайыздан көбі өндіруші өнеркәсіптегі саудасаттық көлемінің 52 пайызы және бөлшектеп сатудың 10 пайызының көбі тиеді [1].

Шағын және орта бизнесті дамытудың тағы бір маңызды жағы - олардың дамуына салалық министрліктер, ведомстволар, ірі отандық кәсіпорындар мен трансұлттық компаниялар тарапынан кешенді де нақты жәрдемдесу болып табылады. Ең қызығы, шағын кәсіпорынның қалыптасып -дамуы оның қай салаға жататындығына байланысты емес, оның басшысының басқару қабілетіне, өндіріс пен еңбекті ұйымдастырудың тәсілдеріне байланысты болғандығын көрсетті.

Жапон өнеркәсібінің өнімділігінің американдық өнеркәсібі өнімділігінен көп ілгері болуының құпиясы да - басқару мәселелерінің жапондықтарда кең де терең зерттелгендігінде екендігін дәлелдеді. «Мұның құпиясы біреу-ақ, ол - жақсы басқара білушілік»[2].

АҚШ-та шағын кәсіпкерлік пен бизнес нысанына қызметкерлер саны 500 адамнан аспайтын кәсіпорындар жатады. Осы елдің шағын бизнес әкімшілігі жылдық түсімнің көлеміне қарай оларды салалар бойынша жіктеді. Мысалы, көлік саласында жұмыс істейтін фирмалар үшін шағын бизнес категориясына жылдық түсім көлемі 3,5-нан 20 млн. АҚШ долларын, құрылыста 9-21 млн. АҚШ долларын, көтерме саудада - 15-35 млн. АҚШ долларын, қызмет көрсетуде - 2,5-14,5 млн. АҚШ долларын құрайтын кәсіпорындар жатады [3].

Франция мен Италияда шағын кәсіпорындарға адам саны 200-ге дейін қызметкерлері бар кәсіпорындар жатады. Сонымен бірге, Францияда шағын кәсіпорындар туралы кең ауқымды түсінік жоқ, дегенмен, оның қызметінің кейбір тұстарын қамтитын, мәселен, салық немесе бухгалтерлік, әлеуметтік немесе өндірістік жақтарын қарастыратын анықтамалар бар. 2005 жылғы 4 қаңтардағы және 2006 жылғы 3 сәуірдегі №79291 декретке сәйкес шағын

кәсіпкерлік пен бизнес кәсіпорындарына Францияда 500 адам жұмыс істейтін немесе жылдық айналымы 100 млн. франктен аспайтын кәсіпорын түрлері жатады. Кейін бұл цифр 2008 жылқы 16 қаңтарындағы №84-36 декретіне сәйкес 200 млн франкке көтерілді. Әйтсе де, экономиканың әртүрлі салаларында шағын фирмалардың шамасы әралуан деуге болады. Егер, ауыл шаруашылығында және тамақ өнеркәсібінде оларда жұмыс істейтін адамдардың саны 200-ден асса, бұл - ірі өндіріске, ал, құрал-жабдық кәсіпорындарында қызметкерлер саны 500-ден асса -шағын бизнес кәсіпорнына жатқызылады.

Ал, Австрияда шағын фирманың жоғары деңгейі 100 адамнан аспауы тиіс. Швецияда шағын бизнеске 200 адамға дейін қызметкерлері бар фирмаларды жатқызады. Бірақ, шағын бизнес кәсіпорындарының жіктемесі үшін келесі көрсеткіштер қабылданады [4]:

- өсусатысы (бастапқысаты, аман калу сатысы, өсусатысы);
- қызмететуініңгеографиялықаясы (толыққамтитын, аймақтықжәнеұлттықауқым);
- басқарушылар мен бизнес иелерініңарнаулысипаттамалары;
- кәсіпорынғатәнөзектімәселелердіңтүрлері (мысалы, қаржыландыру, сапаныбасқаружәнет.б.).

Сайыпкелгенде, шағынбизнестіңқатыпқалғанқағидасыжоқ. Әдетте, кәсіпорындардағықызметкерлерсанынаорайкәсіпкерлікті - шағын, орта жәнеірі бизнес депшарттытүрдеүшкебөледі. Әлемніңәр-түрліелдеріндеқызметкерлер саны әрқалай. Бірақ, шамамен, оныңортақбелгілерімынадай: ірі бизнес: жұмыскерлер саны 200-ден асады; орта бизнес: жұмыскерлер 50-ден 200-ге дейін; шағын бизнес: жұмыскерлер 50-ге дейін.

Дамыған елдер және Қазақстан Республикасы нарықтық қатынастарға өту тәжірибесі көрсеткендей, өндірістің тұрақты дамуы және экономикалық өсімнің жаңаруы, тек экономикалық сектордың бәсекеге қабілетті кәсіпкерлік қызметпен айналысатын жеке тұлғалардың тез дамуы арқасында жүзеге асады. Сол себепті мемлекеттің көмегі болашақ өндірістік кәсіпкерлік қызметпен айналысатын жеке тұлғалардың дамуына және жеке инвестицияның көркеюіне бағыттауы экономикалық тұрақтылық пен дамудың бастамасы болып табылады. Кәсіпкерлік қызметпен айналысатын жеке тұлғаларға ерекше әсер етуші, даусыз мемлекеттің салық саясаты. Ол тауар өндірісінің және қызмет көрсетудің дамуы арқасында ресурстардың орталықтандырылған қорын өсірсе мемлекеттік бюджеттің калыптастырушы міндетін атқарады. Нарықтық қатынаста салық саясаты шаруашылық формаларының ұтымдысын анықтап, олардың рентабельділігін арттыруға жағдай жасауы керек [5].

Бүгінде Қазақстанда еңбекке жарамды белсенді тұрғындардың әрбір бесіншісі шағын және орта бизнесте еңбек етуде. Олардың шамамен алғанда тең жартысы – жеке кәсіпкерлер. Ал барлық тіркелген кәсіпорындар мен кәсіпкерлердің 90% артық бөлігі шағын және орта бизнес секторына тиесілі болып келеді. Бұл тұрғыда біз орташа әлемдік көрсеткіштермен бір деңгейде келеміз.

АҚШ-та шағын бизнесті несиелендіру шағын бизнесті несиелендіру Әкімшілігі арқылы жүзеге асырылады. Ал, Германияда шағын кәсіпкерлікті несиелендіру жолдары банк арқылы жүргізіледі.

Ұлыбританияның тәжірибелеріне сүйенетін болсақ, қаржылық - несиелендіру көптеген несиелік мекемелер арқылы іске асырылады. Мысал ретінде, «қаржылық өндірістік және сауда кәсіпорындары» корпорациялары, әртүрлі клирингтік банктер тағыда басқа қаржылық мекемелер[5].

Іс жүзінде үлкен қаржылай көмек шағын бизнесті дамытудағы жалпы мемлекеттік саясаттың арнасына кіретін кәсіпорынға көрсетіледі. Біздің республикада шағын бизнесті қолдаумен айналысатын арнайы мемлекеттік орган құруға объективті қажеттілік туды. Сонымен бірге, салық органдары жұмысының бірқатар объективті және субъективті себептер салдарынан толық жетілмегендігі, салықтан жаппай шеттеу жағдайлары, елдің ауқымы және тағы басқа да жағдайлар салық органдарының басқа шет мекемелермен бірлесе жұмыс істеуді, әсіресе ақпарат алмасуда, қажет етіп отыр. Сондықтан салық органдарының билік, басқару орындарымен, құқық қорғау органдарымен және банк жүйесімен жүйеаралық ақпараттық қарым-қатынас жасау бүгінгі күні өзекті болып отыр .

Әдебиеттер тізімі:

1. Оспанов М.Т. Налоговая реформа и гармонизация налоговых отношений – СПб.: Издательство С-Петербурга. гос.университета экономики и финансов,1997. -С.98.
2. Сайт Министерства Финансов Республики Казахстан www.minfin.kz
3. П.Б. Исахова. Орта және шағын кәсіпкерлікті дамытудағы салық салудың рөлі.// Аль Пари, 2010ж.- 3. -145-146 беттер.
4. Мамбеталиев Н.Т., Тлеумуратов Ю.Д. Проблемы малого и среднего бизнеса // Проблемы современной экономики, 2011.- №1(9), -С.12.
5. Абиева С.Н., Алиева М.М. Салық және салық салу: Оқу құралы.- Алматы: ЖООҚ, 2012.-248б

ӘОЖ: 39. 8.067

ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНЕ ӨШПЕС ІЗ ҚАЛДЫРҒАН НҰРҒИСА АҒАМЫЗ ЖАЙЛЫ...

Қалыбекова Ш.Ж. ПИК-20-15к
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші - п.ғ.к., доцент Тлеубаева Б.С.

Нұрғиса Тілендиев бір ғасырда бір туып,
ғасырлар бойы өзінің өнерімен халқының
ортасында өмір сүретін тұлға...

Еркеғали Рахмадиев

Қазақ домбырасының Құрманғазы мен Тәттімбеттен кейінгі тарландарының бірі, туған халқы үшін барынша еңбек еткен, шын дарын иесі, ойлы да білімді сезімтал, қазақ халқының рухани музыка мәдениетін көтеруге атсалысқан атақты, талантты композитор дүлділ домбырашы, әрі дирижер – Нұрғиса Тілендиев.

Нұрғиса Тілендиевтің өнер жолындағы алғашқы қадамдары 12 жасынан басталған. Жастайынан құлағына небір сиқырлы әуендердің сазын құйып өскен Нұрғисаның қаршадай кезінде-ақ таланты байқалған. Композитор Нұрғиса Тілендиевті білмейтін қазақ баласы бар ма екен?! Ата- бабаларымыз айтқандай “Сегіз қырлы, бір сырлы” деген атау Нұрғиса ағамызға арналғандай. Нұрғиса Тілендиев – күйші, ән мен күйді қатар шығара білген ғажап композитор.

Қасиетті қазақ өнері, маңдайын көлеңке шалып көрмеген періштесі– ән-күй, жалпы музыкасы табиғи таланттардан кем де емес. Сол халық тудырған таланттың бірі, қазақ музыкасының ғана емес, көп ұлтты мәдениетіндегі, қала берді әлемдік музыка өнеріндегі құбылыс болып отырған дарынды күйші-композитор, сирек қайталанатын дирижер, асқан шебер домбырашы Нұрғиса Тілендиев заман тудырған заңғар ұл.

Нұрғиса Тілендиев– халқымызға кеңінен танымал үздік дарын иесі. Композитор өзіне ерекше әсер еткен құбылыстарды ағынан жарыла, ақтарыла жырлайды. Кімді жазса да, нені жазса да азаматтық мақсат биігінен қарап, сол тұрғыдан жазады. Бұл, әрине, Нұрғиса бойындағы кесек дарын мен оның музыка өнерінің әлеуметтік мәнін терең түсінетіндігінің айғағы болса керек. Композитор туған ортасының бүгінгі тіршілік- тынысын бар жан-тәнімен түсініп қана қоймай, оның өткені мен болашағына да үңіледі, ғасырлардан сыр тартады.

Нұрғиса Тілендиев музыка аспаптарының бәрін де еркін ойнайды. Әсіресе, ол домбыра тартқанда ғайыптан бір сиқыр ұшып келіп, сені арбап алғандай өзінді-өзің ұмытасың. Оның саусақтары қозғалады, қозғалмайды– билейді, билемейді – ән салады. Өз өнерін өзі қызықтап отырған Нұрекең бұл кезде адамнан гөрі сиқыршыға, қиялдап тұрған құдіретке айналып кетеді. Ол музыка ойнағанда тыңдаушысына да қанат бітеді.

Нұрғиса Тілендиев– әйгілі композитор, төлтума дирижер, кемел домбырашы. Осы үш қасиеттің үйлесімі кәсіби халық музыкантының бесаспаптығын дәлелдейді. Нұрғиса– шығармашылық болмысының ерекше еркіндігі мен өзгешелігі жалпылық шеңберіне сыймайтын жалқы дүниенің перзенті. Нұрғисаның үздік шығармаларының әуезі өміршен, толыққанды, тылсым сырымен баурайды... Дүниенің баяндылығын жырлайтын, халқының аманшылығын аңсаған, ұлттық сенімді ұран еткен Нұрғисаның музыкасы дәстүрлі қазақ музыкалық шығармаларының тілін қазіргі заман биігіне көтерді.

Нұрғиса Тілендиевтің шығармашылығы – қазіргі қазақ музыкасы тарихының жарқын беттерінің бірі болып саналады. Оның музыкасына деген халықтың қалтқысыз махаббаты, әндерінің, оркестірлік күйлерінің танымалдығы Нұрғисаның қазақтың музыкалық мәдениетінің тарихында өшпес із қалдырған нағыз халық композиторы екендігінің нағыз айғағы.

Нұрғиса Тілендиевтің ғажап талантты жан екеніне ағамыз Әбдіжәміл Нұрпейісовтың мына сөздері дәлел болады: «Шабысты жүйрік атты сейілтер белдеуде, жабу астында тұрғанда таниды дейді. Ал Нұрғисаның талантты екені, тұла бойы толған ән, әуен, саз екенін білу үшін онымен бір рет дидактасып кездессе де жетіп жатыр. Әсіресе, композитор пиджагын жұлып тастап, ақ көйлектің екі жеңін топшасынан асырып, білегінің сағасына дейін түріп жіберіп, пианиноға отырған кезде, о тоба... көрер көзге өзгеріп, аруақтанып, түлеп сала береді. Сол кезде осы бір ақ жарқын, аржайы, ашық

жігіттің қарапайым дыбысқа қалай жан бітіріп жібергеніне танданасың...» Осы ағамыздың сөзінен кейін Нұрғисаның құдіретін, оның таланттылығын сезінесің.

Нұрғиса ағаның шығармашылығының таңдай қақтырар бір тұсы– қазақ халық аспаптары оркестріне, оның ішінде “Отырар сазы” фольклорлық-этнографиялық оркестріне арналып жазылған шығармалары болып табылады. Оркестрдің күллі табысы мен жаңалығы асқан домбырашы, талантты композитор Нұрғиса есіміне тікелей байланысты. “Отырар сазында” қазір тартылып жүрген күйлер аз емес. Солардың қатарында “Ата толғауы”, “Аңсау”, “Сырласу”, “Көш керуен”, “Атадан мұра”, “Махамбет”, “Сүйінбай сазы”, “Сылқылдақ”, “Бес төре”, “Аққу” “Қызыл қайың” секілді шығармалардың әсерлі, тартымды шығып жүргені белгілі. “Отырар сазы” оркестрін ұйымдастырып, дирижерлік ету Нұрғисаның есімін сөз жоқ, шырқау биікке көтерді. Иә, Нұрғиса Тілендиев ағамыз жоғарыда айтылғандай осыншама көп ән шығарып қана қоймай, музыка өнерінің басқа да салаларында жемісті еңбек етті.

“Достық жолымен” балетін дүниеге келтірді. Ұйғырдың атақты композиторы Құдыс Қожамияровпен бірігіп “Алтын таулар” операсын жазды. “Менің Қазақстаным” кантатасы, оркестрге арнап жазған “Поэма”, “Ата толғауы” күй толғаулары, “Қыз-Жібек”, “Қилы заман”, “Менін атым– Қожа”, тағы басқа да кинофильмдерге арнаған музыкалары, “Ақсақ құлан”, “Қарлығаштың құйрығы неге айыр?” сынды мультфильмдерге жазған музыкалық шығармалары өз алдына бір төбе дүние.

Нұрғиса музыкасында әлсіз деген ұғым болмайды. Қай шығармасын тыңдасаныз да, қай шығармасын алсаңыз да, бесіктегі баладан-ақ сақалды қарияға дейін сүйсініп тыңдайды. Оның басты ерекшелігі, біріншіден, алған тақырыбы сол аялы бесіктен басталатын ана әлдиіндей құлаққа құлақ арқылы бойға сіңуінде. Екіншіден, ата құлағына сіңген, қанына тараған, ұрпағына жеткен, көнеден қалған музыкалық аспаптардың үні арқылы ғасырлар қойнауына енуі, солардың сарындарын іздеп табуы, соны бүгінгі оркестрге аса шеберлікпен лайықтай білуінде.

Қазақ топырағында кенжелеп шаңырақ көтеріп, бірақ жедел есейіп келе жатқан өнердің бір саласы– кино десек, Нұрғиса Тілендиев бұл салаға да мол үлес қосқан. Ол киноға музыка жазумен көп шұғылданды. Ол көптеген киноларға сырлы, сазды музыкалар жазды. Нұрғисаның ең сүбелі творчестволық табысы деп “Қыз-Жібек” киносына жазған музыкасын атаған жөн. Қазақ халқының бай музыкасы “Қыз-Жібек” картинасында бақытын тапқандай барынша шалқып, барынша асқан биігінен көрінеді. Көпшілікке мәлім, осы фильмде халықтың әсем әндері мен күйлері мол ғой. Соның қайсыбірін өңдеп жаңаша мән-мағына беріп құлпыртып жіберген де Нұрғисаның таланты. Нұрғисаның есімін тарих төрінде, халық жүрегінде қалдырған қымбат дүниелерінің бірі “Қыз-Жібек” фильміне жазған музыкалары. Асыл дүниелер мәңгілік жасайды. Демек, Нұрғисаның нұрлы жүзі де, сазды әуені, жүрек тербейтін ән-күйлері де қазақ халқымен бірге мәңгілік жасай беретін болады. Басқасын былай қойғанда, белгілі қоғам қайраткері Камал Смайылов ағамыз “Нұрғиса Тілендиев “Қыз Жібегімен-ақ” тарихта қалады” деген.

Ұйықтаған көңілді де, жасанған жақсы өмірді де оятып сәндендіретін, қуат беріп әлдендіретін бір құдірет бар. Оның аты– ән. Жыласаң жұбататын, күрсінсең күлдіретін, қамықсаң аялайтын құдіреттің аты да– ән. Нұрғисаның көптеген әндері бар. Оның әндері өмір шындығын жырлайды. Әрбір әні өтіп бара жатқан ғұмырдың адам тағдырына сабақтас бір күйін көз алдыға әкеледі. Оның әнін тыңдап отырып, айта отырып толғанасың, ойланасың, іштей есейесің. Нұрағанның әндері қазақ даласының әр шаңырағына ұя салып, қанатымен су себелеп жүретін қарлығаш құс секілді. Жұрт оған аялай қарайды. Сағына тосып, іздеп отырады. Талайдан ауыздан түспей, айтқан сайын өңі ашылып, ажары құлпыра түсетін әйгілі “Құстар әнін” қалай тілге тиек етпессіз. Мұңды сағынышқа толы, сазды әуен, көк жүзінде қанатын баяу сермеген қаздар керуені. Мынау қасқағым сәттей мардымсыз мерзімде бауыр басқан өлкесін қимай сыңсығанқұстар керуені. Олар да өздерінше сұңқылдап ән айтып барады. Әннің әрбір тынысында құс қанатының сусылы бар, сағыныш бар, қимастық бар. Міне, композитордың сезімталдық құдіреті осында жатқан тәрізді.

Музыка – адамзаттың туа біткен әмбебап тілі ғой. Ол біздің жан дүниемізді байытып, әсіресе, ұлттық сана-салтымызға баулитын сиқырлы күш. Біз Нұрғиса Тілендиевтің шығармаларын тыңдаған сайын осындай ойға қаламыз. Оған бірінен-бірі бөліп қарауға болмайтын, бірін-бірі толықтырып, байыта түсетін үш бірдей өнер қонған. Ол – әуелі композитор, дүниеге қазақтың көзімен қарап, қазақша ойлайтын және сол үнде жазатын композитор. Екіншіден, ол – дәулескер күйші. Оның қолдары буынсыз бишіден, домбыра пернелерін қуалап, қос ішегін ілген сайын жүректің нәзік қылдары мың сан сезімге оранады. Үшіншіден – асқан дирижер.

Адам баласы қамшының сабындай өлшеулі ғұмырында Алла сыйлаған санасының арқасында еңбек етіп, бойындағы барын ашуға тырысатыны белгілі. Осы жолда жатпай-тұрмай еңбектенсе, Алла оның нәсібін арттырып, мерейін үстем етеді екен. Нұрғисаның да айналасына нұрын шашып, мерейінің биік болуы– еңбекқорлығының арқасы. Жетпіс үш жылдық ғұмырында ол өмірдің небір тар жол, тайғақ кешуінен өтті. Сонда да мойымады. Бойындағы Алла берген талантты халқына сыйлады. Қаршадайынан қойнына жинаған асыл мұрасы– ән мен күйін халқына шашу ғып шашты.

Нұрғисаны іздесең, оның шығармаларына үңіл, Нұрғисаны танығың келсе, оның күйлерін есті, Нұрғисаны сағынсаң, оның әндерін тыңда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай. Энциклопедия- Алматы. “Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы”. “Атамұра” баспасы.
2. “Нұрғиса Тілендиев” Алматы кітап. 2004жыл
3. Республикалық газет “Жас алаш”. 2008жыл
4. “Нұрғиса Тілендиев туралы естеліктер”. Алматы кітап
5. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы.

«АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӘНДЕРІ»

Усенбеков С. ПИК-22-15к

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы **Мажитов У.Х.**

Абай Құнанбаев - қазақ әдебиетінің алғашқы классигі, ақын, ағартушы, композитор, ойшыл, қоғам қайраткері.

Абай Құнанбаев феодалдық және отаршылдық езгінің күшеюімен, хандықтардың жойылуымен және жаңа биліктің орнауымен ерекшеленетін өте қиын және «бөліп ал да билей бер» қағидасын ұстанатын, билік үшін бітіспес күрес, аласапыран уақытта өмір сүрді. Бірақ жергілікті және отаршыл биліктің барлық қысымына қарамастан, қазақ әдебиеті мен прогрессивті қоғамдық ой қарқынды дами бастады. Осы уақытта ұлттық реалистік әдебиет дүниеге келді, оның бастауында Абай Құнанбаев тұрды.

Шын мәнінде қазақтың көрнекті ақыны Абайдың азан шақырып қойған есімі «Ибраһим» еді. «Абай» деп немересін жанынан тастамаған Зере әжесі атаған. Абайдың тұлға ретінде қалыптасуына әсер еткен әжесі Зере болатын. Орыс тілінен аударғанда «абайлау немесе сақ болу» деген мағынаны білдіретін лақап атты да қойған әжесі Зере. Әжесі бұл атпен немересінің өзінің елінің тарихына ғана емес, бүкіл әлемге әйгілі болатынын елестете алмаған еді.

Тарихшылар Құнанбаевтың ата-бабасыдаңқты батыр Ырғызбайдан тарағанын анықтады. Ол XVIII ғасырда туылып, жоңғарлармен соғыста ерен ерлігімен танылған. Қартайған шағында оны халық би ретінде таңдады, оның құзыретінде тайпалар арасындағы кішігірім тұрмыстық жанжалдарды шешу болды.

1870 жылдардың аяғында Қырғызбайдың ұлы Өскембай дүниеге келді. Мұрагерлікпен ол бұрын әкесі иеленген бидің орнын алды.

Өскембайдың ұлы-Құнанбай қажы 1804 жылы дүниеге келген, қоғамда одан да жоғары лауазымға ие болған. Ол Қарқаралы сыртқы округінің аға сұлтаны қызметіне тағайындалған. Сонымен 1886 жылы 82 жасында дүниеден өтті.

Абайдың анасы Ұлжан, ол Арғын тайпасынан шыққан Қаракесек руынан болды.

Жоғарыда айтылғандай әжесі Зере Абайды жастайынан тәрбиелеп, өмірінде маңызды рөл атқарған жан. Тіпті, бүкіл әлемге танымал болған «Абай» есімін қойған осы кісі болған. Әкесі бірінші кезекте ұлына орыс тілін жете үйреткісі келгенде, әжесі Зере бірінші болып қазақ тілін үйреткен болатын.

Ибрагим Құнанбаев 1845 жылы 10 тамызда Шығыс Қазақстан Семей уезінің Шыңғыс болысының Жидебай шатқалында дүниеге келген. Алғашында жергілікті молдадан білім алған бала 9 жасқа толғанда Семей қаласына жіберіліп, медресеге оқуға түседі. Онда ол араб және парсы тілдерін жетік үйреніп шығады. Сонымен қатар, Абай орыс мектебінде, Қазақстанда қызмет еткен әскери және шенеуніктердің балаларымен бірге оқиды. Оқуды бітіргеннен кейін поэтикалық шығармашылықта өз күшін сынап көрді – ол өзінің авторлығын жасырып, алғашқы өлеңдерін жазады.

Абай әлі он үш жасар бала кезінде әкесі оны ру басының атқаратын міндеттеріне дағдыландыруға тырысқан. Абай бұл қызметті 15 жыл бойы жасады, 28 жасына келгенде өз өмірін поэзия мен өз өмір жолына арнау үшін қызметтен алыстады. Алайда оның алғашқы поэзиясы 40 жасқа дейін ғана пайда болды. Абайдың таныстарының арасында көптеген ағартушылар пайда болды, ол Н.Долгополовпен, Гросспен, Е.Михаэлиспен араласып тұрды. Абайдың тағы бір құмарлығы оқу болды, ол Лермонтовты, Пушкинді, Байронды, Гетені, Крыловтың шығармашылығын жақсы көрді. Ол Ұлы еуропалық классиктердің шығармаларын орыс тіліне аудармада оқыды, соның арқасында ол біртіндеп дамып, өз өзін шыңдай түсті.

Құнанбаев өз халқын еуропалық мәдениетпен таныстырғысы келді және ол қолынан келді.

Бір кездері Гете орыс ақыны Михаил Лермонтовты қатты таң қалдырған "Саяхатшының түнгі әні" атты өлең жазды, ол оны орыс тіліне аударып, "Тау шыңдары түнгі қараңғылықта ұйықтайды" деп аталатын бейімделген нұсқасын шығарды. Жарты ғасырдан кейін бұл өлең Құнанбаевтың көзіне түсіп, оны қазақ тіліне аударуды шешті. Осылайша "Желсіз түнде жарық ай" өлеңі пайда болды, ол кейіннен халық композициясына айналды және үлкен танымалдылыққа ие болды.

Абай Құнанбаев 1904 жылы 6 шілдеде 58 жасында дүниеден өтті.

Мамандардың пікірінше, қазақ ақынының негізгі мұрасы "қара сөз" болып табылады. Олар Қазақстанның мектептері мен жоғары оқу орындарының міндетті бағдарламасына кіреді. Бұл астарлы, мағынасы терең 45 әңгімеден тұрады.

Олар ақынның кемелдену шегінен өтіп, өмірінің жартысынан астамы өткен

кезде, өз халқының дүниетанымын танып-білу кезінде пайда болды. Автор «дөңгелекті қайта ойлап табуға» тырыспаған, ол жай ғана мораль мен қоғамдағы мінез-құлық нормаларына қатысты әдеттегі ережелерді біріктірді. Бірақ қазір бұл "сөздер" қарапайым нәрсе сияқты көрінеді, ал сол жылдары олар өзгеш, ерекше қабылданды. Қарапайым тілде айтылғандықтан, олар қарапайым қазақтар арасында танымал болды. Олар жергілікті тұрғындар арасында жоғары адамгершілік пен ағартушылықтың қалыптасуына ықпал етті.

"Қара сөз" бірнеше рет орыс тіліне аударылды. Кітаптар 1945, 1954 және 1979 жылдары үлкен тиражбен шықты.

Кітапты немістіліндешіғаруғаталпыныс жасалды, бірақ аудармада "Қара сөздер" өзінің көркемдік құндылығын жоғалтқандықтан жұмыс аяқталмай қалды.

Ақынның басты жетістіктерінің бірі – туған халқының мәдениеті мен орыс мәдениетін мүмкіндігінше жақындастыруға деген ұмтылыс. Ол классикалық және заманауи туындыларды отандастарына түсінікті ету үшін барынша күш салып, ана тіліне аударуға көп уақыт бөлді.

Абай поэзиясының көбі халық әндеріне айналды, бұл да қазақ халқының мәдениетін дамытуға ықпал етті. Сол кезде елде тек жоғары лауазымды адамдар ғана сауатты болды, сондықтан белгілі бір білім мен ойларды тек фольклордың көмегімен халыққа жеткізуге болатын.

- 1. Айттым сәлем, Қаламқас.
- 2. Ата-анаға көзқуаныш.
- 3. Бойы бұлғаң..
- 4. Желсіз түнде жарық ай.
- 5. Көзімнің қарасы.
- 6. Қараңғы түнде тау қалғып.
- 7. Өзгеге көңілім тоярысң.
- 8. Сегіз аяқ. 1-түрі.
- 9. Сен мені не етесің.
- 10. Сұрғылт тұман дым бүркіп.
- 11. Татьянаның сөзі.

Бұл әндер қазақ халқының ән мәдениетінің алтын қорын құрды.

- Ал қазақ музыкасының алтын қорына оның керемет әндері енді. Осы мақаланың эпиграфы ретінде біз Абайдың замандасы, ақын Шәкәрімнің сөздерін таңдадық: «Кетермін, артымда сөз, әнім қалар».

Абайдың өзі әннің мағынасы туралы осылай айтқан:

Кетермін, артымда сөз, әнім қалар,
Кейінгі жастар оқып ортаға алар.
Бірі жөн, бірі теріс айтыпты деп,
Таласып өздерінше сынға салар.
Табиғи заң – өткенді жаңа сынау,
Жаманынан жиреніп, жақсыны ұнау.
Дәлелдеуге өлген соң келмес тілім,
Тірлігімде айтатын сөзім мынау:
Сынау қыйын біреудің жайын білмей,
Кетпе өмірін, ортасын көзіне ілмей.
Ауыр жүк арқалаған жолаушыға,
Жағада жүксіз тұрған жанша күлмей.
Қайықпен кездім теңіз ауыр күнде,
Қанды опқын, қатты толқын қара түнде.
Заманым заманыңа сәйкес келмес,
Сынап көр сол қайыққа сенде мін де.
Иесіз өзім кестім кіндігімді,
Зорға аштым тар үңгірде түндігімді.
Сүрген өмір жайымды түгел ұқсаң,
Сонда анық білерсің кімдігімді.
Сынау қыйын біреудің жайын білмей,

Кетпе өмірін, ортасын көзіне ілмей.
Ауыр жүк арқалаған жолаушыға,
Жағада жүксіз тұрған жанша күлмей.
Қайықпен кездім теңіз ауыр күнде,
Қанды опқын, қатты толқын қара түнде.
Заманым заманыңа сәйкес келмес,
Сынап көр сол қайыққа сенде мін де.
Иесіз өзім кестім кіндігімді,
Зорға аштым тар үңгірде түндігімді.
Сүрген өмір жайымды түгел ұқсаң,
Сонда анық білерсің кімдігімді.

Абай әндері халық қазынасы, қазақ халқының жаны болып табылады. Сондықтан, әндер осы күнге дейін ұмытылмай шырқалып келеді. Мен әңгімемізді сіз білетін "Көзімнің қарасы" әнінен бастағанымызды қалаймын.

- Әуеннің сипатына назар аударыңыз. Бұл әнді қай жанрға жатқызамыз?

(Вокалдық топтың орындауындағы әнді тыңдау)

Ән лирикалық. махаббат туралы. Әуен кантильді, жарқын.

- Лирикалық ән жанры-Абай шығармашылығындағы ең негізгі жанр.

Абайдың нота сауаты болмады. Оның әуендері жүректен шыққан. Сондықтан композитордың әндері ерекше лирикамен, қарапайымдылығымен және қол жетімділігімен ерекшеленеді.

Бірақ оларда өте жарқын жаңа интонациялар бар. Абайдың махаббат туралы лирикалық әндерінің тағы бір мысалы - "Айтым сәлем, қаламқас" әні А. Днишевтің орындауында орындалады.

- Сіз әуеннің сипатына назар аударасыз. Бұл әнді "қара көзбен" не байланыстырады?

(Тыңдау және анализ)

Абай өз әндерінде туған табиғатының сұлулығын жиі айтады. "Желсіз түнде жарық ай" - ай түнінің сұлулығы туралы айтылатын әуезді ән:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны - терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп

(Мұғалім Кошкинова П.А.-ның орындауындағы әнді тыңдау)

- Лирикалық әндерден басқа, композитордың шығармашылығында азаматтық тақырыптағы әндер үлкен орын алады. Бұл мораль, адамгершілік, ой еркіндігі туралы әндер. "Сегізаяқ" әнін тыңдайық. Мұнда Абай адамгершілік, сөздің күші туралы ой қозғайды. Ән-өмір сүру, өмірде нені бағалау, неден қорқу және аулақ болу туралы.

- Әуеннің сипатына назар аударыңыз, ол лирикалық әндерге ұқсас па?

(Тыңдау және анализ)

Әуеннің табиғаты речитативті-декламациялық, жалынды сөйлеуге ұқсас.

- Біз Абайдың парсы,араб, орыс тілдерін жетік меңгергенін білеміз. Ол классикалық орыс әдебиетін өте мұқият оқыды.

- Абай қандай орыс ақындары мен жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударғанын есіңізде ме? (Крыловтың ертегілері, Пушкин, Лермонтовтың өлеңдері)

Музыкаға қойылған көптеген аудармалар сүйікті әндерге айналды.

Оған мысал «Қаранғы түнде тау қалғып» әні. Бірде Абай А. Рубинштейннің "Горные вершины" романсынестіді. Сөздердінемісақыны Гете жазған, оларды Лермонтов орыс тіліне аударған. Сөздері мен

әуені Абайдың жүрегін дүрсілкіндіргені соншалық, ол өз әнін жасауға бел буды.

- Абай Пушкиннің әйгілі "Евгений Онегин" романынан сегіз үзінді аударып, олардың бір бөлігін музыкаға қойды. Әсіресе қазақ халқына "Татьяна хаты" әні ұнады, халық оны Татиш деп атай бастады.

- Абайдың өз әндерінен басқа қазіргі қазақ композиторларының өлеңдеріне арналған көптеген әндері белгілі. Абай Құнанбаевтың сөзіне жазылған Сыдық Мұхамеджановтың әндері қазақ заманауи ән өнерінде ерекше орын алады: «Жарқ етпес қара

көңілім пеғылсада», «Өзгеге көңілім тоярысың», «Ғашықтың тілі — тілсіз тіл»

Композиторлар Л. Хамиди мен А. Жұбанов М. Әуезовтың романы негізінде "Абай" операсын жазды. Бұл операда Абайдың әйгілі әндері шырқалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кітап « Абай өлеңдер»
2. Кітап Абай Құнанбаев « Слова назидания»
3. Кітап Абай Құнанбаев « Сенде Бір кірпіш дүниеге»
4. Кітап Абай Құнанбаев « Қалың елім қазағым»
5. Кітап Абай Құнанбаев « Абайдың қара сөздері»

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.А.Ташенов университеті

Бастауыш білім және өнер факультеті

Педагогика және бастауышта оқытудың әдістемесі кафедрасы
магистр, оқытушы Ә.Е.Әжмәмбет kurbanalieva.assem@mail.ru

Пик 23-5к3 тобының студенті Исабекова Мадина isabekiadina@gmail.com

Пик 23-5к2 тобының студенті Байдулла Айжан

Түйін: Мақалада әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың бағыттарына салыстырмалы талдау жасалынған. Әлеуметтік қызмет маманының кәсіптік жұмыс тәжірибесін арттырудың негізгі бағыттары қарастырылады.

Резюме: В статье анализируются направления развития профессиональной компетентности социальных работников. Рассмотрены основные направления повышения профессионального опыта социального работника.

Қазіргі заман, мамандарының бойында әдептілік аса маңызды қасиетке ие. Онда конструктивті дамытуды әріптестермен мейірімді қарым-қатынас жасау, өз лауазымына сәйкес әдептіліктің және мәдениеттіліктің маңыздылығын ұғынуы тиіс. Клиенттермен және олардың жақындарымен, әріптестерімен, әртүрлі мекеме өкілдерімен қарым-қатынаста және мемлекеттік, солардың атынан әрекетік көрсететін ресми тұлға ретінде әлеуметтік қызметкерлер сыртқы келбетімен, жүріс-тұрысымен сөзі, жалпы қабылданған әдеп ережесіне сәйкес болуы керек. Оған тек қана сенімділік пен жұмыстың тиімділігіне байланысты емес, сонымен қатар мұғалім ұстаз туралы көпшіліктің ой-пікірімен санасуы тиіс. Өз жүріс-тұрысын әдеп ережелеріне сәйкес құру үшін әлеуметтік қызметкер этикет принциптерін, оның моральдық талаптарын, мәдениетін игеруі қажет.

Гуманизм принципі әлеуметтік қызметкерден адамның жеке тұлғасының қадірін тану, мейірімді қарым-қатынас жасау қасиеттерінің болуын талап етеді. Сондай-ақ әлеуметтік қызметкердің бойында гуманизм принципі мейірімділік, қарапайымдылық, мұқияттылық, сезімталдық, нақтылық, әдептілік қасиеттердің болуын міндеттейді.

Әлеуметтік жұмыстың нәтижелілігі, көрсетілген қызметтің кәсіптік мәдениет деңгейі бұл саладағы әлеуметтік қызмет орындарының жұмысына ғана емес, ең алдымен, оларда қызмет атқаратын адамдардың кәсіптік мамандануына байланысты.

Қоғамның қазіргі даму жағдайында халыққа әлеуметтік қызмет көрсету сапасын қамтамасыз ету проблемалары жүйелі, жан-жақты қолдау және қиын өмірлік жағдайдағы адамдарға қолдау көрсететін әлеуметтік сала қызметкерлерінің кәсібилігіне қойылатын талаптарды күшейтеді. Әлеуметтік қызметкердің үздіксіз өзін-өзі жетілдіруіне ықпал ететін кәсіби құзыреттілігін дамыту үдерісінің маңызды ғылыми-әдістемелік негіздемесі қоғамның жалпы және жекелеген азаматтарының қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Дегенмен, қазіргі заманғы қоғам және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі әлеуметтік маманның кәсіби құзыреттілігін дамытудың жеткіліксіз тиімділігінің проблемалық саласын анықтайды.

Біріншіден, әлеуметтік қызметкердің кәсіби біліктілігін арттыру үдерісі біліктілікті арттыру жүйесінде, сондай-ақ тікелей әлеуметтік мекемелерде түрлі ұйымдастырушылық нысандар арқылы жүзеге асырылады. Алайда, осы жүйені зерттеу қазіргі заманғы ресейлік қоғамның ерекшеліктерінен және экономикалық және әлеуметтік-мәдени шындықтарды дамытудан бөлек кәсіптік білімнің үзіндісі мен әртүрлілігіне байланысты өзінің теориялық, әдістемелік және технологиялық кемшіліктері бар екенін көрсетеді.

Екіншіден, қоғамның тәуекелге байланысты ықпалын арттыру, қоғамдағы әлеуметтік шиеленісу, халықты әлеуметтік қорғау деңгейін төмендету есебінен халыққа сапалы әлеуметтік қызмет көрсетудің инновациялық әдісін анықтайтын нормативтік және бағдарламалық-технологиялық материалдардың дамымауы, кәсіби біліктілікті арттырудың дәстүрлі мазмұнын жаңарту әлеуметтік қызметкер және зерттелетін процесті педагогикалық қолдау міндеттерін қайта қарастырады.

Үшіншіден, әлеуметтік мамандардың жұмысы кәсіби мамандыққа тәуелді кәсіподақтық синдроммен - «адамнан-адамға» жүйесімен байланысты. Осыған сәйкес, кәсіптік ота жасау мамандығының алдын алу бойынша жүйелі жұмыс жүргізу қажет (кәсіптік шаршау, кәсіптік сәйкестілік жоғалту, халықты әлеуметтік қорғау мәселелерін шешуде елеулі әлеуметтік жауапкершілік, кәсіптік жетіспеушілік, кәсіптік күйіп қалу синдромы, кәсіптік генезді жою, әлеуметтік жеке дағдарыс, үстеме уақыт, әлеуметтік мамандығын бағалау төмендігі және әлеуметтік жұмысшының кәсіби құзыреттілігін дамытудың тиімсіздігін айқындайды.

Төртіншіден, әлеуметтік жұмыс саласында жоғары кәсіби қызмет көрсету сапасы мен халықтың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету контекстінде кәсібилік пен нәтижелілік көрсеткіші критерийлердің бірқатары болып табылады. Бұл әлеуметтік сала маманының біліктілік сипаттамасының дамуына байланысты.

Бесіншіден, іс жүзінде бейімделу кәсіпогенезінің моделі іске асырылады, ол әлеуметтік қызметкерлердің кәсіптік қауымдастықтардың стандарттарына бейімделуін, сәйкестігін, құндылықты ынталандыруды, өзін-өзі жетілдіруге бағдарлануды және мамандықты өздігінен жүзеге асыруды ескереді.

Алтыншыдан, ғылыми-әдістемелік әзірлемелерді кеңейту әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамытудың бағыттарын теориялық және әдіснамалық негіздеуді тереңдетуге әкеледі. Алайда, белгілі бір мекемеде, қалада немесе облыста әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамытудың практикалық тәжірибесінен зерттелетін процесті ғылыми қолдаудың мазмұнын айтарлықтай ажырата білеміз.

Жетіншіден, өкінішке орай, әлеуметтік қызметкерлердің нақты кәсіптік қызметі ішінара кәсіби біліктілік деңгейіне ие емес тұлғалар тарапынан жүзеге асырылады, белгілі бір тренингтерден өтпейді және осыған сәйкес олардың кәсіби міндеттері мен функцияларын тиімді орындамайды.

С.В. Салцева халықты қорғау мәселелерін шешуге теріс әсер ететін әлеуметтік қатерлерді анықтауға ерекше назар аударады (демократияға көшу кезінде, халықтың табысы ең төмен күнкөріс минимумына жетпеген кезде нарықтық қатынастардың дамуымен айтарлықтай құлдырағанда), кәсіптік құзыреттіліктің жеткіліксіздігі жағдайында әлеуметтік сала:

- ✓ Әлеуметтік қызметтер жүйесінің жинақталған инерциялық дәстүрлерін қайырымдылық ретінде сақтау және азаматтардың өз проблемаларын шешу жағдайында, өз тағдырына жауапкершілікті күшейтуді жұмылдыру;
- ✓ Өзінің кәсіби міндеттерінің шығармашылық сипатын емес, орындауды тудыратын әлеуметтік қызметкердің қызметін стандарттау;
- ✓ Жеке өтініштерді толық көлемде қарастыру, әртүрлі санаттағы тапсырыс берушілердің қажеттіліктері, әртүрлі жасы, мәселелердің ерекшелігі;
- ✓ Әлеуметтік қызмет көрсету мекемесінің кәсіби қызмет беделінің төмен деңгейі; мемлекеттік жүйе мен әлеуметтік саясаттың өкілі ретінде әлеуметтік қызметкердің функционалдығының рөлі, мазмұны мен ерекшеліктері туралы халықтың тұтас көзқарасын жеткіліксіз қалыптастыру;
- ✓ Әлеуметтік қызметкердің жеке адам, қоғам және еңбек нарығының талаптары тұрғысынан кәсіптік мансапты анықтау үшін құзыреттілікті

дамытудың мағынасы мен мүмкіндіктері туралы нақты идеялардың жоқтығы;

- ✓ Біліктілікті арттырудың перспективалық үлгілері, әлеуметтік қызмет маманының кәсіптік жұмыс тәжірибесін оқытудың негізгі бағытын ескере отырып, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға жәрдемдесу.

Әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту үшін тиімді оқыту үлгісі әлеуметтік қызметкердің жаңа өмірлік сапасына жетудің жолдары мен тәсілдерін табуға мүмкіндік береді; стресстік төзімділік деңгейін арттыру; кәсіби және өмірлік траекториясын жүзеге асыру тәуекелдерін барынша азайту; адамның, қоғамның, мемлекеттің қазіргі және болашақ қажеттіліктеріне сәйкес қоғамдағы оңтайлы жұмысын қалпына келтіруге ықпал етеді.

Әлеуметтік мамандардың кәсіби құзыреттілігін дәстүрлі түрде дамыту процесі халықтың әлеуметтік қызметтерінің тиімділігіне бағытталған практикалық және ғылыми-әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу және тарату арқылы мекеме қызметкерлерінің кәсіби деңгейін көтерудің әртүрлі формаларында жүзеге асырылады. Кәсіби біліктіліктің осы түрлерінің басты мәселесі олардың білімдеріне, кәсіпқой тәжірибеге деген тәуелділіктен және оқытудың жеткіліксіз деңгейін қамтамасыз етуден тұрады.

Әлеуметтік қызметкерлермен сабақ жүргізу қызметкерлердің кәсібилігін жоғарылатудың әртүрлі нысандарын жүйелік, хаотикалық араласумен, озық әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің инновациялық таралуының үзіндісі арқылы сипатталады. Тренингтер, семинарлар, тәжірибелер, интерактивті технологиялар сияқты практикалық бағдарланған білім беру түрлері жеткілікті түрде пайдаланылмайды.

Демек, қазіргі заманғы кәсіптік әлеуметтік қызметкерлердің жаңа топтарын қалыптастыру өздерінің кәсіби құзыреттілігін дамытудың жаңа үлгілерін енгізу, жинақталған кәсіби білімнің ұдайы және үнемі жаңаруына негіз қалауында маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамытуға инновациялық көзқараспен, зерттеу процесін модельдеу тәжірибесін, жаңа көздер мен ресурстарды байланыстыруды, оны жүзеге асырудың оңтайлы стратегиясын таңдауды, кәсіби тұлғаның бейімділігін және қабілеттерін айқындауды қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес әлеуметтік қызметкердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту бірінші кезекте мазмұны бойынша (әлеуметтік және кәсіптік білімді алу, толықтыру және қайта құру, әлеуметтік тәжірибені жетілдіру, әлеуметтік тәжірибені жетілдіру, дамыту және қайта құру мүмкіндігі) кәсіптік өзін-өзі дамытудың бастамашыл көріністерін қолдайды.

Кәсіптік құзыреттілікті дамыту халықты әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету тұжырымдамасымен тығыз байланысты екендігін ескеру керек. Сонымен қатар, халықты әлеуметтік қорғау - әлеуметтік құқықтарды іске асырудың негізгі бағыттарын, әлеуметтік қызметтер мен жеңілдіктерді кешенді қамтамасыз етуді және әлеуметтік қызметтердің қауіпсіздігі жағдайында халық үшін қолайлы өмір сүру жағдайларын оңтайлы қамтамасыз ету механизмін анықтайтын мемлекет, қоғам және әлеуметтік қорғау мекемелерінің және әлеуметтік қызметтердің іс-әрекетін үйлестіру нәтижесі; мақсатты қолдау, табысты интеграцияны және қиын жағдайларға немесе әлеуметтік тәуекелдік жағдайларға тап болған кейбір тұлғаларды қолдау болып табылады.

Бұл жағдайда, әлеуметтік қызметкердің кәсіби құзыреттілігі әлеуметтік-кәсіби диапазонында қызметіне жүзеге асыру әлеуметтік қызмет көрсету сапасын жақсарту үшін кәсіби қабілетін анықтау кешенді мүмкіндіктерінің жиынтығы (әсіресе кәсіби құзыреттілік, әлеуметтік кәсіби құзыреттілік, жеке кәсіби құзыреттілік, төтенше кәсіби құзыреттілік) болып табылады және пәнаралық білім алу, әлеуметтік көмек көрсету және аз қамтылғандарға қолдау көрсету технологиясын тиімді пайдалану; өзара қарым-қатынастың конструктивті әлеуметтік қарым-қатынасын, басқа тұлғаның өзара түсіністігін қалыптастыруға дайын болу; маманның жеке өсуіне, кәсіптік өзін-өзі жүзеге асыруға және қызметтің әртүрлі салаларында өзін-өзі растауына ұмтылу.

Әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың сапасы салыстырмалы тұжырымдама ретінде бірнеше аспектілерге ие: біріншіден, оқыту процесін кәсіптік стандарттармен немесе әлеуметтік сала маманының мамандануы (әзірлеу кезінде) сәйкестігі; екіншіден, маманның әлеуметтік қызмет көрсетуінің кәсіптік қызметтің негізгі түрлерін, қоғамның әлеуметтік саласының, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың талаптарын, әлеуметтік-экономикалық өнімнің, әлеуметтік қорғау және әлеуметтік қызметтер мекемелерінде жұмыс жасайтын қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігін дамыту.

Осылайша, қазіргі заманғы шындық облыс халқының қазіргі заманғы әлеуметтік қорғау жүйесін оңтайлы жұмыс істеуінің негізі ретінде экономикадағы өзгерістерді болжау және есепке алу, басқару технологиясындағы өзгерістер мен қажетті әлеуметтік қызметтерді ұсыну, аймақтың немесе елдің халқын әлеуметтік қорғауға қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін әлеуметтік қызметкерлердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту қажеттілігін талап етеді.

Мәселелік аланды идентификациялау және әлеуметтік қызметкерлердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту тәуекелдері трансформация және модификациялауға негізделген кәсіптік қызметке инновациялық көзқарастарды жүзеге асыруға бейім келетін әлеуметтік кәсіпқойларды даярлаудың алдын ал сипаттағы сипаты тұрғысынан әлеуметтік қызметкерлердің рөлі мен функционалдығын түбегейлі өзгертуді, әртүрлі әлеуметтік жағдайдағы адамдарға әлеуметтік көмек көрсету әдістері экономикалық және әлеуметтік дамытудың перспективалы үрдістеріне сәйкес мемлекеттік әлеуметтік қызмет көрсету жүзеге асыру тиімділігі мен сапасына қол жеткізу үшін қаржылық практиканы көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

5. Пак Л.Г. ЖОО студентінің әлеуметтік-бағдарланған қызметі: идеядан іске асыруға дейін: монография. Орынбор: Орынбор экономика және мәдениет институты, 2013. - 312 бет.
6. Әлеуметтік қызметкердің кәсіби біліктілігі: моделі, технологиясы, инновацияларды дамыту: монография / С.В. Салцева, Л.Г. Пак, С.Н. Жданова, Л.А. Кочемасова. Орынбор: Орынбасар, 2013. - 228 б.
7. Фонарев А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала. М., 2005, с. 48.
8. 2. Теория и методика социальной работы. Учебное пособие. М.: Издательство «Союз» 2009 г.- 339 с. (Часть 1.)

ӘОЖ: 801.81

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫ

Байболова Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Абилдаева Индира Урстенбекқызы, Амангелді Ақерке
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (1 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Резюме

Значение детского фольклора в казахской литературе

Summary

The meaning of children's folklore in Kazakh Literature

Қазақ балалар фольклоры, балалар **фольклоры** – халық фольклорының арналы салаларының бірі. Ол халықтың дәстүрлі бала тәрбиесінің негізінде туып қалыптасқан, ауқымы кең көркем шығармалар шоғырынан тұрады. Мазмұны ғибратты, тілі көркем, жеңіл жатталатын, ғасырлар бойына халық даналығына, тәжірибесіне суарылған Қазақ балалар фольклоры балалардың мінез-құлқын, көркемдік талғамын танытатын, шығарм. қуат көзін ашатын асыл мұра. Ол өзінің бала табиғатына лайықтылығымен, логик. жүйелілігімен, муз. әуенімен, өнегелі мазмұнымен, ойнақы жеңіл түрімен, нәрлі тілімен балалардың рухани азығына айналған тәрбие қайнары болып табылады.

Қазақ балалар фольклоры шығу тегі мен орындаушыларына қарай – үлкендер тарапынан балаларға арналып айтылатын және балалардың өздері орындайтын шығармалар болып екі топқа бөлінеді. Алғашқысының қатарына бесік жыры, маусымдық жырлар, мәпелеу жырлары, жұмбақ, жаңылтпаш шығармалар жатса, соңғысы **қаламақ**, санамақ, сұрамақ, тақпақ балалар өлеңдерін қамтиды. Сонымен қатар, Қазақ балалар фольклорын ірі-ірі төрт арнаға жіктеп қарастыруға болады. Олар:

- 1) *әлпештеу поэзиясы*. **Әлпештеу** поэзиясына жататын жырларды шығарушылар да, орындаушылар да – ересектер. Ол жырлар сәбидің шыр етіп дүниеге келген күнінен бастап оны бағып-қағуға арналған түрлі салт-дәстүрлерді сүйемелдейді, ата-ананың, қалың жұртшылықтың сәбиге деген сүйіспеншілігін, арман-тілегін, халықтық идеалды жыр тілімен өрнектейді. Бөбектің денінің сау, ауру-сырқаудан аман, ширақ болып өсуімен қатар, ең бастысы, оның рухани жетілуіне қызмет етеді. Бұлардың өзі **мазмұны** мен

атқаратын қызметіне қарай бесік жыры, сәбилік ғұрып жырлары, мәпелеу жыры, уату-алдарқату жыры деп іштей төрт түрге жіктеледі;

- 2) *жеткіншектер жыры*. Бұл топқа балалардың өздері шығарып, өздері айтатын және ересектер фольклорынан ауысып, балалардың орындауына көшкен жырлар жатады. Ол әлпештеу жырларынан кімдер орындайтындығымен ғана ерекшеленбейді, поэтик. құрылымымен де, атқаратын қызметімен де, тақырыптық, мазмұндық жүйесімен де ажыратылады. Бұл топқа балалар мен ересектердің орындауында қатар өмір сүріп келе жатқан наурыз жыры, [жарапазан](#), маусымдық жырлар, арнау-тілек өлеңдер, тақпақ, сұрамақ, қызықтама, өтірік өлең, мазақтама сияқты өлең-жырларды топтастыруға болады;
- 3) *ойындық фольклор*. Мұның қатарына балалар ойыны кезіндегі ойынға шақыруға ойынды бастауға, оны жүргізуге қызмет ететін өлеңдер (қаламақ, санамақ, мен өлең ойындарды (тәжікелесу, жаңылтпаш, жұмбақ, балалар айтысы) қосуға болады. Жалпы, [балалар](#) фольклорына тән шығармалардың барлығында ойындық белгілер болатыны сөзсіз, бірақ ойындарға арналған балалар фольклорына жататын туындыларда, бұл сипат ерекше басым көрінеді, оларда ойынға тән драматизм мен қимыл-әрекет, динамизм күшті. Ойынға шақыру өлеңдері, қаламақ, санамақ, ойын ішіндегі өлеңдер тікелей балалар ойындарымен бірге өмір сүрсе, халық арасында кең тараған [жұмбақ](#), [жаңылтпаштар](#), [тәжікелесулер](#) сөз арқылы ойналады;
- 4) *балалар тіршілігінде қара сөзбен айтылатын балалардың прозалық фольклоры*. Балалар күнделікті өмірде ересектер аузында айтылатын магиялық фольклордан бастап, аңыз-әңгімелерге дейін үйреніп, жаттап, соларға еліктеп айтып жүреді. Солардың ішінде әсіресе, ертегілердің алдыңғы орында тұратыны белгілі. Бірақ [сәби](#), жеткіншек жасындағы балалар ертегілердің барлығын игере бермейді. Ол балалардың жас ерекшеліктеріне қарай өзгеріп отырады. Сондықтан балалардың прозалық фольклорының қатарына оқиғасы жеңіл, шағын да тартымды, тілі жатық тізбекті ертегілерді, себептік мифтерді, үрейлі әңгімелерді, кейбір батырлық аңыздарды жатқызуға болады.¹

Әдебиет–тәрбие құралы. Әуелі жеке дарындардың дуалы ауыздарынан шығып, кейін оны халық қалап, қастерлеп, жаттап, жадында қалдырып, ғасырлар бойы әндеп, әркендетіп, қадірлеп қалыптастырып, асылым деп ақылсанасына сіңірген ауыз әдебиетінің үлгілері – мәдени мұрамыздың ең құнды қазынасы. Ол – ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатын ой тамызығы болып, жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты кәріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұра. Отбасылық ғұрып фольклоры – адамның туу – ер жету - әлу цикліне жататын ғұрыптарға байланысты туып қалыптасқан, адамның пәни мен бақиға деген дәстүрлі дүниетанымы мен ішкі сезім сырын жырлайтын, әзіндік қалыптасқан поэтикалық жүйесі бар шығармалар шоғыры. Елдің тұрмыс – салтымен біте қайнасқан, адам ғұмырының кезеңдеріне байланысты ғұрыптармен бірге өріліп, оның ішкі ділін сөз әрнегіне сіңірген шығармаларда халықтың адамзат

ғұмырына қатысты дүниетанымы, қуанышы мен мұң-шері, арман аңсары, мұрат-мүддесі жырланады. Ол – елдің әдет-ғұрып, салт – дәстүріне қатысты тұрмыстық мазмұн мен кәңіл терберлік лирикалық сезім күйлері қатар тартылып отыратын поэтикалық құрылымы күрделі жанр. Отбасылық ғұрып фольклорын ішкі жанрлық түрлерге саралауға болады: 1.Әлпештеу фольклоры: Бесік жыры, сәбилік салт жырлары, мәпелеу жырлары, уату-алдарту жырлары; 2. Үйлену фольклоры: Той бастары, жар-жар, сыңсу, аушадияр, беташар, неке қияр. 3.Азалау фольклоры: Арыздасу, естірту, кәңіл айту, жоқтау. Қазақ фольклорын жанрлық түрлерге жіктеу тәжірибесіне сүйене отырып, бүгінгі фольклортану тұрғысынан қарастырғанда отбасылық ғұрып фольклорының ішкі жанрлық сарасы осы жүйеге келіп сарқады. Бұл - фольклорлық шығармаларды отбасылық ғұрыптық кешеніне айналған тараутарау ішкі жанрлық түрлерден құралған тұтас кәркемдік жүйесі бар, қазақ фольклорының жеке арнасы ретінде қарастырудың бір қадамы. Бесік жыры, тұсау кесу жыры, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, мазақтама, тақпақ, жырлар мен ертегілер, аңыз әңгімелер бәрі де тілді, ойды дамытып, тәлім-тәрбие беріп, дүние танытатын этнопедагогикалық ғаламат туындылар. Бұл – халық педагогикасының үлкен бір саласы. Жалпы педагогика ғылымының негізі халық педагогикасында жатыр. Халық педагогикасының бұл саласын этнопедагогиканың және жалпы педагогиканың барлық салаларында ғылыми, іс-әрекеттік негізде пайдалануға болады. Ал, халықтың мақалмәтелдері педагогикамен қатар, философиялық дәрістердің түсініктемелеріне арқау бола алады. «Халық мұрасы танымдық, тәрбиелік мәні шексіз, шектеусіз терең дүние. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағытталған, сәбидің жан-дүниесінің Репозиторий КарГУ қалыптасуына, рухани марқаюына негізгі ұйытқы болатын шығармалар өзінше арна түзеді. Мұны фольклор ішінде «балалар фольклоры» деп атау қалыптасқан. Сәбилер дүниетанымы ес біле бастағаннан-ақ екі түрлі негізге сүйенеді. Оның алғашқысы – машықтық дағды, яғни кәрген-білгенін тез қағып алып үйрене қайталау. Екіншіден, бала жан дүниесі сезімге ерекше бай, әсерленгіш келеді. Бұл, әсіресе, жеткіншектік жаста ерекше көрінеді. Баланың айналасын танып білудегі бұл ерекшелігін жетінші қарасөзінде ұлы Абай да тап басып көрсетеді», - дейді Ш.Ахметов[1, 228-б]. Сонымен, балалар фольклоры – балалар психологиясын, кәркемдік талғамын, шығармашылық мүмкіндіктерін танытатын халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл мұрасы. Ол өзінің бала қабілетіне лайықтылығымен, логикалық жүйелілігімен, тілінің нәрлілігімен, ақ пен қараның жігін айқын ажыратқан тәрбиелік маңыздылығымен бағалы. Фольклорист ғалым С.Қасқабасов: «...«Балалар фольклоры» деген ұғымның ауқымы кең. Бұған ауыз әдебиеті үлгілерінің көптеген жанрлары мен жанрлық түрлері жатады. Олардың ішінде қара сөз түріндегі шығармалар да, үлкенді-кішілі түрлі мақсатпен айтылатын әлең-жырлар да бар. Бұған қоса ойынға байланысты және ертегі, аңыз-әңгімелерде жиі кездесетін ырғақты прозаның да балалар фольклорынан алатын орны ерекше. Дегенмен, ауыз әдебиеті үлгілерінің кез келгенін, мәселен, эпостық жырларды, мақалмәтелдерді балаларға лайықты іріктеп, әндеп жариялауға болғанымен, олардың барлығын «балалар фольклоры» деген ұғымға толығымен жатқызуға болмайды»[2, 16-б]. Дегенмен, ауыз әдебиетінің кез келген жанрларынан балаларға үлгі боларлықтай, тәрбиелік маңызы зор шығармаларды көптеп кездестіреміз. Бірақ олар балалардың өзіне ғана

арналған, болмаса балалардың өз творчествосының нәтижесінде пайда болған ауызша сөз өнерінің белгілерін сипаттай алмайды. Ал, ертегі, аңыз-әңгімелер, тәрт түлік жырларының, жұмбақтардың үлкендерге де, балаларға да қатысы бар. М.Ғабдуллин «Қазақ ауыз әдебиеті» оқулығында ауыз әдебиеті үлгілерінің жанрлық түрлеріне сипаттама береді. Ш.Ахметов «балалар фольклоры» терминін өз еңбегінде алғаш қолданып, түсініктеме береді. Балалар фольклорының ішкі жанрлық түрлерін өзгеше саралайды. Б.Уахатов «Қазақтың халық әлеңдері» монографиясында балалар әлеңдеріне жеке бөлім арнаса, «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» кітабында оның түркі тектес халықтар фольклорымен ортақ желілеріне тоқталады. «Балалар фольклорының өзіне тән бірнеше ерекшеліктері бар. Халқымыздың балалар фольклоры жанрлық құрамы жағынан сан-салалы, соған лайықты олардың атқаратын қызметі де түрліше. Зерттеу еңбектерінде дәстүр бойынша оларды шығу, орындау ерекшеліктеріне қарай үлкендердің балаларға арнап шығарған, бірақ, негізінен, балалардың репертуарында сақталған шығармалар және балалардың өздері таратқан әлең-жырлар деп екі салаға жіктеу қалыптасқан», — дейді[3, 386-б]. Қазақ балалар фольклорын саралап жіктейтін болсақ, олардың ішінде кейбір жанрлардың үлкендерге де, балаларға да ортақ екендігін көреміз. Олар: ертегілер, жұмбақтар, әтірік әлеңдер, тәрт түлік жырлары т.б. Алайда осы Репозиторий КарГУ жанрларға жататын көркем шығармалардың мазмұны, түр-сипаты, ішкі табиғаты бірдей емес. Олардың ішінде балалар айтатын, өздеріне ғана лайықты әлең-жырлар бар. Мысалы: Қой баласы — қоңырым, Қойдан жуас момыным, Шопан ата түлігі — Қошақаным, қайдасың? Пұшайт, пұшайт! Тәлді қалай шақыру, малдың баласын сүюі, бәбектің тәрт түлікке айтқан тілегі, қой мен ешкінің айтысы, сондай-ақ шешілуі оңай, құрылысы қарапайым жұмбақтар, ұғымға жеңіл әтірік әлеңдер, бұлардың қай-қайсысы да балалар репертуарында молынан сақталған. Бұл жырларды алғашқы шығарушылары ересек адамдар болуы әбден ықтимал. Балалар фольклорын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, балдырғандарға үйретіп отыратын да негізінен үлкендер болса керек. Демек, үлкендер мен балалар творчествосының тығыз қарым-қатынаста болуы, ауыс-түйіс ортақ шығармалардың екеуінде де ұшырасуы заңды. Алайда ауызша ұжымдық творчествоның ерекшелігі сонда, олар көпшіліктің талаптілегіне лайықты ұзақ сүзгіден өтіп, әңделіп, түрлі сыннан өткен дәстүрлі қалыпқа түспейінше толық мағынасындағы фольклорлық шығарма бола алмайды. Іс-әрекет, ойыннан, түрлі көне түсініктерден, ырым мен салттан, қарапайым әуендерден, жан-жануарлардың даусы мен қимылына еліктеуден қарасын үзіп толығымен ажырап кетпегендігін байқаймыз. Бұл, сөз жоқ, балалар поэзиясының көп қырлы, ертеректегі синкретті белгісін айғақтайт. Осы тұрғыдан келгенде балалар фольклоры да о баста кім шығарғанына, қалай пайда болғанына қарамастан балалар коллективінің өзіндік сүзгісінен өтеді. Өз ұғымдарына, түсініктеріне, тіл оралымына, іс-әрекеттеріне сәйкес емес туындылар көпшілік тарапынан қабылданбайды. Ал қабылданған жағдайда балалар творчествосының дәстүріне лайықты іс жүзінде өзгеріп, әңделеді. Оралымсыз тіркестер, ұғымға ауыр шумақтар ұмытылады. Осы тұста бір ескеретін жағдай — балалар фольклорының кейбір үлгілерінде мазмұнға жеткілікті мән беріле бермейді. Ұйқасы оңай, ойнақы болса, әсіресе, түрлі іс-әрекеттерге айтылуы сәйкес келсе, ондай әлеңдер көбірек қолдау табады. Осындай өзгешелікті біз

әсіресе ойын әлеңдерінен анық көреміз. Бесік жырларын көпке дейін фольклоршылар тұрмыс-салт жырларының арнасында қарастырып келеді. Оның өзіндік себебі де бар-ды. Әйткені балалар фольклоры деген ұғымның өзі фольклортану ғылымында Г.С.Виноградовтың еңбектерінің нәтижесінде ғана бертінде, тек 1930-жылдар ішінде қалыптасты. Және оған тек балалар репертуарындағы шығармалар жатқызылып келді. Мұндай пікірді жақтаушылар бертінге дейін болды. Дегенмен, соңғы кезеңде бесік жырын балалар фольклорының құрамында қарастыру берік орын теуіп, жүйелі зерттеулер жүргізіліп жүр. Ол ойды алғаш қозғаған ғалым ұстамға қиғаш келіп, оғаш көрінетін белгі жоқ. Себебі зерттеушілердің көбі бесік жырын ересектер фольклорына жатқызғанда оның кімге арналғандығын, атқаратын қызметін емес, кімдер туғызып, кімдер орындайтындығын баса Репозиторий КарГУ ескеріп жүр. Ал біздіңше, бесік жырларының бүкіл поэтикалық құрылымының бүлдіршіндер табиғатына лайықталғандығын, алғашқы кезде бәбек құлағына сөз бен саздың нәрін сіңіріп, таза тәрбиелік қызмет атқаратындығын назарда берік ұстаған жөн. Сондықтан да оны балалар фольклорындағы іргелі жанрлық түрлердің бірі ретінде қарастыруға әбден болады. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклорынан өзінше ерекше орын алатын бала тәрбиесінің бал-бұлағындай таза да, мәлдір мұраның бірі — әлпештеу фольклоры. Оның табиғатынан кәне наным-сенімдерімен астасып жатқан ежелгі дүниетаным сілемдерін тереңірек тануға болады. Әлпештеу жырлары — жалпы фольклор поэтикасымен астасып жатқан аса күрделі көркемдік әлем. Оның ғұрыптық фольклорға тән, алдымен көзге түсетін көрнекті сипатының бірі — халық этнографиясымен тығыз байланысып жататындығы. Сондықтан отбасылық ғұрып фольклорының көркемдік әлемін саралау — оның көркемдік әлемінің ерекшеліктерін қалыптастыруға қызмет етеді. Фольклорлық мәтіндер мен этнографиялық ортақ тұстарды салыстыра отырып, отбасылық ғұрып жырларындағы бірқатар мотивтер мен формулалардың, құбылтулар мен троптардың, қайталаулардың ғұрыптық рәсімдерден бастау алатындығын аңдауға болады. Әлпештеу жырларының поэтикасының ең басты, өзекті сипаты оның өмірлік шындықты бейнелеуіндегі көркемдік тәсілдерінде. Поэтикалық құрылымы жеклеген дыбыстардан бастап, қайталанып келетін тармақтар топтамасына дейінгі түрлі сипатта кездесетін дәстүрлі формалардан тұрады. Олардың қатарына тұрақты эпитеттерді, теңеулер мен құбылту түрлерін, қайталама үзіктерді атауға болады. Халық санасының ұжымдық жемісі болғандықтан да, бесік жырында ел тұрмысының көріністері мол-ақ. Ондағы, «жілік шағып берейін», «байқұтанның құйрығын жіпке тағып берейін», «қой тоқтысын сой, бөпем», «қуырдағына той, бөпем», «үстіне тоқым жабайын, астына терлік салайын», «быламыққа май құйып, тәңкерме қып берейін» т.б. толып жатқан этнографиялық әрнектер мен баланы жақсы көру, еркелету, айналып толғануға байланысты айтылатын не түрлі балама, теңеулер табиғатынан қазақы тұрмыстың иісі аңқып тұрады. «Қозы жүнді көрпешім», «Қойдың жүні қалпағым», «Кәлге біткен құрағым», «Жапанға біткен терегім», «жағамдағы құндызым», «Әуедегі жұлдызым», «Әлди-әлди тайлағым, әрістегі шандағым», «Құлын-тайым», «Серке балам», «От басындағы ойнағым, сүт бетіндегі қаймағым», «Алты» қарын майымыз, жеті қарын жентіміз тәрізді айшықты сөздер төрт түліктің еті мен сүтін тамақ, жүні мен терісін киім етіп, ең табиғатты кең жайлап аңшылық, саятшылық құрған туған әрнектер. Қорыта

айтқанда, ғасырлар бойы қалыптасқан бала тәрбиелеу ісіндегі дәстүрлі ғұрыптар мен ұғымдардың, тарихи оқиғалар мен кезеңдік ақыл-ойдың ізі де әлпештеу жырларында жатыр. Бұл жырлар бала тәрбиелеу ісіндегі ғұрыптық рәсімдерді сүйемелдеп отыратын қолданбалы сипаттағы мұра ғана емес, ең бастысы ол жас ұрпақтың рухани әлемін қалыптастыруды мұрат тұтатын, бала кәкірегіне кәркемдік нәр сіңіріп, қиялына қанат бітіріп, өнер тылсымына жетелейтін эстетикалық категория.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Қазақ грамматикасы. – Астана: Елорда, 2002
- 2.Қалиев Ғ., Сарыбаев Ж. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Жалын, 1967
- 3.Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоруы. - Алматы: Жалын, 1972
- 4.Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы: Жалын, 2019
- 5.Аманжолов С. Вопросы диалектологии и историй Казахского языка. Алма-Ата, 1959
- 6.Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. 1 бөлім. Алматы, 1951
- 7.Омарбеков С. Қазақ тілінің Маңғыстау говоруы. – Алматы: Жазушы, 2013

АДАЛДЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢ АЛДЫНДАҒЫ ГУМАНДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Қахар Аида Әділқызы –

ІТ, экономика және құқық факультетінің 1 курс ИЭФ-23-5к-3 тобының
студенті

Ғылыми жетекшісі:

Битұрсын Ғ.Ш.-

Ұлттық Заң академиясының корреспондент мүшесі, Жұмабек Тәшенев
университетінің аға оқытушысы,
Әлеуметтік және тәрбие ісі жөніндегі проректор

Қазіргі кезең мемлекетіміз «жаңа Қазақстанды» құру, сонымен қатар өркениетті елдердің алдыңғы шебіне шығу бағытында түрлі мемлекеттік бағдарламалар даярлап, оны қолданысқа енгізіп жатқан кезең. Кез-келген мемлекеттің өркениетке жетуі үшін сол мемлекеттегі әрбір азаматтың үлес салмағы мен күш-жігері сарып етілері анық. Осы орайда Қазақстанның жаңа тұғырға көтеріліп, әлемнің өркениетті елдерінің алдыңғы қатарынан бой көрсетуі үшін еліміздің әрбір азаматының үлес қосуы азаматтық борыш болып саналады. Әрбір адамның өз елі алдында азаматтық борышын аса жауапкершілікпен орындауы үшін оның ар және заң алдындағы адалдық ұстанымы қалыптасуы тиіс. Адалдық ұстаным әрбір азаматтың бойында тұрақты қалыптасқан жағдайда, сол қоғамда азаматтарға қауіпті әрекеттер мен қылмыстық оқиғалар азаяды, азаматтардың жайлы өмір сүру деңгейі көтеріледі және жалпыға ортақ идеялар мен халықтың мүддесін қорғайтын құқықтық шешімдердің жариялануына жол ашылады. Азаматтардың ар және заң

алдындағы адалдығы олардың тұрақты ұстанымына айналған жағдайда әділетті қоғам орнайды. Адам мен азаматтардың адалдығы, ар алдындағы тазалығы тұрғысында ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев өзінің әрбір сөзінде тілге тиек етіп келеді. Нақты айтар болсақ, мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай отырысының екінші отырысының тақырыбын «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» деп бекіткен болса, үшінші отырысы «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты тақырыпта өрбіді. Сол келелі кеңесте Президентіміз әрбір адамның адал еңбекпен адал табысқа кенелген жағдайда ғана оның ар алдында, қоғам алдында, өз отбасының және кейінгі өскелең ұрпақтың алдында абыройы асқақ азамат болып қалатынын алға тартқан болатын[1].

Қоғамдық ортадағы жалпыға ортақ тәртіп пен саяси тұрақтылықтың сақталуын қамтамасыз ету үшін оған негіз болатын басты факторларды анықтап алу қажет. Қоғамда тұрақтылық пен стратегиялық дамудың үлгісі қалыптасуы үшін заң үстемдік етуі тиіс. Заңның үстемдігі адам мен азаматтардың конституциялық құқықтарының заңмен қорғалуына кепілдік береді, сондай-ақ олардың адами қадір-қасиеті мен ар алдындағы тазалығының дұрыс бағалануына септігі тиеді. Адам мен азаматтардың ар және заң алдындағы тазалығы ең алдымен заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің жүйелі орындалуына, екіншіден халықтың мемлекеттік биліктің талаптары мен қабылданған заңдар мен құқықтық нормаларға деген сенімі мен құрметін қалыптастырады. Адам мен азаматтардың ар және заң алдындағы адалдық ұстанымдарының қалыптасуы конституциялық заңдағы гумандық қағидаларды іске асыратын, сондай-ақ еліміздің өсіп-өркендеуі мен өркениетке қадам басуына ықпал ететін басты фактор болып табылады.

Қоғамда адам мен азаматтардың барлығы-дерлік конституциялық құқықтар мен бостандықтардың заңмен қорғалатынын жақсы түсінеді, сондай-заң үстемдігіне бас иеді. Олай болатыны, заң үстемдігі жеке адамдардың қажеттілігіне емес, қоғамдағы барлық адамзат баласының (ел азаматтары, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ азаматтар) ортақ мүддесіне қызмет етеді. Сондықтан да заңды құрметтеу, бағыну, заң нормаларын орындау сияқты ізгілік қағидалары әрбір адамның санасында қалыптасқан.

Адам мен азамат кез-келген мемлекеттің иесі ретінде ең маңызды рөлді иемденеді, сонымен қатар баға жетпес байлық болып саналады. Ал адам мен азаматтардың өз отанына, туған жеріне, өз отбасына деген адалдық ұстаныммен өлшенетін қағидалары өз мемлекетін өркениетке бастайтын бірден-бір ізгілік нормасы болып табылады. Осы орайда, Қазақстан Республикасы Конституциясының алғашқы бабында: «... мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп тайға таңба басқандай анық жазылғандығын алға тарта аламыз[2].

Қазіргі қоғамды озық технологияның мүмкіндіктері барынша қолданысқа енгізілген жаңа қоғам ретінде қабылдауымызға болады. Заманауи озық технологиялардың мүмкіндіктерінің артуы қолданушылар үшін өте тиімді болғанымен, кейбір реттерде қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы іс-әрекеттердің орын алуына түрткі болып та жатады. Мұндай құбылыстарға нақты мысал келтірер болсақ, қазіргі уақытта етек жайып келе жатқан интернет және телефон арқылы жасалатын алаяқтық қылмыстарын алға тарта аламыз[3]. Қазақ халқы «таяқтың екі ұшы бар» деген. Ол деген кез-келген игілікті нәрсенің кері әсер беретін жағы да болады дегенді білдіреді. Осы тәмсіл

ақпараттық технология барынша дамыған қазіргі таңда «ұялы мобильді телефон қызметінің мол мүмкіндігін» алға тартуға болады. Бүгінгі таңда адамдар әлемнің қай түкпірінде болмасын бір-бірімен тәулік бойына еркін және бір-бірімен жүздесіп байланысқа түсе алады. Сонымен қатар, өзі тұрған объектіні толығымен камераға түсіре алады. Бір-бірімен жүздесіп байланысқа түсу мүмкіндігі бірін-бірі сағынған ата-ана мен бала не туған-туыс арасындағы сағынышты басуға септігі тиеді. Ал екінші жағынан қылмыстық ниеттегі адам өзі тұрған объектіні толығымен камераға түсіру арқылы қылмыстың жоспарын және оның ізін жасыру амалдарын түзе алады.

Ал озық технологиялардың мүмкіндіктерін тек жұмыс барысында игілік көзі ретінде ғана қолдану ол, адам бойындағы адалдық қасиеттердің беріктігін білдіреді. Жалпы, адамзат баласының бойындағы адами құндылықтар, сондай-ақ әділеттікке бас иіу, ізгілік жолымен ізет көрсету, теңдікті қалау, бостандық ұғымын биік санау секілді ұстанымдар конституциялық заңдағы гумандық ұғымның негізгі қағидалары болып табылады.

Халқымызда «Адалдық ардың ісі» деген даналық сөз бар. Осы екі ауыз сөз қазіргі қолданыстағы Конституциямыздың талаптарына, қолданыстағы заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің тиым салу нормаларына толық жауап бере алады. Жоғарыда атап өткеніміздей, мемлекетіміздің Ата заңы - Конституциямыздың бірінші бабында адам өмірі мен оның оның конституциялық құқықтарын ең асыл қазына деп танығаннан кейін адамның қадір-қасиетіне де ерекше мән берілген-ді. Мемлекеттің жалпыға ортақ заңы әрбір азамат үшін заңдылық күші бар құжат болып табылады. Алайда, сол қабылданған заңдардың жүйелі түрде іске асырылуы азаматтардың заң алдындағы және ар алдындағы жауапкершілігіне тікелей байланысты болып келеді. Заң мен ар алдында әрбір азамат өзінің азаматтық борышы мен қызметтік жауапкершілігіне (өзіне жүктелген міндеттеріне) адал қарап, өзіне тиісті нормативтік құқықтық актілердің талаптарына сай әрекет ететін болса, әрбір құқық нормалары жүйелі жүзеге асырылады. Заң талаптары мен құқық нормаларының жүйелі іске асырылуының екінші жолы - заң талаптарын қоғамдағы әрбір азаматтың дұрыс талап ете білу міндеті. Әрбір азамат (тұтынушылар) қайбір мәселе болмасын қызмет көрсету секторынан (мемлекеттік қызметші немесе басқа сала қызметкерлері) өзі келіп отырған мәселеге қатысты қызмет көрсету түрін тиісті заң аясында талап етуі тиіс. Тұтынушылар тарапынан заң аясында талап қойылатын болса, қызмет көрсетуші тұлға өз қызметіне байланысты нақты жауапкершілікті сезінетін болады. Қоғамда күнделікті өмірде байланысқа (азаматтық қарым-қатынасқа, сауда-саттық, білім беру т.б.) түсетін екі тарап та конституциялық заң талаптарының бұзылмауына ықпал ететін болса, қоғамда тазалық орнайды. Мемлекет өркениетке бір қадам жақындай түседі. Қоғамдық қатынасқа түсетін тараптардың бойындағы конституциялық заңдардың бұзылмауына ықпал ететін негізгі фактор - ол, адам мен азаматтардың бойындағы адами адалдық қасиеті болып табылады. Керісінше, тараптар біле тұра конституциялық заң талаптарының бұзылмауына ықпал етпеуінің негізінде қоғамда түрлі келеңсіз оқиғалар мен қылмыстық әрекеттерге жол ашылып жатады. Ортақ тәртіпке бой ұсынбағандықтан халықтың қоғамдық санасы (ой-өрісі) немқұрайдылық көзқарастарды құрайды. Заң талаптары қуаттайтын қатаң қағидалар өз қызметін атқармағандықтан адам мен азаматтар арасында қабылданған заңдар

мен нормативтік құқықтық актілерге деген сенімсіздіктер пайда болады да соңы түрлі қылмыстық әрекеттер мен құқық бұзушылықтарға ұласуына алып келеді[4, 396.].

Зерттеу әдістеріндегі қорытынды нәтиже көрсеткендей, адам мен азаматтардың адалдық ұстанымдары мен адами қасиеттері түрлі қылмыстардың алдын алуға және заң талаптарына деген қоғамдық оң көзқарасты қалыптастыруға бірден-бір негіз болатын фактор екендігіне көзіміз жетті. Адалдық қағидасы еліміздегі әрбір азаматтың бойына дарып, санасына сіңіуі тиіс. Сонда ғана халықтың ортақ қазынасына қол салушылық әрекеттер жойылып, талдау және нәтижелер бөлімінде келтірілгендей сыбайлас жемқорлық қылмыстары біржола тоқтайды. Адам мен азаматтардың бойында адалдық ұстаным қағидалары толыққанды қалыптасқан жағдайда ғана еліміз мақаламыздың басында айтылған әлемнің алдыңғы қатарлы өркениетті елдерінің сапында бой көрсететін болады.

Адам мен азаматтар (әрбір жеке тұлға) күнделікті әлеуметтік, қоғамдық қатынастарда өзінің жеке басының құқықтарын толық біліп және өзін қорғайтын конституциялық заңдардың талаптарын сезініп, өзінің әрбір қарым-қатынасындағы жауапкершілікті ұғынғанда ғана құқық нормалары өз қызметін еш кедергісіз атқарады және оны (әрбір жеке тұлғаны) заңмен қорғай алады. Егер, азамат өзінің жеке басының құқықтары мен заң алдындағы міндеттерін білмей, өзінің қалауымен (өз еркіне салып) қандай да бір әрекет ететін болса, ол құқық нормаларының бұзылуына әкеп соғады да сол азаматтың құқығы заңмен қорғалмайды [5]. Сонымен қатар ол азамат қарым-қатынасқа түскен тұлғаның да заңға қарсы келуіне не құқық бұзуына себеп болады. Заңда көрсетілгендей, әрбір азаматтың өз әрекетіне қатысты заң талаптарын білмеуі – оны заң алдындағы жауаптылықтан босатпайды. Сондықтан, адалдық қағидаларына негізделген құқық нормалары заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Атырау қаласында өткен Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзі, 15 наурыз 2024ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз, 1995жыл.
3. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауы, Астана 2023ж.
4. Битұрсын Ғ., Исабеков А., Мадалиева А., Тулегенов Г., Исатаева Г., Канаева А. Жаңа Қазақстан: Әділетті қоғам қалыптастырудың конституциялық-құқықтық әдістемесі. –2022. Оқулық– 12,75 б.т. ОҚМПУ шағын баспаханасы, Шымкент қ, 2022.
5. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық жазаны тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы.

АЛОЭ ӨСІМДІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ЕМДІК ҚАСИЕТТЕРІ

Төребекқызы Лаура

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: маг.аға оқытушы **Абдураимова Н.Ш.**

Алоэ өсімдігі — лалагүл тұқымдасына жататын, қуаншылыққа төзімді көп жылдық бұта. Тропиктік, субтропиктік белдеулерде кездеседі. Шыққан жері Оңтүстік Африка аймағы болып саналады. Негізінен, құрғақ әрі құмды шөлдерде өседі. Биіктігі 7-12 м-дей, сабағы жуан, жапырағы шырынды, етті, тікенді болып келеді. Қызыл, қызғылт-сары, сары түсті, гүлі түтікше келген қоңырау тәрізді гүлшоғырына топталған. Сирек гүлдейді, негізінен құстар арқылы тозанданады. Тұқымынан кейде өсімді (вегетативті) жолмен де көбейеді. Тұқымы жалпақтау қоңыр түсті. Алоэны көбейту үшін сабағының түбінен шығатын атпа бұтақтарын аналық өсімдіктен бөліп алып, құмды құнарлы топыраққа отырғызу керек. Бөлме өсімдіктері адам ағзасына өте пайдалы, бөлмеге түрлі өсімдіктер өсіруді әдетке айналдыру қажет. Жер бетінде алоэның 300-ден астам түрі бар. Және оның әрбірінің өзіндік қасиеттері бар. Мәселен, бұта қалпындағы түрі ішкі ағзаға жақсы әсер береді, ағаш түріндегі алоэ сыртқы сырқаттарға қарсы тұра алады. Алоэ өте қарапайым, оның өсуіне ылғал мен жарық жеткілікті. Оның көбеюі де қиындық тудырмайды: ұрықпен де, бұталармен де, сабақтармен де, тіпті жапырағымен де өніп кете алады.

Сонау есте жоқ ерте замандарда адамзат баласы дәрі-дәрмек деген дүниені мүлде білмейтін. Олар өздерінің сырқаттарынан айығу үшін халықтық амал-тәсілдердің көмегіне жүгінетін еді. Сондықтан да, шөптерден жасалған дәрілер бүгінге дейін маңызын жоғалтпай келеді. Және де дәрілік өсімдіктер адам денсаулығына ине мен дәрі-дәрмекке қарағанда, әлдеқайда қауіпсіз келеді. Сіздің үйіңіздің терезесінде алоэ аталатын кереметтей өсімдік өсіп тұрса, ол бізді жасыл көйлегімен ғана емес, шипалық қасиеттерімен де қуантатын болады. Білесіз бе, айдай әлемге танымал Клеопатра ханшайымның өзі алоэдан жасалған кремді жаққан екен. Дәрігер Диоксид: "Алоэ жараларды емдеп, ұйқыны тыныштандырады деп жазып кеткен. Алоэ шырыны иммунитетті нығайтып, пайдаланылған өндіріс бұйымдарын бастапқы қалпына келтіріп, бактерияға қарсы күресе алады.

Басқа өсімдіктер секілді алоэ да көміртегіні жұтып, оттегі шығара алады. Сондықтан да оны ұйықтайтын немесе адам көп жүретін бөлмеге қойған жөн. Күйік шалғанда, іріңді жаралар пайда болғанда алоэны қойып, дәкемен таңып тастау керек және әр екі сағат сайын ауыстырып тұру керек. Ол үшін алоэның жапырақтарын жуып, бинтке қойыңыз да, аздап жаншыңыз. Содан кейін барып, ауырған жерге қойыңыз. Аяулы нәзік жандыларымыз алоэдан маска жасай алады. Ол үшін алоэның бір ас қасық шырыны мен қаймақты араластырасыз да, оған жұмыртқаның сарысын қосасыз. Қоспаны таза бетке жағып, 15-20 минут ұстаңыз да, жылы сумен шайып тастаңыз. Нәтижесінде, теріңіз жылтырап, сұлулана түседі. Иммуитетті көтеру үшін алоэ шырыны мен балдың қоспасын жасайсыз. Шырынды алу үшін 15 сантиметр болатын

бірнеше жапырақты үзіп алып, сумен бір рет шайып жіберіңіз. Таза стақанды, дәкені немесе мәрліні аласыз. Қолыңызды тазалап жуыңыз да, сол мәрлінің бетіне әбден кескілеген алоэны қоясыз. Оны қолыңызбен қатты сығып, суын стақанға тамызасыз. Дайын шырынды балмен араластырасыз. Бұл қоспаны күніне 3 рет бір шәй қасықпен тамақтан жарты сағат бұрын ішіп тұрыңыз. Пайдалану уақыты – 3 апта. Егер суық тигізіп алсаңыз, алоэның жаңадан жасалған шырынын әрбір 3-4 сағат сайын 2-3 тамшыдан тамызып тұрыңыз. Бұл әдісті 2-3 күннен артық жасауға болмайды. Егер сізде гастрит, асқазан жарасы болса немесе тәбетіңізді жақсартқыңыз келсе, күніне 2-3 рет алоэ шырынын ішіңіз. Ларингит (тамақ ауырсынуы) кезінде, тамағыңызды, аузыңызды алоэ шырынымен шайыңыз.

Жапырағында антрагликозид-алоин бар, 1,66 алоэ-эмодин, 25% алоэзин, натолин, геманатолин, ребарберон, шайырлы қоспа, 20% эфир майы, ферменттер мен микроэлементтер, витаминдер, фитонцидтер кездеседі. Ең құндылығы сол құрамындағы 22 амин қышқылының 20-ы адам организмінде кездеседі. Ал жақында ғалымдар оның құрамынан сирек кездесетін күрделі көмірсу –ацеманнан тапты. Ацеманнан тұмау мен қызылшаны және ісік ауруларын емдеуге қолданылады. Бүгінде ол затты СПИД-ті емдеуге қолдануда.

Отаны – Оңтүстік Африка, Африка мен Индияның жартылай шөл далаларында, Мадагаскарда кездеседі. Алоэ-асфodelовтар тұқымдасының суккулентті өсімдіктер туысы, 400 түрі бар. Олар мәңгі жасыл немесе алабажак, шөптесін, бұта, ағаштекес көпжылдық өсімдік. Суккулентті, жапырағының жиектері тегіс немесе ара тісті.

Алоэ бөлме өсімдіктер ішінде ең көп тарағаны. Өзінің әсемдігімен көздің нұрын алады, гүлдеуі өте сирек, бірақ та жұмыс жазу барысында ұққаным өсімдік көптеген пайда әкеледі. Алоэ, әдетте, оңтүстік-шығыс жаққа қараған терезе алдында жақсы өседі. Қалыпты мөлшерде суарып тұру қажет. Жақсы өсіп келе жатқан алоэні аммиакты селитрамен (1л суға 1г қосып), не коровяк тұнбасымен қоректендіру керек. Оны өсіретін топырақ құрамы 2 үлес шым, 1 үлес жапырақ аралас топырақ, 0,5 үлесі өзен құмы болуға тиіс, бұларға үгітілген кірпіш ұнтағы мен ағаш көмірі қосылады. Мүмкіншілігі болғанша, күннің шуағы түсетін, жаздың күндері ашық жерге орналастырған жақсы. Қыста жарық жерде, ауа температурасы +10°C деңгейінде болатын орында ұстауға болады. Қыста салқын жерде тұратын болса, көп суарудың қажеті жоқ. Дұрыс суармаудың нәтижесі алоэнің ауруына әкеліп соғады. Жаз уақытындағы вегетация кезеңінде (өсу кезеңі) алоэнің су сақтағыш ұлпалары (суккуленттері) ылғалдылықты көп қажет етпейді. Сондықтан, әр бір суарудан соң топырақтың кебуі (құрғауы) керек. Крандағы салқын суды бірден құюға болмайды. Жазда айына бір рет кактустарға арналған тыңайтқыш арқылы топырағын құнарландыруға болады. Суды тек топырақ құрғаған кезде ғана құйған абзал.

Алоэның көбеюі кезінде жас өсімдікті жыл сайын отырғызады, ересектері әр 2-3 жылда жақсы топыраққа отырғызылады. Алоэның көбінесе шілде мен тамызда немесе көктемде көбейтеді. Олардың көбею мүшелері 10-12см болуы керек, сонымен қоса 1 тәулік ауада ұстаған жылы топыраққа 1см тереңдікте, бөліктер арасын 3-5 см-дей етіп отырғызады. Тамыры пайда болғанда отырғызуға болады. Алоэның тұқымы мен де өсіруге болады. Тұқымын ақпан, наурыз айларында себеді. Температурасы 25°C –тан төмен

болмауы тиіс. Жалпы алғанда тұқым арқылы, жанама тамырлар арқылы және жапырақ сабақтары арқылы көбейеді

Алоэнің ең көп тараған түрі — Нағыз алоэ (Aloe Vera). Оның барбадостық алоэ (Aloe barbadensis), кәдімгі алоэ (Aloe vulgaris), сары алоэ деген аттары бар. Алоэнің бұл түрі әлем бойынша емдік мақсаттарда кеңінен пайдаланылады. Тағыда көптеген гүл тектес, ағаш тәріздес емдік түрлері бар. Оның құрамында глюкозид, эфир майы, дәрілік заттар бар.

1. өт жолдары аурулары
2. бүйрек, бауыр аурулары
3. гипертония
4. гемморой
5. жүктілік мерзімі

Жапырақ сөлі тәбет ашады, ас қорытады. Әр түрлі микробтарға қарсы тұра алады. Химиялық медицинада алоэның шырыны жараны таңуға, әр түрлі тері ауруларына пайдаланады. Өсімдіктердің жаңа сөлі әсіресе қараңғы жерде ұстағаны туберкулезді емдеу үшін қолданады. Халық медицинасында жаңа жапырақтарды күйікті жазуға, дерматитке қарсы дәрі ретінде қолданылады. Алоэның су тұнбасы тәбетті толықтай ашады.

Академик В.П.Филатов алоэның жапырағын түнде яғни 4-8 рет ұстауы ескертеді, себебі осы уақытта алоэ жапырағында негізгі заттар жинақталады. Олар ұлпа жұмысын жақсартады. Бұл заттар биогенді стимуляторлар деп аталады. Осы әдіс көптеген жазылмас аурудың алдын алуға көмектеседі. Тері сыртындағы ірінді жара, күйік, қағынған жараларға өсімдіктің жапырағы мен сөлін қолданады.

Алоэ өсімдігінен жасалған табиғи емдік өнімдер

Көздің де әр түрлі жұқпалы аурулары үшін қолданылады. Сонымен қатар демікпеде, асқазан ойық жарасында, асқазан ауруларына қарсы қолданады. Кейбір шырындарға қосады. Алоэның дәрілік қасиеті осыдан 3000 жыл бұрын белгілі болды. Оны Египетте, кейін Индияда, Италия, Грецияда сыртқы күйіктерге арнап қолданды. Орыс медицинасында жапырақ сөлін жүйке ауруларын, бас ауруы т.б. сырқат үшін, бал мен борсық майын қосып туберкулезді емдейді. Алоэ бізде бөлме өсімдігі болып саналады, сондықтан көбейтіп пайдаланған жөн. Бөлме терезелеріне алоэні көбейтіп отырғызып, өсуін қамтамасыз ету.

Денсаулылығымыз мықты болуы үшін батпандап кіріп,мысқылдап шығатын ауруды дәрісіз-ақ үй жағдайында айналада өсетін дәрілік өсімдіктермен-ақ емдеп жазуға болады. Дәрілік өсімдіктермен айналысу денсаулығымызды сақтауға көмектеседі, отбасының қаражатын үнемдейміз, табиғат байлығын қорғауға да атсалысамыз. Міне, осындай емдік қасиеті бар өсімдіктерге

оқушылар кішкентайынан мән беріп, өз игілігіне қолдана білсе, шипаны алыстан іздемейді. Дәрілік өсімдіктерді пайдалану денсаулықты сақтаумен бірге қазіргі нарықтық заманда отбасылық қаражатты үнемдеуге көмектеседі.

Мен осы жобамды келешекте жалғастырып алоэ өсімдігін осы Қазақстан ның оң түстік өңірлеріне жерсіндіру. Кең алқаптарда егіс даласына айландырып емдік қасиеті бар фармацевтикада пайдалану.

Алоэ өсімдігінің ерекшеліктері және емдік қасиеттері

Алоэ-асфodelовтар тұқымдасының суккулентті өсімдіктер туысы, 400 түрі бар.

Олар мәңгі жасыл немесе алабажақ, шөптесін, бұта, ағаштекес көпжылдық өсімдік. Суккулентті, жапырағының жиектері тегіс немесе ара тісті.

Алоэ бөлме өсімдіктері ішінде ең көп тарағаны. Өзінің әсемдігі мен көздің нұрын алады, гүлдеуі өте сирек, бірақ та

жұмыс жазу барысында ұққаны мөсімдік көптеген пайда әкеледі. Алоэ, әдетте, оңтүстік-шығыс жаққа қараған терезе алдында жақсы өседі.

Алоэнің ең көп тараған түрі — Нағыз алоэ (*Aloe Vera*). Оның барбадостық алоэ (*Aloe barbadensis*), кәдімгі алоэ (*Aloe vulgaris*), сары алоэ деген аттары бар. Алоэнің бұл түрі әлем бойынша емдік мақсаттарда кеңінен пайдаланылады. Тағыда көптеген гүл тектес, ағаш тәріздес емдік түрлері бар. Оның құрамында глюкозид, эфир майы, дәрілік заттар бар.

Алоэ лалагүлдер тұқымдасы

Алоэ - емдік қасиеттері мен бөлме өсімдіктерінің патшайымы атанған өсімдік.

—Алоэның қолданылуы

Жапырақ сөлі тәбет ашады, ас қорытады. Әр түрлі микробтарға қарсы тұра алады. Химиялық медицинада алоэның шырыны жараны таңуға, әр түрлі тері ауруларына пайдаланады. Өсімдіктердің жаңа сөлі, әсіресе, қараңғы жерде ұстағаны туберкулезді емдеу үшін қолданады. Халық медицинасында жаңа жапырақтарды күйікті жазуға қолданылды.

Алоэның басты ем болатын аурулары және қолданылуы

1. Иммуитет көтеруде: 500г жаңа кесілген алоэ жапырағын грек жаңғағы дәнімен араластырып, ет тартқыштан өткіземіз. Оған 1,5 стакан бал араластырып, тамақтан соң бір ас қасықтан күніне 3 мезгіл бір ай ішу керек.

2. Тіс ауырғанда алдымен тұзды сумен жуып, алоэден 1 г ұнтақтап, оны тіске басады.

Алоэ бізде бөлме өсімдігі болып саналады, сондықтан көбейтіп пайдаланған жөн. Бөлме терезелеріне алоэні көбейтіп отырғызып, өсуін қамтамасыз ету.

3. Сыртқы жарақаттан қан шыққанда алоэден лайықты мөлшерде алып, жаншып жарақатқа таңады

1. М.Қожабеков. Дәрілік өсімдіктер. Алматы, «Қазақстан». 2017.
2. Ж.Жатқанбаев. Өсімдік және адамзат. Шымкент, 2018.
3. М.Қожабеков. Дәрілік өсімдіктер. Алматы, «Қазақстан». 2020.
4. М.Оспанова, Ж.Лұқпанов. Өсімдік жанға шипа, дертке дауа. Шымкент, 2017.
5. Г.А.Серік. Алоэнің пайдасы, Астана, 2013.
6. Ә.Қ.Бүркіт. Алоэ. Астана, 2017.
7. А.Біржанова. Денсаулық журналы. «Алоэнің адамға тигізер пайдасы туралы» 2009.
8. Г.Ә.Құлжабаева. Алоэ. – Алматы: "Print House Gerona" баспасы. – 2015.
9. В.Г. Пышинский. Лечение травами Ленинград «Наука». 2020.
10. Денсаулық журналы №8 2016.

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ МАМАНДАРЫНЫҢ ТАЛАНДЫРУ ФАКТОРЛАРЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕККЕ ҚАНАҒАТТАНУ ШАРТТАРЫ

Андақұл Марат - 7M01101 ББ магистранты-
Педагогика және психология, Жұмабек Ахметұлы
Төшенев атындағы университет

Аннотация. Мақалада экономикалық реформалардың әлеуметтік салдарын жұмсартуға, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы әлеуметтік саясаттың жаңа әлеуметтік шығындарының алдын алуға, Қазақстанда жаңа әлеуметтік жүйені – Халықты әлеуметтік қорғау жүйесін құру туралы, ал кең мағынада – қиын (немесе ерекше) өмірлік жағдайға тап болған адамдарды әлеуметтік қолдау, профилактикалық шараларды қабылдау мәселелері қарастырылады. дағдарыстық жағдайларға жол бермеу немесе оларды бейтараптандыру жөніндегі шаралар.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қорғау, тұлға, сыйақы саясаты, әлеуметтік қызметтер, әлеуметтік сала.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы общественной потребности в смягчении социальных последствий экономических реформ, предупреждении новых социальных издержек социальной политики девяностых годов прошлого столетия, о создании в Казахстане новой социальной системы – системы социальной защиты населения, а в широком понимании – социальной поддержки людей, попавших в трудную (или перешедших в особую) жизненную ситуацию, принятия профилактических мер по недопущению кризисных ситуаций либо по их нейтрализации.

Ключевые слова: социальная защита, личность, политика вознаграждений, социальные услуги, социальная сфера.

Бүгінгі таңда әлеуметтік жұмыс одан әрі қалыптасу кезеңін бастан кешуде. Жалпы әлеуметтік жұмысқа тән қиындықтар біздің елімізде кейбір

ерекшеліктермен, атап айтқанда, әлеуметтік институттың жастығымен күшейе түседі. Осының салдарынан әлеуметтік қорғау мамандарының кәсіби құзыреттілігінің шекаралары әлі де бұлыңғыр, кәсіби мәселелерді шешудің жеткілікті технологиялары жоқ, еңбекті бағалау критерийлері толық анықталмаған – мұның бәрі кейбір қызметкерлердің шамадан тыс жүктелуіне, ал басқаларының жүктелмеуіне әкеледі. Айта кетейік, әлеуметтік қорғау мекемелерінің көпшілігі бюджеттік мекемелер болып табылады. Бұл мекемелердегі персоналды басқару маңызды рөл атқаратыны анық, өйткені бүкіл ұйымның тиімділігі осыған байланысты. Қызмет ретінде персоналды басқару көбінесе ұйым басшысына, оның кәсіби және жеке қасиеттеріне, сондай-ақ адамдармен қарым-қатынастың теориялық және практикалық дағдыларына байланысты.

Әлеуметтік қорғау мекемелеріндегі қызметкерлермен жұмыс кадрлар бөліміне де жүктеледі. Мұнда, бұрынғы кездегідей, кадрлар бөлімі еңбек қатынастарының әртүрлі аспектілерін құжаттайды. Сонымен, жоғары тұрған ұйымдардың шешімі бойынша (бұл көбінесе ресми түрде) аттестаттау жүргізіледі. Мұндағы жалақы төмен, сондықтан еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік деңгейі төмен. Сондықтан бюджеттік әлеуметтік қорғау мекемелері коммерциялық ұйымдар үшін кадрлар ұстасы рөлін атқарады, жақсы жұмыс тәжірибесі бар қызметкерлердің орташа жас санаты" жуылады". Әлеуметтік қорғау мекемелерінің негізгі тірегі-бұл негізінен жасы үлкен санаттағы адамдар және қазіргі еңбек нарығының динамикалық жағдайында жұмыс табу мүмкін емес деп санайтындар. Жалпы алғанда, бүгінгі таңда бюджеттік мекеме жұмыс іздеушіге ұсына алатын барлық нәрсе - бұл көп тәжірибе (жұмыс бір ставкадан аспайды, өйткені Бос орындар көп және "басқа ешкім жоқ") және тұрақтылық [1]. Сондықтан халықты әлеуметтік қорғау мекемелері қызметкерлерді ынталандыруға байланысты проблемаларға тап болады.

Кеңестік (жоспарлы) экономикадан әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикаға көшу әлі де жалғасуда. Посткеңестік Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық реформаларды талдау адамның кәсіби қалыптасуы мен еңбек қызметінің негізгі салаларын қозғайтын көптеген проблемаларды анықтайды. Бұл мәселелердің едәуір бөлігі адам әлеуетін басқарудың тиімділігін арттыратын жаңа механизмдерді табумен байланысты. Адамды не итермелейтінін, оны іс-әрекетке не итермелейтінін, оның іс-әрекетінің негізінде қандай мотивтер жатқанын біле отырып, басқару формалары мен әдістерінің тиімді жүйесін жасауға тырысуға болады. Ол үшін белгілі бір мотивтердің қалай пайда болатынын немесе шақырылатындығын, оларды мақсатты қызмет үшін қалай қолдануға болатындығын білу қажет. Қызметкерлерді ынталандыру және басқару қажеттілігін түсінетін көптеген басшылар дәл осы ұстанымды ұстанады.

Табысты кәсіпорындардың стратегиялық міндеттерінде әлеуметтік белсенділік, Кәсіби құзыреттілік, бастамашылдық, икемділік, әлеуметтік ортаның тез өзгеретін жағдайларына бейімделу қабілеті және, әрине, мотивация мәселелері бірінші орынға шығады [2]. Зерттеушілер дұрыс атап өткендей, персоналды басқару-бұл персоналға деген қажеттілікті анықтау, персоналды тарту (персоналды жалдау және іріктеу), оның жұмысына қатысу,

қызметкерлерді босату, дамыту, бақылау, сондай-ақ жұмысты құрылымдау, сыйақы және әлеуметтік қызметтер саясаты, табысқа қатысу саясаты, шығындарды басқару болып табылатын қызмет саласы қызметкерлерге және қызметкерлерге басшылық ету.

Жалпы түрдегі реттеудің мақсаттары басқару объектісі тарапынан көріністердің нақты сипатына байланысты белгілі бір салдарларды қамтамасыз ету, Қолдау және алдын алу болып табылады. Осыған байланысты халықты әлеуметтік қорғау мекемелері қызметкерлерінің еңбегін ынталандыру әлеуметтік жұмысты басқарудың тиімділігін арттыруда маңызды орын алуы тиіс.

Мотивация-бұл қызметкерлерді ұйымның мақсаттарына жетумен бірге өздерінің қажеттіліктерін, мүдделерін қанағаттандыру үшін белсенді еңбек қызметіне шақыру процесі. Сондай-ақ, оны жеке тұлғаның сипатымен, оның құндылық бағдарымен және бағыттаушы қызметімен анықталатын тұрақты мотивтердің жиынтығы ретінде анықтауға болады [6, 53-59 беттер]. Еңбек қызметіне келетін болсақ, мотивация-бұл қызметкердің ұйымның мақсаттарына жетуге бағытталған еңбек арқылы белгілі бір игіліктерге деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға деген ұмтылысы.

Біз білетіндей, ұйымдағы персоналды ынталандыруды басқару қызметкер мен жұмыс берушінің ынтымақтастығының қысқа және ұзақ мерзімді перспективасына негізделген. Ұйымның мақсаттарына (қоғамдық, коммерциялық), ұйым басшылығының мақсаттарына (Еңбек, жеке, ұйымдық), қызметкерлерге (жеке, кәсіптік, еңбек) сүйене отырып, тараптар үшін оңтайлы қарым-қатынас құру қажет, ол үшін қызметкерлер үшін ынталандыру қолданылады, ал қызметкерлер өз кезегінде олардың еңбегін қамтамасыз ететін өз уәждеріне ие емес ішкі қондырғыларға қайшы келеді. Басшылық қызметкерлерде ынталандырудың екі түрін – ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді қалыптастырады деп болжануда.

Ұзақ мерзімді ынталандыру қызметкер мен жұмыс берушінің жалпы мақсаттарымен байланысты, мысалы: ол ұйымға не үшін келді, ол қандай оң өнім шығарады немесе өндіре алады, ынтымақтастықтағы жеке мақсаттары қандай.

Қысқа мерзімді ынталандыру қызметкердің белгілі бір қызметімен байланысты және өндірістік жоспарлардың, белгілі бір жобалардың орындалуын ынталандыруды білдіреді.

Мотивация туралы айтатын болсақ, қызметкердің ұзақ мерзімді мотивациясы оны белгілі бір жұмыс берушіге әкеледі, белгілі бір кәсіби және қызметтік мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді. Қысқа мерзімді мотивация еңбек қызметіндегі нақты тапсырманың сапасын анықтайды.

Зерттеушілер атап өткендей, қызметкердің мотивациясына мотивация факторлары әсер етеді. Олар ішкі және сыртқы. Ішкі факторларға өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі растау, шығармашылық, орындалған жұмыстан қанағаттану жатады. Мотивацияның сыртқы факторлары табыс, жоғарылату, қоғамдағы тану және позиция болуы мүмкін. Осылайша, ішкі факторлар қолда бар жағдайлар мен объектілерден қанағаттану үшін қызмет етеді, ал сыртқы

факторлар жетіспейтін объектілерді сатып алуға және жоқ жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған [3].

Қазіргі заманғы әлеуметтік қорғау мекемелері өз қызметкерлерін тиімді ынталандыру мақсатында осы саладағы коммерциялық ұйымдардың тәжірибесін пайдалануға мүмкіндік алады. Әрине, бюджеттік мекемелер, оның ішінде әлеуметтік қорғау мекемелері-бұл нарықтық экономика критерийлері толық қолданылмайтын ерекше сала. Мысалы, мұнда мемлекеттік қаржыландырусыз және мемлекеттік реттеусіз ешқашан мүмкін болмайды. Сонымен қатар, бюджеттік саладағы кәсіпорындар тиімді болуы керек және отандық коммерциялық кәсіпорындар жинаған тәжірибені пайдаланбау ысырап болар еді.

Қызметкерлерді қаржыландыру мен жалақының ұлғаюы ұзақ мерзімді қажетті нәтиже бермейтіні немесе еңбек өнімділігінің қысқа мерзімді артуына әкелетіні бұрыннан белгілі. Зерттеулер көрсеткендей, ең жақсы нәтижелерді, әдетте, жетістіктерге сәйкес тарифтік разрядты (санатты) көтеруді талап ететін жұмысшылар көрсетеді. Бірақ разрядты қайта қарағаннан және көтергеннен кейін олардың өндірістік көрсеткіштері жиі төмендейді, өйткені еңбек нәтижелеріне қарамастан, разрядты белгілі бір уақыттан кейін ғана қайта қарауға болады [4].

Әлеуметтік қорғау мекемелерінде еңбекақы төлеу, оның тұрақтылығын ескере отырып, қызметкерлердің тиімді жұмыс істеуіне негізгі, бірақ жалғыз ынталандыру болып табылады. Еңбектің тартымдылығы мен мазмұны сияқты материалдық емес жеке мүдделердің келесі түрлерін ажыратуға болады; мамандыққа деген сүйіспеншілікпен байланысты мүдделер; біліктілік пен шығармашылық Өсуге ұмтылу; қарым-қатынасқа ұмтылу; құрметке ие болуға ұмтылу; жұмыс әріптестері тарапынан тану мен сенімге ұмтылу; басшылар тарапының мақсаттарын тануға және сенуге ұмтылу; қызметтік ілгерілету перспективасы; өз бетінше және жауапты жұмысқа ұмтылу; еңбек жағдайлары. Сондықтан менеджерлер қызметкерлердің барлық қажеттіліктерін ескеріп, ұйымның мақсаттарына жету барысында оларды қанағаттандыру үшін жағдай жасауы керек [5].

Ұйымның мақсаттары қызметкер үшін өзекті қажеттіліктерді қанағаттандыруға ықпал еткен кезде ғана маңызды болады. Бұл әсіресе ішкі мотивация, яғни белсенділікке деген ішкі мотивация өте маңызды әлеуметтік жұмысқа қатысты.

Мотивтер ретінде, әдетте, көбінесе орындалатын жұмыстың мазмұны, жұмыс процесі және оның түпкілікті нәтижесі қарастырылады. Егер әлеуметтік қызметкер жеке тұлға ретінде адамдарға қажет болу қажеттілігін сезінсе, егер ол әлсіздерді қорғауға дайын болса, егер ол өз клиентінің әл-ауқатына риза болса және оның жетістіктерімен мақтанса, онда оң мотивация қалыптасқан деп айтуға болады. Осылайша, әлеуметтік қызметкердің қажеттіліктерін анықтау мотивацияның негізгі нүктесі болып табылады. Көріп отырғаныңыздай, персоналды басқару – бұл ұйымның басшы құрамының, персоналды басқару жүйесі бөлімшелерінің басшылары мен мамандарының мақсатты қызметі, оның ішінде кадр саясатының тұжырымдамасы мен

стратегиясын, қызметкерлерді ынталандыру ерекше орын алатын ұйымның персоналды басқару принциптері мен әдістерін әзірлеу.

Шымкент қаласының Халыққа әлеуметтік қызмет көрсетудің кешенді орталықтарының мамандарын ынталандыру факторларын зерттеу мақсатында 32 қызметкер мен 4 басшыдан сұхбат алынды. Сауалнамаға қатысқандардың жасы-25 - тен 56 жасқа дейін, әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарындағы жұмыс өтілі-1 жылдан 30 жылға дейін, білім деңгейі: орта - 4 адам, жоғары - 28 адам.

Осы салада басшылық лауазымда жұмыс тәжірибесі 2 жылдан 26 жылға дейінгі әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарының басшылары, олардың әрқайсысының 2 жоғары білімі бар.

Зерттеу әдістері ретінде келесі әдістер таңдалды:

1. Ұйым басшыларымен сараптамалық сұхбат.
2. Төрт әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарының мамандарымен фокус-топтар.

Бұл тандау сұхбаттың бірқатар артықшылықтары бар екендігімен негізделген, олардың ішінде сұхбат жоспарына өзгерістер енгізу мүмкіндігін атап өтуге болады, сұхбат берушінің респондентпен жеке байланысы сауалнаманы іске асырудың максималды толықтығын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, сұхбат жағдайы күнделікті әңгімеге жақын, қарым-қатынастың кездейсоқ жағдайының пайда болуына және жауаптардың шынайылығын арттыруға ықпал етеді.

Зерттеудің негізгі сұрақтарына кіріспес бұрын біз фокус-топтың респонденттерімен таныстық, жеке деректерді қарастырдық, бұл әлеуметтік, жас және кәсіби белгілері бойынша мамандарды бөлуге мүмкіндік берді. Сауалнамаға қатысқандардың жасы-25-тен 56 жасқа дейінгі әйелдер, әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарындағы жұмыс өтілі-1 жылдан 30 жасқа дейін, отбасылық жағдайы-некеде 25 адам, 26 адам-кәмелетке толмаған балалары бар.

"Шымкент қаласының Халыққа әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдары мамандарының еңбегіне қанағаттану шарттары мен ынталандыру факторларын зерттеу" тақырыбында зерттеу бағдарламасы әзірленді.

Мотивация қызметкердің ұйымдағы тиімділігіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Еңбек қызметін жүзеге асыратын адамдар өздерінің мотивтерін қанағаттандырады және қызметкер еңбек қызметі процесінде ұйымда мотивтерді іске асыру үшін неғұрлым көп мүмкіндіктер көрсе, соғұрлым ол көп күш жұмсайды және жоғары нәтижелерге қол жеткізеді, бұл өз кезегінде оның жұмысының тиімділігіне әсер етеді. Еңбекке қанағаттанбау мәселесі көптеген ұйымдастырушылық мәселелердің, соның ішінде қызметкерлердің тиімділігінің жеткіліксіздігінің көзі болуы мүмкін.

Бүгінгі таңда әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарының басым көпшілігінде қызметкерлердің мотивациясын басқару, еңбекке ынталандыру негізінен тұрақты жалақы мен нақты белгіленген жұмыс режимін төлеу арқылы жүзеге асырылады. Ұйымның әлеуметтік ортасы, негізінен,

қызметкерлердің материалдық, қаржылық мотивациясына негізделген, ұйымға әлеуметтік салада жұмыс істеуге келетін және жалақысы төмен, эмоционалды күйзеліске, тұрақты күйзеліске және қоғам алдындағы жауапкершілік сезіміне қарамастан сол жерде қалатын ең құнды қызметкерлерді сақтауға көмектеседі деп саналады.

Әдебиеттер:

1. Аншуков. С. Система мотивации / С. Аншуков. // Служба кадров. – 2002. – № 12. – С. 44-48.
2. Баткаева И.А., Митрофанова Е.А., Ловчева М.В. (2017). Мотивация и стимулирование трудовой деятельности: монография. М.: Проспект. 857 с.
3. Данченко С. А. Мотивация труда у людей социномических профессий /С. А. Данченко// Вестник морского государственного университета. – Владивосток, 2018. – 154 с
4. Еврасова В.В., Федоров О.Г. Стимулирование социальных потребностей у будущих специалистов / В.В. Еврасова, О.Г. Федоров // Социальные отношения. – 2014. – № 2(9). – 61-72 с.
5. Курашова Е. А. Элементы внешней и внутренней среды оздействующей на мотивацию труда Персонала / Е. А. Курашова// Международная научно- практическая конференция: современные проблемы экономического развития предприятий, отраслей, комплексов, территорий. – Хабаровск, 2020. – 187 с

ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ, ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Әуезхан А. С. –
7М01702 - Шетел тілі: екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББ магистранты,
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет

Аннотация. Жаһандану елдер, мәдениеттер, халықтар арасындағы шекараны көбірек бұлдыратады, бұл әлемдегі тілдердің еркін айналымына әкеледі. Шет тілдерін қолдану қоғамда, тіпті тұрмыстық деңгейде де жиі кездеседі. Бұл әлемнің түкпір-түкпірінен барған сайын күрделі және әртүрлі ақпаратты алуға және зерттеуге көмектеседі. Мақалада шет тілі сабақтарында қолданылатын сыни ойлауды дамыту технологиясы, әдістері мен әдістері қарастырылады. Бастапқы деңгейде бір нәрсенің басқа тілде қалай көрінетініндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға тырысқанда сыни ойлау тәжірибесі оқу процесін жағымды және мәдени

байытатыны анықталды.

Түйінді сөздер: сыни ойлау, синергетикалық әсер, брейнсторминг, рефлексия

Аннотация. Глобализация все больше стирает границы между странами, культурами, народами, что ведет и к более свободному обращению языков в мире. Использование иностранных языков становится все более распространенным явлением в обществе даже на самом бытовом уровне. Это помогает получать и изучать информацию со всего мира, которая становится все более сложной и разнообразной. В статье рассматриваются технология, методы и приёмы развития критического мышления, применяемые на уроках иностранного языка. Выявляется, что на начальном уровне практика критического мышления при попытке выявить сходства и различия в том, как одно и то же выражается на другом языке, делает процесс обучения более приятным и культурно обогащающим.

Ключевые слова: критическое мышление, синергетический эффект, брейнсторминг, рефлексия

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту эмпатия мен төзімділік сияқты интеллектуалды қасиеттерді дамытып қана қоймайды, сонымен қатар проблемалар мен оларды шешудің әртүрлі тәсілдері туралы әртүрлі көзқарастарды қабылдауға үйретеді. Бұл мәдени контексте қарым-қатынасқа дайындалуға көмектеседі. Сонымен қатар, халықаралық студенттердің ұтқырлығы мен бүкіл әлемдегі университеттерде ағылшын тілін қолданудың қарқынды дамып келе жатқан тенденцияларын ескере отырып, сыни ойлаудың интеграциясы әр адамның өзін-өзі дамытуы үшін маңызды бола түсуде [1].

Сыни тұрғыдан ойлауды меңгеру-бұл туа біткен дағды емес, теория мен практиканы көп жылдар бойы үйренуді қажет ететін. Дағдылар мен ерекшеліктердің күрделі жиынтығы. Сол сияқты, шет тілін үйрену де жылдар бойы табанды оқыту мен тәжірибені қажет етеді. Алайда, екі дағдыларды бір уақытта қолдана отырып, біз уақытты үнемдей аламыз және синергетикалық әсерге қол жеткізе аламыз: сыни ойлауды дамыта отырып, біз шет тілін жетік білеміз және керісінше. Шет тілінде сыни ойлауды дамытуға мүмкіндік беретін ерекшелік бар. Негізгі мақсат-сыни ойлауды дамытудың маңызды құралы болып табылатын коммуникативті дағдыларды қалыптастыру. Екінші жағынан, сапалы қарым-қатынас сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытудың нәтижесі болып табылады. Бұл шет тілін оқытуды сыни ойлауды дамытумен үйлесімді үйлестіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, басқа елдердің мәдениетімен танысу және оны өз мемлекетінің мәдениетімен салыстыру оқушыларды басқа мемлекеттің әлеуметтік-мәдени шындықтарын сыни тұрғыдан түсінуге үйретуге мүмкіндік береді. Бұл басқа мәдениеттердің дәстүрлері мен этикалық нормаларына төзімділікке тәрбиелейді және әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті алуға ықпал ететін ауызша және вербалды емес тілдік құралдарды қолдана отырып, басқа қоғамдардың өкілдерімен сапалы қарым-қатынас жасау қабілетін дамытады.

Шет тілін үйрену кезінде сыни ойлауды дамытуды оқу іс-әрекетіне қосу маңызды дидактикалық бағыт болып табылады. Бұл бағыт сұрақ қояды,

мәлімдемені негіздеуді, тұжырымдауды, сенімді және тиісті дереккөздерді пайдалануды, жағдайларды тұтас қарастыруды және сыни ойлау дағдыларын өмірде қолдануға бейімділікті қамтиды [2]. Сыни ойлауды дамытуға бағытталған жаттығуларды, әдістер мен әдістерді шет тілі сабағының кез келген жеріне біріктіруге болады, өйткені белгілі бір ұсынылған орын жоқ.

Сыни ойлауды дамыту үшін әртүрлі әдістер мен Интеллектуалды әдістерді қолдануға болады, мысалы: логика негіздерін үйрену, сыни талдау техникасын үйрету (кластерлерді, синквейндерді құрастыру), сөйлеген сөздерге шолу жасау, презентациялар мен шағын жобаларды қорғау, журналдардың ғылыми мақалаларын және интернеттегі ақпаратқа сыни шолуларды талқылау, пікірталастар мен пікірталастарды ұйымдастыру.

Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту үшін студенттер пікірталастарға қатыса алуы керек, бірақ олардың көпшілігінде басқа пікірмен келіспейтіндіктерін білдіру үшін табиғи харизма мен батылдық жоқ. Осыған байланысты мұғалімдер бұл қабілетті өз сабақтарына біріктіруде қиындықтарға тап болады. Оқушыларға қателесу құқығын беру өте маңызды, өйткені қателесуден қорқу олардың мүмкіндіктерін шектейді және шет тілін қолдануды қажет ететін сыни ойлауды дамыту тапсырмаларын орындауға мүмкіндік бермейді.

Көбінесе студенттер ерлі-зайыптыларда, топтарда жұмыс істегенде, сондай-ақ Дауыстап ойлау кезінде қорқады және үлкен компанияда талқылау. Мұндай жағдайлар мазақ етуден немесе қателесуден қорқуды тудыруы мүмкін, бұл қарым-қатынасқа деген құштарлыққа теріс әсер етеді. Мәселе шет тілі сабақтарында өткір тұр, мұнда тілдік кедергі идеяны түсінуді қиындатады. Мектеп оқушылары көбінесе сөйлемдердің мағынасын білдіргісі келмейтініне емес, дұрыс сөйлем құруға назар аударады. Сондықтан мұғалімдер өздерінде және оқушыларда қателіктерге деген көзқарасты оқытудың сөзсіз элементі ретінде тәрбиелеуі керек. Қателер-бұл қиындықтардың көрсеткіші және жаңа білімге түрткі. Қателесу мүмкіндігін ескере отырып, өз ойларыңызды білдіруге деген ұмтылысты қалыптастыру маңызды [3].

Б. Скиннер кейде студенттерді жалған және алдамшы деректерден шынайы және өзекті деректерді ажырата білуге көмектесу үшін оларға жалған ақпарат беру арқылы адастырған дұрыс деп санайды. Сондықтан оқытушылар студенттерге экология, дін, патриотизм немесе мамандық таңдау сияқты нақты жауап беру мүмкін емес мәселелерді ұсынуы керек. Мұндай сұрақтар сыни ойлауды дамытуға өте қолайлы, өйткені олар студенттерге балама нұсқаларды таңдауға мүмкіндік береді және бір дұрыс жауап жоқ. Оқушылар қиындыққа төзімділікті дамытуы керек, өйткені есептерді шешу көп күш пен уақытты қажет етуі мүмкін. Кейбір тапсырмаларды бірден шешу мүмкін болмайтын кездер болады. Көбінесе оқушылар өз істерін аяқтамай бас тартады. Студенттерге бұл жағдайдың қалыпты екенін көрсету үшін мұғалім оларды көптеген мәселелерді шешуде қиындықтарға дайын болуға үйретуі керек.

Ағылшын тілін үйрену барысында сыни ойлау санатына кіретін бірнеше қабілеттерді дамытуға болады. Олардың ішінде дәлелдемелердің дұрыстығын бағалау, фактілер мен пікірлерді ажырату, сөздердің тиімді және ақпараттық мағыналарын тану, автордың немесе спикердің біржақтылығы бар. Сонымен қатар, жазушылар мен спикерлердің тұжырымдарын тану қабілетін дамытуға болады.

Е.К. Вдовинаның айтуынша, сыни ойлауды дамытудағы алғашқы қадам-жоспарлау, эксперимент және рефлексия. Ол үшін студенттердің өткен тәжірибесін, сондай-ақ әлемдегі оқиғаларды немесе жеке сипаттағы мәселелерді қарастыруға болады. Нақтырақ және дәлірек ойлау үшін нақтылау үшін сұрақтар қойып, пікірлерді салыстырып, қарастырылып отырған сұрақтардың артындағы факторларды анықтап, балама шешімдер іздеу керек [4].

Ақпаратқа қажеттілікті анықтау және баламалы ақпарат көздерін бағалау дағдыларын дамытуды қамтитын ақпараттық сауаттылықты тікелей оқыту маңызды фактор болып табылады. Бұл студенттерге зерттеу сұрақтарына сәйкес жауап беру үшін дұрыс көздерді таңдауға көмектеседі. Әдебиетте проблемалық және даулы тақырыптарды қолдану жазбаша тілдің дамуына ықпал етуі мүмкін. Оқушылардың өздері оқитын тілде бір-бірімен өзара әрекеттесуі маңызды. Алайда, ғылыми тіл осы тұрғыда дәлірек және ресми болуы мүмкін.

Мағыналы жазбаша сөйлеуді сыни тұрғыдан бағалау үшін қажетті лексикалық және негізгі ұғымдарды дамытуға қол жеткізу үшін шет тілі сабақтарына әр тақырып бойынша тақырыптық материалдың жеткілікті көлемін қосу қажет. Бұл сонымен қатар шет тілі мен жалпы сыни ойлау деңгейін жақсартуға көмектеседі. Тыңдау арқылы сыни ойлауды дамыту мақсатында оқушылардың қызығушылығын арттыру және әртүрлі көзқарастарды салыстыруға және бағалауға мүмкіндік беру үшін шынайы және әртүрлі материалдарды пайдалану қажет.

Сөйлеу әрекетінде сыни ойлауды дамыту үшін пікірталастар мен әртүрлі "жұмбақтарды" қолдануға болады. Бұл тәсіл болжамдар мен жаңа идеяларды бағалауға, сондай-ақ дәлелдер мен дәлелдерді өлшеуге көмектеседі. Сонымен қатар, бұл сұрақтар туралы ойлануға және мәлімдемелерді нығайтуға ықпал етеді. Бұл тәсіл сыни тұрғыдан ойлауды да, сөйлеу дағдыларын да сәтті дамытады. Бұл тәсілді сипаттау кезінде ғылыми тілді қолдану маңызды.

Біздің жұмысымызда біз сыни ойлаудың даму кезеңдерінің әртүрлі классификацияларын қарастырдық. Мысалы, Б. Скиннердің пікірінше, бұл мәселені анықтау, гипотезаларды тұжырымдау, фактілерді анықтау және деректерді жинау, гипотезаны тексеру, тұжырым жасау. Сондай-ақ, Д.Кластер сипаттаған үш сатылы стратегия қолданылды, оның ішінде актуализация, хабардарлық және рефлексия. Жұмыста Д.М. Шакирова мен И. О. Загашева сипаттаған сыни ойлауды дамытудың тағы бір құрылымы ескерілді. Бұл құрылымдардың екеуі де негізгі болып табылады, өйткені олар үлкен қызығушылық тудырады.

Мұғалім сыни ойлауды қалыптастыру техникасын күнделікті қолдана алады. Ол келесі негізгі кезеңдерді қамтиды. Бірінші кезең-ақпарат алу үшін оқушылардың жеке қызығушылығын қалыптастыруға бағытталған сынақ. Бұл кезеңді "ми шабуылы" әдісі қолданылатын актуализация деп те атауға болады. Ол жеке, жұптық немесе топтық режимде жүзеге асырылады және оқушылардан осы тақырып бойынша қолда бар білімді қарауды немесе мақсат қоюды талап етеді. Бұл жаттығудың маңызды принциптерінің бірі-дұрыс және бұрыс жауаптарды қабылдау және оқушылардың ойларын анықтауға бағыттау. Оқушылар бұрын алған білімдерін жаңаларының негізі ретінде пайдалана алуы үшін оларды түсініп, басқалармен бөлісу қажет. Мұны жеке және топтық

жұмыс, брейнсторминг, жалпы болжамдар, проблемалық мәселелерді дауыстау және басқа тәсілдер арқылы жүзеге асыруға болады. Осы кезде мұғалім әр оқушыға өз білімін және жаңаларын алу үшін қол жеткізуі керек негізгі мақсаттарды анықтауға көмектесуі керек.

Түсіну келесі кезең болып табылады және сабақтың көп бөлігін алады. Бұл кезеңде студенттер ақпаратпен танысады және оны диалогтық құзыреттілікті дамытуға көмектесетін салыстыру, бағалау және талдау сияқты технологияларды қолдана отырып өндейді. Оқушылардың жаңа ақпаратты түсінуін қадағалап, түсінбейтін сұрақтарды жазуы маңызды. Олар сондай-ақ ақпаратты жақсырақ түсінуге көмектескен бағдарларды және кедергі келтірген кедергілерді көрсетуі керек. В свете вышеизложенного, принципиальным фактором на данном этапе является предоставление учителем возможности индивидуального поиска информации учениками, и последующего обсуждения и анализа её в группе.

Оқу процесінің соңғы кезеңінде тақырыпты талқылауға негізделген рефлексия пайда болады. Бұл кезеңде студенттер өз көзқарастарын талдап, оларды сыныптастарының пікірімен салыстыра алады. Маңыздысы-оқушылардың алған білімдері туралы ойланып, өз идеяларына жаңа ұғымдарды енгізуді үйренуі. Сонымен қатар, олар бұл білімнің олардың әлемге деген көзқарасына қалай әсер еткенін талқылауы керек. Бұл техниканы сәтті қолдану үшін Мұғалім Сабақтың мақсаты мен тақырыбын анықтап, осы мәселе туралы білімдерін талдап, қайсысы пайдалы болатынын түсінуі керек. Ол сондай-ақ кейбір білімге қатысты біржақтылықтан арылуға тырысуы керек.

Біздің зерттеулерімізге сүйене отырып, біз сыни ойлауды дамыту процесі үш кезеңнен тұрады деп айта аламыз. Бастапқы кезең-бұл біз "қоңырау"деп атайтын танымдық процестердің белсенділігі. Бұл кезеңнің мақсаты үш негізгі мәселені шешу:

1) білім мен тәжірибені тиімді игеру үшін бұрыннан бар білімге сүйену қажет. Оқушыларға осы мәселе бойынша өз білімдерін еске түсіру және талдау ұсынылады. Бұл пәнді меңгеру деңгейін анықтауға және студенттің бұрыннан бар білім шеңберін анықтауға мүмкіндік береді. Білімді толықтыру және түзету маңызды кезең болып табылады, өйткені жаңа білім бұрыннан бар контексте игерілсе, күштірек болады. Осылайша, бұрыннан бар білімге сүйену жаңа білімді түсіну, игеру және ұзақ мерзімді есте сақтау үшін негіз болып табылады. Бұл ретте бұрыннан бар білімде жіберілген қателер анықталады және түзетіледі;

2) оқытудың пассивті емес, белсенді болуы үшін оқушылар белсенді қызметке шақырылады. Бұл оларға жаңа ақпаратты түсінуге саналы және сыни көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Мұндай нәтижеге жету үшін студенттердің өз ойларын өз сөздерімен мақсатты түрде білдіруі және білімдерін көрсетуі маңызды. Бұл тәсіл ақпаратты қайта қарауға және жадтағы бар және жаңа білім арасында тиімді өзара әрекеттесуді құруға мүмкіндік береді;

3) оқушылардың зерттелетін мәселелерге қызығушылық танытуы және оларды зерттеудің мақсатын түсінуі үшін мақсатқа ұмтылудың екі түрін ескеру қажет: мұғалім қойған және оқушының өзі таңдаған. Қызығушылықтың болмауы оқу іс-әрекетінің мотивациясының төмендеуіне әкелуі мүмкін екенін

есте ұстаған жөн, сондықтан зерттелетін тақырыпқа үнемі қызығушылық таныту қажет.

Екінші кезеңде мазмұн туралы хабардар болу және ассимиляция жүреді. Бұл кезеңнің басты міндеті-бірінші кезеңде көрсетілген оқушылардың қызығушылығын сақтау, жаңа білімді игеруді ынталандыру және қадағалау. Жаңа ақпаратпен тікелей танысу дәрістерді тыңдау, мәтінді өңдеу, фильмдер көру және басқа әдістер арқылы жүзеге асырылады. Мұғалім оқушылардың қызметін ынталандырады.

Үшінші кезең-түсіну (рефлексия). Бұл кезеңде студенттер жаңа материал туралы біле бастайды және жаңа ұғымдарды білім жүйесіне бейімдей бастайды. Бұл бұрыннан үйренген түсініктің өзгеруіне және қалыптасқан байланыстардың қайта құрылымдалуына әкеледі, бұл жаңа ақпаратқа орын дайындайды. Бұл кезеңде екі маңызды міндет шешіледі:

1) оқушылардың білімді жақсы меңгеруі үшін оларды ақпаратты өз сөздерімен білдіруге ынталандыру қажет, өйткені бұл тәсіл білімді өз контекстінде қалыптастыруға мүмкіндік береді;

2) оқушылар арасында пікір алмасу сөздік қорын кеңейтуге және өзін-өзі растау қабілетін жандандыруға ықпал етеді. Ақпарат сыни ойлаудың бастапқы нүктесі екенін түсіну маңызды, бұл оны білімге айналдыруға және одан әрі оқуға мотивация жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу деректеріне сәйкес, оқушылардың сыни ойлауын дамытуға бағытталған бағдарламалардың тиімділігі мұғалімдердің осындай оқытуды ұйымдастыруға мамандандырылған дайындығын қамтығандарда жоғары болды.

Зерттеу көрсеткендей, барлық әдістер мен бағдарламалар сыни ойлауды дамытуда бірдей тиімді емес. Алайда, бағдарламаларда шынымен тиімді болатын жалпы элементтер табылды:

- белгілі бір материал контекстінде сыни ойлауды үздіксіз оқыту;
- оқу мақсаттарын түсіндіру және оқушылардың ойлау процестерін ынталандыру үшін оқу процесін көрсету;
- бірнеше әдістер мен динамикалық оқытудың үйлесімі;
- сыни ойлауды дамытуға бағытталған болашақ мұғалімдердің тиісті дайындығы [5].

Нәтижесінде, шет тілі мұғалімі өз оқушыларына "тұжырымдарды тануға" үйрету қабілетіне ие болуы міндетті емес деген қорытынды жасауға болады. Оның міндеті оқушыларға тұрақты оқу және тыңдау жаттығулары арқылы осы қабілетті дамытуға көмектесу болуы мүмкін. Осылайша, мұғалім өз оқушыларында "сөйлеушінің тұжырымдарын тану" қабілетін дамытуға ықпал ете алады.

Тиісті педагогикалық әсерлерді қамтамасыз ету және сыни ойлаудың когнитивті, эмоционалды-құндылық және мінез-құлық аспектілерін ескеру үшін оқу процесінің педагогикалық моделі қажет. Мәселе оның күрделілігінде жатыр және оқушының сыни ойлау деңгейін жоғарылату (мақсат қою) және әркімнің өз бетінше ойлауы мен шешімдері үшін кеңістік құратын белсенді оқытуды ұйымдастыру сияқты күтілетін оқу нәтижелерін нақты жоспарлауды талап етеді. Сонымен қатар, әр түрлі оқу пәндері арқылы сыни ойлауды сәтті

оқыту үшін эмоционалды ынталандыруды тудыратын оң оқу климатын қамтамасыз ету қажет.

Әдебиет:

1. Аллахвердов В. М. Когнитивная психология сознания / В. М. Аллахвердов // Вестник СПбГУ. – Вып. 2 – Санкт-Петербург, 2012. – С. 50-59.
2. Брюшинкин В. Н. Критическое мышление и аргументация / В. Н. Брюшинкин // Критическое мышление, логика, аргументация – Калининград, 2007. – С. 29-34.
3. Евстигнеев М.Н. Компетентность учителя иностранного языка в области использования информационно-коммуникационных технологий / М. Н. Евстигнеев // Иностранные языки в школе. – 2011. – №9. – С.3-10.
4. Куклина С.С. Формирование информационной компетенции выпускника общеобразовательной школы средствами предмета иностранный язык / С. С. Куклина // Иностранные языки в школе. – 2013. – №6. – С.6-13.
5. Мильруд Р. П., Карамнов А. С. Компетентность учителя иностранного языка / Р. П. Мильруд, А. С. Карамнов // Иностранные языки в школе. – 2012. – №1. – С.11-17.

ВИДЫ МЕТАФОР И ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

Ялдырова Малика Хайытбаевна –
магистрантка ОП 7М01703-Подготовка педагогов
русского языка и литературы,
Университет имени
Жумабека Ахметулы Ташенева

Аннотация. В статье рассматривается, анализируется стихотворения М. Ю. Лермонтова и Дж. Г. Байрона – поэтов-романтиков, воплотивших в своем творчестве особый тип лирического героя: человека-бунтаря, живущего исключительно собственными страстями, выделяющими его из толпы и резко поднимающими над миром обыкновенных людей. Основываясь на статье «Методики исследования метафорических номинаций личностных отношений в художественном дискурсе» И. Ю. Рябовой, изучаются несколько методик анализа метафорических единиц в художественном тексте.

Ключевые слова: метафора, реконструкция смысла, художественная метафора, языковая метафора, классификация метафор.

Аннотация. Мақалада М.Ю. Лермонтов пен Дж. Г. Байрон-өз жұмысында лирикалық кейіпкердің ерекше түрін бейнелеген романтикалық ақындар: тек өзінің құмарлықтарымен өмір сүретін, оны көпшіліктен ерекшелендіретін және қарапайым адамдарды әлемнен күрт көтеретін бүлікші адам. И. Ю. Рябованың "көркемдік дискурстағы жеке қатынастардың

метафоралық номинацияларын зерттеу әдістемесі " мақаласына сүйене отырып, көркем мәтіндегі метафоралық бірліктерді талдаудың бірнеше әдістері зерттеледі.

Түйінді сөздер: метафора, мағынаны қайта құру, көркем метафора, тілдік метафора, метафораларды жіктеу.

Исследователи в области филологии и лингвистики, такие как Н. Д. Арутюнова, А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов и др. заявляют, что большую роль в изучении метафорического материала играет дискурсивный подход. Безусловно, для того, чтобы понять глубинный и скрытый смысл метафорической номинации, нужно вникнуть в контекст того или иного отрывка. Речь идет о герменевтической ситуации, которая может быть вызвана метафорой. Другими словами, использованные в тексте метафоры зачастую «поднимаются до символов» только благодаря объяснениям, приведенным в дискурсе [1]. Согласно этому подходу, толкования метафор, понимание – это духовно-практическое усвоение информации: вживание в образ, истолкование текста и реконструкция смысла. Понимание метафор происходит поэтапно. Поэтому их следует рассматривать в тесной взаимосвязи с художественным текстом.

Следует заметить, что в зависимости от авторской концепции при описании особенностей появления, функционирования метафоры, и ее моделей, а также конкретной языковой реализации применяются различные методики описания и классификации.

Самой распространенной методикой описания метафорической модели является методика А. П. Чудинова. Ученый-лингвист рассматривает метафору как важную ментальную операцию, как способ познания, категоризации, концептуализации, оценки и объяснения мира. Он убежден, что человек не только выражает свои мысли с помощью метафор, используя их эстетический потенциал, но и мыслит метафорами, познает с их помощью тот мир, в котором он живет. Метафоры помогают преобразовать существующую в сознании картину мира, ввести новую категоризацию в представление хорошо известных феноменов и дать им новую эмоциональную оценку.

С точки зрения методологии наиболее последовательно разграничиваются работы, выполненные в рамках когнитивного и традиционного (риторического, семантико-стилистического) методов. В первом случае метафора анализируется как ментальный, а во втором – как языковой феномен. Значительно более естественным представляется совмещение методов, ориентированных на различные аспекты исследования, например, совмещение когнитивного метода с критическим анализом дискурса или контент-анализом.

В своей методике описания метафор А. П. Чудинов характеризует:

1. исходную понятийную область – область, к которой относятся неметафорические смыслы охватываемых моделью единиц (сфера-источник, сфера-донор, откуда-сфера, сигнификативная зона, источник метафорической экспансии, область источника). Во многих случаях существует возможность

указать не только исходную понятийную область, но и ее отдельные участки, служащие источником метафорической экспансии;

2. новую понятийную область – область, к которой относятся метафорические смыслы охватываемых моделью единиц (ментальная сфера-магнит, сфера-мишень, куда-сфера, денотативная зона, реципиентная сфера, направление метафорической экспансии, область цели). Есть возможность указать не только понятийную область-магнит, но и ее отдельные участки, притягивающие соответствующие метафоры;

3. относящиеся к данной модели фреймы, каждый из которых понимается как фрагмент наивной языковой картины мира. Фрейм организует наше понимание мира в целом. Эти фреймы изначально структурируют исходную сферу-источник, а в метафорических смыслах служат для ментальной категоризации сферы-магнита;

4. типовые слоты, составляющие каждый фрейм – это элементы ситуации, которые составляют какую-то часть фрейма, какой-то аспект его конкретизации. При характеристике составляющих слота мы употребляем термин «концепт», как единицу сознания ментального лексикона. Совокупность всех существующих в национальном сознании концептов образует концептуальную систему – концептосферу;

5. компонент, который связывает первичные и метафорические смыслы охватываемых данной моделью единиц;

6. дискурсивную характеристику модели – типичные для соответствующих метафор концептуальные векторы, ведущие эмотивные характеристики, прагматический потенциал модели;

7. продуктивность модели – способность к развертыванию и типовые направления развертывания в тексте. При необходимости можно вычислить и частотность использования соответствующих модели метафор, сопоставить частотность различных моделей с учетом стилистических, жанровых и иных признаков текста [2].

Итак, мы рассмотрели понятие метафоры и ее функции, определили виды художественной и языковой метафоры, а также методику описания метафоры в художественном тексте.

Существует два типа метафор – художественная (авторская) и языковая. Сейчас уже никем не оспаривается их существование. Часто художественную метафору еще называют поэтической, и в поэтике она исследуется как одна из эстетических категорий. Языковая же метафора заложена в самой природе языка и исследуется как комплексная проблема,

отношение к лексикологии, семасиологии, теории номинации, психолингвистике, лингвостилистике [3].

Естественно, что художественная и языковая метафоры имеют сходство и различия. В первую очередь мы можем утверждать, что они сходны по принципам семантических процессов и между ними нет непреодолимой границы. С точки зрения лексического статуса мы наблюдаем различия этих метафор. «Языковая метафора – самостоятельная единица, тогда как художественная не имеет никакой лексической самостоятельности и всегда связана с контекстом» [4]. Также различия обнаруживаются и на уровне

семантической структуры метафорического значения: лексическое значение языковой метафоры поддается структурированию и подведению под типовые схемы, а художественная метафора – уникальна.

Безусловно, метафоры поддаются классификационированию. Обратимся к классификации Н. Д. Арутюновой. Она вычленяет такие функциональные типы языковой метафоры, как:

1. Номинативная метафора – сухая метафора, утратившая образность: «зонтик (*тип соцветия*)», «молния (*род застежки*)».

2. Образная – «характеризующая метафора», содержит скрытое сравнение:

«много (*лес рук, туча комаров*)», «звезда (*звезда телевидения*)».

Когнитивная (признаковая) – метафора, содержащая в себе мыслительное отражение реальной или приписываемой общности свойств: «малое число (*горсть людей*)», «вертеться (*постоянно находиться в мыслях*)».

3. Генерализирующая (конечный результат когнитивной метафоры) – метафора, стирающая в значении слова границы между логическими порядками и создающая предикаты наиболее общего значения:

«вдохновение = *то, что вдохновляет*».

Художественный текст обладает особой символической природой, представляет собой специфическую семиотическую реальность. Структурный текст группируется вокруг сюжетной перспективы. В содержательно-идеологическом плане художественный текст раскрывает авторский ракурс через функциональную смысловую зависимость. Содержательная сторона художественного текста группируется вокруг смыслового узла, который представляет собой синтез досюжетного и сюжетного времени.

Творец художественного является типичным представителем своего языкового сообщества, что накладывает определенный отпечаток на индивидуально-авторский способ репрезентации базовых метафор, а также на содержание и структуру ключевых концептов художественного сознания. Смысловой узел, поданный в определенной последовательности своего раскрытия через центральные звенья, воплощает в себе текст в содержательном отношении. Средством связи центральных звеньев в смысловом узле выступает сюжетная перспектива, для создания которой используются субъективно-авторские метафоры, которые относятся к индивидуальному, а не коллективному видению мира. Этот тип метафор противопоставляется языковой метафоре, которая строится в соответствии с традиционными предметно-логическими связями, соответствующими национальной символике или тому или иному предшествующему опыту коммуникантов.

В художественной метафоре обязательна «двуплановость» значения, которая обеспечивает образно-эстетическую функцию. Образная основа художественного текста формируется посредством цепной концептуальной метафоры, предполагающей постепенное нанизывание одного образа на другой, когда один образ ассоциативно вызывает другой. Метафора в этом случае является способом художественного мирооформления. Она отражает

индивидуально–творческие особенности в субъективном содержании мира поэтических видений [5].

В свою очередь, даже несмотря на то, что эти метафоры индивидуальны, мы можем их разграничить. В статье Ю.В. Цинковской «Виды художественных метафор в современной русской прозе» отмечается, что существует 3 вида метафор:

1. **Витальные метафоры** – метафоры, в которых доминирует семантика жизни и объект оценивается, как живой. Витальные метафоры разнообразны, поэтому мы можем выделить несколько подтипов:

- **Анималистичные метафоры** – метафоры, описывающие объект, как животное или птицу: *«моя жена – змея»*. Данный вид метафоры имеет отрицательную окраску; здесь по большей степени сравниваются люди, их характер. Зачастую такие сравнения унижают человека, а не восхваляют его. Также этот вид метафоры может воздействовать на объект не в целом, а частично: *«Предательская дверь издала даже не скрип, а конское ржание»*. Но, необходимо отметить, что при сравнении неживого объекта с животным метафора имеет нейтральную окраску.

- **Метафоры, в которых доминирует семантика человека**, объект наделяется его качествами. Сюда можно отнести олицетворение и косвенные метафоры: *«Дерева говорили мне уходить отсюда»*. Также такие метафоры могут отражать внутреннее состояние человека: *«Лето в городке безумствовало»* (отражение отчаянья героя). С помощью этих метафор создаются образы конкретных предметов или объектов: *«Мужчина был крупный, мясисто-молочный, с бегущей в атаку лысиной»*. Также мы можем наблюдать метафоризацию абстрактных понятий: *«Стихи оказались не по-женски мощными, широкоплечими»*.

- **Метафоры, характеризующие объект, как умерший**. С помощью таких метафор создается впечатление, что объект когда-то был живым. Таким образом, не смотря на семантику смерти, семантика живого сохраняется и описываемый объект воспринимается как одушевленный, но уже умерший: *«Везде были только мертвые здания»*. Иногда наоборот, неодушевленный объект описывается, как живой: *«Отек почти поглотил правый глаз»*.

2. **Мортальные метафоры** – метафоры, в которых доминирует семантика неживого. Среди мортальных метафор также выделяется несколько видов:

- Метафоры, которые описываемому объекту придают характеристики неживого предмета: *«Из-под щенка кнутом извивающегося хребта расползались крутые клубы пыли»*.

- Метафоры, описывающие человека, как неживой объект, предмет:

«застыл сосулькой». Такие метафоры обладают отрицательной стилистической окраской.

- Метафоры с доминирующей семантикой частей тела, когда объект описывается через анатомические детали и подробности: *«Сквозь небесное сито лезут солнечные пальцы»*.

3. **Интертекстуальные метафоры** – метафоры, представляющие собой

взаимодействие двух текстов в целом или текста и другого произведения искусства. Например, в романе Максима Максимова «Вдали от залива Ригли» описывается выставка картин некоего знаменитого художника. Выставка является метафорой современного искусства, характеризующегося отрицательно, о чем могут свидетельствовать названия вымышленных картин:

«*Песня летящей щепки*», «*Анус воды*» [Цинковская, электр. ресурс].

Итак, подведем итоги. Среди художественных метафор можно выделить три типа: витальные, мортальные и интертекстуальные. Витальные метафоры имеют нейтральную стилистическую окраску, но при сравнении с людьми – отрицательную. Мортальные метафоры нейтральны при описании

неодушевленных объектов, но при описании человека описывают его, как

«бездушный предмет» и обладают отрицательной стилистической окраской. Интертекстуальные метафоры расширяют границы произведения, вводят в текст другие тексты и произведения искусства, как самостоятельные художественные образы.

Обратимся к другой классификации метафор, предложенной М. П. Брандес. Данная классификация основывается на способе выражения метафор в тексте. Итак, в зависимости от способа выражения в тексте метафоры делятся на следующие виды:

1. *олицетворение* – вид метафоры, при котором неодушевленные предметы получают качества одушевленных объектов, например, «*радуга улыбнулась*».

2. *синестезия* – одни чувственные ощущения передаются в область другого чувственного ощущения, например, «*золотой смех*», «*серебряный звон*», «*твой голос как вино*».

3. *символика* – довольно непростой вид метафоры, при котором какое-либо идеологическое сходство на ассоциативном уровне переносится на явления, вещи, события, которые не всегда легко понять, например, символом хитрости является лиса.

4. *аллегория* – вид метафоры, используемый для выражения абстрактного понятия через образы или предметы, например, «*осел – упрямство и невежество*».

В заключение, мы выяснили, что в поэтическом тексте метафоры выполняют информативную, экспрессивную, фасциативную функции и помогают читателям лучше понять чувства лирического героя. При проведении исследования мы наметили много перспектив: проблему перевода метафор, различия в использовании метафор русскими и английскими поэтами, сравнение метафор в русско- и англоязычных стихотворениях.

Литература:

1. Резанова З.И. Метафорический фрагмент русской языковой картины

мира: ключевые концепты / З.И. Резанова, Н.А. Мишанкина, Д.А. Катунин ; отв. ред. З.И. Резанова. Воронеж, 2003. Ч. 1. 209 с.

2. Складывшаяся Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складывшаяся. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.

3. Теория метафоры / Э. Кассирер, Р. Якобсон, А. Ричардс, М. Блэк, Дж. Серль, А. Вежбицкая, А. Ортони, Дж. Лакофф, Н. Гудмен; ред. Н. Д. Арутюнова, М. А. Журина. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

4. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации / А. П. Чудинов. – Екатеринбург, 2003. – 248 с.

5. Шмелёв Д.Н. О поэтическом языке Лермонтова // Русский язык в национальной школе. - 1964.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

"Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің, 7М01601-
"Тарих" БББ бойынша 2-курс магистранты **Шлай Гаухар**

Ж.А. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география»
кафедрасының аға оқытушысы Зоржанова Айсұлу

Ж.А. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география»
кафедрасының аға оқытушысы **Шеримбаева Жібек**

Аңдатпа

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік және рухани өмірінде көптеген бетбұрыстың өзгерістер болды. Дәл осы кезеңде еліміздің түрлі салаларындағы өзгерістер ұлтымыздың ұлт зиялыларының қалыптасуына жағдай жасады десек қателеспейміз. Мақалада ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының жағдайы және қазақ зиялыларының қалыптасуының тарихи алғышарттары қарастырылған.

Қазақстан аумағында Патшалық Ресейдің экспансиялық саясатының гүлдеп-жайнап тұрған шағы болатын. Атап айтар болсақ экономикалық, саяси экспансиялық саясатпен қоса, білім беру саласындағы саясаттары қазақ халқы зиялаларының елдің жан айқайын жеткізуге түрткі болды. Патшалық Ресей халқымыздың рухани дамуына кері әсерін тигізетін шараларды бірінен соң екіншісін ұйымдастырып, қазақ ұлтының мүдделері мен құқықтарын мүлдем елемеді.

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы еліміздің экономикалық және әлеуметтік, саяси өміріндегі өзгерістер мен Патшалық Ресейдің еліміздің аумағында жүргізген саясаты қоғамдық сананың қалыптасуына, одан кейін осы қарсылықтардың жиынтығын бүрк етіп білдіретін ұлт зиялы күштерінің бірігуіне алып келді. Керітартпа саясатқа қарсы қазақ халқының өзіндік ұлттық болмысы мен ұлттық санасы қалыптасып, қазақ қоғамында өз заманынан

әлдеқайда ертеректеу ойланатын зиялылар мен осы зиялылардың қазақ қоғамының қалайша дамуы керектігі туралы өзіндік бір жаңашыл ойлары, пікірлері мен тұжырымдамалары қалыптаса бастады. Еуропалық өркениет сарқыншықтары мен дүниетаным элементтері қазақ қоғамына, әсіресе қазақ зиялылары арасында кеңінен тарап, «еркіндік», «сөз еркіндігі», «адамдардың теңдігі» мәселелері тарай бастады. Еуропалық өркениетпен бірге еуропалық құндылықтар да қоғамға ене бастады деген сөз [1, 35 б].

Қазақ халқының ұлт зиялыларының қалыптасу үдерісі біркелкі емес-тін, бұл әр қилы кезеңдерді басынан кешірген, ұзаққа созылған үдеріс болды. Осы аталған процесс ауыл шаруашылығы (халық шаруашылығы) саласында да, өркениеттану саласында да (мәдениет) білікті мамандар санынының артуымен сипатталды. Қазақ зиялыларының өсіп-өнуіне кедергі болған бір ғана жәйт-ол Патшалық Ресейдің отар елдеріне жүргізген саясаты мен жаулап алған территориялардағы халықтарды «төменгі сатылы» адамдар ретінде көруі түрткі болды. Қазақ халқы туралы қандай кемсітуші ойда болса да, дәл осы аталған кезеңде ұлтымыздың көрнекті зиялылар қауымының қалыптасуына ешнәрсе кедергі келтіре алмады [2, 17 б].

Қазақ халқының аталмыш кезеңдегі зиялылар қауымы немесе интеллигенция өкілдері туралы сөз қозғағанда бұл оқымысты «көзі ашық, көкірегі ояу» тұлғаларымыз қайдан, қалай білім алды деген үлкен сауал туындайды. Қазақ революциясына дейін қазақ балалары ауыл медреселерінің маңында алғашқы сауатын ашты. Сонымен қатар орыс-қазақ, бұратаналық мектептерде де бастауыш сауатын ашып отырды. Негізінен қазақтың ХІХ ғасырдың соғында қалыптасқан зиялалары бастапқы білімді ауыл медреселерінде, мұсылманшылық білім беретін бастауыш мектептерде алды. Бастауыш білім берген діни мектептер мен медреселер тек діни, дүниелік білім мен ілім беріп қана қоймай, адам баласының қалыптасуына әсер етуші тәрбиелілік білім де беріп отырды. Аталмыш мектептерде тек діни білім берумен шектелген жоқ, сол замандағы медреселер мен діни исламдық мектептерде зайырлы пәндердің кейбір элементтері де қосылып оқытылды. Революцияға дейінгі бастауыш білім беретін діни мектептер мен медреселер тек қана діни ілім беріп, мешіттерге ғана қызмет етті деу үлкен қалесудің белгісі болары анық. Өйткені бұл мекемелер тек мешітке, діни мекемелерге ғана қызмет еткен жоқ, бұл мекемелер өз кезегінде жас балалардың бірім көзін ашушы ролді атқарған, сол кезеңдегі қоғамның алдында алар орны зор болды (яғни қоғам мүдделеріне де қызмет етті).

Ауыл медреселерін, діни мектептерді аяқтағаннан кейін қазақтар өз балаларын Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусаиния», Троицкідегі «Расулия» сияқты ауқымды медреселерге оқуға жіберетін. Осы ірі медреселердің ішінде біреуі Уфадағы «Ғалия» медресесіне тоқтала кетсек. Бұл медреседе тарих, философия, логика, риторика, шығыс тілдері (араб тілі), география, тәнтану, математика, сонымен біргі орыс тілі оқытылатын. Аталмыш медреседе оқыған қазақ зиялыларының саны 300 асады. Бізге танымалдылары: Мағжан Жұмабаев, Беймбет Майлин, Н. Манаев, Ж. Тілепбергенов, Ғ. Қайыров, Ә. Сұлтанов және т.с.с.

Ірі медреселерде сол заманының озық идеялары талқыланды. Әсересі надандық, сауатсыздық, артта қалушылық идеяларына қарсы шығуға, білімділік пен «көзі ашықтықты» тәтпіштеп, алға тартулар жүргізілді.

медреседе білім алушылар арасында өз тіліне, өз туған тарихына деген ынта-ықыластық, өз тілін-тарихын сүю мәселелері, өз әдебиетіне деген терең ықыластылық таныту мәселелері дәріптелді. Уфадағы медреседе оқитын қазақ жастарының арасында 1916 жылдан бастап «Садақ» журналы шығарылып тұрды. Бұл журнал әр апта сайын шығарылып, қазақ әдебиетінің көркеюіне, дәріптелуіне, жастар арасында таралуына үлкен үлесін қосты десек қателеспейміз. Редакторы қызметін қазақтың біртуар азаматыз Беймбет Майлин болды. Бұл аталмыш журнал ана әдебиетінің дамуы, ұлттық әліпбе мәселелері, қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын шығару мәселелерін көтерді және осы мәселелерді шешуге ат салыса үлесін қосты. Журнал мен журналда қызмет ететін қазақ жас зиялыларының қызметін қатаң бақылау жасап отыратын полицейлік бақылаулардан мына бір үзіндіні келтіре кетсек: «Бұл қырғыз (қазақ) жастары Уфада басылып шығарылатын журналдар мен газет-басылымдарды қазақтар арасында таратумен, дәріптеумен айналысады. Басылымдар мен кітапшалардың арасында «Тұр, қазақ!», «Оян, қазақ!» деген сыңайлы үндеулері бар басылымдар, «Маса» мысалдар жинағы да кездесіп жатады. Бұл басылымдарда қазақ ұлтының құқығы қаналып жатқандығы, қазақ шаруаларының жерсіз қалғандығы, жер шаруашылығы мәсілелері қарастырылған» [3, 47 б].

Уфадағы ірі медресенің (жоғарыда аталған) білімгерлері қазақ балаларына арналған «Әліпбе немесе жеңілдетілген оқыту» құралын шығарып, оқырмандарға ұсынды. «Қазақ» газетінде революцияға дейін бір хат жарияланған, ол хат бойынша Уфадағы медресе шәкірттерінің өз қаражатына қазақ халқының санасының оянуына түрткі болатын кітаптар мен оқулықтар шығарылып жатқандығы, бұл оқулықтарды аламын деушілер «Қазақ» газетінің баспасынан сатып ала алатындығы мәлімделген. Аталмыш Уфадағы медресеге қиын-қыстау күн туғанда сол мекеменің бітірушісі Міржақып Дулатов бай-бақуатты қазақ азаматтарын өзі бітірген медресеге қаржылай, материалдық көмек көрсетуін сұраған жәйттары да жоқ емес.

Тағы бір ірі медресе-Хусаиния медресесі. Бұл медресе Орынборда орналасқан. Аталмыш медресе де өлкенің қазақ зиялыларының қалыптасуына ат салысқан десек қателеспейміз. Медреседе қазақ тілін дәріптеуге шақырған «Қазақ тілін үйрену жөніндегі қоғам» құрылған. Аталмыш қоғамның мақсаты қазақ әдебиетін насихаттау, қазақ әдеби мұраларын басып шығару, қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын басып шығару, қазақ тіліндегі баспасөз құралдарының шығуына көмектесу.

Патша үкіметі қазақ халқының тек бастауыш білімін алуын қалады, онда орыс тілі мен математика араласқан бастауыш ғана білім беретін мекемелердің ашылуын, тек осындай топтасқан білімді қарапайым қазақ халқының алуын қалады. Қазақ ұлдарының (қыздарының да) орта білімді, жоғары білімді болуын мақұлдамады, қаламады да. Ия, орталықтарда орыс тіліне негізделген бастауыш білім беретін мектептер мен білім беру мекемелері ашылғандығын да атап өтуіміз керек. Бірақ Патшалық үкіметтің бұл ашылымдарға қатысты өз жоспарлары бар еді. Бұл бастауыш білім беретін мекемелер мен мектептер қарапайым қазақтардың сауатын ашып, жан-жақта дүниелік ілім алуын көздемеді, бұл білім беретін мекемелер болстардың қасында қазақ-орыс тілдеріне аударып тұратын тілмаштарды даярлайтын, сұлтанның іс жүргізушілерін даярлайтын мекемелер ретінде ашылды. Осылайша патшалық

Ресейдің қазақ балаларына арналған бастауыш білім беретін мекемелерін ашудағы мүдделерін де аңғарғандай болды [4, 17 б].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында орыс тіліне тереңінен оқытатын мектеп интернаттар ашыла басталды. Сонымен қатар бұл мектеп интернатта көшпеліліктен кетіп, отырықшылыққа, орыс өркениетінің өмір салтына, орыс тілін тереңінен оқытуға бағытталған білім беру жүйесі жүзеге асырылды. Өлкелердегі ауыл шаруашылығына бағытталған мектептердің басым көпшілігі көшпелілікпен өмір сүретін қазақ баласының санасына отырықшылықтың, соның ішінде егін шаруашылығының артықшылықтарын сіңіруді көздеді. Бір сөзбен айтқанда ғасырлар бойы көшпелілік қоғамында өмір сүретін ауыл балаларының бойында отырықшылық туралы оң көзқарастардың қалыптасуына, соның арқасында отырықшылықтың дәріптелуіне ат салысу мақсат тұтылды.

Патшалық Ресей өзіне сеніммен қызмет ететін, адал мамандарды даярлауды көздеді. Сонымен бірге бұл мамандар қазақ халқының арасында орыстандыру ағартушылық жұмыстарын белсенді таратуға міндеттелді. Осылайша, Қазақстан аумағында ашылған мектептер, интернаттар, гимназия, училищелердің оқу бағдарламаларының мазмұны Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының талаптарын қанағаттандыруға бағытталды, ал қазақ халқының экономикалық, әлеуметтік және мәдени-рухани қажеттіліктері мен сұраныстары мүлдем ескерілмеді де, қарастырылмады да [5, 25 б].

Осылайша, Қазан революциясына дейін Қазақстан аумағында бірде бір университеттердің болмауына байланысты қазақтың зиялылар тобы Ресейдің жоғары оқу орындарында білім алуға мәжбүр болды. Сондықтан да XX ғасырдың басында Ресей университеттері түрлі отарланып алған халықтардың ұлттық зиялылар өкілдерінің қалыптасуына көмектескен білім ордаларына айналды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. -А., 2004. -180-181 бб.
2. Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. - Алматы, 2008. -5б
3. Құлханова Ш. «Алаш» партиясы тарихын зерттеу хақында // «Қазақ тарихы», 1997, №5, 42-6.
4. Ибрагимова Г. Қазақтардың жерді пайдалану мәселелері // «Қазақ тарихы», 1998. №2, 17-6.
5. Омарбеков Т. Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы // «Ақиқат», 1991, №11, 25-6.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

"Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің,

7M01601-"Тарих" БББ бойынша 2-курс магистранты **Қойшыбаев Жандос Қайратұлы**
Қ.А.Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті «Тарих» кафедрасының PhD докторы, аға оқытушысы
Ж.А. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы **Зоржанова Айсұлу Асылқызы**

Аңдатпа

Сыни тұрғыдан ойлау-адамның интеллектуалды іс-әрекетінің бір аспектісі, ол ақпараттық ортаға терең қабылдау, түсіну және объективті көзқараспен сипатталады. Мақалада Тарих пәнін оқытуда сыни ойлау технологиясын пайдаланудың педагогикалық шарттары мен жолдары қарастырылған.

Қазіргі таңдағы жаңа педагогикалық технологиялардың дамуы білім беру саласындағы жаңа тенденцияларды қалыптастыруда маңызды рөл атқаруда. Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі-оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту, оған педагогикалық технологияларды білім беру мекемелеріне интеграциялау арқылы қол жеткізу мәселелері болып, жаңашыл озық тәжірибелі педагогтардың назарып аудардып отыр. Алайда, оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды қолданудан гөрі көптеген талаптары бар. Ол талаптардың бірі-оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру мәселелері. Соңғы жылдары білім беру жүйесінде оқушылардың танымдық процестерін жақсартуға бағытталған әртүрлі педагогикалық тәсілдер пайда болуда. Көптеген ғалымдар: "оқушылар белгілі бір қолайлы жағдайларда ғана интеллектуалды қабілеттерін арттыра алады" деген мәлімдеме жасауда. Оқушыларды логикалық ойлауға ынталандыру және оқу процесінің басынан бастап мәселелерді шешудің әртүрлі стратегияларын үйрену олардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға берік негіз бола алады. Сондықтан мұғалімдер өздерінің оқу тәжірибесі аясында ең қолайлы деп санайтын педагогикалық әдістерді мұқият таңдап, қолдануы керек.

"Сыни тұрғыдан ойлау" ұғымына қатысты көптеген көзқарастар мен пайымдаулар кездесіп жатады. Сыни ойлау ұғымын көптеген ғалымдар теріс көзқараста да қабылдап жатады. бұл теріс көзқарастың көпшілігі адам ойлау жүйесіндегі аргумент пен қақтығыстың қатар келуінен десек те қателеспесек керек. Ал, сыни ойлау туралы оң көзқарастар бұл ұғымның "аналитикалық ойлау", "логикалық ойлау", "шығармашылық ойлау" және т. б. Сияқты ойлау түрлерімен тығыз байланысын ұғынудың нәтижесінде қалыптасқан болар деп тұжырымдаймыз [1, 11 б].

Сыни тұрғыдан ойлаудың көптеген түсіндірмелері бар. Дж. А. Браус пен Д. Вуд: сыни ойлауды сенімдер мен іс-қимыл бағыттарын анықтауға бағытталған интеллектуалды рефлексивті ойлаудың бір түрі ретінде анықтайды.

Д. Халперн сыни ойлауды тепе-теңдікпен, логикамен және ниетпен сипатталатын мақсатты бағытталған ойлау ретінде сипаттайды. Ол қажетті

нәтижелерге қол жеткізу ықтималдығын арттыру үшін когнитивті дағдылар мен стратегияларды пайдалануды қамтиды.

Американдық философиялық қауымдастық сыни ойлауды түсіндіру, талдау, бағалау және өзара әрекеттесумен аяқталатын мақсатты, өзін-өзі реттейтін когнитивті процесс ретінде анықтайды.

"Белсенді ойшыл" Д.Эллис өз жұмысында: «сыни ойлаумен айналысатын адамдар фактілер мен пікірлерді ажырата алады, сұрақтар қоя алады және мағыналы бақылаулар жасай алады»-, дейді.

Сыни тұрғыдан ойлау-адамның интеллектуалды іс-әрекетінің бір аспектісі, ол ақпараттық ортаға терең қабылдау, түсіну және объективті көзқараспен сипатталады.

Сыни ойлаудың әр түрлі анықтамаларына қарамастан, олар танымның бағалау және рефлексиялық аспектілеріне баса назар аударады. Ол жаңа ақпаратқа ашық болып қалатын және жаңа идеяларды жеке тәжірибемен үйлестіру арқылы дамитын қабылдаушы ойлауды қамтиды.

Сыни тұрғыдан ойлау келесі қасиеттермен сипатталады:

1. Сыни тұрғыдан ойлау тәуелсіз ойлаудың синонимі болып табылады.

Адамдар сыни тұрғыдан ойлауда өз бетінше шешім қабылдай алуы тиіс; бұл сыни ойлау когнитивті процесс болып табылып, адамзат психикасында жеке дара кездеседі. Сондықтан сыни тұрғыдан ойлау жеке рефлексияға негізделген кезде ғана шынайы болады.

Білім беру процесі сыни тұрғыдан ойлауға қажетті ынталандыруды тудырады. Күрделі пайымдаулар-фактілерді тұжырымдауды, теориялар, мәтіндік материалдар және деректер сияқты көптеген ақпаратты игеруді талап етеді.

Сыни ойлаудың пайда болуы назар аударуды қажет ететін мәселелерді зерттеу мен түсінуді қамтиды. Адамдарға туа біткен қызығушылық тән, бұл оларды жаңа құбылыстарға тап болған кезде түсінік іздеуге итермелейді. Дьюидің пікірінше, проблемаларға назар аудара отырып оқушыларды оқытса, бұл сыни ойлауға итермелейді. "Нағыз ойлау адамдар белгілі бір қарама-қайшылықтарға тап болып, қиындықтарды жеңген кезде пайда болады", -деп тәппіштейді танымал ғалым [2, 120 б].

Сыни тұрғыдан ойлау сенімді дәлелдер келтіруге бағытталған. Сыни ойшыл мәселенің шешімін ойлап табады және оны дәлелді және негізделген тұжырымдармен негіздейді. Балама шешімдердің бар екенін мойындай отырып, ойшыл таңдалған шешімнің артықшылығын логикалық және ұтымды түрде көрсетуге тырысады.

Сыни тұрғыдан ойлау-бұл ұжымдық іс. Әрбір идея басқалармен бөліскен кезде мұқият зерттеліп, нақтылана түсері белгілі. Ханна Арендт айтқандай, «нақтылауға тек басқалардың қатысуымен қол жеткізе аламыз!». Талқылау, оқу, диалог, қарсылықтар және пікір алмасу арқылы адамдар өз көзқарастарын нақтылайды және байытады.

Осы тұста сыни тұрғыдан ойлау қабілеті бар адамның белгілері қандай деген сұрақ туындайды? Сыни тұрғыдан ойлау барлық адамдарға тән қабілет пе? В.Пиаже 14 пен 16 жас аралығында сыни ойлауды дамыту үшін ең тиімді уақыт болып табылатындығын айтады.

Оқушылардың сыни ойлауын дамыту үшін белгілі бір қасиеттерді дамыту өте маңызды. Д. Халперн ол қасиеттер мен қабілеттерге мыналарды жатқызады:

1. Стратегиялық жоспарлау қабілеті. Ойлар жиі ретсіз түрде пайда болады, бұл ұйымдастыруды және дәйекті баяндауды қажет етеді. Ойлаудың дәйектілігі сенімділікті көрсетеді. Стратегиялық жоспарлау арқылы ойлауды біріздендіруге болады, нәтижесінде сыни ойлауы қалыптасқан, әрі дамыған оқушы тұлғасына қол жеткіземіз.

2. Бейімделу. Оқушы білім алу процесінде түрлі тұжырымдауларға, пайымдауларға тап болады. ол пайымдаулардың басым көпшілігі оқушының көзқарасына мүлдем қарама-қайшы болуы ықтимал. Сол үшін оқушы сыни ойлана алу үшін өз пікіріне қарама-қайшы пікірлерді қабылдауға (келесіпесе де?), сынның өткізуге мәжбүр болады. Осы тұста оқушының кез-келген ақпарат көзіне негізделген ортаға бейімделу қабілеті қажет болады.

3. Төзімділік. Қиын тапсырмаларға тап болған адамдар көбінесе шешімін кейінге қалдырады. Психикалық күйзеліс жағдайында табандылыққа тәрбиелеу арқылы оқушылар оқуда жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады.

4. Қателерді түзетуге дайын болу. Қате шешімдерді ақтаудың орнына, сыни ойшыл одан әрі интеллектуалды даму үшін қателіктерден алынған сабақтардан өрнек алады.

5. Өзін-өзі тану. Когнитивті процестер кезінде өзін-өзі бақылауды қамтитын, ойлау жолдарын бақылауды жеңілдететін маңызды атрибут.

6. Мәмілеге келуге бейімділік. Тиімді шешімдерді тек декларация емес, басқалар қабылдауы керек. Оқушы оқу процесінде түрлі тұжырымдар мен пайымдауларға негізделген ақпараттарға тап болады және осы жағдайда оқушының басты міндеті-кез-келген ортаға бейімделу арқылы, басқаның пікірімен мәлімеге келу. Бұл тұста оқушының өзінің тұжырымдарының қалыптасуына жағдай жасалады[3, 60 б].

Сыни ойлауды дамыту оқушыларды ақпаратты тиімді басқаруға және негізделген шешімдерді тұжырымдауға мүмкіндік беретін когнитивті қабілеттерге үйретуге бағытталған әдістемелер жиынтығын қамтиды. XX ғасырдың аяғында Америка Құрама Штаттарында пайда болған сыни ойлау көбінесе Жан Пиаже мен Лев Семенович Выготскийдің баланың танымдық қабілеттерінің даму кезеңдеріне қатысты теориялық негіздеріне байланыстырады. Диана Халперннің "Сыни тұрғыдан ойлау" тұжырымдамасы қажетті нәтижеге жету ықтималдығын арттыратын когнитивті стратегияларды немесе тактиканы қолдануды білдіреді. Кең эмпирикалық дәлелдер когнитивті дағдыларды мақсатты оқыту арқылы дамытуға болады, содан кейін оларды әртүрлі контексттерде қолдануға болады деген пікірді қолдайды.

Ұлттық білім беруді еуропалық білім беру кеңістігіне интеграциялау үшін жан-жақты сыни ойлана алатын тұлғаны қалыптастыру талабы қойылуда. Соңғы жылдардағы психология және педагогика салаларындағы заманауи зерттеулер ХХІ ғасыр адамына қажетті дағдыларды анықтап беріп отыр. Жоғарыда айтқанымыздай ол дағдылардың ішінде сыни ойлауды қалыптастыру маңызды дағды болып табылады. Ақпараттық қоғамның талаптары қазіргі жастарды ақпаратпен тиімді жұмыс істеуге, логикалық қателіктерді көруге, болжауға және түзетуге, сыни ойлауды дамыту қажеттілігін өзекті ететін өз іс-әрекеттеріне рефлексия жасауға бағыттайды.

Сыни тұрғыдан ойлау бастауыш және негізгі мектепте қалыптасқанымен, ол білім берудің келесі сатыларында, соның ішінде жоғары сынып беру сатыларында да белсенді түрде дамуы керек.

Орта білім берудің білім алушыларына арналған мемлекеттік стандартын жүзеге асыруға дайын болуы керек. Ол стандарттарға сәйкес орта мектептегі білім берудің басым мақсаты мұғалімнен оқушыға білім, дағдылар мен икемділіктерді берудің орнына оқушының оқу мәселелерін өз бетінше қою және шешу қабілетін дамыту болып табылады. Оқушының оқу мақсаттарын өз бетінше қоя білуі үшін, туындаған кедергілерді шеше білуі үшін оқушы өзіне қажетті логикалық операцияларды, ізденістерді жүзеге асыра алуы керек, жаңа білімді құрылымдау, модельдеу, басқаша айтқанда-оқу қабілетін қалыптастыра алуы қажет [4, 58 б].

Қорыта келе, қазіргі заман оқушысы осы аталған мақсатты жүзеге асыра алады және жоспарланған нәтижелерге қол жеткізе алады (егер ол балада сыни ойлана алу қабілеті жеткілікті деңгейде болса). Демек, орта білім беру жүйесінде, ең алдымен, оқу іс-әрекеті процесінде сыни ойлауды дамыту бойынша мақсатты жұмыс жасау қажеттілігін байқай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. КчустерД. Что такое критическое мышление? Критическое мышление и новые виды грамотности. -М.:ЦГЛ. 2005.

2. Сороина Г.В. Критическое мышление: история и современный статус // Вестник Московского университета. Сер. 7, Философия. №6. 2003. С. 97—110.

3. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. СПб., 2003

4. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – М. : Академия, 2000. – 271 с.

ӘОЖ 378.147:004

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON EDUCATION

**Назар Д. ИЭФ23-5К1,
Мұхаметқабыл К. ИЭФ 23-5К2**
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі – **п.ғ.м. Жапишева Ғ.Қ.**

The development and integration of artificial intelligence (AI) in the field of education is becoming increasingly widespread. Experts agree that AI will have a significant impact on industries related to intellectual activity, including education. According to the Director-General of UNESCO, Audrey Azoulay, AI will revolutionize the entire education sector, transforming methods of teaching, learning, access to knowledge, and preparing teachers.

Education has its specificity when it comes to integrating AI technologies. The main goal of integrating AI into educational processes is to improve the quality of education, which is difficult to measure using a system of objective indicators.

The application of AI in education is already quite diverse. It can be used for analyzing the behavior of students, personalizing the learning process, proctoring (monitoring the fair completion of online exams and testing), checking the level of knowledge of students, and more. An important social effect of the integration of AI will be the increase in accessibility and inclusiveness of education.

However, the use of AI in education is not just about equipping classrooms and lecture halls with the appropriate equipment. It also involves a change in the educational paradigm. As AI solutions are integrated, traditional teaching methods will be replaced by diverse project-based learning. The role of the teacher will also change, becoming more significant as a mentor who motivates students to work independently, teaches them how to find information, and helps them discover new solutions. This is because AI in education is based on the use of various applications, including intelligent tutors, personalized and immediate feedback, and progress monitoring in learning.

The capabilities of AI can also be employed to provide specialized support and enhance awareness of knowledge gaps, allowing educators to use personalized and adaptive learning technologies. AI enables decision-making based on algorithms that assess complex skills and knowledge in real time. Furthermore, educational systems based on artificial intelligence are capable of analyzing classroom dynamics and student engagement, which allows for the prompt identification of struggling students and the remediation of knowledge gaps.

Technologies like these, which were once thought to be the purview of a distant future, are already being used in the educational sphere.

AI algorithms can be used to create personalized games that help accelerate the learning process. This makes learning more engaging and promotes better retention of material. Gamification in education is primarily used to increase student motivation. It also helps to achieve higher concentration, and interest in the studied material, and maintain attention throughout the lesson.

The popularity of this AI technology has skyrocketed in the past year. In education, generative AI is used to improve the teaching process. For example, chatbots can answer students' questions, and neural networks help analyze the results of conducted lessons, select topics and materials for new ones, suggest speakers, and indicate which programs require corrections. AI also helps with the selection of teaching materials, the creation of tests, and the development of individual lesson plans.

The pandemic and the resulting need for distance learning only accelerated the integration of AI technologies into the educational sector. As artificial intelligence is actively changing education today, here are some ways to improve the teaching process with its help.

1. To eliminate subjectivity in evaluations

Evaluating and assessing students' work is an important task performed by teachers. However, humans are not always objective, and as a result, students often receive grades that do not reflect their actual level of knowledge. Evaluating with an impartial tool such as AI not only eliminates this problem but also alleviates some of the burden on teachers, allowing them to spend more time interacting with students.

Instead of spending hours reviewing assignments, teachers can analyze the grades given by the program determine which topics are causing students the most

difficulty, and then discuss unclear issues in detail with students. The automation of certain tasks allows for a focus on the teaching process and improving its productivity.

2. To assist teachers

This point is a natural continuation of the previous one. When describing the advantages of AI in education, emphasis is often placed on how this technology can help students achieve higher academic results. However, AI is capable of providing benefits to teachers as well. Its capabilities allow for the automation of not only the grading process but also many other routine tasks, including administrative work.

AI chatbots are ready to answer repetitive common questions that teachers receive every day. Neural networks are capable of analyzing the results of already completed lessons, suggesting topics and materials for new ones, and advising teachers on what courses to change.

As a result, teachers have more time and opportunities to improve the teaching process and assist students.

3. To Assist Students

Advancements in technology have significantly expanded the educational opportunities available to modern individuals. In the past, only a few had access to knowledge, but today, having a smartphone with internet access is sufficient to engage in self-development and broaden one's understanding of the world. Educational program and app developers aim to make education a continuous process that does not end after school or university but continues throughout one's life.

The application of AI and machine learning technologies allows for the creation of effective learning programs for each student, considering their unique characteristics and needs. Artificial intelligence can adapt to the level of knowledge and learning speed of a particular student, as well as their desired goals. The program takes into account the student's strengths and weaknesses, helping them fill in knowledge gaps and acquire necessary skills. This is why adaptive learning is becoming increasingly popular. Special algorithms form a personalized track from the general pool of materials.

Furthermore, AI tools help save money in cases where a student requires additional classes to catch up on a subject due to absences or a lack of understanding of a particular topic. For example, there are already applications that can turn the study of mathematics into an engaging game.

4. To Increase Motivation for Learning

For many, the educational process is seen as a compulsory obligation, and completing homework and preparing for tests and exams evoke a lot of negative emotions. However, the use of technologies in the learning process, such as artificial intelligence, virtual reality, neural networks, or robots, can change this. The application of innovations in education can bring an element of playfulness to the learning process, making it more interactive and engaging. If teachers learn to use modern technologies effectively, this can significantly increase student motivation, and develop their interest in new knowledge and skills.

AI video analytics systems not only help recognize student reactions to certain topics or assignments, determine why students lose interest in the subject, but also

evaluate their physical and psychological well-being and even detect aggression in their movements.

Thus, the formation of digital literacy among teachers should not be limited to familiarization and partial application of information technologies; it is essential to launch artificial intelligence. With this in mind, analyzing global scientific works, it can be concluded that research in artificial intelligence is rapidly advancing. Scientific papers are published daily, and large high-tech companies compete with leading universities in the world for the best scientists and launch products based on cutting-edge research findings. The innovation cycle related not only to industry but also to science and education is happening faster, and competitive advantages continue to grow in the long run. Looking at the global scientific map, despite the enormous potential of artificial intelligence research, this issue still needs to be studied in our country.

Bibliography:

1. <https://www.unesco.org/ru/digital-education/artificial-intelligence>
2. <https://education.forbes.ru/authors/iskusstvenniy-intellekt-v-obrazovanii>
3. <https://vecher.kz/iskusstvennyi-intellekt-vnedriaiut-v-vuzakh-kazakhstana-1706271318>

ӘОЖ (534)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ҰЛЫ ҒАЛЫМНЫҢ РӨЛІ

Кашкинбаева А.Т.

«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

asemai7@mail.ru

Бабаханова Т.З..

ЕП 22-4к тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырушылардың бірі әрі тұңғыш президенті, КСРО және Қазақстан Ғылым академияларының академигі, Тәжікстан Ғылым академиясының құрметті мүшесі, қоғам қайраткері, КСРО Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтарының лауреаты. Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Сауатын ауыл молдасынан ашқан болашақ ғалым Павлодардағы орыс-қазақ мектебінде, Семей мұғалімдер семинариясында, Томск технология институтының тау-кен факультетінде білім алған. Мұғалімдер семинариясында Ж.Аймауытов, М.Әуезов сынды көрнекті қайраткерлермен бірге оқыған. Ш.Құдайбердіұлымен тығыз байланыста болып, оның шығармашылығын жоғары бағалаған. «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің іс-әрекетіне қолдау білдірген. 1920-1941 жылдары Баянауылда халық судьясы, «Атбастүстімет» тресі геология бөлімінің, Қарсақтай мыс комбинаты геологиялық барлау бөлімінің бастығы, комбинаттың бас геологы қызметтерін атқарған. Жезқазғанды ірі мыс кентасты аудан қатарына көтеруде Сәтбаевтың еңбегі өте зор болды. Бұрынғы геологиялық деректерге терең талдау жасап, бұл кен ауданының кең көлемдегі

геологиялық-барлау жұмыстарын ұйымдастыруға болатын ірі нысан екенін дәлелдеген. Минералдық шикізаттарға бай Сарыарқа, Кенді Алтай және басқа да аймақтарды ерекше назар аударып зерттеген. 1927-1928 жылдары – Жезқазған, Қарсақбай, Атбасар, Спасск аудандары, Қарағанды тас көмір алабы және Қаратау полиметалл кендері жөнінде ғылыми маңызды еңбектер жариялаған. 1929 жылы Атасу темір-марганец кендерін игерудің негізінде Қарағанды облысында қара металлургия өнеркәсібін дамыту туралы мәселе көтерген. Жезқазған – Ұлытау ауданында мыстан басқа темір, марганец, көмір, қорғасын кендерін ашып, барлау нәтижесінде маңызды геологиялық қорытындылар жасаған. Ұлы Отан соғысы жылдарында танк бронины құюға қажет марганец тапшылығы туған кезде Сәтбаевтың жетекшілік етуімен өте қысқа мерзімде Жезді марганец кені барланып, іске қосылған. Академиктің қолдауымен Алматыда Орта Азия геофизика тресі ұйымдастырылып, Қазақ КСР Геология және жер қойнауын қорғау министрлігі құрылған. Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырып, ондағы бөлімдерді, оған қарайтын институттарды, зертханаларды, секторларды, базаларды дұрыс жоспарлаған. Ғылыми кадрлар дайындау ісіне үлкен жауапкершілікпен қараған. Ғылыми зерттеулердің өзекті мәселелерін халық шаруашылығының мүддесіне бағыттап, шаруашылық және мәдени құрылыстың басты мәселелерін шешуге белсене қатысқан. Жезқазған кен-металлургия комбинатын, Қарағанды мен Балқаш металлургия зауыттарын, Ертіс-Қарағанды арнасын салу, Маңғыстау, Мұғалжар, Торғай өңірлерінің табиғи байлықтарын анықтау жөнінде зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, республикамыздың ірі минералдық шикізат қорларын – Кенді Алтайды, Қаратау фосфоритін Қостанай мен Жезқазған – Ұлытау өңірлеріндегі темір, марганец, т.б. көптеген кен орындарын игеру Сәтбаев есімімен тығыз байланысты. Сәтбаевтың геологиядан басқа ғылымдарда, мәдениет саласында, тарихта қалдырған еңбектері мол. Ш.Уәлиханов жазып алған «Едіге» жырының мәтініндегі қазақ оқырмандарына түсініксіз араб, татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындаған. Қ.И.Сәтбаев – алгебрадан мектеп оқулығының алғашқы құрастырушысы, тұңғыш кәсіби тау-кен инженері, ғалым-геолог, Қазақстан Ғылым академиясының негізін қалаушы және тұңғыш президенті, Қазақстандағы алғашқы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, еліміздегі ғылымның негізін салушылардың бірі, мемлекет және қоғам қайраткері. Сондықтан да ұлы ғалымның есімі қазақ халқының тарихында алтын әріппен жазылған[1].

Бұл мерейтой ғалымның бастамасымен құрылған әрі Қазақстандағы кәсіби және инженерлік білім берудің қайнар көзі атанған Тау-кен институтының негізінде құрылған. Ой-өрісі кең, ғылымның көптеген саласында энциклопедиялық білімі бар, ғылыми қызметті шебер ұйымдастырушы және алдыңғы қатарлы кадрларды тарта білетін адам ретінде Қ.Сәтбаевтың ұлылығы алдымен еліміздің интеллектуалды, ғылыми дамуына бағыт беруінде, қазақстандық қоғамды ағартушылықтан интеллектуалды ғылыми және кәсіби деңгейге көтеруінде. Қ.Сәтбаев басшылығымен жасалған қадамдар халқымыздың, жастарымыз бен еліміздің бүгінгі инновациялық және ғылыми әлеуетінің іргетасын қалады. Бүгінде оның еліміздің дамуына үлкен серпін бергені туралы ойлана бермейміз. Алайда өткен ғасырдың отызыншы жылдары Қазақстан сауатты және ағартушылық қоғам болғанымен, кез келген кәсіби

инженер кадрларды Ресей немесе Өзбекстан даярлап, ғылыммен Қазақстанға келген мәскеулік немесе ленинградтық ғалымдар ғана айналысты. 1927 жылы жас маман, инженер-кенші Қаныш Сәтбаев өзінің кәсіби қызметін жергілікті кәсіби кадрлардың жоқтығына, қаржыландырудың жеткіліксіздігіне қарамастан, ағылшын концессионерлерінен мұраға қалған ғылыми-зерттеу жабдықтарында жұмыс істеуді Қарсақбай мыс кенішінен бастайды. 3 жылдан кейін 1930 жылдың басында оның тобымен ашылған шашыраңқы мыс кенорындары – үлкен Жезқазған кенорны қоры 2 млн тонна мыстан кем емес әлемдегі ең ірі кенорындардың бірі екендігі ғылыми дәлелденеді. Бұл Орталық Қазақстанның және тұтастай еліміздің бет-бейнесін толығымен өзгертті. Үлкен Жезқазғанның ашылуы адам ерлігімен қатар бүгінде жастар үшін практикалық міндеттерді жүзеге асырудағы кәсіби, ғылыми тәсілдің үлгісі болып табылады. Өркениеттен мындаған шақырым қашықтықта орналасқан Қарсақбай кентінде Қ.Сәтбаев ғылыми фактілерді зерттеу мен талдаудың ең үздік құралдарының көмегімен өмірінің соңына дейін дәл әрі жете талдау жасаған. «1935 жылдың 1 қаңтарында Жезқазғанның кен қорлары барлық категориялар бойынша 3220 мың тонна мысты құраса, олардың ішінде 1330 мың тонна A_2+B категориясы бойынша. Кеніштерде A_2+B категориялы мыстың орташа мөлшері 1,92 %-ға тең. Бұл көрсеткіштің өзі сондағы зерттелген қорлардың саны бойынша Жезқазғанды Одақта бірінші орынға шығарады. Алайда Жезқазған мүмкіншіліктері бұл көрсеткіштермен шектеліп қоймайды. Бүгінде шамамен 40 шаршы шақырым кен аумағында бұрғылау жұмыстарымен 2 шаршы шақырым аумақ қана қамтылған. Жезқазғандық қуаттылығы өнімді кен қабаттарының 700 м бұрғылау жұмыстарының тек жоғарғы 150 м қабаты ғана сипатталған, тек бір ғана ұңғыма 300 м тереңдікке жүргізілді, 230 м тереңдікте өндірістік кеннің қабаты табылды. Жезқазғанның әлеуетті мүмкіндіктері өте зор, Орталық Африканың мыс кенорындарына, нақтырақ айтқанда, әлемдегі мыс кенорындарының ең ірісі болып табылатын Солтүстік Родезияға парапар», – деп кезінде Қ.Сәтбаев жазған еді. – «Үлкен Жезқазған жалғыз нысан болып табылмайды. Жезқазған ауданының аумағында жеткілікті ірі темір, темір-марганец кендері бар, олар үлкен көлемде кен өндіруге мүмкіндік береді». Бұл ашқан жаңалығы Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында Одақтың құрыш құю өндірісін сақтауда маңызды рөл атқарды. Оның ғылыми түйсігі, жекелеген ғылыми фактілерден аналитикалық қорытынды жасауы ғалымды ұлы тұлғаға айналдырды десек те болады. Жезқазғанның дамуын қаржыландырудан бастап – мыс қорыту комбинатын, су қоймасы мен теміржол салу, елімізде бүгінде Политех атымен белгілі (қазіргі Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті) алғашқы техникалық жоғары оқу орны Қазақ Тау-кен металлургия институтын құруға алғы шарт болды. Құрылған институт өзіміздің кәсіби кадрлардың, сонымен қатар еліміздің дамып келе жатқан тау-кен металлургия және геологиялық кәсіпорындарының ұстаханасына айналды. ҚазТМИ-де 85 жыл бұрын негізі қаланған жоғарғы буын инженер кадрларын кәсіби даярлаудың бұл векторы еліміздің жоғары білікті кәсіби маманға деген қажеттілігін қамтамасыз етті және алғашқы қазақ ғылыми кадрларды қалыптастырудың негізгі іргетасы болды. Қ.Сәтбаевтың еліміздің тау-кен металлургия секторының инженерлік интеллектуалды және ғылыми элитасын қалыптастырудағы жүйелілігі – оның ұйымдастырушылық қабілеттері мен болжамының маңызды эталоны. Ғалымның бірізді қадамдары

1940 жылы Геологиялық ғылымдар институты негізінде тұңғыш қазақтың ғылыми орталығын құруға, ғылымның академиялық филиалын құруға арналған аралас салаларға таратуға және 1946 жылы алғашқы Қазақ ұлттық ғылым академиясын негізін салуға мүмкіндік берді [2].

Қ.Сәтбаевтың басшылығымен Орталық және Шығыс Қазақстанда қазақ геологтарының ғылыми тобымен заманауи техникалық құралдарды қолдана отырып жүргізген терең де жүйелі зерттеулері 1950 жылдардың басында Қазақстанның геологиялық карталарын аналитикалық жүйелеуге алып келді. Осылай 1955 жылы оның «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам картасының методологиясы, нақты базасы мен негізгі тұжырымдары туралы» (ҚазССР Хабаршысы. Геология сериясы, 1955, 20 шығ., 3–35-бб.) атты іргелі ғылыми еңбегі шықты. «Мәселенің ғылыми әзірлемесіндегі кешенділік, зерттеулердің барлық бастапқы фактілерін жинаудағы толықтық, оларды сараптаудағы нақтылық, қорытудағы объективтілік пен шығармашылықтағы бірлестік – міне, бұл Орталық Қазақстан аумағындағы пайдалы қазбалардың металлогениялық болжам картасын құруда басшылыққа алынған методологиялық принциптер», – деп жазды Қ.Сәтбаев. Өзінің ғылыми қызметімен – «барлығынан күмәндан және тек фактіге ғана жүгін» деген ұстанымымен, ғылыми және академиялық пікірталас пен талқылау жүргізе алу, ғылыми материалды жинақтау мен анализ жасай алу өнерімен академик Қ.Сәтбаев және оның ғылыми пікірлестері қазақстандық ғылымның қазіргі таңда да өзекті болып отырған тұрақты стандартын жасап кетті. Ол: «Егер Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам картасын құруда әзірленген және қолданылған бұл әдістің қысқа анықтамасын беруге тырыссақ, оны аймақтық металлогенияның кешенді геологиялық әдісі ретінде анықтауға болады. Қазіргі нақты жинақталған геологиялық материалдардың барлық кешеніндегі мәліметтерді айқын талдау мен объективті қорытындылау нәтижесі болып табылатын осындай кешендік геологиялық аймақтық металлогениялық әдіспен құрылған металлогениялық болжам карталары, шынымен де, Орталық Қазақстан аймағында геологиялық зерттеудің қазіргі заманғы кезеңінде нені және қайдан іздеу керек деген сұраққа объективті әрі негізделген жауап бере алады», – деп жазды.[3].

Қазақстанның алғашқы жүйеленген металлогениялық карталарын қолдану арқылы ғылыми болжам, экстраполяция мен мәліметтерді болжау бірнеше онжылдықта металл кендерінің бай кенорындарын ашуға мүмкіндік берді. Шашыраңқы фактологиялық аймақтық мәліметтерді Орталық Қазақстанның біртұтас кешенді геологиялық картасына жүйелеу Қ.Сәтбаевқа кеңістікте орналасу заңдылығы туралы іргелі және әмбебап ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Таңқаларлығы сол – бұл ғылыми тұжырымдар, сандық математикалық есептеулер мен мәліметтер компьютерлік ынталандыру дәуіріне дейін жасалғаны және қазіргі кезде олардың ғылыми дәлелденгені. Ғалымның іргелі ғылыми тұжырымдары «Орталық Қазақстанда эндогендік кендену аймақтарының кеңістікте орналасуының негізгі заңдылықтары» (Советская геология, 1957, №58, 93–109-бб.) атты ғылыми мақаласында толығымен берілген. «Орталық Қазақстанды эндогендік кенді минералдауына жасалған нақты анализдің қорытындысы бұл аймақта өндірістік кенорындары жоғарыда аталған кен генезисінің үш факторы негізінде пайда болды. Атап айтқанда, Орталық Қазақстан үшін терең

аймақтық қабаттар және жарықшақты белдемнің қанатталған және үйлестірілген жүйелері өзара буындастырылған немесе қиылысқан түйіндердің болуы аса қолайлы жағдай болды». Қ. Сәтбаев жасаған ғылыми қорытындылар – геолог-ғалымның дарындылығы мен кемеңгерлігінің көрінісі, ал геологиялық салада жасаған ғылыми тұжырымдары – қазіргі тілмен айтқанда, дәйексөз алудың жоғарғы көрсеткіші. Қ. Сәтбаевтың постулаты – «Скарнды және гидротермалды металлогениялық формацияның әртүрлі қабаттық дизъюнктивті бұзылулары қалыптасатын жыныстар түрлерінің физикалық қасиеттері бойынша әртектілік арасында айырықтың айқын көрінген құрылымдық беттері бар жыныстардың қабаттар кешеніне осындай айрықша кеңістіктің ыңғайластырылғандығы ғана жақсы болып табылмайды, сондай-ақ Орталық Қазақстан жағдайында ғана емес, бүкіл әлемнің эндогендік металлогениялық формациялардың кеңістікте орналасуының әмбебап заңдылықтары болып табылады». Кенді Алтай кенорны бойынша ғылыми тұжырымдар мен зерттеулерді басшылыққа ала отырып, Қ. Сәтбаев Шығыс Қазақстан үшін түсті металдар кендерін кешенді пайдалану бойынша зерттеулерін қорытындылады. Қаныш Сәтбаевтың Қазақстан елі мен халқының алдындағы басты еңбегі – геологиялық зерттеулердің дамуына қосқан зор үлесі. Оның тікелей басшылығымен елімізде ірі мыс және марганец кендерін өндіру жұмыстары басталғаны белгілі. Алайда ең бастысы – Қазақстанның аграрлы-ағартушылықтан сапалы индустриалды-ғылыми интеллектуалды елге айналуына ғалымның қосқан рөлі. Академик Қаныш Сәтбаевтың баға жетпес үлесі – ғылыми мәдениет пен ғылымда методологиялық әдістерді орнатуы. Бұлар – Қазақстанның ғылыми қызметкерлерінің қазіргі буыны мен ғылымға қызығатын жастар үшін жүйеленген зерттеу жұмысының үлгісі іспеттес. Отандасымыздың туғанына 120 жыл толуына орай оның еліміздің дамуына, ұлттың инновациялық санасының – Рухани жаңғырудың – қалыптасуына қосқан үлесін ерекше атап кеткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтаев Ж. Қаныш Сәтбаевтың ғылымға қосқан үлесі Қазақ философияның қалыптасуы; Философ. ғыл. докт. дис. автореф. - Алматы., 2007 ж.
2. Е. Қ. Бейсембетов, «Үлкен Жезқазған мәселелеріне арналған» Народное хозяйство Казахстана, 1996, №1-2, 74–83-бб.
2. «Түсті металдар кенін кешенді пайдалану бойынша Қазақстан Ғылым академиясының зерттеулері» ҚазССР ҒА Хабаршысы. 2012, №12, 3–11-бб.

ӘӨЖ 410.1

МУЗЕЙ КАК СОВРЕМЕННЫЙ РЕСУРС ПЕДАГОГИЧЕСКОГО И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Kalybekov B.E.

Senior lecturer at the Zh.A.Tashenev University, Ph.D.

Smayyl A.

Аннотация

Актуальность статьи заключается в повышении роли музеев как одного из средств познавательного воспитания. Это часто связано с тем, что направления работы школьных музеев очень широки, что позволяет активно включаться в целостный образовательный, воспитательный процесс. Кроме того, в связи с необходимостью реализации государственной программы по познавательному воспитанию молодежи возрастает роль и значение школьных музеев. Анализ теоретической литературы показывает, что решение проблемы формирования познания учащихся является одной из важнейших и актуальных в современной педагогической науке. Проблема модернизации познавательного воспитания в системе образования заключается в выявлении и сохранении лучших традиций познавательного воспитания, накопленных в дореволюционной и советской школе, обновлении ее содержания, проектировании новых технологий, связано с обоснованием организационно-педагогических условий повышения эффективности познавательного воспитания в образовательных системах. Актуальность и недостаточное развитие проблемы обусловили выбор темы исследования, проблема которой заключается в научном обосновании процесса формирования познания учащихся на основе деятельности музея.

Цель статьи-всесторонний анализ содержания основных функций, форм и методов музея как средства формирования познания учащихся, конкретизация содержания понятий "познавательное воспитание учащихся", "школьный музей познавательной направленности" и обоснование методов и приемов научно-педагогического исследования организации и содержания деятельности музея по формированию познания учащихся, формирование познания учащихся

Задача исследовательской работы:

1.развивать умение работать с музейной аудиторией, правильно воспринимать и оценивать музейную информацию, а также понимать язык музейных экспозиций, предполагающих формирование ценностного и уважительного отношения к историко-культурному наследию и прививать вкус к общению с представленными в музее ценностями.

2.разработка научных предложений по созданию условий, позволяющих максимально эффективно организовать работу с аудиторией в Музее.

3.Использование передовых технологий знаний в изучении музеев и популяризация их.

В результате исследования был проведен всесторонний анализ исторических путей становления и развития музеев на территории Туркестанской области. Вместе с тем, на основе различных примеров дана оценка историко-духовной деятельности музея на сегодняшний день. Были высказаны мнения относительно будущего значения развития музеев.

Ключевые слова: познавательное воспитание, школьный музей познавательной направленности, музейная деятельность, историко-культурное наследие, язык музейных экспозиций.

The relevance of the article lies in increasing the role of museums as one of the means of cognitive education. This is often due to the fact that the areas of work of school museums are very wide, which allows you to actively engage in a holistic educational process. In addition, due to the need to implement a state program for the cognitive education of young people, the role and importance of school museums is increasing. The analysis of theoretical literature shows that solving the problem of formation of students' cognition is one of the most important and relevant in modern pedagogical science. The problem of modernizing cognitive education in the education system is to identify and preserve the best traditions of cognitive education accumulated in pre-revolutionary and Soviet schools, update its content, and design new technologies. It is connected with the substantiation of organizational and pedagogical conditions for improving the effectiveness of cognitive education in educational systems. The relevance and insufficient development of the problem led to the choice of the research topic, the problem of which lies in the scientific substantiation of the process of formation of students' cognition based on the activities of the museum.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the content of the main functions, forms and methods of the museum as a means of forming students' cognition, specifying the content of the concepts of "cognitive education of students", "school museum of cognitive orientation" and substantiating the methods and techniques of scientific and pedagogical research of the organization and content of the museum's activities for the formation of students' cognition, the formation of students' cognition

The task of the research work:

1. to develop the ability to work with the museum audience, to correctly perceive and evaluate museum information, as well as to understand the language of museum exhibitions, which imply the formation of a valuable and respectful attitude to historical and cultural heritage and instill a taste for communication with the values presented in the museum.

2. development of scientific proposals to create conditions that make it possible to organize work with the audience in the Museum as efficiently as possible.

3. The use of advanced knowledge technologies in the study of museums and their popularization.

As a result of the research, a comprehensive analysis of the historical ways of formation and development of museums in the Turkestan region was carried out. At the same time, on the basis of various examples, an assessment of the historical and spiritual activities of the museum is given today. Opinions were expressed on the future importance of the development of museums.

Keywords: cognitive education, school museum of cognitive orientation, museum activity, historical and cultural heritage, language of museum expositions.

Мақаланың өзектілігі - танымдық тәрбиенің бір құралы ретіндегі мұражайлардың рөлін арттыру. Бұл көбінесе мектеп мұражайларының жұмыс бағыттары өте кең болғандықтан, оны біртұтас білім беру, тәрбие процесіне белсенді қосуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жастарға танымдық тәрбие беру жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны іске асыру қажеттілігіне байланысты мектеп мұражайларының рөлі мен маңызы артып келеді. Теориялық әдебиеттерді талдау оқушылардың танымын қалыптастыру мәселесін шешу қазіргі педагогика ғылымындағы ең маңызды және өзекті мәселелердің бірі екенін көрсетеді. Білім беру жүйесіндегі танымдық тәрбиені жаңғырту мәселесі революцияға дейінгі және кеңестік мектепте жинақталған танымдық тәрбиенің үздік дәстүрлерін анықтаумен және сақтаумен, оның мазмұнын жаңартумен, жаңа технологияларды жобалаумен, білім беру жүйелеріндегі танымдық тәрбиенің тиімділігін арттырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын негіздеумен байланысты. Мәселенің өзектілігі мен жеткіліксіз дамуы зерттеу тақырыбын таңдауды анықтады, оның проблемасы мұражайдың қызметі негізінде оқушылардың танымын қалыптастыру процесін ғылыми негіздеу болып табылады.

Мақаланың мақсаты – оқушылардың танымын қалыптастыру құралы ретінде мұражайдың негізгі функцияларын, формалары мен әдістерінің мазмұнын жан-жақты талдау, "оқушыларға танымдық тәрбие беру", "танымдық бағыттағы мектеп мұражайы" ұғымдарының мазмұнын нақтылау және оқушылардың танымын қалыптастыру бойынша мұражайдың қызметін ұйымдастыру мен мазмұнына ғылыми-педагогикалық зерттеу жасаудың әдіс-тәсілдерін негіздеу, оқушылардың танымын қалыптастыру

Зерттеу жұмысының міндеті:

1. Тарихи-мәдени мұраға құндылық және құрметпен қарауды қалыптастыруды және мұражайда ұсынылған құндылықтармен қарым-қатынас жасауға талғамды оятуды көздейтін мұражай аудиториясымен жұмыс істеу, мұражай ақпаратын дұрыс қабылдау және бағалау, сондай-ақ мұражай экспозицияларының тілін түсіну қабілеттерін дамыту.
2. Мұражайда аудиториямен жұмысты барынша тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жағдайлар жасауға ғылыми ұсыныстар әзірлеу.
3. Мұражайларды зерттеуде білімнің озық технологияларын қолдану және оны танымал ету.

Зерттеудің нәтижесінде Түркістан облысы аумағындағы мұражайлардың тарихи қалыптасу және даму жолдарына жана талдау жасалынды. Сонымен бірге, мұражайдың бүгінгі күндегі тарихи-рухани қызметіне түрлі мысалдар негізінде баға берілді. Мұражайларды дамыту ісінің болашақтағы мәніне қатысты пікірлер айшықталды.

Түйін сөздер: танымдық тәрбие, танымдық бағыттағы мектеп мұражайы, мұражай қызметі, тарихи-мәдени мұра, мұражай экспозицияларының тілі.

Введение

Музейная педагогика «рассматривается во многих странах мира как система» параллельного образования" с педагогической системой, имеющая высокую социальную востребованность, отличительную структуру и специфические особенности содержания дидактического процесса. Музейная педагогика-Музейная интеграция (как основа, основа), т. е. взаимосвязь музееведения и педагогических наук. Его основной деятельностью является реализация особенностей и истории культурно-образовательного процесса, методов воздействия на посетителей различных категорий и изучение взаимодействия других педагогических учреждений. По мнению Н.В. Соловьева, деятельность современной музейной педагогики развивается в области проблемы музейной коммуникации, и ее деятельность направлена на вовлечение общественности (особенно молодежи) в музей и его культуру, повышение творческих способностей личностей. Педагогическое рассмотрение музейных экспонатов как источника нашей познавательной культуры и средства духовного воспитания молодежи, формирование музейной педагогики, ее теоретико-методологических основ как специального научного направления в отечественной науке-требование сегодняшнего дня. Поэтому спрос и необходимость систематического рассмотрения педагогической деятельности музея, в котором хранятся природные, исторические данные истории народа, являются главной проблемой современного общества. Кроме того, практически нет учебников на казахском языке, касающихся музейного дела, в том числе музейной педагогики. Ведь формирование музея, музейного фонда, сложившегося в рамках влияния и политики колониального периода в нашей истории, а затем и советской идеологии, развивалось в связи с процессами, характерными для бывших советских государств. Это обстоятельство неразрывно связано с тем, что музейное дело в советское время было подчинено единому центру, а музейные документы велись только на казахском языке[1]. Принятие политических документов, идеологическое давление, не допускавшее глубокого исторического изучения музейных данных того периода, ограничивало научно-педагогические изыскания в музейном деле. Мы считаем, что в будущем в стране эта отрасль музея будет широко развиваться, и при подготовке специалистов вопросы этого учебного пособия будут рассматриваться индивидуально на основе отечественного опыта. Таким образом, по мнению вышеназванной Комиссии, задача музея – служить формированию художественной культуры личности. Как отмечает Ф. Заскель, «сознательное содержание искусства, особенно религиозного сознания, угасание религиозных ценностей значимо для современного общества, выводящего на передний план гуманистические ценности, наиболее полно отраженные в искусстве, и оно действительно становится мощным инструментом воспитания гуманистических чувств в обществе". Влияние образовательной деятельности художественного музея на личность осуществляется по трем направлениям: - усиление познавательной инициативы; - формирование эстетического восприятия; - развитие общей и гуманитарной культуры. Эта деятельность базируется на двух ведущих позициях: эстетическом наслаждении и признании истории искусства[2, с. 4].

Удовольствие, получаемое от просмотра произведения искусства, обеспечивает формирование эстетического опыта личности, который является формой безусловного признания. Не случайно исследователи (г. Осборн и др.) признают формирование такого опыта важнейшей задачей образовательной, просветительской деятельности музея. С другой стороны, рассматривая сущность влияния произведений искусства на расширение представлений личности о человеке и мире, формирование его мировоззрения, американский философ Н. Гудмен подчеркивает интеллектуальную значимость процесса восприятия[3]. Поскольку сознание и чувство являются взаимосвязанными и взаимообусловленными проявлениями познавательной активности субъекта и формируют две сферы познания мира, по мнению ученого, граница между искусством и наукой не является жесткой. Более того, он считает, что, вовлекая зрителя в непрерывный процесс познания, искусство обогащает наш жизненный опыт, а значит, музей должен способствовать развитию этого опыта и навыков каждого человека. Тем самым он отмечает, что музей имеет взаимосвязанное сочетание эстетических и познавательных элементов в образовательной деятельности. Но соотношение этих элементов деятельности зависит от позиции конкретных организаторов и участников образовательного процесса. Что касается художественного лозунга, то его задачи как социального института рассматриваются американскими и европейскими учеными, связанными с его эстетической деятельностью, а отношение к нему как к источнику формального знания в настоящее время подвергается резкой критике. Например, в статье 1973 года «плавающий музей в меняющемся мире» Р. Маркузе писал о нем: "цель музея состоит не только в запоминании причин и названий лет и прошлых событий; Экскурсии по музеям пророчат пути развития мысли и восприятия и тонкости интуиции на пути понимания различий культуры и искусства в целом от эпохи к эпохе, а также выявят отличительные черты художника, жившего в предшествующую эпоху, в индивидуальном стиле и живописи художника более поздней эпохи, характерные для того времени различия двух эпох в стране. Такой шаг обучения развивает, главным образом, уникальное сочетание зрительных способностей посетителей, системы знаний музея, а развитие интеллектуальной мысли становится незаменимым вкладом в образование независимо от особенностей любого возрастного уровня [4].

Материалы и методы исследования

Музей и школа: особенности и общие черты двух социокультурных институтов в начале 1970-х годов Грегори Рамзи, известный американский специалист в области образования, утверждал, что школа и музей похожи только в одном аспекте: оба являются общественным и культурным анахронизмом. То есть, по его мнению, вместо того, чтобы быть частицей реальности в меняющемся мире, они оба замыкаются в себе. Здесь ученый обращает внимание на то, что мир того времени создавался для взрослых со стороны взрослых, а для детей в нем не выделялось место. Кроме того, стремительное развитие науки и техники в двадцатом веке, сильные информационные потоки не позволяют традиционным учебным заведениям, в том числе школам, удовлетворять образовательные потребности, призывая музей к помощи. По правде говоря, школа и музей всегда присутствуют в

образовательном процессе. Система школьного обучения проводится по специальной учебной программе и организуется по предметам и курсам. При этом система обучения в школе ограничена определенным временем, контролируется уровень образования. А музей, тем временем, работает по неформальному направлению образования. Посетители музея приезжают в свободное время и без оснований для определенных документов. Они различаются по возрасту, интересам и социальному уровню. Прежде всего, музей – это коллекция природы и материального мира. Благодаря им музей позволяет максимально глубоко понять исторические явления и события. Именно поэтому за рубежом музей считается уникальной образовательной средой. Поэтому во многих странах такие мероприятия, как посещение музея только для того, чтобы увидеть вещи и послушать заученные лекции, происходят из ряда вон выходящих. В работе со школьниками зарубежные музеи ставят во главу угла развитие у ребенка понимания мира, умение наблюдать и умение группировать полученную информацию. При этом, по мнению некоторых западных педагогов, музейное образование – это не просто получение наборов данных, а развитие умения принимать решения, применяя их на практике. В соответствии с мировым процессом, важнейшими задачами музея в сфере образования являются: – развитие умения получать информацию из источников на основе наблюдения за природными явлениями и видения предметов материальной среды; - формирование понятийного аппарата через формулирование, осмысление и контроль предметов природы и материальной культуры; - привитие навыков самостоятельного обучения; - стимулирование образовательного процесса. Для реализации указанных задач музей налаживает партнерские отношения со школой.

Экспозиция музея-уникальный способ представить памятник зрителю. На его пространстве формируются приемы и направления демонстрации памятника. На их основе человек, пришедший посмотреть экспозицию, может в полной мере понять характер всего комплекса, выставленного на показ. Например, о времени жизни мастера, о специфике его творческого метода, о стилевой специфике на стадии развития искусства и др. Ведущей формой представления памятников зрителям является экскурсия.

Понятие "Экскурсия" вошло в оборот в XIX веке и закрепилось в тесной связи с образовательным делом. Его образовательный потенциал был известен учителям, которые опирались на наглядную позицию в обучении. Например, не случайно экскурсия как вид учебно-воспитательного процесса в России закреплена в «уставе школы», принятом в 1804 году. В этом документе подчеркивалась необходимость прогулок на природе, посещения ремесленных мастерских и т.д. С тех пор этот метод получил широкое распространение в школах как демократическая форма обучения, которая помогает принимать новые знания и впечатления. С учетом опыта развития музейного дела и развития его образовательной деятельности определяем экскурсию как вид образовательной деятельности (просветительской). А так как его содержание носит обобщающий характер (визуальное, устное), предлагается визуализировать экскурсионный путь с целью восприятия знаний и впечатлений. Преимущество музейной экскурсии перед другими

образовательными формами состоит в том, что ее приемные формы являются оригинальными, а их диапазон очень широк, от памятника природы до произведения искусства. Они имеют большой познавательный потенциал как воплощение природы и цивилизации, конкретной эпохи, автора или процесса развития одного народа. Вступление в отношения с оригиналом учит понимать и чувствовать окружающую среду, помогает оценить творческие возможности человека, словом, смешивает основы культуры и знания. Экскурсия-это общение с педагогом музея, который выступает посредником между зрителем и памятником. Общение с ним обогащает восприятие зрителя, развивает его способность к самостоятельному выражению мнения и взаимодействию. Но все это происходит только в том случае, если посредник имеет специальную психолого-педагогическую подготовку и освоил виды анализа особенностей экскурсионной работы и памятников музея. По популярности и педагогической результативности традиционная экскурсия является главным демократическим видом музейного образования. Его приоритетность определяется следующими аспектами: - экскурсия опирается на оригинал; - учебный процесс происходит в залах музея, которые считаются эффективной средой восприятия музейного памятника; - общение с музейным работником (экскурсоводом), являющимся посредником в образовании, обогащает восприятие, развивает самостоятельное мнение и взаимодействие. В образовательной практике художественного музея сформированы четыре основных вида экскурсий: ознакомительная, образовательная, развивающая и воспитательная. Ознакомительная (обзорная) экскурсия. Как видно из ясности своего имени, ведущими выступают задачи его ознакомительного характера. Обзорные экскурсии появились параллельно с первыми музеями и музейными коллекциями и по сей день, прежде всего, для посетителей, которые впервые приезжают в музей и хотят получить о нем общее представление. В большинстве случаев посетители считаются туристами. Потому что они хотят получить информацию из области знаний, предоставляемой музейной экспозицией в течение ограниченного времени. Таким образом, данные, которые они получают в ходе обзорной экскурсии, приобретают обобщающий характер и предполагают полное ознакомление с экспозицией. Содержание и основные вопросы ознакомительной экскурсии можно привести в следующей логике:

- знакомство с архитектурой и историей здания музея;
- знакомство с историей и содержанием музейной коллекции;
- обобщенное знакомство с основными разделами музейной экспозиции;
- ознакомление с основными разделами музейной экспозиции и отдельными ценными экспонатами, являющимися ярким отражением музейной коллекции.

Распределение информации по каждой из указанных тем поровну либо по-разному зависит от времени, сложившейся ситуации или пожеланий экскурсионной группы. Во время обзорной экскурсии основное внимание может быть уделено какому-то установленному вопросу, в связи с чем остальным вопросам предоставляется ограниченное время. По правилам ознакомительная экскурсия ориентирована на взрослых и носит просветительский характер. Однако он также используется в работе с учащимися, впервые посетившими музей. При работе со взрослой аудиторией ее продолжительность зависит от обстоятельств и пожеланий группы.

Образовательная экскурсия. Конечно, элементы воспитательного характера встречаются в любой экскурсии, хотя их приоритетное значение имеет экскурсия образовательного типа. Образовательная (тематическая, монографическая) экскурсия имеет возможность ориентироваться на широкую аудиторию и любую социальную группу разного возраста (кроме младших). Однако чаще всего посетители таких экскурсий-подростки и студенческая молодежь. В частности, учащиеся средних и старших классов общеобразовательных школ, учащиеся колледжей и вузов. В зависимости от уровня подготовки зрителя и конкретной образовательной цели такой вид экскурсии может решать различные образовательные задачи. Такие задачи могут сочетаться с программой обучения в школе, колледже или университете обучающегося, пришедшего на экскурсию. При этом могут быть и специальные задачи, не связанные с ними. Основная цель образовательной экскурсии-расширить познание. В том числе опора переходит от общей информации к более глубокому раскрытию конкретной темы. Вот в связи с этим образовательная экскурсия отличается от вида ознакомительной (обзорной) экскурсии. Конкретные познавательные задачи образовательной экскурсии определяются ее основной темой.

Становление любой науки определяет методологические подходы к определению предмета ее исследования. В период своего становления научная дисциплина ориентирована на практику, затем этот материал обобщается, систематизируется и превращается в научное знание[5]. Методика преподавания истории прошла эти этапы, поэтому существует три способа определения ее предмета: 1) практико-ориентированный подход, когда методология понимается как совокупность вариантов, методов и методов обучения, корзина рецептов практического плана;

2) дидактический подход, в соответствии с которым методика преподавания истории рассматривается как индивидуальная дидактика, имеющая общие принципы со всеми предметными науками;

3) научно-методический подход, рассматривающий методику как отдельную педагогическую науку, изучающую особенности и факторы процесса преподавания истории и комплекс связанных с ней проблем. В общепедагогическом направлении научные подходы к музейной педагогике схожи с методикой преподавания истории, но есть и специфика дисциплины. Также можно выделить три подхода к определению предмета исследования "Музейная педагогика", который прошел несколько этапов ее развития:

1.практико-ориентированный подход, понимаемый как "музейная педагогика" в сборнике практических рекомендаций методов и форм работы с посетителем (ребенком) в Музее. Этот подход очень близок к устаревшему посредническому подходу в музеологии, согласно которому главная задача музея - передать ученику новые музейные знания. Такой подход был характерен для музеологии XIX века [6].

2.научный образовательный подход, сущность которого заключается в организации системы образования учащегося в музее. Такой подход предусматривает наличие в музее образовательной концепции, образовательных программ, образовательных проектов и новых педагогических форм и технологий в работе с детьми.

3. коммуникативный подход, включающий взаимодействие посетителя (ребенка) с коллекцией (средой), взаимодействие с учителем и друг с другом (соответствует действию в методике).

Обсуждение

Сегодня ученые рассматривают три стороны коммуникации:

- 1) коммуникативные-обмен информацией между людьми;
- 2) перцептивная-организация связей между людьми;
- 3) интерактивность-организация межличностного взаимодействия, т. е.

совместной деятельности. За коммуникативным подходом лежит будущее современного музея [7]. Родство двух наук было замечено великими методистами прошлого, которые называли педагогику материнской наукой в отношении методики преподавания истории.

Сегодня можно сказать, что методика преподавания истории-это материнская наука, относящаяся к музейной педагогике. Близость двух педагогических дисциплин" методика преподавания истории "и" Музейная педагогика " определяется тем, что как в школе, так и в современном музее четко реализуются два вида познавательной деятельности: учебная и внеурочная (досуговая) или дополнительное образование. Кроме того, если первая деятельность в музее осуществляется через занятия и образовательные программы, то вторая деятельность связана с проведением праздников, концертов, в кружках, студиях и т.д. В контексте определения общей основы и специфики двух дисциплин должны быть рассмотрены принципы и факторы процесса преподавания истории. Первым фактором в процессе преподавания истории являются цели обучения. Переход целевой точки зрения образования и парадигмы познания (знания) к деятельности привел не только к размыванию незыблемой системы исторического знания, но и к значительному расширению площадок для получения исторической информации. К этому процессу, конечно же, присоединился и современный музей. Триада" образовательные, воспитательные и развивающие задачи обучения " четко сформировала когнитивную парадигму образовательной деятельности, в которой главной целью было получение предметных знаний в первую очередь, а в последнюю - развитие ребенка. Сегодняшняя триада" личностные, метапредметные и предметные результаты " ориентирована на ход индивидуального освоения истории по государственному образовательному стандарту и готовности учащегося к самостоятельной продуктивной деятельности, и только на заключительном этапе речь идет о развитии предмета, его образовательной основы. Н. И. Дорожкина дает следующее определение: "Урок современной истории должен быть направлен не на расширение информации, которую должны усвоить учащиеся, а на формирование у учащихся познавательных, информационных и коммуникативных компетенций, проявляющихся в их готовности и способности к успешной продуктивной и эффективной деятельности" [8, с. 5]. Музей может эффективно решать эти задачи. Изменение целевых установок расширило границы образовательных площадок. Если гранит науки и базовые знания по предмету не являются ведущей задачей и целью, то, например, индивидуальный подход к историческому прошлому, овладение основами культурного наследия человечества, традиционными ценностями общества [9, с. 8] могут быть сформированы гораздо эффективнее в музейном пространстве. Следовательно,

изменение целевых приоритетов государственного образовательного стандарта определило сближение методики преподавания истории и музейной педагогики.

Второй фактор образовательного процесса-содержание исторического образования. Содержание истории сегодня как фактор учебного процесса имеет множество каналов восприятия, многообразия восприятия и индивидуальных особенностей. Образование очень быстро устаревает, дети получают знания из недоказанных и сомнительных источников, что иногда приводит к модернизации и искажению знаний. Содержание образования призвано заложить основу для освоения обучающимися способов познавательной деятельности, сформировать важную основу формирования ценностных ориентаций личности. Сегодня мы наблюдаем сравнительный характер научного исторического познания. Содержание учебников во многом зависит от позиции его автора, в каждом случае оно разное, неравномерное. Для формирования собственности авторы учебников (учитель) предоставляют неоднозначно объяснимые сведения о событиях, явлениях и процессах, обусловленные тем, что по каким-то причинам возможно их точное преобразование. Соотношение формального (сложившегося в науке) и неформального знания в личном опыте учащегося характеризует широту и глубину усвоения исторического содержания, внутреннее, ценностно-сознательное отношение к познанию истории.

Содержание исторического образования отражается в комплексах учебников и учебно-методической литературы. В области учебной литературы для ребенка отмечено сближение методики преподавания истории и музейной педагогики. Первая тенденция-кризис школьного учебника. Это связано с тем, что информационные, систематизационные и трансформационные функции учебника изменились с течением времени, а в учебниках все еще сохраняются доминанты авторских текстов, авторских взглядов и традиционных способов представления учебного материала. Изменение развивающих, контролирующих функций учебника, а также функций самообразования в учебниках не произвело кардинального переворота в методическом аппарате, не переключило задания на алгоритмы продуктивной, индивидуальной, групповой, исследовательской и творческой деятельности.

Сегодня необходимо пересмотреть модель учебника всеобщей истории. Иллюстративный аппарат и его методическое обеспечение сегодня отстают от визуальных вызовов времени, поэтому необходимо его переработать. Редкие картинки без заданий в учебниках кажутся диссонансом, например, с учебными презентациями. Сегодня в школах не осталось права выбора учебника в качестве учителя истории. Между учебниками нет здоровой конкуренции, нет открытой структуры анализа учебников, сама процедура расплывчата и требует больших затрат издателей. Все это приводит к стагнации учебника истории как социокультурного и образовательного феномена. Вторая тенденция-расширение палитры дополнительной литературы вне учебника. Учебник не является истиной на последнем этапе и не является абсолютным приоритетом в современной школе, поэтому наступил "час пик" для дополнительной литературы. На сегодняшний день музейный учебник для ребенка является учебным пособием. Это позволит освоить темы музейной экспозиции и школьной программы. Задания в инструкции

направлены на организацию деятельности в музее и формирование компетентности учащегося. Сегодня их многообразие - разностороннее, тематическое, игровое, поисково-исследовательское.

Принципы музейной педагогики, предложенные Е. Н. Мастеницей, следующие: 1) антропоцентрические, где человек, ученик ставятся на первое место.. Ему созвучен и принцип индивидуальной образовательной траектории; 2) принцип культурологии заключается в передаче педагогическими средствами культурных ценностей и смыслов в музее. Данный принцип взаимодействует с метапредметным принципом обучения;

3) диалогический принцип, предусматривающий постоянный диалог со всеми в музее, соответствует ситуационному принципу обучения; 4) аксиологический принцип - отвечает принципам взаимодействия, метапредметности и рефлексии как самостоятельной ценности в музейном пространстве [9]. Если говорить о факторе эффективности учебного процесса, то сегодня среди результатов на первое место ставятся "четыре К" - творчество, кооперация, критическое мышление и коммуникация. Эти результаты достигаются через школу и музей.

Последним и важнейшим фактором процесса преподавания истории является сам учитель и его организация урока. "Только тот, кто способен обратиться к прошлому и открыть новое, заслуживает быть учителем", - говорит Конфуций. Речь идет о современном учителе. Функции преподавания истории во многом изменились, и это определяет образ учителя. Например, при построении урока при сохранении относительной устойчивости гностической функции конструктивная деятельность учителя очень подвижна и изменяется в направлении усиления деятельности ученика. Информационные, организационные и контрольно-учетные функции претерпели кардинальные изменения. Информационная функция изменилась в связи с утратой непоколебимости монолога на уроке, приоритетностью учащегося самостоятельно получать информацию. В связи с этим урок в музее-это самостоятельный поиск ученика в нем.

Историческая информация расширена за счет способности работать с натуральными, изобразительными, условно-графическими источниками. Организационная функция в современном обучении не ограничивается созданием и поддержкой рабочей среды на уроках. Организационная функция подкрепляется мотивационным модулем и методами, стимулирующими учащихся к самостоятельной деятельности. В контрольно-учетной функции в современной интерпретации отсутствует баланс между оценкой и диагностикой учебных достижений учащегося. Современные подходы к обучению не всегда включают в себя отметку текущих результатов урока, но необходимо диагностировать успехи учащихся. Вопрос только в том, как это сделать, поэтому необходимо разработать эффективную диагностику. В соответствии с изменением принципов обучения и функций обучения современный урок также претерпевает существенные изменения, меняется его структура и методика. Выделим несколько особенностей современного урока, которые сближают методику преподавания истории и музейную педагогику. Первое качество-линейность урока, которое отмечают ряд дидактиков и

методистов [9, С. 11]. Линейное занятие предполагает фактическое выполнение структуры, разработанной во времени в учебном кабинете, и проводится по графику. Нелинейный урок нарушает традиционную систему и расширяет границы структуры урока. Например, выполнение урока или учебного проекта в музее. Линейный путь урока состоит из его традиционной структуры-проверки, изучения нового материала, закрепления. Ссылки на уроки могут меняться в любом порядке в зависимости от задач этого урока. Нелинейность современного урока позволяет проводить его не только в школе, но и в музее, библиотеке. Вторая особенность современного урока-инновационная творческая среда, в том числе - освоение различных видов деятельности, общения и рефлексии. Инновационная среда всегда является практической и ориентированной средой, поэтому в школе или музее урок истории позиционируется как Мастерская идей и организация их творческой реализации. В условиях инновационной среды учащиеся, приобретая новые знания или реализуя свой личный потенциал и развивая навыки и способности, открывают новые познавательные возможности учащегося, придумывают, придумывают, рождаются новые идеи. По мнению ряда ученых-исследователей дидактики, инновационная творческая среда строится на основе дидактической (методической) эвристики.

Третье свойство-интерактивность современного урока. Интерактивный урок характеризуется взаимодействием учащихся со средой, товарищами и учителем. Общение в визуальной или внеклассной среде создает совершенно новый тип общения. Этот тип характеризуется контактом с визуальным объектом и участниками учебного процесса. В процессе визуализации одно действие происходит непрерывно одно за другим, действия автоматизированы и выполняются почти быстро. На уроке в музейной среде мы занимаемся музейным предметом, поэтому организовать активную познавательную деятельность с этим предметом - игровую, проектную, исследовательскую, гораздо проще, чем, например, организовать такие продуктивные мероприятия на школьном занятии. Если говорить об уроках истории, то обычно на объекте музея изображены сцены и артефакты целой эпохи, и он сам является частью, свидетелем эпохи, а не периодом или годом, и в этом смысле является уникальным источником и ресурсом знаний, эмоций, чувств и отношения ученика к историческому прошлому. Четвертая особенность современного урока-творческий характер урока. Творческое занятие проводится с целью планомерного осмысления содержания индивидуального обучения учащихся. Образование является результатом определенной деятельности, поэтому деление творческих занятий на виды может осуществляться на основе различных ведущих видов деятельности: познавательной, творческой, организационной, коммуникативной и т. обучающиеся представляют содержание образования в различных формах - презентации, сценарии, спектакле, видеофильме и т.д.

Пятая особенность современного урока-современная методика его организации. Методическая разработка современного урока-это "творчество в квадрате", так как учитель создает условия для творчества учащихся и использует свой творческий подход. При выборе или создании средств, методов и форм деятельности этот набор руководствуется тем, что должен

обеспечивать "рождение" обучающимися "содержания образования" и новых видов деятельности. Учитель выбирает основной вид деятельности, планирует менять противоположные действия учащихся, запоминая основную образовательную цель. Планируемая деятельность учащихся на уроке должна быть оптимальной или сложной, но выполнимой.

Результаты

Методические формы современного урока должны содержать все установленные параметры: интерактивное взаимодействие, коллективная и индивидуальная работа, новизна деятельности, письменная и устная рефлексия. Деятельность должна быть разносторонней и способствовать всестороннему развитию личности. Если для современного урока разработана система заданий для учащихся, то конкретный вариант их выполнения позволяет каждому ученику реализовать свою индивидуальность.

Современный урок строится на основе новых методических подходов по определенному алгоритму - последовательности этапов урока. Они отличаются от традиционных уроков классической дидактики и техники. Сегодня обсуждается модель "три этапа":

- 1) вызов;
- 2) реализация (понимание) смысла;
- 3) рефлексия (раз-мышление). Алгоритм построения урока строится на основе изучения и отражения материала [9, с. 12]. Технология "педагогическая мастерская" строится на основе самостоятельного раскрытия темы учащимися под руководством учителя. Основные этапы такого урока учителя выделяют:
 - 1 этап-индуктор-обращение к личности учащегося, его "я", подсознанию, памяти, опыту работы, знаниям и умениям. Она способствует актуализации личного опыта учащегося и формированию интереса к познавательной деятельности. На этом этапе используется метод "Ассоциации".
 - 2 этап - прозрение-этап изучения нового материала, основанный на организации исследовательской и творческой деятельности. На этом этапе каждый участник семинара должен проявить инициативу в определении путей поиска новых знаний. В процессе использования восприятия" ключевые слова " учащиеся самостоятельно формулируют предстоящие действия.
 - 3 этап-рывок-выбор и анализ содержания материала. На этом этапе обучающиеся должны уметь проявлять воображение, мышление и давать новый взгляд на уже известные, знакомые знания.
 - 4 этап-этап формирования навыков и деловых, новых знаний-основной этап. Совместная работа учащихся и педагогов в достижении определенного результата предполагает использование методов: "сопоставление вариантов", "формулирование вопросов", "прерывание" - отказ от старого знания и формулирование нового.
 - 5 этап-рисунок-этап образной интерпретации содержания. На этом этапе выявляются глубинные смыслы изучения материала. В процессе образной

перестройки используются приемы" символ-образ"," образное видение"," посмотри на корень","живи".

6 этап-результат, анализ результатов своей деятельности, определение индивидуального результата, отдельного продукта деятельности в мастерской.

На этом этапе проводится независимая проверка результата на качество по действующим критериям. Такие технологии используются на уроках в музее и школе. Все это еще раз доказывает близость двух наук - методики преподавания истории и музейной педагогики. Несмотря на различные подходы к определению их предметов, принципов, факторов учебного процесса, они являются общим педагогическим стержнем. Разница в том, что процесс обучения происходит в разных средах, музейная экспозиция основана на теме музея как артефакта исторической эпохи. Методические формы, методы, модели очень близки друг к другу в музее и школе. Это создает универсальный консенсус в изучении обеих дисциплин и очень эффективно для их дальнейшего изучения.

Воспитание молодежи в современном обществе осуществляется в условиях экономических и политических реформ, в ходе которых существенно изменилась социально-культурная жизнь подрастающего поколения, принципы функционирования образовательных учреждений, средств массовой информации, детских и молодежных организаций. Особенностью современного этапа развития казахского общества является значительный рост интереса к проблемам образования не только среди учителей, но и среди широкой общественности. "Одна из целей и задач образования определяется как" воспитание патриотов страны, граждан правового, демократического, социального государства". Таким образом, познавательное воспитание в этом важном документе, определяющем будущее национального образования и, соответственно, подрастающего поколения страны, было поставлено на одно из первых мест[10,21 С.]. Решение проблем познавательного воспитания должно быть комплексным, целенаправленным и последовательным. Отмечается, что система познавательного воспитания охватывает все уровни воспитательной деятельности, от семьи, учебных заведений, трудовых, военных и других коллективов до высших органов государства. Решение многих проблем в жизни страны во многом зависит от уровня сформированности гражданской позиции подрастающего поколения, необходимости духовно-нравственной зрелости, уважения к историко-культурному наследию своего народа. Педагогическое и методическое обеспечение познавательного воспитания предполагает кардинальную разработку комплекса учебных и специальных программ, методик, использование педагогических форм и средств с учетом особенностей той или иной категории населения, развитие и совершенствование форм и методов воспитания, обобщение результатов учебно-методических разработок, информирование представителей системы образования в данной сфере об инновациях. С целью выявления особенностей формирования сознания у детей, подростков, граждан страны национальными чувствами проводится экспертиза гуманитарных и воспитательных программ. Использование и толкование термина "познание" характеризуется несколькими вариантами. Во

многим это связано со сложной природой концепции, многогранностью ее содержания, спецификой структуры, разнообразием проявлений и т.д. познавательное воспитание в методической литературе рассматривается как часть гражданского и духовно-нравственного воспитания, иногда познавательное воспитание подразумевает только познавательную деятельность. Содержание таких понятий, как "родина", "патриотизм", "гражданство", существенно различается в разных источниках. Приоритетность личности, стремлений и интересов каждого человека в развитии общества, являющегося основой современных образовательных концепций, неизбежно проявляется в содержании нравственных понятий и в понятии "патриотизм". Кроме того, познавательное воспитание, как и общее воспитание, основано на знании компонентов бытия, культуры, формирующих представления обучающихся о Родине, ее культурно-исторических традициях, достижениях и ценностях, ее лучших представителях [11,10 С.]. Решением данной задачи может стать не только содержание образования (история, литература, отечественная культура, этика и др.), но и сама учебно-познавательная деятельность, направленная на формирование социально активной позиции, личное участие, поиск и осмысление социальных и духовных истоков своей Родины, народа. Значительный потенциал в формировании у учащихся познавательных знаний имеет краеведческая, в том числе музейная работа в школе. Этот школьный музей может и должен обеспечивать условия для реализации образовательного содержания и учебно-познавательной деятельности, формирующих познание учащихся. Она объединяет возможности носителя содержания познавательного образования (знания о Родине, ее историческом прошлом, достижениях, людях и т.д.) и формы организации учебно-познавательной деятельности (поиск обучающихся на базе музея, включение в краеведческую работу) [12,11 С.]. В познавательной ориентации необходимо обратить внимание на то, что организация и содержание работы школьных музеев должны строиться не только на основе общих подходов и принципов организации работы музея, но и на основе общенаучных и педагогических подходов (аксиологических, личностно-ориентированных, личностно-деятельностных). Это существенно способствует повышению эффективности музейной деятельности в системе общего школьного образования.

Кроме того, эффективным средством познавательного воспитания учащихся является использование средств дополнительного образования и воспитания, организованного культурно-досуга, творческой деятельности обучающихся и воспитанников в работе по формированию познания путем интеграции учебного процесса в работу школьных музеев [13,14 С.]. Целенаправленная музейно-поисковая деятельность, организуемая в системе познавательного воспитания школьников, способствует формированию и развитию личностных качеств, проявляющихся на высоком уровне инициативности и реализуемых в познавательном сознании и деятельности обучающегося. Такая деятельность включает в себя систему конкретных проявлений личности, среди которых стремление к самообразованию и самопознанию личности, совершенствование личностных качеств и формирование навыков образовательной, исследовательской, поисковой работы, активное участие в научно-

практических краеведческих конференциях, краеведческих играх, формирование индивидуального познавательного сознания. Происходит воспитание учащихся в процессе освоения культурно-исторического наследия родного края, нравственных знаний и нравственных норм, а также понимания личностного нравственного опыта, развития готовности личности к познавательному поведению.

В содержании познавательного воспитания рассматривается также художественно-творческое воспитание, являющееся одним из важнейших средств развития одаренности детей, поэтому искусство должно окружать ребенка не только в образовательном процессе, но и везде (семья, социальная среда, досуг). Необходимо учитывать, что репродуктивные методы воспитания существенно препятствуют развитию воображения, эмоциональной отзывчивости, а усвоение школьных знаний во многом происходит из жизненного опыта ученика. В результате полностью исчезает психологический аспект, лежащий в основе любого художественного элемента[14, С. 41-45].

При этом уровень духовной культуры общества наиболее ярко проявляется у детей, так как педагог может четко понимать, в какой социальной среде растет ребенок и какое культурное и досуговое время он любит. Благодаря этому можно получить представление об уровне духовного развития ее родителей, то есть через ребенка понять особенности всего общества. В условиях современного "культурного хаоса" массовое образование должно быть направлено на формирование творческих способностей обучающихся, что представляется важным как для развития адаптационных возможностей конкретного человека, так и для создания условий для активизации культуры и создания гармоничного социокультурного пространства[15,209-211 С.]. В современной педагогике преобладает тезис о том, что эмоциональное развитие личности осуществляется при тесном эмоциональном контакте педагога и обучающегося в процессе совместной творческой деятельности. На проблемы эмоционального развития обратили внимание и выдающиеся учителя 20 века. Так, А. С. Макаренко предложил один из важнейших принципов эмоционального воспитания, в котором говорится: "нельзя воспитывать одно чувство, не воспитывая всю личность". Это мнение подтверждает и В. А. Сухомлинский, который настаивал на сохранении в обучении "гармонии разума и сердца".

В связи с этим на учителей, работающих с детьми в образовательных учреждениях, возлагается большая ответственность, поскольку они действительно стремятся понять человеческую душу, поскольку большую часть времени проводят с детьми и занимаются их непосредственным развитием. Чтобы ребенок рос гармонично развитой личностью, современный педагог сам должен быть духовно богатым человеком, обладать широкими профессиональными компетенциями, а также хорошо владеть различными традиционными и инновационными психолого-педагогическими и специальными технологиями[16,15 С.]..

Заключение

Музейная педагогика выступает в качестве такого направления в образовании. В последние годы развитие отечественного музейного дела происходит в рамках общекультурной демократизации, что приводит к постановке новых теоретических проблем. Также отмечается рост необходимости проведения исследований, направленных на обновление понятийного аппарата. Особое внимание национальные специалисты уделяют становлению и развитию такого понятия, как "музейная педагогика". Под музейной педагогикой понимается область музееведения, которая постепенно оформляется в научную дисциплину, функционирующую на стыке психологии, педагогики и музееведения. Концепция возникла и сформировалась в 1980-1990 годах прошлого века. Это означает проведение практической культурно-образовательной деятельности музеев, а также научной дисциплины, которая возможна в музейной педагогике путем интеграции теории, методики и практики. Проведенное исследование позволило сделать следующие выводы, подтвердив первоначальную гипотезу:

1. познавательное воспитание, как и общее воспитание, должно основываться на знании компонентов бытия, культуры, формирующих представления учащихся о Родине, ее культурно-исторических традициях, достижениях и ценностях, ее лучших представителях. Решением данной задачи может стать не только содержание образования (история, литература, отечественная культура, этика и др.), но и сама учебно-познавательная деятельность, направленная на формирование социально активной позиции, личное участие, поиск и осмысление социальных и духовных истоков своей Родины, народа.

2. опыт в передовой педагогической практике познавательного воспитания, его инструменты, формы и методы требуют определенного понимания, корректировки с учетом политических, социально-экономических реалий, которые сегодня изменились. Вместе с тем, необходимо отметить значительный потенциал краеведческой, в том числе музейной, работы в школе, в решении проблемы формирования у учащихся познания. Эти музеи могут и должны обеспечивать условия для реализации образовательного содержания и учебно-познавательной деятельности, формирующей познание учащихся.

Использованная литература

1. Юренева Т. Ю. Музееведение. Учебник для высшей школы. - М., 2004.
2. Музееведение. Музей исторического профиля: учебное пособие/Под ред. К. Т. Левыкина, В. Гребта. - М., 1988.
3. Романычева И. Т. Музейное дело. Учебное пособие для студентов факультета теории и истории искусств. - Л., 1983.
4. Разгон А. М. Научное описание музейных предметов. - М., 1954.
5. Комлев Ю. Э. коммуникации в музее: теория и практика. - Оренбург, 2015.
6. Дорожкина Н. и. Современный урок истории. - М., 2017.
7. Мастеница Е. Н. Музей как центр культурной коммуникации / / Труды Государственного музея истории Санкт-Петербурга. Музейная педагогика в современной музейной коммуникации. - СПб., 2008. - С. 11.

8. Крылова О. Н. Муштавинская И. В. Новая дидактика современного урока в условиях введения ФГОС. - СПб., 2015.
9. Кларин М. В. Инновационные модели обучения. - М., 2016.
10. Алгазин Д. А. Воспитание юных патриотов: для учителей. - М.: Просвещение, 1979.
11. Байбородова Л. В. Взаимодействие педагогов и учащихся в школьном коллективе. Ярославль, 1991.
12. Беляев А. В. Воспитание гражданина в демократической России. Учебное пособие. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2000. - 25 С.
13. Богуславский С. Р. Школьный литературный музей-клуб. М., 1989.
14. Бондаревская Е. В. Концепция индивидуально ориентированного образования и целостная педагогическая теория // Школа духовности. 1999. - № 5. - С. 41-45.
15. Васюткин Д. В. Школьный музей среднего патриотического воспитания школьников / / Современные проблемы образования: опыт и перспективы. - Ставрополь: Изд - во СГУ, 2001. - с. 209-211.
16. Военно-патриотическое воспитание молодежи (проблемы и опыт). М.: Патриот, 1991. -213 С.

ӘӨЖ 410.1

THE MUSEUM IS A SPIRITUAL AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN WHICH EXHIBITS OF ANCIENT HISTORY ARE KEPT

Қалыбеков Б.Е.

Ж.А.Тәшенев атындағы университеттің аға оқытушысы ф.ғ.к.

Арынбаева Р.

Ж.А.Тәшенев атындағы университеттің аға оқытушысы ф.ғ.к.

Abstract

The purpose of the article is to conduct a scientific analysis of the history of the development of the Turkic peoples through the exhibits of the State Historical and Cultural Reserve – Museum "Otyrar", one of the largest historical monuments of Kazakhstan. In addition, to show an original approach to the spiritual and social aspects of the current activities of this museum.

One of the tasks of the research work is to determine the essence of the historical and spiritual reasons that determine the significance of the formation and development of the museum. Today, the assessment of the museum's role in state and public spaces is relevant. We set ourselves the task of analyzing the statistical data of museum visitors and developing a general judgment.

As the relevance of the research work, we would call the inadmissibility of the stagnation of the consequences of spiritual and cultural consciousness in modern information and global movements. We especially promote the activities of museums as one of the sources of education of the younger generation in order to protect themselves from the flow of information waves and not lose their national

and cultural identity. It is obvious that the ability to properly convey the historical and cultural resources of the «"Otrar" Museum to the consciousness of the younger generation enriches their spiritual values.

As a result of the research, a comprehensive analysis of the historical ways of formation and development of the «"Otrar" Museum was carried out. At the same time, on the basis of various examples, an assessment of the historical and spiritual activities of the museum today is given. Opinions were expressed on the future significance of the development of museums.

Keywords: nature reserve-museum, social and spiritual activity, historical development, historical personalities, youth education, spiritual consciousness.

Аңдатпа

Мақаланың *мақсаты* – Қазақстанның ірі тарихи ескерткіштерінің бірі «Отырар» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының жәдігерлері арқылы түркі халықтарының даму тарихына ғылыми талдау жасау. Сонымен қатар, аталған мұражайдың қазіргі таңдағы қызметінің рухани-қоғамдық аспектілеріне өзіндік көзқарас таныту.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі музейдің қалыптасуы мен дамуының маңыздылықтарын айқындайтын тарихи-рухани себептердің мәнін айқындау. Бүгінгі таңдағы мұражайдың мемлекеттік және қоғамдық кеңістіктердегі рөлін бағалауда өзекті болып табылады. Мұражайға келушілердің статистикалық деректерін сараптау және ортақ пайымға келуді алға қоямыз.

Зерттеу жұмысының өзектілігі ретінде қазіргі ақпараттық және жаһандық қозғалыстардағы рухани-мәдени сананың қысымға ұшырау салдарларына жол бермеуді атар едік. Әсіресе өскелең ұрпақты ақпараттық толқындардың ағымынан сақтау және ұлттық мәдени болмыстарын жоғалтпауға тәрбиелеудің көзінің бірі ретінде мұражайлардың қызметін алға тартамыз. «Отырар» мұражайының тарихи-мәдени ресурстарын өскелең ұрпақтың санасына дұрыс жеткізе білу олардың бойындағы рухани құндылықтарды байыта түсетіндігі анық.

Зерттеудің нәтижесінде «Отырар» мұражайының тарихи қалыптасу және даму жолдарына жана талдау жасалынды. Сонымен бірге, мұражайдың бүгінгі күндегі тарихи-рухани қызметіне түрлі мысалдар негізінде баға берілді. Мұражайларды дамыту ісінің болашақтағы мәніне қатысты пікірлер айшықталды.

Түйін сөздер: қорық-мұражай, қоғамдық-рухани қызмет, тарихи даму, тарихи тұлғалар, жастарды тәрбиелеу, рухани сана.

Аннотация

Цель статьи-научный анализ истории развития тюркских народов через экспонаты государственного историко-культурного заповедника-музея «Отырар», одного из крупнейших исторических памятников Казахстана. Кроме того, проявить свой подход к духовно-общественным аспектам современной

деятельности данного музея. историко-духовных причин, определяющих значимость становления и развития музея. Сегодня актуальна оценка роли музея в государственных и общественных пространствах. Ставим перед собой задачу анализа статистических данных посетителей музея и выработки общего суждения.

В качестве актуальности исследовательской работы мы бы назвали недопустимость застоя последствий духовно-культурного сознания в современных информационных и глобальных движениях. Особенно мы продвигаем деятельность музеев как одного из источников воспитания подрастающего поколения, чтобы уберечь себя от потока информационных волн и не потерять национально-культурную самобытность. Очевидно, что умение правильно донести историко-культурные ресурсы музея «Отырар» до сознания подрастающего поколения обогащает их духовные ценности.

В результате исследования был проведен всесторонний анализ исторических путей становления и развития музея «Отырар». Вместе с тем, на основе различных примеров дана оценка историко-духовной деятельности музея на сегодняшний день. Были высказаны мнения относительно будущего значения развития музеев.

Ключевые слова: заповедник-музей, общественно-духовная деятельность, историческое развитие, исторические личности, воспитание молодежи, духовное сознание.

The law of the Republic of Kazakhstan " on Education " defines the requirements for these educational activities, the tasks of which are the formation of cultural and historical values, cognitive education, education of citizenship, hard work, respect for Human Rights and freedoms, love for the surrounding nature. One of the most pressing tasks of modern society is to create favorable conditions for the formation of a full-fledged, healthy personality, focused on universal, cultural-historical, artistic-aesthetic, spiritual values. The appeal to the values accumulated and sacredly preserved by humanity in world culture involves the inclusion of man in the cultural and historical space, which is the basis for his recognition of himself as a cultural subject.

A special role in this is played by the museum, which takes an individual from the borders of society, civilization to the world of culture. Currently, our society is beginning to clearly understand that the future of the Kazakh country and the fate of the new generation depend on whether we can preserve and reproduce the richest heritage of cognitive culture. Today, it is more important than ever to strengthen the cognitive dignity and authority of the Kazakh people in the modern world, which is impossible without understanding our cultural identity and the rich spiritual and moral heritage inherited by our ancestors. Therefore, today society and educational institutions turn to the museum - repository of human genius, which reflects the most living essence of culture in the transition from the past to the present. The most important of the institutions that form cultural and historical values is the museum, which has a huge educational and educational potential. "The museum is an institution that serves for the development of society, has a permanent place that is open to the public. Museums Buy, store, study exhibits, hold exhibitions and

presentations for the purpose of teaching, entertaining and spiritual and material saturation of a person," this is how the definition from the Charter of the International Council of Museums (ICOM) says. The Association of museums says otherwise about this-museums present their collections with the aim of awakening and teaching people inspiration and admiration. These are collecting institutions. They protect and make available the things and patterns they keep for society. School Museum pedagogy is based on the ideas of understanding the world and the personal life of a person. Museum pedagogy solves the question of how to become a person in this constantly changing world. The pedagogical goal of any museum is to form an emotional – personal attitude of students to the values of cultural heritage, to understand the world of culture through familiarization with the originals of everything that defines the concept of "culture". In the system of educational work, the task of the museum is to become an active link in the formation of personality[1, 109 - 112B]. The charitable, socially significant activities of the museum unite children and adults, giving completely new qualities to the educational and educational process. The museum forms a sense of respect for the past. This tribute begins with family heirlooms, small family collections. The educational activity of the museum is that it creates a special educational environment for the formation of a value attitude of students to the cultural and historical heritage. The museum is a cultural and historical phenomenon that orients the child to historical reality. Due to its unique capabilities, the museum is able to provide it with emotional and evaluative knowledge of the cultural and historical past, turning it into a system of value relationships. The museum differs from an educational institution in that it is located in a special, aesthetically significant, information - saturated subject-spatial environment, where the child feels his belonging to the past. Currently, the museum has become a constant factor in spiritual life, a center for selection, attribution, preservation and display of historical and cultural heritage, an institution for the formation of historical consciousness and moral and aesthetic culture. The modern museum occupies a special place in the study of the history of the emergence, formation and development of culture, the dissemination of retrospective information, the enrichment of the content and forms of educational activity. For millions of people, it is an integral element of free, spiritually rich entertainment, a means of communication with rare encounters of the past and present. At the turn of the XX-XXI centuries, the process of integration of various cultures and the formation of universal human norms, values, ideals is in full swing, and at the same time attention is paid to cognitive and cultural features. A distinctive feature of all types of work of a museum institution at the present stage of development is that the museum today is not just a scientific institution or scientific and educational institution, as in the XIX century. Today, the museum carries out its functions as a certain mechanism of socio-cultural communication, contributing to the reproduction of culture and the interaction of various cultural communities. The manual" excursion work " states that the specifics of the museum institution are not only related to working with different ages and social groups, but also have different ways of influencing the audience, when the process of obtaining knowledge is stimulated by sensory perception and emotional experiences caused by a person's acquaintance with real witnesses of history, domestic rarities. The museum has a huge educational potential, carrying out selection through the function of documenting events, facts, human destinies, especially if this activity is engaged in it not only by adults, but

also by educators. A museum object, acting as a source of information about people and events, can have an emotional impact, create a sense of presence, because the role of history researchers is performed not only by adults, but also by children. The educational function of the museum acquires special significance and value, new dynamics in the XXI century, confirming the high demand of society for value and Information potential. In addition, today the museum is becoming a tool for human adaptation to the cultural environment and acts against the world of computer technology and the entanglement of audiovisual tools[1, 109-112B]. The museum, continuing to store exhibits, rare objects, will become an effective base for communication, a cultural and educational environment, a place to increase the cultural and educational process. In recent years, the cultural and educational activities of museums have become of great importance not only for the successful functioning of museums, but also for the historical and cultural development of society, since the museum is, first of all, a place for the study and storage of cultural and historical traditions and values. Excursions in museums are one of the main types of educational and educational activities of museums. This is an excursion that creates favorable conditions for mastering the information included in the exhibits of the museum. Excursion-a collective inspection of a museum, a landmark, an exhibition, an object of nature, etc.along a certain route under the guidance of a guide, which has cognitive, educational, scientific and educational purposes, as well as to meet aesthetic needs during the use of leisure. Its characteristic feature is a collective type of examination, as a result of which a special psychological atmosphere arises, caused by the commonality of emotions experienced in a group of people who are associated with joint interest and have the opportunity to exchange ideas. The excursion is conducted under the guidance of a guide on a specific topic and on a specific route, that is, it has an organized character. A museum excursion, which has all the features inherent in excursions, has a certain peculiarity: it is held in a specially organized museum space. Museum excursions are very diverse and differ in the location and objects of display, in the nature of the topic, in the target direction, in the composition of the excursions. The modern museum is a complex system that performs a number of socially significant functions: storage and accumulation, informatization, leisure organization and marketing, law enforcement, cultural-educational and educational, communicative and educational exchange services are inherent in it. According to the profile, museums are divided into the following types: artistic, historical, literary, Natural Science, archaeological, scientific and technical, Local History, Industry and complex. The museum sector of Kazakhstan is growing not only in terms of the number of museums, but also in terms of importance from the point of view of the broader socio-economic and cultural policy of the country. Kazakhstan's strategic initiatives in the field of culture are aimed at the development of domestic museums as a center for the development of historical science, archeology, art history and the dissemination of new knowledge to society. By visiting the Turkestan Regional Museum of local lore and getting acquainted with the valuable exhibits in it, you can present to the attention of visitors some of the results of research work carried out in the field of Archeology of the region.

Today's triad" personality, meta-subject and subject results " is focused on the course of the individual assimilation of history according to the state educational standard

and the student's readiness for independent productive activity, and only at the final stage is the development of the topic, the basis of its knowledge. Dorozhkina N. I. gives the following definition: "the lesson of modern history should be aimed not at expanding the information that students should learn, but at the formation of cognitive, informational and communicative competencies of students, expressed in their readiness and ability to successfully productive and effective activities " [2, p. 5]. The museum is able to effectively solve these tasks. Changes in target installations have expanded the boundaries of educational sites. If the granite of Science and basic knowledge of the subject is not the leading task and goal, then, for example, an individual approach to the historical past, mastering the foundations of the cultural heritage of mankind, the traditional values of society [3, P. 8] can be formed much more effectively in the museum space. Consequently, the change in the target priorities of the state educational standard determined the convergence of the methodology of teaching history and Museum pedagogy. The principles of teaching history have changed in many ways. If we correlate the principles of didactics (methodology) and museum pedagogy, they largely coincide.

The principles of museum pedagogy proposed by E. N. Masteritsa are as follows: 1) anthropocentric, where the person, the student, is put at the forefront. It correlates with the principle of human-like A.V. Khutorsky. The principle of the individual educational trajectory is also consonant with it; 2) the culturological principle is the transfer of cultural meanings and meanings in the museum by pedagogical means. This principle interacts with the principle of meta-subject learning; 3) the dialogic principle, which assumes a constant dialogue of everyone with everyone in the museum, is consonant with the principle of situational learning; 4) axiological principle - interaction as an independent value in the museum space, meets the principles of meta-subject and reflection [4].

The content of history today, as a factor in the educational process, there are many channels of perception, diversity of perception and individual features. Education becomes obsolete very quickly, children acquire knowledge from unproven and dubious sources, which sometimes leads to modernization and distorted knowledge. The content of education is designed to lay the foundation for students to master the methods of cognitive activity, to form the most important basis for the formation of value orientations of the individual. For example, in the Hall of the Turkestan Regional Museum of local lore called "history of ancestors" there are historical exhibits and exhibits brought to the former position on the basis of excavations found in ancient cities. The goal is to show the kinship of Turkic - speaking peoples. Here you can find evidence-based documents that tell about the ancient history of the Turkic peoples, as well as information about the unique monuments of that era. The ancient Otrar cemetery is located in the Otrar District of the South Kazakhstan region. Its land is located on the banks of the middle reaches of the Syr Darya. The middle Syrdarya Valley, part of the Turan lowland, is part of the Kyzylkum-Ortasyrdarya plain.

The main water sources of the Shurat are Arys and Syrdarya. Canals removed from them, provided water to cities and habitats, irrigated the fields. Only, due to the abundance of water, could a farming culture develop here. The location of the Otrar Shurat influenced the life of its inhabitants. A. N. Bernshtam said that Otrar, at the

confluence of Arys with the Syr Darya, is in a favorable position due to its proximity to the dam, and the land has enough water for irrigation. Along the Bogen and Arys, it reached the border of the Talas, uysun, and then karlyk Estates. Along the Syrdarya, roads went to Shash, Fergana and Sogdi, and to the north through the Alans near the Aral Sea to the steppes along the Volga, the mountainous Urals and the northern coast of the Black Sea.

The length of the Shurat from North to South is about 53 kilometers, from West to East-about 54 kilometers. There are more than 130 monuments on the territory of Shurat.

Otrar is widely known as the capital of the region, where the great medieval thinker Abu Nasir Al-Farabi was born. The appearance of a settlement on the site of Otrar dates back to the first centuries of our era. For the first time, the names "Otyrar" and "Farab" appear in written sources in the IX century BC. X-XII centuries. the period, when the Mongol invasion took root, was the heyday of urban life. In 1219, Otrar fell under the blows of the army of Genghis Khan. However, Otrar was revived and in the middle of the XIII century became a major Trade Center on the road between West and East. In 1405, Tamerlane dies in one of the Otrar palaces. Life in Otrar continued until the XVIII century. The general character of the city is characteristic of most medieval monuments in Kazakhstan and Central Asia.

In Otrar, there are also many incredibly large pottery Khums. Some of them are as big as a person. It was used to store delicious dishes, jugs of grain, feed. Now the most noticeable of the Otrar Treasury is its ceramic dishes, silver, bronze sandstones and various ceramic tablecloths. Especially Otrar ceramics attract attention in terms of their compositional structure, complexity of ornaments, originality. Despite the fact that many centuries have passed, the paints on the plates have not lost their quality. The combination of types of paint with each other, a beautiful pattern, and the quality of creation are solid. As a result of subsequent excavations, the remains of the architectural Palace and mosques were removed, which proves the existence of Otrar.

The first excavation in Otrar was carried out in 1904 by A. K. Klare and A. A. Cherkasov, members of the Turkestan circle of archeology lovers. They built a number of trenches and accumulated material. Subsequent research continued only in the 40s of the XX century under the leadership of Professor A. N. Bernstam. In 1969, the Otrar archaeological expedition (since 1971-the South Kazakhstan complex archaeological expedition of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR) was organized, headed by Akishev K. A., and since 1991-Baipakov K. M. In 2001, the international project of the UNESCO-Kazakhstan-Japan Foundation "Conservation and preservation of the ancient city of Otrar" was launched. The main goals of the project were: creation of a documentary base and conservation measures.

List of used literature

1. Taushkanova, A. O. Museum as a means of orientation of a person to cultural and historical values / A. O. Taushkanova, E. A. Shants. — Text : direct // Pedagogy: Traditions and innovations : materials of the II International Scientific

Conference (Chelyabinsk, October 2012). — Chelyabinsk : Two Komsomol Members, 2012. — pp. 109-112. (Taushkanova, A. O.)

2. Krylova O. N. Mushtavinskaya I. V. New didactics of the modern lesson in the conditions of the introduction of the Federal State Educational Standard. - St. Petersburg, 2015.

3. Klarin M. V. Innovative learning models. - M., 2016.

4. Mastenitsa E. N. Museum as a center of cultural communication // Proceedings of the State Museum of the History of St. Petersburg. Museum pedagogy in modern museum communication. - St. Petersburg, 2008. - p. 11.

ӘОЖ 373.1

МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДЕГІ ЖҰМЫСЫ ҮДЕРІСІ

Аюбаева Толкын Полатбаевна
«Әліп-би» мектебі, бастауыш сынып мұғалімі
Шымкент қаласы

Қазіргі дамушы қоғамда белсенді, мақсатты, шығармашылық және бастамашыл жастарды тәрбиелеу өте маңызды. Дәл осындай әлеуметтік белсенді адамдар біздің мемлекетімізге қажет әлемде маңызды өзгерістерді жүзеге асыра алады. Әлеуметтік белсенділік тек даму қажеттілігін, жетілген азаматтық ұстанымды, қоғамдық-саяси өмірге қосылуды ғана емес, сонымен бірге, ең бастысы, мамандықты саналы түрде таңдау арқылы өзін-өзі жүзеге асыруды да қамтиды. Мамандық таңдау – жас кезінде адам жасаған негізгі өмірлік таңдаулардың бірі, оның одан әрі табысты әлеуметтенуінің негізі.

Кәсіби өзін-өзі анықтауды зерттеушілер табысты таңдаудың қажетті шарттары ретінде шешім қабылдаудың «саналығы», «тәуелсіздігі» және «жауапкершілігі» сияқты қасиеттерді атайды (7 б.18). Саналылық адамның өз қызметін тиімді реттеуінің маңызды шарты болып табылады, «бұл адамның субъект ретіндегі психологиялық өлшемі болып табылатын саналы өзін-өзі реттеу қабілеті» (Конопкин, 2008). Саналылық – тәуелсіздіктің де, жауапкершіліктің де қалыптасуының міндетті шарты.

Сондықтан, кәсіптердің алдын алу мақсатында, ең алдымен, таңдау туралы саналылықты арттыру бағытындағы жұмысты күшейту қажет: «Мен қалаймын», «мен істей аламын» және «қажет» факторларының хабардарлығы, яғни жасөспірімдермен өздерінің мүмкіндіктері мен мүдделерін, соның ішінде жеке мәнін зерттеу бойынша жұмысты ақпараттандыру, кәсіби жарнама, профагитация, кәсіби диагностика бойынша жұмыстармен қатар жүргізу қажетк әсіби таңдау, кәсіби іс-қимыл жоспарын құруға және жұмысқа орналасуға көмектесуге дейін.

Оқушылар дұрыс кәсіби таңдау жасауы үшін, сонымен қатар нарықтық экономика жағдайында (отбасы мен қоғамның құндылықтарын ескере отырып) мамандықтарды зерттеуге қызығушылық тудыру, бүгінгі таңда олар үшін ең танымал және қол жетімді мамандықтармен көрнекі түрде таныстыру,

мүмкіндігінше «кәсіби сынамалар» жүргізу, мамандықтарға қойылатын талаптармен таныстыру қажет. Өзінің жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктері бар адамға (ойлау, жүйке жүйесі, темперамент, мінез ерекшеліктері) жоспарланған мақсаттарды жүзеге асыру жолдарын көрсету. Бұл жұмыс үшін тек бір психолог пен әлеуметтік педагогтың жүйелі жұмысы жеткіліксіз. Бұл жағдайда мектептің әр түрлі мамандарының, ата-аналардың, кәсіптік білім беру мекемелерінің, өндірістік кәсіпорындардың жұмысын біріктіретін тәрбие шараларының тұтас жүйесі қажет.

Осы бағыттағы кешенді, жүйелі және мақсатты жұмыс оқушыларға өздері туралы және кәсіби еңбек әлемі туралы білім алуға, саналы түрде және өз бетінше кәсіби таңдау жасауға мүмкіндік береді деп болжаймыз.

Кәсіби өзін-өзі анықтау бойынша жұмыс танымдық процестерді, эмоционалды-ерікті және коммуникативті саланы, мотивацияны, оқушылардың қабілеттері мен жеке ерекшеліктерін диагностикалауды қамтиды. Жеке тұлғаның эмоционалды, әлеуметтік және психикалық қалыптасуы мектепте болатынын ескере отырып, мектепте білім берудің барлық мүмкіндіктерін пайдалану қажет.

Сонымен қатар, оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау процесінде туындайтын қиындықтарды ескеру қажет (1-кесте).

Кесте 1. Кәсіби өзін-өзі анықтаудағы қиындықтар және оларды шешу жолдары.

Жиі кездесетін қиындықтар	Шешілетін міндеттер
1. Таңдау жағдайы туралы ақпараттың болмауы, толық еместігі немесе дәл еместігі. 2. Қолжетімді ақпаратты жүйелеу және пайдалану мүмкін еместігі. 3. Еңбек нарығының және нақты мамандықтардың талаптары туралы жеткіліксіз білім.	1. Еңбек нарығына және кәсіптерді талдау мүмкіндігін қалыптастыру. 2. Кәсіби қызметті жоспарлауға байланысты ұғымдарды әзірлеу (еңбек нарығы, кәсіп, қызмет түрі, конкурсы). 3. Білім беру қызметтері нарығын талдау; еңбек нарығы туралы ақпарат алудың көздері мен әдістері жүйесі; Қызметкерге қойылатын талаптарды зерттеу.
4. Өзін-өзі жеткіліксіз білу; өзін-өзі бағалаудың төмендігі, талаптардың жоғары деңгейі. 5. Эмоционалды-ерікті және коммуникативті саланың бұзылуы. 6. Еңбекке деген ынтаның болмауы.	4-5. Өзін-өзі тану қабілетін қалыптастыру. Өзін-өзі бағалауды арттыру, талаптардың нақты деңгейін қалыптастыру. 6. Диагностика және өзін-өзі диагностикалау негізінде оқушының жұмыс кітабын немесе жеке картасын толтыру.
7. Әлеуметтік	7. Әлеуметтік позицияны жандандыру.

жетілмегендік. 8. Жоғары ретті өмірлік құндылықтардың болмауы.	8. Жоғары ретті өмірлік құндылықтарды қалыптастыру.
9. Шешім қабылдау, мансапты жоспарлау дағдыларының қалыптаспауы. 10. Өзіндік жұмыс дағдыларының болмауы.	9-10. Шешім қабылдау дағдыларын дамыту: Мамандық таңдау және оны алу, емтихан тапсыру, жұмысқа орналасу жолдары.
11. Өз қабілеттеріне деген сенімсіздік; ықтимал сәтсіздіктер туралы алаңдаушылық.	11. Психологиялық қолдау; сәттілік жағдайын құру; мақсатқа жету үшін ресурстарды жандандыру; қосалқы нұсқаларды әзірлеу.

Оқу жылы ішінде негізгі міндет балалардың құқықтарын әлеуметтік қорғау, баланың дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау, отбасы мен мектеп арасындағы байланыстар мен серіктестік қатынастарды орнату болып табылады. Өз қызметінде оң нәтижелерге қол жеткізу үшін әлеуметтік педагог:

- «Білім туралы» Заң, Бала құқықтары туралы Конвенция, нормативтік актілер, Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы ҚР заңы және т.б. бала құқықтарының негізгі кепілдіктері туралы заңдарды басшылыққа алады;

- Оқушылардың қозғалысын және жалпы оқудың орындалуын бақылайды;

- Ата-аналармен тығыз байланыста болады;
- Оқушылардың әлеуметтік мәселелерін зерттейді;
- Тұрмысы нашар отбасылардан шыққан балалармен және өмірлік қиын жағдайға тап болған отбасылармен есепке алу және профилактикалық жұмыс жүргізеді;

- Тәуекел тобындағы отбасылардан шыққан балаларды: көп балалы; қамқорлыққа алынғандарды; асыраушысынан айырылғандарды; толық емес; аз қамтылғандар және т.б. әлеуметтік қорғауды жүзеге асырады.

- Оқушылармен кәсіптік бағдар беру жұмыстарын жүргізеді;
- Қамқорлықтағы және сәтсіз отбасыларға патронаж жүргізеді.
- Сынып жетекшілеріне кеңес береді, жалпы мектептік және сыныптық ата-аналар жиналыстарында, педагогикалық кеңестер мен кеңестерде сөз сөйлейді;

- Оқушылардың денсаулығын сақтауға және олардың денсаулық мәдениетін қалыптастыруға бақылауды жүзеге асырады.

Әлеуметтік педагог жасөспірімге өзін, өзінің күші мен даралығын білуге, болашақ мамандықты саналы және мақсатты таңдау мотивациясын қалыптастыруға көмек көрсетеді.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының мақсаты: өздері туралы және еңбек әлемі мен кәсіптер туралы білім алуды қамтитын олардың қызметін арнайы ұйымдастыру есебінен оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау процесін өзектендіру, оқушыларды кәсіпті саналы түрде таңдауға дайындау.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының міндеттері:

- болашақ мамандықты таңдауға қатысты оқушылардың белсенді ұстанымын қалыптастыру;
- оқушылардың еңбек әлемі мен кәсіптері, мамандықтың жеке тұлғаға қойылатын талаптары туралы білімдерін қалыптастыру;
- мамандыққа қойылатын талаптарды жеке қасиеттермен байланыстыруға үйрету;
- өз мүмкіндіктері мен қабілеттерін талдауға, мамандық таңдаудың әлеуметтік маңызды мотивтерін қалыптастыруға үйрету;
- кәсіби өзін-өзі анықтауға дайындалу.

Кәсіптік бағдар диагностика және кеңес беру мамандық таңдау мотивациясын зерттеуді және кәсіби қызығушылықтарды зерттеуді қамтиды, бұл да жеткіліксіз. Кәсіптік бағдар беру жұмысының диагностикалық кезеңі сонымен қатар таңдалған мамандықтағы оқушылардың жеке қасиеттерінің сәйкестігін зерттеуді және оқушыларға, ата-аналарға психологтың жеке кеңестерін қажет етеді.

Тоғызыншы сынып оқушыларына көмектесу үшін «Бейін алдындағы дайындық» бұрыштары ресімделеді. Онда: мамандық таңдауға дейінгі сыныптың жұмыс жоспары, элективті курстардың кестесі, мамандықтар туралы қызықты мақалалар, орта арнаулы оқу орындарының ақпараттық буклеттері айқын көрінеді. Жыл сайын «Бейін алдындағы дайындық» бұрыштарының конкурсы өткізіліп, неғұрлым ақпараттық және эстетикалық жағынан безендірілген стендтер анықталуы тиіс. Байқау қорытындысында оқушылар ерекше қызығушылық танытады, өйткені олар бұрыштарды безендіруге сынып жетекшісінің басшылығымен қатысады.

Оқушылар мерекелік қабырға газеттерін шығара алады: «8 наурыз әйелдер күніне арналған әйелдер тұлғасы бар кәсіптер», «Нағыз ерлерге арналған мамандықтар», «Отанды қорғау деген мамандық бар» және т.б.

Тоқсанына бір рет ақпараттық бюллетень шығарылуы керек. Тақырыпқа байланысты 9-сынып түлектерінің өздері сынып жетекшісімен немесе кәсіптік бағдар беру жұмысының жетекшісімен достастықта дайындайды. Түлектердің мақсаты – оқушылардың қазіргі еңбек әлемі мен кәсіптері, білім алу мүмкіндіктері туралы білімдерін көрнекі және қысқаша түрде кеңейту. Ақпараттық бюллетеньдердің тақырыптары: «Қайда оқуға болады?», «Заманауи мамандықтар», «Профессиограммалар», «Кәсіптік кеңес беру», «Талапкерге», «Заманауи мамандықтардағы ақпараттық технологиялар», «Еліміздегі жоғары оқу орындарының рейтингі».

Бағдарлама шеңберінде әлеуметтік педагог кәсіптік бағдар беру жұмысындағы ең қызықты бағыттардың бірі экскурсияларды ұйымдастыру және өткізу болып табылады.

Оқушыларға жоспарланған экскурсияларға қатысу ниеті туралы алдын ала сауалнама жүргізіледі, жүргізілген сауалнамаға сәйкес орта арнаулы және кәсіптік оқу орындарына бару үшін оқушылар тобы құрылады. мектеп оқушылары өздерін қызықтыратын оқу орнымен толық танысу мақсатында білім беру мекемелерінің «Ашық есік күндеріне» баруы керек.

Оқушылармен кәсіптік бағдар беру жұмысының соңғы кезеңінде:

- қызығушылықтары мен бейімділігі қалыптаспаған оқушыларды бақылау тестілеуі өткізіледі және кәсіптік білім беретін оқу орындарында одан әрі оқыту бойынша ұсынымдар беріледі;

- жеке сұранысқа сәйкес мамандық таңдаған оқушының жеке басын одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар жасалады және беріледі.

Сондай-ақ, 9-сынып түлектерінің одан әрі кәсіби таңдауын қадағалау қажет.

Қорытындылай келе, оқушылардың құндылықты маңызды мамандық таңдау үдерісі шеңберінде «Болашаққа қадам» кәсіптік бағдарлау жөніндегі бағдарламаны іске асыру оқушылардың жұмысқа эмоционалды және іскерлік қатысуын, өздерінің кәсіби жоспарларын құру кезінде оқушылардың дербестік деңгейінің өсуін, өзін-өзі анықтау мәселесі бойынша ойлаудың жандануын көрсетеді деп болжаймыз. Бұл ретте жұмыс жүйесі әдістемелік сауатты құрылуы және оқу сабақтары мен сыныптан тыс іс-шаралардың кең ауқымында ұсынылуы тиіс.

Оқушыларға кәсіби бағдар беру жұмыстарында жоғарыда аталған элеуметтік педагогикалық көмек берудің әдістері мен формалары оқушының кәсіби бағдар жайлы білімін арттыруға, олардың болашағына деген оптимизмді, өз күштеріне, жетістікке жету мүмкіндігіне деген сенімділікті, сондай-ақ өмір жолы мен мансабының ең қиын сәттерінде де жоғалтпауға дайын болуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Зеер Э.Ф., Павлова А.М., Садовникова Н.О. Профориентология: Теория и практика. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – 192 с.

2. Панина С.В., Макаренко Т.А. Самоопределение и профессиональная ориентация учащихся. – М.: Издательство Юрайт, 2017. – 312 с.

3. Профессиональная ориентация на рынке труда. Образовательная программа / Сост. Бендюков М.А. Александрова О.Е. – М.: Прогресс, 2006. –80 с.

4. Гурова Е.В., Байбакова Е.С. Взаимоотношения с родителями как залог профессионального самоопределения старшеклассников // Сборник статей по материалам VI Всероссийской научно-практической конференции по психологии развития, посвященная 80-летию со дня рождения профессора Л.Ф. Обуховой (13 - 14 декабря 2018 г.). М. : МГППУ. 2018. С. 327-334.

UDC 373.1

THE EXISTING PROBLEMS OF IMPLEMENTING COLLABORATIVE LEARNING IN MIXED-ABILITY GROUPS

Akylbek Bayan Talgatovna

Teacher at International School of Astana
Astana city

Collaborative learning has many problems that could make the learning procedure more complex than it was originally viewed. Researchers identify a challenge to the continuous evolution of collaborative learning. Since collaborative learning is continually evolving, teachers can get frustrated and lose full comprehension of the process.

The fact that collaborative learning is such a complex activity means that, in certain cases, it cannot be done successfully. Teachers should also get used to relying on group learning as a means of keeping the students busy. Although collaborative learning can be time consuming, the most successful implementation of collaborative learning relies on a teacher who is fully involved in the process. Teachers promoting collaborative learning will frequently be met by opposition and aggression from students who assume that their weaker peers or students who are less motivated than themselves are holding them off and they feel that they are being overlooked or demeaned by their team.

Students receive feedback on the improvement of their critical thinking learned through interactive learning activities in the form of assessments or reviewing. Peer evaluation cannot represent true perceptions owing to expected peer rivalry. Owing to bullying, students may feel forced to send incorrect assessments. Confidential appraisal procedures may help a teacher to improve the consistency of the review and remove these issues the next time.

One of the main problems of collaborative learning is a group hate. We can describe a group hate as a feeling of fear that occurs while facing with the prospect of being obliged to work in collaboration. If students have a group hate, then their individual success in the group will decrease. There are several reasons that cause students to encounter these feelings of group hate including some of the more important elements:

- a) A past poor experience;
- b) Team exhaustion caused by overuse of collaborative learning;
- c) Wanting to work alone [1, p.159].

When learning tasks is offered to students, students often consider multiple variables that lead them to a decision whether they choose to work in groups, or not. Three most commonly cited considerations are the following:

- a) «How can I get a good mark?»
- b) «How challenging is going to be the work?»
- c) «The amount of work performed»

The students prefer to do any task independently because they believe that personally they can do a better job compared to a group work. What type of causes allows a hate group to shape a student? It is impossible to claim that the particular factors induce group hatred simply because each group is special and each student is different. Nevertheless, there are many issues that contribute to the creation of community hatred by students. They are the following:

Concerns about teachers' responsibility

Concerns about students' responsibility

Concerns about justice and resources.

First of all, concerns about the position of teachers usually stem from the teacher's loss of coordination about what precisely the community wants. A teacher hits the sweet point of not becoming a robotic trainer and stays interested in the initiative by not being «loosey goosey». Although a successful teacher will find the balance each time when it causes a challenge and most teachers prefer to lean one direction or the other. This will lead the students to get confused. This is further compounded as the students are divided into groups and asked to create a project with no guidance about its performance ways. The method a teacher uses to arrange a project might affect the way how a student understands the general project. Students' preferences whether they like a teaching style or not and whether they build group animosity will influence their achievements [2, p.184].

The next issue that drives students to grow group hatred is that students get tired of interacting repeatedly with the same group members. Collaborative learning is popular that students continue to grow group hate because of doing too many group tasks.

Students share an idea like so many community ventures of the same representatives who are communicating with each other. Although developing personal relationships can have an encouraging impact on collaborative learning, it can also become a drawback if you are continually trying to deal with people who tend to let you down or who are hard to work with. However, there are many group representatives showing signs of loafing within the community. So the next problem which occurs within the collaborative learning is loafing.

Loafing is a state when students do not take any responsibility for their own job or position, even though it is the group's smallest component. Students believe that community-based learning within the school should be equal to everyone. With the purpose of making collaborative learning fair, the workload within any group must be divided equally. Majority of students are afraid of this state. This leads to group representatives hate the collaborative learning occurring in the process of education among the students.

The factors such as the fear of certain group members behaving as travelers or social loafers can obtain a profit from group action compromises the group's effectiveness. It becomes a concern of students not to make their intellectual property to ensure that someone profits unjustly from it. Paradoxically, some of the

students who are most outraged about freeloaders are making instant conclusions about their peers and from the beginning such students might insist that they would have to take care of anything to hold charge.

A worry about equity has several ways of distorting a collaborative work. Therefore the most important thing that a teacher should do in order to defuse student opposition to collaborative learning is to concentrate emphasis on the topic of justice and make groups more successful.

The teachers will be fully mindful of the above mentioned process and take action to ensure that the assignment is equally shared among students with the purpose of avoiding group hatred. That might be a challenging chore and responsible job. It is also challenging to observe continuously whether students loaf when the project is going on unless other students in the community carry the question to the teacher's attention [3, p.158].

One of the most significant challenges related to a group work is evaluating group members. Once the project is complete, it is a standard procedure to make the groups self evaluate. Assessment, though, can be cooperative learning's Achilles heel. Students will also objectively judge their party in expectation that they will be judged the same way in response. It also leads to inconsistent party appraisals. One of the greatest problems for most teachers while organizing a group communication course is making students understand that the advantages of cooperative learning outweigh the costs that are involved.

Next problem occurring within a collaborative learning is the level of ability of conflict management. Another element of collaborative interaction that leads to group leaders forming group animosity is the fact that groups cannot gain adequate unity because they struggle to successfully resolve occurred disputes. Generally, students are not in a group long enough to create strong group unity and find successful forms of dispute resolution.

The concern is that majority of students have had a bad group encounter, and are apprehensive about going back into such a situation. One solution to this question is seeing how groups surpass people when it comes to problem solving. If teachers can do it successfully, then it is a good step towards reducing community hatred among group representatives.

Group hatred is present in nearly every community of pupils. Perhaps it is due to previous negative experiences, fears about how the project will be turning out, doubts over loafing group members or not understanding how to properly handle disagreements that might occur within the collaboration. Nevertheless, group-based instruction is a major feature of higher education, which will continue to be implemented [4, p.114].

More and more businesses are turning to team-based approaches with the purpose of making the work place more effective. It would lead students getting positive collaborative dynamics and learning how to function together in collaboration by reducing group hate feelings among learners. Furthermore, collaborative learning within the American school system as well as Post-Soviet countries' school system is becoming more common.

Not having some aspects of collaborative learning within a school class is almost rare. Nevertheless, hearing students sharing negative opinions about collaborative learning is not unusual. Researchers sought reason of it and come to conclusion by suggesting that through collaborative action, many students leave the

classroom feeling only the challenges of collaborative learning and not the other benefits that are achievable [5, p.158].

Some of the key problems we find in past studies are that work is almost mostly conducted from the teacher's viewpoint. It gives us a skewed understanding of collaborative learning because the students are not the ones who share their opinions in the collaborative learning process. Sometimes, through the teachers' blind point of view, we might note that collaborative learning carries an extra benefit for the students. They believe that students gain more help when interacting together with their peers or classmates.

We had never realized what a horrific experience some disappointed students would undergo, or why some students registered only favorable outcomes from courses using group learning strategies. To fully understand the collaborative learning process, it is significant that it be looked at from the viewpoint of pupils. That makes collaborative learning successful for some students while making it ineffective for others.

One of the main challenges of collaborative learning within mixed-ability student groups is that student own different pace and different speed of gaining knowledge. Some students tend to travel at varying levels to completely understand and learn the knowledge when doing the test. It appears that everybody is either slowing down or pushed to keep up quicker while working in a group than they would like to. For one person, certain groups can move too quickly so that person feels confused so he or she only copies. One concern is that people are running too quickly, without checking to see if anyone knows what is happening.

Collaborative learning will also include situations where a student's group runs very quickly. It helps the research to be completed without realizing that any person in the group really knows what was completed. Often the group members can function quicker than others that can trigger friction because no one wants to linger at late hours in the laboratory pass.

Rather than working together, certain people would just copy the responses and never actually grasp the idea or question on which we might be working. We blame ourselves by not knowing what should be done and harming the people in the collaboration when we worry about the question with one less human. An inspired, highly trained student who fits a much lazier or slower student won't help the first student as much as another student might.

To sum up, the right to speak significantly might limit the efficacy of collaborative learning. There are many problems leading to the ineffective organization of collaborative learning. However, there are also some solutions and recommendations which will foster a collaborative learning that will be described and discussed in further sections.

References:

1. Bruffee K.A. Collaborative learning: Higher education, interdependence, and the authority of knowledge. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1993.
2. Bruffee K. A. Sharing our toys: Cooperative learning versus collaborative learning. *Change: The Magazine of Higher Learning*, 27(1), 1995, p. 12–18.

3. Cabrera A. F., Colbeck C. L., & Terenzini P. T. Developing performance indicators for assessing classroom teaching practices and student learning: The case for engineering. *Research in Higher Education*, 42, 2001, p. 327–352.

4. Cabrera A. F., Nora A., Bernal E. M., Terenzini P. T., & Pascarella E. T. Collaborative learning: Preferences, gains in cognitive & affective outcomes, and openness to diversity among school students. Paper presented at the annual meeting of the Association for the Study of Higher Education, Miami, 2008.

5. Cabrera A. F., Nora A., Crissman J. L., & Terenzini P. T. Collaborative learning: Its impact on school students' development and diversity. *Journal of College Student Development*, 43(1), 2002, p. 20–34.

ӘОЖ 373.1

ҚАЗАҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ТӘРБИЕ МЕКТЕПТЕРІН ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕСІНДЕГІ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Н.Т. Мақажан

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, магистрант

Ғылыми жетекші: Жияшева Ж.Ш.

PhD доктор, аға оқытушы

Шымкент қаласы

Қазіргі жағдайда өткен білім мен педагогикалық ойлауды жан-жақты зерттемей-ақ, ұлттық мәдениеттің бірегейлігін түсіну және мемлекеттің рухани құндылықтарын толық тану мүмкін емес.

Бүгінгі Таңда Қазақстан тәуелсіз және егемен мемлекет құру үдерісімен айналысады, оның өркендеуі мен әлемдік қоғамға қол жетімділігі-жастардың жасампаз күші. «Біз баршамыздың қадір-қасиетімізді, абыройымыз бен даңқымызды құрметтейтін, жоғары моральдық-этикалық нормалармен, рухани құндылықтармен ерекшеленетін қоғам құруымыз керек».

Қазақстан Республикасының алдында тұрған міндеттерді тиімді шешу үшін болып жатқанның бәріне жаңаша көзқараспен қарау, қоғам мен мемлекет мүддесі үшін егеменді және практикалық қызмет үшін белсенді өмір сүру орнын құру қажет.. Бұл жоғары адамгершілік қасиеттерді дамыту қажеттілігін негіздейді. Жеке адамгершілік тәрбиесі мәселесінің Қазақстан Республикасы білім беру ұйымдарының кешенді білім беру бағдарламасының негізгі бағытында маңызы зор.

Қазақстан Республикасы дамуының осы кезеңінде мемлекеттің тарихи тәжірибесін, аға оқытушылар мен тарихи тұлғалардың тәжірибесін жан-жақты зерделеу қажет. Тарих пен педагогикалық мұраны білместен, білім беру саласындағы заманауи мәселелердің оңтайлы шешімін табу қиын. Ел мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқан прогрессивті ұстаздардың рөлі жаңа қырынан қайта қаралуда.

Жастарды тәрбиелеудің маңыздылығы, адамгершілік, үлкендер мен балаларды құрметтеу, қонақжайлылық, әділеттілік, ұлттық парасаттылық, ұлылық, сөз өнері, ұлттық құндылықтарды ұштастыру сияқты ұлттық әдет-

ғұрыптарды сақтаудың маңыздылығы. Басқалары үлкен мәдени, рухани және адамгершілік мұраны ескеруі керек, ал бұрынғы тәжірибелер айқын.

Ұлттық тәуелсіздік, әлеуметтік-экономикалық даму, ұлттық сананы дамыту процесінде жастарды тәрбиелеуде адамгершілік құндылықтардың көп жылдық тәжірибесін енгізу маңызды болады.

Қазіргі жағдайда адамгершілік тәрбиесі идеясының даму көздері туралы тарихи-педагогикалық зерттеулердің қажеттілігі мен маңыздылығы даусыз. Жалпы білім беру мазмұнын қайта құруға байланысты адамгершілік тәрбие процесін одан әрі жетілдіру қажет, оның мақсаты жаһандық және үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру болып табылады осыған байланысты көптеген ғалымдар, әсіресе Қазақтар, жеке тұлғаны адамгершілікке тәрбиелеу мәселесіне қызығушылық таныта бастады.

Қазақ отбасының қарттарын құрметтеу туралы Т.У. Сәрсенбаева: "үлкендерге Деген Құрмет қызмет етуге, қамқорлық жасауға және пайдалы болуға деген ұмтылыста көрінеді. Мысалы, әкесі жұмыстан үйге келгенде, 4 жасар немесе 5 жасар бала қолына бірдеңе алып, қолын жуу үшін су әкеліп, әкесіне сүлгі береді. Егде жастағы адамдар ретінде балалар көршілеріне және қарт адамдарға көп көңіл бөледі, мысалы, балаға көрпе жауып, жастыққа қою арқылы"[1].

Балаларды қонақжайлылыққа баулу дәстүрі қалыптасқан. Иелері үйдегі барлық жағдайды қонақтарға ыңғайлы етуге тырысты. Қонақтарды қабылдау-бұл арнайы білім беру рәсімі. Қонақтарды балалар ғана емес, ересектер де қарсы алып, белгілі бір жауапкершілікке ие болды.

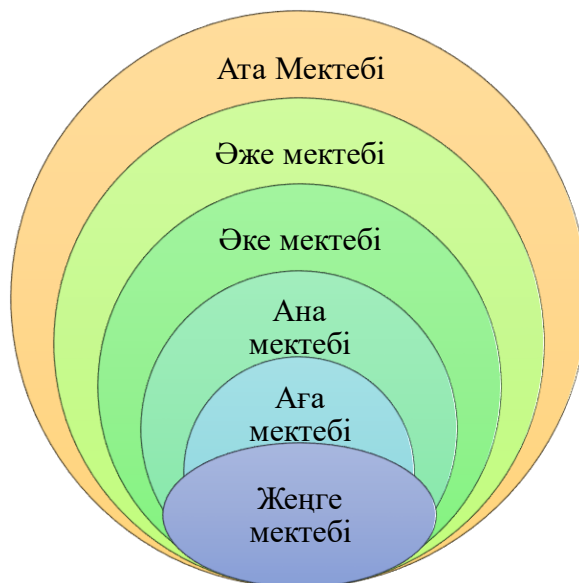
Балалардың отбасылық тәрбиесіне қазақ отбасының Келесі ерекшеліктері әсер етті:Көп Ұрпақты (барлығы 3-4 ұрпақ).бұл қасиеттерді ұлына сіңіру оның міндеті, өйткені отағасы әке, өзін жақсы ұстайды, өз міндеттерімен бөліседі, үлгі және беделді. Отбасындағы отбасының рөлі олардың келесі сипаттамаларға ие болуын талап етеді: отбасындағы ұл бала мойынсұнушылықты, ананы құрметтеуді, балалық шақтағы сүйіспеншілікті, ал қыз кішіпейілділікті, сұлулықты, ұялшақтықты, отбасын басқара білуді, ізгілік пен сыйластықты білдіреді.. Ананың махаббаты, мейірімділігі, мейірімділігі, даналығы, ұстамдылығы, шыдамдылығы. Ата-әжелер кеңес, тәжірибе, жомарттық пен тыныштық әкеледі. Ақсақалдар-терең ой, даналық, жақсы білім, болжамдылық, сөздерді білу, қадір-қасиетті теріс пікірлерден қорғау, ұстаздардың мейірімділігі.

Қазақ этнопедагогикасында оқушының жас ерекшелігі мен жеке ерекшеліктерін ескеру. Балаларға деген сүйіспеншілік пен қамқорлық, ересектердің жас ерекшеліктерін көрсете отырып, дені сау және бақытты болуға деген ұмтылысы халықтық педагогиканың дәстүрлі көрінісіне айналды, бұл балалардың туылуы мен тәрбиесіне байланысты көптеген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың қалыптасуына ықпал етті..

Осылайша, халықтық тәрбие дәстүрлері ғасырлар бойы балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып қалыптасты; олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталған және тәрбиелік мәні бар.

Сонымен бірге, Біз С.С. Қонырбаевадан дәстүрлі қазақ этникалық педагогика мектебінде білім берудің негізгі идеяларын білдік. Шкочашкоча", "Орта Мектеп", "Аталар мектебі", "Әжелер мектебі", "Аналар мектебі", "Высза" сияқты отбасылық құндылықтарды кеңінен насихаттауға, білім беру

мен оқытуға үлкен үлес қосуға бағытталған. жас ұрпақты тәрбиелеу және осы бағыттағы ресурстарды жұмылдыру. Институционалды мемлекеттік мектептерді қайта ашу жоспарлануда (1 сурет).

Сурет 1 – Қазақтың дәстүрлі тәрбие мектебі

Ұлттық тәрбиенің іргетасы қазақ этнопедагогикасының теориялық және әдіснамалық негіздерін қалаушылар: С. Қалиев, Ж. Наурызбай, С. Ұзақбаева, К. Қожахметова, Қ. Бөлеев, т.б. еңбектерінде отбасы тәрбиесінің этнопедагогикалық проблемаларын қарастырды [2].

Отбасы тәрбиесінің кейбір қырларын халық тағылымдары арқылы мектеп оқушыларын тәрбиелеу мәселелерінде А. Капенова, Ш. Шүйіншина, Л. Сырымбетова, Б. Өтешова, Ә. Сәдуақасов, Р. Айтжанова және т.б. қарастырды.

Я.А. Коменский «Ана мектебі» ;

В.А. Сухомлинский «Ата-аналар педагогикасы», «Ұлыма хат»
Г.Н.Волковтың «Əже педагогикасы»;

О.Д. Мукаеваның Əже қызметін тағайындауы;

М.Ю. Хуриева «Ана мен əке тәрбиесі» секілді зерттеу жұмыстарын ұсынған [3].

Жоғарыда келтірілген талдау негізінде Өркендеу мемлекеттік мектептерінің сынып деңгейіндегі жұмысын қарастыру.

Мұнда "Ата Мектебінде" 7 атаның шежіресі оқытылады. Әділ Билердің кеңесі бойынша ол жоғары дәстүрлер мен әлеуметтік моральға қайшы келетін әрекеттерге қатаң және қатаң тыйым салады.

"Əженің Мектебі" ананың отбасының тірегі екенін және отбасылық тәрбиені қамтамасыз ететінін түсіндіреді. Ақ Адже Кеңесі балаларды тек қазақ мектептерінде оқытуды мақсат етеді.

"Менің әкемнің мектебінен бастап балалар өнерлі, білімді, ашық ойлы, патриотизм мен сенімділікке ие адамдарда тәрбиеленеді, оларды ұлдар мен қыздар арасында бөлмей, дайын жұмыс сынып жетекшісіне (қазақ тілі мұғалімі) тапсырылады. сынып).

"Жалпы Білім Беретін Мектеп" залында еліміздің салт-дәстүрлерін көрсететін көркем қойылым ұсынылған. Ол "Red Jas" белсенді Біріккен

Балалар мен жасөспірімдер ұйымының мүшесі, ол үлгілі оқушылар мен кедей оқушыларға үй тапсырмасын орындауға қолдау көрсетеді және бастауыш мектепте үлкен жастағы балаларға жан-жақты қолдау көрсетеді.

"Ана Мектебі" фильмінде Алатаудың әкесі балаларының көзінше өскені көрсетілген. Ол қызына ашық жүрмеуді, адамдарға тікелей қарамауды, жүрмеуді және күлмеуді бұйырады. Оларға бизнес жүргізуді, қонақтарға құрметпен қарауды, жақсы тамақтануды және дастархан жаюды үйретеді.

«Жеңге мектебі» Жеңгесі қайын сіңлісін жақын дос ету, болашақ өмірлік серігін анықтау және тұрақты отбасын құру туралы пайдалы кеңестер береді. Ол болашақта отбасының келіні болып, сұлулығына үйрететінін түсінеді.

Білім беру мекемелерінде «ҰСТАЗ» – «ОҚУШЫ» – «АТА-АНА» үштік одағын құрып, сол арқылы ұлттық тәрбие жұмыстары сәтті жүргізілуде.

Даму бағдарламасы балаларды болашақта жауапты азамат болуға шақырады.

Бағдарламаның маңыздылығы тез өзгертін әлемдегі ұлттық қауіпсіздіктің заманауи талаптарына сәйкес адам ресурстарын дамыту және білім беру жүйесіндегі келесі мәселелерді оңтайлы шешу қажеттілігімен байланысты: атап айтқанда:

- Қазақстанның қарқынды дамуының басты шарты ретінде "рухты жаңарту" идеясына сәйкес ұлттық дәстүрлердің тоғысуы негізінде білім беруді жетілдірудің басымдықтарын, принциптерін, стратегиялық бағыттары мен идеологиялық қорытындыларын анықтау. Өркениетті елдердің ортақ құндылықтары, прогрессивті ұлттық тенденциялар мен тәжірибелер ;

- Адами капиталды дамытудың негізгі бағыты болып табылатын білім беру арқылы өркениетті құндылықтар дағдарысын еңсеру, тілі мықты жас ұрпақты тез өзгертін әлемде өмір сүруге бейімдеу, бәсекеге қабілеттілікті арттыру.;

- Өскелең ұрпаққа терең, рухани және қажетті білім беруді қамтамасыз ету, ұлттық мұраттарды, прагматизмді, ұлттық бірегейлікті дамыту, мемлекеттік педагогиканың озық дәстүрлерін өркениетті жаңғыртумен ұштастыру; мемлекеттің дүниетанымын Ғылыми тұрғыдан түсіну және әлемдік өркениеттің ойлауының дамуына жауап ретінде түрік рухани жүйесін қалай меңгеру керектігін негіздеу ;

Оқушылардың Табиғат-Ана туралы теориялық білімдерінің саны мен дәйектілігін қамтамасыз ету, қоршаған ортаны қорғау іс-шараларында шығармашылықпен пайдалану және сыйластық рухын тәрбиелеу (1 кестеден қараңыз).

Кесте 1 – Мектеп оқушыларына ұлттық тәрбие берудің бағыт-бағдары

Жұмыстың бағыт- бағдары	Оқушылармен жүргізілетін жұмыс түрі	Мұғалімге қажетті дағды
Ұйымдастыру	Оқушылардың ұлттық тәрбиесін жүзеге асыратын іс- әрекетті ұйымдастыру	Халықтық педагогиканы материалдарды талдау, жинастыру
Ынталандыру	Табиғат қорғауға арналған іс-әрекеттердің маңызын ұғындыру	Оқушыларға табиғатты қорғаудың маңыздылығы жайлы жеткілікті мағлұмат беретін тәрбиелік жұмыс

		түрлерін таңдау
Айқындау	«Адам-табиғат» ұғымының мазмұнын ұғындыру, дүниетанымдық, көзқарасты қалыптастыру	Табиғат қорғаудың қажеттілігін уағыздап айқындау
Әсершілдік, көркемдік талғампаздықты қалыптастыру	Ауыз әдебиеті жазба әдебиет үлгілерінен көркемсөздің әсерлілігіне, мазмұнының тереңдігіне мән беру, сүйсіну	Оқушылардың сезім дүниесіне әсер ететін ұлттық көркем туындыларды іріктеу
Байқағыштықты қалыптастыру	Оқыған немесе жаттаған үлгіден автордың немесе халықтың көтеріп отырған басты мәселесін тауып ала білу	Оқушының бойында көркем шығармаларының басты түйінін таба білу дағдысын қалып- тастырудың әдіс- тәсілін меңгеру
Дамыту	Алынған ақпаратты меңгере отырып, «адам- табиғат» деген алғашқы түсініктің мағынасын терең ұғынып, өзінің дүниетаным аясын кеңейту, халық дәстүрлерінің, әдет – ғұрыптарының мағынасын құрметтеу	Халықтық педагогиканың мұраларының негізінде оқушының адамгершілікті, иманды, қайырымды болып өсуін, табиғатқа жауапкершілікпен қарауын қалыптастыру.

Мәдениет пен қоғамның өзгеруі жағдайында мемлекеттік білім берудің негізі жастардың қазақ тіліне, тарихына, мәдениетіне, тіліне, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына байланысты ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын дамыту, Қазақстандағы өндірістік және инновациялық жүйелерді, ана тілін дамыту болып табылады., қазіргі өркениет және олардың арасындағы қарым-қатынастар туралы хабардарлықты дамыту, білім беру, мәдениет және руханият саласындағы басқа өркениеттермен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін ұлттық, ұтымды және белсенді қызметті қамтамасыз ету. Қоғам және адам, адам және табиғат мемлекеттік ойда. Тәрбиенің негізгі мақсаты-ұлтшылдықты тәрбиелеу, ұлттық рух пен патриотизмді нығайту, ұлтшылдықпен күресу.

Көптеген отбасылар экономикалық және кейде физикалық өмір сүруге байланысты мәселелерді шешуге әуестенеді, бірақ көптеген ата-аналардың арасында білімі немесе баланың жеке басының жасы мен тұлғасы туралы жеткілікті білмейтін ата-аналар соқыр және инстинктивті түрде үйрене алады..

Әдетте, мұның бәрі оң нәтиже бермейді. Мұндай отбасыларда ата-аналар мен балалар арасында күшті тұлғааралық қарым-қатынастар мен байланыстар болмайды, нәтижесінде "билік" сыртқы, жиі жағымсыз ортаға айналады, ал бала "кететін" қазіргі жағдай.отбасының ықпалы, басқа объективті және субъективті себептермен қатар, балалар, жасөспірімдер мен жастар арасында тастап кетудің, қылмыстың, нашақорлықтың және басқа да жағымсыз құбылыстардың көбеюіне

ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ерназаров Ж.Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. – Алматы: ТОО Курсив, 2003. – 200 с.
2. Тәжібаева С.Ғ. Жоғары оқу орындарында ұлттық тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: ҚазҚызМемПУ, 2010. – 223 б.
3. Узакбаева С.А., Кожахметова К.Ж. Использование материалов казахской этнопедагогики при изучении педагогических дисциплин. – Алматы: Өнер, 1998. – 64 с.
4. Семейные торжества / Сост. М.П. Губина, И.Ф. Самойлюк. – Алматы: Кайнар, 1996. – 272 с.
5. «ӨРКЕНДЕУ» ұлттық құндылыққа негізделген тәрбие бағдарламасы (жалпы білім беретін мектептердің 1-11 сыныптарына арналған) Нұр-Сұлтан, 2022 ж.

ӘОЖ 373.1

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Арзымбетова К.Ж.

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, магистрант

Ғылыми жетекші: Ералина А.Қ.

п.ғ.к., қауылдастырылған профессор

Шымкент қаласы

Қазақстанда білім беру процесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету бірнеше даму сатыларынан өтті. Психологиялық білімді оқытуға енгізудің алғашқы әрекеттері 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында жасалды. Бұл кезде педология белсенді дамып жатты – дамушы адам туралы ғылым, оның барлық әлеуметтік-биологиялық ерекшеліктерін қамтыды. Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында білім беруді психологиялық-педологиялық қамтамасыз ету өте қарқынды дамып, әр түрлі қызмет көрсету кең өріс алды. Білім беру тәжірибесіне әртүрлі психологиялық тесттер енгізіліп, соның негізінде балалардың дамуы, олардың мамандық таңдауы, мамандандырылған мектептерге ауыстырылуы және т.б. Алайда 1936 жылы ВЦСПС-тің «Наркомпрос жүйесіндегі педологиялық бұрмалаулар туралы» қаулысымен оқу процесін психологиялық қамтамасыз ету бойынша барлық жұмыстар тоқтатылып, көп жылдар бойына ВКП ОК дамуы тоқтатылды. психологияның даму психологиясы, психодиагностика, практикалық психология және басқалары сияқты салалары тоқтатылды.

Тек 20-ғасырдың 60-жылдарында бұл салаларда жаңа зерттеулер мен оларды мектеп тәжірибесінде қолданудың жолдары іздестірілді. Эксперимент аясында білім беру жүйесінде ғылыми-зерттеу институттарының

психологтары, мектептер мен кәсіптік лицейлерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген жоғары оқу орындарының оқытушылары, сондай-ақ тәжірибеден өтіп жатқан студенттер жұмыс істей бастады. Алғашқы ресми мектеп психологиялық қызметі 1975 жылы Эстонияда құрылды. 1991 жылдан бастап мектептерге педагогикалық психологтар ресми түрде енгізілді.

1989 жылы Қазақстан Федерациясының білім беру жүйесіне практикалық психологияны енгізу КСРО Халық ағарту жөніндегі мемлекеттік комитетінің нұсқау хатынан басталды. Содан кейін, 1995 жылы 29 наурызда Қазақстан Білім министрлігінің алқасы «Қазақстанның практикалық білім беру психологиясы қызметін» құру туралы шешім қабылдады. Бұл шешім келесі процестердің нәтижесі болды:

1) Білім беру ұйымдарының ұжымына педагог психологы лауазымын енгізу.

2) Оқыту мен қайта даярлаудың кеңейтілген жүйесі арқылы психологиялық кадрлардың біліктілігін арттыру.

3) Психологияның жинақталған білімдері мен дағдыларын педагогикалық тәжірибеде қолдану.

Бүгінгі күні Қазақстанда практикалық білім беру психологиясының қызметі жоғары басқару органдарынан бастап бастауыш мекемелерге дейінгі барлық білім беру жүйесін қамтитын күрделі, көп деңгейлі құрылым болып табылады. Психологиялық қамтамасыз етудің біртұтас жүйесін құру үшін әртүрлі деңгейдегі білім беру органдарында психологиялық бөлімдер мен әдістемелік кабинеттер мен орталықтарды ашу, сондай-ақ әртүрлі оқу орындарында педагогикалық психолог лауазымын енгізу ұсынылады.

Қазіргі уақытта білім беруді психологиялық қолдаудың негізгі мақсаты – оқушылардың оқуы мен дамуына да, мұғалімдердің кәсіби өсуіне де қолайлы жағдай жасау. Педагог-психолог жұмысының бір саласы ата-аналармен де өзара әрекеттесу болып табылады.

Әлемдік тәжірибеде психология саласындағы жоғары білім оқытудың бірнеше дербес кезеңдерін қамтиды, олардың әрқайсысы оқуды жалғастыру және жұмысқа орналасу үшін белгілі бір құқықтарды қамтамасыз ететін тиісті дәреже алумен аяқталады. Мысалы, АҚШ-та бірінші кезеңді білікті мамандардың жетекшілігімен психологиялық қызметте көмекші немесе техникалық қызметтерді атқаратын орта буын мамандары даярланатын екі жылдық колледждер ұсынады. Бұл колледждердің түлектері доцент дәрежесін алады. Екінші кезеңге түлектерге бакалавр дәрежесі берілетін төрт жылдық колледждер, тәуелсіз немесе университеттердің бір бөлігі кіреді. Университеттер жоғары санатты мамандарды дайындайтын, магистратура мен докторантура дәрежесін алуға құқық беретін үшінші кезеңді білдіреді. Әдетте университетте ғалымдарды дайындайтын зерттеу мектептері, сондай-ақ практиктерді дайындайтын кәсіби мектептер бар. Психология докторларын дайындау оқудың алғашқы екі жылында бірнеше пәндерді оқып, емтихан тапсыруды, ал кейінгі жылдары диссертация жазуды қамтиды.

Көптеген Еуропа елдерінің және АҚШ-тың заңнамалары педагогикалық психологтардың кәсіби қызметінің құқықтық аспектілерін қатаң түрде реттейтінін атап өткен жөн. Көптеген елдерде консультациялық психолог немесе психотерапевт міндеттерін өз бетінше орындау үшін міндетті түрде

тәжірибелі психологтардың жетекшілігімен (әдетте магистратура аясында) және белгілі бір жасқа (27-29 жас) жету керек.

Қазақстан Федерациясында педагогика және психология саласындағы мамандар педагогикалық және психологиялық классикалық университеттердің факультеттерінде дайындалады. 050706 «Педагогика және психология» бағыты жоғары кәсіптік білімнің бағыттары мен мамандықтарының классификаторына енгізілген. Егер 20 ғасырдың 90-шы жылдарына дейін педагог психологтарын дайындау академиялық бағытты ұстанып, студенттер оқу-әдістемелік және ғылыми қызметке бағытталса, бүгінгі күні түлектердің басым бөлігі практикалық жұмысқа басымдық беріп, мамандық арнайы қолданбалы бағытқа ие бола бастады.

Осылайша, білім беру процесін психологиялық қамтамасыз ету бойынша жұмыстың мақсаты балалардың, мұғалімдердің және білім беру процесінің басқа қатысушыларының психологиялық салауаттылығына қол жеткізу ретінде тұжырымдалуы мүмкін.

Біздің ойымызша, педагог-психологтың кәсіби педагогикалық қызметінің мәні мен ерекшеліктері «050706 «Педагогика және психология» мамандығының жалпы сипаттамасында» осы құжатқа сәйкес педагог-психолог қызметінің негізгі түрлері болып табылады түзету-дамыту, оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік, әлеуметтік-педагогикалық, тәрбиелік, мәдени-ағартушылық және басқарушылық.

Педагог психологтың қоғамдағы рөлін сипаттай отырып, Е.А.Климов өзінің негізгі міндеттерін былайша анықтайды:

- Жеке тұлғаларға, топтарға, ұжымдарға, қауымдастықтарға және жалпы қоғамға балаларды тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру, жалпы және кәсіптік білім беру, еңбекті ұйымдастыру және жұмыс орнындағы тұлғааралық қарым-қатынастар сияқты әртүрлі аспектілер бойынша ақпарат беру, сонымен қатар психикалық денсаулықты сақтау және психологиялық ақпаратты қолдану адам қызметінің салалары сияқты алуан түрлі болатын басқа салалар.

- Халықтың психологиялық сауаттылығы мен мәдениетін арттыру бойынша жүйелі жұмыс. Бұл функцияны жүзеге асыру қоғамдағы психологияның рөлін танудың қажетті шарты болып табылады, демек, психологиялық ақпаратты пайдалану тәжірибесі әлі жоқ адамдар арасында да психологиялық кеңес беру қажеттілігінің туындауы.

Педагог-психологтың маңызды қасиеттері оның функциялары арқылы барынша толық көрінеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді және педагогикалық психологтардың жұмысының ерекшеліктеріне арналған нормативтік құжаттарды зерттеу олардың қызметінің негізгі функцияларын анықтауға мүмкіндік береді:

- 1) балалар мен ересектердің мінез-құлқы мен іс-әрекетіне мақсатты психологиялық-педагогикалық әсер етуге бағытталған тәрбиелік және тәрбиелік функция. Бұл функция сонымен қатар мұғалімдер мен ата-аналарға психологиялық әсер етуді, сонымен қатар педагогикалық процесті ізгілендіру және баланың жеке басының әлеуетін өз дамуының субъектісі ретінде пайдалану бойынша ұсыныстарды әзірлеуді қамтиды.

- 2) балалар мен жасөспірімдердің жеке және типологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ оларды тәрбиелеу, оқыту және дамытудың

әлеуметтік-психологиялық факторлары мен жағдайларын зерттеуден тұратын диагностикалық функция.

3) кәсіби еңбектің әртүрлі формаларында балалар мен ересектердің қарым-қатынасы мен іс-әрекетін ұйымдастыруға бағытталған ұйымдастырушылық функция. Бұған психология сабақтарын, факультативтер, үйірмелер, ойындар, түзету-дамыту топтарын ұйымдастыру, сонымен қатар ата-аналармен және білім беру мекемесінің басқа мамандарымен өзара әрекеттесу кіреді.

4) педагогикалық процесті бағдарламалауды, болжауды және жобалауды, сондай-ақ оған қатысушылардың тұлғалық дамуы тұрғысынан оның тиімділігінің критерийлерін әзірлеуді қамтитын болжау функциясы.

5) функция жағымсыз әсерлердің алдын алу және жеңуге, педагогикалық процесте тұлғаны психологиялық қолдау мен сүйемелдеуге, сондай-ақ балалар мен жасөспірімдердің психологиялық мәселелерінің себептерін ерте анықтауға және жоюға бағытталған профилактикалық және психотерапиялық болып табылады.

6) ерікті көмекшілерді әлеуметтік-психологиялық жұмысқа тартуға ықпал ететін, олардың іскерлік және жеке байланыстарын басқаратын және балалармен және олардың отбасыларымен өзара әрекеттесуді орнататын ұйымдастырушылық-коммуникативтік функция.

Педагог психологтың кәсіби білімін бірнеше деңгейге бөлуге болады:

1. Теориялық және әдістемелік білім адамды биоәлеуметтік-психологиялық тіршілік иесі ретінде жан-жақты түсінуді, психикалық зерттеулердің негізгі әдіснамалық тәсілдері мен принциптерін, өмірдің әртүрлі кезеңдеріндегі тәрбиелеу, оқыту және тұлғаны дамыту заңдылықтарын, сондай-ақ мақсаттарды қамтиды. , білім беру ортасындағы педагог-психологтың кәсіби қызметінің міндеттері, мазмұны және принциптері.

2. Әдістемелік білім әртүрлі білім беру және әлеуметтік-педагогикалық контексттерде әртүрлі жастағы балалармен әлеуметтік-психологиялық жұмыстың заманауи технологияларын, сондай-ақ кәсіби іс-әрекетті болжау, жобалау және модельдеудің практикалық негіздерін қамтиды.

3. Қолданбалы білімдер психологиялық диагностика мен түзету әдістерін, әдістері мен түрлерін, сондай-ақ педагогикалық процесте жеке тұлғаларға да, шағын топтарға да психологиялық қолдау көрсету мен кеңес беруді қамтиды.

Бұл білім «Педагогика және психология» мамандығы бойынша бітірушілерді даярлаудың міндетті минимум мазмұны мен деңгейіне қойылатын мемлекеттік талаптарда да көрініс тапқан. Кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің негізін құрайтын іргелі білім өзінің күрделілігімен, әртүрлі ғылыми көзқарастарды синтездеу қабілетімен және тұлғалық бағыттылығымен сипатталады. Олар жүйелі психологиялық-педагогикалық дайындық жағдайында ғана кәсіби жұмыстың тиімді құралына айналады.

Біздің ойымызша, болашақ педагог-психологтың түзеу-дамыту, оқыту, мәдени-ағарту, әлеуметтік-педагогикалық, тәрбиелік-басқарушылық сияқты әр түрлі қызмет салаларында білімі мен тәжірибесі болуы керек.

Бұл ауқымды білім қажетті кәсіби дағдыларды қалыптастыруға негіз болуы керек. Педагог-психолог білім мен дағдыны біріктіруі керек. Болашақ педагог психологтарына қажетті дағдыларды анықтауда біз педагогикалық

шеберлік ұғымын жоғары деңгейде жүзеге асырылатын мұғалімнің іскерлігі мен іс-әрекеті ретінде қарастырдық.

А.Қ. Маркова педагогикалық шеберліктің келесі топтарын анықтайды: а) әсер студің және өзін-өзі талдаудың педагогикалық әдістерін қолдана отырып, міндеттерді қоюға және қоршаған ортаны ұйымдастыруға байланысты дағдылар; б) педагогикалық қарым-қатынасқа қажетті дағдылар; в) мұғалімнің өзін-өзі көрсетуіне және тұлғалық дамуына ықпал ететін дағдылар; г) педагогикалық диагностикалық дағдылар; д) оқушылардың білім мен тәрбие деңгейін талдауға қажетті дағдылар.

Сонымен қатар ұйымдастырушылық, коммуникативті және басқа да дағдыларды Н.В. Басова, Н.В. Кузьмина, Т.В. Леонтьева және А.С. Роботованың педагогика және психология саласындағы табысты кәсіби қызметі үшін де маңызы зор.

Р.В. Овчарова педагог-психологтың кәсіби шеберлігін алған кәсіби білімін өз қызметінде қолдана білу деп анықтайды. Бұл дағдыларды келесідей жіктеуге болады:

- Гностикалық дағдылар: олар ақпаратты іздеу, қабылдау және тандауды қамтиды.

- Жобалау дағдылары: бұл мақсаттар мен міндеттерді қоюға, сондай-ақ нәтижелерді болжауға қатысты.

- Конструктивтік дағдылар: олар мазмұнды, әдістер мен құралдарды тандау және біріктірумен байланысты.

- Ұйымдастырушылық қабілеттер: бұл тыңдаушыларда мақсатты өзгерістерді ынталандыратын жағдай жасауды қамтиды.

- Коммуникациялық дағдылар: оларға қарым-қатынас, қарым-қатынас жасау және клиенттермен қарым-қатынас орнату мүмкіндігі жатады.

- Бағалау дағдылары: оларға педагогикалық процесс субъектілерінің іс-әрекетін қабылдау және сыни талдау кіреді.

- рефлексиялық дағдылар: олар тұлғаның интроспекциясымен, белсенділігімен және қарым-қатынасымен байланысты.

Сонымен қатар, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау педагог-психолог қызметінің ерекшелігін сипаттайтын қосымша дағдыларды анықтауға мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас дағдыларына мыналар жатады:

- Өртүрлі адамдармен тіл табыса білу.
- кәсіби қарым-қатынас орнату.
- Ерекше проблемалары бар адамдарға жеке көзқарас.
- Сенім мен жайлылық атмосферасын құру.
- Іс-әрекетке және шығармашылыққа шабыттандыру.
- Құпиялылық пен әдептілікті сақтау.

Қолданбалы дағдыларға мыналар жатады:

- Ақпаратты талдау, жинау және өңдеу сияқты зерттеу дағдылары.
- әлеуметтік жағдайларды талдауға және психологиялық көмекті жоспарлауға байланысты психологиялық-педагогикалық дағдылар.

- психологиялық диагностика және кеңес беру сияқты әлеуметтік және психологиялық дағдылар.

Ұйымдастырушылық дағдыларға мыналар жатады:

- Нақты тапсырмаларды қою және оларды ұйымдастыру.

- Жұмыс уақытын және іс-шараларды жоспарлау.
- Әр түрлі психологиялық жұмыстар мен жобаларды ұйымдастыру.

Аналитикалық дағдыларға мыналар жатады:

- Тұлғаны зерттеу және өмірлік жағдайларды талдау.
- өнімділік нәтижелерін болжау.
- кемшіліктер мен жұмыс тәжірибесін талдау.

Жалпы оқыту дағдыларына мыналар жатады:

- Басқаларды көмектесуге және әлеуметтік дағдыларға үйретіңіз.
- Клиенттермен оң қарым-қатынасты сақтау.
- Оқытудың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану.

Педагогикалық рефлексия өзін-өзі тануға, интроспекцияға және кәсіби дамудағы өзгерістерді қадағалауға бағытталған. Педагог психологы шеберлігінің осы аспектісін дамыту оның кәсіби деңгейін көтеру және қызметтік міндеттерін табысты орындау үшін қажет деп саналады.

Кәсіби педагогикалық іс-әрекет мұғалімнің басты назарының объектісіне айналғанда, ол өз бетінше дамуға және шығармашылық әдістерді пайдалануға жоғары мотивацияны, оны кәсіби маман ретінде бағыттайтын құндылықтарды нақты анықтауды қамтитын бірқатар сипаттамаларға ие болады. , сонымен қатар кәсіби жұмыс шеңберінде өзінің жеке қабілеттерін ашуға және қолдануға ұмтылу.

Шығармашылықпен айналысу үшін мұғалім өз іс-әрекетінің әртүрлі аспектілерінен (идеологиялық, әдістемелік, нормативті, аксиологиялық және психологиялық тұрғыдан) хабардар бола отырып, Н.Ю. Абеян, Е.Г. Ксенофонтова және т.б.

Педагогикалық рефлексия арқылы біз педагог-психолог санасының оның кәсіби педагогикалық қызметін және ондағы рөлін түсінуге бағытталғандығын түсінеміз. Өзін-өзі бағалау, өзін-өзі тану және өзін-өзі бақылаудан тұратын рефлексиялық компонент кәсіби-педагогикалық рефлексиялық қасиеттерді қалыптастырудың негізі болып табылады.

Дайындықтың мотивациялық, мазмұндық-операциялық және рефлексиялық компоненттері педагог-психологтың кәсіби педагогикалық іс-әрекетіне дайындық құрылымын анықтай отырып, бір-бірімен өзара әрекеттеседі.

Бұл дайындықты қалыптастырудың тиімділігін қамтамасыз ету үшін теориялық үлгіні жасап, оның дамуына ықпал ететін ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлардың жиынтығын анықтау қажет. Диссертацияның келесі бөлімдері осы мәселелерге арналған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Актуальные психологические проблемы образования: Сборник научных статей / Под ред. Ф.А. Сайфуллина, Г.Р. Шафиковой / Изд-е Сибайского Института Башкирского ун-та. Сибай, 2001. - 177 с.
2. Ананьев, Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х т.—М.: Педагогика, 2000.-287 с.
3. Андреев, В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. Кн. 1. -Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2006. - 565 с.

4. Андреев, В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого самовыражения. - 2-е изд. - Казань: Центр инновационных технологий, 2000. - 608 с.

УДК 373.1

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КОНСУЛЬТИРОВАНИЯ У БУДУЩИХ
ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ**

Ақылбеков Е.Қ.

университет им.Ж. А. Ташенева, магистрант

Научный руководитель: Абдуллаева Ж.А.

PhD, ст. преподаватель

г. Шымкент

Важной задачей нашего исследования является обоснование перечня и определение содержания профессиональных умений психологического консультирования у будущих педагогов-психологов, определение критериев и уровней их сформированности. Решению этой задачи посвящен данный параграф.

Исследуя состояние проблемы формирования профессиональных умений психологического консультирования у будущих педагогов-психологов, выясним, какие существуют требования к квалификации «Педагог-психолог» в государственном образовательном стандарте высшего профессионального образования, и как это отражено в учебных планах подготовки дипломированного специалиста по данной специальности.

В настоящее время в российском высшем образовании существуют такие направления профессиональной подготовки, как специалист, бакалавр и магистр. Среди прочих можно выделить три типа психологических специальностей и квалификаций:

- «020400 - Психология» с присвоением квалификации «Психолог. Преподаватель психологии»;
- «022700 - Клиническая психология» с присвоением квалификации «Клинический психолог»;
- «031000 - Педагогика и психология» с присвоением квалификации «Педагог-психолог».

Обучение по специальности «031000 — Педагогика и психология» дает психологическое образование и профессиональную подготовку, позволяющие специалисту осуществлять деятельность, направленную на психологическое обеспечение образовательного процесса, личностное и социальное развитие обучающихся; способствовать социализации и формированию общей культуры личности, осознанному выбору и освоению образовательных программ; содействовать охране прав личности; способствовать гармонизации социальной сферы образовательного учреждения; осуществлять меры по формированию психологической культуры обучающихся, педагогических работников и родителей; консультировать детей, родителей, педагогов, школьную администрацию по вопросам обучения и воспитания; разрабатывать развивающие и коррекционные программы образовательной деятельности с учетом особенностей личности; проводить психологическую диагностику различного профиля и предназначения и необходимую психолого-педагогическую коррекцию; осуществлять психологическую поддержку творчески одаренных учащихся. Такой специалист — педагог-психолог — может работать в образовательных учреждениях различного типа. Он может выполнять следующие виды профессиональной деятельности: коррекционно-развивающую, преподавательскую, научно-методическую, социально-педагогическую, консультативную, воспитательную, культурно-просветительскую, управленческую (Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по специальности 031000 Педагогика и психология, квалификация «Педагог-психолог», № 671 пед/сп от 31.01.2005 г.).

Все перечисленные выше знания и умения, а также системное представление о деятельности педагога-психолога в образовательных учреждениях, знание приемов и техники психологического консультирования, умение использовать их в своей профессиональной деятельности, владение умениями профилактической, терапевтической, диагностической и коррекционной работы формируются при изучении дисциплин общепрофессиональной и предметной подготовки. Таких дисциплин, как психология, педагогика, психологическое консультирование, психолого-педагогическая коррекция, психотерапия, основы психологии семьи и семейного консультирования. Причем значимость данных дисциплин для практической подготовки будущего специалиста увеличивается, так как в учебных планах увеличивается количество часов на их изучение. Нами проанализированы разные учебные планы (соответствующие ГОС ВПО 2000 г. и 2005 г.) подготовки дипломированного специалиста по специальности 050708 (031200.00) - Педагогика и методика начального образования с дополнительной специальностью 050706 (031000) — Педагогика и психология, а также учебный план подготовки бакалавра педагогики (направление 050700 - Педагогика). Результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2. Сравнительная таблица учебных планов подготовки специалистов и бакалавров

Направления ПОДГОТОВКИ Предметы	Специалист гос впо 2000 г.	Специалист ГОС впо 2005 г.	Бакалавр педагогики гос впо 2008 г.
Психология	-	360	200
Педагогика	-	100	288
Психологическое консультирование	72	112	спецкурс
Психолого- педагогическая коррекция	72	112	
Психотерапия	72	92	-
Основы психологии семьи и семейного консультирования	88	120	152

Таким образом, в новых учебных планах происходит увеличение количества часов на предметную подготовку будущих педагогов-психологов. При этом важно, что увеличение количества часов происходит по тем дисциплинам, которые соответствуют основным видам деятельности педагога-психолога: психолого-педагогическая коррекция, психотерапия, основы психологии семьи и семейного консультирования и, в том числе, психологическое консультирование. Этот факт свидетельствует о необходимости более эффективной профессиональной подготовки будущего педагога-психолога по основным направлениям его профессиональной деятельности.

Рассмотрим подходы к трактовке понятия «умение».

Определение понятия «умение» мы находим в работах Б.Г. Ананьева, А.Н. Леонтьева, А.В. Петровского, К.К. Платонова, С.Л. Рубинштейна, В.А. Сластенина и других ученых.

Так, Т.А. Данилов и Б.И. Есипов определяют умение как «знание в действии». Такое определение подчеркивает связь умений со знаниями, определяющую роль последних.

Л.Ф. Спирин считает, что умение неразрывно связано с творческим мышлением, оно проявляется в процессе достижения сознательно поставленной цели в изменяющихся условиях. Умение всегда представляет собой сознательный процесс преобразования действительности. Оно отражает сформированную способность субъекта действия переносить и использовать свой опыт в различных ситуациях. В этом же контексте в большом толковом словаре умение определяется как владение сложной динамической совокупностью психических и практических действий, направленных на творческое выполнение профессиональных функций.

По определению К.К. Платонова, под «умением» понимается способность человека продуктивно, с должным качеством и в соответствующее время выполнять работу в новых условиях на основе ранее приобретенных знаний и навыков. То есть умение по своему характеру предполагает всегда сознательное установление взаимоотношений между целью деятельности и условиями или способами ее выполнения; по структуре — совокупность различных знаний и навыков; по механизму реализации — самостоятельный перенос известных способов поведения в новые условия.

К.К. Платонов дает свое определение через понятие способность. В свою очередь способность целым рядом авторов рассматривается как умение (Ф.Н. Гоноболин, Р.С. Немов, И.С. Якиманская). Возникает вопрос о соотношении понятий «умение» и «способность». Данная неясность, по нашему мнению, появляется вследствие трактовки понятия способность в двух лексических значениях. Так, в Большом толковом словаре русского языка в первом значении способность — это возможность, умение производить какие-либо действия, делать что-либо, осуществлять какую-либо деятельность. А во втором значении способности характеризуются как индивидуальные особенности деятельности, природная одаренность, талантливость [2, с. 1251].

Таким образом, в первом случае речь идет об освоенных человеком способах выполнения какого-либо действия, а во втором — о предрасположенности к осуществлению либо освоению какого-либо действия. В нашем исследовании мы придерживаемся первой трактовки. Обобщая определения внутри данной трактовки, можно сделать вывод о том, что умения рассматриваются как освоенные человеком способы продуктивно, с должным качеством и в соответствующее время выполнять работу в новых условиях, приобретенные на основе ранее полученных знаний и навыков.

Однако в науке нет однозначного понимания этого термина. Так, одни авторы под умением понимают приобретенное в опыте мастерство, готовность или способность человека быстро и легко находить приемы решения проблемы, возникающей в ситуации усвоения новых навыков и знаний. В педагогическом энциклопедическом словаре дается близкое определение умениям: «освоенные человеком способы выполнения действия, обеспечиваемые совокупностью приобретенных знаний и навыков». Данной точки зрения придерживаются О.А. Абдуллина, В.П. Беспалько, И.Д. Буртовой, С.И. Кисельгоф, Н.В. Кузьмина, А.Н. Леонтьев, В.И. Орлов, К.К. Платонов, А.В. Усова и др. Ученые, придерживающиеся этой концепции, считают, что умения всегда опираются на активную интеллектуальную деятельность и обязательно включают в себя процессы мышления. Так, сознательный характер умения отражен в определениях: Н.В. Рыкова, понимающего под умением готовность действовать разумно, сознательно, не уподобляясь автомату, О.А. Абдуллиной, которая умением считает сознательное владение деятельностью [1].

В психологии все авторы, независимо от того, какой концепции они придерживаются, отмечают, что «умения» проявляются в деятельности, которая имеет ярко выраженный сознательный характер, основанный на процессах мышления. Так, деятельностный подход к определению понятия «умение» мы отмечаем у В.В. Давыдова - «своеобразная связь действий и операций это есть умение. Умеющий человек одно и то же действие может выполнить в громадном многообразии условий, и в соответствии с этими меняющимися предметными условиями, он подстраивает сохраняющемуся действию постоянно иные операции. Такое понимание умения нам близко, так как в исследовании формирования обозначенных нами умений рассматриваем эти умения с деятельностных позиций.

Связь умений с действиями, деятельностью, ее целями и ситуациями подчеркивается и в следующем определении А.С. Белкина: «Умение определяется как способность личности эффективно выполнять определенное действие (деятельность) в соответствии с целями и условиями, в которых приходится действовать».

Активизация интеллектуальной деятельности в умениях происходит как раз в те моменты, когда изменяются условия деятельности, возникают нестандартные ситуации, требующие оперативного принятия разумных решений, и управление умениями на уровне центральной нервной системы осуществляется более высокими анатомо-физиологическими инстанциями, чем управление навыками, то есть на уровне коры головного мозга.

Психологической основой умения является понимание взаимоотношений между целью деятельности, с одной стороны, и средством и способом ее выполнения, а также условиями, в которых приходится действовать, - с другой. Физиологической основой умения служит система временных нервных связей, образующихся в результате совместной деятельности первой и второй сигнальных систем, с преобладающей ролью последней.

Әдебиеттер тізімі:

1. Якиманская, И.С. Технология личностно-ориентированного образования / И.С. Якиманская. -М: Сентябрь», 2000.—176 с.
2. Яковлев, ЕВ. Математические основы психологии [Текст]: учеб. пособие / ЕВ. Яковлев.-Челябинск: ЧГПУ, 1999.-62 с.
3. Яковлева, Н.М Подготовка студентов к творческой воспитательной деятельности /НМ Яковлева-Челябинск: ЧГПИ, 2001.-128 с.
4. Яковлева, НО. Концепция педагогического проектирования: методологические

УДК 373.1

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Туякбаева М.И.

университет им.Ж. А. Ташенева, магистрант

Научный руководитель: Арзымбетова Ш.Ж.

к.п.н., и.о. профессора

г. Шымкент

В качестве подкрепления обоснованности выдвинутых положений требуется организация комплексных мероприятий по их практическому применению. Использование педагогического эксперимента позволит: выделить изучаемый предмет, искусственно изменить условия педагогического воздействия, с дальнейшей репликацией; создав тем самым необходимые для исследования обстоятельства: ведущую роль исследователя, достоверность экспериментальных данных, возможность их синтеза для более развернутого спектра педагогических явлений.

Во второй главе мы представим основные этапы, методики проведения и результаты опытно-экспериментальной работы. В ходе реализации экспериментальной части работы мы руководствовались выполнением следующей *цели*: проверить эффективность формирования профессиональной компетентности педагогов специализированных учреждений для несовершеннолетних в заданных организационно- педагогических условиях.

Поставленная цель очертила круг приоритетных **задач**, решаемых в процессе опытно-экспериментальной работы:

-исследование начального уровня сформированности профессиональной компетентности педагогов в реальной практике социального приюта;

-опытно-экспериментальная проверка организационно-педагогических условий, оказывающей влияние на формирование профессиональной компетентности педагога специализированного учреждения для несовершеннолетних;

-обработка и систематизация полученных результатов, их анализ и признание эффективности запланированной теоретической и экспериментальной работы.

В качестве экспериментальной площадки для исследовательской работы выступило специализированное учреждение для несовершеннолетних, нуждающихся в социальной реабилитации, расположенные в черте городского округа Тольятти, а именно: Государственное казённое учреждение Самарской области «Тольяттинский социальный приют для детей и подростков «Дельфин».

В основу экспериментального исследования легли исходные положения Э.Ф. Зеера [2], Ю.К. Бабанского [1], В.М. Полонского, изложенные в первой главе диссертационной работы. Обусловленная целью и задачами была организована работа, включающая теоретический, опытно-экспериментальный и обобщающий этапы.

Предопределил ход работы теоретический этап, во время которого производился анализ научной литературы; в соответствии с проблемой исследования изучался и систематизировался опыт педагога в процессе профессиональной деятельности.

В результате мы получили возможность обозначить начальные установки, выделить проблему и стратегическую цель, выдвинуть рабочую гипотезу, сформулировать задачи и запланировать способы их решения. Наряду с этим был конкретизирован понятийный аппарат исследования и определен состав организационно-педагогических условий формирования профессиональной компетентности педагогов в условиях специализированных учреждений для несовершеннолетних. В ходе констатирующего эксперимента получены исходные параметры изучаемого педагогического явления и разработана стратегия формирования профессиональной компетентности.

Применяя принцип адекватности, мы согласились с суждениями Т.Е. Климовой [2], которая констатировала, что заслуживает доверия та информация, которая адекватна объекту измерения. При организации и проведении опытно-экспериментальной работы существенную роль сыграли общие принципы, такие как: принцип целостности, принцип объективности, принцип эффективности. Именно они позволили конкретизировать место изучаемого явления в педагогическом процессе, определить этапы педагогического эксперимента, зафиксировать и сопоставить последовательные изменения исследуемого качества личности педагога и запланировать условия для проведения экспериментальной работы.

Опытно-экспериментальный этап исследования начался в 2022-2023 году, в процессе работы учитывались научные исходные положения, основной замысел педагогического эксперимента содержал оценку успешности формирования компетентности педагога. Применяя метод внешней оценки и отталкиваясь от норм и требований профессиональных стандартов, которым должна соответствовать личность и деятельность педагога мы подошли к определению критериев и показателей сформированности профессиональной

компетентности педагогов специализированных учреждений. Стремясь как можно глубже раскрыть изучаемую проблему, в поиске решений поставленных задач, критерии и показатели были сформулированы и проверены опытным путем.

В данном случае критериями выступают признаки, выделенные для произведения оценки, с дальнейшей возможностью классифицирования. Нам удалось конкретизировать профиль: личностно-значимые качества работника, его социальную и профессиональную позиции. В отношении немаловажного показателя, формирования компетентности педагога специализированного учреждения, установлены наиболее эффективные направления и методы.

Мы пришли к выводам о преобладании следующих характеристик: высокая степень социализированности педагогического труда, значимость профессионально-личностных качеств и зависимость эффективности труда педагога от систематической организационно-методической работы.

Опираясь одновременно на анализ научно-педагогической литературы и эмпирических данных, полученных на констатирующем этапе мы определили критерии сформированности профессиональной компетентности педагога социального приюта, сопоставив их с сформулированными ранее структурными компонентами представленные в таблице 1.

Таблица 1. - Критерии развития профессиональной компетентности педагогов специализированных учреждений для несовершеннолетних

<i>Компонент профессиональной компетентности</i>	<i>Критерии сформированности профессиональной компетентности</i>
Ценностно-мотивационный	- внутренняя и внешняя положительная мотивация профессиональной деятельности педагога; - профессиональная направленность ценностных ориентаций личности педагога;
Личностно-регулятивный	- развитое чувство эмпатии (высокая эмпатийность); - владение приёмами (навыками) саморегуляции;
Социально-коммуникативный	- умение сотрудничать (взаимодействовать); - владение приёмами профессионального (педагогического) общения;
Деятельностный	- владение педагогическими технологиями; - достижения в профессиональной деятельности.

Отобранные нами критерии гарантируют реализацию непосредственного взаимодействия всех компонентов исследуемой системы и отражают основополагающие процессы формирования профессиональной компетентности педагога специализированного учреждения.

Поскольку основные усилия работы педагога направлены на разрешение задач в сфере «личность и окружающая среда», следует обратить особое

внимание на **ценностно-мотивационный** критерий, соединяющий в себе систему внутренних и внешних мотивов, побуждающих к осознанной социально ценной деятельности и усвоение комплекса ценностных педагогических установок.

Столь же важным условием исследования предмета является критерий **личностно-регулятивного компонента**, интегрирующий в себе сконцентрированные знания психологи, саморегуляции, способность к эмпатии, как базовой ступени субъектного сотрудничества.

Критерии **социально-коммуникативного** компонента исследуемого объекта предоставляют информацию проливающую свет на ролевую сторону педагогической деятельности, включающую в себя наличие специального багажа профессиональных умений и навыков общения, субъективно преломленных и усвоенных в процессе жизни, позволяющих достигать эффективного сотрудничества в социуме.

Критерии сформированности **деятельностного компонента** раскрывают способность педагога к самостоятельным действиям в разноплановых сферах педагогического воздействия с опорой на сложившиеся профессиональные знания и опыт, а также готовность к дальнейшему самообразованию и самосовершенствованию.

Из всего выше сказанного становится очевидным, что исследуемая нами компетентность представляет собой комплекс общих и специальных знаний, в оценке которых наиболее перспективным нам представляется трио- метод предложенный В.Ю. Корнюшиным [3]. Результативность труда педагога позволит нам оценить количественный метод; нечисловую характеристику качеств педагога даст качественный метод, выраженность отдельных качеств мы оценим комбинированным методом. Отметим тот факт, что диагностировать выбранные компоненты возможно как вместе, так и врозь.

Проведение оценки можно назвать успешной при наличии оптимальных показателей, в которых объективно отражаются внешняя и внутренняя составляющие процесса деятельности, именно под этим углом зрения мы систематизировали их и в таблицу уровней (табл. 1).

Таблица 1. - Характеристика уровней сформированности профессиональной компетентности педагогов специализированных учреждений для несовершеннолетних

<i>Оптимальный уровень</i>	<i>Допустимый уровень</i>	<i>Критический уровень</i>
1. Ценностно-мотивационный компонент		

Доминирует внутренняя положительная мотивация, труд педагога воспринимается человеком как ценность. Ценностные установки и ориентации максимально выражены в профессиональной деятельности. Самоактуализация личности достигается в педагогическом профессионализме.	Доминирует внешняя положительная мотивация деятельности или внутренняя мотивация, когда значимость труда педагога становится преобладающей, но носит временный характер. Ценностное отношение к профессии не ярко выражено. В блоке личных ценностей также присутствуют: профессиональные, общественные, ценности саморазвития, можно заключить наличие потенциала профессиональной направленности ценностных ориентаций и готовности к деятельности.	Мотивация профессиональной деятельности педагога строится на желании удовлетворения потребностей, косвенных по отношению к содержанию самой педагогической деятельности (мотивы социального престижа, зарплаты и т.д.). Ценностное отношение к профессии не принадлежит к акцентуации характера личности. Ценностные ориентации личности не имеют отношения к ценностям педагогической сферы.
<i>2. Личностно-регулятивный компонент</i>		
Высокая степень обладания эмпатией. Общение с ребенком ориентировано на развитие личности воспитанника, с опорой на его положительные стороны. Владение рефлексивным анализом, как своих поступков, так и других субъектов общения (детей и взрослых). Конструктивное решение профессиональных	Средний уровень развития эмпатийности. Адекватная оценка эмоционального состояния (как своего, так и других). Знание характерологических черт воспитанников и организация совместной деятельности с их учетом. Навыки самоконтроля и	Минимальный уровень эмпатии. Восприимчивость лишь к особенно выраженным эмоциям других людей. Отсутствие системы в соотнесении прикладываемых действий с целями и требованиями к функциональным обязанностям. Способности к самоорганизации

проблем, путем анализа собственных действий. Эмоциональная стабильность.	критического мышления развиты. Трудности, возникающие на практике, решаются с помощью методиста (руководителя). Устойчивое самообладание	отсутствуют.
<i>Оптимальный уровень</i>	<i>Допустимый уровень</i>	<i>Критический уровень</i>
Оптимальные навыки сознательной самоорганизации.	в любых ситуациях.	
3. Социально-коммуникативный компонент		
Оптимальный показатель культуры педагогического общения. Преобладающий тип профессионального и межличностного взаимодействия с детьми и взрослыми – сотрудничество. Гибкость в общении и мобильность воздействия на ситуацию подчинены достижению главной педагогической цели.	Культура педагогического общения представлена в общих чертах. Демократично-мотивирующий стиль воспитательных воздействий в системе отношений «педагог-воспитанник». Коммуникативная среда доброжелательная, построена на диалоге в рамках профессиональной сферы.	Организационные способности к групповой и индивидуальной работе с детьми. Профессиональная деятельность строится с опорой на дисциплину Трудности в коррекции поведения подростков, в реализации социального общения.
4. Деятельностный компонент		

Широкий спектр применения современных, инновационных, социально-педагогических технологий. Продукт педагогической деятельности отражен в авторских программах, методиках, проектах, рекомендациях. Владение технологией педагогического проектирования, навыком критического мышления. Включенность в методическую деятельность, презентация собственного опыта на конкурсах, объединениях, семинарах. Активная профессиональная позиция. Наличие достижений и наград.	Ориентация в социальных, воспитательных, психолого-профилактических, педагогических технологиях, методиках и программах. Адекватное реагирование и на нестандартную педагогическую ситуацию, способность к самостоятельному ее разрешению. Участие в методических проектах (конкурсах, семинарах) при наличии внешней мотивации.	В основе профессиональной деятельности - традиционные методы и формы работы. Роль исполнителя в реализации педагогического проекта. Неспособность самостоятельно решать нетиповые социально-педагогические ситуации. Отсутствие наград за участие в профессиональных конкурсах, методических проектах. Педагогическая деятельность очерчена функциональными обязанностями.

При этом *показатель* трактуется как количественная или качественная характеристика выбранного критерия изучаемого объекта. Количественными называют показатели, значение которых выражаются числами. Качественные - это описательные показатели, значения которых выражаются не числовой, а словесной характеристикой.

Уровень дает представление о наличии существенных, необходимых признаков сформированности педагогической компетентности.

Таким образом, мы можем рассматривать процесс становления профессиональной компетентности как совокупность общих и специальных знаний и умений, отраженных в динамике формирования от базовой платформы к более высокоразвитой степени. Следует отметить, что сохраняется полное межуровневое взаимодействие, в процессе которого один уровень представляет собой необходимые условия, а последующий является результатом формирующего действия.

Список литературы:

1. Кевель Ф.И. Социально-педагогическая поддержка семей и детей «группы риска» / Ф.И. Кевель // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. - 1998. - №1. - с. 31

2. Кларин М.В. Развитие "педагогической технологии" и проблемы теории обучения / М.В. Кларин // Советская педагогика - 1984 - № 4, с. 117- 122.
3. Климова Т.Е. Педагогическая диагностика: учеб. пособие / Т.Е. Климова. - Магнитогорск: Лаборатория проблем непрерывного образования, 2000. - 126 с.
4. Кокорев В.Н. Педагогические условия реализации конвенции ООН о правах ребенка в современной школе: автореф. дис канд. пед. Наук /В.Н. Кокорев. - Омск, 2007. - 19 с.

УДК 8Р1

ОСОБЕННОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННО ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В ПОЭЗИИ Ф.ТЮТЧЕВА

Ахматкулов Аслиддин Асамитдинович

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель - ст.преп. **Кемелова Г.М**

Чем чаще мы знакомимся с разными поэтами, тем больше понимаем, что каждый из них имеет свой почерк и представление о жизни. У каждого большого художника слова есть индивидуальные приёмы словесного отбора, свой синтаксис, своя философия. И так, как мы узнаём голос знакомого человека, нам кажутся понятными и узнаваемыми строчки совершенно незнакомых нам стихов. В авторстве трудно ошибиться. "Что же нам помогает ощутить "знакомое"? Интуиция? Но интуиция должна на что-то опираться. Этой опорой являются творческое своеобразие и тот особенный мир души и ума, которые и отличают именно этого поэта или писателя-прозаика. У каждого из них свой "почерк". И мы никогда не перепутаем стихи А. Пушкина и М. Лермонтова, С. Есенина и А. Ахматовой, А. Блока и Н. Некрасова.

У лирики не только свой мир чувств, но и свой язык, то есть средства, которые передают от человека к человеку (от писателя к читателю) мысли и ощущения, на уровне запаха воспринимаемые образы и картины. Зачастую это происходит помимо логики, причём передаче не мешает ни время, ни пространство.

Совершенно не похож ни на кого замечательный русский поэт Ф. И. Тютчев. Стилистика его рассчитана на то, чтобы его читатели ощутили и в себе тот бесконечный Космос, который живёт в тютчевской лирике, глубинный мир человеческой души.

Поэзия – это метафора. Метафора лежит в основании поэзии и ее поэтическая функция хорошо изучена. В эстетике метафору рассматривали только как чарующую вспышку, вдруг озарившую своим светом прекрасное. В поэзии метафора на основе частичного сходства двух объектов делает ложное утверждение об их полном тождестве. И именно это преувеличение придает ей поэтическую силу. Красота метафоры начинает сиять тогда, когда кончается ее

истинность. Но и наоборот, не может существовать поэтической метафоры, которая бы не открывала реальной общности.

Федор Иванович Тютчев вошел в историю русской литературы как высоко одаренный лирический поэт, выразивший в своем творчестве романтическое понимание душевной жизни человека и жизни природы. Он отказался от лиро-эпического рода поэзии, у него нет мотивов фантастики, свойственных балладам Жуковского. Тютчев всецело посвятил свою лирику философско-психологическим проблемам. Тютчевское понимание жизни вызывало настроения глубокого трагизма, ставшего основным мотивом творчества поэта. Вместе с тем лирика Тютчева полна романтической значительности, отличается глубиной анализа душевных переживаний и восприятия природы; в этом — сильная сторона его творчества. Поэзия Тютчева получила высокую оценку современников и сохранила идейно-эстетическое значение до нашего времени.

Можно заметить, что в лирике Тютчева присутствуют как именные метафоры (*розы ланит, жизнь страданья*), так и глагольные (*тают облака, катится река, пройдут века, жизнь заговорила*).

У Тютчева распространены развернутые метафоры, которые выполняют текст порождающую функцию, как, например, в стихотворении «О чем ты воешь, ветер ночной?..». У Тютчева ветер и воет, как волк, и говорит и поет, как человек. Поэтическая метафора сквозит из каждой строки: *И роешь и взрываешь в нем // Порой неистовые звуки!..* Также в стихотворении «От жизни той, что бушевала здесь...» в последних двух строфах можно проследить развернутую метафору, природа здесь олицетворена, она «*знать не знает о былом*», «*Поочередно всех своих детей, // Свершающих свой подвиг бесполезный, // Она равно приветствует своей // Всепоглощающей и миротворной бездной*».

В стихотворных текстах Ф.И. Тютчева можно наблюдать и метафоры-загадки, где читатель должен сам силою своего воображения провести аналогию с каким-либо предметом, явлением или лицом: *Покров наброшен златотканый // Высокой волею богов (о дне)*.

Угасающие и стертые метафоры также можно встретить в поэтических текстах Ф.И.Тютчева: *язык сердца, год прошел*.

Слову Тютчева присуща беспредельная свобода. Он мастер неожиданных словесных образов. Его метафора готова развернуть свои силы в любом направлении. Поэтическая мысль Тютчева, движимая «мощным духом» и «утонченной жизни цветом», обладает широким диапазоном восприятия мира. Огромный по масштабу поэтический мир Тютчева вмещает в себя многие контрастные и даже полярные восприятия и образы: день и ночь, хаос и мир.

О поэтике Ф.И.Тютчева написано множество ученых и умных книг, однако вернее всего угадал тайну этой гениальной личности младший современник поэта Иван Тургенев: «О Тютчеве не спорят; тот, кто его не чувствует, тем самым доказывает, что он не чувствует поэзии».

Поэзия Ф. Тютчева - это своеобразная лирическая исповедь человека, посетившего “сей мир в его минуты раковые”, в эпоху крушения веками складывавшихся социальных устоев, нравственных догм и религиозных верований.

Почему творчество Тютчева современно и сейчас? Если у него последователи в XX веке?

Так почему же творчество Тютчева современно и сегодня?

Я считаю, что Тютчев сейчас не менее читаем, чем другие наши классики. Но всё же современное поколение не любит обращаться к прекрасному, оно, может, и не по своей воле, но привыкло к жестокости и равнодушию. А Тютчев не уделял этому никакого внимания. Поэт говорил о чистом и совершенном, то есть о любви и природе, а что же может быть совершенней в этом мире? В настоящее время мы привыкли жить в хаосе и несправедливости, и поэтому я считаю, что чистота лирики Тютчева может помочь нам хоть чуть-чуть почувствовать каплю святого и чистого. Я уверена в том, что если сейчас мы читаем Тютчева, то мы обогащаем наш интеллект и, конечно же, душу. Мы забыли, что такое любовь и ненависть, что такое весна и суровая зима, что означает дождь и чистое голубое небо, мне кажется, что наш долг - вспомнить это и никогда не забывать. И именно Тютчев научит нас чистой любви, вселит в нас спокойствие и доброту, Тютчева любили тогда, и этот поэт нужен нам сейчас.

Обычно природы изображается поэтом через глубоко эмоциональное восприятие человека, стремящегося слиться с нею, ощутить себя частицей великого целого, вкусить “благодать” “земного самозабвения”. Но Ф. Тютчеву были ведомы и минуты мучительного сознания, что между природой и человеком существует и трагическое отличие. Природа вечна, неизменима. Не таков человек - “царь земли” и в то же время “мыслящий тростник”, быстро вянущей “злак земной”. Человек проходит, природа остается ...

Лирика Ф.И.Тютчева в изобилии содержит в себе различные образные средства, с помощью которых поэт донес до нас все переживания, эмоции, чувства, которые он испытывал сам. Его метафоры и эпитеты позволяют нам понять и переосмыслить богатые возможности своего родного языка.

Проанализировав поэтические тексты Ф.И.Тютчева, можно еще раз убедиться в том, что метафоричность словесного мышления вообще — характерная черта поэзии Тютчева, вытекающая из ее идейного содержания. Олицетворяющая метафора для него — основной прием построения лирического образа. И огромное значение в построении образов получают у Тютчева метафорические эпитеты. Они с особенной силой выражают романтическое мировосприятие поэта. Система образных средств Ф.И.Тютчева нацелена на создание дополнительного мира, семантически более связного и проницаемого, наполненного перекличками между природой и человеком. Тексты Тютчева становятся путеводителем по этому миру и одновременно - проводником в него.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1) Благой Д.Д. Гениальный русский лирик (Ф.И. Тютчев).// Благой Д.Д. Литература и действительность. Вопросы теории и истории литературы. – М., 1995.
- 2) Толстой Л.Н. в воспоминаниях современников, т. I. – М., 1985.
- 3) Кожин В.В. Книга о русской лирической поэзии XIX века. – М., 1978.
- 4) Кожин В.В. Тютчев. – М., 1988.

- 5) Арутюнова Н.Д. Метафора // Русский язык: энциклопедия. – М., 1979.
- 6) Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990.
- 7) Белый А. Из книги «Поэзия слова»: Пушкин, Тютчев и Баратынский в зрительном восприятии природы // Семиотика: антология. – М., 2001.
- 8) Соловьев В.С. Поэзия Тютчева.//Соловьев В.С. Философия искусства и литературная критика. – М., 1991.
- 9) Соловьев В.С. Литературная критика. – М.: Современник, 1990.
- 10)Фет А.А. О стихотворениях Ф.И. Тютчева// Фет А.А. Соч. в 2-х тт.-Т.2.-М., 1982.
- 11)Благой Д.Д. Тютчев.//Д. Благой. Литература и действительность. Вопросы теории и истории. – М. 1989.
- 12)Рыбникова М.А. Изучение родного языка. – Минск, 1991.
- 13)Литературный энциклопедический словарь/Под ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. – М. «Советская энциклопедия» – 1987.
- 14)Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое / В.Г. Гак // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988.
- 15)Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2004.
- 16)Тютчев Ф.И. Лирика. – М.: Эксмо, 2006.

ӘОЖ 541.124

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ПИК 23-5к1 тобының студентері
Н.М.Байболат, А.Б.Сақыбек
Tashenev University. Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – Магистр, аға оқытушы А.К.Архабаева

Аннотация

Целью статьи является определение направлений работы по формированию национально-ценностной ориентации учащихся начальных классов. Студентам представлена модель культурно-ценностной ориентации. Студентам были предложены пути достижения высшего уровня национальных ценностей путем ознакомления с теоретической информацией

Abstract

The purpose of the article is to determine the directions of work on the formation of national value orientation of primary school students. Students are presented with a model of cultural value orientation. Students were offered ways to achieve the highest level of national values by familiarizing themselves with theoretical information

Түйінді сөздер: ұлтық құндылық, ұлтық құндылық бағдар, бастауыш сынып оқушылары.

Құндылықтар мәселесі қай кезеңде де өзінің өзектілігін жоймай, философия, әлеуметтану, педагогика, психология ғылымдарының зерттеу нысаны болып табылады.

Ұлттық құндылықтарды танып білу, меңгеру және ұлттық мәдениеттің қалыптасу негіздері ғұламаағартушылар Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев еңбектерінен, сондай-ақ, XX ғасырдың 1-жартысындағы педагог-ағартушылар М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, А.Байтұрсынованың рухани мұраларынан бастау алады.

Құндылық бағдардың қалыптасуының теориялық негізін алыс және жақын шетел ғалымдары В.Н.Мясищев, Л.С.Рубинштейн. Д.Н.Узнадзе, А.И.Титаренко, А.В.Кирьякова, Н.Г.Казакина қарастырса, оқушылардың адамгершілік құндылықтарының жалпы сипаттамасы мен түрлері Л.И.Рувинский, Н.Е.Щурковаеңбегінде зерттелген.

Қазақстандық ғалымдар Г.Қ.Нұрғалиева, Б.К.Құдышева, М.И.Кикина, К.Найманбаева жеке тұлғаның әлеуметтік даму құндылықтарын айқындау және құндылық ретіндееңбекке бағдарлау мәселелерін жан-жақты қарастырған. С.С.Тілеуова, Д.А.Нұрғалиева, К.А.Исмаиловаеңбектерінде құндылық бағдар қалыптастырудың педагогикалық негіздері мен тиімді жолдары анықталған. Сондай-ақ ұлттық құндылықтарға негіздеп тәрбиелеуді

ғылыми әдістемелік тұрғыдан С.Қ.Мұхамбетова, Ш.А.Қирабаева, А.Қ.Қаптиева, Н.А.Мұхамединова, Г.А.Аңламасова, Ж.Н.Қалиева, Б.Қ.Игенбаева, З.Ж.Айджановасаралап талдаған. Бастауыш мектеп оқушыларының тұлғалық қалыптасу ерекшеліктері А.Қ.Аренова, Ж.С.Сардарова, Н.С.Жұмашева, А.Б.Медешова, С.М.Төрениязова т.б. ғалымдардың еңбектерінде орын алған. Жоғарыда аталған еңбектер оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу мәселесінің біркелкі зерттелгенін айқындайды.

Құндылықтар әлемі - сөздің кең мағынасында мәдениет әлемі, адамның рухани әрекетінің саласы, тұлғаның рухани байлығының өлшемін білдіретін оның адамгершілік санасының, басымдылықтарының саласы. Әрбір мәдениеттің өз құндылықтар кешені бар. Құндылықтар адам болмысының әртүрлі формаларына деген қатынасты білдіретін адамзат мәдениеті болып табылады. Құндылықтар - өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адамгершілік насихаттарға, адам өмірінің мәніне деген бағалаушы қатынас. Құндылықтар - материалдық және рухани қажеттіліктерді өтеу процесіндегі қалыпты нәрселер. Қалыпты мәнге қайырымдылық, сұлулық, әділеттілік идеалдары ие болуы мүмкін.

Құндылықтар дүниетанымның ықпалымен қалыптасады, өйткені адам әрқашан өзінің әлеуметтік тәжірибесі барысында әр алуан көзқарастарды біріктіруге ұмтылады. Біз құндылық бағдарлардың қайта бағаланып жатқан өзгерістер дәуірінде өмір сүріп отырмыз. Құндылықтардың алмасу процесі әдетте ұзаққа созылады. Құндылық бағдарлар, идеалдар жана мәнге ие бола отырып, қайта түлеуі мүмкін. Бұл тұрғыдан алғанда мәдениеттің өз нормалар, рәміздер, стандарттар қоры бар. Алайда мұнан адамзаттың рухани тарихында тек бір идеалдар ғана үнемі қайталанып келіп отырады деген ой туындамауы тиіс. Мәдениет, әрине өркениетті, өйткені ол үнемі белгілі бір құндылықтық бағдарларды өндіріп отырады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптардың, нормалар мен мағыналардың қызметін өзіне бағындыра отырып, оны реттейді. Құндылықтар адамға қоршаған нақтылықты тануға мүмкіндік беретін мағыналар жүйесін толығымен қайта құрып отырады. Әлемнің барлық алуан түрлілігінің құндылықтық сипаттамаларының бастаулары қайырымдылық, өмір, сұлулық болып табылады.

Құндылық бағдарының әлеуметтік астарын И.Кон былай деп түсіндіреді: құндылық бағдар бір мезгілде әлеуметтік және жеке өзіндік болып табылады. Олардың әлеуметтік болу себебі: қоғамдық тәрбие, жедел даму және т.б. қоғамдық жүйелердің жағдайына негізделген құндылықтар бағдарының жиынтығы, айтып отырған қоғам мүшесіне тән әлеуметтік сипатқа ие. Сонымен қатар олар жеке, әр адамның өмірлік қайталанбас тәжірибесі, оның қажеттіліктері мен қызығушылықтарының өзіндік ерекшеліктері болып көрсетіледі. Құндылықтар бағдарының әлеуметтік табиғаты оның өзін тұрақтандыру қызметінде көрінеді. Затқа тікелей қызығушылық, затқа құндылық қатынастың көрсеткіші болып табылмайды,

себебі адам үшін бұл заттың маңыздылығы емес, ол адамға тек сыртқы қасиеттерімен ғана байланысты: жаңалығы, көрінісі т.б.

Жарасымды дамитын болашақ, ізгілікті қоғамның үлгісін ұсынған ғұламаағартушыларымыз ең алдымен ондағы қоғамды құрайтын адамдардың ұлттық дүниетанымы мен көзқарасын, ұлттық құндылық бағыт-бағдары мен сана-сәзімін қалыптастыруды қарастырған. Ұлттық құндылық бағдар қалыптастырудағы басты жолы ретіндеосы еңбектердегі құндылықтарға әркез оралаотырып,оларды жүйелі түрде көрсетеміз.

Бүгінгі таңда қазақ халқының ұлттық құндылығының мәнділігі егемен ел болуымызбен және жаһандану үдерісі жағдайында жас ұрпақтың ұлттық келбетін қалыптастыру қызметіне байланымты одан әрі артып отыр.

Педагогика ғылымында да бірқатар ғылыми зерттеу жұмыстары ұлттық құндылық әр қырынан қарастырылып, анықтамалар берілген. Атап айтар болсақ, Г.Аңламасова, Н.Мұхамединова, Ж.Ембергенова, С.Қоңырбаева т.б.

Г.Аңламасова өзінің «Мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру» атты еңбегінде ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтардың оқушыны әлеуметтендіруге тигізетін әсеріне жан-жақты тоқталады. Халқымыздың болмысына тән ізгілік, ар-ұят, имандылық, отбасы татулығы секілді өмірлік мәні бар құндылықтардың әрбір жекеадамның бойынан табылуынаерекше көңіл бөледі [1].

Ғалым Н.Мұхамединованың зерттеу еңбегінде ұлттық құндылыққа мынадай анықтама береді: «Ұлттық құндылық белгілі бір ұлтқа тән, адам балмысындағы, қарым-қатынасындағы адами құндылықтың, ұлылықтың жетілген бейнесі» [2].

Ол ұлттық құндылықтарды адами қасиеттерді қалыптастырудағы маңызды үлгі ретінде қарастырып, отансүйгіштік қасиеттердің құндылығынаерекше көңіл аударады.

Ж.Ембергеновасалауатты өмір салтын қалыптастыруда ұлттық ерекшеліктерді ескереотырып тәрбиелеудің және халық педагогикасының құндылықтарын пайдаланудағы ұрпақтар сабақтастығының маңызын көрсетеді [3].

С.Қоңырбаева өз зерттеулерінде этно-мәдени құндылықтарғаерекше тоқталып, олардың жоғарғы сынып оқушыларын отбасылық өмірге дайындаудағы қызметін ерекше бағалайды. Ғылым этно-мәдени құндылықтардың төмендегідей жіктемесін берген: Тіл, дін, діл, тарих, құқық, өнер,ағарту [4].

Ұлттық құндылықтардың құрылымын, табиғатын зерттейтін философиялық, социологиялық, педагогикалық еңбектерге шолу жасай отырып «ұлттық құндылық» ұғымының мәнін нақтылады.

Сонымен, біз аталған анықтамаларды қорыта келе, ұлттық құндылықтарды былайша тұжырымдаймыз:

Ұлттық құндылықтар – нақты бір ұлт өкілдерінің құнды деп есептейтін дүниелері мен ең маңызды, бағалы қасиеттерінің жиынтығы. Ұлттық құндылықтар – әрбір халықтың, этностық мәдениеттің өзегі, жеке тұлғаның ішкі мәдениеттің іргетасы.

Ұлттық құндылықтар әрбір этникалық қауымдастықтардың өзіндік тұрмысы, табиғаты, мәдениеті негізінде түзген құндылықтарының жүйесі.

Нақтылай түссек, ұлттық құндылықтар дегеніміз-халықтың ұлттық тілі, ұлттық мінез-құлқы, салт, дәстүрлері, ерекше адамгершілік қасиеттері, ауызша-жазбаша ұлағатты тәлім-тәрбиелік мәні бар даналық өсиеттері, ділі мен діні. «Қазақи ұғымдар, өсиеттер, баталар, ұлағатты ақыл-кеңестер-тәрбие үлгілері, бабалардың ұрпағына қалдырған өнегесі. Біздің кейінгі ұрпаққа қалдырар неміз бар, ең болмаса ата-баба ұлағатын дұрыс түсінейікші ағайын»-деген ғалым М.Тілеужановтың пікірі де бабаларымыздың ұлттық құндылықтарының оқу-тәрбие өзегі екенін көрсетеді [35,7-б].

Ұлттық құндылықтардың әр ұлттық қоршаған табиғат ерекшеліктерінен сай өмір салты негізінде ғасырлар бойы жинақталған тұрмыстық және рухани мұрасы болумен қатар, адам болмысындағы, қарым- қатынасындағы адами құндылықтарды ерекше бейнесі ретіндегі қажеттілігі артып отыр. Олай болса, құндылықтардың тұлға қалыптастырушылық әлеуетін тәрбиеде пайдалу құндылық бағдар қалыптастырудың басталуы қажет. Оқушылардың мектеп қабырғасын аттаған алғашқы күндерінен бастап ұлттық құндылықтардың мәні мен маңызын, оның қажеттілігін саналы ұғынып, сол меңгерген құндылықтарға сәйкес өз іс-әрекеттері мен мінез- құлқын реттеп отыруына көмектесу міндеті тұрады. Бұл міндетті шешудің алғышарттары кейінгі кезде дайындалған шетел және отандық ғалымдардың еңбектерінде қарастырады.

Сонымен, ғылыми-педагогикалық талдау жасап, зерттеу барысында, оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, шығармашылығын тудыратын құндылық – ол білім, білімге деген құндылық бағдардың қалыптасуындағы шешуші рөл атқаратындығы анықталды.

Қазіргі қоғамның білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі – жас ұрпақты әлеуметтік мәнді құндылықтарға бағыттау. Себебі тұлғаның белгілі бір құндылықтарға бағытталуы оның бүкіл өмірлік тәжірибесіне әсер етеді және тұлға көптеген өмірлік мәселелерді сол құндылықтар тұрғысынан шешіп отырады. Құндылықтардың жеке адамның санасына ену тетіктері жеке тұлғаның рухани қажеттілігін түсінуге көмектеседі. Олар тұлғаның өзін-өзі айқындалуында, белгілі бір әлеуметтік құндылықтарды мақсат етіп қойып, сол мақсатқа жетуге тырысуы кезінде көрінеді және өзін-өзі реттеп отыруында, өзін-өзі жүзеге асыруында шешуші рөл атқарады. Әр адамның мінез-құлқының негізгі сипаттары да оның құндылық бағдары арқылы айқындалып отырады. Кез келген қоғамда тұлғаның құндылық бағдары баланы тәрбиелеу объектісі, мақсатты түрде әсер ету объектісі болып отырады.

Бастауыш сынып оқушыларында ұлттық құндылық бағдар қалыптастырудың теориясын қарастыра отырып, оны тәжірибелік тұрғыдан нақты және дәйекті талдау мазмұн мен мәнді сақтап, ықшамдауды қажет етеді. Ол «модель» ұғымының мағынасын ашу арқылы жүзеге асады. Философ В.А.Штоффтың пікірінше, «модель дегеніміз бізге осы объект туралы жаңа ақпараттар беруге қабілетті етіп ауыстыратын объектіні

бейнелейтін немесе тудыратын материалдың жүзегеасқан неойша бейнеленген зерттеу жүйесін түсіну»

Халқымыздың асыл қазынасын сыныптан тыс жұмыстарда тиімді пайдалану, оқушыларды өзұлтын сүюге, оның салт-дәстүлері мен мәдениетіне құрметпен қарауға үйретері сөзсіз. Ұлттық құндылықтардың бірі ұлттық ойындар – тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі ғана емес жасерекшеліктеріне қарай көзқарастары мен мінез-құлқының қалыптасуына, тапқырлыққа, шешендікке баулитын, ой өрісін жетілдіретін атадан қалған асыл мұрамызды кейінгі ұрпақ ажеткізуқ ұрал.

Баланың бойында имандылық, адамгершілік-эстетикалық қасиеттердің қалыптасуына мұғалімнің жеке басының үлгі-өнегесі, мәдениеттілігі, байсалдылығы, мейірімділігінің әсері мол, сабақтан тыс уақытта ойын ойнауға жағдай туғызып, балалардың ойынға белсенділігін үнемі арттырып отыруы тиіс. Мәдениеттің арналары ұлттық негізде қалыптасып, әлемдік өркениетпен ұштасуы керек.

Ұлттық құндылығымызды жоғалпайық ағайын!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аңламасова Г.А. Мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру: пед.ғыл.канд...дисс.-Алматы,2005.- 159б.
2. Мұхамединова Н.А. жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеу: пед.ғыл.канд...автореп.-Алматы, 2006.-27б.
3. Ембергенова Ж. Жастарды салауатты өмір салтына халықтық педагогика құндылықтары негізінде ұрпақ сабақтастығымен ұштастыра тәрбиелеу: пед.ғыл.канд...автореп.-Қарағанды, 2000.-30б.
4. Қоңырбаева С.С. Жоғарғы оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары: пед.ғыл.канд. автореп. –Алматы: Эстамп Азия, 2008.-30б.
5. Тілеужанов М.М. Халық тағылымы. Алматы: Рауан, 1996-299б.
6. Штофф В.А. Моделирование и философия. – М – Л.:Наука, 1986.-301с.
7. Қазақ тілінің түсіндірмесөздігі.8-том //жалпы редакциясын басқарған А.Ы.Ысқақов.- Алматы: Ғылым, 1985. – 591б.
8. Афанасьев В.Г. Основы философских знаний.- М.: Мысль, 1978.
9. – 335с.
- 10.Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников. – М.: Педагогика, 1984.
- 11.Газман О.С. Гуманизм и свобода. // Гуманизация воспитания в современных условиях. – М., 1990.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ҰЛЫ ҒАЛЫМНЫҢ РӨЛІ

Кашкинбаева А.Т.

«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

asemai7@mail.ru

Бабаханова Т.З.

ЕП 22-4к тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырушылардың бірі әрі тұңғыш президенті, КСРО және Қазақстан Ғылым академияларының академигі, Тәжікстан Ғылым академиясының құрметті мүшесі, қоғам қайраткері, КСРО Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтарының лауреаты. Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Сауатын ауыл молдасынан ашқан болашақ ғалым Павлодардағы орыс-қазақ мектебінде, Семей мұғалімдер семинариясында, Томск технология институтының тау-кен факультетінде білім алған. Мұғалімдер семинариясында Ж.Аймауытов, М.Әуезов сынды көрнекті қайраткерлермен бірге оқыған. Ш.Құдайбердіұлымен тығыз байланыста болып, оның шығармашылығын жоғары бағалаған. «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің іс-әрекетіне қолдау білдірген. 1920-1941 жылдары Баянауылда халық судьясы, «Атбастүстімет» тресі геология бөлімінің, Қарсақтай мыс комбинаты геологиялық барлау бөлімінің бастығы, комбинаттың бас геологы қызметтерін атқарған. Жезқазғанды ірі мыс кентасты аудан қатарына көтеруде Сәтбаевтың еңбегі өте зор болды. Бұрынғы геологиялық деректерге терең талдау жасап, бұл кен ауданының кең көлемдегі геологиялық-барлау жұмыстарын ұйымдастыруға болатын ірі нысан екенін дәлелдеген. Минералдық шикізаттарға бай Сарыарқа, Кенді Алтай және басқа да аймақтарды ерекше назар аударып зерттеген. 1927-1928 жылдары – Жезқазған, Қарсақбай, Атбасар, Спасск аудандары, Қарағанды тас көмір алабы және Қаратау полиметалл кендері жөнінде ғылыми маңызды еңбектер жариялаған. 1929 жылы Атасу темір-марганец кендерін игерудің негізінде Қарағанды облысында қара металлургия өнеркәсібін дамыту туралы мәселе көтерген. Жезқазған – Ұлытау ауданында мыстан басқа темір, марганец, көмір, қорғасын кендерін ашып, барлау нәтижесінде маңызды геологиялық қорытындылар жасаған. Ұлы Отан соғысы жылдарында танк бронын құюға қажет марганец тапшылығы туған кезде Сәтбаевтың жетекшілік етуімен өте қысқа мерзімде Жезді марганец кені барланып, іске қосылған. Академиктің қолдауымен Алматыда Орта Азия геофизика тресі ұйымдастырылып, Қазақ КСР Геология және жер қойнауын қорғау министрлігі құрылған. Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырып, ондағы бөлімдерді, оған қарайтын институттарды, зертханаларды, секторларды, базаларды дұрыс жоспарлаған. Ғылыми кадрлар дайындау ісіне үлкен жауапкершілікпен қараған. Ғылыми

зерттеулердің өзекті мәселелерін халық шаруашылығының мүддесіне бағыттап, шаруашылық және мәдени құрылыстың басты мәселелерін шешуге белсене қатысқан. Жезқазған кен-металлургия комбинатын, Қарағанды мен Балқаш металлургия зауыттарын, Ертіс-Қарағанды арнасын салу, Маңғыстау, Мұғалжар, Торғай өңірлерінің табиғи байлықтарын анықтау жөнінде зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, республикамыздың ірі минералдық шикізат қорларын – Кенді Алтайды, Қаратау фосфоритін Қостанай мен Жезқазған – Ұлытау өңірлеріндегі темір, марганец, т.б. көптеген кен орындарын игеру Сәтбаев есімімен тығыз байланысты. Сәтбаевтың геологиядан басқа ғылымдарда, мәдениет саласында, тарихта қалдырған еңбектері мол. Ш.Уәлиханов жазып алған «Едіге» жырының мәтініндегі қазақ оқырмандарына түсініксіз араб, татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындаған Қ. И. Сәтбаев – алгебрадан мектеп оқулығының алғашқы құрастырушысы, тұңғыш кәсіби тау-кен инженері, ғалым-геолог, Қазақстан Ғылым академиясының негізін қалаушы және тұңғыш президенті, Қазақстандағы алғашқы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, еліміздегі ғылымның негізін салушылардың бірі, мемлекет және қоғам қайраткері. Сондықтан да ұлы ғалымның есімі қазақ халқының тарихында алтын әріппен жазылған[1].

Бұл мерейтой ғалымның бастамасымен құрылған әрі Қазақстандағы кәсіби және инженерлік білім берудің қайнар көзі атанған Тау-кен институтының негізінде құрылған. Ой-өрісі кең, ғылымның көптеген саласында энциклопедиялық білімі бар, ғылыми қызметті шебер ұйымдастырушы және алдыңғы қатарлы кадрларды тарта білетін адам ретінде Қ.Сәтбаевтың ұлылығы алдымен еліміздің интеллектуалды, ғылыми дамуына бағыт беруінде, қазақстандық қоғамды ағартушылықтан интеллектуалды ғылыми және кәсіби деңгейге көтеруінде. Қ.Сәтбаев басшылығымен жасалған қадамдар халқымыздың, жастарымыз бен еліміздің бүгінгі инновациялық және ғылыми әлеуетінің іргетасын қалады. Бүгінде оның еліміздің дамуына үлкен серпін бергені туралы ойлана бермейміз. Алайда өткен ғасырдың отызыншы жылдары Қазақстан сауатты және ағартушылық қоғам болғанымен, кез келген кәсіби инженер кадрларды Ресей немесе Өзбекстан даярлап, ғылыммен Қазақстанға келген мәскеулік немесе ленинградтық ғалымдар ғана айналысты. 1927 жылы жас маман, инженер-кенші Қаныш Сәтбаев өзінің кәсіби қызметін жергілікті кәсіби кадрлардың жоқтығына, қаржыландырудың жеткіліксіздігіне қарамастан, ағылшын концессионерлерінен мұраға қалған ғылыми-зерттеу жабдықтарында жұмыс істеуді Қарсақбай мыс кенішінен бастайды. 3 жылдан кейін 1930 жылдың басында оның тобымен ашылған шашыраңқы мыс кенорындары – үлкен Жезқазған кенорны қоры 2 млн тонна мыстан кем емес әлемдегі ең ірі кенорындардың бірі екендігі ғылыми дәлелденеді. Бұл Орталық Қазақстанның және тұтастай еліміздің бет-бейнесін толығымен өзгертті. Үлкен Жезқазғанның ашылуы адам ерлігімен қатар бүгінде жастар үшін практикалық міндеттерді жүзеге асырудағы кәсіби, ғылыми тәсілдің үлгісі болып табылады. Өркениеттен мыңдаған шақырым қашықтықта орналасқан Қарсақбай кентінде Қ.Сәтбаев ғылыми фактілерді

зерттеу мен талдаудың ең үздік құралдарының көмегімен өмірінің соңына дейін дәл әрі жете талдау жасаған. «1935 жылдың 1 қаңтарында Жезқазғанның кен қорлары барлық категориялар бойынша 3220 мың тонна мысты құраса, олардың ішінде 1330 мың тонна A_2+B категориясы бойынша. Кеніштерде A_2+B категориялы мыстың орташа мөлшері 1,92 %-ға тең. Бұл көрсеткіштің өзі сондағы зерттелген қорлардың саны бойынша Жезқазғанды Одақта бірінші орынға шығарады. Алайда Жезқазған мүмкіншіліктері бұл көрсеткіштермен шектеліп қоймайды. Бүгінде шамамен 40 шаршы шақырым кен аумағында бұрғылау жұмыстарымен 2 шаршы шақырым аумақ қана қамтылған. Жезқазғандық қуаттылығы өнімді кен қабаттарының 700 м бұрғылау жұмыстарының тек жоғарғы 150 м қабаты ғана сипатталған, тек бір ғана ұңғыма 300 м тереңдікке жүргізілді, 230 м тереңдікте өндірістік кеннің қабаты табылды. Жезқазғанның әлеуетті мүмкіндіктері өте зор, Орталық Африканың мыс кенорындарына, нақтырақ айтқанда, әлемдегі мыс кенорындарының ең ірісі болып табылатын Солтүстік Родезияға пара-пар», – деп кезінде Қ.Сәтбаев жазған еді. – «Үлкен Жезқазған жалғыз нысан болып табылмайды. Жезқазған ауданының аумағында жеткілікті ірі темір, темір-марганец кендері бар, олар үлкен көлемде кен өндіруге мүмкіндік береді». Бұл ашқан жаңалығы Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында Одақтың құрыш құю өндірісін сақтауда маңызды рөл атқарды. Оның ғылыми түйсігі, жекелеген ғылыми фактілерден аналитикалық қорытынды жасауы ғалымды ұлы тұлғаға айналдырды десек те болады. Жезқазғанның дамуын қаржыландырудан бастап – мыс қорыту комбинатын, су қоймасы мен теміржол салу, елімізде бүгінде Политех атымен белгілі (қазіргі Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті) алғашқы техникалық жоғары оқу орны Қазақ Тау-кен металлургия институтын құруға алғы шарт болды. Құрылған институт өзіміздің кәсіби кадрлардың, сонымен қатар еліміздің дамып келе жатқан тау-кен металлургия және геологиялық кәсіпорындарының ұстаханасына айналды. ҚазТМИ-де 85 жыл бұрын негізі қаланған жоғарғы буын инженер кадрларын кәсіби даярлаудың бұл векторы еліміздің жоғары білікті кәсіби маманға деген қажеттілігін қамтамасыз етті және алғашқы қазақ ғылыми кадрларды қалыптастырудың негізгі іргетасы болды. Қ.Сәтбаевтың еліміздің тау-кен металлургия секторының инженерлік интеллектуалды және ғылыми элитасын қалыптастырудағы жүйелілігі – оның ұйымдастырушылық қабілеттері мен болжамының маңызды эталоны. Ғалымның бірізді қадамдары 1940 жылы Геологиялық ғылымдар институты негізінде тұңғыш қазақтың ғылыми орталығын құруға, ғылымның академиялық филиалын құруға арналған аралас салаларға таратуға және 1946 жылы алғашқы Қазақ ұлттық ғылым академиясын негізін салуға мүмкіндік берді [2].

Қ.Сәтбаевтың басшылығымен Орталық және Шығыс Қазақстанда қазақ геологтарының ғылыми тобымен заманауи техникалық құралдарды қолдана отырып жүргізген терең де жүйелі зерттеулері 1950 жылдардың басында Қазақстанның геологиялық карталарын аналитикалық жүйелеуге алып келді. Осылай 1955 жылы оның «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам

картасының методологиясы, нақты базасы мен негізгі тұжырымдары туралы» (ҚазССР Хабаршысы. Геология сериясы, 1955, 20 шығ., 3–35-бб.) атты іргелі ғылыми еңбегі шықты. «Мәселенің ғылыми әзірлемесіндегі кешенділік, зерттеулердің барлық бастапқы фактілерін жинаудағы толықтық, оларды сараптаудағы нақтылық, қорытудағы объективтілік пен шығармашылықтағы бірлестік – міне, бұл Орталық Қазақстан аумағындағы пайдалы қазбалардың металлогениялық болжам картасын құруда басшылыққа алынған методологиялық принциптер», – деп жазды Қ.Сәтбаев. Өзінің ғылыми қызметімен – «барлығынан күмәндан және тек фактіге ғана жүгін» деген ұстанымымен, ғылыми және академиялық пікірталас пен талқылау жүргізе алу, ғылыми материалды жинақтау мен анализ жасай алу өнерімен академик Қ.Сәтбаев және оның ғылыми пікірлестері қазақстандық ғылымның қазіргі таңда да өзекті болып отырған тұрақты стандартын жасап кетті. Ол: «Егер Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам картасын құруда әзірленген және қолданылған бұл әдістің қысқа анықтамасын беруге тырыссақ, оны аймақтық металлогенияның кешенді геологиялық әдісі ретінде анықтауға болады. Қазіргі нақты жинақталған геологиялық материалдардың барлық кешеніндегі мәліметтерді айқын талдау мен объективті қорытындылау нәтижесі болып табылатын осындай кешендік геологиялық аймақтық металлогениялық әдіспен құрылған металлогениялық болжам карталары, шынымен де, Орталық Қазақстан аймағында геологиялық зерттеудің қазіргі заманғы кезеңінде нені және қайдан іздеу керек деген сұраққа объективті әрі негізделген жауап бере алады», – деп жазды. [3].

Қазақстанның алғашқы жүйеленген металлогениялық карталарын қолдану арқылы ғылыми болжам, экстраполяция мен мәліметтерді болжау бірнеше онжылдықта металл кендерінің бай кенорындарын ашуға мүмкіндік берді. Шашыраңқы фактологиялық аймақтық мәліметтерді Орталық Қазақстанның біртұтас кешенді геологиялық картасына жүйелеу Қ.Сәтбаевқа кеңістікте орналасу заңдылығы туралы іргелі және әмбебап ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Таңқаларлығы сол – бұл ғылыми тұжырымдар, сандық математикалық есептеулер мен мәліметтер компьютерлік ынталандыру дәуіріне дейін жасалғаны және қазіргі кезде олардың ғылыми дәлелденгені. Ғалымның іргелі ғылыми тұжырымдары «Орталық Қазақстанда эндогендік кендену аймақтарының кеңістікте орналасуының негізгі заңдылықтары» (Советская геология, 1957, №58, 93–109-бб.) атты ғылыми мақаласында толығымен берілген. «Орталық Қазақстанды эндогендік кенді минералдауына жасалған нақты анализдің қорытындысы бұл аймақта өндірістік кенорындары жоғарыда аталған кен генезисінің үш факторы негізінде пайда болды. Атап айтқанда, Орталық Қазақстан үшін терең аймақтық қабаттар және жарықшақты белдемнің канатталған және үйлестірілген жүйелері өзара буындастырылған немесе қиылысқан түйіндердің болуы аса қолайлы жағдай болды». Қ.Сәтбаев жасаған ғылыми қорытындылар – геолог-ғалымның дарындылығы мен кемеңгерлігінің көрінісі, ал геологиялық салада жасаған ғылыми тұжырымдары – қазіргі тілмен айтқанда, дәйексөз алудың жоғарғы көрсеткіші. Қ.Сәтбаевтың

постулаты – «Скарнды және гидротермалды металлогениялық формацияның әртүрлі қабаттық дизъюнктивті бұзылулары қалыптасатын жыныстар түрлерінің физикалық қасиеттері бойынша әртектілік арасында айырықтың айқын көрінген құрылымдық беттері бар жыныстардың қабаттар кешеніне осындай айрықша кеңістіктің ыңғайластырылғандығы ғана жақсы болып табылмайды, сондай-ақ Орталық Қазақстан жағдайында ғана емес, бүкіл әлемнің эндогендік металлогениялық формациялардың кеңістікте орналасуының әмбебап заңдылықтары болып табылады». Кенді Алтай кен орны бойынша ғылыми тұжырымдар мен зерттеулерді басшылыққа ала отырып, Қ.Сәтбаев Шығыс Қазақстан үшін түсті металдар кендерін кешенді пайдалану бойынша зерттеулерін қорытындылады. Қаныш Сәтбаевтың Қазақстан елі мен халқының алдындағы басты еңбегі – геологиялық зерттеулердің дамуына қосқан зор үлесі. Оның тікелей басшылығымен елімізде ірі мыс және марганец кендерін өндіру жұмыстары басталғаны белгілі. Алайда ең бастысы – Қазақстанның аграрлы-ағартушылықтан сапалы индустриалды-ғылыми интеллектуалды елге айналуына ғалымның қосқан рөлі. Академик Қаныш Сәтбаевтың баға жетпес үлесі – ғылыми мәдениет пен ғылымда методологиялық әдістерді орнатуы. Бұлар – Қазақстанның ғылыми қызметкерлерінің қазіргі буыны мен ғылымға қызығатын жастар үшін жүйеленген зерттеу жұмысының үлгісі іспеттес. Отандасымыздың туғанына 120 жыл толуына орай оның еліміздің дамуына, ұлттың инновациялық санасының – Рухани жаңғырудың – қалыптасуына қосқан үлесін ерекше атап кеткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтаев Ж. Қаныш Сәтбаевтың ғылымға қосқан үлесі Қазақ философияның қалыптасуы; Философ. ғыл, докт. дис. автореф.- Алматы., 2007ж.
2. Е. Қ. Бейсембетов, «Үлкен Жезқазған мәселелеріне арналған» Народное хозяйство Казахстана, 1996, №1-2, 74–83-бб.
2. «Түсті металдар кенін кешенді пайдалану бойынша Қазақстан Ғылым академиясының зерттеулері» ҚазССР ҒА Хабаршысы. 2012, №12, 3–11-бб.